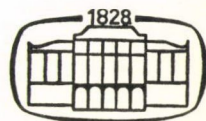

GAZDASÁG- ÉS JOG- TUDOMÁNY

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG - ÉS
JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

XIII. kötet 1–2. szám

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN, SZALAI SÁNDOR

Szerkesztő:

KULCSÁR KÁLMÁN

Technikai szerkesztő:

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: 1363 BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: 1051 BUDAPEST V., MÜNNICH F. U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei a *Gazdaság- és Jogtudomány* változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatóját, az Osztály előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Gazdaság- és Jogtudomány
Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának Közleményei
1051 Budapest V., Münnich F. u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A *Gazdaság- és Jogtudomány* előfizetési ára 56 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (1361 Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk 215—11488), külföldi megrendelések a „Kultúra” Külkereskedelmi Vállalat (1389 Budapest I., Fő u. 32., pénzforgalmi jelzőszám: 218—10990 43-790-057-181) útján eszközlendők.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Oeconomica*, 2. *Acta Juridica*

Acta Oeconomica szerkesztősége: 1112 Budapest XI. Budaörsi út 43—45. *Acta Juridica* szerkesztősége: 1014 Budapest I. Országház u. 30.

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY 1979. ÉVI KÖTET

KÖTET – TARTALOMJEGYZÉK

<i>Friss István: A szocialista társadalom irányítása és a tudomány</i>	1
<i>Kulcsár Kálmán–Ránki György–Szabolcsi Miklós: Társadalmi igények – társadalomtudományok</i>	21
<i>Horváth Pál: A népi tanácsrendszer és a szocialista jog térhódításának lehetőségei az 1918–1919. évi forradalmak idején</i>	39
<i>Péteri Zoltán: X. Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszus (Budapest, 1978. augusztus 23–27)</i>	95
<i>Mohai György: Gazdaságirányításunk gyakorlata és a vállalati tervezés</i>	107
<i>Lontai Endre: Az iparjogvédelem szerepe a gazdasági együttműködés (KGST) területén</i>	121
<i>Sajó András: Környezetvédelmi jog és gazdasági környezet</i>	167
<i>Hamza Gábor: Az ügyeleti képviselő intézményének változása a gazdasági fejlődés tükrében</i>	203
<i>Mádl Ferenc: A nemzetközi gazdasági és személyi forgalom alakítói a jogi szabályozásban</i>	231
<i>Gáspárdy László: Konfliktushelyzetek a polgári jogi jogviszonyokban</i>	285
<i>Peschka Vilmos: Az analogikus gondolkodás mint a jogértelmezés és a jogalkalmazás módszere</i>	309
<i>Helyzetelemzés az irányítás, vezetés és szervezés tudományterületéről</i>	323
<i>Sárándi Imre: Szerződéses rendszerünk új vonásai</i>	337
<i>Varga Csaba: Egy posztumusz mű és jogelméleti tanulságai (Adalékok a marxista jogelmülethez Lukács György Ontológiája alapján)</i>	367
<i>Prugberger Tamás: A gazdasági demokrácia jogintézmény-kialakításának néhány problémája szövetkezeti, kis- és középállalati megközelítésben</i>	427
<i>Szilágyi Péter: A jogszociológia alapjai – és további problémái</i>	449

A SZOCIALISTA TÁRSADALOM IRÁNYÍTÁSA ÉS A TUDOMÁNY

FRISS ISTVÁN

Friss István akadémikusnak alighanem utolsó munkáját adja közre az alábbiakban a szerkesztőbizottság.

Friss István akadémikus javaslatára a MTA 1976. évi közgyűlése megbízta a IX. Osztályt azzal, hogy 1978 őszén a többi tudományos osztály bevonásával szervezzen ankétot arról a kérdésről, hogy a tudományok hogyan fokozhatnák hozzájárulásukat a szocialista társadalom vezetéséhez, irányításához, fejlesztéséhez. Az ankét előkészítésére a IX. Osztály Friss István akadémikus vezetésével aktívát hozott létre. Friss István akadémikus a korát meghazudtoló lendülettel és a tapasztalt tudós és politikus megfontolt körültekintésével kezdett hozzá az ankét előkészítéséhez. Több ülést szervezett, amelyeken az elmélet és a gyakorlat terén dolgozó szakemberek közreműködésével alakította, fejlesztette az ankét tervezett anyagát, mígnem elkészült az itt közreadott értekezés, amelynek megformálását ugyan befolyásolták a vitákon kifejtett különféle álláspontok, de amely mégis Friss István akadémikus szellemi tulajdona. Ennek az értekezésnek még egy megbeszélésen kellett volna vitára kerülnie, és ezt követően került volna sor az ankét megrendezésére.

Friss István váratlan halála ezt megghiúsította. Az általa végzett munka azonban beépül azoknak a kiterjedt munkálatoknak a sorába, amelyek az általa megjelölt célkitűzések megvalósítására irányulnak.

I.

Marxnak az a megállapítása, hogy a tudomány – termelőerő, már-már közhellyé vált nálunk. Különböző alkalmakkor hivatkoznak rá, többek között például olyankor, amikor valamilyen új tudományos felismerés alkalmazása a termelés és termelékenység jelentékeny emelésére vezethetne, de az alkalmazás valamilyen okból elhúzódik vagy teljesen elmarad. Ilyenkor természetesen azért hivatkoznak a tudomány termelőerővé válására, hogy a tudományos eredmények gyakorlati alkalmazását követeljék, sürgessék. Az utóbbi időben gyakran esett és esik szó nálunk a tudomány és gyakorlat nem kielégítő kapcsolatáról. Akadémiánk idei közgyűlésének vitájában központi kérdés volt, hogy hogyan lehetne a mezőgazdaság és az élelmiszeripar gazdaságosságát emelni, fejlesztését meggyorsítani, sokfajta tudomány, illetve tudományos felismerés, eredmény komplex alkalmazásával, hasznosításával. A közelmúltig tudomány és termelés kapcsolatában kizárólag műszaki és természettudományokról, beleértve a matematikát, volt szó. Közgyűlésünk említett vitájában már a társadalomtudományoknak a termelésben játszott szerepét is hangsúlyozták, főleg a közgazdasági szempontok mérlegelésének fontosságát.

Mindezekben az esetekben konkrét tudományos eredményeknek, esetleg módszereknek a termelésben való közvetlen alkalmazásáról vagy figyelembe vételéről volt szó. A közgazdaság területéről vett példákban a gazdaságossági számításokról és összehasonlí-

tásokról, prognózisokról, világgiazi tendenciákról és adottságokról, külgazdasági szempontokról beszéltek. Ám tudományos tanulmányokban, gazdaságpolitikai fejtegetésekben, a tervezés tökéletesítésével foglalkozó írásokban és általános társadalompolitikai kérdések megvitatásában már huzamos ideje a tudomány és gyakorlat egy egészen másfajta összekapcsolásáról is viták folynak: a tudomány alkalmazásáról, felhasználásáról, a társadalom irányításában, vezetésében, fejlesztésében.

Eddig tudomány és gyakorlat kapcsolatáról beszéltem, itt azonban már indokoltabb tudomány és politika, vagy tudomány, politika és gyakorlat kapcsolatáról szólni. Az elsőként említett esetekben konkrét tudományos eredményeknek vagy módszereknek többnyire a termelésben való hasznosítása a cél, viszont a szocialista társadalom irányításában és fejlesztésében a tudomány fokozott szerepének inkább abban kell kifejeződnie, hogy tudományos ismeretek, közelítési és gondolkodási módok felhasználásával tudományosan megalapozottá teszik a társadalmi-gazdasági-politikai döntések előkészítését és a döntéseket.

Tudomány, politika és gyakorlat ilyen összefüggésének a tárgyalása és egyúttal kutatása először természetesen az első szocialista országban, a Szovjetunióban vált időszerű feladattá, mégpedig már az októberi forradalom idején. A társadalmi gazdaság tudományos alapon való irányítása szerepel Lenin egyes írásaiban már a forradalom előestéjén, azután pedig széles körű vitákban, többek között párt és tanács-kongresszusokon, főleg az első nagy népgazdasági terv, a GOELRO terv előkészítésétől kezdve. Nem meglepő, hogy először itt tűzték napirendre a kérdést, hiszen természetszerűen először a szocialista társadalomban vált időszerű feladattá a társadalmi fejlődés tudatos irányítása. Persze, a szocialista társadalomban a tudatos irányítás nem csak lehetőség, hanem feltétlen követelmény is. Bizonyos fokú tervezés és irányítás azonban a fejlődés imperialista fokán a tőkés társadalmakban is lehetségessé és szükségessé válik. Az állami monopolkapitalizmus kifejlődésével a gazdasági fejlődés országos méretű irányítása is egyre inkább szükségessé válik és a második világháborút követően a legfejlettebb tőkésországokban, különböző formákban és különböző, általában mérsékelt hatásfokkal, erre sor is kerül. Mérsékelt hatásfokkal, mert a tudatos irányításnak és tervezésnek természetesen gátat szabnak a társadalom tőkés jellegéből folyó korlátok.

A fiatal szocialista országok mindegyikében, akárcsak annak idején a Szovjetunióban, szükségessé vált a termelés és az egész társadalmi fejlődés tudatos irányítása. Ebből következett, hogy ezekben az országokban a tudomány alkalmazására, felhasználására is sor került a társadalom vezetésében és irányításában. Folyamatokról és folyamatos fejlődésről lévén szó, a társadalom irányításában felhasznált, illetve felhasználható tudományos ismeretek fokozatosan bővülnek, fejlődnek, mint maga a társadalom.

A munkáspártok politikai vezető szerepének volt köszönhető, hogy a népgazdaság tervezése és tervszerű irányítása Magyarországon már a fordulat éve előtt, 1947-ben megkezdődött. 1948-ban és ezt követően a szocialista Magyarország vezető szervei, az MDP és a kormány, a társadalmi fejlődés tudatos irányításában nagy mértékben a szovjet tudomány elért eredményeire támaszkodtak. Ez helyes és szükségszerű volt. De hiba volt, hogy az átvett módszereket nem mindig tudták a magyar viszonyokra alkalmazni. Súlyosbította a helyzetet, hogy a nemzetközi helyzet alakulásából helytelen gazdaságpolitikai következtetéseket vontak le. A politikai, gazdaságpolitikai hibák súlyos gazdasági és politikai feszültségekre vezettek. E feszültségek következtében az első öt éves terv végre-

hajtását másfél évvel befejezése előtt meg kellett szakítani. Az elkövetett hibák felismeréséből a párt és a kormány többek között azt a következtetést is levonta, hogy tökéletesíteni kell a tervezés tudományos megalapozottságát. Ez a felismerés azonban nem tudta megakadályozni sem a politika, sem a gazdaságpolitika ingadozásait, sem újabb hibák elkövetését 1954–55-ben. Társadalmunk politikai és gazdaságpolitikai vezetésének vonala következetessé csak az ellenforradalmat követően vált.

1957 óta a társadalmi-gazdasági irányítás tudományos megalapozottsága fokozódott, tudomány és politika kapcsolata mind szorosabbá és közvetlenebbé vált. Ezt szükségessé tette az a körülmény, hogy társadalmunk is gyors fejlődésen ment és megy keresztül, egyre bonyolultabbá válik. Vezetése egyre nagyobb követelményeket támaszt a tudománnyal szemben.

Tudomány és politika mind szorosabbá váló kapcsolata, mint a fejlődés általában, nem teljesen egyenletes és ellentmondásmentes folyamat. Együttműködésük időnként igen eredményes volt, így például a gazdasági reform előkészítésében, a munkásosztály helyzetének felmérésekor, az életszínvonalpolitika fő vonalának kialakításánál és több más esetben. Tudomány és politika együttműködésének és megfelelőnek bizonyult munkamegosztásának kétségkívül része volt abban, hogy egész társadalmi fejlődésünk viszonylag gyors és egyenletes volt. Ugyanakkor társadalmunk fejlődésének bizonyos régóta megoldatlan problémái, fontos területeken és elsősorban a munka termelékenységének emelésében mutatkozó lemaradásunk arra utal, hogy fejlődésünk tudományos megalapozottsága még nem teljesen kielégítő. Erre utal egyébként rengeteg konkrét tapasztalat is. Példaként említem energiapolitikánkban szakkörökben jól ismert ingadozásait. Társadalmunk más, nem gazdasági területein is sok eset tanúskodik erről a hiányosságról. Vezető szerveink részéről az utóbbi időben gyakran találkozunk a társadalmi irányítás tudományosságának fokozására irányuló törekvéssel. Az utolsó években a Politikai Bizottság kezdeményezésére indultak és részben befejeződtek, tudósok és politikusok széles körű együttműködésén nyugvó, a társadalom irányításának fontos kérdéseire irányuló vizsgálatok. Tudomány és politika kapcsolatának elmélyülésére utal az is, hogy gazdaságpolitikánk tudományos megalapozásának hat évvel ezelőtt megkezdett kutatása a múlt évben országos szinten kiemelt, rendkívül széles körű, sokoldalú komplex kutatássá szélesedett:

Tudomány és politika között tehát fejlődnek, javulnak, mélyülnek a kapcsolatok. Egyelőre azonban nincs a kettő között állandó, folyamatos kapcsolat. Nem biztos, hogy az imént említett, fontos kérdésekre irányuló vizsgálódások a társadalom irányításának legjelentősebb kérdéseire irányultak. Minden eddigi vizsgálódás azt igazolja, hogy a társadalom vezetésének, irányításának, fejlesztésének tudományos színvonalát csak úgy lehet magasabb fokra emelni, ha e cél követésében társadalomtudományok, műszaki tudományok, természettudományok komplex módon szorosan együttműködnek. Ennek felismerése azonban korántsem általános még az érintett tudományok képviselőinek nagy részénél sem. De feltehetően nemcsak a tudósokon múlik, ha tudomány és politika kapcsolata nem teljesen olyan, amilyent a társadalom tudományos vezetése megkövetelne. Vizsgálatra szorul az a kérdés is, hogy a politika, a közigazgatás, a termelés, a társadalmi tevékenység, a gyakorlat oldaláról megvannak-e a feltételek és megvan-e a készség arra, hogy a társadalom tudományos vezetésének eredményeit befogadják, alkalmazzák, felhasználják.

Mindezek a körülmények és megfontolások képezték a háttérét annak az Akadémiánk 1976. évi közgyűlésén elfogadott határozatnak, hogy a IX. Osztály 1978 őszén más osztályok bevonásával szervezzon széles körű ankétot arról, hogyan tudnák a tudományok fokozni hozzájárulásukat szocialista társadalmunk vezetéséhez, irányításához, fejlesztéséhez.

A következő fejtegetések ennek az ankétnak előkészítésére a IX. Osztály kebelében folyt munkát összegezik és az ankét eredményességét igyekeznek elősegíteni. Bár már a munka megindulásakor tudtuk, az előkészítés folyamán egyre világosabbá vált előttünk, hogy a feltárni kívánt kérdések mennyire bonyolultak, széjjelágazóak, sokoldalúak, s hogy éppen ezért a legkedvezőbb esetben is csak egy részükre tudunk többé-kevésbé kielégítő választ találni. Igyekeznünk kell tehát erőfeszítéseinket a legfontosabb kérdésekre összpontosítani és figyelembe venni, hogy nem minden, a társadalom irányítását érintő döntésnek van egyforma tudományigényessége.

II.

Amit az előzőekben elmondottunk, véleményünk szerint indokolja ankétunk témájának időszerűségét és fontosságát. De a téma időszerűsége és fontossága még nem csak nem biztosítja, hogy az ankét eredményes lesz, de nem is mond semmit arról, hogy egyáltalán miben állhat az ankét eredményessége, hogy milyen eredmény elérésére célszerű és helyes törekednünk.

Ankétunk tárgya egész társadalmi fejlődésünk egyik alapkérdése. Nem ringathatjuk magunkat abban az illúzióban, hogy egy tudományos tanácskozás, bármilyen jól előkészített és magas színvonalú legyen is az, új helyzetet teremt a társadalom vezetése, irányítása terén politika és tudomány viszonyában. Már csak azért sem, mert e téren tudománynak és politikának, pontosabban tudomány és politika képviselőinek egyaránt hosszú fejlődésben kialakult többé-kevésbé kiforrott és megszilárdult álláspontjai vannak. Az előkészítés arról is meggyőződött, hogy tárgyunkat érintő egyes fontos kérdésekben a tudomány képviselői között olyan mélyreható véleményeltérések vannak, melyeket egyetlen tudományos tanácskozás semmiképpen sem képes kiküszöbölni. Vannak azonban fontos kérdések, amelyekben bizonyára sikerül egységes álláspontot kialakítani, s ez már bizonyos részleges sikert jelent számunkra.

Abban teljes az egyetértés, hogy ankétunk tárgya fontos is, időszerű is. Ezen túlmenően egyetértés van abban is, hogy társadalmi-gazdasági fejlődésünket az utóbbi években különböző olyan hatások érték, amelyek feladataink megoldását sürgetik. Ezek között először is azokat kell említenünk, amelyek fejlődésünket nehezítik, akadályozzák, illetve eddigi fejlődési ütemünket csökkentik. Azok a változások, amelyek az utolsó években a világpiacra végbe mentek, nemzeti jövedelmünk növekményének jó részét elvitték. Ha ez a növekmény a korábbi években általában elég volt arra, hogy nemzeti jövedelmünk emelkedésének évi 5–6%-os ütemét és a lakossági és közületi fogyasztás ezt megközelítő fejlődését biztosítsa, most ez a növekedés aligha tartható. A IV. ötéves tervben a nemzeti jövedelem átlagos évi 6,3%-os emelkedését többek között az tette lehetővé, hogy a népgazdaság fejlesztésére, illetve a felhalmozásra fordított összegek

egyenetlenül bár, de évről évre emelkedtek, a III. ötéves tervben 73%-kal többet tettek ki, mint az előző ötéves tervben, a IV. ötéves tervben 30%-kal többet, mint a harmadikban és az emelkedés az V. ötéves terv első két évében is folytatódott. Nagyjából ez volt a helyzet a nemzeti jövedelem lakossági és közületi fogyasztásra fordított részével is. Ezek összesen a IV. ötéves tervben 1300 milliárd forintot tettek ki, az V. ötéves terv első évében 327 milliárd forintot, második évében 353 milliárd forintot. A felhalmozás és fogyasztás együttes összege azonban, az, amit a nemzeti jövedelem felhasználásának nevezünk, évek óta több, mint a megtermelt nemzeti jövedelem. A hiányt külföldi eladásodásunk pótolja. Ugyanakkor a társadalmi-gazdasági fejlődés növekvő feladatok megoldását követeli tőlünk. A tőkés és szocialista világpiacra egyaránt erősödik a verseny, termékeink minőségével szemben egyre nagyobb igényeket támasztanak. A termeléshez elengedhetetlenül szükséges nyersanyagot és energiát egyre drágábban tudjuk csak beszerezni, illetve előállítani, a környezetvédelem költségei gyorsan nőnek. Mindezt csak azzal tudjuk ellensúlyozni, hogy az eddiginél lényegesen gyorsabban növeljük a munka termelékenységét, gyorsítjuk a műszaki haladást, a rendelkezésünkre álló erőforrásokat, termelőeszközt, munkaerőt a legésszerűbben, a társadalmi fejlődést legjobban szolgáló módon hasznosítjuk. Ha ezt nem tudjuk megtenni, veszélybe kerül népünk jólétének további emelése. A nemzetközi gazdasági statisztikai szervezetek kimutatásai csakúgy, mint saját, részben más országokkal közösen eszközölt statisztikai felméréseink egyöntetűen azt bizonyítják, hogy még nem használjuk ki szocialista rendszerünk lehetőségeit, még sem a munka termelékenységének, sem a jólétnek az emelkedésében nem eléggé bizonyítjuk fölényünket a kapitalizmussal szemben. Ezen változtatnunk kell és a változás egyértelműen társadalmi vezetésünk tudományos színvonalának emelését követeli.

Ez a követelmény nem csupán egy vagy két tudománnyal szemben, hanem a társadalmi, műszaki és természettudományok egész sorával szemben támaszt igényeket. A társadalom rendkívül bonyolult szervezet és különböző részei sokoldalú kölcsönhatásban állnak egymással. Ezeket csak több tudomány módszereinek és eszközeinek együttes bevezetésével, interdiszciplinárisan, komplex módon lehet megközelíteni és feltárni. Annak a kérdésnek az eldöntése, hogy a rendelkezésünkre álló anyagi eszközökből és emberi erőből és képességekből anyagi termelőerőinket helyesebb-e fejleszteni vagy valamilyen lakossági igényt kielégíteni, elsősorban politikai mérlegeléstől függ. De már ez a politikai mérlegelés is csak társadalmunk igen sokoldalú, tudományos vizsgálódásokon alapuló ismerete alapján lehet eredményes. De ha az elvi döntés már megtörtént, további, az előzőnél általában átfogóbb és sokoldalúbb és egyre több tudományos eszközt igénylő vizsgálódás szükséges. Hibás döntések utólagos vizsgálata általában azt bizonyítja, hogy a döntést megelőző vizsgálatok nem voltak eléggé alaposak, valamilyen fontos tényezőt, esetleg valamilyen lényeges változás lehetőségét nem vették eléggé figyelembe. Az is előfordul, hogy a döntést nem előzte meg semmiféle komolyabb vizsgálat, az illetékes vezető testület beírta azzal, hogy kijelölt egy feladatot, hozzárendelt egy felelőst és valamilyen határidőt, de semmit sem mondott, mert feltehetően nem tudott mondani arról, hogy milyen úton-módon, eszközzel lehet a feladatot végrehajtani. Ilyenkor kétséges marad a feladat realitása és nem csoda, ha a felelősként megjelölt szerv gyakran csak formálisan tesz eleget megbízásának.

Ezekre a szempontokra és megállapításokra vonatkozólag feltehetően sikerül egy-egy álláspontot kialakítani. Ilyen egységes álláspont kialakítása pedig az egyik leglénye-

gesebb feltétele annak, hogy a tudósok viszonylag széles körében tudatosítani lehessen az ankét tárgyát képező kérdés fontosságát. Ma még nagyon sok tudós, aki szakmájának kiváló ismerője, nem látja az összefüggést saját tudományterülete és a társadalom irányítása, fejlesztése között. (Vannak politikusok is, akik nem látják tudomány és politika együttműködésének szükségességét, de ezzel a kérdéssel itt nem kell foglalkoznunk.) Még viszonylag könnyen felismerhető ez az összefüggés egyes társadalomtudományi területek műveioi által. Az összefüggés már sokkal kevésbé kézenfekvő, ezért nehezebben ismerhető fel a műszaki és természettudományi szakemberek számára. De ankétunk vitái, ha jól készítjük elő őket, rávilágíthatnak arra, hogy a fontos politikai, társadalmi döntéseknek sokszor igen szerteágazó gazdasági és szociológiai, pszichológiai és egészségügyi, műszaki és településföldrajzi, vízügyi és meteorológiai, geológiai stb. ismeretekre kell támaszkodnunk. Az ankét tehát nemcsak ahhoz járulhat hozzá, hogy tárgyának szükségességét és időszerűségét bizonyítsa, hanem a tudósok széles körében annak tudatosításához is, hogy saját tudományuknak megvannak a lehetőségei és kötelezettségei a társadalmi irányítás tudományosságának fejlesztésében, s egyben felhívja figyelmüket a társadalom előtt álló központi fő feladatokra. Ezzel az ankét lökést adhat a régóta sokoldalúan sürgetett és mégis nehezen megvalósuló interdiszciplináris és komplex kutatásoknak is.

III.

Az előzőekben szó volt arról, hogy mi teszi időszerűvé az ankétunk témájául kitűzött kérdést. Térjünk most rá magára a feltett kérdésre, tehát arra, hogy a tudományok hogyan, miként fokozhatják hozzájárulásukat szocialista társadalmunk irányításához, vezetéséhez, fejlesztéséhez.

A társadalom irányítása nyilvánvalóan politikai feladat, sőt a legfontosabb politikai feladat, tehát egyben a vezető politikai szervek feladata. Vezető politikai szerveink ezt a feladatot a történeti fejlődés folyamán kialakult munkamegosztásban látják el. Megvannak tehát a feladatai a párt vezető szerveinek csakúgy, mint a kormánynak, a minisztériumoknak, a tanácsoknak. Ezek részletezésével felesleges foglalkoznunk. Az előzmények után arra sem kell bővebben kitérnünk, hogy a vezetés nagy tudományos felkészültséget igényel, sokféle igényt támaszt sokféle tudománnyal szemben. Hozzá kell azonban tennünk a korábban mondottakhoz, hogy legtöbbször nem kész tudományos eredmények megismerésére, általában nem, vagy csak kisebb részben megtanulható tudományra irányul az igény. Az, amit irányítani fejleszteni kell, állandó mozgásban, fejlődésben van, változik és változó problémákat vet fel. Szükség van tehát az irányítás folyamatában az egyes tudományok, tudományágak folyamatos alkotó alkalmazására. (Nem kell itt kitérnem a tudomány egyéb fontos feladataira.) Mondhatjuk-e, hogy társadalmi fejlődésünk irányításában a tudománynak ez a folyamatos alkotó alkalmazása mindig és mindenütt érvényesül? Eredményeinket és hiányosságainkat összevetve azt kell mondanunk, hogy a tudománynak ugyan nagy és növekvő szerepe van társadalmunk irányításában, de ez a szerepe még nem mindig és mindenütt érvényesül vagy legalábbis nem kellő mértékben. Ezért

is került tavaly, mint már említettük, az országos kiemelt tudományos fő irányok közé a gazdaságpolitika továbbfejlesztésének tudományos megalapozása.

De mert nincsen a szocialista társadalom vezetésének és irányításának egy adott, kész, könyvből megtanulható tudománya, s a társadalom előtt álló feladatoknak minőségileg és mennyiségileg is különböző a tudományigényessége, nem támaszthatjuk azt a követelményt sem, pontosabban nem elég azt a követelményt támasztanunk, hogy a politikai vezetőknek el kell sajátítaniuk bizonyos kész ismeretanyagot. Ez szükséges lehet, de mert a tulajdonképpeni feladat a tudomány folyamatos alkotó alkalmazása, ezt a feladatot lényegében a tudósoknak kell ellátniuk. Munkamegosztásra van tehát szükség politikusok és tudósok között: a politikusok számára ne legyen idegen a tudomány, de általában nem lehetnek tudósok, a tudósoknak ne legyen idegen a politika, de általában nem lehetnek politikusok. Tudósok feladata a múlt tapasztalatának kritikus értékelése és a közelebbi s távolabbi jövő előrejelzése. Állandóan változó folyamatról lévén szó, megfelelően kell formálni, alakítani, változtatni, tökéletesíteni politika és tudomány kapcsolatát. Erről később még részletesebben szólnunk, itt csak néhány elvi vonatkozását érintjük.

Először is: a társadalom vezetésében politika és tudomány, vagyis a politikai vezető szervek és a tudomány szervezetei és képviselői közötti viszonyt szorosabbá kell tenni. A vezető politikai szervek, melyek végső fokon a társadalom irányításához szükséges eszközökkel – a társadalom bizalmából – rendelkeznek, hivatottak ennek feltételeit és formáit megteremteni. Ezekre is, azokra is még visszatérünk.

Végső fokon a politikai vezető szerveken nyugszik a felelősség a szocialista társadalom biztonságaért, fejlődéséért. Ők azok, akik a társadalomtól kapott megbízásuk alapján kitűzik azokat a közelebbi és távolabbi célokat, melyek elérésére a biztonság és a fejlődés követelményeit szem előtt tartva a különböző külső kapcsolatok, az államigazgatás, a gazdaság, a honvédelem, a szociális gondoskodás, az egészségügy, az oktatás terén és még sok más területen a társadalomnak törekednie kell. Mondanunk sem kell, hogy a viszonylag kis létszámú politikai vezető szerveknek e célok kitűzése során sokkal nagyobb létszámú háttérre kell támaszkodniuk. Ugyanez vonatkozik azokra a konkrét feladatokra, amelyeket a társadalomnak a célok eléréséhez végre kell hajtania és amelyeket – persze csak legáltalánosabb fő vonalaikban – ugyancsak a politikai vezető szerveknek kell megszabniuk. Magától értetődik, hogy ezt semmiképpen sem szabad úgy érteni, mintha a politikai szervek az említett feladatokat kényük-kedvük szerint szabhatnánk meg.

Alig is van olyan döntés, amelyben a politikai szerveknek vagy bárki másnak teljesen szabad mozgástere volna. Történeti előzmények és a politikai, társadalmi erőviszonyok az esetek nagy többségében határokat szabnak a döntési szabadságnak. Másrészt az adott határokon belül a politikai szerveknek jóformán mindig van választási lehetőségük. Ahhoz, hogy korlátozott szabadságukkal a társadalomnak legtöbb hasznot hajtó módon éljenek, sok vizsgálódásra, felmérésre, becslésre, információra van szükségük. A társadalom sokkal bonyolultabb szervezet annál, mintsem hogy a vizsgálódásokból, felmérésekből, becslésekből, információkból feltétlenül megbízható, mindenre kiterjedő képet lehetne alkotni róla. Leginkább mégis többfajta tudomány együttműködéséből alakulhat ki az a kép, amelyik a döntésekhez a legmegbízhatóbb alapot szolgáltatja. Ilyen alapra szükség van az egyes területek gondozási és fejlesztési terveinek kialakításához csakúgy, mint ahhoz, hogy a különböző területek gondozását és fejlesztését egymással

összhangban lehessen megtervezni, előirányozni. Az imént azt mondtuk, hogy a fő feladatok megszabása a politikai vezető szervek feladata. Ezt kiegészítettük azzal, hogy a politikai vezető szervek nem határozhatnak önkényesen, mozgásterük be van határolva. Hozzá tehetjük, hogy erre való tekintettel a fő feladatok megszabása sem nélkülözheti a tudomány által nyújtott felismeréseket és információkat.

Amit kifejtettünk, az összhangban van a politikai vezető testületekben kialakult felfogással. Jellemzők ebben a vonatkozásban az 1969 júniusában elfogadott Tudomány-politikai Irányelvek alábbi megállapításai: „A társadalomtudományi bázis alkalmas arra, hogy a szocializmus építésének hazai és nemzetközi tapasztalatait elméletileg általánosítsa, segítséget nyújtson a pártnak szocialista fejlődésünk további feladatainak és azok megvalósítási módjainak kijelölésében . . .” „A marxista-leninista társadalomtudományok egyik legfontosabb kérdése a politika és tudomány viszonyának megítélése, illetve az ebből levont gyakorlati következtések érvényrejuttatása. A marxista-leninista politika és a társadalomtudományok kapcsolatát alapvetően egységük, kölcsönhatásuk jellemzi”. „A társadalomtudományi vonatkozású álláspontok kialakításába és adott politikai döntések előkészítésébe, amennyiben azok jellege ezt igényli, bevonják a szakembereket, a társadalomtudományok kutatóit”. (L. MSZMP KB Tudománypolitikai Irányelvei, Bp. 1969. 43, 55., 68. o.)

Ezeket az idézeteket egy szemponttal ki kell egészítenünk. Az Irányelvek külön foglalkoznak a társadalomtudományokkal és külön az egyéb tudományokkal. Mivel idézeteinket a társadalomtudományokra vonatkozó megállapításokból vettük, bennük a társadalomtudományi bázisról és a marxista-leninista társadalomtudományokról van szó. A szocialista fejlődés feladatainak kijelölésében és a politikai döntések előkészítésében azonban általában a társadalomtudományok, a műszaki tudományok és a természettudományok komplex együttműködéséből fakadó felismerésekre és információkra kell támaszkodni.

1977 júniusában az MSZMP Politikai Bizottsága megvitatta a Tudománypolitikai Irányelvek megvalósításának tapasztalatait és időszerű feladatait. Az ekkor elfogadott döntés megerősíti és továbbfejleszti az Irányelveket. Idézem a döntésből: „erősíteni kell a tudomány, a tudomány művelőinek részvételét társadalmi-gazdasági céljaink meghatározásában”, „A társadalomtudományok dinamikus fejlődésének alapfeltétele a tudomány és politika megfelelő kapcsolatának, összhangjának biztosítása és állandó megújítása, . . . javítani kell a társadalomtudományi eredmények felhasználásának feltételeit a politikai döntésekben”. (L. Magyar Tudomány, 1977. 9. sz. 649., 653. old.)

Esetleges félreértések elkerülése végett megjegyezzük: a szóban forgó határozatból idézett mondatok nem arra vonatkoznak, hogy a tudományok hogyan járulhatnak hozzá a szocialista társadalom irányításához, hanem ennél szélesebb, általánosabb jellegűek. Nyilvánvaló azonban, hogy nem tettünk erőszakot az idézeteken, amikor tartalmukat ankétunk témájára alkalmaztuk.

IV.

Láttuk, ahhoz, hogy a tudományok nagyobb mértékben járulnak hozzá szocialista társadalmunk irányításához, szorosabb kapcsolatra, együttműködésre van szükség a döntést hozók és a tudomány képviselői között. De hogyan mozdíthatja ezt elő az ankét?

Ankétunk előkészítése során egyesek úgy értelmezték az ankét fő feladatát, hogy fel kell tárnia, melyek a társadalom előtt álló fő tudományos, műszaki és egyéb feladatok, problémák, hol mutatkoznak ismereteinkben jelentős fehér foltok. Mások szerint az ankétnak lényegében azt kell tisztáznia, hogy milyen intézményi rendszer biztosíthatná a tudomány fokozott részvételét szocialista társadalmunk irányításában.

Ha a realitások talaján akarunk maradni, akkor kezdettől fogva látnunk kell mindkét említett lehetőség korlátait. Ami azt az elképzelést illeti, hogy az ankét tárja fel a társadalom előtt álló fő feladatokat, látnunk kell, hogy ez a cél ankétunk által csak minimális mértékben közelíthető meg. A szocialista fejlődés legfőbb tudományos és társadalmi problémáit, a tudományok jelentős fehér foltjait csak nagyon sok tudomány illetékes képviselőinek alapos vitákban kialakított álláspontja közelítheti meg. Emellett még azt is figyelembe kell venni, hogy ezek a feladatok, problémák, fehér foltok állandóan változnak: míg egyeseket megoldanak, egyesek eltűnnek, mások a fejlődés folyamán bukkannak fel és kerülnek napirendre. Ankétunk tehát csak példaszerűen utalhat néhány, a társadalom irányítása és fejlesztése szempontjából fontos kérdésre, nagy feladatra, olyanokra, amelyek helyes eldöntése kétségtől a tudomány messzemenő részvételét igényli. Utalhatunk itt például a lakosság jövedelme, infrastrukturális ellátottsága és a feladatai közötti összefüggésre, vagy az új beruházások, a fenntartás és felújítás kapcsolataira, a környezetvédelemmel összefüggő számtalan kérdésre, a népességszaporulat szabályozására, a tudományos kutatás irányítására és hasonló alapvető kérdésekre. Ami azt az elképzelést illeti, hogy az ankét tisztázza, milyen intézményi rendszer biztosíthatná a tudomány fokozott részvételét a szocialista társadalom irányításában, látni kell, hogy a realitások figyelembe vétele itt is megköti a kezünket. Nem is beszélve arról, hogy az ankét ebben a kérdésben csak javaslatot tehet a politika és a tudomány illetékes tényezői számára. Azt is látni kell, hogy teljesen irreális lenne például egy gyökeresen új, nagy intézmény, vagy éppen intézményrendszer létrehozását javasolni.

Amennyire absztrakt elképzelések alapján ez megítélhető, úgy tűnik, hogy a tartalmi kérdések és az intézményi rendszer szorosan összefüggnek, bizonyos fokig meghatározzák, illetve feltételezik egymást. Említettük már, hogy különböző problémáknak, feladatoknak különböző a tudományigényessége. Az intézményi rendszerről akkor lehet megnyugtatóan dönteni, ha legalább hozzávetőleges elképzelésünk van arról, hogy a társadalmi irányítás milyen kérdéseiről kell és tud politika és tudomány együttműködésben dönteni. Másrészt: hiába tudjuk bizonyos kérdésekről, hogy azokat ilyen együttműködésben kellene eldönteni, ha nincsen olyan intézmény, illetve intézményi rendszer, amely a szükségesnek látszó együttműködést lehetővé tenné.

Akár az eldöntendő tartalmi kérdések, akár a létrehozandó intézményi rendszer szempontjából közelítjük meg tudomány és politika kívánatos együttműködésének a kérdését, igen nagy szerepet kell tulajdonítanunk egy átfogó információs rendszer kialakításának. Ilyen rendszer nélkül a fő tartalmi kérdések sem állapíthatók meg és semmilyen intézményi rendszer sem működhet eredményesen.

A tartalmi kérdések és az intézményi rendszer szerepének, viszonyának megítélésénél támaszkodhatunk bizonyos előzményekre, hazai és külföldi tapasztalatokra is. Ezekre később még visszatérek. Itt csak néhány általánosabb vonatkozásukra térek ki. Tanulmányozni kell természetesen a külföldi tapasztalatokat is, főleg a szocialista országokét, de még a tőkés rendszerben alkalmazott módszereket is. Utóbbiaknál azonban figyelembe kell vennünk, hogy egészen más alapon jöttek létre, hogy a tőkés társadalmi rendszer már a célok kitűzésénél olyan korlátokat állít, amelyek nálunk ismeretlenek. Ennek ellenére tanulságos, amit csinálnak, működésük egyes elemeit mi is átvehetjük, illetve hasznosíthatjuk. Legtöbb tanulsággal azonban saját múltunk jó tapasztalatai szolgálhatnak. Tudomány és politika együttműködésére akadtak igen jó példák. Hogy csak kettőt ragadjunk ki közülük: ilyen volt a gazdasági reform előkészítése és ilyen volt a hosszú távú tervezésben kialakított bizottságok, különösen a Munkaerő és Életszínvonal Bizottság működése. A reform előkészítésében az együttműködés példaszerű volt, de egyetlen, igaz hogy roppant jelentős feladat megoldására irányult, és ennek a feladatnak megoldásával véget is ért. A hosszú távú tervezés keretében alakult bizottságok különböző mértékben, de részben igen jól megoldották az együttműködést. Ám egész működésük a tervezés szükségleteinek volt alárendelve, az Országos Tervhivatal vezetőinek megítélése szerint működtek vagy sem, működnek esetleg még ma is. Egyik esetben sem lehetett szó arról a folyamatosságról, amelyre törekednünk kell, ha a tudományok fokozott részvételét akarjuk biztosítani a szocialista társadalom irányításában.

V.

Ankétunk előkészítése során felmerült az a kérdés is, hogy hogyan lehet ellentmondásmentes összképet kialakítani a legfőbb társadalmi prioritásokról. Másképpen megfogalmazva a kérdést: hogyan lehet a társadalmi munkaidőt a társadalmi fejlődés szempontjából legelőnyösebben elosztani a különböző lehetséges és szükséges tevékenységek között. Kissé konkrétabban fogalmazva: hogyan lehetne megállapítani a társadalmi fejlődés számára legelőnyösebb, leghasznosabb elosztását a társadalom rendelkezésére álló munkaerőnek, hogyan lehetne megállapítani, mennyi jusson különböző fontosnak és legfontosabbnak látszó feladatokra, a tudomány különböző fontos és legfontosabb területeire? Konkrét példán bemutatva: mennyi jusson a társadalom erőforrásaiból termelésre, mennyi oktatásra, mennyi honvédelemre, a nemzeti jövedelemből mennyi jusson felhalmozásra és milyen megoszlásban, a tudományok fejlesztésére fordított társadalmi erőből mi jusson a természettudományokra és mi a társadalomtudományokra stb.

A kérdéssel szemben sok ellenvetést tettek: A kérdés sem tudományos módszerekkel, sem tudomány és politika párbeszédével nem oldható meg; ez a társadalom és a politika egészét érinti; a kérdés túlméretezett; a kérdés nem is egészen érthető, hiszen a prioritások megállapítása folyamatos munka; ellentmondásmentes összképet kialakítani egyáltalán nem lehet stb.

Az ankétból valóban nem várhatunk választ arra a kérdésre, hogy hogyan lehet a legfőbb társadalmi prioritásokról ellentmondásmentes összegeztést kialakítani. De a kér-

désnek az ankét szempontjából van értelme, pontosabban: maga a kérdés értelmes és a szocialista társadalom irányítása folyamán elkerülhetetlenül napirendre kerülő kérdés. Jól-rosszul és megközelítően a kérdésre minden népgazdasági terv igyekszik választ adni. Hiszen a népgazdasági tervben nagyjából benne van, hogy évről évre a népgazdaság rendelkezésére álló erőforrásokból mennyi eszközt és mennyi munkaerőt fordítunk különböző iparágak termelésére és ezeknek az iparágaknak a fejlesztésére, s mennyit egészségvédelemre és az egészségügy fejlesztésére, oktatásügyre és az oktatás fejlesztésére, honvédelemre és honvédelmünk fejlesztésére, lakásépítésre és közlekedésre, az is, hogy milyen anyagi, szellemi erőket juttat a társadalom a Tudományos Akadémiának és mennyit például a Központi Fizikai Kutatóintézetnek, stb.

Nem egy mesterségesen kiagyalt kérdésről van tehát szó, hanem egy nagyon is létező kérdésről, szocialista társadalmunk irányításának és fejlesztésének alapkérdéséről. Ennyiben jogos az az ellenvetés, hogy a kérdés ankétunk szempontjából túlméretezett, messze túlnyúlik lehetőségeinken. Helyesen úgy kell felvetnünk a kérdést: hozzá tud-e járulni a tudomány a társadalmi irányítás eme alapvető kérdésének a megoldásához. Erre egyértelműen azt válaszolhatjuk, hogy a tudomány hozzájárulása nélkül ez a kérdés kielégítően nem oldható meg.

Ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk, hogy a tudomány, illetve a tudományok eddig nem sokat tettek e kérdés tudományos megválaszolásának előmozdítására. Egyik akadémikusunk három évvel ezelőtt átfogó előadásának részlet-kérdéseként felvetette: vajon miért a nemzeti jövedelem két vagy három százalékát fordítjuk kutatásra és fejlesztésre és nem kétszer annyit vagy feleannyit? Megállapította, hogy erre csak elég bizonytalan választ tudunk adni, olyasmit, hogy másutt is hasonló a helyzet, hogy a történelem folyamán így alakult, hogy nem lehet ugrásokat tenni stb. Hozzá tehetjük, hogy az ily módon feltett kérdésre bajos is más és egyáltalán nem lehet tudományosan megalapozott választ adni. Az, hogy a társadalom a társadalmi érdekek megfelelően mennyit fordítson egyik vagy másik cél elérésére, nem állapítható meg elszigetelten, egyetlen kiragadott célra nézve, hanem csak az összes fontos cél egyidejű mérlegelése alapján dönthető el, tehát a legfőbb társadalmi prioritások együttes, egymással összhangban levő megállapításával.

Mivel a népgazdasági tervnek ha nem is tudományosan szigorúan megalapozottan, de valamiképp mégis válaszolnia kell arra, miként osszuk el a társadalmi munkaidőt, vannak akik a kérdést teljes egészében tervezési kérdésnek tekintik. Erre a nézetre saját múltunkból hozhatunk cáfolatot. Első öt éves tervünk kezdettől fogva, de különösen felemelt formájában irreális, megvalósíthatatlan, tehát rossz terv volt. De nem azért volt rossz, mert tervezőink nem tudtak jól tervezni, bár kétségtelen, hogy a tervezés elveiről, módszereiről akkor még sokkal kevesebbet tudtunk, mint ma. A hibát azonban a vezető politikai szervek és politikusok követték el. Irreális célokat, feladatokat tűztek ki társadalmunk elé. A tervezők ezeket a célokat, feladatokat formálták egy számszerűen látszólag konzisztens, tartalmában irreális tervvé. Azért is a politikai vezetők feleltek, hogy amikor a terv egészének megvalósíthatatlansága már nyilvánvalóvá vált, akkor ragaszkodtak hozzá, hogy a tervnek legalábbis a nehézipari beruházásokra vonatkozó részét teljesítsék a terv más, például a lakosság fogyasztására vonatkozó részének felrúgása árán is.

Nem a tudomány szabta meg az első öt éves terv céljait. A tudománynak a tervezésben legfeljebb minimális része volt. Kétségtelen az is, hogy sem a közgazdaságtudomány,

sem a társadalomtudomány, illetve a tudomány általában nem volt 30 évvel ezelőtt felkészülve arra, hogy hasonló kérdésekhez hozzászóljon. Annyit azonban utólag megállapíthatunk, hogy a politikai vezetés által megadott célok semmiféle tudományos próbát sem tudtak volna kiállni, hogy tudományos alapon bizonyítani lehetett volna a terv irreálisát és azt, hogy még a megadott politikai célok alapján is más prioritási rendszer lett volna indokolt.

Vitathatatlan, hogy a felvetett kérdés messze túl megy a társadalmi gazdaság kerekein. Ez azonban nem lehet akadálya annak, hogy a tudomány megpróbáljon ennek a kérdésnek a megoldásához is hozzájárulni. Csak hozzájárulásról lehet szó, hiszen a kérdés nyilvánvalóan túllépi a tudomány határait. Ma még az sem egészen világos, hogy a tudomány hogyan tud a megoldáshoz hozzájárulni. A tudománynak is keresgélnie kell, tapogatódnia kell, csak fokozatosan, talán csak hosszú idő alatt juthat el valamilyen megoldáshoz. Ez azonban a tudományos fejlődésnek szokásos útja.

VI.

Tudomány és politika kapcsolatának a szocialista társadalom irányításában, illetve e kapcsolat szorosabbra fűzésének egyik legfontosabb vagy éppen legfontosabb kérdése annak az intézménynek vagy intézményi rendszernek megteremtése vagy megtalálása, amely a megfelelő kapcsolatot biztosítja.

Az előzőleg tárgyalt kérdésekből tudjuk, hogy ezzel az intézménnyel vagy intézményi rendszerrel szemben a következő követelményeket kell támasztani:

1. a kapcsolat legyen állandó és folyamatos,
2. a politika irányító szerepének csorbitása nélkül tegye lehetővé a tudomány részvételét a társadalom irányítását és fejlesztését célzó döntések és irányelvek kezdeményezésében, kialakításában és meghozatalában.

Társadalmi-gazdasági, politikai döntéseket nagyon sok helyen hoznak, — tanácsokban, minisztériumokban, különböző „főhatóságokban”. E döntések nagy része nem, illetve nem alapvetően befolyásolja a társadalom irányítását, fejlesztését. Előfordul azonban, hogy olyan döntések, amelyeket előzőleg egyáltalán nem tartottak fontosnak, utólag mégis fontosnak esetleg országos hatásúnak bizonyulnak. Nem mindig sikerül ugyanis a döntések horderejét előre látni. A döntést hozó szerv esetleg csak a saját szempontjára ügyel, azt igyekszik érvényesíteni és szem elől téveszti a döntés más területeken érvényesülő ill. mellékhatásait. Kíváncsú, hogy mindezek a döntések, az országos fontosságúak és a kevésbé fontosak egyaránt a tudomány bevonásával történjenek. Ez nagyon széles körű intézményrendszert feltételez. De, mint már említettük, nem minden döntésnek van egyformán nagy tudományigénye. Sok kérdés ésszerűen eldönthető a tudomány mindennemű igénybevétele nélkül, sok esetben nincs is említésre méltó jelentősége annak, hogy a kérdést egyik vagy másik módon döntik el. A fent említett két követelményt elsősorban országos fontosságú, társadalmunk irányítását, fejlesztését érintő döntéseknél kell figyelembe venni. Ilyeneket nem sok helyen hoznak. Természetes az is, hogy a két követelmény nem vonatkoztatható egyéni felelősségű döntésekre.

Beszéltünk már arról is, hogy tudomány és politika kapcsolatának szorosabbra fűzése nemcsak nálunk, illetve a szocialista országokban került napirendre, hanem — a társadalom rendkívül bonyolulttá válása következtében — a legfejlettebb tőkésországokban is, így az Amerikai Egyesült Államokban, Franciaországban, a skandináv államokban, a Német Szövetségi Köztársaságban és másutt is. Igaz, hogy a kérdést nem úgy teszik fel mint mi, nem azt vizsgálják, hogy a tudomány hogyan járulhatna hozzá a társadalom irányításához és nem támasztják azt a két követelményt sem, amit mi. Viszont a tudomány és politika kapcsolatát szolgáló intézmények és intézményrendszerek bőséges változtatásával találkozunk a tőkésországokban is. Mivel saját országunkban a legésszerűbb kapcsolatok kialakítására törekszünk, érdemes figyelembe venni minden számbajövő ország tapasztalatait, a szocialista országokét és a nem szocialista országokét, mindenek felett pedig a saját tapasztalatainkat. Sajnos, a külföldi tapasztalatok tudományos feldolgozásával, elemzésével, sőt alapos ismeretével sem rendelkezünk. Ezt a későbbi munka során még feltétlenül pótolni kell.

Minden tudományos igény nélkül megemlítünk néhányat a tudomány és politika kapcsolatát szolgáló tőkés intézmények közül.

1. Vannak központi, állami intézmények, minisztériumok, amelyek a kormány döntése, esetleg a törvényhozás vitája számára országos gazdasági, társadalmi prognózist és terveket készítenek.

2. A központi állami bankok és részben más nagybankok is rendszeresen foglalkoznak tudományosan megalapozott előrejelzések és részben javaslatok kidolgozásával. Működésükkel gyakran messzemenően befolyásolják a törvényhozó, illetve döntéseket hozó szerveket.

3. Vannak államilag, esetleg bizonyos társadalmi szervek által támogatott tudományos intézetek, amelyek fontos feladatuknak tekintik társadalmi, gazdasági előrejelzések és javaslatok kidolgozását. Ezek súlya igen különböző, de egyesek közülük nagy mértékben befolyásolják a közvéleményt, illetve a döntést hozó szerveket.

4. A vezető tőkésországok néhány nagy nemzetközi szervezete, így az EGK, az OECD egyes szervei is rendszeresen készítenek társadalmi, gazdasági prognózist és javaslatokat. Ellátnak ilyen feladatokat a tőkés és nem tőkés országokat összefogó nagy nemzetközi szervezetek egyes szervei is, mint pl. az ENSZ különböző területi bizottságai, illetve az UNCTAD vagy a FAO, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal stb.

5. Mintegy három évtizede működik az Amerikai Egyesült Államokban a Gazdasági Tanácsadók Testülete. Ez résztvesz az elnök kongresszusi beszámolóinak előkészítésében, véleményt mond fontos gazdaságpolitikai kérdésekben. Részben elnöki utasításokhoz alkalmazkodik, részben viszont állásfoglalásaival befolyásolja az elnököt és a kormányt.

6. Nagy súlyuk van az Amerikai Egyesült Államokban a kongresszusi, szenátusi és képviselőházi —, Angliában a parlamenti bizottságoknak, melyek ismertebb államférfiak, illetve közéleti tényezők vezetésével behatóan tanulmányoznak egy-egy kérdést, illetve kérdéscsoportot, meghallgatnak szakértőket és politikusokat és legtöbbször sokoldalú és mélyen szántó tanulmányokban adnak számot munkájuk eredményeiről és tesznek javaslatokat döntésekre.

7. Egyes országokban léteznek az állam, a szakszervezetek és a munkáltatók képviselőiből álló olyan intézmények is, amelyek tudományosan megalapozott szakértői

előrejelzések alapján nemcsak javالاتokat dolgoznak ki a kormány és a törvényhozás számára, hanem részben fontos társadalmi, gazdasági döntéseket is hoznak.

A felsorolt szervek, szervezetek, intézményi formák valamilyen módon mind tudomány és politika, tudomány és gyakorlat kapcsolatát illetve kapcsolatának erősítését szolgálják. Ám a legutóbb említett forma kivételével minden esetben nyitva hagyják azt a kérdést, hogy akik az országos fontosságú döntéseket hozzák, mit és mennyire vesznek figyelembe az előrejelzésekből és ajánlásokból. Az általunk felállított két követelmény közül általában eleget tesznek az elsőnek, tehát állandó illetve folyamatos kapcsolatot biztosítanak tudomány és politika között és — ismét az utolsónak említett forma kivételével — nem tesznek eleget a második követelménynek, a tudomány részvételének a döntések kezdeményezésében és meghozatalában.

Igen hiányosan ismerem tudomány és politika kapcsolatának alakulását a szocialista országokban. Az országok vezető pártjainak kongresszusi határozatai és az országok más fontos párt- és állami határozatai között sok olyat találunk, amely hangsúlyozza a tudomány, a tudományos kutatás fontosságát, újabban külön a társadalomtudományok fontosságát is. Sok határozat és állásfoglalás magán viseli a tudományos megalapozottság jegeit. Tudom, hogy a Szovjetunióban pártszervek és kormánysszervek egyaránt nagymértékben veszik igénybe a tudományos intézetek és egyes tudósok elemző munkáját, tanácsait és javaslatait fontos társadalmi, politikai, gazdasági döntések előkészítésében, kidolgozásában és fontos döntésekben is, különösen az országos hosszú és középlejratú tervek vonatkozásában egyrészt, másrészt nagyszabású komplex, népgazdasági fontosságú koncepciók esetén, amilyenek pl. a Bajkál-Amur Magisztrális.

VII.

Rátérek arra, ami számunkra különösen fontos: saját tapasztalatainkra. Itt persze nincs hely részletes elemzésre, politika és tudomány kapcsolatának néhány élő, friss vonására szorítkozom. Először is megemlítem a pártvezetés és a kormány mellett működő, a Központi Bizottság egy-egy titkára illetve a kormány egy-egy elnökhelyettese vezetésével működő bizottságokat, pártvonalon a Gazdaságpolitikai Bizottságot és az Agitprop. Bizottságot, állami vonalon az Állami Tervbizottságot, a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottságát és a Tudománypolitikai Bizottságot. Ezek valamennyien vezető helyeken álló párt és kormányképviselőkből állnak és a párt ill. a kormány apparátusaira támaszkodva, melyek a maguk részéről messzemenően igénybeveszik tudományos szervek, szervezetek és tudósok közreműködését, készítik elő azokat a javaslatokat, amelyekről azután a párt illetékes szerve — kongresszus, Központi Bizottság, Politikai Bizottság —, illetve a kormány dönt. Elvileg ez a rendszer magában foglalja politika és tudomány egyesítésének a lehetőségét, a gyakorlatban ezt a lehetőséget sokszor nehéz valóra váltani.

A gyakorlati nehézségek ill. problémák bemutatására hivatkozom a Minisztertanács egy közelmúltban hozott határozatára a Tudománypolitikai Bizottság feladatköréről, hatásköréről és működéséről. Benne nyilvánvaló a korábban tapasztalt hiányosságok kiküszöbölésére irányuló törekvés. Többek között a Bizottság feladatává teszi a közreműködést, a társadalmi és gazdaságpolitikai döntések tudományos megalapozásában és a tudományos ismeretek és a kutatási eredmények gyakorlati alkalmazásának elősegítését. A határozat

szerint a Bizottság az Állami Tervbizottsággal történő együttműködés keretében többek között megvitatja és tudománypolitikai szempontból értékeli a társadalmi, gazdasági fejlődés átfogó kérdéseivel foglalkozó, a különböző távú népgazdasági terveket megalapozó egyes tudománypolitikai szempontból is fontos koncepciókat. Mindebből úgy látszik, hogy a Tudománypolitikai Bizottság tudomány és politika összehangolásának, egységének fontos szerve. Valójában annyiban az, amennyiben a kormány elé kerülő javaslatok utolsó szűrője. Arról, hogy ennek a hivatásának megfelelően, a határozat és a Bizottság ügyrendje körültekintően gondoskodik. Elnöke a Bizottságnak a Minisztertanácsnak ezzel megbízott elnökhelyettese, tagjai: nyolc miniszter, továbbá a párt Tudományos Osztályának helyettes vezetője, az Akadémia elnöke és főtítkára, a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkárságának vezetője, az OMFB elnöke és általános elnökhelyettese és a tervhivatali államtitkár. Közülük tíznek tudományos fokozata van, hatan az Akadémia tagjai. Az elvi igényű előterjesztések többségét a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság ill. a Műszaki Kutatásokat Koordináló Tanács is megvitatja. Minden előterjesztést megküldenek véleményezésre az Akadémia elnökének és főtítkárának, valamint az OMFB elnökének. Ezek az előírások néhány mással együtt nyilvánvalóan azt igyekeznek biztosítani, hogy a Bizottság és utána a kormány elé tudományosan megalapozott javaslatok kerüljenek és ebben az igyekezetben főleg két szervre, az MTA-ra és az OMFB-re támaszkodnak. Ám eddig nekik együtt sem sikerült társadalmunk irányítását és fejlesztését tudományosan teljesen kielégítően megalapozni.

Kézenfekvő, hogy egy ilyen bizottságnak a tagjai nem lehetnek szakértői a bizottság elé kerülő rendkívül széles skálán elhelyezkedő kérdéseknek, nem merülhetnek el az eléjük kerülő rendkívül különböző kérdések egyenkénti tanulmányozásában, az esetek többségében — a legalaposabb előkészítés mellett is — a tárcájuk keretében kialakult véleményt képviselik a napirenden lévő kérdéstről. Nagy általánosságban nem annyira az önálló vélemények kialakításának, mint inkább a tárcavélemények egyeztetésének a szervei. Az egyeztetés általában adminisztratív módszerekkel történik, 14 napos és 8 napos határidőkkel. Ilyen egyeztetésekből születnek meg a döntések. Ha pedig a tárcán belül nem folyt előzetes vizsgálat és egyeztetés, akkor a tárcá képviselője vagy nem szól hozzá vagy saját ítélőképessége és korábban szerzett tapasztalatai alapján szól hozzá a kérdéshez, általában nem tudományosan megalapozottsággal.

A felsorolt szervek kisebb-nagyobb eltérésekkel hasonló elvek alapján működnek. Éppen ezért nem, ill. csak korlátozott mértékben látszanak alkalmasnak arra, hogy tudomány és politika egységét megvalósítsák. Nem alkalmasak erre a párt Központi Bizottsága mellett szervezett munkaközösségek sem. Közülük a Közgazdasági Munkaközösség időnként szakértők és politikusok széles körének bevonásával fontos gazdaságpolitikai kérdéseket vitat meg, ám az általunk támasztott két követelmény közül egyiknek sem tesz eleget. Milyen szervek jöhetnek még szóba a kívánatos összhang megteremtésére? Az MTA Közgazdaságtudományi Bizottsága, esetleg ez a bizottság kiegészítve más osztályok képviselőivel? Az MTA Elnöksége? Az OMFB elnöke és általános elnökhelyettese? A Gazdaságpolitika továbbfejlesztésének tudományos megalapozása című kutatási főirány Koordináló Tanácsa? Míg a korábban említett bizottságok döntően vezető politikusokat egyesítettek a tudomány képviselői nélkül, addig a most felsorolt szervek általában tudósokat egyesítenek vezető politikusok részvétele nélkül. Ezek a szervek sem látszanak tehát alkalmasnak tudomány és politika kívánatos kapcsolatának megvalósítására.

Akadnak azonban saját tapasztalataink között olyanok is, amelyek – mint azt futólag már említettem – legalábbis közel jutottak a kívánt cél eléréséhez. A gazdasági reform előkészítésének első döntő szakaszában több mint egy tucat különböző csoport foglalkozott a reform egyes oldalainak kialakításával. Minden csoportban résztvettek elméleti és gyakorlati szakemberek és politikusok. Egy-egy csoport vezetője a csoport erre legalkalmasabbnak látszó tagja volt, függetlenül attól, hogy gyakorlati szakember, tudós vagy politikus volt-e. A csoportok munkáját egy háromtagú, a KB titkárnak vezetésével működő csoport fogta össze és irányította, egy ugyancsak háromtagú titkárságra támaszkodva. Ebben az esetben sikerült tudomány és politika egységét megvalósítani. Igaz, hogy csak egyetlen nagy kérdésre vonatkoztatva. 1966 júniusában, amikor a Központi Bizottság határozatot fogadott el a gazdasági reformról, az irányító bizottság és az egyes bizottságok működése megszűnt. Kissé hasonló módon folyt, ugyancsak a párt irányításával, néhány más központi bizottsági határozat előkészítése, például a hosszútávú kül-gazdasági politika és a termelési szerkezet fejlesztése címmel 1977 októberében elfogadott központi bizottsági határozat, a mezőgazdaság és élelmiszeripar fejlesztéséről 1978 márciusában elfogadott határozat előkészítése. Mindezekben az esetekben az együttes munka egy fontos határozat előkészítését szolgálta s a határozat elfogadásával a munka alapjában véget ért, bár megváltozott keretek között, módosított tartalommal esetleg folytatódott.

Valamennyire rokon megoldást alkalmazott az Országos Tervhivatal is a hosszútávú tervezés keretében. Elméleti és gyakorlati emberekből és politikusokból álló bizottságok foglalkoztak a hosszútávú terv egyes fejezeteinek kidolgozásával. Legismertebb és legeredményesebb munka a Munkaerő és Életszínvonal Bizottságban folyt. Ezeknek a bizottságoknak az előzőekkel szemben előnyük, hogy működésük nem egy tervbevett döntés, illetve határozat meghozatalára irányult és ilyenekkel nem is fejeződött be. Működésük tehát jobban megfelelt az első követelménynek. Másrészt a bizottságok – mint már említettük – teljesen az OT vezetőinek szándékaihoz, elképzeléseihez, ötleteihez igazodtak, ennek megfelelően hol intenzíven működtek, hol vegetáltak, vagy tetszhalálba sülyedtek. A bizottságok tagjai általában nem tudták, mikor, milyen célból fogják őket legközelebb összehívni, mi lett a sorsa állásfoglalásaiknak.

Más megoldás: több szervnek összehangolt együttműködése hivatott tudomány, politika, gyakorlat szoros kapcsolatát biztosítani az Országos Vízügyi Hivatal tevékenységével összefüggő kérdésekben, melyek egyéni, csoport- és országos érdekek széles körét érintik. Akadémiai Elnökségi Bizottságként működik az MTA-OVH Vízügyi Bizottság, gondoskodik a vízügyi tudományos témák interdiszciplináris összefogásáról. Tagjai a vízügyi kérdésekkel foglalkozó tudományos bizottságok elnökei, valamint neves tudósok és szakemberek. Az Országos Vízügyi Hivatal Vízgazdálkodási Tanácsa az OVH elnökének véleményező, javaslattevő és koordinációs szerve, tagjai illetékesség ill. szakértelem alapján OVH dolgozók, vízügyi szervezetben vagy vízgazdálkodási szakterületen működő szakemberek. Az OVH Közgazdasági Tanácsa többek közt segíti a vízügygel kapcsolatos közép- és hosszú távú tervezés megalapozását. Tagjai vízügyi szervek, tudományos szervek, az OT, a PM, a KSH képviselői. — Ezek a szervek sokoldalúan és szorosan kapcsolódnak egymáshoz és együttműködésük az adott területen biztosítja tudomány, politika, gyakorlat összhangját. De ez a megoldás más területekre nem vihető át.

Több minisztériumunkban szervezték tudományos tanácsot vagy tanácsokat egyes területek vagy kérdések kiváló szakértőiből. A tanácsok azonban általában véleményező

szervek, beilleszkednek a hivatali hierarchiába, csak a nekik feltett kérdésekhez szólnak hozzá, a döntésekbe nincs beleszólásuk. Valamely szakaszig részt vesznek a kérdések kidolgozásában, a folytatásban illetve a befejezésben már nem. Előfordul, hogy egy vagy több központi testület tudósokból, szakemberekből külön bizottságot hoz létre egy fontos döntés vagy egy fontos terület döntései tudományos megalapozása céljából. Általában ezek a bizottságok is csak bizonyos szakaszig vesznek részt a döntés előkészítésében és arról sem mindig tájékoztatják őket, hogy miért tért el – ha eltért – a döntés a bizottság állásfoglalásától. Ha előzőleg a központi testületben már kialakult bizonyos koncepció a vizsgálandó kérdésről, akkor előszeretettel olyan tudósokat és szakembereket vonnak be ezekbe a bizottságokba, akik az előzetes koncepcióval egyetértenek. Legtöbbször az a védekezési lehetőség sincs adva, hogy a döntéseket a nyilvánosság ellenőrzése és bírálata alá bocsássák.

Mindezek alapján eddigi tapasztalatainkból, úgy látszik, az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

Politika, gyakorlat és tudomány megfelelő együttműködésének és munkamegosztásának biztosítására – nem egyetlen, de egyik – lehetséges, több területen bevált megoldásként ajánlhatjuk a következőt:

néhány fontosabb, társadalmi, gazdasági fejlődésünk egészét érintő és hosszú ideig napirenden maradó kérdésben – amilyen például az életszínvonal, a környezetvédelem, az energia- és nyersanyagellátás, az egészségvédelem, az oktatás, a település stb. – a komplex döntések előkészítésére bizottságokat kellene alakítani felelős államférfiak vezetésével, kiváló tudósokból, gyakorlati szakemberekből és az illetékes politikusokból. Munkájukban ezek a bizottságok támaszkodnának minden illetékes ill. hozzáértő intézet, intézmény, szerv és személy véleményére, elemzésére, munkájára. A Bizottságok felső összefogó szerve a Minisztertanács elnökéből, az OT elnökéből és a Központi Bizottság titkáraiból állna. – Hangsúlyozom, hogy ez nem az egyetlen lehetséges megoldás, de azt hiszem, helyesen mutatja az irányt, melyben a megoldást keresnünk kell.

Tudomány és politika egységének megteremtésére kell törekedni a kisebb jelentőségű, minisztériumi, főhatósági, tanácsi szinten hozott döntésekben is. Ebből a célból a minisztériumokban, az országos főhatóságokban, a nagyvárosok tanácsaiban tudományos tanácsok vagy bizottságok széles hálózatát kellene létrehozni, szoros kapcsolatban az illető szervek vezetőségeivel, végrehajtó bizottságaival.

Ezek a tanácsok vagy bizottságok a helynek és a szükségletnek megfelelően igen sokfélék lehetnek. Felesleges itt bővebben kitérni rájuk. Annyit azonban helyesnek tartok megjegyezni, hogy célszerű, ha a tudósok, szakemberek végig részt vesznek a döntés előkészítésében, aztán magában a döntésben is, valamint, hogy ha valamely fontos kérdésben megoszlanak a tudósok, szakemberek véleményei, akkor a tanácsokban, bizottságokban képviselve legyenek a különböző vélemények.

Az előzőekben vázolt intézményi rendszer akkor működhet eredményesen, ha jól megszervezett, kölcsönös információra támaszkodhat. A köcsönösség itt azt jelenti, hogy egyrészt a tudósoknak illetve a tudományos intézményeknek kell tudományáganként a szükséges gyakorisággal rövid, nem szakmabeliek számára is érthető, a gyakorlati felhasználás lehetőségeire is utaló írásos információkat készíteni a politikusok illetve a gyakorlat emberei számára, másrészt a tudomány képviselőit kell folyamatosan informálni a társadalom vezetésében felmerülő problémákról. Célszerűnek látszik, hogy vezető politikusok

rendszeresen találkozzanak vezető tudósokkal, előadások, ankétok, tanácskozások keretében.

Bár ankétunk tárgya az, hogy a tudományok hogyan fokozhatnák hozzájárulásukat társadalmunk vezetéséhez, irányításához, fejlesztéséhez, néhány fontos és általános vonatkozásban foglalkoznunk kellett a politikai vezetők és vezető szervek szerepével, feladatával ebben a folyamatban. Egyrészt — mint ezt kifejtettük — a tudomány szerepének fokozása csak tudomány és politika együttműködésében valósítható meg, másrészt a tudomány képviselői hiába szeretnék fokozni hozzájárulásukat társadalmunk irányításához, ha a politikai vezetők ez elől elzárkóznak, illetve nem teremtik meg ennek szükséges feltételeit.

VIII.

Vázoltunk egy elképzelést, amelyik úgy tűnik, logikus következtetésként adódott indokolt kiindulópontunkból és valószínű feltevésekből. Azt hisszük, hogy ez az elképzelés megfelel azoknak a követelményeknek, amelyeket politika és tudomány egységével, együttműködésével és munkamegosztásával szemben támasztunk, tehát feltehetően jó megoldása lenne a magunk elé tűzött feladatnak. De már bevezetőben, arról szólva, hogy mit várhatunk és mit nem az ankétól, megmondottuk: nem számíthatunk arra, hogy az ankét egycsapásra megteremti a kívánatos együttműködést. Nem mintha erről az eredményről eleve le kellene mondanunk. De először is: kétséges, hogy magán az ankéton sikerül-e az alapvető kérdésben teljes egyetértésre jutnunk. Másodszor pedig: még ha az ankét egyhangúlag javasolná is a vázolt megoldást, nagyon sok kellene még ahhoz, hogy ez az elgondolás valósággá váljon. Mindenekelőtt meg kellene nyerni az illetékes politikai tényezők, vezető párt és állami szervek egyetértését, jóváhagyását. Utána — mielőtt még az elképzelésből gyakorlat lehet — nagyon sok részletkérdést kell nagyon sok érdekelt szervvel megvitatni, tisztázni, egyeztetni. Mindez legjobb esetben is, tehát ha az elképzelés alap gondolatát az összes érdekeltek elfogadják, hosszabb időt igénybe vevő folyamat.

Többféle előnye is van az elképzelésnek. Először az, hogy nem teremt valamilyen forradalmian új megoldást, hanem lényegét tekintve folytatása, továbbfejlesztése annak, ami már van. Leírtuk, hogy politika és tudomány, gyakorlat és elmélet együttműködését a párt és állami szervek ismételten és általában sikerrel megvalósították. Ez a megvalósulás általában olyan bizottságokban folyt, amelyek politika és tudomány, gyakorlat és elmélet képviselőit egyesítették. Ebből a szempontból az általunk vázolt megoldásban csak az az új, hogy először is: a bizottságok nem meghatározott időre, hanem nagyon széles körű, nagyon komplex és előreláthatóan csak sok tervperiódus folyamán megoldható feladatokra létesülnek. Másodszor: részben a bizottságok eddigi gyakorlatával egyezően, részben attól eltérően, a bizottságok vezetői az adott feladat megoldására legalkalmasabbnak látszó egyének lennének. Harmadszor: egy felső, a bizottságok munkáját irányító és összehangoló szerv létezése biztosítaná, hogy ne elszigetelt s az összfejlődésbe esetleg bele sem illeszkedő javaslatok, hanem a társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális fejlődésbe szervesen illeszkedő megoldások szülessenek. Negyedszer: viszonylag kevés lehetőség nyílnék nagyobb méretű új bürokratikus apparátusok létesítésére.

Nem lebecsülendők azonban az elképzelés megvalósulása elé tornyosuló akadályok. Már maga az újjal szemben gyakran tapasztalható ösztönös tartózkodás, idegenkedés indokolhatja sokak elutasító magatartását. A konzervativizmus jelentékeny erő és gyakran jelentkezik a megfontoltság hamis mezében. Konzervativizmus pedig nem idegen sem a politikusok, sem tudósok nagy részétől.

Az a körülmény, amelyet a felvázolt elképzelés egyik előnyeként jellemeztünk, az tudniillik, hogy lényegét tekintve nem jelent új megoldást, hanem egy eddig is gyakran alkalmazott megoldás továbbfejlesztése, maga is ellenvetéssé válhat az új elképzelés bevezetésével szemben. Ha nem új – mondhatják –, akkor nincs is rá szükség. Értjük be azzal, ami ma van, egész jól megvagyunk azzal is. Alapvetően csak azt hozhatjuk fel ez ellen, hogy társadalmi, gazdasági fejlődésünk nem teljesen kielégítő, kétségbevonhatatlanul nagy eredményei ellenére sem, nem minden vonatkozásban bizonyítja kielégítően szocialista rendszerünk fölényét a tőkés rendszerrel szemben. Azt viszont magától értetődően nem tudjuk bizonyítani, hogy az általunk vázolt elképzelés megvalósítása lényegesen javítana a helyzeten.

Nem tudjuk ezt bizonyítani azért sem, mert amit javasunk, az eddig más szocialista országokban sem valósult meg. Figyelembe véve a szocialista társadalom bizonyos általános törvényszerűségeit és az egyes szocialista országok harminctől hatvan évre terjedő tapasztalatait, ez is komoly indok lehet elképzeléseink elutasítására.

Azt is látnunk kell, hogy politikai, társadalmi, gazdasági és tudományos körökben egyaránt szép számmal akadnak, akik számára a mai helyzet előnyös, akiknek ez a helyzet pozíciót, tekintélyt, befolyást, hatalmat biztosít. Ezek között is akadhatnak, akik két kézzel kapnak az újon, mert attól előnyöket várnak a társadalom egésze számára. Akadhatnak azonban olyanok is, akik szembefordulnak az újjal, mert hatalmuk, befolyásuk elvesztésétől vagy csökkenésétől tartanak és ezért ellenzik a változást. Útjában állhat elképzeléseink megvalósításának az a körülmény is, hogy politika és tudomány, gyakorlat és elmélet sokszor különbözőképpen közelítik meg ugyanazokat a problémákat. A politikusnak és a gyakorlat emberének elsősorban a ma és esetleg még a közvetlen jövő problémái fontosak a tudomány és elmélet emberei sokszor a jövő perspektívájából ítélik meg a ma és a holnap problémáit is. A politika és a gyakorlat embereire sokszor nyomasztó mértékben hatnak a jelen gondjai, napi életünk sürgető megoldást követelő feladatai. Nem tudnak kellően elmélyedni azokba a problémákba, amelyek még nem zavarják a sürgős feladatok megoldását. A tudomány és elmélet embereit ugyanakkor esetleg az nyugtalanítja, hogy a mai nehézségek leküzdésére indokoltnak látszó cselekedetek százszor nagyobb nehézségeket okozhatnak a jövőben.

Nem biztos, hogy akár a tanulmányunkban megrajzolt út, akár az ankét esetleges másirányú ajánlása feltétlenül a tárgyalásunk tárgyát képező téma jó vagy éppen legjobb megoldása. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy feladatunk megoldása mindenképpen a fennálló állapotoknak a mainál élénkebb, alaposabb, általánosabb bírálatát követeli meg. Az élő marxizmusnak mindig is a bírálat volt egyik fő jellemzője. Akadtak azonban mindig és akadnak ma is, akik hajlamosak arra, hogy fennálló állapotaink minden bírálatában társadalmi rendünket fenyegető veszélyt szimatoljanak. Érthető, hogy ezek is általában azokból kerülnek ki, akiknek valamilyen területen hatalmuk, befolyásuk van. Az is érthető, hogy időnként összefonódások tapasztalhatók azok között, akik különböző területeken birtokosai a hatalomnak és befolyásnak. Valójában azonban az a helyzet,

hogy a marxista szellemű bíráló szocialista társadalmunk egyik előrehajtó ereje, társadalmunk egyik erőssége. Ezért a marxista szellemű bírálókat bátorítani, erősíteni, fejleszteni kell társadalmi életünk minden területén.

Bátorítani erősíteni a marxista szellemű bírálókat — ez részben egyértelmű társadalmi életünk minden területének, egész közéletünknek további demokratizálásával. A szocialista demokráciát valóban mindenütt erősíteni kell. Ez vonatkozik politikára és tudományra is. Mindaz, ami hasznosat politika és tudomány kapcsolatainak szorosabbra fűzésére, egységének erősítésére javasolni tudunk, csak demokratikus politikai és tudományos légkörben valósulhat meg s egyúttal fejlesztője, erősítője lesz a szocialista demokráciának. Abból, amit a marxista bíráló szellemről és a szocialista demokráciáról mondtunk, következik az is, hogy politika és tudomány, gyakorlat és elmélet képviselőinek minden fórumon saját meggyőződésüket kell képviselniük. Nem lehetnek irányadók számukra korábban hozott döntések, sem tekintélyek és hatalmi pozíciók. Javaslataiknak, vitáiknak, döntéseiknek — a szükségszerűen titkosak kivételével — el kell viselniük a nyilvánosság ellenőrzését.

FRISS ISTVÁN

TÁRSADALMI IGÉNYEK – TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK*

KULCSÁR KÁLMÁN–RÁNKI GYÖRGY–SZABOLCSI MIKLÓS

I.

Napjainkban általánosságban is tapasztalhatjuk a tudományok egyre növekvő jelentőségét, a tudományos eredmények gyakorlati hasznosítását, és ezzel összefüggésben a szellemi és anyagi erők fokozódó „ráfordítását” a tudományos kutatások fejlesztésére. Ez a tendencia már jó ideje érvényesül általában a tudományra nézve, az utolsó évtizedben azonban talán még az általánosnál is nagyobb mértékben fordult a figyelem a társadalomtudományok felé. Ennek nyilvánvalóan történeti összefüggései vannak, amelyek között elsődleges jelentőségű a társadalomirányítás tudatosságának fokozódása.

Különösen fontos ez a probléma a szocialista országokban. Minél tudatosabb társadalomirányításra vállalkozunk ugyanis — márpedig a szocialista társadalom építése a gazdasági és társadalmi tervezés fokozott hatékonyságát igényli — annál inkább növekszik a tudományok és köztük különös gyorsasággal a társadalomtudományok jelentősége. Ez az alábbi tényezőkkel függ össze:

1. A társadalom tudatos fejlesztéséhez mindenekelőtt elengedhetetlenül szükséges:

a) *a társadalomra jellemző objektív folyamatok feltárása*, hogy az így nyert ismeretek alapján történetileg reális (tehát megvalósítható) célok legyenek kitűzhetők.

Lássuk ezt a problémát közelebbről.

Hogy a társadalom tervezésének tudatosságát, racionalitását a helyesen kitűzött célok jelentősen fokozzák, aligha vitatható. A célok kitűzése azonban a tudatos társadalomalakítás legkényesebb pontja. Egyaránt igényel ugyanis bizonyos tudományosan megalapozott jövőbetekintést, tehát a jelenben meglévő folyamatok kivetítését a jövőbe, és egyben annak elemzését is, mennyire befolyásolhatók ezek a folyamatok, milyen pontokon beavatkozva téríthetők a valamilyen szempontból kívánatosnak ítélt irányban. Bármennyire is politikai feladat tehát a társadalomalakítás céljainak kitűzése, mindenképpen társadalomtudományi megalapozást igényel. Könnyen belátható, hogy akár a társadalmi-gazdasági folyamatok feltárásában, akár a befolyásolás mértékében, vagy éppen a beavatkozási pontok kijelölésében bekövetkező tévedés jelentősen károsíthatja a társadalom fejlesztését, vagy legalábbis funkcionális zavarokra vezethet.

A célok kitűzése társadalom- és gazdaságpolitikai probléma. A gazdaságpolitika azonban nem nélkülözheti azoknak a társadalmi-gazdasági összefüggéseknek a figyelembe vételét, amelyek a gazdasági fejlődés lehetőségeit, irányait alapvetően behatárolják. Ezen összefüggések feltárása, működési mechanizmusuk és felhasználási lehetőségeik tisztázása a marxista-leninista közgazdaságtudománynak talán legfontosabb kutatási terepe. Ezért a legkedvezőbb gazdasági fejlődést biztosító gazdaságpolitika kialakításában és megvalósítá-

*1978. április 17–22. a szocialista országok tudományos akadémiai társadalomtudományi alelnökeinek értekezletén elhangzott előadás.

sában a — társtudományágakat is mozgósító — *közgazdasági kutatásnak* kiemelkedő szerep jut.

A gazdaságpolitika továbbfejlesztésének tudományos megalapozását célzó kutatások társadalmi és tudományos jelentőségét tehát éppen az adja meg, hogy e kutatások általános feladata: előkészíteni a *gazdaságpolitikai döntéshozatal*t és tervezőmunkát, tisztázni gazdasági fejlődésünk tényezőit, felhasználásuk korlátait és jellegzetességeit, rámutatni a feltételek és célok egybevetése alapján a tervszerű, arányos fejlődés különböző lehetőségeire. E kutatásoknak folyamatosan fel kell tárniuk azokat az új körülményeket, amelyek a gazdasági fejlődés tényezőit befolyásolják, azokat a hatásokat, amelyeket az új körülmények a fejlődésre gyakorolnak. Vizsgálniuk kell az extenzív és intenzív módon hasznosítható erőforrások változásait, a világgazdasági folyamatoknak és a KGST-integráció előrehaladásának az egyes szocialista országok népgazdaságára gyakorolt hatásait stb.

Valóban, kevés olyan ágazata van a társadalomtudományoknak, amelyben a társadalmi igények oly *közvetlenül* jelentkeznek, amelynek eredményeivel a tudomány valóságfeltáró és valóságformáló szerepe oly közvetlenül érvényesülhet, mint a közgazdaságtudomány. Már régi igénye gazdaságpolitikai gyakorlatunknak, hogy a gazdasági stratégia formálásában, a hosszú- és középtávú tervezésében hasznosítsa a tudományos elemzés tanulságait. A gyakorlat konkrét „megrendelése” éppen ezért eddig is nagy ösztönzést, segítséget adtak a kutatásnak, amit a kutatás részben viszonzni is tudott.

Hogyan reagál a közgazdaságtudomány a társadalmi igényekre? Ezt — részletezés helyett — példával illusztrálnánk. A *világgazdasági változások* hatására társadalmi igényként jelentkezett a magyar nemzetgazdaság szempontjából lehetséges és helyes feladatok megfogalmazása. A drámai erővel kirobbant energiaválság, a nyersanyagárak rohamos emelkedése olyan új világgazdasági helyzetet teremtett, melyre a gazdaságpolitikának konkrét napi válaszokat kellett adnia. De ezek a konkrét napi válaszok csak akkor lehettek eredményesek, ha nem csupán az előző évtizedek gazdasági fejlődési útját és gazdaságpolitikai előzményeit vették figyelembe, hanem azokat a kutatási eredményeket is, melyeket a közgazdaságtudomány mind hazánk hosszútávú gazdasági fejlődésére, mind az ilyen világgazdasági fordulatokra vonatkozóan kidolgozott. A kutatások egyfelől alkalmasak voltak arra, hogy az árváltozásokat mintegy hosszútávú világgazdasági jelenséggént értékeljék, másrészt rámutassanak az árválság és a *termelési szerkezet alakulása* közötti kapcsolatra. Ilyen értelemben azok a közgazdaságtudományi kutatások, amelyek az új termelési szerkezet és a termelékenység, a hatékonyság és a szerkezeti arányok közötti kapcsolatokra, az infrastruktúra és a mezőgazdaság fejlesztésének teendőire vonatkoztak, egyidejűleg azt is igyekeztek meghatározni, hogy milyenek lehetnek a világgazdasági változásokhoz való alkalmazkodás optimális lehetőségei. Vajon a külső hatások kizárására — ha ez egyáltalán lehetséges — vagy pedig a rugalmas reagálási képesség feltételeinek biztosítására kell törekednie a magyar gazdaságpolitikának az új helyzetben?

A közgazdaságtudományi kutatómunka tehát már felismerte, hogy hazánk közgazdaságának jelenségei csakis a *világgazdasági interdependenciában* érthetők meg. Az interdependencia azonban nemcsak az adott ország gazdasága és a világgazdaság között, hanem a gazdasági jelenségek és a társadalmi folyamatok között is fennáll. Így a hatékony közgazdasági döntések csakis olyan *interdiszciplináris* kutatásokkal alapozhatók meg, melyek a döntések meghozatalánál *társadalmi tényezőknek*, az oktatásnak és munkaerő-képzésnek, és nem utolsó sorban a tudati-pszichológiai vonatkozásoknak a figyelembe

vételét is lehetővé teszik. A gazdaságfejlesztéssel, a gazdaságpolitikával kapcsolatos kutatómunka különösen szoros kapcsolatban van a társadalmi összefüggéseket feltáró történeti, szociológiai, jogi kutatásokkal éppúgy, ahogyan a társadalmi és társadalompolitikai problémák sem érthetők meg a gazdasági összefüggések elemzése nélkül.

Ez a kettős – világ gazdasági és belső társadalmi – interdependencia egyrészt a megfelelő új tényanyagok és kutatási módszerek beható ismeretét teszi szükségessé, másrészt még szorosabb *együttműködést* kíván a *politikai vezetés és a tudományok között*. Az együttműködés során a tudománynak az eddiginél jóval szélesebb körű, frissebb információval, valamint a döntések következményrendszerének kidolgozásával kell alá támasztania a politikai vezetők szakértelmét.

A magyar közgazdaságtudomány három kiemelt kutatási főiránnyal igyekszik a gazdasági fejlődés kulcsterületeinek problémáit megközelíteni és ezáltal közvetlenül segíteni a gazdasági gyakorlatot. Egyrészt a *külgazdasági orientációnak*, elsősorban a *KGST integráció fejlesztésének* és világ gazdasági versenyképességének tényezőit kívánja feltárni; másrészt az *ipari termelési szerkezet erőteljes javítását* és a nemzetközi munkamegosztásból származó előnyök fokozódását igyekszik előmozdítani; végül, de nem utolsó sorban, a *megfelelő árrendszer kialakítását* szolgálja, amely utóbbi egyben a szocialista bérezés és jövedelemelosztás tökéletesítése irányában hathat. E kiemelt témák kutatása révén a közgazdaságtudomány szinte állandó naprakész kapcsolatban áll a gyakorlattal, befolyásolja azt; reagál a társadalmi követelményekre és egyidejűleg formálja is azokat.

A gazdaság- és társadalompolitikával kapcsolatos ilyen „megalapozó” jellegű kutatások során azonban két olyan veszély mutatkozhat, amelyre éppen a szocialista társadalom építése során kell figyelemmel lenni. A szocialista társadalom vezető ereje, a marxista-leninista párt – ha eltérő körülmények között is, de – mindenképpen a hatalom döntő pozícióinak birtokában irányítja ezt a társadalomfejlesztő munkát. Saját magának kell tehát – rendkívüli tudatosságot igénylő módon – a célkitűző folyamat buktatóit is elkerülni. Az egyik buktató itt az *adott tendenciákhoz való túlzott ragaszkodás*, a meglévő folyamatok oly mértékben mechanikus előrevetítése, hogy azokba célok a szó valódi értelmében tulajdonképpen nem is vezethetők be (például a gazdaság struktúrája és alakíthatósága vonatkozásában). A másik buktató viszont a *valóságos folyamatoktól való elszakadás* a célok kitűzésében, aminek következtében a célok utópikus jelleget öltenek, elérésük pedig – bármilyen ráfordítás árán is – végső soron azért válik lehetetlenné, mert a társadalom reális fejlődési feltételeihez képest voluntarista elemet tartalmaznak. A társadalmi igények talán ebben a célmegállapító folyamatban a legalapvetőbbek a társadalomtudományokkal szemben, és olyan igények ezek, amelyeknek a társadalomtudományok jelenlegi ismeretanyagukkal ma még aligha felelnek meg. Hogy mennyire és milyen módon felelhetnek meg jobban ezeknek az igényeknek, azt éppen maguknak a társadalomtudományoknak kell feltárniuk.

b) A társadalom tudatos fejlesztése során nem mellőzhető a *társadalomban működő „spontán” mechanizmusok* felderítése (ide értve a társadalmi folyamatok és jelenségek, valamint az emberi magatartás *kapcsolatában* működő mechanizmusokat is), ezek felhasználási és befolyásolási lehetőségeinek ismerete. Világos ugyanis, hogy a *társadalom csak bizonyos mértékben alakítható*, és alakíthatóságát nem csupán az adott társadalom alapvető objektív folyamatai, hanem a társadalom „spontán” mechanizmusai is jelentősen befolyásolják. A kutatások fontos feladata éppen e mechanizmusok megközelítése, me-

lyek még részben ismeretlenek, részben változó jellegűek, sőt a tudatos beavatkozás következtében újak is keletkezhetnek. Figyelmen kívül hagyásuk, illetőleg a számukra való „térbiztosítás” elmulasztása azonban a legracionálisabb tervelgondolásokat is irracionálissá változtathatja.

A társadalomtudományoknak, különösképpen a közgazdaságtudománynak ebben a vonatkozásban kettős igényt kell kielégíteniük. Mindenekelőtt megbízható ismereteket kell nyújtaniuk a társadalomban jelenlévő folyamatokról, összefüggésekről, amely ismeretek segítségével a rejtetten működő spontán mechanizmusok felderíthetők, sajátosságaik leírhatók, mindezek alapján spontaneitásuk mértéke és befolyásolásuk lehetősége értékelhető. A második feladat annak a „térnek” felbecsülése (itt általában aligha lehet többről szó, mint becslésről), amelyet a társadalom tudatos fejlesztése során, akár egy-egy részletakció megtervezése során is az ismeretlenül működő spontán mechanizmusok számára biztosítani kell. Ez utóbbi vonatkozásban különös figyelmet érdemel, hogy a társadalmi jelenségek, sőt a társadalmi törvényszerűségek is emberi magatartások közbejöttével, ily módon azok által kondicionáltan valósulnak meg. Az emberi magatartás sokirányú kondicionáltsága, egy-egy döntésre való reakciójának komplex feltételezettsége éppen úgy, mint a társadalmi jelenségben mint eredőben megvalósuló magatartások sokféle motiváltsága olyan szempont, amelynek figyelembe vétele feltétlenül szükséges. Nem egy társadalmat formálni kívánó döntés vallott már kudarcot, éppen az emberi magatartás összefüggéseinek (kötöttségeinek) elhanyagolása miatt.

c) A társadalom tudatos fejlesztése során társadalomtudományi kutatásokat igényel továbbá azoknak az *eszközöknek* a megválasztása, illetőleg közgazdasági, szociológiai, pszichológiai összefüggéseiknek komplex megközelítése, amelyeket a célok elérésére fel kívánunk használni. A társadalomban nincsen „semleges” eszköz (kérdéses, hogy egyáltalán semleges lehet-e bármilyen folyamatban), tehát a *kiválasztott eszközök sajátosságai jelentősen befolyásolják a cél elérését*. Az első kérdés itt – ami természetesen az eszközök sajátosságainak ismeretét igényli –, hogy a szóba jöhető eszköz egyáltalán alkalmas-e az adott cél elérésére, az adott társadalmi feladat megoldására, vajon felhasználása a kívánt eredményt biztosítja-e. Különösen sajátos problémákat vet fel a *jognak*, a *jogszabályoknak*, mint *eszköznek* az alkalmazása a tudatos irányítási, tervezési folyamatban.

A jogszabály mint eszköz egyrészt csak korlátozottan alkalmas a társadalmi problémák megoldására (erre nézve magyar kutatások már adalékokat szolgáltatnak), másrészt pedig bizonyos önfejlődése következtében olyan sajátosságok, sőt értékek hordozója is, amelyek – ha változnak is a történelem folyamán – mégis jelentősen befolyásolják a jogi szabályozás hatékonyságát.

A tervszerű társadalomalakításban természetesen nem csupán a jogi szabályozásnak van ilyen eszköz jellege. Lényegében eszköz pl. az egész gazdaságirányítási rendszer, amely végrehajtója (ugyanakkor bizonyos mértékig alakítója is) a gazdaságpolitikának. A gazdaságirányítás mechanizmusában működő szervezeteknek mint „eszköznek” is megvannak a sajátos céljai, amely célok (pl. vállalati célok) integrálása további tudományos és gyakorlati feladatot jelent.

d) A társadalmi igények és a társadalomtudományok közötti kapcsolat problémakörében különösen nagy figyelmet igényel a *döntések előkészítésében való részvétel, illetőleg a döntések következményeinek lehetőség szerinti előrejelzése*, majd a beállott következmények elemzése, a kitűzött célokhoz viszonyított értékelésük. Itt a megközele-

tés lehetősége már eddig is több szinten alakult ki. Egyrészt találunk példákat egy-egy döntés nem várt és nem kívánt (diszfunkcionális) következményeinek feltárására. (Például a gazdasági hatékonyságnak a társadalmi hatékonyság dimenzióiban való értelmezése vagy egyes társadalompolitikai döntések – amelyek esetenként jogi szabályozásban is testet öltöttek – komplex következményeinek értékelése.) Másrészt felmerülhet a döntés és következményeinek elemzése a döntéssel szolgálni kívánt cél ideológiai alapjaihoz viszonyítva, megközelítve akár a döntés mögött álló konkrét ideológiai tartalom társadalmi tényezőit, összefüggéseit is. Tágabb értelemben tehát a döntések tudományos megalapozásához tartozik a döntési mechanizmusok vizsgálata is.

2. A társadalomtudományok fontosságának növekedését mozdítja elő az a körülmény is, hogy a mai rendkívül komplex viszonyokkal rendelkező társadalomban gyakorlatilag csaknem minden tudományos eredmény (természettudományi, műszaki stb.) bevezetése a társadalomtudományok közreműködését követeli meg. Minden tudományos eredmény alkalmazásának gazdasági (beruházási, struktúraalakítási, bizonyos fokig irányítási-igazgatási) összefüggései, sőt ezen is túlmenő társadalmi előfeltételei és következményei vannak, amelyek figyelmen kívül hagyása, ahogyan az a múltban gyakran megtörtént, ma már erőteljesen zavarná az intenzív gazdasági és társadalmi fejlődést.

Magyarországon behatóan elemezték pl. a kutatási eredmények ipari felhasználását meghatározó, vagy az új technika üzemi bevezetését befolyásoló társadalmi tényezőket. E vizsgálatok abból a hipotézisből indultak ki, hogy ezek a tényezők három szinten közelíthetők meg, éspedig a) a gazdaság makrostruktúrájának, b) a szervezeteknek, és c) az individuális emberi tudatnak a szintjén. Mindhárom szinten jelen van természetesen a másik kettő hatása is, valójában ezek a szintek csak az elemzés céljaira választhatók el egymástól. A vizsgálatok igazolták ezt a hipotézist, és ezzel a társadalomtudományok közvetlen jelentőségét a termelésben, a műszaki fejlesztésben. Megállapították pl. az ipar technikai és szervezeti szintje viszonylagos elmaradásának negatív hatását a tudományos kutatásra, ideértve az ipar és a tudomány alrendszerei szerves egységének hiányából fakadó negatív következményeket (amelyek folytán egyik alrendszer szervezetei sem tudtak alkotó módon alkalmazkodni a társadalmi-gazdasági környezethez), feltárták az érdek- és hatalmi viszonyok szerepét a kutatási-fejlesztési és a kutatásokat fogadó szervezetekben, valamint a teljesítménymotiváltság jelentőségét a sikeres kutatási-fejlesztési programokban stb.

Itt kell megemlítenünk, hogy a társadalmi tényező a gazdaságban vagy a termelés technikai összetevőjéhez kapcsolódva nem szűkíthető le az ún. „emberi tényezőre”, ahogyan ezt – elsősorban a polgári szociológiában vagy közgazdaságtudományban – értelmezik. Pontosabban: az „emberi tényezőben” a társadalmi-gazdasági összefüggések, viszonyok sokasága és sokrétűsége jelenik meg, amelyek feltárása nagyon is komplex társadalomtudományi megközelítést igényel. Ez a komplex megközelítési mód nélkülözhetetlen például a munkához való viszony problémájának elemzésében és „kezelésében”. Ezt a problémát az 1950-es években olymértékben csak „emberi”, tudati jellegűnek tekintették, hogy pl. a munkaerővándorlást büntetőjogi eszközökkel kívánták megszüntetni. Ez a próbálkozás megengedhetetlenül leszűkítette a jelenség összetevőit annak érdekében, hogy a jogi eszköz egyáltalán figyelembe jöhessen, és mindenképpen figyelmen kívül hagyta a jognak, mint eszköznek tulajdonságait. Az ún. emberi tényezőben azonban történetileg kialakult társadalmi viszonyok, folyamatok következményei csapódnak le, amelyek ismerete nélkül az „emberi” tényező jelentősége, szerepe nem érthető

meg. Aligha hanyagolhatók el pl. a munkához való viszony elemzése során a munkásosztály kialakulásának történeti sajátosságai a kelet-közép-európai társadalmakban, vagy a gazdaság makrostruktúrájából, illetőleg a termelő szervezetek társadalmi jelenségeiből fakadó következmények az ember munkahelyi viselkedésére.

3. Az ún. „emberi tényezőkkel” kapcsolatban természetesen rendkívül fontos a szocialista társadalom építésében a *tudat* tudományos vizsgálata. A társadalmi igény ilyen szempontból is sürgetően állít sokféle feladatot a társadalomtudományok elé, hiszen a fejlett szocialista társadalom építéséhez nélkülözhetetlen a társadalmi tudat szerkezetének vizsgálata, elemeinek értékelése, alakíthatóságának kérdése, végül mindezek alapján a befolyásolása. Társadalmunk jelenlegi helyzetében a *szocialista erkölcs* problémája különös figyelmet érdemel. Az átalakuló, fejlődő gazdasági és társadalmi viszonyok között mindig újra és újra át kell gondolni az erkölcs korszerű formáját, az erkölcsi követelményeket: azt, hogy a korábbi erkölcsi magatartásformák és az új normák hogyan válhatnak a szocialista életmód részeivé, milyen szerepük lehet a szocialista életmód kialakuló modelljében.

A tudati tényezők között elsőrendű fontossága van a *szocialista közösségi tudatnak*. Ez, más oldalról tekintve, a hazafiság és internacionalizmus kérdését érinti. Társadalmi igényként megfogalmazva ez többek között azt jelenti, hogy a társadalomtudományoknak egyre fokozódó szerepet kell betölteniük más népek megismertetésében, történetük és kultúrájuk értékelésében, igazi kulturális folyamatosságuk felrajzolásában. Ebből az irányból nézve válik fontossá a társadalomtudományokon belül olyan tudományágak szerepe, mint a világtörténet, az ún. modern filológia, a néprajz, az orientalisztika, stb., amelyek a hazain kívüli népek, nemzetek történetével, kultúrájával foglalkoznak. Kiemelkedő szerepet kell tulajdonítani ezen belül is a szocialista országok története, gazdasága, társadalma, kultúrája kölcsönös megismertetésének, értékelésének és feldolgozásának, hogy ezáltal is a szocialista országok közösségének tudatát erősítsük.

a) Az internacionalizmus és hazafiságra való nevelés fontos része a *történelmi és kulturális hagyományok ápolása*. Ebben a társadalomtudományi diszciplínák közül a történelemtudomány, a néprajz, a nyelvészet, az irodalom és a művészetek történetével foglalkozó tudományágak különösen érdekelték, de nem lebecsülendő a szociológia, a közgazdaságtan és története, a technika- és tudománytörténet, a jogtörténet szerepe sem. A mostanában kialakuló interdiszciplináris megközelítési módok és területek fontossága is növekszik (pl. művelődéstörténet, a kultúra szerkezetének és működésének vizsgálata).

Ismeretes, hogy a nemzeti tudat, a nemzeti hagyományok és különösen a *szocialista nemzeti tudat* kérdése az utóbbi időben nagy érdeklődést, helyenként éles vitákat váltott ki. A társadalomtudományok egy jelentős csoportjának felelőssége így különösen kidomborodik: szükség van a nemzeti hagyományok feltárására, leírására, rendszerezésére, korpuszokba gyűjtésére; és szükség van az így összegyűjtött hagyományok elemzésére és értékelésére. Azért is, hogy a szocialista nemzeti közösség egyede el tudjon igazodni a múlt szövevényében, tájékozódni tudjon a felhalmozott emlékek között, és azért is, hogy a szocialista nemzeti tudat alakítása elvszerű és következetes legyen. Így és ezért nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a társadalomtudományoknak még ún. leíró vagy regisztráló tevékenységében sem mellőzhető az értékelés mozzanata. Ez a mozzanat belejátszik már az anyaggyűjtésbe, a válogatásba, a rendszerezésbe, és nyíltan kifejezésre jut a történelmi és kulturális hagyományok bemutatásánál, közkinccsá tételénél.

b) A kultúra területén nyilvánul meg a *társadalom igénye az emberi képességek minden oldalú kibontakoztatására*, a teljes emberré levés elősegítésére, az új szocialista embertípus kialakítására. Minthogy a fejlett szocialista társadalom felépítésének folyamatában rendkívül nagy szerepe van a tudati tényezőknek, ebből következően egyre fontosabbá válik a *közműveltség*, a lakosság kulturális szintje. A szocializmus semmilyen formában nem jelent visszatérést a kapitalizmus előtti viszonyok utólag idillikusnak tűnő (Marx és Engels megfogalmazása szerint: bárgyú) egyszerűségéhez, hanem olyan magasabb társadalmi formát jelent, amely szervezettségében is meghaladja elődjét. Megvalósításához éppen ezért olyan emberekre van szükség, akik meg tudják érteni a társadalmi fejlődés valószínű mozgását, el tudnak igazodni az élet különböző szintjein megnyilvánuló tendenciák bonyolult halmazában. Voltaképpen ez a *kulturális forradalom* lenni értelme. Ezért hangsúlyozta utolsó írásaiban olyan meggyőző erővel, hogy a termelési viszonyok forradalmi átalakítása után „Most már csak erre a kulturális forradalomra van szükségünk ahhoz, hogy teljesen szocialista országgá váljunk” – de egyben azt is, hogy a kulturális forradalom végigvitele éppen ezért nehéz, hosszú munka, egy egész történelmi korszak egyik alapvető feladata.

Az összefüggések nyilvánvalóak. A munka és a közösség mellett – és velük összekapcsolva – a kultúra az a tényező, amely az embert emberré alakítja. Az embert, mint Marx és Engels kimutatja, az különbözteti meg az állattól, hogy termelő munkát végez, nemcsak közvetlen szükségletét elégíti ki, hanem olyan objektivációkat hoz létre, amelyek közvetve, eszközként szolgák a szükségletek mind magasabb színvonalon történő kielégítését. A nyelv és a kultúra is ilyen objektiváció, az emberi gondolkodás és magatartás eszköze és meghatározója. Nélküle nem alakulhatna ki emberi közösség, nem alakulhatnának ki emberi társadalmi viszonyok. Amikor tehát a szocialista társadalom megteremtésének elméleti kérdéseivel foglalkozunk, és amikor érdekében gyakorlati tevékenységet folytatunk, nem kerülhetjük ki a kulturális fejlődés problémáit. A szocialista forradalom politikai forradalomként kezdődik, a termelési viszonyok forradalmi átalakításával folytatódik, de kulturális forradalom nélkül, a szocialista ember kialakítása nélkül nem juthat el a szocializmus teljes megvalósításáig. A kultúra területe ideológiailag rendkívül érzékeny; a társadalom rejtett feszítő erői, ellentmondásai nagyon gyakran megjelennek a felszínen. A társadalomtudományok feladata tehát a kultúra vizsgálata terén különösen sürgető: a társadalom – mint fentebb már utaltunk rá – állandóan igényli az értékelő momentumok, a válogató szempontok minél alaposabb feltárását és alkalmazását, el akar igazodni a kultúra területén. A marxista esztétika, kultúrelmélet, irodalom- és művészettudomány alapvető fogalmainak használatáról, torzításoktól mentes alkalmazásáról van itt szó. Hadd jegyezzük meg, hogy különösen bonyolult ezen a téren a történelmi és társadalmi érték mellett és azzal egységben az esztétikai érték kritériumainak kimunkálása és általános megismertetése.

A kulturális szint emelésének fontosságát jelzi az a körülmény, hogy Magyarországon az MSZMP Központi Bizottságának a *közművelődésről* szóló 1974. évi határozata nyomán élénk mozgás, gyors fejlődés mutatkozott meg. A közművelődésnek egyelőre nincsen általánosan elfogadott szabatos definíciója – bár többen tettek már rá kísérletet. Ezért pontosabb meghatározása helyett mindenekelőtt a fogalom lényegét szeretnénk megragadni. Úgy véljük, hogy ebben is Leninnek a kultúrával kapcsolatos meghatározása vezet leginkább nyomra. Utolsó cikkében (*Inkább kevesebbet, de jobban*)

olvashatjuk: „Éppen a kultúra kérdését vetem most fel, mert ezekben a dolgokban *csak azt szabad elértnék tekintenünk, ami gyökeret eresztett a kultúrában, a mindennapi életben, ami szokássá vált.*” A kultúra egész fogalmába az emberi társadalomban kitermelődött valamennyi objektíváció beletartozik, tekintet nélkül arra, hogy hányan és mennyire sajátítják el. Ha azonban a kultúrát a közművelődés szempontjából vizsgáljuk, minden terméket aszerint kell néznünk, hogy vajon kik körében eresztett gyökeret, vajon mennyire vált szokássá, mennyire képes befolyásolni és irányítani az emberek nagy tömegeinek magatartását. A kettő (a kultúra *tágabb* és a közművelődés *szűkebb* fogalma) természetesen szorosan összetartozik, a közművelődés része a kultúrának, de a kultúra társadalmi tartalma is csak a közművelődés elemzése útján ragadható meg. A közművelődés elvileg magában foglalja az iskolai és az iskolán kívüli oktatást éppúgy, mint a szabadidő eltöltését; más oldalról a hivatásos alkotó művészeket és a művészkedő amatőröket.

Könnyen belátható, hogy a közművelődés területe számtalan szállal fűződik a tudományossághoz. A tudomány felé irányuló társadalmi igény, hogy a közművelődés általános kérdéseit fogalmazza meg; hogy tisztázza a kultúra modelljének kérdését, és feltárja a kultúra belső mozgását, szerkezetét, törvényszerűségeit. Emellett szinte minden egyes tudományágnak megvannak a maguk külön feladatai a közművelődés területén; tudásanyaguk átadása, népszerűsítése, a legszélesebb körökkel való megismertetése kedvezően hat vissza magának a tudományágnak a belső szerkezetére, fejlődésére. A közművelődés tudományos kutatása tehát azt követeli meg, hogy a kulturális jelenségeket mindig a társadalommal, a társadalom alapvető közösségeivel kapcsolatban vizsgáljuk. Azt kérdezzük: kik között, milyen intenzitással, milyen hatással terjedt el – abból a célból, hogy a feleletből nemcsak a kultúra, de a társadalom fejlődésére is következtetéseket vonhassunk le.

A Magyar Tudományos Akadémia a közművelődés kérdéseivel kapcsolatban két évvel ezelőtt feladattervet dolgozott ki, amely összefoglalja a tudomány ezen a téren tett erőfeszítéseit és további tennivalóit, és így segítséget nyújt a művelődéspolitikának.

c) A társadalmi igény sürgetővé válik, szinte türelmetlenül nyilvánul meg továbbá a nyelv területén, éspedig több oldalról is. Általános síkon a nyelv működésével, szerkezetével, törvényszerűségeivel foglalkozó tudomány az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb jelentőségre tett szert, és különösen fontos, hogy éppen ezen a nagyon is vitatott tudományterületen is a marxizmus szempontjait érvényesítsük. A nyelv kérdése konkrétabban, mint a hazafiságra és internacionalizmusra való nevelés egyik eszköze is felmerül. Az idegen nyelvek iránti érdeklődés, a turisztika, a népgazdaság, a tudomány belső szükségletei egyaránt igényként jelennek meg; az idegen nyelvek szerkezete, sajátosságai megismerése alapján minél gyorsabb és minél hatékonyabb elsajátításuk módszerei, lehetőségei válnak a gyakorlatot hatékonyan elősegítő kutatás tárgyává. A szocialista nemzet tagja egyik legfontosabb összekötő kapocsnak, összefogó erőnek érzi éppen a nyelvet, s minden erre vonatkozó információt sürgetve követel. A tudománynak le kell írnia a nyelv múltbeli fejlődését és főleg jelen állapotát, össze kell gyűjtenie az erre vonatkozó tényeket; de a társadalmi igény azt követeli, hogy a nyelvtudomány ne maradjon a mégoly kifinomult, tökéletes módszerekkel dolgozó nyelvleírás szintjén, hanem a nyelv fő mozgásirányáról is értékelést adjon. Ennek a nehéz feladatnak kell eleget tennie ahhoz, hogy a nyelvművelés, a nyelvi kultúra ápolása, általában a szocialista társadalomban a társadalmi funkciók gya-

korláshoz szükséges nyelvi eszközök és készségek megszerzése kellő tudományos meg-alapozást nyerjen.

d) Végül hadd utaljunk arra, hogy a társadalmi igény jelentkezésének, tudomány és társadalom találkozásának kitüntetett terepe a *közoktatás* területe. Ez az a terület, az a szerkezet, amely a tudomány, így a társadalomtudományok eredményeit felhasználja, fel-dolgozza, átadja az utána következő nemzedékeknek, és így fejleszti tovább.

Ismeretes, hogy a közoktatás strukturális és tartalmi kérdései szinte mindenütt napi-renden lévő vitatott kérdések. Így Magyarországon is. Éppen ezen a területen jött létre termékeny együttműködés a tudományosság és a közoktatás munkásai között. Néhány évvel ezelőtt alakult meg az MTA Elnökségi Közoktatási Bizottsága, amely egy távlati mű-veltségkép felvázolását tekintette feladatának. Ezt a műveltségképet, amelynek elérését többé-kevésbé reálisan az ezredforduló körüli időre lehet majd célul kitűzni iskoláinkban, a tudományok, köztük a társadalomtudományok eredményeinek felhasználásával, számos tudós aktív közreműködésével dolgozták ki, majd kutatók és oktatók széles körének be-onásával sorozatos vitákon tették teljesebbé. Az Akadémia, tehát a tudományosság ezen állásfoglalása nagy visszhangot váltott ki. Elvi szempontból azért, mert sikerült egyfajta műveltségképet, a szocialista magyar állampolgár műveltségi modelljét körvonalazni, s ez-által távlatot kapott a pedagógusok erőfeszítése; gyakorlati szempontból pedig azért, mert e távlati kép lebontásából sok és lényeges módosító momentum került az aktuális óra-tervekbe és tantervekbe. A közoktatás talán a legszélesebben, mindenesetre a legszerve-zettebben megnyilvánuló társadalmi igény; jelzéseit, kéréseit, kívánságait a tudományos-ságnak mindenütt tekintetbe kell vennie.

A közművelődés és közoktatás olyan két csatornája a társadalmi igény és tudomány találkozásának – és tegyük hozzá: kölcsönös gazdagításának –, amelyek tömegességük és szervezettségük okán kiemelkedő szerepet játszanak.

II.

Az I. fejezetben összefoglalt társadalmi igények jelentkezése és kielégítésük módja tekintetében bizonyos *különbség*, egyben bizonyos *összefüggés* áll fenn a társadalom:tu-dományok egyes ágai között.

1. Nyilvánvaló, hogy egyes társadalomtudományi ágak (elsősorban a közgazdaság-tudományok, a jogtudományok, a szociológia) oly közvetlenül érdekeltek a társadalom-alakítás szempontjából alapvető társadalmi-gazdasági folyamatoknak és jelenségeknek, az alkalmazható eszközök sajátosságainak és az egyes döntések következményeinek feltárásá-ban, és olymértékben fejlesztették ki ehhez megközelítési módjaikat, vizsgálati techniká-jukat, hogy a lét és a tudat szféráihoz való viszonyukban, valamint módszereikben bizo-nyos mértékig különböznek a társadalom tudati jelenségeinek vizsgálatára irányuló társa-dalomtudományi ágaktól (az ún. humán tudományoktól).

Az elválasztás alapja azonban nem a „kemény” és „puha” társadalomtudományok közötti, pusztán a módszertanra alapozó megkülönböztetés, vagy még kevésbé a „tör-téneti” és „nem történeti” tudományok szembeállítása (annál is kevésbé, mivel a köz-gazdaságtudományoknak, jogtudományoknak és a szociológiának is történeti szemlélettel kell dolgozniuk), és nem is e tudománycsoportok „egzakt” vagy „kevésbé egzakt” voltára való hivatkozás (ahogyan ezek az érvek a polgári társadalomtudományban gyakorta meg-

jelennek), hanem elsősorban a társadalomalakítás szükségleteiből adódó — tehát a társadalmi igényekből fakadó — funkcionális szempontok.

Hogy ez a probléma miként merül fel Magyarországon — és más európai szocialista országokban is — történetileg érthető meg.

Közismert, hogy abban a régióban, amelyben ez országok többsége helyet foglal, azaz Kelet-Közép-Európában — és Magyarország jól példázza ennek a régiónak történeti sajátosságait — éppen a polgári fejlődés sajátos eltorzulása folytán a társadalom politikai tudata jelentős mértékben az irodalomban fejeződött ki, háttérbe szorítva bizonyos fókig egyrészt a politikai aktivitás közvetlenebb formáit, másrészt a társadalom problémáinak, folyamatainak tudományos feltárását. (Nyilván összekapcsolódik ez a jelenség a fejlődésben elmaradott országok nemzeti tudata kibontakozásának sajátosságaival, amelyet éppen az irodalom, a művészetek és a velük foglalkozó tudományágak szolgáltak a legközvetlenebbül.)

A *szociológiának* ebben a régióban megmutatkozó sajátos fejlődése élesen szemlélteti ezt a jelenséget. Magyarországon a Tanácsköztársaságot megelőzően a szociológia — erőteljes politikai és publicisztikai hangsúllyal a fennálló társadalmi-politikai viszonyokkal szemben — csak periférikus helyzetet foglalhatott el. Az 1919. évi Tanácsköztársaság idején létesítették az első szociológiai tanszéket Magyarországon, és ez a tanszék a később világhírűvé vált Mannheim Károly személyében valóban jelentős professzort is kapott. A Tanácsköztársaság megdöntése után a szociológia művelői jórészt emigrációba kényszerültek, egyesek börtönbüntetést is szenvedtek, és még a magyar *polgári* szociológia további sorsának alakulásában is ismét megjelentek a torzulások. A korszakról szóló összefoglaló történettudományi munka ezt így fogalmazta meg: „A szociológia hiánya . . . egy olyan mély társadalmi ellentmondások között vergődő országban, mint Magyarország, tarthatatlan anakronizmus volt. A 20-as évek végének, a 30-as évek elejének nagy válsága s a nyomában járó szellemi megélenkülés sajátos, részben eltorzult formában újjá is teremtette.” A szociológia hiánya, illetőleg „sajátos formában” való újjáteremtése azonban — a sajátos forma részben a szociográfiát, az irodalmiasságot, a társadalomnak szepírói eszközökkel való megközelítését jelentette — körülbelül annyira volt anakronizmus Magyarországon, amennyire anakronisztikusként voltak értékelhetők ennek a társadalomnak a félfeudális viszonyai a polgári fejlődés nyugati útját járó országokéhoz képest. Úgy is mondhatnánk, hogy a szociológia hiánya, illetőleg sajátos megjelenése éppen ezekből a viszonyokból táplálkozott, amelyek nem bírták el akár a kor szintjén álló polgári szociológia eszközeivel végzett valóságfeltárást sem. Az irodalmi jellegű szociográfiai munkák — ahogyan maguk a legértékesebb irodalmi művek is — természetesen nagyon hatásosan, adott esetben egy egzaktabb szociológiai elemzésnél is hatásosabban tárták ugyan fel ezeket az anakronisztikus állapotokat, de a *megközelítés jellege már eleve sajátos szintre helyezte a feltárt jelenségek „kezelését”* is.

Úgy tűnik ugyanis, hogy észlelhető valamilyen összefüggés egyrészt egy adott társadalom életében jelentkező, a fenti értelemben vett „irodalomközpontúság”, illetve a társadalmi problémák irodalmi jellegű megközelítése, másrészt a társadalmi problémák tudati szintre történő transzponálása, és *csak* ideológiai — azaz társadalmi gyökereitől elszakított — problémákként való kezelésének kísérlete között. Ez a jellegzetesség a felszabadulás előtti Magyarország szellemi életében éppen úgy megmutatkozott, mint a régió más országaiban — természetesen kisebb-nagyobb eltérésekkel.

A társadalomtudományoknak ez a helyzete tehát, amelyet a szociológia csak szélsőségesen példáz (sok tekintetben hasonlóan állt a dolog a közgazdaságtudománnyal is) összefüggésben volt e régió sajátos „determináltságaiból” adódó következményekkel, bizonyos társadalmi elmaradottsággal. Ennek felelt meg a társadalomtudományok néhány jelentős ágának fejletlensége.

Ilyen történelmi előzmények után és ilyen helyzetben igazolta a *marxizmus-leninizmus tanításainak konkrét alkalmazása* a társadalomtudományok valóságformáló erejét azokkal az elemzésekkel, amelyek tudományosan megalapozták a szocialista forradalom végrehajtását és jelentősen közrehatottak a szocialista társadalom építésének megindításában.

A marxista társadalomtudományok további fejlődése, e hatalmas teljesítmények ellenére, a szocialista társadalom építése során azonban nem maradt teljesen töretlen. A történeti „determináltságokon” való túljutás hosszabb folyamat, és ha ezt a folyamatot a társadalomtudományok fejlődése szempontjából vizsgáljuk, nagyon lényeges mozzanatként kell kezelnünk magának a *társadalomnak* túljutását e „determináltságokon”, azaz korábbi sajátos történeti fejlődésünk „máig” ható következményein. Nem állítjuk természetesen, hogy a társadalomtudományok fejlődésében egy történeti szituációban bekövetkezett ismert megtorpanás, vagy lelassulás a szocialista országokban kizárólag vagy akár elsősorban is ez országok társadalmi és társadalomtudományi fejlődésében már korábban is megmutatkozó sajátosságokra lenne visszavezethető. Nyilvánvalóan súlyosan hatottak közre e történelmi szituációnak azon társadalmi-politikai tényezői, amelyeket a személyi kultusz néven foglalnunk össze, de amelyeket még nem elemeztünk eléggé mélyen, éppen a sajátos kelet-közép-európai fejlődéssel való összefüggéseiben. De az sem kétséges, hogy e tényezők között ott munkálkodtak azok a jellegzetességek is, amelyek eme régió társadalomtudományi arculatának vonásait és hagyományait kialakították.

A szocialista társadalmak azonban sikeres példaként jelzik a korábbi történelmi folyamatok következményein való túljutás valóságos lehetőségét. Még akkor is így van ez, ha ezek bizonyos területeken és mértékben még hatnak társadalmunk jelenségeiben (gondolunk itt pl. az életmódban ható, múltat idéző mintákra, vagy az iparfejlesztést befolyásoló irreverzibilis tényezőkre). A szocialista társadalmi fejlődés lehetőséget ad a társadalomtudományok számára is a korábbi történeti helyzetre visszavezethető sajátos vonásaik meghaladására, sőt igényeivel előre lendíti további fejlődésüket. Hozzátehetjük: szocialista társadalmunk építése jelenleg és a belátható jövőben különösen éppen azoknak a társadalomtudományi ágaknak a fejlesztését, illetőleg eredményes művelését igényli, amelyek Magyarországon a vázolt történelmi körülmények folytán fejletlenek voltak (közgazdaságtudományok, szociológia stb.), illetőleg amelyek fejlettebbek voltak ugyan, de fejlődésük éppen társadalmunk viszonyaiból következően egyoldalúvá szűkült. (A jogtudomány *normatív* jellege pl. sok tekintetben megfelelt régióink fejlődésbeli sajátosságainak.) E tudományágak irányában jelentkezik legközvetlenebbül és legsürgetőbben az az igény, hogy a *társadalmi valóság feltárásában* mind mélyebbre hatolva, konkrét kutatási eredményekkel járuljanak hozzá a társadalmi gyakorlat fejlesztéséhez, amikor is végképpen le kell küzdeniük azt a történetileg kialakult attitűdöt, amely a társadalmi problémáknak pusztán tudati szinten való kezelésében mutatkozott.

2) A társadalmi igények azonban – éspedig nem csupán a közgazdasági, jogi és szociológiai tudományok, hanem minden társadalomtudományi kutatás esetében – a

társadalmi jelenségek közös megközelítését, az interdiszciplinaritást követelik meg. A valóságos összefüggések bonyolult rendszere ugyanis az egyre szűkebb területre specializálódó tudományágak egyikének segítségével sem érthető meg teljesen. Másrészt a társadalomalakítással összefüggő döntések — még ha azok közvetlenül csak egy-egy részproblémára vagy speciális területre vonatkoznak — következményeikkel sokféle irányban hatnak, és a társadalom egészében jelentkeznek. Ez a tény szinte azonos jelleggel veti fel az interdiszciplinaritás iránti igényt a társadalmi-politikai *gyakorlatban* és a *társadalomtudományokban*. Minthogy a politikai döntések (szülessenek akár a gazdaságpolitikában, művelődéspolitikában, jogpolitikában vagy a szűkebb értelemben vett társadalompolitikában) lehetőségeikben és következményeikben nemcsak egyetlen szférát érintenek, nyilvánvaló, hogy hatékonyságuk interdiszciplinaris ismeretekkel alapozható meg. Az egyes hagyományosan kialakult tudományágak határainak átlépését, az interdiszciplinaritást tehát a társadalmi gyakorlat igénye és a tudományok belső fejlődése egyaránt megkövetelte. A fentebb tárgyalt feladat, a kultúra vizsgálata például önmagában is interdiszciplinaris megközelítést kíván; a művelődéskutatás most kialakuló módszerei egyaránt táplálkoznak filozófiai, szociológiai, esztétikai, művészettudományi felismerésekből. Ez a példa arra is rávilágít, hogy nem eddigi tudományágak egyszerű egymás mellé helyezéséről van szó, hanem különféle tudományágak felismeréseinek új kutatási cél érdekében történő új egyesítéséről. Így és ezért alakult ki például a jogszociológia vagy a nyelvszociológia, illetőleg a nyelvlélektan.

A marxista társadalomtudományok interdiszciplinaris jellegű fejlődését megalapozza mindenekelőtt

a) az a körülmény, hogy a társadalmi folyamatok és jelenségek a gazdasági alaptól elszakítottan nem érthetők meg; a *gazdasági* viszonyokra vonatkozó ismeretek tehát valamennyi társadalmi jelenség kutatásának előfeltételét képezik;

b) egyetlen társadalomtudományi ág sem nélkülözheti a *szociológia* kutatási eredményeit, amelyek a társadalmi jelenség és az emberi magatartás összefüggéseire, illetőleg a jelenség társadalmi meghatározottságára, tartalmára, funkcióira, más jelenségekkel való kapcsolataira vonatkoznak; vagyis minden társadalomtudományi kutatásnak „nyitottnak” kell lennie a szociológia felé. Végül és nem utolsósorban

c) valamennyi társadalomtudományi ágra egyaránt vonatkozik a *történeti* szemlélet követelménye abban az értelemben, ahogyan Marx és Engels a Német ideológiában megfogalmazták: „Csak egyetlen tudományt ismerünk, a történelem tudományát.” Persze, helytelen lenne ezt a gondolatot akár a történeti módszer abszolutizálásaként, akár a rendszerviszonyok analitikus társadalomtudományi vizsgálatának lebecsüléseként értelmezni; ez a gondolat éppen azt tartalmazza, hogy egyetlen társadalomtudományi ág marxista művelése sem képzelhető el történeti megközelítés nélkül.

A társadalomtudományoknak *belső* interdiszciplinaritásuk mellett — hadd utaljunk még erre a kifejtés igénye nélkül — nyitottaknak kell lenniük *más* tudománycsoportok irányában is. Erre ugyan már van néhány példa (pl. a demográfia esetében), de ezeket csak szegény kezdeteknek tekinthetjük. Hasonló szükséglet jelentkezik egyébként más tudománycsoportok oldaláról is. Nem kétséges például, hogy egyes orvostudományi problémák — neurotikus megbetegedések stb. — a társadalomtudományok kutatásai nélkül aligha oldhatók meg.

Az interdiszciplináris kutatások fellendítésének természetesen számos előfeltétele van (az egyes társadalomtudományi ágak fejlettsége, szervezeti és módszertani problémák megoldása), amelyek további, most már aligha halasztható vizsgálatokat igényelnek.

3. Mint az imént jeleztük, a marxista társadalomtudományok mai fejlődésében nagy jelentőséget tulajdonítunk a *történeti szemléletnek*, ezzel kapcsolatban a *történettudomány* funkciójának is. Hadd térjünk most ki erre a kérdésre valamelyest részletesebben.

a) Milyen szerepe és helye lehet napjaink rohamosan változó világában egy olyan hagyományos diszciplinának, mint a történettudomány? Mennyiben képes korunk kérdéseinek megválaszolását elősegíteni, akár úgy, hogy saját eszközeivel maga is hozzájárul a világ átalakulásához, feltárva ennek az átalakulásnak a történelmi előzményeit és összefüggéseit, akár úgy, hogy a változó világban a változó – de természetesen a változás gyorsaságával olykor lépést nem tartó, nemegyszer a gyorsaság szédületes ütemétől megzavarodott – emberiség közgondolkodását befolyásolja. Milyen társadalmi igény jelentkezik ma a történettudomány iránt?

Az utóbbi vonatkozásban megállapíthatjuk, hogy Magyarországon a hagyományosan erős *történeti érdeklődés* az utóbbi időben újból felélénkült. Nyilván szerepet játszik ebben, hogy a történetírás – még az elemző, kritikai történetírás is – elbeszélő jellege folytán szélesebb társadalmi rétegekhez szólhat, mint más társadalomtudományi ágak nehezebben érthető okfejtése. Történettudományunk újabb eredményeivel és módszereivel maga is hozzájárult az érdeklődés felkeltéséhez. Kutatásait új, napjaink társadalmi valóságához és korunk ideológiai problémáihoz kapcsolódó témákra terjesztette ki. Igyekezett elkerülni a korábban jelentkezett buktatókat: úgy írni a múltról a mának, hogy – anélkül, hogy az olvasót hamis aktualizálással befolyásolná – a helyes következtetéshez való eljutását segítse.

Kétségtelen, hogy a történettudomány fejlődésének egyik mércéje éppen az a *hatás, amelyet a közgondolkodásra gyakorol*. De ez csak egyik mércéje, hiszen a történettudománynak – mint minden tudománynak – megvan a maga belső fejlődési törvényszerűsége, megvan az a kérdésfeltevési logikája, amely szerint a kérdések szinte egymásból nőnek ki, s az új kutatási feladatokat hol a régi kutatások gyengéi, hol éppen a régi kutatások eredményei teszik szükségessé és indokolttá. Ezek a kutatások olykor elvontnak látszanak, olykor úgy tűnik, hogy kevés közük van a társadalmi valóság feltáráshoz, vagy az ideológiai küzdelemhez. Mégis, közvetve és közvetlenül, hozzájárulhatnak ahhoz, egyrészt azért, mert számos esetben – hasonlóan más diszciplinákhoz – elvont tudományos kérdések vizsgálata vezethet el olyan következtetésekhez, melyekről kiderül, hogy közvetlen valóság- és gondolkodásformáló erejük van; másrészt azért, mivel alakulóban fejlődőben lévő szocialista társadalmunkban az igényeket aligha lehet kizárólagos értelemben megfogalmazni.

Figyelembe kell venni továbbá azt is, hogy a tudomány és a köztudat között mindig volt, ma is van bizonyos időbeli diszkrepancia. Ez a tudomány lényegéből következik; enélkü¹ nem lenne képes jelenségeket már születésükkor értelmezni, tendenciákat feltárni; enélkül aligha tölthetné be társadalmi funkcióját. Az új tudományos világkép mindig késve, a különböző típusú ismeretterjesztés csatornáin keresztül jutott és jut el a közönséghez, sokáig küzdve a nem-tudományos előítéletekkel s a konzervatívvá vált tudományos nézetekkel. A marxista történészek által felvázolt új, reális múlt-ábrázolás sem

könnyen hatol be a köztudatba és nem könnyen szorítja ki a konzervatív, nacionalista és más, részben érzelmi töltésű elemeket. Nemcsak azért, mert az ismeretterjesztés áttételei még nem elég jól működnek, de azért is, mivel történeti kérdésekben a közvéleményt számos más, nem a történettudomány kutatási eredményeire támaszkodó hatás is éri. Másrészt maga a történettudomány sem volt még képes minden tekintetben megfelelően reagálni azokra az új társadalmi, kulturális és technikai feltételekre, amelyek helyét és szerepét napjainkban meghatározzák.

b) A magyar történettudomány úgy próbál eleget tenni a különböző szinten és formában jelentkező társadalmi igényeknek, hogy erőit mindenekelőtt olyan nagy *kollektív művek* megalkotására koncentrálja, amelyek átfogóan alakíthatják társadalmunk történeti gondolkodását. Így került e munka középpontjába a magyar forradalmi munkásmozgalom történetének megírása, majd Magyarország történetének első fundamentális marxista összefoglalása, egy 10 kötetes mű elkészítése. A kéziratok nemcsak az eddig végzett kutatások összefoglalását nyújtják, hanem sok vonatkozásban új forrásfeltáráson és eredeti elemzéseken alapulnak. Felhasználják a Szovjetunió és más országok marxista történeti irodalmának eredményeit, nagy figyelmet szentelnek az európai, különösen a kelet-közép-európai összefüggéseknek.

Nem említte most a történettudomány kutatási eredményeit a legkülönbözőbb területeken (a hazai történelem jónéhány homályos pontjának megvilágításától a nemzetközi munkásmozgalom története egyes mozzanatainak feltárásiában való közreműködésig), csak arra szeretnénk rámutatni – és ez már a történeti szempont érvényesülését jelzi a társadalmi problémák megközelítésében –, hogy a történettudomány részt vett, illetőleg részt vesz a társadalmi gyakorlatot közvetlenül érintő témák interdiszciplináris vizsgálatában (pl. a munkáosztály struktúrája és tudatállapota), az oktatási reform munkálataiban, a szélesebb közvéleményt is foglalkoztató elvi kérdések tisztázásában (szocialista hazafiság, proletár nemzetköziség).

c) A társadalmi igények és a történelemtudomány kapcsolatáról szólva ki kell még emelnünk, hogy a történettudománynak lényeges szerepe lehet a *többi társadalomtudomány gondolati anyagának formálásában is*, hiszen a társadalommal foglalkozó legkülönbözőbb tudományágak tárgya mind része a történelemnek. Vonatkozik ez a „horizontális” vizsgálati aspektust alkalmazó társadalomtudományi ágakra is. Marx és Engels a szociológiai kategóriákra vonatkozóan írta: „Ezeknek az elvonatkoztatásoknak önmagukban, a valóságos történelemtől elválasztva egyáltalán nincs értékük . . . Semmiképpen sem adnak receptet vagy skémát, amelyhez a történeti korszakokat hozzá lehet nyesegetni. Ellenkezőleg . . .” Ami pedig az „embercentrikus” társadalomtudományok elkülönítését illeti, sem az embert természeti lényként megközelítő antropológia, sem a pszichológia nem tud önmagában felelni arra a kérdésre: mi az ember. Erre Diltheyvel egyetértően azt mondhatjuk, hogy „csak a történelem adhat választ”. Félreértés ne essék: nem is önmagában a történettudomány, hanem a *történetiség rendező elvét érvényesítő társadalomtudományok együttesen*.

Mindez már arra is utal, hogy a történettudomány – bármennyire is a múlt tudománya – *elválaszthatatlan kapcsolatban áll a jellel*. A történelemtudomány sem zárkózhat el a jelenkor kutatásától és ezáltal a mai társadalmi valóság feltárásiában való közvetlen részvételtől. A jelen és a múltat nem lehet szembeállítani egymással, sem abban a formában, hogy a jelen nem érdekel, csak a múlt (ami nem egy történész szemléletére

jellemző), sem akként, hogy a „halott” múlt nem foglalkoztat, csak a jelen (ami a „nemtörténeszek” gyakori vélekedése). Jelen és múlt egymás megértésének kölcsönös kiindulásai. A jelent csak annyira tudjuk megérteni, amennyire a múltat értjük, de a múltat csakis úgy tudjuk megközelíteni, ha a kifejeletből, a jelenből indulunk ki.

A fentiekből tehát nemcsak a jelenkor-történeti kutatás szükségessége következik – vagy más szavakkal: a vizsgált múltnak a jelenig történő elengedhetetlen meghosszabítása –, hanem az a követelmény is, hogy a jelenből – a jelen ismeretével felvértezve – nyúljunk vissza a korábbi történelmi korszakok elemzéséhez. Marx ismert természet-történeti hasonlatával „az ember nélkül nem lenne igazán érthető a majom, vagy legalábbis az, ami belőle az emberre utal”. A magasabb rendűre utaló jelzéseket az alacsonyabb rendű állatfajoknál „csak akkor érthetjük meg, ha magát a magasabbrendűt már ismerjük”. A társadalomtörténet területén Marx hasonlóképpen arra hívta fel a figyelmet, hogy „a polgári gazdaság . . . az antik stb. gazdaság kulcsát nyújtja”.

Az egységben szemlélt múlt és jelen pedig – anélkül, hogy a konkrét történelmi jövő pontosan kiszámítható lenne, mégis – lehetővé teszi a történelmi tendenciák előre-látását.

d) Végül, de nem utolsó sorban hadd utaljunk arra, hogy a történettudomány és a történeti szemlélet közvetlenül is hozzájárulhat mai gazdasági-társadalmi problémák megoldását célzó politikai döntések megalapozásához. Nem abban az értelemben, hogy bizonyos elgondolások alátámasztására használható példatár vagy analógia-gyűjtemény legyen, hanem abban az értelemben, amelyet Lenin a következőképpen fejtett ki: „A társadalomtudomány terén, ha valóban meg akarjuk szerezni azt a képességet, hogy helyesen nyúljunk ehhez a kérdéshez és ne tévedjünk el . . . , a legmegbízhatóbb módszer, a legfontosabb az, hogy ne feledkezzünk meg az alapvető történelmi összefüggésekről, s minden kérdést abból a szempontból vizsgáljunk, hogyan jött létre a szóban forgó jelenség a történelem folyamán, milyen főbb szakaszokon ment át fejlődése során, s ennek a fejlődésnek szempontjából vizsgáljuk meg, hogy mivé lett most . . . Minden kérdést, például a kapitalizmus keletkezésének, az emberek közti kizsákmányolásnak a kérdését, a szocializmusnak, a szocializmus keletkezésének, a szocializmust érlelő feltételeknek a kérdését – csak akkor közelíthetjük meg helyesen, csak akkor férközhetünk hozzá megbízhatóan és biztonsággal, ha történelmi visszapillantást vetünk annak egész fejlődésére . . .” Ilyen értelemben a történettudomány túllép hagyományos funkcióján, és maga is hozzájárulhat a jövőbeni történelem formálásához.

III.

A társadalmi igények és a társadalomtudományok kapcsolatának nem lényegtelen kérdése a *társadalmi igények jelentkezésének és kielégítésének módja*. A kérdésnek önmagában is számos összefüggése van.

1. Az egyik probléma, amellyel szembe kell néznünk, az, hogy a társadalom sokrétű strukturáltsága következtében az igények különbözőek, sőt ellentmondásosak is lehetnek. A társadalmi igények pusztá feltárása tehát önmagában is *súlyozással és értékeléssel* jár együtt, még akkor is, ha csak a tudomány szemszögéből közelítünk, és különösen akkor, ha figyelembe vesszük a tudományfejlődés évezredeinek, de különösen az utolsó 2–3

évszázadnak a tapasztalatait, amelyek szerint a *társadalomfejlődés és a tudományfejlődés igényei nem függetlenek egymástól*. Marx „A politikai gazdaságtan bírálatához” írt Előszóban már megállapította, hogy „az emberiség mindig csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg is tud oldani, mert ha pontosabban megvizsgáljuk, mindig azt láthatjuk, hogy a feladat maga is csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak, vagy legalábbis keletkezőben vannak” Ez bebizonyítható a természet- és műszaki tudományok esetében (sőt ott nagyon látványosan), de így van a társadalomtudományok fejlődésében is, ahol a társadalmi igények jelentkezése új társadalomtudományi ágak kialakulására vezethet. Ezt példázza egyebek között a szociológia és az etnológia kialakulása a 19. században, vagy a szociológia fellendülése a szocialista országokban az 1960-as évektől kezdődően.

A társadalom fejlődéséből és a tudomány fejlődéséből adódó igények jelentkezésének kapcsolata természetesen nem jelenti, hogy ezek időben mindig teljes szinkronban vannak. Így a társadalomból fakadó igények gyakran olyan erőfeszítésekre — új kutatási módszerek kialakítására, új fogalmak és ezek összefüggései kimunkálására, elméletek képzésére stb. — készíthetnek a tudományt, amelyek azután serkentő hatással lehetnek a tudomány „belső” fejlődésére.

2. A társadalmi igények érzékelése természetesen nem csupán tudományos feladat; ilyen igények közvetlenül is megnyilvánulnak — a társadalomvezetés különböző szintjein — a társadalmi gyakorlat oldaláról. A tudománynak itt jelzési feladatai vannak, a társadalomilag legfontosabb kutatási célok kitűzésének a tudomány és a társadalomvezetés közötti „párbeszédből” kell következnie. A tudománynak ebben a „párbeszédben” állást kell foglalnia — saját eszköztárára támaszkodva — a társadalmi igények felismerésének és kielégítésének tekintetében. Ha a „kielégítés” adott esetben csupán tudományos feltáró munkát jelent is, a fontosság és a kiválasztás problémájával mindenképpen szembe kell nézni. Ezen a ponton a tudományos tevékenység bizonyos mértékig nemcsak együtt halad, de rokonná is válik a politikai tevékenységgel, hiszen az igények elemzése, értékelése és súlyozása a kielégítés szempontjából (akkor is, ha ez a kielégítés „csak” tudományos kutató munka formájában jelentkezik is) mindenképpen érdekeket érint, az érdekeknek már politikai összefüggései vannak.

3. Már a társadalmi igényeknek megfelelő tudományos kutatómunka esetében is, még inkább azonban, ha a *társadalomalakítás* szempontjait is figyelembe vesszük, az igények súlyozását jelentő döntés nyilvánvalóan és elsősorban a politika szférájába tartozik egy tudatosan alakított társadalomban, tehát a szocialista társadalomban is. Ez a politikai döntés általában alapoz ugyan a tudományos eredményekre, a társadalomtudományok javaslataira, sőt gyakran éppen a tudományok képviselői fordulnak kutatási javaslattal, észlelt problémák további feltárására irányuló indítvánnyal a politikai — ezen belül tudománypolitikai — döntés szervezeteihez és résztvevőikhez; a döntés azonban végül is viszonylag ritkán támaszkodik *csak* a tudomány által nyújtott szempontokra. A társadalmi igények társadalomtudományi kielégítésével kapcsolatos döntéseket ideológiai, politikai, szervezeti és személyi tényezők befolyásolják.

A társadalomtudományok a társadalom jelenségeinek és folyamatainak megismerésével, a hatások, illetőleg a lehetséges követelmények elemzésével tulajdonképpen a felsorolt tényezők társadalmi összefüggéseit, az adott történeti-társadalmi helyzetben való súlyukat is feltárhatják. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi igények társadalomtudományi

kutatásokkal való kielégítését, illetőleg az ezzel kapcsolatos *döntéseket befolyásoló tényezők és mechanizmusok* is a társadalomtudományi kutatás olyan tárgyát képezhetik, amelynek vizsgálata maga is jelentős társadalmi igény.

4. A társadalmi igények kielégítése és a társadalomtudományok viszonyában végül felmerül a kérdés, amely az utóbbi időben különösen nyugaton divatos vitatémává is vált, és pedig az, mennyiben „kritikai” jellegűek a társadalomtudományok. A kérdés végeredményben sokkal kevésbé jelentős, mint ahogyan az az utóbbi két évtizedben különösen a polgári szociológiában divatosá lett. Értve a polgári kritikai szociológia társadalmi összefüggéseit, politikai ambícióit, amelyeket talán legvilágosabban Alvin Gouldner amerikai szociológus fejezett ki, amidőn azt a „radikális” vagy „újbaloldali” mozgalom ideológiájának szánta; és tudva, hogy valóban teljesített is az ilyen funkciót nyugaton, sőt volt ilyen kísérlet a szocialista társadalomban is. Az ún. kritikai szociológiát mégis egy meghatározott történeti-társadalmi helyzet termékének tartjuk. A „kritikai szociológia” társadalmi összefüggései önmagukban is szociológiai elemzést igényelnek; most ezekből az összefüggésekből csak azt a megállapítást emelnénk ki, hogy a szociológia is, mint más társadalomtudományi ágak, sőt szinte mint minden tudomány, kritikai elemet is tartalmaz, és ezt az elemet egyes társadalmi-történeti helyzetek és a belőlük fakadó politikai következmények erősíthetik, „feltranszformálhatják”. A „kritikai elem” tehát semmiképpen sem szűkíthető egyetlen tudományágazatra, s még kevésbé tartható valamelyik társadalomtudományi ág kizárólagos ismérvének. A kifejtés igénye nélkül itt csak arra utalunk, hogy pl. a jogtudomány történetében számos áramlat rendelkezett már kritikai tartalommal, és itt nem is kell csak a természetjogi áramlatokra gondolnunk. A közgazdaságtudomány fejlődésében pedig talán nem is szükséges külön hangsúlyozni a marxi politikai gazdaságtan kritikai jellegét.

Hogy e kérdésre itt röviden mégis kitérünk, azt az indokolja, hogy a valóságnak a társadalomtudomány eszközeivel való feltárásban — minthogy emberi viszonyokról van szó — ez a kritikai tartalom mindig benne foglaltatik, és pedig az *emberi cselekvés kritikájában* is. Ez a kritika jelentkezhet pl. a társadalom alakításának folyamatában a kitűzött cél (illetőleg cél vagy célok mögötti manifeszt vagy latens értékek) és a valóság alakulásának egymáshoz való viszonyításában. Jelentkezhet egy meghatározott döntés következményeinek (szándékolt és nem szándékolt következményeinek) elemzésében stb. A lényeg abban látjuk, hogy *miből indul ki* a kritika, *mihez viszonyítva* értékelhető kritikaként a valóság feltárása. Pontosabban: a kritika a *történetileg meghatározott és történetileg fejlődő társadalmi valósághoz* kapcsolódik-e, ily módon segíti-e a társadalom valóságos problémáinak megoldását. Ha pl. a jogi szabályozás tudományos értékelése — tartalmazon az akár kritikai elemet is — a konkrét történeti valósághoz, annak feltételeihez, folyamatához stb. kapcsolódik, akkor ezek a kutatások hozzájárulhatnak a jogi szabályozás környezethez való „aktív adaptációjának” sikeréhez, hiszen a következmény feltárása — még ha kritikai jellegű is — az adaptáció *egészét* tekintve pozitív jelentőségű, a társadalmi fejlődés érdekében hat.

Tudományosan sokkal kevésbé tekinthetjük hasznosnak, és társadalmi funkciója is kérdésessé válhat az olyan kritikai megközelítésnek, amelyet *premeditált* kritikának neveznénk, amely a *történeti valóságtól elvonatkoztatott modellből kiindulva* közelíti meg kritikailag a társadalmi valóságot, és benne pl. a társadalomalakító döntéseket, illetőleg azok következményeit. A premeditált kritika kiindulási pontja általában önké-

nyesen választott és konstruált modell, így a modell tartalmától függ a kritika tartalma is. Bár nem kétséges, hogy még az utópiáknak is megvan a társadalmi jelentőségük (és a társadalmi kötöttségük is), mégis úgy véljük, hogy a társadalomtudományi kutatások *nem* ezzel a megközelítéssel szolgálhatják leginkább kettős céljukat, a valóság megismerését, és a valóság alakításában való közreműködést. Világos egyébként, hogy a társadalmi gyakorlatot legkevésbé az ilyen típusú kutatások képesek befolyásolni.

Előadásunkban a téma viszonylag sok problémája merült fel, többnyire a beható elemzés lehetősége nélkül. Azt hisszük azonban, hogy ezúttal nem is a részletes kifejtés, hanem a további gondolkodásra és az új kutatásokra serkentő eszmecsere a fontos. Ennek kibontakozását szándékoztuk előmozdítani.

A NÉPI TANÁCSRENDSZER ÉS A SZOCIALISTA JOG TÉRHÓDÍTÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI AZ 1918–1919. ÉVI FORRADALMAK IDEJÉN

HORVÁTH PÁL

1. A népi tanácsrendszer és a szocialista jog térhódításának történelmi lehetőségei az 1918–1919-es forradalmak nyomán. A polgárháború és a külföldi katonai intervenciók hatása a szovjet állam fejlődésére. A népi tanácsmozgalom nemzetközi szerepe. A szovjet hatalom szerepe a nemzeti államépítésben. A szocialista jellegű nemzeti államépítés az Orosz Föderáció keretein belül. A szövetségi szovjet állam kialakulása, az 1924. évi alkotmány.

2. A megvalósult szocialista állam fejlődése a polgárháború, az intervenciók, ill. a népgazdaság helyreállításának korszakában. A szovjethatalom központi szerveinek fejlődése. A helyi szovjetek szerepe a változó körülmények között. A védelmi erők mechanizmusának alapvető változásai. Az állambiztonsági szervek és a munkásmilícia. A bíraskodás szervezete. A gazdasági irányítás és az ellenőrzés főbb jellemzői.

3. A szocialista jog fejlődése a polgárháború, az intervenciók és a népgazdaság helyreállításának időszakában. Változások a szovjet polgári jog szférájában. Az anyagi büntetőjogi és az eljárásjogi viszonyok. A szocialista jog kodifikált rendszerének megteremtése. A kodifikált szovjet polgári jog jellemzői. A szovjet büntetőjog jellemzői. A kodifikált büntető-, ill. polgári eljárásjogi viszonyok.

A Magyar Tanácsköztársaság 60 éves évfordulójához érkezve joggal várható, hogy a jogtudomány historikus vénájú alkotói újabb adalékokkal fogják gazdagítani ismereteinket a 133 napos helytállás történelmi jelentőségéről. A korábbi hasonló alkalmak által felszínre hozott részletkutatások és az idevágó szintetizáló művek sem meríthették ki ugyanis történelmünk eme hősie korszakának tapasztalatait.* Jogosnak tűnik ugyanakkor az az elvárás, hogy a módszeres jogtörténettudomány ma már egy átfogóbb, egyetemes történeti összefüggésrendszer részeként méltó helyére tegye ezeket az ismereteinket. Eme célt kívánva szolgálni kutatási feladatainkat a szocialista jellegű állam- és jogrend kifejlődésének kontinentális lehetőségeire, ill. az egyidejűleg megszilárduló szovjet jogfejlődési tapasztalatokra is kiterjesztettük. A Magyar Tanácsköztársaság 60 éves évfordulója alkalmából alább eme törekvéseink egyik kiformalódó összetevőjét közreadva a népi tanácsrendszer és a szocialista jog térhódításának világtörténeti lehetőségeire, ill. a megvalósult szocialista jog távlataira irányítjuk a figyelmet.

*Ld. A Magyar Tanácsköztársaság államáról és jogáról (1955), A Magyar Tanácsköztársaság jogalkotása (1959), ill. az 50. évforduló alkalmából kiadásra került részletkutatások (Jogtud. Közl. 1969. 11. sz.) alapján. Vö. a Tanácsok Magyarországon 1918–1919-ben (Hajdú T.), A Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékei (Sarlós B., 1961). A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása (Sarlós B., 1969) stb. c. monografikus kutatások eredményeivel. Jogi historizmusunk idevágó értékeit szélesebben feltárva ld. a Magyar állam- és jogtörténet. Szerk. Csizmadia A. Bp. 1972. 627–628. pp.

A szovjethatalom megszilárdulásának eredményeként egy korszakalkotó társadalmi átalakulás bizonyította be életképességét és ezt a tényt a szocialista jellegű állam- és jogrendszer kiépítésében mutatkozó előrehaladás is igazolta. A győztes forradalom első két évében lezajló történelmi változások elemi erővel tűntek fel az állami struktúra gyökeresen újszerű kiépítésében és a szocialista jog alapelemeinek lerakásában. A proletariátus és a szegényparasztság, ill. a cári Oroszország leigázott népeinek forradalma nyomán születtek ezek a változások, amelyek egyben a termelési eszközök tőkés magántulajdonán nyugvó állam- és jogrendszert is maguk alá temették. Így válhatott a szovjethatalom megszilárdításának forradalmi periódusa a jelenkorban már világrendszerként ismert szocialista jellegű állam- és jogtípus kialakulásának korszakává, amelynek belső változásait 1918 második feléig követhettük nyomon.¹ Az adott periódus állam- és jogrendjének fejlődése szembeütően összefonódott a volt uralkodó osztályok politikai-gazdasági uralmának felszámolásával, ill. a forradalmi-szocialista jog alapjainak a lerakásával. Könnyen érthető tehát, hogy a hatalomtól és kizsákmányoló tulajdonjog monopóliumától megfosztott osztályok most már csak egy véres polgárháborútól és az imperialista nagyhatalmak intervenciójától remélhettek változást. Breszt–Litovszk (1918. márc. 3.) megalázó békefeltételeinek² elfogadását ez a körülmény tette történelmileg indokoltá, miután az nemcsak a szovjethatalom békedekrétumának adott hitelt, hanem lélegzetvételhez juttatta a szocialista forradalom eredményeinek védelmezőit. A polgárháború és az imperialista nagyhatalmak külső intervenciója azonban elháríthatatlan közelségbe került, amely rövidesen új utak keresésére kényszerítette a szovjethatalom, ill. az első szocialista jellegű jogrend megalapozóit.

Hosszú évekig tartott a szovjethatalom önvédelmi háborúja, ami a szétzilált gazdaság helyreállításának bonyolult feladatait hagyta maga után. Következésképpen 1918. ill. 1926. között a szocialista állam- és jog fejlődésének két önmagában is elhatárolható etapja jelentkezett.³ Előre kell vetíteni azonban, hogy a véres polgárháborúk, az

¹ Ld. az idevágó tapasztalati anyag összegezéseként *Fedoszejev, A. Sz.*: K voproszu o periodizacii isztorii szovjetszkogo goszudarsztva i prava. Szovjetszkoje Gosz. i Pravo G. (1958) 33–43. pp, amit ma már a polgári komparatistika kiemelkedő képviselői is történelmi tényként fognak fel. Vö. *René David*: A jelenkori nagy jogrendszerek. Bp. 1977. 151–153. pp. Vö. *Horváth P.*: A szovjet állam és jog kialakulása. Gazdaság és Jogtudomány XI (1977) 3–4. sz. 319–358. pp.

² Ld. Deutsch-Sowjetische Beziehungen von den Verhandlungen in Brest–Litowsk bis zum Abschluss des Rapalovertrages. Dokumentensammlung. Herausg. vom Min. f. Auswärtige Angelegenheiten der DDR. und Min. f. A. A. der UdSSR. (Staatsverlag Berlin, 1967.) c. mű alapján. Vö. *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb politikai szerződései. Bp. 1966. 23–28. pp.

³ A módszeres jogtörténetírás tehát kutatástechnikai értelemben jogosan határolja el a polgárháború és az intervenciók (1918–1921), ill. a népgazdaság helyreállításának (1921–1926) korszakát. Ld. *A. Sz. Fedoszejev* felidézett periodizációján túlterjedően az Isztorija goszudarsztva i prava SzSzsZR Csasz't 2. Szovetszkij period. Red. G. Sz. Kalinin (Moszkva, 1966. 512. p.), *Titov, Ju. P.* Borba Szovetszkogo goszudarsztva sz kontrrevolucionnūmi mjatezsami. Szovetszkoe Gosz. i Pravo 5. (1967 85–90. pp.), Isztorija szovetszkogo goszudarsztva i prava v treh knigah 1. Sztanovlenie szovetszkogo goszudarsztva i prava 1917–1920. Otv. red. A. P. Kosziczin. (Moszkva, 1968. 606. p.), *Kuricin, V. M.*: Perekhod k Nep i revolucionnaja zakonnoszt' (Moszkva, 1972. 214. p.), *Uő.*: Nep i revolucionnaja zakonnoszt' (Voproszū Isztorii 9/1967.), Isztorija goszudarsztva i prava 2. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo v period sztroitel'sztva szocializma. 1921–1935. gg. Otv. red. E. A. Szkripilev (Moszkva, 1968. 622. p.) c. művek nyomán.

intervenciók ill. a helyreállítás nehéz évei sem törték meg a szocialista jellegű állam- és jogtípus alapvető vívmányait. Az állam- és jogfejlődés eme átmeneti szakaszainak specialitásait szignálva összefüggő képet alkothatunk tehát az érintett időintervallum egészének jogfejlődéséről.

1. A szovjethatalom továbbfejlesztése a polgárháború, az intervenció, ill. a népgazdaság helyreállításának korszakában

A polgárháború és a külföldi katonai intervenciók hatása a szovjet államfejlődésre.
A hatalomból kiszorult belső osztályellenség a szovjethatalom megszilárdulását látva már 1918 második felében a polgárháború fegyveréhez nyúlt. Az ellenforradalom erőinek ziláltsága és a hadban álló hatalmak népeinek érlelődő forradalma sem háríthatta el ezt a fellépést, pedig valójában a szocialista forradalom belső ellenségei csak az antant hatalmak szövetségében remélhették a gyökres társadalmi átalakulás útjának sikeres eltorlaszolását. Az I. imperialista világháború lezáratlansága ellenére ez a törekvés reális veszélyt jelentett már a szovjethatalom megszilárdításának utolsó hónapjaiban is.⁴ A Breszt–Litovszkban megkötött béke és a nemzetiiségi területek forradalmi fellendülésének újabb hulláma azonban a lélegzetvételi idő meghosszabbodása irányában hatott. A Bolsevik Párt vezetői ugyanakkor jól látták, hogy a néptömegek elemi erejű fellépése önmagában nem lesz elégséges a páratlan erejű történelmi küzdelem megvívására. Történelmi tény azonban, hogy csak a nyílt ellenforradalmi támadás megkezdése után hozta meg az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság az 1918. szept. 2-i, történelmi jelentőségű rendeletét, amely Szovjet-Oroszország egész területét katonai táborrá nyilvánítva az államhatalom minden erejét az intervenciók hatalmak szövetségét élvező belső ellenség ellen irányította.

A szovjethatalom az év utolsó negyedében már minden fronton hadban állt, és az erők célszerű összpontosítása alapján megszülettek az első sikerek is.⁵ A polgárháború heves küzdelmeit még bonyolultabbá tette a császári Németország, ill. Ausztria–Magyarország összeomlása. Így a megszállt nyugati területeken is megindult a szovjethatalom küzdelme a belső és külső ellenséggel. A SZOVNARKOM semmisnek nyilvánította ezért Breszt–Litovszkban kötött megalázó békét és erőinek jelentős részét a nyugati területek felszabadítására irányította. A szovjethatalomnak ebben a történelmi helyzetben minden rendelkezésre álló erőt a polgárháború sikeres megvívása érdekében kellett összpontosítani. Ezért az Összoroszországi Központi VB 1918. nov. 30-i rendelete a kiépült központi végrehajtó hatalmi szervek fölé helyezve életrehívta a Munkás-Paraszt Védelmi Szovjet-

⁴ Az 1918 tavaszán jelentkező ellenforradalmi zavargásokkal szinte egyidejűen japán és amerikai partraszállás történt Keleten (Muramanszk, Vlagyivosztk), a franciák a Fekete-tenger partvidékén, Anglia Baku, Azerbajdzsán és Grúzia területein lépett fel fegyveresen. Így nyert Denikin az Észak-Kaukázusban angol támogatást, a Don-vidéken szervezkedő Krasznov és balti térség ellenforradalmi erői pedig a német hadvezetés leplezetlen támogatását élvezték. Szibériában viszont az ellenforradalom döntő erői gyülekeztek (Kolcsak) az antant támogatását várva.

⁵ A Vörös Hadsereg sikerrel vágta le a Távol-Keleten Denikin erőit az intervenciók erőktől, az Uralt megtisztította, ill. az északon és délen támadó ellenforradalmat is védekező hadműveletekre kényszerítette.

jét.⁶ A belső ellenség és az intervenciós hatalmak blokádja tette szükségessé továbbá a rendkívüli állapot bevezetését, amely a közismerten hadikommunizmus fogalma alá sorolható kényszerintézkedések foganatosítását követelte meg az államhatalom szerveitől. A Munkás-Paraszt Védelmi Szovjet tehát a kiépült szovjet hatalmi és igazgatási szervekre támaszkodva egyesítette az erőket,⁷ ami a polgárháború legkritikusabb időszakában is eredményesnek bizonyult.

A polgárháború legsúlyosabb erőpróbái 1919-ben nehezedtek a szovjet államra. A Moszkva és Pétervár elleni rohamok⁸ elhárítása után a Szibériában megrekedt ellenforradalmi erőkkel kellett megküzdeni.⁹ A polgárháború 1920-ra áthúzódo terhei tehát továbbra is a hadikommunizmus fenntartását igényelték. A szétszórt ellenforradalmi bandák szervezett rohamait most már közvetlenül az intervenciós hatalmak ösztönözték, a Vörös Hadsereg azonban sikerrel hárította el a Krímben összevont erők egyesítését az antant szolgálatába szegődött Lengyelország intervenciójával.¹⁰ Így a hadikommunizmus rendszerévé formált szovjet állam 1920 végéig szinte minden területen úrrá lett a polgárháború felett. A Távol-Keleten ugyan még évekig tartott a küzdelem, de az ország központi területein, a Kaukázusban, a közép-ázsiai frontokon és az európai Oroszország térségében lezajlott változások Angliát is meggyőzték a blokád feladásának szükségességéről (1920).

A vázlatosan felidézhető történelmi események mutatják, hogy a szovjethatalom páratlanul súlyos időket élt át a polgárháború és a külföldi katonai intervenciók korszakában. Az első szocialista jellegű állam alapvető jellemzőit azonban a hadikommunizmus kényszerű körülményei sem tüntették el. A szovjethatalom strukturálisan is megőrizte stabilitását, a felszabadult népek és nemzetek államépítését ill. a szovjet köztársaságok funkcionális védelmi szövetségét pedig számottevően előbbre is tudta mozdítani a polgárháború eredményes megvívása során. Mérhetetlen áldozatok kísérték ezeket az — alább részleteiben is elemzésre kerülő — eredményeket, amelyek egyben a szovjethatalom társadalomformáló, gazdasági-szervező vonásainak fennmaradását is jól példázzák.¹¹

⁶ Ld. Szovet Rabocsej i Kreszt'janszkij Oboronü. Vö.: A Szovjetunió a Nagy Októberi Szocialista Forradalom, a polgárháború és az újjáépítés időszakában (1917–1926). Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához. III/1. Szerk. Honfi J., Józsa A., Popovics Gy. Bp. 1961. 170–171., 303–304. stb. pp.

⁷ Az idézett törvényes felhatalmazás alapján Lenin személyesen állt a Védelmi Szovjet élén, amely a mozgósításnak, a Vörös Hadsereg ellátásának, a kötelező termékelosztásnak (élelmiszerellátás) a közép- és kisipar államosításának és az általános munkakötelezettség bevezetésének is érvényt szerzett. Vö. uo. (1966) 352–409. pp.

⁸ Denikin Moszkva elleni támadásait még 1919 nyarán, Jugyenic Pétervár elleni rohamait pedig az ősz beálltával sikerült kivédeni.

⁹ Kolcsak vezette koncentrált ellenforradalmi erőkről van szó, amelyeknek a felmorzsolódása csak 1920 tavaszán fejeződött be.

¹⁰ 1920 január–február folyamán morzsolódtak fel a szibériai (Kolcsak) ellenforradalmi erők, vele egyidejűleg szabadult fel Turkesztán, a Kaukázus vidéke és Ukrajna legfontosabb területei. 1920 márciusában Vrangel elszigetelése zárta le ezt a sort, miután az északi területeken angol–francia támogatással szervezett erők (Miller) már az előző év végén reménytelen védekezésre kényszerültek.

¹¹ A hadikommunizmus kényszerintézkedéseivel (ld. népelelmezés és munkakényszer), a Bolsevik Párt VIII. Kongresszusa által meghirdetett új szövetségi politikával (a középparasztság megnyerése, 1919) és nem utolsósorban a termelő szervezet (ugyan) elsődlegesen katonai érdekeket szolgáló regenerálásával, sőt az intervenciós háborúk lezárulása előtt meghirdetett villamosítással, a GOELRO felállításával (ld. 1920 febr. Goszudarsztvennaja Komisszija po Elektrifikácii Rosszii) szemléltethetnénk ezt a ténnyt.

A szovjethatalom védelme és a felszabadult népek nemzeti államának építése érthetően szoros logikai kapcsolatba került a polgárháborús évek folyamán. Az első korszakunkban megismert szovjet köztársaságok sorából az RSzFSzR kivételével csak az Ukrán SzSzR vészeltette át a polgárháború első rohamait. De facto a német megszállás Ukrajnában is a burzsoá nacionalisták törvénytelen hatalmát vonta maga után, de a népi hatalmi szervek a Vörös Hadsereg védelme alatt de jure megőrizték a köztársaság folytonosságát. A német megszállók a békeszerződés előírásait megszegve terjesztették ki befolyásukat az észti, a lett és litván területeken, délen és északon az ellenforradalmi erők csapásai alatt szűnt meg a szovjethatalom, az észak-kaukázusi térségben pedig az angol-francia intervenciók törekedtek bábkormányok kialakítására.¹² A belső ellenség és az intervenciók hatalmak vezetői már-már a szovjethatalom közelgő teljes összeomlását remélték. Számításaikat azonban a hadikommunizmus rendjére átállított szovjethatalom, és elsődlegesen az RSzFSzR keretei közt kiépült népi állam keresztülhúzta. Szovjet-Oroszország államhatalmi szervei az ellenforradalom dühödt támadásával szemben a forradalmi terror alkalmazására kényszerültek, a Vörös Hadsereg pedig egyre eredményesebben küzdött a fenyegető veszedelem elhárítása érdekében. A nemzetközi reakció tehát nem számolt kellően a felszabadult néptömegek forradalmi elszántságával és a nemzetközi forradalmi fellendülés rövidesen megjelenő második és harmadik hullámával.

A népi tanácsmozgalom nemzetközi szerepe. A Bolsevik Párt és az oroszországi forradalom védelmére úgy az antant, mint a központi hatalmak területein tömegmozgalmak léptek fel 1918 őszétől.¹³ A szovjethatalom megvédésének legkritikusabb napjaival egyidejűleg vette kezdetét továbbá a császári Németország, ill. az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása, amely rövidesen a forradalmak beláthatatlan továbbterjedésének rémét hozta magával. Az ellenforradalmi és intervenciók hadak gyűrűjébe zárt Szovjet-Oroszország mögött 1918 novemberétől szinte az egész közép- és délkelet-európai térség a forradalmi átalakulások útjára lépett. A Habsburg-birodalom és a császári Németország népeinyomó rendszereinek összeomlásával egyidejűleg ösztönösen tört felszínre az oroszországi forradalom példájának követése. Nemcsak a néptömegek háborúellenes tömegmozgalmai, hanem a felkelt reguláris haderők körében is a tanácsrendszer megteremtése jelentkezett. Még a császári Németország legszervezettebb konzervatív (militarista) erői is tehetetlenül álltak szembe a forradalmi néptömegek fellépésével. 1918 novemberében már-már úgy tűnt, hogy a politikai hatalom egyetlen reális tényezőivé válhatnak a német birodalmi területeken is széltében kialakult munkás- és katonatanácsok. Hasonló intenzitással, de a nemzeti függetlenségi törekvésekkel kiegészülve hódított teret a tanácsmozgalom az Osztrák–Magyar Monarchia területén élő népek körében, de ez az erjedés magával ragadta a szovjethatalom által első között elismert Lengyelország, ill. a háború által katasztrófális helyzetbe taszított Bulgária néptömegeit is. Nem kétséges tehát, hogy a

¹² Egyedül Bakuban tartotta magát a szovjethatalom 1918 nyaráig, de a külső és belső ellenség a népi államhatalomnak ezt a szigetét is felszámolta.

¹³ A tömegmozgalmakat a II. Internacionálé opportunizmusából kiábrándult baloldali munkásmozgalom, ill. az 1919-ben alakult III. Kommunista Internacionálé Pártjai irányították. Világszerte széles néptömegek emelték fel szavukat, hogy „El a kezekkel Oroszországtól”.

szocialista jellegű állam és jogrendszer fejlődésének korszakunkban már egy kiterjedtebb vizsgálata is indokolt.¹⁴

Ezúttal nyilván csak egy vázlatos kitekintésre nyílik mód, mégis elsőként kell utalni arra, hogy az 1918 novemberében Németországban a paritásos alapon, szociáldemokratákból és az ún. független szociáldemokratákból szervezett kormány a munkás- és katonatanácsok megbízása alapján vette át a hatalmat, sőt az egész Németország vezetésére igényt tartó Népmegbízottak Tanácsa¹⁵ is a berlini munkás- és katonatanácsok által választott Végrehajtó Tanács felügyelete alá került. Történelmi tény, hogy csak az 1918 decemberében összehívott első birodalmi Tanácskongresszus adta át a törvényhozó és végrehajtó hatalmat a Népmegbízottak Tanácsának.¹⁶ Az első német összbírodalmi Tanácskongresszus ezzel ugyan „önmaga felett mondta ki a halálos ítéletet”, de a nagy kérdőjel még nyitva állt, nevezetesen, hogy a polgári rend restaurációja vagy egy újabb forradalom kerekedik-e felül.¹⁷ Az európai forradalmi tömegmozgalmak eme szélesebb dimenziókban ható hullámverése valójában csak a következő év tavaszán tetőzött. A berlini munkások fegyveres felkelése 1919 januárjában, a Brémában és Bajorországban átmenetileg hatalomra került tanácskormányok,¹⁸ valamint a Monarchia romjain születő Magyar ill. Szlovák Tanácsköztársaságok jelzik világosan a szocialista jellegű államépítési törekvések világjelenséggé válásának lehetőségeit. A nemzetközi forradalmi mozgalmak

¹⁴ Az idevágó kiterjedt részletkutatási eredmények összegezeként csak a legfrissebb kézikönyvek anyagára hívjuk fel a figyelmet. Ld. *Avgyeev, Ju. I., Sztrunikov, V. M.*: Burzsoaznoje goszudarsztvo v period 1918–1939 gg. Moszkva, 1962. 433. p., *Mezsdunarodnaja znacsenie Velikoj Oktjabrskoj Szocialiszticeszkaj Revoljucii*. Red. P. N. Fedoszev. Moszkva, 1968. 507. p., *Carsten, F. L.*: Revolution in Central Europe, 1918–1919. Berkeley, Univ. of California, 1972. 360. p., *Manuszevics, A. N.*: Velikij Oktjabr'i obrazovanie v 1917–1918 gg. novüh goszudarsztv v Evrope. Voproszű Isztorii 11/1969. 21–39. pp., Die Auflösung des Habsburgreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum. Hrsg. von R. G. Plaschka, und K. Mack. Wien, 1970. 556. p., Isztorija zarubezsnüh sztran 1917–1945 gg. Moszkva, 1967. 448. p. stb.

¹⁵ Amely egyidejűleg az említett két szociáldemokrata párt vezetőinek megegyezése alapján született.

¹⁶ A megalkuvó szociáldemokrata vezetés sikere volt, hogy az összbírodalmi Tanácskongresszus az Alkotmányozó gyűlés megválasztáság a Népmegbízottak Tanácsának adta át a hatalmat, de még mindig a Kongresszus által megválasztott Központi Tanács felügyelete alá rendelte azt. Ld. *Tokody Gyula*: A német konzervatív jobboldal és a polgári köztársaság kérdése 1918–19-ben. Egyetemes történeti tanulmányok VII. Acta Univ. Debreceniensis. Series Historica XVII (1973) 36–68. pp. vö.: Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Hrsg. vom Institut für Marxismus–Leninismus bei ZK der SED. Bd. 3. Von 1917 bis 1923. (Berlin, 1966.) *Rosenberg, A.*: Entstehung und Geschichte der Weimarer Republik. Hrsg. von Kurt Kersten (Frankfurt/ M., 1955.), *Ryder, A. J.*: The German Revolution of 1918. (Cambridge, 1967.), Ursachen und Folgen. Vom deutschen Zusammenbruch 1918 und 1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart. (Bd. 3. Berlin, é.n.) c. összefoglaló művek nyomán.

¹⁷ Ugyancsak az imént idézett hazai kutatási eredmények nyomán láthatjuk a maga összetettségében ezt az átalakulást. Ld. *Tokody Gyula*: Az 1918-as novemberi forradalom megkezdése és a német szélsőjobboldal újjászervezése. Egyetemes történeti tanulmányok VI. Acta Univ. Debreceniensis. Series Historica XV (1972) 45–47. pp.

¹⁸ Főként ez utóbbi érdemesült fokozottabb figyelemre, miután a spartakisták (Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg) lemészárlása után Bajorországban látható a második (a szocialista) forradalom lehetőségének történelmi példája, miután itt a III. Internacionáléhoz tartozó kommunisták és az ún. baloldali függetlenek 1919 április 13-án a Bajor Tanácsköztársaság megteremtését is elérték.

harmadik¹⁹ ill. negyedik hulláma²⁰ már vizsgálódásaink határán kívül esik, irányítsuk azonban a figyelmet azokra a közbülső területekre, ahol a népi tanácsrendszer életképes elemeinek széttűzésére csak a hosszú ideig elnyúló, leplezetlen ellenforradalmi terror útján kerülhetett sor.

A Balkánon a háború által katasztrofális helyzetbe taszított bolgár cárság hadseregének 1918-ban lezajlott tömeges felkeléseit, a baloldali (tesznyák) szocialisták által vezetett katonabizottságokat csak az antant hatalmak által támogatott ellenforradalmi terror tudta megfékezni.²¹ Még nyilvánvalóbb az átmenetileg német megszállás alá került Balti-tenger melléki népek évekig elhúzódó küzdelme a szovjethatalom megszüldéséért, amely a császári Németország összeomlása után hatványozott módon jelentkezett.²² Ezek a küzdelmek átmenetileg a szovjethatalom szilárd bázisainak a kialakulását is magukban rejtették, a világháborút lezáró versailles–washingtoni békerendszer azonban a népi államhatalom felszámolását eredményezte.²³ Sok tekintetben hasonló körülmények közt zajlott azonban egészen a polgárháborúk végéig a szovjethatalom által elsőként elismert Lengyelország néptömegeinek küzdelme a tanácsrendszer megteremtéséért. Letisztázott kutatási eredmények alapján ismert ma már ez a bonyolult periódusa az újabkori lengyel történelemnek,²⁴ a szocialista jellegű állam- és jogrendszer térhódításának történelmi lehetőségei sorában azonban kevés figyelmet szenteltünk mind ez ideig a Szovjet-Oroszországban zajló polgárháborúkkal egyidejű lengyel tanácsmozgalomnak.

Közismert tény, hogy a megkésett polgári átalakulások eredményeként születő soknemzetiségű Oroszország, a császári Németország, ill. a Habsburgok tartósan berendezkedtek a lengyel területeken, és a nemzeti elnyomás a lengyel társadalomnak a modern burzsoá rendre való áttérését is sokszorosan deformálta. A polgári jellegű nemzetállam újjászületését lengyel földön ezek a hatalmak tették lehetetlenné és a világ gyarmati felosztásától lemaradva a lengyel földeket a monopolizáló szövetségét élvező militarista-feudális államhatalom szabad vadászterületként kezelték. Így az antant, ill. a központi

¹⁹ Közismerten ide soroljuk az Itáliában kialakult forradalmi válság (1920) korát.

²⁰ Amely ismét a már restaurált Weimari Köztársaság rendszerének keretei közt, valamint a polgári rend válságával küszködő Bulgáriában csak megkésve 1923-ban jelentkezett.

²¹ Az 1919 májusában, a III. Internacionáléhoz csatlakozó Bolgár Szociáldemokrata Munkáspárt (XXII. Kongresszus egyben az alakuló Bolgár Kommunista Párt (tesznyák) I. Kongresszus lett) azonban még az újabb fegyveres harcra mozgósíthatta a tömegeket. Ld. *Koszev, D. – Hrisztov, H. – Angekov, D.*: Bulgária története. Bp. 1971. 179–183. pp., vö. *Milkova, F.*: Isztorija na bõlgarszkata burzsuzna dõrzsava i prava prez perioda 1918–1944 godina. Szofija, 1976. 5–6. pp.

²² Alább a Szovjet-Oroszország keretei közt zajló nemzeti államépítési folyamatok nyomán érintjük ismét azokat a nem lebecsülhető vívmányokat is, amelyek a versailles–washingtoni rendszer által később (átmenetileg) lehetetlenné tett államépítési eredményeket foglalják magukban. Összefoglaló művekként utaljunk ilyen értelemben a *Borba za szovetszkuju vlaszt' v Litve v 1918–1920. gg.* (Vil'njusz, 1957. 475. p.) *Dolukánov, P. M.*: Isztorija Baltiki. (Moszkva, 1969. 114. p.) c. alkotásokra.

²³ A balti szovjet köztársaságok, Észtország ill. Litvánia szovjethatalmi berendezkedésének két évtizedes elfojtásáról van szó.

²⁴ Ld. *Ryska, F.*: Historia państwa i prawa Polski, 1918–1939. (Warszawa, 1962. 416 p.), *Rybicki, Z.*: Rady delegatów robotniczych w Polsce, 1918–1919. (Warszawa, 1962. 210. p.) *Zródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich.* Pod red. Natalii Gąsiorowskiej–Grabowskiej. I. (Warszawa, 1962.), *Ajnenkiel, A.*: Od „rządów ludowych” do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski, 1918–1926. (Warszawa, 1964. 339. p.) c. művek alapján. vö. e sorok írójától. A koordinált jogtörténeti kutatómunka alapvető forrásai. Századok 111. évf. (1977) 5. sz. 974–976. pp.

hatalmak világháborús hadszínterévé vált Lengyelország jövőjét a nagyhatalmak még 1917 után is a véres küzdelem várható eredményeinek rendelték alá.

A többféle változatban ismert trialista (osztrák), ill. Mitteleurópa-tervek — még a háború első éveit folyamán — taktikai célokkal ébresztettek reményeket egy német–osztrák segédlettel kialakítandó „lengyel állam” iránt, amely a helyi tőkés-földbirtokos osztályok nemzetárulói törekvéseit élesztette. Ezt a nemlétező lengyel államot 1916-ban már Ideiglenes Államtanáccsal ajándékozták meg a szövetséges hatalmak, amelyekre válaszul az antant hatalmak is kilátásba helyezték egy majdan általuk diktálendő béke keretei közt a lengyel állam visszaállítását.²⁵ Valójában azonban az antant hatalmak a Párizsban szervezkedő lengyel emigránsok Nemzeti Bizottságát is csak akkor részesítették elismerésben, amikor a Breszt–Litovszkban megjelent szovjet delegáció már egy valóban független lengyel állam megteremtését sürgette.²⁶

Reális politikai hatalom híján volt a központi hatalmak ama kísérlete is, amikor az Októberi Szocialista Forradalom hatásának ellensúlyozásaként Varsóban Régenstanácsot szerveztek,²⁷ amelyet egy bábkormány felállítására használtak fel.²⁸ A Régenstanács ellenpólusaként számon tartott párizsi Lengyel Komité Nemzeti Tanácsának az antant által hadviselő féként történt elismerése (1918), ill. az őszirózsás forradalmak azonban egy időre még mindenféle lengyel államalakulat sorsát bizonytalanná tették. Osztozott ebben az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával egyidejűleg szervezett ún. Lengyel Felszámoló Bizottság²⁹ és a népi tanácsmozgalom továbbterjedésének feltartóztatását célzó lublini „népi kormány” is.³⁰ Így a németek fogságából kiszabadult Józef Piłsudski 1918 novemberében viszonylag könnyen úrrá lett a felidézett kezdetleges állami képződmények felett, a népi tanácsmozgalom, a szovjet példa térhódításának azonban csak az 1919 őszéig elhúzódó, véres terrorakciókkal tudott gátat vetni.³¹ Ezeket a küzdelmeket pedig már az 1918 decemberében alakult Lengyel Kommunista Párt irányította.

A tanácsmozgalom erőteljes kibontakozása nyomán látjuk tehát, hogy az idegen uralom alól felszabaduló lengyel területeken már 1918 őszén megvetették lábukat azok az új társadalmi erők, amelyek a népi Lengyelország újjászületésének lehetőségét rejtették

²⁵ Ld. Wilson elnök 1917. jan. 22-i nyilatkozatát, amit az 1918 januárjában kiadott angol–amerikai közös állásfoglalás sem hozott közelebb a megoldáshoz.

²⁶ A párizsi lengyel Komité, amely főként a francia nagytőke támogatásával számottevő reguláris erőkkel is rendelkezett, gyakorlati befolyásra azonban szert nem tehetett, és még a háborút lezáró rendelkezések előtt (1919 tavaszán) feloszlott. Ld. Ryszka, F.: *Historia państwa i prawa* (1962) 25–27. pp.

²⁷ Ld. a Rada Regencyjna, 1917. november 21., amely az osztrák–magyar, ill. a német birodalmi vezérkarok ösztönzésével kormányt alakított.

²⁸ A Régenstanács kormányának azonban még arra sem adtak lehetőséget, hogy a folyamatban levő béketárgyalásokra (Breszt–Litovszk) belépjen.

²⁹ Ld. a Polska Komisja Likwidacyjna, 1918. október 31.

³⁰ Amit a reformista szociáldemokrata Dasziriński vezetésével, a forradalmi mozgalmak lecsendesítésére szerveztek még 1918 november 7-én. Jellemző egyébként a lublini „népi kormány” magatartására, hogy az a hatalmat ellenállás nélkül adta át rövidesen a belső ellenforradalmi erők exponensének (Piłsudskinak.).

³¹ Ld. Ryszka, F.: *Historia państwa i prawa* (1962) 23–26., 37–38. pp. Az idevágó újabb kutatási eredményeket illetően ld. Pauli, L.: *Polnische rechtsgeschichtliche Literatur aus dem Jahren 1945–1970. Zeitschrift der Savigny-Stiftung. Germanische Abteilung* 90 (1973) 443–444. pp.

magukban. Ezek az erők a lengyel munkásmozgalom utóbbi negyedszázados fejlődése folyamán alakultak ki³² és az orosz polgári demokratikus forradalmak idején már számottevő történelmi tapasztalatokra is szert tettek.³³ A népi tanácsmozgalom és a nemzeti függetlenség összefonódását hozta ilyen előzmények után a Lengyel Kommunista Párt fellépése, amely végül is a belső és külső ellenség összefogását váltotta ki.

A népi tanácsmozgalom sikereinek láttán az antant hatalmak Piłsudski kezére játszották a hatalmat³⁴ miután a közvetlen befolyása alatt álló tisztí különítmények ellenforradalmi terrorjától remélhették csak a néptömegek forradalmi radikalizmusának a felszámolását. A polgári rend konszolidálása viszont a lengyel területeken csak egy hosszabb átmeneti korszak keretei közt volt elképzelhető. 1918 október-novemberében ugyanis a lengyel tanácsmozgalom lendülete még töretlen volt, sőt a nyugati tartományokban csak a következő év első felében vált fenyegetővé a népi hatalom előretörése.³⁵ Piłsudsky ellenforradalmi kormányzata tehát szakadatlan válságban volt és 1919 augusztusáig a népi tanácsmozgalom jelentlétével sem tudott megbirkózni. A lublini „népkormány” áruulásán okulva a poznańi felkelők már tanácskormányt (Komisariat) szerveztek és felvették a harcot a felbomló osztrák hadsereg tisztikarából szervezett ellenforradalmi különítményekkel.

A helyi fegyveres ellenállás felszámolása után sem ejthette azonban el az antant a Piłsudsky mögött álló erőket, mivel a polgári Lengyelországot most már a Szovjet-Oroszország elleni támadásaik eszközeként kívánták felhasználni. Teljesen nyilvánvalóvá vált ez a törekvés, amikor a Piłsudsky-diktatúra maga is az intervenció útjára tért. A szovjetellenes háború azonban súlyos válságba sodorta az ellenforradalmi kormányzatot, amiből már csak a lengyel-francia katonai szövetség³⁶ segítségével lehetett kilábalni. Főként a francia monopoltőke szovjetellenes törekvései hatottak oda, hogy az ellenforradalmi rendszer a lengyel területeken fokozatosan konszolidálódjék. Ugyanakkor a

³² Az 1893-tól a lengyel Szociáldemokrata Párt körül tömörültek ezek az erők, amelyek az 1892-ben alakult Lengyel (revizionista) Szocialista Párt (Piłsudski) nacionalizmusát elutasítva a bolsevikokhoz közel álltak.

³³ Az 1905. január 26-án kitört varsói barikádharcok fonódtak össze először az oroszországi forradalommal. A lengyel polgári pártok ettől kezdve veszítették el hitelüket a tömegek előtt és a reformista Lengyel Szocialista Párt is szakítani kényszerült a nemzeti gyűlölködést hirdető Piłsudskival, aki a pártból történt kizárása után Galíciában az osztrák megszálló hatóságok szolgálatára silányult. Pártszakadás, súlyos elméleti hibák gyengítették még egy ideig a Lengyel Szociáldemokrata Párt harcát, de már az, az imperialista világháború elleni fellépés szervezése során ismét a társadalmi felszabadítást helyezte előtérbe.

³⁴ Aki 1918 novemberében államfővé (Naczelnikiem Państwa) nyilvánította önmagát és ezt a tényt az antant hatalmak most egyszerűen elismerték, sőt a párizsi Lengyel Komité 50 000 fős seregét is rendelkezésére bocsátották. ld. *Ryszka, F.*: im. (1962) 108–110. pp.

³⁵ Utaljunk csupán az 1918 decemberében lezajló poznańi felkelésre, amely a Legfelsőbb Népi Tanács, ill. Népbiztosság (Komisariat Naczej Rady Ludowej) kialakulását is magával hozta Poznańban. Ld. a kritikus történelmi fejlemények elemzését illetően e sorok írójától A koordinált jogtörténeti kutatómunka alapvető forrásai. ih. (1977.) 978. p.

³⁶ Amit 1921. febr. 19-én hoztak létre, mint Piłsudski függésének nyilvánvaló bizonyítékát. 1919 márciusában tovább szélesítették ezt egy lengyel-román katonai egyezményrel, de kísérletek voltak arra, hogy a magyarországi Horthy-rezsim is részesedjék a válság lokalizálásában. Ez utóbbit csak az a francia orientáció háritotta el, amelytől Piłsudsky a területi terjeszkedő politikájának (Keleten a szovjet hatalom terhére, valamint Felső-Sziléziában a németek ellenében) támogatását várta.

Krimből kiűzött Vrangel jelenléte Bulgáriában, a szociáldemokrácia árulói Németországban és Ausztriában tették lehetetlenné a szocialista forradalom kibontakoztatását,³⁷ hazánkban pedig a Magyar Tanácsköztársaság vívmányait taposta az antant segédletével hatalomra került ellenforradalom. Így az európai forradalmi fellendülés utolsó hullámai már nem nyújthattak alkalmat a népi államhatalom megteremtésére Lengyelországban sem. A versailles–washingtoni rendszer megteremtői azonban jól látták, hogy a polgári jellegű állam- és jogrendszer általános válsága Közép- és Délkelet-Európa területein azoknak a történelmi változásoknak a következménye volt, amelyeket az Októberi Szocialista Forradalom nyitott meg.

A szovjethatalom szerepe a nemzeti államépítésben. Vázlatosan utalhattunk csak azokra a bonyolult történelmi összefüggésekre, amelyek a polgárháború, ill. az intervenciók terheit viselő Szovjet-Oroszország határán túl zajlottak az 1918–1920-as években. Az európai forradalmi mozgalmak egymást követő hullámai ismételtelen felszínre hozták a szovjet példa követésére irányuló törekvéseket. A polgári rend hosszan elnyúló válsága ellenére az 1920-as évekbe átlépve a szocialista jellegű társadalmi átalakulások lehetőségei azonban elapadtak. Az európai forradalmi mozgalmak már csak közvetve hatottak a szovjethatalom ellenségeinek meghátrálása irányában, az ellenforradalom gyűrűjének széttözása pedig minden terhével az RSzFSzR-re nehezedett. Ezt az egyedülálló történelmi erőpróbát a szovjethatalom csak a szocialista jellegű nemzeti államépítés, ill. a gyökeres társadalmi átalakulás programjának összekapcsolása útján teljesíthette. Íme ez a magyarázat annak, hogy a polgárháború és az intervenció pusztításai ellenére szakszerűen folyt a szovjethatalom kiépítése, amely korszakunkban főként az RSzFSzR közvetlen támogatásában, az önálló szovjet köztársaságok helyreállításában és az orosz föderáció megszilárdításában öltött testet.

A koncentrált ellenforradalmi támadás és az intervenciók első kritikus hónapjaiban sem hagyta magukra a felszabadult népeket a szovjethatalom. Formailag az önálló szovjet köztársaságok területein ugyan ellenforradalmi bábkormányok keletkeztek, a szovjethatalom helyi erői viszont az ellentámadás szervezői lettek. A Breszt–Litovszkban aláírt megalázó békefeltételek azonban az adott kritikus hónapokban veszítették el jelentőségüket és a szerződéses felmondása alapján az RSzFSzR most már döntő segítséget nyújthatott a régi Oroszország nyugati területein kibontakozó szovjet köztársaságok rendjének helyreállításához. Elsőként látjuk így az Ukrán SzSzR népi államhatalmának helyreállítását, amelynek a korábbiakban kiépült legfőbb szervei a Vörös Hadsereg védelme alatt megszakítatlanul tovább éltek.³⁸ A német megszállók és a helyi burzsoá nacionalisták elleni harc közvetlen szervezői pedig a helyi szovjetek forradalmi bizottságai (Revkomü) lettek, amelyek 1918 novemberében a köztársaság egész területén túlsúlyra kerültek. Az elért eredmények nyomán Ideiglenes Munkás-Paraszt Kormány alakult és

³⁷ Témánkra vonatkoztatva is fájdalmasan valós tehát az a megállapítás, hogy „A népek (azonban) nagy árat fizettek, amiért a szocialista világforradalom első időszakában az objektíve megérett forradalmi helyzet Közép-Európában kihasználatlanul maradt” ld. *Nemes Dezső: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom, a magyarországi forradalmi harc kibontakozása és a Magyar Tanácsköztársaság.* Valóság 10/1977. 16. p.

³⁸ Az Ukrán Központi VB. Elnökségét (Prezidium) azonban már 1919 nyarán az ún. Népi Felkelési Titkársággal egyesítve kialakították a Központi Forradalmi-Katonai Komitét, amely az RSzFSzR Védelmi Szovjetjéhez hasonlóan a fegyveres harc irányító szervévé lett.

1919 januárjában már az új népi komisszariátok is rendezetten működtek.³⁹ A III. Összükran Szovjet Kongresszus összehívása (1919 márc.) nyomán tehát a maga teljességében előttünk áll ismét az Ukrán SzSzR népi jellegű államhatalma, amely a felszabadító háború eredményeinek védelmét célozva megújította és kiterjesztette a szövetséget az orosz föderációval.⁴⁰ A Krímben befészkelte ellenforradalmi erők, ill. a lengyel intervenciók széttűzése után tehát az újjászervezett Ukrán SzSzR a szovjethatalom szilárd bázisává válhatott.⁴¹

Hasonló intenzitású progresszív folyamatok indultak el már a polgárháború legkritikusabb időszakában Belorusziában és a Balti-tenger mellékén élő népeknél, pedig a konkrét történelmi körülmények ezúttal a népi tanács hatalom megalapozásának az igényében jelentkeztek. A népi ellenállás azonban a Vörös Hadsereg átcsoportosított erőivel vállalva Belorusziából is kiűzte a hódítókat 1918 végéig, majd a belorusz kommunisták (ideiglenes) Munkás-Paraszt Kormánya⁴² 1919 január 1-én proklamálta a Belorusz SzSzR kialakulását.⁴³ A Balti-tenger mellékén hasonlóan megindult a szovjet köztársaságok egész sorának megalapozását célzó küzdelem. Észtországban, Lettországban és a litvánlakta területeken egyaránt a népi tanácsmozgalom hódított teret, a burzsoá nacionalista törekvések exponensei pedig a megszálló (német) csapatokkal együtt menekültek. Lettországban a munkások és a parasztok szovjetjei magukhoz ragadták a hatalmat és manifesztumban tették közzé (1918. dec. 17.) a szovjethatalom győzelmét.⁴⁴ A Lettországi Szovjetek Rigában összehívott I. Kongresszusa pedig 1919 januárjában közjogilag is megerősítette (az első lett alkotmány kibocsátásával) a kivívott eredményeket.

A szovjethatalom a népek önrendelkezési jogának meggyőző példáiként támogatta Észtország nemzeti függetlenségi törekvéseit is. Az Észt Forradalmi Komité erői már 1918 januárjától kettős harcban álltak a megszállókkal és a helyi burzsoá nacionalistákkal. Így a német megszállás felszámolása után az észt REVKOM maga proklamálta a szovjet köztársasági államformát, amelyet Észtország Dolgozó Kommunája címen⁴⁵ ismerünk.

³⁹ Sokat tettek a szovjethatalom talpraállításáért az említett rendkívüli hatalmi szervek (a Revkom), valamint a paraszti tömegeket szervező ukrán Kombedü.

⁴⁰ Ezt tükrözte a III. Összükran Szovjet Kongresszus által alkotott első ukrán alkotmány, a katonai (védelmi) erők egyesítése (máj.-jún.), valamint a hadikommunizmus érdekeit szolgáló gazdaságpolitika (ld. a közösen proklamált „O provedenie edinnoj ekonomicszeszkoj politiki” 1919. ápr. 12.) megteremtése.

⁴¹ Ld. Isztorija goszudarsztva i prava SzSzSzR. II. (1971) 92–93. pp., vö. Isztorija goszudarsztva i prava Ukrainzkij SzSzR. 1917–1973. gg. (Moszkva, 1975.) c. kézikönyv alapján.

⁴² Előzményként utalunk arra, hogy a Bolsevik Párt ún. Észak-Nyugati Konferenciája még 1918 dec.-ben alakult át a Belorusz Kommunisták Pártjává és ennek Központi VB.-a jelölte ki az ideiglenes kormány tagjait.

⁴³ Az 1919 februárban összehívott Belorusz Szovjet Kongresszus közjogilag is megerősítette ezeket az eredményeket és jóváhagyta a köztársaság első alkotmányát. Ma már a részletkutatásokat összegezõ Isztorija goszudarsztva i prava Belorusszkij SzSzR (Tom. 1–2. Nauka, BSzSzR. 1970.) c. mű alapján követhetjük nyomon ezeket a bonyolult történelmi folyamatokat.

⁴⁴ A neves forradalmár P. I. Sztucska volt az első lett szovjet kormány elnöke az RSzFSzR a SZOVNARKOM dekretumával (ld. O nezaviszimoszti Szovetszkoj Reszpubliki Latvii) 1918. dec. 22-én ismerte el az önálló szovjet köztársaságot. Vö.: Miller, V. O.: Szozdanije szovetszkoj goszudarsztvennoszti v Latvii. (Riga, 1967) c. mű alapján.

⁴⁵ 1918 nov. 29-én proklamált Észtország Dolgozó Kommunája egyben kormányt kapott a neves észt bolsevik Ja. Anvel't vezetésével. Ld. Isztorija goszudarsztva i prava v treh knigah. I. Sztanovlenie szovetszkoj goszudarsztva i prava. (1968) 281–285. pp.

Valójában az RSzFSzR ezt az önálló nemzetállamot ismerte el elsőként (1918. dec. 7.) a Balti-tenger mellékén élő népek körében, a helyi körülmények mégis úgy alakultak, hogy a forradalmi vívmányok közjogi lerögzítésére, valamint az ország teljes felszabadítására sem kerülhetett sor még korszakunk végéig.⁴⁶

A nemzeti függetlenségi harcok bonyolult történelmi küzdelmei zajlottak a litván területeken is a polgárháború korában. Így a német megszállók által – reális politikai hatalom híján – szervezett litván királyság (1918 júl.) nyomban összeomlott az 1918. évi forradalmak idején. A litván bolsevikok Katonai-Forradalmi Komitéjének mégis a fegyveres felkelés megvívására kellett felkészülnie.⁴⁷ A megszállók azonban a császári Németország összeomlása következtében számottevő ellenállás nélkül hátráltak a breszti béke felmondása után támadásba lendült Vörös Hadsereg előtt, miközben a helyi forradalmi tanácsmozgalom ragadta magához a kezdeményezést. A bábkormány⁴⁸ ugyan csak 1919. január 2-án kényszerült az evakuálásra, de a tömegmozgalmak élére került Litván Kommunista Párt Vilnóban már 1918 dec. közepén proklamálta a szovjethatalmat.⁴⁹ Szovjet-Oroszország kormánya és az Összoroszországi Központi VB. dekrétummal proklamálta a Litván Szovjet Köztársaság függetlenségét (dec. 23.), de ez a körülmény sem hátrálta el az ország hadszíntérre válását. A német megszállók 1919 januárjában ismét ellentámadásba kezdtek, a lengyelek pedig egyidejűleg törtek a felszabadított belorusz és litván területekre. Ebben a bonyolult történelmi helyzetben született a litván-belorusz szovjet hatalom egyesítése (1919 febr.), amit az ún. LITBEL néven ismerünk.⁵⁰ A katonai helyzet rosszabbodásával azonban 1919 nyarán a LITBEL felszámolására (júl. 17.) került sor, és az országban ismét a polgári rend restaurálói kerültek hatalomra.

A szocialista jellegű nemzeti államépítés sorából Litvánia ezzel két teljes évtizedre kiesett, miután a Litván SzSzR végleges kialakulására már csak a második világháború küszöbén (1940) kerülhetett sor. Témánk körében azért kell mégis időznünk az első litván tanács hatalom elbukásánál, miután az intervenció hatalmak (Anglia és Franciaország) diplomáciai manőverei közvetlenül összefonódtak ezúttal a balti országokban végbement burzsoá restaurációval. 1919. aug. 20-án hozták nyilvánosságra ugyanis az említett hatalmak a balti országok függetlenségéről szóló deklarációt, amely egy ütköző-

⁴⁶ A versailles–washingtoni rendszer diktátumai nyomán pedig Észtország, Lettország, sőt az alább tárgyalandó Litvánia szovjet hatalmi berendezkedése is átmenetileg lehetetlenült. Ezekben az országokban ismét a burzsoá állam- és jogrend restaurálására került sor, miközben a Németországgal megkötött versailles-i béke Lengyelországnak a keleti terjeszkedésben szabad kezet biztosított. Piłsudski eme lehetőséggel élve Litvánia jelentős területeit (Vilnó is) megszállta, majd a szovjet-lengyel háborút lezáró rigai béke (1921) alapján Nyugat-Beloruszsiát és Nyugat-Ukrajnát is leigázta.

⁴⁷ Az 1918. okt. 13-án megtartott Litván Kommunista Párt I. Kongresszusának határozatai lettek ettől az események meghatározói.

⁴⁸ Az ún. Litván Tariba (tanács), amit még a német katonai hatóságok által kreált Litván Konferencia (1917. szept.) választott meg. Ld. *Grickevics, A. D.*: A Litvánia és Szovjet-Oroszország közötti diplomáciai kapcsolatok és a litván–belorusz kapcsolatok kérdéseihez. 1919–1920. Egyetemes történelmi tanulmányok IX. Acta Univ. Debreceniensis. Series Historica XXI. (1975) 85–86. pp.

⁴⁹ Az Ideiglenes Forradalmi Kormány 1918. dec. 16-i manifestuma jogtalannak minősítette a német csapatok jelenlétét és a Litván Taribát is megfosztotta hatalmától.

⁵⁰ 1919 februárjában a külön-külön megtartott Összbelorusz, ill. Litván Szovjet Kongresszusok határozatai alapján egyesítették átmenetileg a két szovjet köztársaság Központi Végrehajtó Bizottságait és a neves litván forradalmár V. Kapszuskasz vezetése alatt a kormányt is összevonták.

zóna (korridor) kialakítását célozta Szovjet-Oroszország nyugati határán, és az imperialista hatalmi törekvéseknek megfelelően rendezetlenül hagyta az érintett államok egymással szemben támasztott (területi) igényeit.⁵¹ A Vörös Hadsereg csapásai alatt meghátrált lengyel hódítók törekvéseinek célpontja lett főként a burzsoá Litvánia. Szovjet-Oroszország viszont a kialakult új helyzetet felmérve békére törekedett a balti államokkal, hogy erejét a krími, a kaukázusi és a szibériai területek népi államhatalmának megszilárdítására helyezhesse át. Mielőtt ide áttérnénk utaljunk vissza azokra a maradandó eredményekre is, amelyek a nyugati területek népi jellegű nemzeti államépítésében az intervenciók éveket is túlélték.

A Krímben összpontosított ellenforradalmi erők (Vrangel) és a lengyel hódítók rohamainak kivédése (1920. márc.) után az Ukrán SzSzR egész területén a szovjet hatalom szilárdult meg. Az egyesített litván–belorusz szovjet hatalom, a LITBEL kényszerű felszámolása sem múlt el nyomtalanul. Súlyos áldozatok árán ismerték fel a szovjet köztársaságok a föderáció, ill. az összehangolt katonai (gazdasági és pénzügyi) fellépés jelentőségét. Innen fakadt az RSzFSzR Központi VB. által javasolt (1919. jún. 1.) föderáció Ukrajna, a Krím, Belorusszia, Lettország és Litvánia között, amelyet az érintett köztársaságok is elfogadtak. A balti köztársaságokban lezajló burzsoá restauráció után azonban új helyzet állt elő, amelynek eredményeként az eredetileg Szmolenszkben kikiáltott önálló Belorusz Szovjet Köztársaság visszaállítása vált szükségessé. Ezt a döntést igazolták azok a változások is, amelyek 1920-ban zajlottak le a balti térségben, miközben a visszaállított Belorusz SzSzR alkotmányos rendje megszilárdult és a II. Összbelorusz Szovjet Kongresszus (1920. dec.) döntései nyomán a szocialista államépítés alapjainak lerakása ezen a területen is befejeződött.⁵²

A felszabadult népek nemzeti önrendelkezési törekvéseit a szovjet hatalom érthető módon összekapcsolta a belső és külső ellenség elleni harccal. Ez a töretlen politikai alaptétel hozta meg a gyümölcsét a polgárháborús években. A Belorusz SzSzR megszilárdításával párhuzamosan folyt az azerbajdzsán nép sikeres harca a belső ellenséggel és az 1920. február 18-án proklamált Azerbajdzsán Szovjet Köztársaság Szovjet-Oroszországhoz fordult segítségért.⁵³ Az intervenciók bábjai ellen küzdő Vörös Hadsereg közvetlen támogatást adott az Örményország ill. Grúzia függetlenségéért küzdő Forradalmi Komitéknek is,⁵⁴ amelynek eredményeként újabb szovjet köztársaságok alapjainak megvetésére került sor.⁵⁵ Ezek az eredmények tehát a felszabadult népek nemzeti államépítését

⁵¹ Észtország, Lettország, Litvánia, Finnország és Lengyelország Helsinkiben 1920. jan. 15–22. között megrendezett konferenciája azonban éppen a lengyel–litván konfrontáció következtében ingatag maradt. Litvánia ezért is a Szovjet-Oroszországgal kötendő béke felé haladt (1920. júl. 12.). Vö. *Grickevics, A. P.* in. (1975) 96–101. pp.

⁵² A kongresszus megválasztotta a belorusz Központi VB-t, kialakította a köztársaság SZOVNARKOM-ját, és a helyi szovjethatalmat is megszilárdította.

⁵³ A harcokat az azerbajdzsán Ideiglenes Forradalmi Komité vezette és a proklamációval egyidejűleg létrehozta a köztársaság SZOVNARKOM-ját, majd az 1921-ben összeült I. Azerbajdzsán Szovjet Kongresszus határozatai alapján a szocialista köztársaság alkotmányos rendjének lerögzítésére is sor került. Ld. *Isztorija goszudarsztva i prava v treh knigah I. 1917–1920.* (1968) 510–516. pp.

⁵⁴ Az örmény fővárosból, Jerevából 1920 decemberében üzték ki egyesített erővel a burzsoá nacionalista bábkormányt, Grúziában pedig 1921 februárjától zajlott hasonló erejű küzdelem.

⁵⁵ A népi államhatalom alapozását Örményországban az 1921. febr. 16., Grúziában az 1922-ben elfogadott alkotmányok zárták le. Ld. uo. (1968) 516–519. pp. vö. *Makarova, G. P.*: Összuseszt-

elszakíthatatlanul összekapcsolták a néphatalom megteremtésével, amiből természet-szerűen fakadt a szovjet köztársaságok ill. az RSzFSzR között egyenként lerögzítésre kerülő szövetségi szerződések rendszerének kiépítése is.

1920–1921 folyamán az Ukrán, a Belorusz, az Azerbajdzsán, az Örmény és a Grúz Szovjet Köztársaságok, ill. az RSzFSzR között szövetségi szerződések kialakítására került sor,⁵⁶ amelyek már a föderáció közjogi elemeit⁵⁷ rejtették magukban. Hasonló kapcsolatfelvételre került sor a Buharában, Horezmben, ill. a távol-keleti térségben kialakult népi, ill. forradalmi demokratikus jellegű köztársaságokkal. A polgárháború és az intervenciók idők lezárultával tehát a szovjet hatalom életképes elemei hatványozott mértékben gyarapodtak,⁵⁸ és ezek az eredmények a gazdaság talpraállításának bonyolult feladataival egyidejűleg lassan egy átfogó közjogi rendezés szükségességét is magukkal hozták. Ezt az új helyzetet jelzik azonban az RSzFSzR keretei közt felgyorsult autonóm nemzeti állam-építési törekvések is.

A szocialista jellegű nemzeti államépítés az orosz föderáció keretein belül. Az autonóm nemzeti államépítés az RSzFSzR keretei közt ugyanolyan természetes velejárója volt a szovjet hatalom megszilárdításának, mint az önálló szovjet köztársaságok rendszerének kiépítése. Így a Bolsevik Párt következetesen alkalmazott nemzetiségi politikája az intervenciók, ill. ellenforradalmi rohamok kivédésének is hatékony eszközévé lehetett, a külső és belső ellenség szétzúzása viszont újabb lendületet adott az orosz föderáció keretei közt élő nemzetiségek autonómiájának kiépítéséhez. Az ellenforradalom csapásai alatt ugyan a korábbi periódusban kifejlett autonóm rendszerek jobbára elestek,⁵⁹ a nemzeti államépítés eme formáinak életképességét bizonyította mégis az a tény, hogy már a polgárháború legkritikusabb periódusában új autonóm struktúrák keletkeztek. A volga-vidéki németek Kommunája (Trudovaja Kommuna Nyemcevo Povolzsja) 1918 végén, a Baskir, ill. a Krími Autonóm Köztársaságok 1919-ben, majd pedig az ezt követő időkben a Tatár Kirgiz ASzSzR-ek újjászervezése mellett egész sor autonóm terület (oblaszty), ill. Kommuna jelentkezett.⁶⁰

vlenie leninszkoy nacional'noj politiki v pervyie gody sovet'skoy vlasti 1917–1920. gg. (Moszkva, 1969. 266. pp.) alapján.

⁵⁶ Ld. *Obrazovanie SzSzSzR. Szbornik dokumentov 1917–1924. gg.* (Moszkva, 1949.) c. forráskiadvány alapján.

⁵⁷ Így pl. az RSzFSzR legfőbb államhatalmi szerveiben a köztársaságok megfelelő szerveinek a képviseletét, a katonai, gazdasági, pénzügyi döntések összehangolt vitelét, ill. az egységes állampolgársági jogok kimondását is magukban foglalták.

⁵⁸ Az említett szovjet köztársaságok mellett korszakunk végén még két népi köztársaság született, a Khivai Kánság, ill. a Buharai Emirátus elavult feudális rendjét lerázó nemzeti felszabadító harcok nyomán. 1920–1921 folyamán ezek a népi köztársaságok is szövetségi kapcsolatokat kerestek az RSzFSzR-el. 1920-ban pedig egy átmeneti képződményként jelentkezett a Távolkeleti Köztársaság (Dal'nevostocsnij Reszpublik) amelyet forradalmi demokratikus államként (ld. az 1921. évi alk.) Szovjet-Oroszországnak jure is elismerni kényszerült.

⁵⁹ A Krímben, az észak-kaukázusi területeken estek áldozatul elsőként az RSzFSzR-hez tartozó autonóm köztársaságok, de pl. a Turkesztáni (Autonóm) Szovjet Köztársaság mindvégig megmaradt. Ld. *Istoriya Goszudarsztva i prava SzSzSzR II.* (1971) 104–105. pp.

⁶⁰ Itt említjük meg a csuvas, a marijszki, a votják és a kalmük autonóm területek kialakulását az RSzFSzR keretein belül. A kalmük autonómia, valamint a karéliai térség tudovaja kommunákban egyesült.

Az RSzFSzR az autonóm szovjet hatalmi törekvéseket támogatta, és a SZOVNARKOM által delegált komisszárak útján közvetlen segítséget is adott a helyi szovjet hatalom megszilárdításához. Ebben az időben már összefüggő nemzetiségi kommunák, oblasztyok és autonóm nemzeti (szovjet) köztársaságok kialakítására törekedtek. Az adott autonóm struktúrák felépítése a szovjet építés általános tapasztalatai alapján történt, az említett három forma közjogi mibenléte azonban a polgárháború idején határozottan elkülönülni látszott. A kommunák, mint az autonómia legkisebb egységei csupán az adott etnikum nyelvi-kulturális sajátosságait kifejező öngazgatási jogosultságaik következtében különültek el, és az ezt kifejező funkciókat a kommunához tartozó települések szovjetjei látták el.⁶¹ Az oblasztyok szintén nemzetiségi területeken keletkeztek és a kommunákhoz hasonlóan önálló államok rangjára nem emelkedtek az RSzFSzR keretein belül. Az oblasztyok helyi szovjetjei azonban nem csak az autonóm szovjet kongresszusaikkal rendelkeztek, hanem ún. területi végrehajtóbizottságokat is választottak (Iszpolkomü). Mindezekről határozottan elkülönültek a kompakt nemzetiségi területeken alakult autonóm szovjet köztársaságok, amelyek az államiság minden jellemzőivel rendelkeztek, beleértve a helyi szovjetek által delegált jogalkotó szovjet kongresszusokat, az autonóm köztársasági végrehajtó hatalmi és igazgatási szerveket is.⁶²

A polgárháborús körülmények tehát új lendületet adtak a nemzeti államépítésnek, amelynek a koordinálását az orosz föderáció nemzetiségi ügyekkel foglalkozó népbiztossága (a NARKOMNAC) és a belügyi népbiztosság látta el. A nemzeti autonómiák és az RSzFSzR érdekazonossága a belső és külső ellenséggel folytatott küzdelem során általánosan elfogadottá tette, hogy az egységes állampolgári jogokat, a hadsereg, a pénzügyek, ill. a gazdaság-politikai természetű külkapcsolatok egységét az autonómiák nem érintik. A bolsevik Párt X. Kongresszusa (1921) az orosz föderációnak ezt a védelmi harcokban születő egységét a békés építőmunka korszakába is átvitte. Így az RSzFSzR és az autonóm köztársaságok nem csak az intervenciók háborúk lezárását kifejező nemzetközi egyezményeket írták alá közösen,⁶³ hanem a külgazdasági érdekek egységének megfelelően léptek fel a Genuai Konferencián (1922) és a népgazdasági tervezés alapjait is összehangolt lépésekkel indították el útjára.⁶⁴ A népgazdaság helyreállításának súlyos gondjai megkövetelték az export-import-tervek egyeztetését és a belső vámkorlátok végérvényes felszámolását (1922) nem csak az RSzFSzR és az autonóm köztársaságok között, hanem az orosz föderáció és az önálló szovjet köztársaságok viszonylatában is. Ez utóbbi feladatok a polgárháború igényeit kifejező Védelmi Szovjet tevékenységének gyökeres

⁶¹ A kommunák szovjetjei és szovjet kongresszusai azonban a nemzetiségi igényeket kifejező szabályrendeletek, normatívák kibocsátásával is hatékonyan szolgálták a közösség érdekeit.

⁶² Az autonóm köztársaságok szovjet kongresszusai végrehajtó bizottságokat, ezek saját SZOVNARKOM-jukat és az RSzFSzR megfelelő szerveihez delegált képviselőket is önállóan választottak. Vö.: *Csisztyakov, O. I.*: Formirovanie RSzFSzR kak federativnogo goszudarsztva Voproszui Isztorii 8 (1968) 3–17. pp., Uő.: Sztanovlenie rosszijszkoj federacii (1917–1922). (Moszkva, 1966.) c. rendszerező műve nyomán.

⁶³ Ld. pl. a szovjet–lengyel (1920), a szovjet–lengyel (1921) békekötések esetében.

⁶⁴ Elsőként a Törökországgal megkötött 1921. évi barátsági szerződés bizonyította, hogy a közös fellépés a Kaukázuson-túli szovjet köztársaságok sorsát közvetlenül befolyásolja. A Genuai Konferencia küldötteinek felhatalmazását pedig jegyzőkönyvileg rögzítették (1922), amit Horezm és Buhara népi köztársaságai, ill. a Távolkeleti Forradalmi–Demokratikus Köztársaság képviselői, és természetesen az önálló szovjet köztársaságok is megerősítettek. Vö. Olvasókönyv III/1. (1961) 437–441. pp.

átalakulását eredményezték.⁶⁵ A Védelmi Szovjet egyidejűleg hatott a nemzeti államépítés megszilárdítására, a gazdaság szervezett újjáélesztésére és termelési-áruforgalmi viszonyok koordinációjának kialakítására.

Általában az autonómiák kialakításában és a nagyfokú területi (közigazgatási) átrendezési törekvésekben, amelyek a 20-as évek elején jelentkeztek, a gazdasági célszerűség, ill. az adott nemzeti (nemzetiségi) területek gazdasági-nyelvi- és kulturális összetartozandósága volt az irányadó. Így a népgazdaság helyreállítására való áttérés évei egyben az autonóm struktúrák stabilizálódásának korszaka lett és ez elvezetett az orosz föderáció kialakulásának befejeződéséhez is.⁶⁶ Világosan kirajzolódott továbbá a Távolkeleti Köztársaság (a DVR) szovjet hatalmi jellege, miután az felvételét kérte (1922) az RSzFSzR autonóm köztársaságai sorába, a Kaukázuson túli szovjet köztársaságok pedig (Azerbajdzsán, Örményország, Grúzia) az ún. Kaukázusontúli Szocialista Föderatív Köztársaság keretei közt egyesültek (1922. dec.). Ezek az eredmények érlelték a szovjet szövetségi állam, az SzSzSzR egységes közjogi rendszerének kialakítását, amely rövidesen az 1924. évi alkotmányban öltött testet.

A szövetségi szovjet állam kialakulása, az 1924. évi alkotmány. A szovjet építés tapasztalatai a polgárháború és az intervenciók korában történelmileg igazolták azt a lenini nemzetiségi politikát, amely a szocialista jellegű állami struktúrák fejlődésének egyik meghatározó elemévé vált. A nemzeti önrendelkezés gyakorlati megvalósítását és a szovjet hatalom megszilárdítását történelmi szükségszerűségként fogta össze a belső és a külső ellenség elleni harc. Ebből az alaphelyzetből fakadt az orosz föderáció és az önálló szovjet köztársaságok összehangolt katonai, gazdasági és diplomáciai fellépése, amely két- és többoldalú ad hoc megállapodásokon, ill. az adott államok születését kifejező proklamációkban és az RSzFSzR legfőbb államhatalmi szervei által kibocsátott (elismerő) jogforrásokon nyugodott.⁶⁷ Az RSzFSzR és a független szovjet köztársaságok államkapcsolatai tehát a szocialista forradalom legalapvetőbb vívmányainak megőrzéséhez tapadtak, közjogilag azonban csak a két- és többoldalú laza szövetség formájában jelentkeztek. A békés építés korszakába való átlépés sem gyengítette meg ezeket a kapcsolatokat, miután a gazdasági izoláció történelmileg lehetetlennek tűnt,⁶⁸ az antant blokádja és a szétzilált gazdaság talpraállítása pedig az erők egyesítése irányában hatott. Ennek

⁶⁵ Miután a Védelmi Szovjet a békés építőmunka idején a GOSZPLAN-egyeztető tárgyalásainak fórumává, ill. a területi, autonóm, ill. az önálló szovjet köztársasági tanácskozások (az EKOSZO rövidítéssel jelölt Ekonomicseszkoe Szovescsanie) szervezőjévé vált. A gyökeresen új feladat jogforrási alapját az Összoroszországi Központi VB. 1921. decemberében kiadott költségvetési dekrétuma (a bevételi és kiadási politika, a pénz és hitelrendszer egysége) nyújtotta, amit a szovjethatalom minden államjogi egysége irányadónak tekintett.

⁶⁶ Az 1922-ig kialakult autonómiák sorában ismerjük a dagesztáni hegyilakók (Gorszkaja), a Jakutok Autonóm Köztársaságát, valamint a Krím ASzSzR újjászerveződését. Az autonóm oblasztként a cserkesz, az ojrot, a komi-balkarszki, a karacsajevo-cserkeszi, a mongol-burját, ill. a csecseni sorakozott ide. A szovjet építés eme tapasztalatainak összegezéséeként ld. *Tinel, L. G., Zsuravlev, B. A.: Szoverszensztvovanie koncepcii szoveta avtanomnogo okrug. Szovetszkoe Gosz. I Pravo 11/1977. 46–52. pp.*

⁶⁷ Amely többnyire az Összoroszországi Szovjet Kongresszusok Végrehajtó Bizottságainak dekrétumában, vagy éppen az adott kongresszus deklarációjában öltött testet.

⁶⁸ Ez a körülmény még sok tekintetben a forradalom előtti Oroszország gazdasági hagyatékaként jelentkezett.

ellenére a hadikommunizmus felszámolása és a NEP eredményes kibontakozása 1921 után új helyzetet hozott a szövetségi kapcsolatok fejlődésében.

Az a laza szövetségi rendszer, amely 1922-ig kialakult, azzal járt, hogy a közvetlenül megjelölt szövetségi feladatok súlya az RSzFSzR megfelelő szerveire nehezedett. A szovjet köztársaságok egységes diplomáciai és külgazdasági fellépésének kiépítésével együtt járt, hogy az orosz föderáció szervei de facto már 1922-ben, mint össz-föderatív szervek (obszcsesfederal'nyje organü) léptek fel. Az ebből eredő súrlódások indították el a szövetségi kapcsolatok megújítását célzó tárgyalásokat, amelyek ismét a két- és többoldali egyezmények felé haladtak.⁶⁹ Az Ukrán és a Kaukázusontúli Szovjet Köztársaságok, ill. az RSzFSzR viszonyát rendező tárgyalások azonban rövid idő múltán bizonyították, hogy a kétoldali egyezményeket általános közjogi rendezések szintjére kell emelni. Ilyen előzmények után 1922 nyarán megkezdte munkáját a Bolsevik Párt K. B.-nak az a speciális bizottsága, amely a szovjet köztársaságok szövetségi rendszerének irányelveit kívánta rögzíteni.

Az elérendő célok módozatainak megválasztásában ellentétes álláspontok ütköztek,⁷⁰ Leninnek a Politbúróhoz küldött állásfoglalása (szeptember 26.) azonban az egyenrangú szovjet köztársaságok szövetségének kialakítását követelte, amelyet végül is a K. B. Plénuma magáévá tett.⁷¹ Az unitárius állami struktúrához történő visszatérés csakúgy, mint a fennálló laza szövetségi viszonyokat konzerváló konföderációs törekvések tarthatatlannak bizonyultak, de az SzSzSzR alkotmányának alapvető pontjai c. ajánlások elfogadása után az a kompromisszumos terv is elesett, hogy az önálló köztársaságok az orosz föderáció autonóm köztársaságai közé soroljanak be (autonomizáció). 1922 utolsó hónapjaiban a független köztársaságok szovjet kongresszusai sorra elfogadták a Bolsevik Párt ajánlásait és ennek alapján a X. Összoroszországi Szovjet Kongresszus is az egyenrangú szovjet köztársaságok szövetsége mellett foglalt állást.

A szocialista államépítés közjogi demokratizmusának egyedülálló példáját szolgáltatták ezek a lépések, amelyek konzekvens módon jutottak el most már a Szovjet Szocialista Köztársaságok egyesített Szovjet Kongresszusának összehívásához (1922. dec. 30.). Ez a Kongresszus nyilvánította magát az SzSzSzR I. Szovjet Kongresszusának, és meghozta azt a történelmi jelentőségű deklarációt, amely az egyenrangú szovjet köztársaságok szövetségi szerződéseinek közjogi alapforrásává vált.⁷² A négy egyenrangú szovjet

⁶⁹ A Bolsevik Párt KB. elsőként az RSzFSzR és az Ukrán SzSzR szövetségi egyezményeinek felújítását szorgalmazta (1922. márc.), de vele egyidejűleg merült fel a Kaukázusontúli (egyesített) Szovjet Köztársaság és az orosz föderáció kapcsolatainak rendezése is.

⁷⁰ A KB. élén álló V. I. Sztálin vezette a speciális bizottság munkáját 1922. aug. 11-től, és a szeptemberben benyújtott tervezet az unitarizmus, ill. a laza szövetség fenntartását követelő konföderánsok álláspontjának alternatívájaként az ún. autonomizációt tartalmazta. Az autonomizáció szerint a szovjet köztársaságok autonóm köztársasági rangra süllyesztve az RSzFSzR kötelékébe léptek volna be.

⁷¹ A Plénium októberi állásfoglalását novemberben a Politbüro is helyben hagyta és kibocsátotta a Szocialista Szovjet Köztársaságok Szövetségébe lépő államok alkotmányának alapvető pontjai c. (Aszvovnuje punkti Konsztitucija SzSzSzR) ajánlásait, és a KB speciális bizottságára bízta a szövetség kialakításáról szóló deklaráció előkészítését.

⁷² In absentiam Lenint nyilvánították az SzSzSzR I. Szovjet Kongresszusának elnökévé és meghozták a Deklaráció i dogovorov ob obrazovanii SzSzSzR. c. alaptörvényt, amit a köztársaságok Központi Végrehajtó Bizottságainak egyenként kellett még elfogadni ahhoz, hogy az I. Össz-szövetségi

köztársaság (az RSzFSzR, az USzSzR, a BSzSzR és a ZSzfFSzR) Központi Végrehajtó Bizottságainak egybehangzó állásfoglalásai után csak az 1923. januárjában összehívott II. Összszövetségi Szovjet Kongresszus adhatott azonban végleges közjogi jogerőt az egyedülálló történelmi döntéseknek. A szovjet köztársaságok egyesített Szovjet Kongresszusa ettől számítva vette fel az Összszövetségi Szovjet Kongresszus⁷³ megjelölését.

A Deklaráció i dogovorov ob obrazovanyii SzSzR alaptörvényi rangra emelésével nem pusztán a szövetség proklamálása történt meg, hanem ez az okmány egyben irányt is szabott a szovjet hatalom összszövetségi rendszerének komplex strukturális átszervezéséhez. A deklaráció megfogalmazta az egyenrangú szovjet köztársaságok szövetségi rendszeréhez vezető objektív történelmi körülményeket, kijelölte az Unió legfőbb államhatalmi és igazgatási szerveit, a föderatív jellegű állami tevékenység határait, taxatív közjogi normatívák rangjára emelve a szövetségi kapcsolatok korábbiakban beigazolt történelmi vívmányait.⁷⁴ A merőben új államjogi statusnak, az Unió, ill. a szövetséges köztársaságok belső struktúrájának kiépítését azonban a deklaráció nem vállalta magára. Így az Összszövetségi Központi VB az Unió megválasztott SZOVNARKOM-ja, ill. a megfelelő szövetségi népbiztosságok közreműködésével egész sor speciális bizottságot hívott életre,⁷⁵ amelyek együttesen az SzSzSzR új alkotmányának előkészítői lettek.

A szovjet hatalom két kontinensre kiterjedő strukturális átalakulása azonban az előre vetített eredmények ellenére sem haladt zavartalanul. A közjogi alapok konkretizálására rendelt szerkesztő bizottságok munkáját most az ún. centralizmus-decentralizmus vita gátolta. A Bolsevik Párt azonban a sovinisza-nacionalista törekvések következetes felszámolását ösztönözve elősegítette, hogy az Össz-szövetségi Központi VB M. I. Kalinyin vezetése alá rendelt kibővített ülése⁷⁶ az ellentétes nézeteket feloldja.⁷⁷ Így a kibővített Össz-szövetségi Központi VB történelmi jelentőségű határozata (1923. júl. 6.) a szövetségi deklaráció lenini tételeinek megvédését jelentette, midőn az egyenrangú szovjet köztársaságok önként vállalt szövetségét (a kiváláshoz való jog fenntartásával) az alkotmányos legiszlációra előkészítve a nagyhatalmi és a helyi sovinizmust egyaránt elvetette. Ezután került az Orosz-, az Ukrán-, a Belorusz, ill. a Kaukázusontúli Szocialista Szovjet Köztársaságok Összszövetségi Szovjet Kongresszusa elé az új alkotmány tervezete, amely azt 1924. január 31-én megerősítette.⁷⁸

Szovjet Kongresszus által megválasztott Központi VB. az SzSzSzR II. Szovjet Kongresszusának megerősítő határozatát kérje. vö. Szovetszkije Konsztitucii. Moszkva, 1963. 183–186. pp.

⁷³ Vseszozjuznij Szezd Szovetov SzSzSzR.

⁷⁴ Így a védelmi erők a pénzügyek, a diplomácia, a gazdasági tervezés, a külgazdasági érdekek, az állampolgárság stb. egységét.

⁷⁵ Pl. az Unió felségjeleinek a szövetségi és köztársasági alkotmányos intézmények megteremtésének előkészítő (szerkesztő) bizottságai stb.

⁷⁶ Amelybe most nem csak az érintett köztársaságok, hanem egyenként a nemzetiségek (ill. az autonómiák) is meghatározott számban behívást nyertek. A Bolsevik Párt egyidejűleg széles párbeszédet kezdeményezett a nemzetiségi, ill. a nemzeti területek képviselőivel.

⁷⁷ Meghatározó szerepet játszott ebben a Párt 1923 ápr.-ban lezajlott XII. kongresszusa is, amely a demokratikus centralizmust tekintve a szovjet hatalom alapjának, az egyenrangú szovjet köztársaságok szövetsége, ill. a nemzeti és nemzetiségi államépítés vívmányainak maradéktalan érvényesítése mellett foglalt állást.

⁷⁸ Ld. e tárgykör igen kiterjedt tudományos irodalmának rendszerező kézikönyveiként *Jakubovszkaja, Sz. I.: Sztroitel'stvo szozjuznogo szovetszkogo szocialiszticeszkogo goszudarsztva.*

Négy egyenrangú szovjet köztársaság szövetsége alapján jött létre tehát az Unió, amelynek tagjai közt az Orosz-, ill. a Kaukázusontúli Szovjet Köztársaságok maguk is föderációt alkottak a kereteik közt élő autonóm szovjet köztársaságokkal. Az Unió⁷⁹ legfőbb államhatalmi és igazgatási szerveit, ezek kompetenciáját az alkotmány tüzetesen körülírta, kiemelve ez utóbbiak sorában a diplomáciai, a védelmi és a gazdasági (bel- és külgazdasági) tevékenységet. Az új struktúra racionalizmusa világosan kirajzolódott a szövetségi, ill. az egyenrangú szovjet köztársasági államszervek kompetenciájának elhatárolásában is. Az állami tevékenységnek mindazok a területei, amelyeket az alkotmány az Unió hatáskörébe nem sorolt, a szovjet köztársaságok szuverén jogainak minősültek. Az 1924-es alkotmány azonban ezen túlterjedő közjogi biztosítékokat is rögzített a szovjet köztársaságok szuverén jogainak védelme érdekében. Ilyenként látjuk pl. az Unióba való belépés szabadságát, a szovjet köztársaságok egymás közt foganatosítandó határmódosításai felett való döntés jogát, ill. a minden szovjet köztársaság polgárait megillető egységes állampolgársági jogok fenntartását.

A szövetségi szovjet állam új alkotmányos rendjének lerögzítése valóban korszakalkotó történelmi változások eredménye volt a szocialista jellegű államhatalom fejlődésében. Az 1924. évi szovjet alkotmány közvetlen hatást gyakorolt a szovjet hatalom megszilárdítására, és egyidejűleg tette elvitathatatlanul sajátjává a szocialista jellegű államnak a nemzetek felemelkedésével való összefonódását. Ez a közjogi rendszer azonban nem állta útját a struktúra további változásainak sem, ellenkezőleg újabb lendületet adott a nemzeti államépítésnek. Ilyen értelemben utalhatunk arra, hogy még az alkotmány születésének évében újabb két szovjet köztársaság kialakulásának lehetőségei érlelődtek.⁸⁰ Az eredetileg az RSzFSzR keretein belül kialakult Turkesztáni Autonóm SzSzR, Horezm és Buhara területein pl. az üzbég, ill. a turkmén nemzetté válást hozta felszínre a szocialista átalakulás. A Bolsevik Párt következetesen támogatta ezeket a törekvéseket és ennek eredményeként az üzbég és a turkmén pártszervek kialakítására is sor került. Közjogilag azonban az új szovjet köztársaságok születését az üzbég, ill. a turkmén szovjet kongresszusok elkülönülése (1925. febr.) indította el.⁸¹ Az üzbég, ill. a turkmén szovjet hatalom legfőbb szerveinek kezdeményezése alapján született végül is a III. Összszövetségi

(Moszkva, 1966.), *Zlatopol'szkij, D. L.*: *Obrazovanie i razvitie SzSzSzR kak szozuznogo goszudarsztva*. (Moszkva, 1954) c. alkotásokat. az újabb szakirodalmi bázisokat tekintve ld. *Matjuskín, N. I.*: *Razresenie nacional'nogo voprosza v SzSzSzR*. *Voproszú Isztorii* 12. (1967). 3–21. pp., *Kuricin, V. B.*: *Szovetszkaja konsztitucija 1924 g. razrabotka i osznovnúje principi*. *Szovetszkoje Gosz. i Pravo* I (1975) 96–104. pp., *Szemidorkin, N. A.*: *Voproszú federácii v konsztitucii RSzFSzR 1925. g.* *Vesztnik Moszkovszkogo Univ. Szerija Pravo* 3 (1977) 46–53. pp.

⁷⁹ Ettől, nemzetközi jogi státusát tekintve is a Szozuz Szovjetszkij Szocialiszticeszkij Reszpublik ld. *Szovetszkie konsztitucii* (1963) 182. p.

⁸⁰ Ld. a szovjethatalom hatása alatt kialakuló közép-ázsiai nemzetté válás eredményeit, amelyet felmérve az SzSzSzR Központi Végrehajtó Bizottsága már 1924 októberében felkarolt és utasította a VB. Prezidiumát az új köztársasági államok kialakításának előkészítésére.

⁸¹ A közép-ázsiai pártszervek kezdeményezése alapján született a Bolsevik Párt KB-nak állásfoglalása még 1924 nyarán az új nemzetállamok kialakítására vonatkozóan, majd a turkmén, a buharai, ill. a horezmi szovjet kongresszusok határozatai nyomán került sor 1925 febr.-ban az üzbég és a turkmén szovjet kongresszusok összehívására. Ezek a szervek proklamálták az új szovjet köztársaságok megalakulását és az Unióhoz történő felvételüket kérték.

Szovjet Kongresszus határozata (1925. máj.) az új egyenrangú szovjet köztársaságok felvételéről.

Az Üzbég (USzSzR), ill. a Turkmén (TuSzSzR) Szovjet Köztársaságok kialakulásával egyidejűleg zajlott továbbá egy jelentős területi átrendeződési folyamat, amely a szovjet köztársaságok majd mindegyikét érintette. Két- és többoldalú egyezmények sora rögzítette le azokat a területi átcsoportosításokat, amelyeket a nemzeti (etnikai) igények hoztak felszínre. Jelentős történelmi feladatok megoldását hozták ezek a területi átrendezések,⁸² esetenként pedig új autonóm köztársaságok kialakítására is sor került.⁸³ Ezeket a változásokat kifejezésre juttatták végül az 1925–1926. folyamán alkotott új szovjet köztársasági alkotmányok is.

2. Az államapparátus fejlődése a polgárháború, az intervenciók, ill. a népgazdaság helyreállításának időszakában

A szocialista jellegű állami struktúra fejlődésében mutatkozó előrehaladás a polgárháború, az intervenciók és népgazdaság helyreállításának korában nyilvánvalóan jelzi a szovjet hatalom megerősödését. A cári Oroszország hatalma alól felszabadult népek túlnyomó többsége ebben az időben a maga népi államhatalmának megteremtőjévé lehetett és az elért eredmények védelme érdekében a szocialista jellegű föderáció megteremtése is eredményesen haladt előre. Mindez az állami mechanizmus kiépítésének korszerű lépéseivel fonódott össze, mégis látnivaló, hogy a három egymásbafonódó etap újabb és újabb követelményeket állított a szovjet hatalom szervezői elé. Vizsgálódásaink első szakaszaiban az ellenforradalmi támadások és az intervenciók kivédése vált pl. meghatározó elemmé az állami tevékenység egész területén, következésképpen a hadikommunizmus követelményei szabták meg a szovjet építés alapvető irányát. Új, alapján a katonai-védelmi funkciókat teljesítő szervek felállítása vált elkerülhetetlenné és a kialakult proletár államhatalmi, ill. igazgatási stb. apparátust is a fenyegető veszedelem elhárításának kellett alárendelni. Eme körülmények jelenléte ellenére az államhatalom jellege nem változott és a kialakult szovjet hatalmi szervek csakúgy, mint az első alkotmányban rögzített alkotmányos intézmények fennmaradtak. Az ellenforradalmi és intervenciók évek lezárultával pedig megújult lendülettel haladhatott előre a szovjet hatalom mechanizmusának kiépítése, amely nemcsak az Unió, ill. az egyenrangú szovjet köztársaságok államapparátusának szervezésében, hanem az autonómiák rendjének, az ágazati igazgatási szervek, ill. a helyi szovjetek mechanizmusának kiépítésében is testet öltött.

*A szovjet hatalom központi szerveinek fejlődése.*⁸⁴ Az ellenforradalmi és intervenciók támadások elhárítása érdekében az állami tevékenység gyors átszervezésére volt

⁸² Ld. a különös példákat az üzbég, ill. a tadzsik területek elhatárolásában, amikor is a nemzeti etnikumok egyesítése valósult meg. Másutt, így a BSzSzR., ill. az RSzFSzR között egész guberniumok (a vitebszki, a gomeli, ill. a szmolenszki) átadása (1925) történt, később ugyanitt még néhány ujezd átcsoportosítását (1926) kellett megvalósítani.

⁸³ Ld. pl. Üzbég SzSzR keretei közt születő Tadzsik ASzSzR kialakulását, vagy az USzSzR keretében szervezett moldvai ASzSzR esetében. Az RSzFSzR-hez pedig egy sor közép-ázsiai oblaszt' csatlakozott.

⁸⁴ A témakör gazdag részletkutatási eredményeinek összefoglalásaként ld. Isztorija szovetszkogo goszudarsztva i prava v treh knigah 1. Sztanovlenie szovetszkogo goszudarsztva i prava (1917–1920

szükség, ami elsőként a Munkás-Paraszt Védelmi Szovjet felállításával (1918. nov. 30.) vonja magára figyelmünket. A Védelmi Szovjet a kényszerű körülmények hatása alatt születő rendkívüli hatalmi szervként lépett fel, és az Összoroszági Központi VB. idevágó dekrétumában megfogalmazott hatáskörben – szükség esetén – minden rendelkezésre álló erőt⁸⁵ a fenyegető veszedelem elhárításának rendelhetett alá. A külső és a belső ellenség első rohamai a szovjet hatalom nemzeti vívmányait jórészt felszámolták, így a Védelmi Szovjet közvetlenül csak az RSzFSzR kiépült államhatalmi, ill. központi végrehajtó szerveire tudott támaszkodni. A SZOVNARKOM elnöke (Lenin) egyszemélyben a Védelmi Szovjet irányítására kapott megbízást és a testületben az RSzFSzR minden jelentős központi szerve képviseltette magát.⁸⁶ A hadikommunizmus rendkívüli hatalommal felruházott szerve tehát szorosan kapcsolódott a szovjet hatalom alkotmányos intézményeihez. Így az RSzFSzR területein kialakult szovjet hatalom stabilitása szilárd hátteret nyújtott az ellenséges erők gyűrüjének felszámolásához.

A szovjet hatalom alkotmányos rendjének stabilitását jelzi az a tény, hogy a hadikommunizmus nehéz körülményei ellenére a proletárdiktatúra legfőbb államhatalmi szerve, az Összoroszági Szovjet Kongresszus rendszeres összehívása sem maradt el.⁸⁷ A VI. Összoroszági Szovjet Kongresszus még a polgárháború kirobbanásának napjaiban (1918. nov.) ült össze és a Központi VB.-t rendkívüli (csrezvicsajnuj) felhatalmazásokkal látta el.⁸⁸ A Központi VB., a VB. Prezidiuma, ill. a SZOVNARKOM rendkívüli viszonyok között történő együttműködését tárgyzó határozatokat hozott (1919. dec.) a VII. Összoroszági Szovjet Kongresszus⁸⁹ és megerősítette a szovjethatalom átszervezését célzó intézkedéseket.⁹⁰ A soron levő VIII. Szovjet Kongresszus pedig (1920) a központi államhatalmi szervek munkájának racionalizálásán túl a végrehajtó hatalmi szervek összetételének gyökeres átalakítását is magára vállalta.⁹¹ A legfőbb jogalkotó hatalom gyakorlásának töretlenségét jelentették továbbá azok a kongresszusi határozatok,

gg) Otv. red. A. P. Koszicün. Moszkva, 1968. 367–376. pp., Ua. 2. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo v period sztroitsztva szocializma (1921–1935 gg) Otv. red. E. A. Szkripilev. Moszkva, 1968. 217–234. pp., vö. a legújabb irodalomból *Korenevskij, E. I.*: Sztanovlenie vüszsijh organov szovetszkogo goszudarsztvennogo upravlenij. Pravovüie organizacii i dejatel'noszti szovetszkogo pravitel'sztva v 1917–1922. gg.

⁸⁵ Beleértve a katonai szolgálatra alkalmas állampolgárok teljes mozgósítását, a gazdaság hadi érdekek szerinti átállítását, a szállítás és az ellátás szervezését is.

⁸⁶ A SzRKO tagjait az Összoroszági Központi VB. jelölte ki. Hivatalból tartoztak ide a népbiztosságok vezetői, a kijelölt VB. tagok, valamint a Katonai Szovjet, ill. a VCSEKA és a Hadügyi Népbiztosság delegátusai. Vö. Olvasókönyv III/1. (1961) 303–304. pp.

⁸⁷ Ld. 1918 nov.-ben a VI., 1919. dec.-ben a VII., 1920 végén pedig a VIII. Összoroszági Szovjet Kongresszusok összehívására került sor.

⁸⁸ A VB. üléseit a kéthavonkénti rendes ülésre szorította és kötelezte a tagokat az operatív védelmi feladatok közvetlen irányítására (ki a tömegek közé). A VB. rendkívüli ülését pedig taxative meghatározott körülményekre szorította.

⁸⁹ A VB. két ülésszaka közt nőtt a Prezidium szerepe főként a meghozandó kényszerintézkedések (dekrétumok) előkészítésében, de jogot kapott arra is, hogy a kormány, ill. NARKOM-rendelkezőket felfüggeszsen, és szükségintézkedéseket fogantatosítson.

⁹⁰ Ld. az „O szovjetszkom sztroitsztve” c. dekrétumát.

⁹¹ A Központi VB. kapta a megbízást, hogy a rendkívüli körülményeknek megfelelően és a szovjethatalom megszilárdult helyi erőinek bevonásával rendezze a központi végrehajtó hatalmi szervek összetételét.

amelyek az összoroszoszországi érvényű dekrétumok revíziójára és az RSzFSzR által vállalt nemzetközi kötelezettségekre vonatkoztak. Ez a Kongresszus hagyta jóvá a Védelmi Szovjet 1920-ban történt átalakítását is,⁹² amely a kiemelt rendkívüli hatalmi szerv tevékenységét a szétzilált gazdaság talpraállítása felé terelte. A VIII. Szovjet Kongresszus rendezte az általános érvényű jogi normák kiadásának rendjét a Központi VB., a VB. Prezidiuma, ill. a Kormány hatáskörében. Ezek a döntések egyben jó alapot adtak az újjászülető nemzeti államépítésnek és a törvényesség megszilárdítását szolgálták.

A legfőbb államhatalmi szervek az újjászülető szovjet köztársaságokban sorra az RSzFSzR példája nyomán fejlődtek ki. A 20-as évek elejétől ezek a szervek hozták meg azokat a két- és többoldalú egyezményeket, amelyek végül is az egyenrangú szovjet köztársaságok szövetségéhez vezettek el. A köztársaságok szovjet kongresszusainak előzetes állásfoglalásai alapján a X. Összoroszoszországi Szovjet Kongresszus hozta meg végül azt a történelmi jelentőségű döntést (1922. dec.), amely az Unió kialakulásának alkotmányos alapját megvetve az I. Össz-szövetségi Szovjet Kongresszus létrejöttét deklarálta.

Ilyen előzmények után érthető, hogy az 1924. évi alkotmányt már a II. Össz-szövetségi Szovjet Kongresszus emelte jogerőre, amely egyben a szovjethatalom központi szerveinek átfogó rendszerezését is eredményezte. Az alkotmány a legfőbb államhatalmi jogosítványokat az Unió Össz-szövetségi Szovjet Kongresszusára, ill. az egyenrangú szovjet köztársaságok szovjet kongresszusaira ruházta. A népképviselő lehetősége legteljesebb érvényesülése útján⁹³ születő Össz-szövetségi Szovjet Kongresszus évente rendes, ill. szükség szerint rendkívüli ülésre gyűlt össze. A szövetségi alkotmányos jogalkotás és az Unió hatáskörébe utalt feladatok szabályozása a Kongresszus kizárólagos joga volt. A népgazdaság tervezése, a pénzügyek, a védelem, a szovjet építés és a külügyek általános érvényű rendezésén túl az Össz-szövetségi Kongresszusok felügyeleti (ellenőrző) joghatósággal rendelkeztek a szövetségi végrehajtó hatalmi szervek felett.

Az össz-szövetségi szovjet kongresszusok, ill. a köztársasági szovjet kongresszusok ülésszakai között végrehajtó bizottságok gyakorolták a legfőbb államhatalmi jogosítványokat. Az Össz-szövetségi Központi VB. azonban a köztársasági végrehajtó bizottságoktól eltérően két házából állt. Az Unióban egyesült népek érdekeinek arányos képviseletét célozva különült el egymástól a Szövetségi Tanács (Szojuznij Szovjet), ill. a Nemzetiségi Tanács (Szoventa Nacional'nosztej),⁹⁴ az adott jogosítványok gyakorlásában azonban az egyenrangúság volt az irányadó. A rendkívüli szovjet kongresszus jogosítványain kívül az Össz-szövetségi VB. két háza minden egyéb általános érvényű jogalkotási hatalommal bírt,⁹⁵ és az Unió végrehajtó szerveinek felügyeletét is ellátta. Az Össz-szövetségi Központi VB. két háza 3 évre kapta megbízatását és az egyes ülésszakai közt foganatosítandó intézkedések vitelére saját kebeléből Prezidiumot választott. A szovjet hatalom demokra-

⁹² Ami a békés építőmunkára való áttérés jeleként e szervet a Munka- és Védelem Tanácsává (Szovjet Truda-i Oboronü) (SzTO) szervezte át 1920 dec.-ben.

⁹³ Általában a guberniumonként szervezett kongresszusok, ill. a köztársasági szovjet kongresszusok választották a képviselőket. A képviselet rendjét a korábbiakban megismert szisztéma jellemezte. Vö. Szovetszkie konsztitucii (1963) 189–190. pp.

⁹⁴ A Szövetségi Tanács tagjait az egyes köztársaságok lakossági számaránya szerint választották, a Nemzetiségi Tanácsba pedig a szövetségi és autonóm köztársaságok 5–5 tagot, az egyéb autonóm területek 1–1 tagot (a Kaukázusontúli Szovjet Közt. autonóm köztársaságai is) delegáltak.

⁹⁵ De a külön-külön meghozott állásfoglalásoknak azonos irányúnak kellett lenni.

tizmusának jó példaként az Össz-szövetségi VB Prezidiumának tagjait a két ház egyenlő arányban jelölte.⁹⁶

Az Elnökség főként az SzSzSzR SZOVNARKOM-ja, ill. az Össz-szövetségi Központi VB. két házának együttműködését szolgálta hatásosan. A VB. az Elnökséget bízta meg az eléje kerülő ügyek előkészítésével és ezek sorában a szövetségi kormány, ill. a Védelmi Szovjet tagjainak kijelölésére vonatkozóan is. Az új államhatalmi struktúra még az alkotmány életbe lépése előtt érthetően szükségtelessé tette az ún. Nemzetiségi Népbiztosság fenntartását,⁹⁷ a SZOVNARKOM minden más összetevője és az 1920-ban átszervezett Védelmi Szovjet (a SzTO) azonban össz-szövetségi szervvé alakult át. Az össz-szövetségi kormányt az Elnökség javaslatai alapján a Központi VB. hozta létre és ez a szerv a köztársasági SZOVNARKOM-októl eltérően a szövetségi jogkörök vitelére rendelt NARKOM-okkal⁹⁸ egészült ki. Ennek megfelelően az alkotmány az össz-szövetségi kormány felelősségét rendkívüli módon kiterjesztette és a hatáskörébe utalt végrehajtó hatalmi feladatok vitelében törvények (dekrétumok), ill. kormányrendeletek kiadásával is felruházta. A végrehajtó hatalmi ágazatok vezetői a Szövetségben csakúgy, mint a köztársaságokban a népbiztosok voltak. A kiemelt szövetségi komisszárok azonban a köztársasági végrehajtó hatalmi szervek kebelében működő megbízottakra is támaszkodtak,⁹⁹ ami ismét az egyenrangú szovjet köztársaságok szövetségének újszerűségét igazolja. A végrehajtó hatalmi ágazatok másik csoportját azok a NARKOM-ok képviselték, amelyek az Unió kormányában és a köztársasági SZOVNARKOM-okban párhuzamosan működtek. Ide tartoztak a helyi és a centrális érdekek funkcionális önállóságát igénylő ágazatok (munkaügy, pénzügy, közellátás, állami ellenőrzés stb.), ill. az állami egységek mindegyikében kifejlesztett népgazdasági tanácsok.¹⁰⁰ Végül az alkotmány nyomatékosan rendelkezett azokról a végrehajtó hatalmi ágazatokról, amelyek a nemzeti érdekeknek megfelelően (pl. a népművelés) csak az egyes köztársaságokban léteztek.

A helyi szovjetek szerepe a változó körülmények között. A szovjethatalom központi mechanizmusában lezajlott változások a vizsgált korban természetszerűen kihatottak a helyi szovjetek sorsára is. Az RSzFSzR kiépült helyi szovjet hatalmi szervei sem mentesülhettek a hadikommunizmus által megkövetelt rendkívüli állapotok deformáló hatása alól. A távoli, határterületi helyi szovjetek pedig elsőként estek áldozatul az ellenséges erők támadásainak. A hadikommunizmus átmenetileg a polgári és a katonai igazgatás összefonódásának kényszerű körülményeivel járt, ami a kiépült helyi szovjetek kompetenciáját számottevően behatárolta. A fenyegető veszedelem elhárítása érdekében a helyi érdekeket is messzemenően alá kellett tehát rendelni a védelmi háborúknak. Íme

⁹⁶ A Szövetségi Szovjet, ill. a Nemzetiségi Tanács egyaránt 7–7 tagot adott, és az így delegáltak választottak még 7 tagot. Később ez a szám a szövetségi köztársaságok gyarapodásának megfelelően növekedett. Megjegyzendő még, hogy az I. Össz-szövetségi Központi VB-nak Prezidiuma, az alkotmány VB által történt elfogadásáig (1923. júl. 6.) még nem volt.

⁹⁷ Amit már az Össz-szövetségi Szovjet Kongresszus 1923. évi júl. 7.-i határozata felszámolt.

⁹⁸ Külügy, hadügy, tengerészeti-, szállítási, posta-telefon, ill. a bel- és külgazdasági stb. népbiztosságokról van szó. Ld. Szovetszkije konsztitucii (1963) 196–197. pp.

⁹⁹ Sőt pl. a szövetségi jellegű hadügyi népbiztosságok a helyi (mozgósítási, sorozási stb.) feladatokat, más esetben az utak, vasutak, ill. a posta helyi fenntartási feladatait funkcionálisan is áthárították.

¹⁰⁰ Az Unió szerveként ismert Viszsj Szovet Narodnogo Hozajsztva (VSzAN) mintájára a szövetséges, ill. autonóm köztársaságok is saját legfelsőbb népgazdasági tanácsokkal rendelkeztek.

innen fakadt, hogy a szocialista forradalom első korszakában kifejlett Forradalmi-Katonai Komiték tevékenységének kiterjesztése vált szükségessé. A REVKOM-ok főként a polgárháború legkritikusabb szakaszaiban szerveződtek újjá és hatékonyan támasztották alá a Munkás-Paraszt Védelmi Szovjet döntéseit. Természetesen ezek a szervek nem a helyi népképviselő útján, hanem kinevezéssel keletkeztek.¹⁰¹ 1919 végéig szinte minden érintett körzetben kialakultak ezek a forradalmi-katonai bizottságok és az Összoroszlasi Központi VB. törvényes rendelkezései alapján (1919. okt. 24.) az ellenségtől megtisztított területek polgári- és katonai igazgatását is egyértelműen megkapták. Némileg eltérő volt a helyzet a hátszlasi területeken, ahol a REVKOM-ok a helyi szovjetek végrehajtó bizottságaira támaszkodtak, de itt is a Védelmi Szovjet direktívái voltak a meghatározók. A helyi forradalmi-katonai bizottságok tevékenysége azonban általában a helyi szovjethatalom visszaállítása irányában hatott, ami a békés korszakra való áttérés idején ismét a polgári és a katonai igazgatás elkülönítésével járt.¹⁰²

Valójában a szovjethatalom helyi mechanizmusa funkcionálisan is megőrizte létjogosultságát a polgárháborús években. A helyi, nemzeti érdekek védelmét, a gazdaság szervezését és az ellátást nélkülük aligha lehetett volna megszervezni. Nem véletlen tehát, hogy a VII. Összoroszlasi Szovjet Kongresszus döntései a rendkívüli körülmények ellenére a helyi szovjetek tevékenységének megszilárdítását követelték.¹⁰³

Korszakunk egymást követő összoroszlasi szovjet kongresszusai a helyi szovjetek funkcionális egységeinek kettős alárendeltségét és általában a forradalmi törvényesség lehető legteljesebb megőrzését állították előtérbe. Főként a VIII. Összoroszlasi Szovjet Kongresszus döntései nyomán tárul elének ez a törekvés, amit a Szovjet építésről, ill. a voloszlai és a falusi szovjetek végrehajtó bizottságairól szló rendelkezések¹⁰⁴ fogalmaztak meg. Az első szovjet alkotmány hízagait töltötték ki ezek a döntések és a helyi szovjetek státuszának szabályozásával egyidejűleg az elháríthatatlan kényszerintézkedések hatása alatt meglazult törvényesség helyreállítását is előtérbe állították.¹⁰⁵

¹⁰¹ Főként a polgárháború sújtotta területeken, ill. a közvetlen hátszlásban guberniumi, ill. járási REVKOM-ok szervezésére került sor. A 3–5 tagú testületeknek az adott kormányzóság, ill. járás katonai komisszája, a Védelmi Szovjet megbízottja és esetenként a helyi szovjetek megbízottai voltak a tagjai. Ld. *Lepeskin, A. I.*: Szovetü, vlaszt' trudjascsihszja 1917–1936. Moszkva, 1966. 133–135. pp. *Üö.* Isztorija szovetszkogo goszudarsztva i prava v treh knigah 1. (1968) 377–385. pp.

¹⁰² Főként 1920-ban látható ez a folyamat, amikor a REVKOM-ok egy része átalakult a helyi szovjet hatalmi szervek mellett működő védelmi szovjettekké, másutt az újjászervezett szovjet kongresszusoknak adták át a hatalmat.

¹⁰³ Ld. az 1919-ben születt rendelkezések alapján, amelyek az igazgatási, jogi, katonai, munka- és társadalombiztosítási, népművelési, pénzügyi, földművelési, ellátási és a népi ellenőrzési osztályok újjászervezésére vonatkoztak. Ezekkel párhuzamosan születt a REVKOM-ok hatáskörét szabályozó (O revoljucionnüh komitetah c.) idézett rendelet is.

¹⁰⁴ Ld. az O szovetszkom sztroitel'sztve c. dekrétumban, amely a helyi szovjetek státuszát rögzítette, valamint a Központi VB. által kiadott O voloszlai iszpól'komah c. rendelet alapján. *Vö. Bajákí V.*: A dolgozók részvétele a helyi szovjetek munkájában. Acta Fac. Univ. Sc. Budapestinensis IV/1. Bp. 1963. 62–73. pp.

¹⁰⁵ A VIII. Szovjet Kongresszus döntései alapján az Összoroszlasi Központi VB. instruktorokat küldött ki a guberniumi szovjetek mellé, akik a helyi ISZPOLKOM-okat kötelezték, hogy a hivatali visszaéléseket a bíróságok elé utalják. Egyidejűleg érvényt szereztek a Kongresszus ama döntéseinek, amelyek a helyi szovjetek pártfrakcióinak kötelezettségévé tették, hogy azok az alkotmányos intézmények keretei közt „vezessék a szovjetteket, de ne helyettesítsék azokat”.

A szovjethatalom helyi mechanizmusának rekonstrukciója az érintett problémák ellenére nagy léptekkel halad előre az ellenséges erők gyűrűjének felszámolása idején. A békés építőmunkára való áttérés olyan történelmi feladatokkal jelentkezett, mint a szétzilált gazdaság helyreállítása, vagy éppen a nemzeti államépítés és a föderáció magasabb szintre emelése. Ezek a követelmények a helyi szovjethatalom megerősítését igényelték. A népképviselő helyreállítását, a bürokratizmus és az önkényeskedés felszámolását, és a szovjethatalom helyi szerveinek legiszlációs jogait kellett megerősíteni ahhoz, hogy az új követelmények teljesíthetők legyenek. A REVKOM-ok átszervezése és a Védelmi Szovjet (az SzTO) feladatainak újrafogalmazása (1920) azonban jó irányt szabott a továbbfejlődésnek. A Párt 1921–1922-ben szakadatlanul napirenden tartotta a helyi szovjethatalom megerősítését,¹⁰⁶ és a legmagasabb pártfórumok (pl. a XIII. Pártkongresszus, 1924) ajánlásai nyomán megindult a helyi szovjetek mechanizmusának az újrafogalmazott alkotmányos követelményekhez való igazítása.¹⁰⁷ A népképviselői alkotmányos rendjének helyreállításán túl a néptömegek közvetlen bevonását függetlenítették a párttagságtól és a nemzeti államépítés következetes érvényesülését szolgálva a helyi szovjethatalom ún. „meggyökeresítésének” (a korenizációnak) szereztek érvényt.¹⁰⁸ Az ún. korenizáció a lenini nemzetiségi politika, közelebbről pedig az 1924. évi szövetségi alkotmány szellemének gyakorlati megvalósítását jelentette, a felszabadult nemzetek és nemzetiségek kezébe adva a helyi szovjethatalom közvetlen irányítását, beleértve a hivatali nyelv és az írásbeliség nemzetivé tételét is. A kormányzat a meggyökeresítésnek érvényt szerzett nemcsak a nemzeti és autonóm szovjet kongresszusok összetételének a szintjén, hanem a helyi szovjetek végrehajtó szervei, osztályai és az őket támogató párt-szekciók szintjén is.¹⁰⁹

A védelmi erők mechanizmusának alapvető változásai

A szovjethatalom legfelsőbb szerveinek alárendelt Vörös Hadsereg szervezetsége és ütközéssége már a polgárháború első hónapjaiban magára vonta a figyelmet. Valójában persze az intervenciók blokádja alatt álló országnak mérhetetlen áldozatok árán sikerült szétzúzni az ellenség évekig tartó rohamait. A Bolsevik Párt és a korszak Szovjet Kong-

¹⁰⁶ A helyi szovjetek mellé rendelt szekció továbbfejlesztéseként ekkor születtek a tömegek képviselőit mozgósító szekció csoportok (delegátszkie gruppü), amelyek a területi és üzemi aktívahálózat kiépítését hozták be.

¹⁰⁷ A XIII. Pártkongresszus döntéseinek megfelelően már a III. Össz-szövetségi Szovjet Kongresszus 1925 máj. nyúlt a megoldandó feladatokhoz. Az idevágó döntések a helyi szovjetek megtisztításán túl a népképviselő helyreállítását, a beszámolási kötelezettség és a visszahívhatóság gyakorlati biztosítékait írták elő. Az Unió kialakulásának idejére vonatkozóan vö. *Bajdki V.: A dolgozók részvétele a helyi szovjetek munkájában. ih. (1963) 72–79. pp.*

¹⁰⁸ Ez a törekvés már a Párt X. Kongresszusa (ld. Ob ocserednüh zadacsah partii v nacional'nom voprosze) programmá érett, az 1925-ben sorra kerülő választások előtt azonban érthetően előtérbe került az egyenrangú nemzetek igényeinek maradéktalan érvényesítése.

¹⁰⁹ Gyakran ez a tudatos törekvés a helyi írásbeliség megteremtésével, az analfabétizmus leküzdésével és a nemzetiségi káderek tömeges nevelésével kapcsolódott össze. 1925–26-ban tetőzik ez a küzdelem, amely korábban ismeretlen népek és nemzetek egész sorának felemelkedésében öltött testet.

resszusai azonban érthetően előtérbe is helyezték a fenyegető veszedelem elhárítására alkalmas erők szervezését. Az V. Összoroszországi Szovjet Kongresszus döntése a szovjet hatalom szolgálatát vállaló szakemberekről és az általános hadkötelezettségről már 1918 második felében beigazolódott, a november végén megalakult Munkás-Paraszt Védelmi Szovjet mégis új irányt szabott a védelmi erők szervezésének. A nemdolgozó elemek kizárásával folyt az egységes irányítás alatt álló hadsereg szervezése, az 1918 végén már működő katonai akadémiák¹¹⁰ pedig a rövidesen milliós létszámú erők tisztikarát is kinevelte. A Hadügyi Népbiztosság osztályai a főbb ágazatok szerint tagolva irányították a védelmi erőket, és főként az RSzFSzR kiépült szovjethatalmi (központi és helyi) szerveitől kaptak közvetlen támogatást. A hadikommunizmus körülményei közt azonban a végrehajtó hatalom egészét a védelmi erők szervezése felé kellett fordítani, amit a Lenin vezetése alatt szervezett Munkás-Paraszt Védelmi Szovjet tudott eredményesen megvalósítani. A Védelmi Szovjet csakúgy mint az általa kiküldött megbízottak teljhatalmú felhatalmazásokkal rendelkeztek, így az erők célszerű koncentrálása és az operatív döntések egysége sikeresen ellenállt a belső és külső ellenség rohamainak. Különleges szerepe volt ebben a hadi komisszároknak, akik a Vörös Hadsereg politikai vezetésében és a felhasznált régi szakemberek munkájának ellenőrzésében átmenetileg meghatározó szerepre tettek szert. A Komisszárok Összoroszországi Büroját, mint önállósult központi szervet ugyan 1919 őszén megszüntették¹¹¹ a hadsereg komisszárai azonban igen eredményesen szolgálták a Védelmi Szovjet instrukcióit és a Bolsevik Párt hadseregben végzett munkájának is a támaszai lettek. Nem változott a hadsereg komisszárainak szerepe akkor sem, amikor a védelem legfőbb szerve a Munka és a Védelem tanácsává alakult (1920) át és az időközben többmilliós létszámú hadsereg munkáját a gazdaság talpraállítása felé fordította.¹¹² Hasonlóan jelentős szerepük volt a hadsereg komisszárainak a felszabadult területek rendjének helyreállításában és a Vörös Hadsereg irányítása alá került helyi védelmi erők szervezésében.

A szovjethatalom reguláris erői az intervenciók háborúk idején tovább gyarapodtak. A megváltozott körülmények azonban rövidesen lehetővé tették a hadseregreform (1924) végrehajtását, amely a hadkötelezettség fenntartása mellett milliós tömegek felszabadítását eredményezte a békés építőmunka számára. A területi seregtestek hivatásos és az időszakos továbbképzésében részesültekre tagozódtak.¹¹³ Ennek továbbfejlesztését hozta végül az 1925. évi össz-szövetségi törvényhozás, amikor is a vegyes szisztéma a sorköteles és a tartalékos állományok elkülönítésével járt. Ezek a törvényes rendelkezések hoztak újat a hadsereg komisszárainak státusában is kimondván, hogy azok a csapattisztek operatív munkájába nem avatkozhatnak be, de annál szélesebb kötelezettségeket kaptak a hadsereg politikai nevelésének szervezésében.

A hadsereg a szövetségi állam kialakulásával természetszerűen össz-szövetségi irányítás alá került, de az Unió SZOVNARKOM-ja még igen nagy erőfeszítésekre kényszerült,

¹¹⁰ Moszkvában az Akademia General'nogo Staba, az Artilerszkaja és a Voenno-Inzszenernogo Armija.

¹¹¹ Eredetileg még 1918 ápr.-ban hozták létre a Hadügyi Népbiztosság mellé rendelve.

¹¹² A vasutak helyreállítása, az éhség elhárítását célzó kényszerintézkedések, de gyakran a termelő munka beindítása is a Vörös Hadsereg bevonásával történt ezekben az években. A „munka frontjának” az irányítója lett a Védelmi Szovjet és hadsereg ebben közvetlenül szolgált eszközzel.

¹¹³ Ezt a rendszert nevezték az ún. szmesannoj szisztemű-nek.

hogy a Vörös Hadsereget korszerű hadiipari háttérhez juttassa. A hadsereg szervezése és az operatív irányítás azonban az össz-szövetségi hadügyi népbiztos vezetése alá került.

Az állambiztonsági szervek és a munkásmilícia. A munkásmilícia és az állambiztonság legfőbb szerveként ismert VCSEKA igen jelentős szerepet játszott a külső és belső ellenség erejének megtörésében. A VCSEKA jellegzetesen állambiztonsági (felderítő) jellegű tevékenysége már a megelőző években kiterjesztést nyert az ellenforradalmi, gazdasági diverziós, ill. a hivatali bűncselekményekre is, ami azzal járt, hogy a polgárháború alatt a két szervtípus kompetenciájának határai elmosódtak. A legkritikusabb időkben a VCSEKA a rendkívüli (gyorsított) ítélkezés feladatainak egy részét is magára vállalta, az Összoroszárszági Központi VB. azonban ezt a tevékenységet rövidesen (1919 febr.) törvényileg az újjászervezett tribunálok hatáskörébe utalta.¹¹⁴ Az ellenforradalmi terror és az ellenséges erők aknamunkájának megbénításában még így is kiemelkedő szerepe maradt az állambiztonság központi szervének, amely közvetlenül az RSzFSzR kormányának ill. a Védelmi Szovjetnek volt alárendelve. A VCSEKA-nak kiépült országos hálózata volt, amely viszont már a kettős alárendeltség¹¹⁵ szerint végezte munkáját. Az újjáéledő nemzeti államépítés eredményeként végül a 20-as évek elején kiépültek a köztársasági VCSEKA szervek, amelyek szintén a kettős alárendeltség szabályai szerint, és a központi állambiztonsági szerv instrukciói alapján végezték munkájukat.

Az állambiztonsági szervek vázlatosan leírt szervezete a békés építőmunka beköszöntével érthetően megváltozott, miután a jellegzetesen ellenforradalmi cselekmények üldözése ismét az igazságszolgáltatás szervei (ügyészség, bíróság) hatáskörébe került, a spekuláció és a különböző hivatali visszaélések pedig eleve közbűncselekményeknek minősültek. Az Összoroszárszági Központi VB. ezért a VCSEKA-t felszámolta (1922), a sajátosan állambiztonsági feladatokat viszont a Belügyi Népbiztosság kebelében szervezett Állami-Politikai Igazgatóságra¹¹⁶ ruházta át. Az új állambiztonsági szerv kompetenciája az ellenforradalmi bűnözés és a kémtevékenység feltárására összpontosult. Az új Alkotmány ezt a szervet azonban ismét a SZOVNARKOM mellé rendelte,¹¹⁷ amely a szövetségi köztársaságok megfelelő szervei mellett teljhatalmú megbízottak közreműködésével végezte munkáját. Az egyesített államvédelmi szerv törvényességi felügyeletét pedig az SzSzsR Legfelsőbb Bíróságának ügyésze látta el.

A Munkás-Paraszt Milíciát a hivatásos rendészeti szervvé válás idején érte a polgárháború. Az V. Összoroszárszági Szovjet Kongresszus idevágó határozatai alapján a SZOVNARKOM 1918 őszén bocsátotta ki azokat az instrukcióknak nevezett rendelkezéseket, amelyek a milíciák státusát, közelebbről pedig a nyomozati szervek, ill. a bíróságok megbízása alapján végezhető bűnüldöző tevékenység szabályozását foglalták magukban. A megváltozott körülmények nyilván más irányt szabtak azonban egy időre a milíciák munkájának.

¹¹⁴ Az ellenforradalmi szabotázs bíróságon kívüli üldözése azonban továbbra is a VCSEKA hatáskörében maradt.

¹¹⁵ A helyi VB-k, ill. Az állambiztonság központi szerve felé.

¹¹⁶ Az ún. Goszudarsztvennoje Politiceszkoe Upravlenie, innen a GPU. rövidítés.

¹¹⁷ Az össz-szövetségi jellegnek megfelelően Obedinonnogo Goszudarsztvennogo Politiceszskogo Upravlenie-nek (innen az OGPU elnevezés).

A népi milíciák a polgárháború nehéz éveiben hatékonyan működtek közre általában az ellenforradalmi banditizmus leküzdésében, tevékenységük kettős felügyelete¹¹⁸ azonban a VCSEKA befolyása alatt bizonytalanra lett.¹¹⁹ Esetenként már-már a milícia rendfenntartó jellege is elhalványult, miután az a hadikommunizmus közellátási-rendészeti kényszerintézkedéseinek és a katonai célú munkakötelezettségeknek a szervezőjévé lett. A VCSEKA és a népi milícia funkcióinak összefonódásán túl tehát a Védelmi Szovjet direktíváinak helyi foganatosítása is súlyosan megterhelte a rendészeti szervek munkáját. Ezért az állambiztonsági szervek átszervezésével egyidejűleg szükségessé vált a rendészeti szervek státusának a megújítása. Így az időközben kifejlődő köztársasági rendészeti szervek munkájának megalapozásában is irányadóvá lett az RSzFSzR Belügyi Népbiztossága által kiadott 1922. évi rendelet, amely a népi milíciák tevékenységét a közrend fenntartására szorította. Helyreállították a népi milíciák munkájának kettős alárendeltségi rendszerét, amely a köztársasági belügyi népbiztosságok, ill. a helyi VB-k (guberniumi, ill. ujezd Iszpokomok) irányában állt fenn. A népgazdaság helyreállításának nehéz éveiben még a népi milíciát később is igénybe vették a rendészeti hatáskörökön túlterjedően. A gazdaság stabilizálását célzó kényszerintézkedésekben és a közrend megszilárdításában azonban ettől kezdve a milíciákat patronáló népi segédszervek is közreműködtek,¹²⁰ a rendészeti szervek mechanizmusának általános rendezésére azonban csak a szövetségi alkotmány hatályba lépését követően kerülhetett sor.

A bíráskodás szervezete. A forradalmi átalakulás korához tapadó bírósági dekrétumok, ill. az RSzFSzR Igazságügyi Népbiztosságának instrukciói nyomán kiépült törvénykezési szervezet különös próbatétel elé került a polgárháború és az intervenció korában. Valójában még az új igazságszolgáltatási struktúra kiépítésének befejezése előtt megindult ugyanis a külső és a belső ellenség rohama, ami egyidejűleg azzal járt, hogy az ország jelentős területein átmenetileg a népi (rendes) bíróságok csakúgy, mint a forradalmi (különös) bíróságok (tribunálok) elvesztették befolyásukat. A szovjethatalom önvédelmi háborújának sikerei mégis szorosan összefonódtak a népi-forradalmi igazságszolgáltatás továbbélésével, amely a változó történelmi körülmények ellenére strukturálisan is megőrizte stabilitását és hatékonyan hozzájárult az ellenséges erők megtöréséhez. Az ország katonai táborra nyilvánítása, ill. a hadikommunizmus elháríthatatlan kényszerintézkedései nyomán azonban számottevő változások is zajlottak korszakunk bíraskodási szervezetében.

A szovjethatalom helyi szervei által választott rendes, ill. különös bírósági fórumrendszer formailag nem változott a polgárháború idején. A népi rendes bíróságok első fokon továbbra is illetékesek voltak polgári és büntető ügyekben, az 1918 novemberében kibocsátott népbíróságokról szóló rendelet¹²¹ azonban a bűnügyek nagyobb részét a

¹¹⁸ A helyi szovjetek Végrehajtó Bizottságai, ill. a két adminisztratív népbiztosság (a belügyi, ill. az igazságügyi) irányában.

¹¹⁹ A guberniumi rendészeti szervezetben ugyanis csakúgy, mint az ujezdek milíciájánál az állambiztonsági ügyek vitelére rendelt politikai osztályok túlnyomó befolyása érvényesült.

¹²⁰ A rendészeti segédszerveket az üzemek, falun a bednyákok (nincstelenek) köréből szervezték, de elvileg minden olyan köztisztviselőben álló állampolgár tagja lehetett ezeknek, aki a képviselői jogok gyakorlásában nem volt korlátozva.

¹²¹ Ld. e tárgykör hazai irodalmából *Névai L.: A bírói szervezet és a bíraskodás a Szovjet-unióban.* Bp. 1949. 12. p.

forradalmi tribunálok elé utalta. A jogviták alapvető tömege még így is a népi rendes bírósági fórumok előtt zajlottak, amelyeknek a területi népbírói tanácsok (szovjetü narodnüh szudej) lettek a fellebbviteli fórumai. Az alsófokú népi bírakat továbbra is a munkás-, paraszt- ill. katonaküldöttek szovjetjei választották, a területi népbírói tanácsokat, ill. az itt működő polgári és büntető osztályok elnökeit pedig a helyi rendes bíróságok tagjainak közös gyűlése jelölte ki. Büntető ügyekben mindkét fórumon a területileg illetékes szovjet végrehajtó bizottsága által kijelölt ülnökök működtek közre az ítékezésben.¹²² A védelmet pedig a szovjetek által választott speciális kollégiumok tagjai látták el.¹²³

A bírák választásán és a népi ülnökök bevonásán nyugvó rendes bírósági fórumok szerepét valójában az a körülmény változtatta meg, amely egyidejűleg a különös bírósági szervek hatáskörének kiterjesztésében jelentkezett. Utaltunk már arra, hogy a szovjet hatalom önvédelmi háborúja átmenetileg megkövetelte a karhatalmi, ill. az állambiztonsági szervek tevékenységének kiterjesztését. Ugyanezek a körülmények tették szükségessé az ellenforradalmi bűncselekmények körének szélesítését, ami az ilyen ügyekben illetékes (rendkívüli) forradalmi tribunálok hatáskörének kiterjesztésével járt. A SZOVNARKOM rendeletei a polgárháborús években¹²⁴ a népi (rendes) bírósági fórumokat is egy hatékonyabb preventív ítékezésre ösztönözték, a rendkívüli körülmények jellegzetes bűnügyeinek túlnyomó többségét azonban az időközben foganatosított kényszerintézkedések vitték át az újjászervezett forradalmi-katonai tribunálok hatáskörébe.

A forradalmi-katonai tribunálok különös (aszobüh) bírósági fórumrendszere még a hatalom megragadásának időszakában keletkezett. Ezeket a forradalmi-katonai tribunálokat, ill. az Oroszországi Központi VB. mellett szervezett REVTRIBUNÁL munkáját azonban a megváltozott körülményekhez kellett igazítani. Ezt a célt szolgálta mindenekelőtt a területi (guberniumi és városi) forradalmi-katonai tribunálok átfogó rendszerének kiépítését célzó rendelet (1919) és a vasutak forradalmi-katonai tribunáljainak¹²⁵ a felállítása (1920). A forradalmi-katonai bíráskodás harmadik kiemelt hatáskörű REVTRIBUNÁL-jainak kialakítására pedig az állambiztonsági szervek kaptak felhatalmazást. A VCSEKA rendkívüli (gyorsított) ítékezési felhatalmazását ugyan megszüntették (1919. febr.), az állambiztonsági szervek mellett szervezett forradalmi-katonai tribunálok preventív jellegű büntető bíráskodását azonban az ellenforradalom ismétlődő rohamai tették szükségessé.¹²⁶ A bűncselekmények széles körére kiterjesztett ellenforradalmi és szabotázs tevékenység túlnyomó többsége azonban a területi forradalmi-katonai tribunálok elé került.

¹²² Az ülnökök listáját a szovjetek az adott terület dolgozóinak (üzemi, falusi stb.) közreműködésével állították össze. Ld. Isztorija szovetszkogo goszudarsztva i prava. 1. (1968) 436–451. pp.

¹²³ A védői kollégiumok tagjait is a szovjetek választották, és azokat hivatalos személyeknek tekintették, akik a rájuk háruló feladatokat állami illetmény ellenében végezték. 1920-ban felszámolták ugyan a védők testületeit, de egyébként a védők státusa változatlan maradt.

¹²⁴ Így az idézett 1918 novemberi népbírói rendelet és az 1920-ban kibocsátott újabb népbírói rendelkezésekről van szó.

¹²⁵ Ld. a Revoljucionnue Zseleznodarozsnue Tribunali, amelyek a létfontosságú szállítási érdekeket veszélyeztetők felett ítéleztek.

¹²⁶ A VCSEKA mellett szervezett REVTRIBUNÁL-ok általában a súlyosabb ellenforradalmi bűntettekben, ill. az ilyennek minősülő gazdasági- és diverziós cselekmények felett, valamint a népnyomorát fokozó spekulánsok ügyében ítéleztek.

Valójában a kormányzósági, városi, vagy akár a vasúti forradalmi-katonai tribunálok is választott rendkívüli ítélkező szervek voltak. Az illetékes területi szovjetek jelölték a forradalmi tribunálok elnökét és két állandó tagját. Hasonlóan a szovjetek választott képviselőiből alakultak a tribunálok mellé rendelt nyomozó szervek, az idevágó jogszabályok azonban előírták, hogy az állambiztonsági szervek képviselői a forradalmi-katonai bíraskodásban közvetlenül is részt vegyenek, miután a vád alapvető bizonyítékait is jobbra a VCSEKA helyi szervei szolgáltatták.¹²⁷ A REVTRIBUNÁL-ok ítéletei elvileg nyomban végrehajthatók voltak, miután az 1920-ban kifejlődő kasszációs fórum¹²⁸ elé csak a tulajdonképpeni semmisségi panaszok juthattak és a központi revíziós tribunál csupán felügyeleti jogon változtathatta meg az adott ítéletet. Ismeretes volt végül az Összoroszársági Központi VB. mellett szervezett Legfőbb Forradalmi-Katonai Tribunal is, amelyhez az ügyek ismét nem fellebbezési úton, hanem a különös jelentőségük alapján, közvetlenül a VB Prezidiumától érkeztek.

A kifejezetten katonai-ellenforradalmi jellegű bűncselekmények a frontokon alakult katonai szovjetek forradalmi-katonai tribunáljai elé tartoztak. Hasonló fórumok kialakítására került sor a szovjet köztársaságok REVVOENNOSZOVET-jei mellett, és ezek a tribunálok a katonai ellenforradalmi cselekmények körén túl a Vörös Hadsereg rendjét megbontó mindennemű jogellenes magatartást magukhoz vonhattak. Végül a vasutak forradalmi-katonai tribunáljai az alkalmazottak ellenforradalmi jellegű tevékenysége, ill. a polgári lakosságnak a szállítás rendjét veszélyeztető cselekményei felett ítélkeztek. A rendkívüli bírósági fórumrendszer szervezése és általános felügyelete pedig az RSzFSzR NARKOMJUSZTIC-jára nehezedett, amely ezt a sokrétű feladatot az újjászervezett guberniumi, ill. járási igazságügyi büroók útján törekedett megvalósítani. A frontokon, a hadszíntérré vált szovjet köztársaságokban szervezett REVVOENNOSZOVET-ek, ill. a VCSEKA közvetlen befolyása azonban a polgárháborús évek végéig megmaradt.

A hadikommunizmus rendjét szolgáló, kiépült rendkívüli bírósági fórumrendszer hatékony eszköznek bizonyult még az intervenciós háborúk idején is. A hátszágban azonban a gazdasági diverzió és a szabotázs, ill. az anarchia leküzdésére helyeződött át a forradalmi-katonai tribunálok tevékenysége. Így a népgazdaság helyreállítását és a nemzeti államépítést célzó törekvések rövidesen új irányt adtak az igazságszolgáltatási mechanizmus fejlődésének.

A polgárháború és az intervenciós támadások sikeres elhárítása után a szovjet hatalom törvénykezési szervezetében is alapvető változások érlelődtek. A békés építőmunka érthetően előtérbe állította ismét a törvényesség megszilárdítását, amely a rendes népi bírósági fórumrendszer újjászervezésében, az ügyészség felügyeleti jogainak egységes szabályozásában, majd pedig a szövetségi alkotmány bírói szervezeti rendelkezéseinek megvalósításában öltött testet. Az idevágó legiszláció egyik összefüggő csoportja a karhatalmi, ill. az állambiztonsági szervek munkájának átszervezésével egyidejűleg¹²⁹ jelentke-

¹²⁷ A REVTRIBUNÁL elvileg köteles volt az állambiztonsági szervek bizonyítékainak felülvizsgálatára, de ez a rendkívüli körülmények hatása alatt jobbra formálissá vált.

¹²⁸ Amelyet az Összoroszársági Központi VB. mellett szerveztek meg a területi forradalmi-katonai tribunálok ítélkező gyakorlatának egységesítése és felügyelete céljából.

¹²⁹ 1922-ben születtek azok a jogszabályok, amelyek az ügyészség felügyeleti jogainak helyreállítását az ügyvédség visszaállítását, a háromfokozatú rendes bírósági fórumrendszer kialakítását, ill. az állami vállalatok jogvitáit rendező Arbitrazsnye Komisszii felállítását hozták magukkal. Az új bírósági

zett (1922), majd ezt követte korszakunk végén az 1924. évi szövetségi alkotmány idevágó rendelkezéseinek végrehajtása, amely az egyenrangú szovjet köztársaságok, ill. az Unió ügyészségi szervezetének kiépítésében, valamint az SzSzsZR és a köztársasági legfelsőbb bíróságok tevékenységének lerögzítésében realizálódott. Elsőként még 1922 folyamán az RSzFSzR, az Ukrán-, a Belorusz-, ill. a Kaukázusontúli Szovjet Köztársaságok ügyészségeinek újjászervezésére került sor. Lenin rendkívül fontosnak tartotta, hogy az újjászervezés a szovjethatalom egységes törvényességének biztosítékává legyen. Így a köztársasági ügyészek irányítása alá rendelt szervek¹³⁰ függetlenné lettek a szovjethatalom helyi szerveitől és jogkörük is a centrális irányítás szerint alakulhatott.

Az Unió kiépítésének közelségébe kerülve az újjászervezés ugyan a maga teljességében még nem realizálódhatott, az idevágó 1922. évi jogalkotás azonban a szocialista jellegű ügyészi tevékenység leglényegesebb jellemzőinek elfogadását eredményezte. Világosan megfogalmazást nyert a törvényesség osztatlan egysége, amely mindenekelőtt kiterjed a központi és a helyi végrehajtó hatalmi szervek munkájának ellenőrzésére. Ilyen értelemben az illetékes ügyészi szerv vádat emelhetett úgy a hivatalos személy mint a magán-személy ellen, ellenőrizhette a vádhatósági és a nyomozati szervek munkáját, valamint a kasszációs bírósági fórumok bármelyike előtt felléphetett az olyan bírói ítéletek ellen, amelyek a törvényességet sértették. Fontos mozzanata végül az újjászervezésnek, hogy az az ügyészség feladatait kiterjesztette a büntetvégrehajtási intézmények felügyeletére is. A törvényességi felügyelet ilyen értelmű kiterjesztését szolgálta tehát az RSzFSzR-prokurovja alá rendelt ügyészi apparátus, amely az igazságügyi népbiztossággal azonos szinten állt.¹³¹

Alárendeltebb jelentőséggel, de hasonló célt szolgált az ügyvédség intézményének újjászervezése is, amely a korábbiakban hivatalos személyekként kirendelt jogi tanácsadói intézmény felszámolását jelentette. Az ügyvédség visszaállítását célzó rendelet (1922. máj.) előírta, hogy a kormányzóságok igazságügyi osztályai mellett kell kialakítani az ügyvédi kollégiumokat, amelyek ellátják a vádlott személyek bírósági védelmét, polgári ügyben pedig jogi tanácsadói szerepet töltenek be. Nem jelentéktelen újításként utaljunk végül az ugyancsak 1922-ben kialakított vállalati egyeztető (Arbitrázs) bizottságokra, amelyek nem a rendes bírósági fórumrendszerrel párhuzamosan, hanem az oblaszt'önként

szervezeti törvény 1923. jan. 1.-től lépett életbe. ld. *Névai L.*: Bírói szervezet és bíraskodás. ih. (1949) 13–14. pp., ami az 1923. febr. 15., ill. 1923. szept. 1.-től hatályos büntető és polgári eljárásjogi kódexekkel együtt hozott lényeges változást. Minderről ld. a polgári komparatiztika felfogásaként: *René David*: A jelenkor nagy jogrendszerei. (1977) 182–184. pp.

¹³⁰ Az RSzFSzR prokurora pl. közvetlenül a legfőbb államhatalmi szervtől kapta kinevezését és hivatala minden esetben az igazságügyi népbiztossággal azonos szinten állt. Egyidejűleg a Prokuror maga nevezhette ki a guberniumi, ill. a járási ügyészeket (segédügyészek) is.

¹³¹ Ld. Isztorija goszudarsztva i prava SzSzsZR II. (1971) 180–182. pp. Az idevágó szakirodalmi támpontokat illetően ld. *Novikov, Sz. G.*: Rol' prokurorskogo nadzora v ukreplenii pravovoj osnovu goszudarsztvennoj i obcsesztvennoj sziszi. SzSzsZR. Szovetszkoe Gosz. i. Pravo 11/1977. 100–108. pp., *Dobrovolszkaja, T. N.*–*Novikov, Sz. G.*–*Gorinszkij, M. Ju.*: Kak usztroennij szud i prokuratura v SzSzsZR. Moszkva, 1978. A szélesebb jogirodalmi (hazai és nemzetközi) bázisokat illetően ld. *Névai L.*: Az ügyészség a szocialista államban. Acta Fac. Univ. Sc. Budapestinensis V/1. (1963) 4–5. pp. A történeti forrásanyagot illetően ld. Szovetszkaja prokuratura. Szbornik vazsnejsih dokumentov Red. M. P. Maljarov. Moszkva, 1972. 407. p.

szervezett gazdasági tanácskozások mellé rendelve keletkeztek. Az arbitrázs bizottságok felsőbb fórumaként pedig a Munka és a Védelem Szovjetje mellett szervezett Legfőbb Egyeztető Bizottságot tekintették.¹³²

A fenti változásokkal egyidejűleg született az az új rendes bírósági fórumrendszer, amely egy egységes háromfokozatú bíraskodás kialakulásához vezetett és lényegében alapjává lett az Unió törvénykezési szervezetének is. A szovjet köztársaságok kialakuló egységes közigazgatási felosztása lett az irányadó a rendes (általános) bírósági fórumrendszerben, amely a járási (ujezd) központokban szervezett népi bíróság (Narodnij Szud), a kormányzósági (Gubernszkij Szud) ill. a Legfelsőbb Bíróság (Verhovnij Szud) rendszerében öltött testet. Az alapfokú népi (járási) bíróságok a polgári és a büntető (kisebb súlyú) ügyek döntő többségének elsőfokú bíróságaivá lettek és ide kerültek ismét a forradalmi tribunalok előtt tárgyalat kisebb súlyú bűncselekmények is. Az ügyek többségét egyes bírói döntések zárták le, bűnügyekben viszont a két népi ülnök bevonása érvényesült.

A népi bíróságok határozatai ellen csak a kasszációs eljárásra adott lehetőséget a törvény, amivel a guberniumi bíróságok előtt lehetett élni. Ugyanakkor ez utóbbi fórum a fontosabb polgári és büntető ügyekben elsőfokú fórum volt és a népi bíróságok ítéletei ellen benyújtott panaszokkal csak mellékesen foglalkozott. A guberniumi semmisségi eljárás jogszerűsége onnan fakadt, hogy a törvény szerint a népi bíróságok általános irányítása a guberniumi bíróságra került át,¹³³ aminek egyik konkrét formája éppen a kasszációs eljárások útján vezethetett az ítélkező munka egységesítése irányában. A jogalkotás lényegileg hasonló szellemben fogalmazta meg a Legfelsőbb Bíróság kompetenciáját is az alsóbb fokon meghozott bírói ítéletek vonatkozásában.

A Legfelsőbb Bíróság nem a perorvoslat legfőbb fóruma, hanem elsősorban a szovjet köztársaságok mindenfajta ítélkező szervének bírói felügyeleti szerve. Az illetékes ügyész kezdeményezése alapján bármely döntést felülvizsgálhat a Legfelsőbb Bíróság, kasszációs fórumként viszont csak a guberniumi bíróságok ítéletei ellen benyújtott panaszok esetén jár el. Az Összoroszársági Központi VB. mellett szervezett Legfelsőbb Bíróság azonban a legsúlyosabb bűnügyek elsőfokú bíróságává is lehetett. A területi (helyi), ill. a köztársasági ítélkezés egységessé tételét viszont a Legfelsőbb Bíróság irányelvkibocsátási jogköre tette hatékonyrá, amely az alsóbb fokú bíróságok számára kötelező erővel bírt. Ezt az ezúttal csak vázlatosan megrajzolható előrelépést foglalta rendszerbe és precizizotta az 1924. évi szövetségi alkotmány¹³⁴ átalakítva a már össz-szövetségi jellegű törvényességi

¹³² Az arbitrázs bizottságok határozatait általában jogerősnek tekintették a vitás vállalati ügyekben, így a kiemelt ügyek, ill. a semmisségi panaszok kerülhettek csak a Legfőbb Arbitrázs Komisszija elé.

¹³³ Tehát ez a feladat a guberniumi igazságügyi osztályok tehermentesítését jelentette.

¹³⁴ Külön fejezetet (ld. 43–48. szak.) szentelve a szövetségi állam egységes bírói szervezeti rendszerének, ill. a Verhovnij Szud hatáskörének. Ld. Organizacija szuda i prokuraturu v SzSzsZR. Red. B. A. Galkin (Moszkva, 1967.) c. mű alapján Szovetszkije konstitucii. Moszkva, 1963. 198–201. pp. Ettől az időtől követhetjük nyomon a Legfelsőbb Bíróság Plenumának döntéseit a Szbornik posztanovenij Plenuma Verhovnogo Szuda SzSzsZR 1924–1973. Red. Sz. G. Bannikov. (Moszkva, 1974. 758.) c. mű alapján. A szakirodalmi bázisok összefoglalásaként ld. Kulikov, V. V.: Verhovnij Szud Szozuza SzSzsR- viszie zveno szovetszkoj szudebnoj szisztemü. Szovetszkoe Gosz. i Pravo 11/1977. 91–99. pp., Lubsev, Ju. P.: V. I. Lenin o szude i pravoszudii uo. 60–66. pp.

felügyeleti, ill. a törvénykezési szervezet egészét az ugyancsak 1922-ben már elfogadott „Szövetségi szerződések deklaráció”-jának szellemében, amit időközben a szovjet köztársaságok legfőbb államhatalmi szervei, ill. az I. Össz-szövetségi Szovjet Kongresszus is megerősítettek.

Valójában tehát a szövetségi jellegű törvényességi felügyeleti (ügyési), ill. bíraskodási szervezet alapjai már az Unió kialakulásával párhuzamosan megjelentek. Az apparátus életképessége is jócskán beigazolást nyert a gyakorlatban, amidőn az alkotmányozók a kialakult történelmi vívmányokat rögzítették. A szocialista törvényesség osztatlan egysége és a logikus rendszert képező bírósági szervezet tehát az alkotmányos intézmények rangjára emelkedhetett. Íme innen fakadt, hogy az új alkotmányos legisláció részletesebben csak jobbára a szövetségi Legfelsőbb Bíróság tevékenységével foglalkozik. Az alkotmány a Dogovor ob obrazovanii SzSzsZR címen ismert deklarációnak (1922) megfelelően az Unió Legfelsőbb Bíróságát az Össz-szövetségi Központi VB. mellé rendelte és olyan jogosítványokkal ruházta fel, amelyek a bírói gyakorlat és a törvényesség egységesítése irányában hatottak elsődlegesen. Ennek megfelelően a lehető legszűkebb körre szorította az alkotmány a legfelsőbb Bíróság kiemelt (egyedi) ügyekben történő ítélezését. A szövetségi köztársaságok Legfelsőbb Bíróságainak kompetenciájára figyelve a kasszációs eljárás kezdeményezését is korlátok közé szorították.¹³⁵ Ezek a lépések szüntették meg azoknak a visszásságoknak az okait, amelyek az előző évek során már össz-szövetségi hatáskörben fellépő RSzFSZR szerveknek a munkáját a köztársasági területeken gyakran ellentmondásossá tették.

Az SzSzsZR Legfőbb Bíróságának kompetenciáját lényegében az határozta meg, hogy az alkotmány azt az igazságszolgáltatás legfőbb szervévé tette és a szövetségi törvényhozás gyakorlati megvalósulását biztosító irányelvek (magyarázatok)¹³⁶ kiadására jogosította, amelyek jogforrási erőre tettek szert. Csak az Össz-szövetségi Központi VB. felkérése alapján véleményezhette viszont a köztársaságok jogalkotását, annak a szövetségi alkotmánnyal való összhangját téve vizsgálat tárgyává. Irányelveit is a köztársaságok Legfelsőbb Bíróságai felé adta ki, de már pl. a köztársaságok egymás közti jogvitáit csak az Össz-szövetségi Központi VB. felhatalmazása alapján dönthette el.

Az Össz-szövetségi Legfelsőbb Bíróság plenáris üléseken, ill. a főbb ágazatok szerint tagozódó kollégiumaiban hozta meg döntéseit.¹³⁷ Minden ügyben ki kellett kérni azonban a Legfelsőbb Bíróság mellett szervezett ügyészség véleményét. Az ügyész képviselte a plenáris ülésen és a kollégiumokban is a vádat és a meghozott döntések ellen az Össz-szövetségi Központi VB. Prezidiuma előtt tiltakozással élhetett. Mindez nyilvánvalóan azt

¹³⁵ A szövetségi köztársaságok legfelsőbb bíróságainak ítéletei ellen csak a szövetségi törvényhozás lerontása, ill. a köztársasági érdekek sérelme esetén (és csak ügyészségi kezdeményezés után) léphetett fel az Unió Legfelsőbb Bíróság az ügyet az Össz-szövetségi Központi VB. elé terjesztve. Vö.: Szovetszkie konsztitucii. (1963) 199. p.

¹³⁶ Az alkotmány megfogalmazása szerint a razjasznenie kibocsátására jogosult. Id. az alk. 43/a. szakasza alapján. vö. Szovetszkie konsztitucii (1963) 198. p.

¹³⁷ Kivételes ügyekben adott az alkotmány lehetőséget speciális ülés összehívására is, amikor a Legfelsőbb Bíróság tagjain és a legfelsőbb bírósági ügyészen kívül az érdekelt szervek képviselői is megjelenhettek. Ld. Szovetszkie konsztitucii (1963) 200., vö. Osznovnue zakonodatel'nue akti po szovetszkomu goszudarsztvennomu sztroitel'sztvu i pravu 1. Moskva, 1972. 124–125. pp., Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához III/1. (1961) 554–555. pp.

mutatja, hogy a szovjet államépítés sikerrel oldotta meg azokat az alapvető feladatokat is, amelyek a két kontinensre kiterjedő szövetségi állam ill. a nemzeti államépítés bonyolult törvénykezési követelményeiből fakadtak. A gyakorlati megvalósulás lehetőségei is kitárulni látszottak végre, a békés építőmunka újabb korszakában azonban a törvénykezési mechanizmus számos megoldatlan problémájával¹³⁸ kellett még szembenézni.

A gazdasági irányítás és az ellenőrzés főbb jellemzői a polgárháború, az intervenciók és a népgazdaság helyreállításának idején ismét csak a maguk rendkívüli összetettségükben jelentkeztek. Eleve az a sajátos helyzet állt elő, hogy a külső és a belső ellenség támadásai az első szocialista jellegű államhatalom gazdasági-szervező és ellenőrző tevékenységének a kiterjesztését eredményezték. A szocialista gazdaság szervezeti rendszerének kiépítése és a gazdasági talpraállítás még folyamatban volt, amikor a fenyegető katasztrófa elhárításának kellett a fellelhető anyagi erőforrásokat alárendelni. A rövidesen többmillió létszámú Vörös Hadsereg, ill. az éhség által gyötört lakosság ellátása tehát a gazdasági irányítás radikális ártértelekét követelte. Így a Munkás-Paraszt Védelmi Szovjet felállításával, ill. az ország katonai táborrá nyilvánításával (1918. nov. 30.) egyidejűleg a gazdasági irányítás centralizálásának szükségessége került előtérbe.¹³⁹ A polgárháború kritikus szakaszához érkezve a népgazdaság minden ágazatára kiterjedő kényszerintézkedések váltak szükségessé, aminek jellegzetes tünete csupán, hogy a Védelmi Tanács még az államosítás előtt álló kisipar állami ellenőrzését is a Népgazdasági Tanács központi ellenőrzése alá rendelte. A népgazdaság nacionalizált, alapvető ágazatai pedig már a polgárháború első évében centrális irányítás alá kerültek¹⁴⁰ és a kialakult új iparigazgatási struktúrát a VII. Összoroszországi Szovjet Kongresszus határozatai (1919) is megerősítették.¹⁴¹ A Legfelsőbb Népgazdasági Tanács ezzel a Területi Népgazdasági Tanácsok irányító szervévé vált és hatásköre szigorú ellenőrzési jogosítványokkal egészült ki. Kialakult a hadikommunizmus jellegzetes utasítás-rendszerű gazdasági szervezete, amelyet az ún. „Glavkizma” néven ismerünk.¹⁴² Az önvédelmi háborúnak alárendelt gazdaság szinte minden ágazatában kialakult az a helyzet, hogy a termelő és áruforgalmi szervezetek jogilag is elvesztették önállóságukat. A nyersanyag, az eszközök és a megtermelt dolgok felett egyaránt a Védelmi Szovjetnek alárendelt végrehajtó hatalmi szervek rendelkeztek. A kötelező termékcseré bevezetése (1918. aug.) és a közellátási kényszerintézkedések¹⁴³ nyomán szinte minden létfontosságú termék a polgári forgalom körén kívül rekedt, a termelő vállalatokat tehát kizárták a termékek üzleti forgalmazásából.

¹³⁸ Így pl. perorvoslati rendszer hiányosságával, a dolgozók képviselőinek kiterjesztésével, a törvényesség biztosítékainak tökéletesítésével stb.

¹³⁹ Ld. A Munkás és Paraszt Védelmi Szovjet megalakításáról szóló dekrétum alapján. Vö. *Ekonomicseszkaja politika SzSzsZR Moszkva*, 1947. 292–293. pp., Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához 3/1. (1961) 303–304. pp. Az idevágó hazai (ford.) irodalomból ld. *Arakeľan: Szovjet iparigazgatás alapjai*. Bp. 1949., *Rumjancev: A szocialista iparigazgatás szervezete*. Bp. 1951., *Kandidátusi értekezésként ld. Berényi S.: A szovjet iparigazgatás szervezete*. Bp. 1960.

¹⁴⁰ Eredetileg ezeket a helyi (területi) Népgazdasági Tanácsoknak rendelték alá.

¹⁴¹ A helyi Népgazdasági Tanácsokat ezek a döntések a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács, ill. a helyi szovjetek (kettős alárendelés) alá rendelték.

¹⁴² Ld. a glavkomandujuscij (parancsnoki) fogalom alapján. Vö.: *Isztorija szovetszkogo goszudarsztva i prava* 1. (1968) 386–403. pp. A hazai irodalomból ld. *Berényi S.: A demokratikus centralizmus érvényesülése az ipar igazgatásában*. Acta Fac. Univ. Sc. Budapestinensis III/1. (1962) 14–15. pp.

A polgárháborús idők gazdaságirányítási rendszere tehát szervesen hozzátartozott az évekig tartó önvédelmi háborúhoz. A centrális irányítás és a Glavkizma történelmi létjogosultságát azonban nemcsak az elért eredmények igazolták. Ezek a változások ugyanis a gazdasági ziláltság és a blokádnak leküzdésének eszközeivé lettek és nem akadályozták meg a szovjethatalom gazdasági-szervező funkciójának a továbbfejlődését. A páratlan erejű küzdelem még távolról sem zárult le, amikor a Munkás-Paraszt Védelmi Szovjet átalakult a Munka és a Védelem Szovjetjévé (1920), jelezvén, hogy a felfegyverzett nép erejét a gazdaság helyreállítása felé kell terelni. Lefegyverzés nélkül kellett egész hadseregeteket az ún. Munkahadseregekké átállítani. Ezt a bonyolult feladatot most már a Munka és Védelem Szovjetje (SzTO) irányította, amely a VIII. Összoroszországi Szovjet Kongresszus határozatai alapján még egy ideig a gazdaság centrális irányításának eszközeit is felhasználta.¹⁴⁴ A „munka frontjának” központi irányítása azonban szervesen összefonódott azokkal a szervezeti változásokkal, amelyek a főbb népgazdasági ágazatok irányításának elkülönítésében, a demokratikus centralizmushoz való visszatérésben, a tervgazdálkodás szervezeti formáinak megteremtésében és a néptömegek aktivitását ösztönző gazdasági tanácskozásokban öltöttek testet.

A Munka és a Védelem Szovjetje kiemelt feladatként kezelte a területi (oblaszt' ill. guberniumi) gazdasági tanácskozások szervezését.¹⁴⁵ A tanácskozások feltárták a népgazdaság helyreállításának konkrét lehetőségeit és e tapasztalatok végrehajtására kiépültek a Munka és a Védelem Szovjetjének területi ill. kormányzósági szervei. Az 1921-ben megszervezett Állami Tervbizottság (GOSZPLAN) döntéseinek végrehajtását már ezekre a szervekre bontották le,¹⁴⁶ ami a gazdaságirányítás demokratizmusát és a decentralizációt is hatékonyan előremozdította. A főbb termelő ágazatok leromlásának felszámolása érdekében történt az ipar és a mezőgazdaság irányításának elkülönítése (1921). A Legfelsőbb Népgazdasági Tanács és a területi népgazdasági tanácsok ettől kezdve csak az ipari termelés irányításával foglalkoztak. A megoldásra váró feladatok továbbra is szükségessé tették az iparigazgatás központosítását, de egyre szélesedett a területi népgazdasági tanácsok kompetenciája. Így a nemzeti államépítés, ill. szövetségi szovjet köztársaságok kialakulásával kiépültek a területi, ill. köztársasági legfelsőbb népgazdasági tanácsok. Az Összoroszországi Legfelsőbb Népgazdasági Tanács (VSzNH) viszont 1923-tól össz-szövetségi szervként lépett fel, amit az Unió alkotmánya is rögzített,¹⁴⁷ a területi és köztársasági népgazdasági tanácsok kettős alárendelése pedig már a Szövetség alapozása idején

¹⁴³ Ld. Dokumentü po isztorii grazsdanszkoi vojnü v SzSzsZR. Moszkva, 1940. alapján. Vö. Olvasókönyv a III/1. (1961) 352–411. pp.

¹⁴⁴ A SzTO kialakítása maga is a központosított gazdasági erőfeszítések szükségességének felismeréséből fakadt, amit Lenin a Szovjetek VIII. Kongresszusa elé terjesztett javaslataiban is hangsúlyozott. Strukturálisan ide utal, hogy a Munka és a Védelem Szovjetje nemcsak a SZOVNARKOM tagjait, hanem pl. a Munkás-Paraszt Inspekció elnökét és a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács vezetőjét is magában foglalta.

¹⁴⁵ Elnevezése (Ekonomicseszkie Szovescsanie) alapján az EKOSZO rövidítés formájában ismert.

¹⁴⁶ Az 1921-ben megszervezett GOSZPLAN (Goszudarsztvennaja Obscseplanovaja Komisszija) első elnöke G. M. Krzsizsanovszkij volt, aki egyben a GOELRO-t is irányította.

¹⁴⁷ Ld. A Népbiztosok Tanácsának összetételét elemző 37. szak. alapján. Vö. Szovetszkie konsztitucii. (1963) 197. p.

kialakult.¹⁴⁸ Ezzel a népgazdaság helyreállításának végére az iparigazgatás hármastagozódása, nevezetesen az össz-szövetségi, a köztársasági és a területi (helyi) irányítás legfontosabb bázisai is kiépültek.

Az ipar- és a mezőgazdasági igazgatás célszerű elhatárolására való törekvés a fentiekkel párhuzamosan a 20-as évek elején bontakozott ki. A szovjethatalom ezen a területen is egy rövid ideig még a hadikommunizmus által életre hívott rendkívüli szervekre támaszkodva indította meg a leromlott agrárgazdaság helyreállítását. Így a Védelmi Szovjet által foganatosított kényszerintézkedések pusztá végrehajtóivá lettek nemcsak a területi NARKOMZEM-ek, hanem az RSzFSzR Földművelésügyi Népbiztossága is.¹⁴⁹ A Védelmi Szovjet átszervezésével egyidejűleg azonban új elemként jelentkezett a helyi mezőgazdasági komissziák (Szel'szkohozjajstvennüje Komisszii) megszervezése, amelyek a termelő munka (a vetés) beindítását szervezték. A X. Összoroszországi Szovjet Kongresszus pedig gyökeresen új helyzetet teremtett (1922), amikor a köztársasági, területi, ill. a helyi NARKOMZEM-ek kompetenciáját visszaállítva a helyi mezőgazdasági komissziákat is megszüntette. Az Unió kialakulásának éveiben már a járási és a guberniumi mezőgazdasági osztályok, ill. a területi és köztársasági NARKOMZEM-ek felelős irányítása érvényesült a mezőgazdasági termelés szervezésében. Lényegében ez a törekvés ment át a szövetségi alkotmányba is, miután az az agrárgazdaság operatív irányítását köztársasági, ill. helyi hatáskörbe rendelte.¹⁵⁰

Hasonló folyamatok zajlottak le a vizsgált korszak állami ellenőrzési rendszerében, amely eredetileg a munkásellenőrzés (Rabocsaja Inszpekckija) formájában fejlődött ki. A polgárháborús években azonban az ellenőrzés jelentős mértékben átment a Védelmi Szovjet alá rendelt katonai, ill. államvédelmi szervek hatáskörébe. Formailag azonban továbbra is az RSzFSzR Állami Ellenőrzési Népbiztossága gyakorolta főként a pénzügyi felügyeleti jogosítványokat. A szovjethatalom önvédelmi háborúja viszont az állami ellenőrzés körének rendkívüli kiszélesedésével járt együtt. Az Összoroszországi Központi VB. ennek megfelelően már 1919-ben (ápr. 12.) rendeleti úton új irányt szabott az állami ellenőrzésnek, ami a „központi hatalom dekrétumainak és rendeleteinek gyors és céltudatos végrehajtását biztosító, közvetlen ellenőrzést” követelt. A rendkívüli körülmények és a túlzott központosítás hozta létre továbbá az inspekció különleges felhatalmazású szerveit, amelyek a Vörös Hadsereg, a Legfőbb Népgazdasági Tanács, a Szakszervezetek Tanácsa, sőt a vasutak mellé rendelt központi ellenőrzési hivatalok formájában is jelentkeztek.¹⁵¹ A tevékenység elburjánzott bürokratizmusát látva az Összoroszországi Köz-

¹⁴⁸ A Népgazdasági Főtanácsnak (ld. az 1924-es alk. szerint Vüszsego Szoveta Narodnogo Hozjajstvja) mint legfőbb irányító szervnek, és egyidejűleg a területi, ill. köztársasági Központi Végrehajtó Bizottságoknak, (ill. azok SZOVNARKOM-jainak) voltak alárendelve a területi és köztársasági népgazdasági tanácsok.

¹⁴⁹ Ld. A kötelező beszolgáltatásról (1919. jan. 11.), a közellátási munkásoktagokról (1919. febr. 27.) szóló SZOVNARKOM-rendeleteket, a Védelmi Tanácsnak az első forradalmi munkahadseregéről (1920. jan. 18.), az általános munkakötelezettségről (1920. febr. 26.) szóló rendeletei alapján. Vö. Olvasókönyv 3/1. (1961.) 360–362., 399–403. stb.

¹⁵⁰ Az időnként megrendezésre kerülő össz-szövetségi mezőgazdasági tanácskozások (szel'szkohozjajstvennüje szovescsanii) jelzik csupán a korszakunk végén, hogy az Unió nem egyszerűen decentralizált e téren, hanem egy célszerűen koordinált szisztémát kívánt kialakítani.

¹⁵¹ 1918–1919-ben alakult ki a Legfelsőbb Katonai Inspekció (Viszsaja Voennaja Inszpekckija), a Szakszervezeti Inspekció (Rabocsaja prodovol'sztvennaja Inszpekckija), a Népgazdaság Összorosz-

ponti VB. rendelet útján (1920) egyesítette végül az állami ellenőrzési szerveket, visszaállítva az Állami Ellenőrzési Szovjet kompetenciáját.¹⁵² A Munkás-Paraszt Inspekció (RKI) átszervezése azonban nem hozott megnyugtató eredményeket, miután az ad hoc rendszerű népi részvétel (behívás) az ellenőrzés hatékonyságát gyengítette.¹⁵³ Csak nagy nehézségek árán tudott megbirkózni ez az apparátus az állami vállalatok, intézmények és az újjáéledő magánkezdeményezés (a Nepmanok) hatékony ellenőrzésével. Ezért az Össz-oroszországi Központi VB. 1922-ben rendeleti úton átszervezte az Inspekció munkáját, szabályozva tüzetesen a tevékenység körét, a hatásköröket és a dolgozó kollektívák képviseletének a rendjét is.¹⁵⁴ Lenin rendkívüli jelentőséget tulajdonított annak, hogy a népgazdaság helyreállításának ügye az állami ellenőrzés szakszerűségével és hatékonyságával kapcsolódjon össze.¹⁵⁵ Még az Unió kialakulása előtt lezajlott az állami ellenőrzési mechanizmus szanalása is, ami átmenetileg a Párt Központi Ellenőrzési Bizottságának és a RKI kollégiumának az összevonása¹⁵⁶ útján realizálódott. Az így kialakult struktúra ment át az 1924. évi alkotmányba az össz-szövetségi kormány tagjává téve a Munkás-Paraszt Inspekció komisszáját.¹⁵⁷ A szövetségi hatáskörű állami ellenőrzés a továbbiakban az ágazati ellenőrzési rendszerben (kollégiumok) fejlődött, a helyi, köztársasági jellegű állami ellenőrzési feladatokat pedig a köztársasági népi ellenőrzési komisszárok szervei irányították. A struktúra fejlődése tehát a szocialista jellegű állami tevékenység demokratikus centralizmusa irányában haladt.

A szocialista állam társadalomformáló mechanizmusának számos területe volna még említhető mint olyan, amely a gyorsan változó körülmények ellenére számottevő történelmi tapasztalatot hagyott maga után korszakunk végéig. Ide sorolhatnánk a munka-, a népjóléti-, és a szociális igazgatás sokrétű erőfeszítésein túlterjedően a kultúra és az iskoláztatás fejlesztését szolgáló állami tevékenységet is. A szovjethatalom a súlyos megpróbáltatások éveiben megvédelmezte, sőt számos területen továbbfejlesztette a szocialista forradalom idevágó vívmányait. Ezeket a törekvéseket azonban a jogfejlődés elemzése során közelebbi megvilágításba tudjuk helyezni. Utaljunk mégis azokra a nemes törekvésekre, amelyek a jórészt írástudatlan néptömegek felemelésében jelentkeztek korszakunkban. A szovjet állam a kulturális-nevelő funkcióját sem adta fel tehát a külső és belső ellenség elleni harcban. Ellenkezőleg, az egységes iskolarendszer megteremtésére az

országi Szovjetjének Inspekciója (Inspekcija VSzNA), és a Vasúti (Zseleznodarozsnaja Rabocsaja Inspekcija) Inspekció is. A Bolsevik Párt Központi Ellenőrző Bizottsága (Central'naja Kontrolnaja Komisszija) pedig az elvi irányító (ellenőrző) feladatokon túl az állami ellenőrzés szervezetében is közvetlenül beavatkozni kényszerült. ld. a XII. Pártkongresszus határozatai alapján.

¹⁵² Ld. Az 1920. febr.-i O narodnom komisszariate rabocsekreszt'janszkoe inszpekci c. dekrétum alapján.

¹⁵³ Az Állami Ellenőrzési Szovjet szervei a dolgozó kollektívák képviselőit tartósan elvonták és ezek maguk is az adott intézmények operatív vezetésébe vetették be magukat.

¹⁵⁴ Ettől kezdve a dolgozó 3 hónapnál tovább el nem vonható a termelő munkától és csak a körülhatárolt szakértelmi felkészültségnek megfelelő ellenőrzésbe vonható be.

¹⁵⁵ Ezt tükrözi a XII. Pártkongresszusnak az O zadacsah RKI i CKK c. anyaga, amelynek hatása alatt a Párt Központ Ellenőrzési Bizottságát és az RKI-t átmenetileg össze is vonták az ágazati ellenőrzés vitelére rendelt kollégiumok megerősítése érdekében.

¹⁵⁶ V. V. Kujbisev vezette CKK hajtotta végre ezt a feladatot, ami az ellenőrzés központi és helyi szerveinek kvalifikált káderekre történő építésében öltött testet.

¹⁵⁷ Ld. az 1924. évi alk. 37. szakasza alapján. Vö. Szovetszkie konsztitucii. (1963) 197. p.

Összoroszországi Központi VB. dekretumai alapján éppen 1918 őszén került sor¹⁵⁸ az írástudatlanság leküzdésében pedig a Védelmi Szovjet alá rendelt központi (katonai és államvédelmi) szervek felhasználására is sor került.¹⁵⁹ A békés építőmunka korszakába átlépve a nemzeti államépítés fonódott össze a néptömegek szellemi felemelésével, gyakran egyáltalán az írásbeliség megteremtésével. Ezt a nemes küzdelmet az Unió alkotmánya a helyi szovjetekre, ill. a köztársaságok művelődésügyi¹⁶⁰ népbiztosságaira ruházta, az Unió koordináló szerepét és az anyagi feltételek kiterjesztését azonban messzemenően kilitásba helyezte.¹⁶¹

3. A szocialista jog fejlődése a polgárháború, az intervenciók és a népgazdaság helyreállításának időszakában

A polgárháború, az intervenciók és a népgazdaság helyreállításának korszaka a gyorsan változó történelmi körülmények ellenére a szocialista jellegű jogrend fejlődésének szervesen egymáshoz kapcsolódó összefüggéseit foglalja magában. Korszakunk jogfejlődésében ugyanis meghatározó elemként vonul végig a szocialista forradalom vívmányainak megőrzése, a szovjethatalom megvédése és jogrendjének továbbfejlesztése, valamint az Unió, ill. az egyenrangú szovjet köztársaságok törvényes rendjének kiépítése. Ezt a bonyolult fejlődést mégsem követhetjük egyszerűen a korabeli legisláció folyamatában, miután a jogforrások szintjén zajló változásokat ezúttal is számottevő módon befolyásolta a külső és a belső ellenséggel folytatott harc, de talán még ennél is bonyolultabb helyzetet szült az új jogrend kodifikált bázisainak kiépítése, amely a gazdaság helyreállításával, ill. az Unió születésével párhuzamosan vált halaszthatatlanná. Utaltunk már a forradalmi átalakulás korszakában is arra, hogy a jogforrási hierarchia hagyományos formáinak kialakulatlansága ellenére a szovjethatalom jogalkotása abban is eltért minden korábbi társadalmi átalakulástól, hogy elsődlegesen a legalapvetőbb termelési viszonyokban (a tulajdonviszonyokban) lezajlott gyökeres változásokat rögzítette és a jog egyes ágazatain belül viszonylag rövid idő alatt az átfogó jogalkotási rendezést is megkövetelte. Ilyenként utalhatnánk vissza a kodifikáció szintjét elérő munkaszabályzatra (1918), a polgári házasság és a családjog alapjainak lerakására, vagy akár a törvénykezés rendjét szabályozó NARKOMJUSZTIC instrukciókra is. Ezt a fajta átfogó jogalkotási törekvést

¹⁵⁸ Amely az ingyenes iskoláztatást, az ellátást és az ún. iskolai önkormányzatok kiépítését is magában foglalta. Külön intézkedett az RSzFSzR NAROMPROSZ-a a nemzetiségi kisebbségek, ill. a nemzeti iskoláztatás (1918. okt.) megteremtéséről is.

¹⁵⁹ A helyi szovjetek külön operatív bizottságokat hoztak létre az írástudatlanság leküzdésére, a Vörös Hadseregben és a katonai főiskolákon tömegesen folyt az oktatás, de még a VCSEKA-szerveiben is külön komissziája volt az analfabétizmus elleni harcnak.

¹⁶⁰ Megnevezése szerint is a felvilágosítás, a kiművelés (Proszvescsenie) ügyeivel foglalkozó népbiztosságokról van szó. ld. az 1924. évi alk. 67. szakasza alapján. Szovetszkoe konsztitucii (1963) 205. p.

¹⁶¹ Utalunk végül arra is, hogy a polgárháborúk veszedelmének elhárításával párhuzamosan zajlott le a szovjet felsőoktatás átszervezése, ami ismét párosult a kultúra áldásaiból eddig kiszorult dolgozók levelező (zaocsnüj), ill. főiskolai (Vüssee ucsebnoe zavedenie) rendszerének kialakításával. Vö. Direktivü VKP(b)i posztanovlenija pravitel'stva o narodnom obrazovanii za 1917–1947. (Moszkva–Leningrád. 1947.) alapján. Olvasókönyv. 3/1. (1961) 603–606., 611–614. pp.

azonban a polgárháborús években átmenetileg felváltotta az elháríthatatlan adminisztratív-jogi szabályozás, és csak 1922–1923 folyamán vált lehetővé a szocialista jog kodifikált bázisainak a kiépítése. Indokolt tehát, hogy a jogi kodifikáció előtt és után kialakult állapotok legalapvetőbb jellemzőit közelebbről is szemügyre vegyük.

A külső és a belső ellenség rohamainak elhárítása idején sem szűnt meg a szovjethatalom jogalkotó tevékenysége, miután még az önvédelmi háborút szervező rendkívüli hatalmi szervek is közvetlenül az Összoroszlországi Szovjet Kongresszusoktól, a Központi VB-től, ill. a VB. Prezidiumától nyerték felhatalmazásukat. A dekrétumok, ill. törvényerejű rendeletek kiadásával felruházott SZOVNARKOM-nak a Munkás-Paraszt Védelmi Szovjet-tel történő összevonása sem számolta fel a kormány, ill. népbiztosságok normateremtő jogosítványait. Ellenkezőleg ezen a szinten is a kényszerű körülmények hatottak az adminisztratív-jogi szabályozás kiterjesztése irányában. Jobbára csak a szovjethatalom helyi szerveinek legiszlációs munkájában jelentkezett némi visszaesés, miután ezek gyakran csak a Vörös Hadsereg védelme alá húzódva térhettek vissza és munkájukat még egy ideig a hadikommunizmus centralizált katonai-igazgatási szerveinek közvetlen jelenlétében végezték. Nem a jogforrási hierarchia¹⁶², hanem a fenyegető veszedelem elhárításának operatív feladatai határozták be a jogi norma erejét és ennek megfelelően az egyes ágazatokon belül is viszonylag gyors változások zajlottak le. Ezek a változások azonban az adott kor Összoroszlországi Szovjet Kongresszusának felhatalmazásai (dekrétumai) alapján fogantatott Központi VB. döntések, ill. a Munkás-Paraszt Védelmi Szovjet és az alája rendelt központi végrehajtó hatalmi szervek normatív aktusai nyomán jelentkeztek.

Változások a szovjet polgári jog szférájában. A hadikommunizmus rendjéből fakadó változások nemcsak az ellenforradalmi bűnözés leküzdése ill. a rendkívüli hatalom¹⁶³ szolgálatára rendelt anyagi büntetőjog, ill. az ítélkezés megváltozott rendjében tükröződött, hanem a polgári jogi viszonyok szférájában is. A frontokra irányított milliós tömegek ellátása és az éhség elhárítása korszakunk első felében szinte szakadatlanul hatott abban az irányban, hogy a birtoklási-vagyonjogi viszonyokban az adminisztratív kényszerintézkedések váltak uralkodóvá. A Munkás-Paraszt Védelmi Szovjet, ill. a Központi VB. dekrétumai nyomán egyre szélesedett azoknak a dolgoknak a köre (kenyér, stb.), amelyek a polgári forgalomból kizárattak. Sem az állami vállalatok, sem az állampolgárok nem tehették ezeket jogügyleteik tárgyává,¹⁶⁴ ami formailag az állami monopóliumok kiterjesztésének tűnt a polgári és a katonai közellátás egész területén. A kötelező termékcseré (1919. aug. 5.) és az általános munkakötelezettség (1920. febr. 26.) fémjelzi szemléltető

¹⁶² Dekretum, törvény (zakon), törvényerejű rendelet (ukáz), instrukció, ill. a helyi szovjetek által kibocsátott szabályrendeleti jogalkotás jogforrási egymásraépülése volt az irányadó, hanem a fenyegető veszedelem elhárítása. Ezért bizonytalan a polgári komparatiztika idevágó állásfoglalása, ld. *René David*: A jelenkor nagy jogrendszerei. (1977) 190. p. Vö. Sztanovlenie szovetszkogo goszdarsztva i prava 1917–1920. Isztorija szovetszkogo goszdarsztva i prava 1. (1969) 555–563. pp. A hazai jogirodalmunk már a szovjet jog megismerése idején összetettebben látja ezt. Ld. Tanulmányok a szovjet jog köréből. (1–2. köt. Szerk. Kádár M. Bp. 1949–1950.) c. mű alapján.

¹⁶³ Ld. a „Vörös terror” által fémjelzett anyagi büntetőjogi, ill. processzuális jogi változásokat. Dokumentü po isztorii grazdanskvoj vojnü (1940) 216–218. pp. Vö. Olvasókönyv. III/1. (1963) 302–303. pp.

¹⁶⁴ Adásvétel, termékcseré és az elosztás is csak az állami szervek felügyelete mellett és gyakran a VCSEKA vagy a Munkás-Paraszt Inspekció közvetlen ellenőrzése alatt történhetett.

módon ezt a változást, mégis elvitathatatlan, hogy a forradalom vívmányaként tekintett új tulajdonjogi formákat ezek a lépések nem érintették.¹⁶⁵ Az adminisztratív kényszer-szabályozás ellenére az állami, ill. a szövetkezeti tulajdonjog eredendően újszerű volta¹⁶⁶ érintetlenül megmaradt, bár a dolgok (termékek) forgalmában a szabályozott (jórészt ingyenes) elosztás rendje vált uralkodóvá.¹⁶⁷ A kor követelményein túlterjedően azonban a polgári jog egyes részterületein rendkívüli jelentőségű jogfejlesztő lépések megtételére is sor került.

A családjog, a munkajog, a kiformalódó földjogi, termelőszövetkezeti jogi viszonyok területén láthatjuk főként azokat a változásokat, amelyek a polgárháborús évek jogalkotásának történelmi jelentőségét igazolták. Valójában persze arról van szó, hogy éppen ezek azok a jogalkotási elemek, amelyekben az átfogó (kódexszerű) legiszlációs törekvés a polgárháború ellenére is tovább élt és a fenyegető veszedelem elhárításához is eszközül szolgálhatott a polgári jog szférájában. Elsőként utalhatunk ilyenként a korszakhatáron születő (1918. szept. 16.) családjogi kodifikációra, amely a szovjet köztársaságok családjogi rendjének távolabbi fejlődésében is maradandó hatások eredője lett. Ez a kódex fejlesztette tovább a forradalmi átalakulás napjaiban születő polgári házasság rendjét és szabályozta a felek jogait, összefüggésben a kor gyorsan változó társadalmi viszonyai-val.¹⁶⁸ Újszerűsége, hogy a házassági vagyonszövetség jogszerűségét tagadva akarta a nőt felszabadítani a családfői hatalom alól, és kizárta a lakhelyét megváltoztató férj követésének a kötelezettségét is. A házasság felbontása és a releváns családjogi viszonyok bejegyzési (zagsz) rendszerét változatlanul átvette¹⁶⁹ a kódex. Az örökbefogás (fiúvá fogadás) intézményét viszont kifejezetten tilalmazta.

Hasonló jelenségként tűnik eléink az RSzFSzR 1918. évi Munka Törvénykönyve,¹⁷⁰ amely a dolgozó néptömegek kivívott jogainak garantálójaként rövid idő alatt világméretű hatást gyakorolt¹⁷¹ az emberiség történetében. A munka kódexének törté-

¹⁶⁵ Az állami- ill. a szövetkezeti tulajdonjogi formák stabilitásáról van szó, amit jelesül az 1919. febr. 14.-i Rendelet a szocialista földrendezésről és a szocialista földművelésre való áttérésről c. jogforrás is bizonyít. Ld. a magyar nyelvre átültetett szöveget az Olvasókönyv III/1. (1963) 364–369. pp.

¹⁶⁶ Még a polgári komparatiztika is azt mondja, hogy e formák kialakításával „teljesen eredetit” alkotott a szocialista jog. Ld. *René David* i. m. (1977) 239. p.

¹⁶⁷ Ld. a SZOVNARKOM 1920. dec. 23.-i dekrétumában egybeszerkesztett kényszerintézkedések (jegyrendszer) formájában. Direktivi VKP(b) i posztanovlenija pravitel'sztva (1947)-, ill. a Dokumentü po isztorii grazsdanszkoi vojni (1940) c. kötetek anyaga alapján.

¹⁶⁸ Az érvényes házasságra lépés korhatárát 19. (férfi), ill. 16. (nő) évben rögzítette, eltörölte a nőtlenségi fogadalom, ill. a többnejűség intézményét, az 1917. okt. előtt kötött (egyházi) házasságot a polgárral azonosnak minősítette és a gyermekek eltartásával összefüggő kötelezettségeket is tüzetesen szabályozta. Ld. Isztorija goszdarsztva i prava SzSzsZr II (1971) 133–135. pp.

¹⁶⁹ Tehát a házasság csak úgy, mint a házasságon kívül született gyermek apjának a bejegyeztetése az Otdel zapiszki aktov grazsdanszkoi szosztvojanija előtt joghatással járt és ez ellen csak bírósági úton lehetett jogorvoslattal élni. A gyermek eltartása iránti szülői kötelezetket pedig az unokára, sőt nővérré és fivőrré is kiterjeszthetőnek tekintették.

¹⁷⁰ Kódex zakonov o trude RSzFSzR 1918. dec. 10.

¹⁷¹ Rövid néhány év elmúltával tíz nyelvre fordították és szerte a világban követendő példaként ismerték. Ld. Szbornik zakonodatel'nuh aktov o trude. Szoszt. A. V. Pjatakov etc. Moszkva, 1974. 1069. p. Vö. *Gorsenin, K. P.*: Voploscsenie leninszkij idej v trudovom zakonodatel'sztve. Szovetszkoe Gosz. i Pravo 11 (1977) 83–90. pp.

nelmi szerepe azonban elsődlegesen a belső és külső ellenséggel folytatott harcban válik érthetővé. A forradalom vívmányait foglalta pedig csak rendszerbe a jogalkotó és ezt a rendszert hatásosan kiegészítette a SZOVNARKOM 1920. évi dekrétuma (jan. 29.) a kizsákmányoló elemek általános munkakötelezettségének rögzítésével.¹⁷² Így a kódex irányadóvá lett a szovjet köztársaságok jogrendjének kiépítésében és alapja lett az Unió munkajogi kodifikációjának is.¹⁷³

A fentiekhez hasonló jelentőségűvé lett a földjogi és termelőszövetkezeti jogi viszonyok fejlődésében az Összoroszországi Központi VB. 1919. évi rendelete¹⁷⁴ a szocialista földművelésről. Ez az alkotás is a forradalmi vívmányok tudatosítását szolgálta, jelentőségét mégis az adja, hogy a nincstelenek felemelésén túl a középparasztsággal való szövetséget is biztosítékokkal veszi körül és az önkéntesség lenini elveit foglalja törvénybe.¹⁷⁵ A kommunák és artel'-ek ugyanis ezt megelőzően csak a falu nincstelenjeinek voltak fenntartva, míg az új rendelkezések nyomán a paraszti középrétegek szövetkezeti társulása is fokozatosan kifejlődhetett. A tárgyi feltételek még jócskán hiányoztak a mezőgazdasági nagyüzem megteremtésére, mégis ezek a lépések maradandó hatást gyakoroltak a szocialista polgári jog önálló ágazatának a kifejlődésére és a népgazdaság helyreállításához is eszközül szolgáltak.

Az anyagi büntetőjogi és az eljárásjogi viszonyok a fentieknél még inkább tapadtak a megváltozott történelmi körülményekhez. Eme szoros logikai kapcsolat jogforrási eredőit formailag a Népbiztosok Tanácsának dekrétuma alapján meghirdetett „vörös terror”-tól (1918. aug. 30.) származtatjuk. Valójában azonban ez a deklaratív jellegű jogalkotás azokra a NARKOMJUSZTIC által kibocsátott instrukciókra épített, amelyek még a forradalmi átalakulás idején¹⁷⁶ születtek. Az instrukciók nyomán fejlődtek ki az ún. büntetőjogi irányelvek (Rukovodjascsie nacsala), amelyeket az idevágó (1919. dec.-i) kormányrendelet az önvédelmi háború igényeinek megfelelő rendelkezésekkel tűzdelte. Az ellenforradalmi terror és az intervencióssokkal szövetkezett osztályellenség kegyetlenkedései váltották ki pl. a halálbüntetés alkalmazásának bevezetését, de vele egyidejűleg tovább élt a szocialista büntetőjog számos haladó (humánus) eleme, így pl. a megelőzésre való törekvés, a dolgozó osztályok megtévesztett elemei által elkövetett bűncselekmények nevelő célzatú megítélése és a vagyoni elégtétel tudatos mellőzése. A büntetőjogi irányelveknek a szovjethatalom, ill. a forradalmi vívmányok védelmét szolgáló tételei azonban érthetően hangsúlyozottabb jelentőségre tettek szert és a büntető ítélkezés gyakorlata is a korábbinál kiterjedtebb alapot adott a forradalmi jogtudat pusztá érvé-

¹⁷²A jogalkotás adminisztratív jellegére utal, hogy az utóbbi dekrétum megszegőit a REVTRIBUNÁL-ok elé utalta.

¹⁷³E körhöz kapcsolható még az 1918. okt. 31-i társadalombiztosítási rendelet, amely a GLAVKIZMA-szemlében a termelő szervezetek társadalombiztosítási fondját felváltva központi pénzforrásokra építette a szociális juttatásokat. Hasonlóan idevág az 1920. ápr. 27-i SZOVNARKOM-rendelet a munkafegyelem rendjéről (társadalmi bíróságok), a premizálás rendjéről és az elbocsátás szabályozásáról. ld. Zbornik zakonodatel'nyüh aktov o trude (1974) c. forrásmű alapján.

¹⁷⁴Ld. Polozsenie o szocialiszticeszkom zemleusztrojsztve. Az átültetett szöveget követhetjük nyomon az Olvasókönyv III/1. (1963) 364–369. pp. nyomán.

¹⁷⁵Minden föld az egységesen állami fond része, az egyéni földhasználat mégis védelemben részesült. A kívánatos fejlődés jogi formáit az állami gazdaságok (SZOFHOZ-ok), a szövetkezetek (kommunkák és artel'-ek) formájában, ill. a kísérleti- és tangazdaságokban jelöli meg.

¹⁷⁶Ld. az 1. sz. instr. 1917. dec. 19., a 2. sz. instr. 1918. febr. 15.

nyesülésének. A „vörös terror” történelmi létjogosultságát nem deminuálva arra is utalhatunk, hogy az osztályidegen elemek cselekményeinek diszkriminatív kezelése által gyakran a büntető ítélkezés objektivitása veszélybe került. Eme negatívumok mellett azonban a széles néptömegek érdekeinek közvetlen védelme, vagy pl. a feltételes elítélés messze előremutató jellegű alkalmazása, ill. az ellenforradalmi banditizmus és az anarchia leküzdése területén elvitathatatlan történelmi tapasztalatok halmozódhattak fel a polgárháborús idők büntetőjogában.

A Munkás-Paraszt Védelmi Szovjet megkülönböztetett figyelmet tanúsított a védelmi erők, ill. a szovjethatalom stabilitásának. Az ellenforradalmi diverzió, a kémkedés, ill. a dezertálás és a katonai érdekeket veszélyeztető hivatali bűncselekmények tárgyában ezért közvetlenül a Védelmi Szovjet rendelkezett.¹⁷⁷ A Vörös Hadsereg meggyengítését célzó tudatos ellenforradalmi cselekmények egész sora került ezáltal a halálbüntetéssel (golyó általi) sújtható magatartások sorába. A forradalmi REVTRIBUNAL-ok ítélkező gyakorlata tehát egyre szilárdabb törvényes háttérrel rendelkezett, amit a SZOVNARKOM 1919. okt. 20-i dekrétuma a gazdasági bűncselekmények széles körére is kiterjesztett. Az egyidejűleg foganatosított bírósági szervezeti törvények és a forradalmi tribunálok eljárását szabályozó 1919–1920. évi jogalkotás azonban a törvényesség garanciáinak a szélesítését is jól tükrözik. Így pl. a VCSEKA hatáskörébe sorolt ellenforradalmi banditizmus, ill. a spekuláció is kivétel nélkül a törvényes keretek közt zajló forradalmi tribunálok büntető ítélkezése alá került. Az új büntető eljárásjogi törvények (1919. ápr. 12., 1920. márc. 18.) pedig már a nyomozati szervek tevékenységének körülírásán túl a gyanúsított, ill. a vádlott védelmét célzó eljárásjogi garanciákat is kiépíteni törekedtek.¹⁷⁸ A rendkívüli ítélkezés gyakorlatának megfelelően az előzetes letartóztatás idejére (24 óra) csakúgy, mint a kasszációs eljárás kezdeményezésére 48 óra rövid határidőket írtak elő ezek a rendelkezések. A rendes népi bíróságok hatáskörében zajló egyéb büntető ügyekben ezek a garanciák jóval szélesebb értelmet nyertek,¹⁷⁹ és fokozatosan ezek a fórumok a rendkívüli tribunálok hatáskörébe vont cselekmények egy részét is visszanyerték. A tulajdonképpeni perorvoslat (fellebbevitel) rendjének törvényes szabályozására azonban korszakunk végéig sem került sor. Így jobbára az adott bűncselekmények súlya szerint akár az Összoroszági Központi VB. mellett szervezett Legfelsőbb Tribunál elé is kerülhettek ügyek első fokon.

Végül a büntetési rendszer fejlődését illetően utalni kell arra a tudatos törekvésre, hogy a kor jogalkotása egyre határozottabban törekedett a büntetés maximumának, ill. a minimumának a behatárolására, de a kényszerű körülményeket tekintve az ítélkező szervek súlyosbító jogkörét is elismerni kényszerült. Hasonlóan elfogadottá lett, hogy főként a rendes népi bíróságok előtt zajló bűnügyekben (az osztályszempontok alapján) a bíróság a feltételes elítélést, ill. a felmentést is alkalmazhatja. A kor jellegzetessége végezetül, hogy

¹⁷⁷ Ld. ezek sorából az 1918. dec. 25.-i, O dezertirsztve c. rendeletet, az 1919. márc. 3.-i hivatali bűncselekményekről szóló rendeletet, és a gazdasági szabotázs (ill. a spekuláció) elleni (1919. okt. 21.) rendeletet.

¹⁷⁸ Csak vázlatosan utalhatunk arra, hogy ezek a rendelkezések hozták az előzetes letartóztatás maximumának (24 óra) megállapítását, a közvetlen bizonyítást (a vádlott jelenléte kötelező) és a kasszációs panasz benyújtásához való jog biztosítását.

¹⁷⁹ Így pl. a szóbeliség, a közvetlenség, a védelemhez való jog biztosítása területén. A kasszációs panasz benyújtására pedig két hét állt rendelkezésre.

a polgári per ezekben az években lényegileg alig különbözött a fentiekben vázoltaktól, miután az idevágó jogalkotás elkülönítésére sem jutott idő. A polgári perben fellépő védelem is fizetett képviselők közreműködésével zajlott.¹⁸⁰ A bizonyítási eljárás a formáságoktól mentes volt, ill. az idevágó jogalkotás kifejezetten megtiltotta az eskü alkalmazását. A perorvoslati igény pedig a polgári perben is kasszációs jellegű maradt.

A szocialista jog kodifikált rendszerének megteremtésére érthetően csak a fenyegető veszedelem elhárulta után kerülhetett sor.¹⁸¹ Valójában azonban nem feledkezhetünk meg arról, hogy ez a törekvés már 1918 második felében megindult, sőt az első szovjet alkotmány maga is egy ilyen indítású törekvés terméke volt. Az RSzFSzR Igazságügyi Népbiztosságának kodifikációs részlege (Kodif. Otgyel') azonban a polgárháború kirobbanása után felbomlott, miután a jogalkotás előkészítését szolgáló erőket a Védelmi Szovjet és az alája rendelt rendkívüli hatalmi szervek adminisztratív kényszerintézkedéseinek kialakítására kellett átcsoportosítani. A Védelmi Szovjet átszervezése (1920 ápr.) idején azonban már egy merőben új helyzet körvonalai bontakoztak ki, amikor a szovjethatalom fokozatosan a gazdaság helyreállítása felé fordíthatta a figyelmet és vele egyidejűleg a jogrendező munkát is újjáélesztette. A Bolsevik Párt korabeli (XI.) Kongresszusa, ill. a IX. Összoroszági Szovjet Kongresszus határozatai a gazdaság talpraállítását a törvényesség megszilárdításának igényével kapcsolták össze. Ezek hatása alatt átfogó jogrendező munkálatok bontakoztak ki már a 20-as évek elején és a kodifikációs célzat deklarálása nélkül az RSzFSzR NARKOM-jai kaptak felhatalmazást az adott ágazatok hatályos joganyagainak átfogó rendezésére.¹⁸² A nemzeti államépítés első maradandó eredményei jelezték, hogy ez a munka nem maradhatott soká az RSzFSzR keretei között,¹⁸³ bár az erre alkalmas erők megléte és a jogegység megteremtése is a SZOVNARKOM iránymutató tevékenységét követelte meg. Így az Összoroszági Központi VB. felhatalmazásai

¹⁸⁰ Az ezért kirótt illetéket pedig állami jövedelemnek tekintették. Elfogadottá vált viszont, hogy a polgári perben a felek közeli rokonai, vagy arra felhatalmazott állami szervek is felléphetnek jogi konzultánsként.

¹⁸¹ Ld. e tárgyban a kiterjedt jogirodalom áttekintésére és a korszakunkban születő eredményekre vonatkozóan is Razvitie kodifikácii szovetszkogo zakonodatel'sztva. (Red. Sz. N. Bratusz. Moszkva, 1968. 245. p.) c. összefoglaló mű alapján. vö. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo v perod sztroitel'sztva szocializma (1921–1935 gg.). Isztorija goszudarsztva i prava. 2. (1968) 451–457. pp. A szovjet jog tapasztalataival ismerkedő hazai jogi gondolkodásunk elsőként ezekkel a kodifikált forrásokkal ismerkedett meg a felszabadulást követően. Ld. Olti V., Tardy L., Villányi A.: A szovjetorosz büntető törvénykönyv. Bp. 1949. 170. p., Az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság büntető törvénykönyve. Ford. Tardy etc. Bp. 1952. A szovjet büntető perrendtartás. Ford. Tardy L. Bp. é. n. ld. Tanulmányok a szovjet jog köréből. 2. sz. Bp. é. n. (1952) 32 p., Szovjet polgári eljárás. Az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista köztársaság polgári eljárási törvénykönyve. Ford. Gáti I. etc. Bp. 1952. 212 p.

¹⁸² Főként az RSzFSzR Igazságügyi Népbiztossága, de pl. a NARKOMTRUD maga készítette elő az új, átfogó munkaügyi törvénykönyvet, az erdők és a mezőgazdaság rendjét szabályozó joganyagot pedig a NARKOMZEM mérte fel. Teljesen nyilvánvaló tehát, hogy a polgári komparatistika téves úton jár, amikor ezekben a törekvésekben – a NEP-pel összefüggésbe hozva – a szovjethatalom liberalizálódását véli felfedezni. Ld. René David i. m. (1917) 154 p.

¹⁸³ Így pl. az ukrán és belorusz szovjethatalom mellett felsorakozó jogtudó értelmiség kapcsolódott elsőként a kodifikáció előkészítéséhez. A Bolsevik Párt és Lenin kezdeményező lépései azonban a legszélesebb értelemben ösztönözték ezt a törekvést. Ld. Isztorija goszudarsztva i prava II. (1971) 189–190. pp. vö. Rol' V. I. Lenina v sztanovlenii i razvitii szovetszkogo zakonodatel'sztv. Moszkva, 1969. 238–248. pp.

alapján a kormány speciális (kodifikációs) bizottságokat szervezett, kötelezve azokat az előkészített tervezetek széles körű megvitatására az érintett dolgozó kollektívák körében. A speciális bizottságok a népbiztosságokban összegyűlt tapasztalati anyagra támaszkodhattak és szakértőket vonhattak be a munkába. Tervezeteiket a SZOVNARKOM elé vitték, amely azokat egyenként a Központi VB. plenáris ülése elé terjesztette.¹⁸⁴

A céltudatos jogrendező tevékenység 1922-ben bontakozott ki a maga teljességében és ennek eredményeként viszonylag gyors egymásutánban születtek a szovjethatalom átfogó kodifikációs alkotásai. Az első szovjet anyagi Büntető Törvénykönyv, és a PTK, a Polgári és a Büntető Eljárásjogi Törvénykönyv, valamint az új Munka-, Föld- és az Erdészeti Tvk-ek kialakulásához érkeztünk ezúttal. A jogalkotásnak egy páratlanul gazdag időszaka esik egybe tehát az Unió kialakulásának korával, miután az előrevetített hét nagy kódex mindegyike hatályos törvénykönyv rangjára emelkedett még 1922 ill. 1923 folyamán. Nyilván indokolt tehát, hogy a jelzett kódexszerű alkotások születését közelebbről is megvizsgáljuk.

Az 1922–1923 folyamán, általában az Összoroszárszági Központi VB. szintjén elfogadott kódexek az RSzFSzR, ill. az ennek keretei közt létező autonóm köztársaságok hatályos jogának legrogzítását jelentették. Az egyidejűleg megszilárdult szovjet köztársaságok viszont többnyire ezeket az alkotásokat véve alapul hozták meg a maguk hatályos törvénykönyveit. Nyilvánvaló tehát, hogy az Unió kialakulásának korszakában ez a jelenség igen célszerűen tapadt az egyenrangú szovjet köztársaságok rendjének konszolidálásához és a jogegység előmozdításán túl a törvényesség megszilárdítását is minden eddiginél hatásosabban szolgálta.

Korszakunk jogfejlődésében a belső és a külső ellenséggel folytatott harc érthetően előtérbe állította a büntetőjog fejlesztését. A polgárháború és a békés építés korszaka között ilyen értelemben hidat képeztek az idézett 1919. évi büntetőjogi irányelvek, amelyek a rövidesen kialakuló anyagi büntetőjogi kodifikációnak is szerves részévé váltak.¹⁸⁵ A szocialista forradalom vívmányainak védelme adott tehát indítást eredetileg még 1919-ben az anyagi büntetőjogi kodifikáció előkészítésére,¹⁸⁶ de csak a polgárháború elmúltával alakult ki az a tervezet, amely 1922-ben az Összoroszárszági Központi VB. elé került elfogadásra. Az első szovjet Btk. tehát még az Unió előtt megszületett és az RSzFSzR hatályos Büntető Törvénykönyveként ment át a gyakorlatba. A Tvk. főként a halálbüntetés fenntartása miatt váltott ki ellenzést a szovjethatalom külső ellenségei körében, az egyes szovjet köztársaságokban pedig mintaként szolgált a büntetőjogi kodifikáció számára. Az így kialakuló kodifikált büntetőjogi forrásokat korszakunk végén

¹⁸⁴ Megjegyzendő még, hogy az Összoroszárszági Központi VB. ilyen tárgyú dekrétumai is két lépésben születtek. Első olvasásban az általános elvek felett, majd pedig a részletszabályok kialakítása tárgyában döntöttek.

¹⁸⁵ Ld. Az OSzFSzK büntető politikájának általános elvei címszó alatt. Az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság Büntetőtörvénykönyve (1952) 6–53. §§-val egybeszerkesztve. Vö. *Sargorodszkij, D. D.*: A büntetőjogi büntetés. II. Bp. 1960. 7–8. pp.

¹⁸⁶ A NARKOMJUSZTIC jogalkotási kollégiumában egy tervezet előkészítésére is sor került a polgárháború idején, amit az igazságügyi szervek összoroszárszági (III) Kongresszusán tárgyaltak. Később ezt a tervezetet dolgozták át és a IV. Összoroszárszági Jogász (igazságügyi) Kongresszus tárgyalta.

az Unió Központi VB. által kiadott „Büntető törvényhozási alapelvek”¹⁸⁷ foglalták egységes rendszerbe (1924).¹⁸⁸

A hadikommunizmus adminisztratív jellegű kényszerintézkedései jóval nagyobb mértékben késleltették az első szovjet Ptk. kialakítását. A polgári forgalom körét szűkítő kényszerszabályozások ideiglenes jellege azonban 1921-ben már a polgári jogi kodifikáció ügyének kedvezett.¹⁸⁹ A termelő és áruforgalmi szervezetek önállóságának fokozatos visszaállítása, ill. a NEP-re való áttérés idején vált nyilvánvalóvá a Ptk. szükségessége, de ez ismét nem a gazdaság liberalizálásából (a magánkezdeményezés részleges újjáéledéséből) származott, hanem a békés építőmunka, ill. a népgazdaság helyreállításának szükségleteiből. Íme innen fakadt általánosan a polgári jogi viszonyok szférájában születő kodifikációk messze előremutató szerepe.¹⁹⁰ Joggal soroljuk ide az Összoroszárszági Központi VB. által 1923. jan. 1-ével életbe léptetett Ptk-t, a Földjog (1922. dec. 1.), az Erdők (1923. jún.) és az ún. Munkatörvények (1922. okt.) Kódexeit.

A NEP-re való áttérés korszakunk elején (1920) a polgári jogi kodifikáció ügyét megzavarta.¹⁹¹ A Ptk. átmenetileg lekerült a napirendről és 1921-ben a kötelmi jog elkülönülő kódextervezete¹⁹² készült el, ami azonban a NARKOMJUSZTIC kodifikációs kollégiumának a szintjén megrekedt.¹⁹³ Az Összoroszárszági Központi VB. azonban 1922-ben a vagyoni jogi viszonyok tárgyában kibocsátott deklarációjával¹⁹⁴ új irányt szabott a polgári jogi viszonyok rendezésének. Így a NARKOMJUSZTIC által előkészített új Ptk.-tervezet 1922 őszén a Központi VB. elé kerülhetett,¹⁹⁵ és számottevő módosítások nélkül törvény rangjára emelkedett. Egyidejűleg a IX. Összoroszárszági Szovjet Kongresszus határozatai kezdeményezték a földre vonatkozó hatályos jog rendezését. A munkának ezúttal is irányt szabott a Központi VB. földhasználatra vonatkozó törvénye,¹⁹⁶ amelynek nyomán az Igazságügyi Népbiztosság széles körben megvitatott kódex-tervezete 1922 okt.–nov. folyamán a Központi VB. elé kerülhetett.¹⁹⁷ Hasonló utat járt meg a X.

¹⁸⁷ Ld. A VB. 1924. okt. 31.-i határozatát az Osznovnüh nacsalah ugolovnogo zakonodatel'stva SzSzsZR i szojuznüh reszpublik c.-mel, amely az Unió hatáskörébe sorolt büntető jogalkotás követelményeit realizálta, ld. az alábbi elemzés során.

¹⁸⁸ A kodifikált büntetőjog alapforrásaihoz tartozik még az egyidejűleg kibocsátott katonai büntető törvény (Polozsenie o voinszkij presztuplenijah) is.

¹⁸⁹ Ld. Isztorija goszudarsztva i prava SzSzsZR. Csaszt' II. (1971) 191–192. pp.

¹⁹⁰ Vö. a hazai irodalmunkból: A Szovjetunió polgári törvényhozásának alapjai és a polgári eljárásának alapjai. Márkus F. (Bp. 1962. 134 p.) c. mű alapján.

¹⁹¹ Az Összoroszárszági Szovjet Jogász (igazságügyi) Kongresszus (1920) elutasító álláspontra helyezkedett és hajlott arra, hogy az új gazdasági politika igényeit kielégítő, kötelmi jogi kodifikációt elkülönítse.

¹⁹² Ld. Kodex zakonov ob objazatel'stvah c.-mel kiadott tervezet nyilván a felélénkült magánkezdeményezés jelentőségének túlértékeléséből fakadt.

¹⁹³ A szerkesztők a szovjet polgári jog liberalizálását szolgálva a szocialista állam gazdasági-szervező és ellenőrző tevékenységét háttérbe kívánták szorítani. Lenin ezt a törekvést elméletileg is hibás kiindulópontnak minősítette.

¹⁹⁴ Ld. Deklaracii osznovnüh csaszt'nüh immuscsesztvennüh prav, 1922. máj.

¹⁹⁵ A Ptk.-t a Központi VB. 1922. okt. 31-ével jóváhagyta és 1923. jan. 1-vel léptette életbe. Vö.: Novickij, I. B.: Isztorija szovetszkogo grazsdanszkogo prava. Moszkva, 1957.

¹⁹⁶ 1922. máj. Zakon o trudovom zemlepol'zovanii.

¹⁹⁷ A Tv. 1922. dec. 1-ével lépett életbe.

Összoroszországi Szovjet Kongresszus ajánlásai nyomán kialakított Erdészeti Tvk is, amely a Központi VB. törvényeként 1923 júniusában került kiadásra.

Végezetül az 1922 októberében ugyancsak a Központi VB. törvényeként születő új Munka Törvénykönyvről kell megemlékezni, amelyet a NARKOMTRUD készített elő. A kódex a fentiekhez hasonlóan a forradalmi vívmányokat nem csupán megerősítette, hanem a békés építőmunka hatékony alátámasztásának a lehetőségeit is megteremtette. Mindezt igen célszerűen egészítették ki az ugyancsak 1922–1923-ban elfogadott eljárás-jogi (Bp., ill. Pp. Tvk.) kódexek, ami egyben lehetőséget ad számunkra, hogy a kiépült szovjet jog főbb ágazatainak legmarkánsabb vonásait felvázoljuk.

A kodifikált szovjet polgári jog jellemzői. Az első szovjet Ptk., ill. a szocialista polgári jog szférájába tartozó munkajogi, földjogi és mezőgazdasági jogi viszonyok legáltalánosabb jellemzői körében természetszerűen megtaláljuk a NEP-korszaknak, ill. a népgazdaság helyreállításának a sajátos követelményeit. A korabeli szovjet polgári jog egészében csakúgy, mint az önállósult ágazatok anyagában fellelhetők a termelő és áruforgalmi szervezetek önállóságát élesztő törekvések, amelyek a hadikommunizmus adminisztratív-jogi szabályozását visszaszorítva átmenetileg a magánkezdeményezésnek is teret engedtek. A polgári jog idevágó normái azonban szorosan összekapcsolódtak az állam gazdasági-szervező és elienőrző szerepének kiszélesítésével. Ez volt tehát a biztosíték arra, hogy a kodifikált szovjet polgári jog nem a tőkés jellegű árutermelés újjászerveződését, hanem a népgazdaság talpraállítását és az állami, ill. szövetkezeti (szocialista) tulajdonjogi viszonyok megszilárdítását szolgálta. A Ptk. az alapvető szocialista tulajdonjogi formák mellett védelemben részesítette a magántulajdonjog ama formáit, amelyek főként a kisipar (kézműipar, kisüzem stb.) és az egyéni földhasználat területén a leromlott gazdaság újjáélesztését célszerűen szolgálhatták.¹⁹⁸ Így az alapvető termelőeszközök változatlanul az állami, ill. szövetkezeti tulajdonban maradtak, de átmenetileg még a kistermelők, ipari szövetkezeti társulására, sőt a külföldi tőkebefektetésekre is lehetőséget nyújtottak.¹⁹⁹ A NEPMAN-ok jogtalan haszonszerzési törekvéseit, ill. az adott ágazat kisajátítását célzó jogügyleteket azonban eleve semmisnek nyilvánította a törvény. Az állami vállalatok, szövetkezetek gazdasági önállóságának és kezdeményező szerepének a fellendítését szolgálva megszüntették a túlzottan kiterjesztett állami monopóliumok egy részét. Sőt az áru-ill. a pénzforgalom, valamint a hitelélet egyes területein a részvénytársasági formák kibontakozásának is teret kellett engedni. Termelő magánjogi társaságok (Rt) és hitelintézetek kialakítására nyílt mód, és a magántőke meghatározott mértékű részesedését a Ptk. elismerésben részesítette. Egyidejűleg a népgazdaság felszabaduló anyagi erőforrásait a szovjethatalom az ipar és a kereskedelem kulcságazatainak megerősítésére fordította. Az áruforgalomban főként a gyorsan felfejlesztett szövetkezeti kereskedelem tette meghaladtá a magánszektor jelentőségét, az állami külkereskedelmi monopólium pedig érintetlenül fennmaradt.²⁰⁰

¹⁹⁸ A kistermelő (kézműipar) azonban a gépi erő felhasználása nélkül 20 főnél, géppel 10 főnél több személyt nem foglalkoztathatott.

¹⁹⁹ Ld. pl. az olajiparban, amikor az állami koncesszióknak az adott elvi alapot, hogy ott ahol a gazdaság belső erőforrásai hosszú távon nem teszik lehetővé a termelés beindítását célzó beruházásokat, a koncesszió megengedhető, de az az adott ágazatban túlsúlyra átmenetileg sem tehet szert.

²⁰⁰ Ezzel párhuzamosan nőtt az illetékes kereskedelmi népbiztoságok operatív-szervező szerepe és az alájuk rendelt vállalatok erőforrásainak egyesítése is megindulhatott.

A Ptk. az állami szocialista vállalatokat, szövetkezeteket a jövedelmezőség alapján álló polgári jogi intézményként fogta fel és eleve helyreállította ezeknek a polgári jogi természetű ügyleti képességét. A koncessionált részvénytársaságok számottevően alig konkurrálhattak most már az állami szocialista szektorral. Az áruforgalom tárgyává lett dolgok előállításába csak a tervgazdálkodás illetékes szervei avatkozhattak bele. A gazdálkodó szervek a termelés bővítése érdekében hitelszerződések megkötésére nyertek jogot és az áruforgalmi (kereskedelmi) társaságokkal is pl. szállítási, fizetési, kötbér és késedelmi megállapodásokat létesíthettek. A jogalkotás a Ptk. jövőt formáló normáit azonban távolról sem tekintette lezártnak. Így vált a Törvénykönyv célszerű kiegészítőjévé az 1923. évi ipari trösztökről szóló törvény,²⁰¹ amely a szocialista szektorban már 1922 folyamán kialakult együttműködési törekvések továbbfejlesztésének nyitott utat. A szovjet polgári jog ezzel lehetővé tette a több vállalat (üzem) gazdasági erőforrásainak jogilag rendezett egyesítését. Sőt a törvény most már lehetőséget adott arra is, hogy az azonos iparágban tevékenykedő trösztök ún. állami szindikátusba tömörüljenek, amely a kebelébe tartozó termelő vállalatok előkészítő (tervező), pénzügyi (hitelforgalmi) és árukibocsátó (kereskedelmi) tevékenységének összehangolt vitelére szerveződött. A szocialista szektor trösztjeit és szindikátusait a szovjet polgári jog a jövedelmező gazdálkodás lehető legteljesebb kiterjesztésére ösztönözte. A kitermelt érték forgalmazásával azonban nemcsak a garantált polgári jogi előnyök (pl. a kereskedelmi hitelügyleti képesség) jártak együtt, hanem a pénzügyi (szállítási és kötbér) felelősség is.

Az előbbieknél jóval szűkebb körben jelentkezett a polgári jogi kodifikáció hatása a személyi tulajdon, ill. a bérleti viszonyok kiszélesítése területén. Ilyenként ismeretes a lakásbérleti rendszer és a kommunális szolgáltatások polgári jogi értelemben vett felújítása, amely a hadikommunizmus idején kialakult adminisztratív-jogi szabályozás teherteleinek enyhítését szolgálta. Jól szolgálta továbbá a leromlott városi házigatlanok állagának megőrzését a meghatározott alapterületű családi ház, ill. lakástulajdonjog garantálása is.²⁰² A személyi tulajdon körének racionális keretek közt tartása azonban elmaradhatatlan sajátja marad a kodifikált jognak. Az RSzFSzR polgári törvénykönyve ebben is iránymutató hatást gyakorolt a köztársaságok gyors egymásutánban kiadott polgári jogi kodifikációjára. Az ilyen javak átörökítésében a kódexek jogegységteremtő erejét viszont az 1922. évi „alapelvek”²⁰³ mozdították elő hatásosan. Így a kodifikált szovjet polgári jog már elismerésben részesítette úgy a törvényes, mint a végrendeleti öröklést, megszüntve annak maximális értékhatárát.²⁰⁴ A törvényes örökösök köre a túlélő házastársra, a vérszerinti utódokra, unokákra és dédunokákra terjedhetett ki. Az 1000 rubel értékhatár feletti örökséget örökösödési adóval terhelték meg, de örökös híján az elhalt javaiból élők járadékolására is lehetőséget nyújtottak. Egészében a polgári házassággal

²⁰¹ Ld. a Dekretum o goszudarsztvennüh promüslennüh tresztaht ot 10-aprilja 1923 g.

²⁰² Ez településenként differenciált: 25–50, ill. a fővárosban 100 négyzetméter alapterületű ház, ill. lakásra vonatkozhatott. A változás távolról sem a magántulajdonba való egyszerű visszaadást, hanem jobbra az ún. lakóközösségi kezelésbe történő átadást jelentette.

²⁰³ Ld. az Ob osznovnüh csasztnüh immuscsesztennüh pravah, 1922. máj. 22-i Központi VB. rendelet alapján.

²⁰⁴ Vagyis 10 000 aranyrubel értékig, ezen felül a kincstár jogai érvényesültek. A végrendeletkezés a házastárs és a lemenők körében egyaránt érvényesülhetett, de az eltartásra szoruló házasság és a gyermek a javakból ki nem semmisíthető.

összefüggő házassági jogi vívmányokat pedig lényegesebb változtatás nélkül tette magáévá a kodifikált jog.

Az 1922-ben kibocsátott új Munka Törvénykönyv és az ennek mintája alapján születő köztársasági kodifikáció is jelentős változásokat hozott a polgári jog szférájában. A dolgozó tömegek forradalmi vívmányainak megszilárdításával nem állt ellentétben a munkakötelezettség (kényszer) feloldása. A munkaviszony önként vállalt kötelemmé lett, amelyhez a törvény elidegeníthetetlen jogosultságokat és kötelezettségeket fűzött. Jobbára a munkaszerződést mégis nem az egyedi, hanem az ún. kollektív szerződések formájában realizálták, amit a magánszektorban foglalkoztatottak jogainak biztosítására is kiterjesztettek. Egyben az új munkaügyi kodifikáció az egységes társadalombiztosítási rendszer alapjait is magában foglalta, ami a vállalatoktól, intézményektől és magántermelőtől is beszedett hozzájáruláson nyugodott. A károsultak járadékrészesedését pedig az adott intézmény jövedelmezőségétől függően differenciálták.

A munkaügyi, ill. a kollektív szerződésekkel összefüggő jogvita az ún. egyeztető bizottságok,²⁰⁵ a békéltető kamarák és vállalati döntőbizottságok²⁰⁶ előtt volt kezdeményezhető, amelyekben a dolgozó kollektívák képviselői, a munkáltató és az illetékes szakszervezeti szervek képviselői is helyet kaptak. A súlyosabb ügyekben, ill. a békéltető kamarákban a Munkaügyi Népbiztosság képviselője is megkövetelt volt.

A szovjet polgári jog körén belül talán a legbonyolultabb kép áll elénk végül a földjog és a mezőgazdasági jog területén. A Földjogi kódex (1922) megjelenése idején ugyanis az agrárgazdaságok nagyobb része a nacionalizált föld periodikus felosztása alapján működött. Csak az ún. földművelő kommunák, ill. a társulások (artel') képezték termelői közösséget. Ugyanakkor az inség felszámolása érdekében a törvényhozás még az állandó jellegű telekfelosztást is elismerni kényszerült, mivel az ideiglenes használat megszüntette a termelők érdekeltségét. A Földjogi Kódex és az RSzFSzR kormányrendeleti jogalkotása azonban különböző preferenciákkal segítette elő a kollektív gazdaságok fejlődését. Főként az állami gazdaságok (SZOFHOZ-ok), földművelő kommunák és artel'-ek támogatásával segítette elő a kormányzat a szocialista jellegű agrárgazdasági formák kialakítását. Ezek az eszközök azonban a távoli közép-ázsiai és nemzetiségi területeken még nem sok eredménnyel járhattak, miután itt a szovjethatalom szervei csupán a föld nacionalizálását, ill. helyenként²⁰⁷ csak a demokratikus földreform végrehajtását tűzhatték ki célul. Történelmileg is indokolt volt tehát, hogy az Unió 1924. évi alkotmánya a földművelésügyet köztársasági hatáskörbe utalta. Az SzSzsZR Központi VB. 1924. évi határozata²⁰⁸ a mezőgazdasági kooperáció tárgyában mégis iránymutatóvá válhatott a korszerűbb mezőgazdasági szervezetek kialakításában. Korszakunk utolsó éveiben nem kis eredmények születtek²⁰⁹ e téren, a hatályos földjogi szabályok azonban

²⁰⁵ Raszcenocsno-Konfliktnaja Komisszija, rövidítése az RKK-ként ismert.

²⁰⁶ Az előbbieket a Primiritszel'nüje Szudü, az utóbbiakat a Tretejszkie Szudü néven ismerjük.

²⁰⁷ Ld. pl. a Buharában a kazahsztáni, közép-ázsiai területeken a feudalizmus megdöntését jelentő földreformok zajlottak. Ezek a területeken gyakran még a törzsi arisztokratikus rend felszámolása fonódott össze a szovjethatalom építésével.

²⁰⁸ Ld. O szel'szkohozajsztnennoj kooperacii.

²⁰⁹ Ld. pl. azt a tényt, hogy míg 1922-ben alig 14 ezer közös gazdaság (SZOFHOZ, artel', kommuna) létezett, 1925-ben már 22 ezer.

még tartósan számolni kényszerültek a széltében elterjedt földbérlettel (árenda) és a középparaszti gazdaságban alkalmazott bér munkával is.²¹⁰

A *szovjet büntetőjog jellemzőiről* az RSzFSzR 1922. évi Büntető Törvénykönyve ill. a köztársasági büntető törvényhozás nyomán az előbbieknél jóval egységesebb kép kialakítására nyílik lehetőség. Az 1922. évi Btk. a szovjet köztársaságok büntetőjogi jogalkotása számára szintén alkalmas modellé vált.²¹¹ Egyenként a szovjet köztársaságok büntető törvénykönyveinek kiadására is rövidesen sor került és ebben a munkában az RSzFSzR Btk-jának hatása nemcsak a kívánatos jogegységet mozdította elő, hanem gyakran a korszerű büntetőjogi jogdogmatika megismerésének forrásává lett. Évszázados elmaradottság felszámolását, és egy korszerű jogi gondolkodás megalapozását jelentette ez a folyamat, amit persze a már elemzett kódexek esetében is megfigyelhettünk. Ezt az objektív tényt támasztotta alá hatásosan az Unió alkotmánya is, amikor az iránytmutató büntetőjogi jogalkotást szövetségi hatáskörbe utalva az SzSzsZr Központi VB. kötelezettségévé tette a büntetőjogi törvényhozás alapelemeinek a rögzítését. A köztársasági kodifikáció további előrehaladása és a jogforrási hierarchia alacsonyabb szintjén jelentkező büntetőjogi normaalkotás érthető módon igényelte a törvényesség garanciáját képező alapintézmények rögzítését. Az 1924-ben közreadott Alapelvek a Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok büntető törvényhozásához c. össz-szövetségi törvény²¹² ezt az igényt juttatta érvényre, amely a korábbi etap NARKOMJUSZTIC-instrukcióiban, ill. az 1919. évi Alapelvekben megfogalmazott irányelvek újrafogalmazásán túl az össz-szövetségi érdekek sérelmére elkövetett cselekmények megítélésében konkrét eligazításokat is hozott. Kimondotta pl., hogy a szovjethatalom elleni súlyosabb bűncselekmények esetében a büntetés minimumát, ill. maximumát minden esetben kötelezően rögzíteni kell és az ítélkező gyakorlat ettől el nem térhet.²¹³ A büntetés fogalmának újszerű megközelítését jelentette midőn azt az alapelvek egységesen a „társadalmi védekezés intézkedései” (merü szocial’noj zascsitü)-vel rendelte helyettesíteni.²¹⁴ Megkövetelték továbbá ezek a rendelkezések, hogy pl. a szovjethatalom ellenségévé nyilvánítást az állampolgárságtól történő megfosztást és a kényszermunkát csak jogerős bírói ítélet alapján lehet foganatosítani.²¹⁵

²¹⁰ A jogalkotás e téren is a bérletszabályozással és falusi bér munka korlátok közé szorításával szolgált eszközül. Ld. a bérelt föld csak saját munkaerővel művelhető, határideje 6 évnél hosszabbra nem köthető, a bér munkás után pedig társadalombiztosítási kötelezettségek kikötésére került sor.

²¹¹ Ld. e tárgyban a magyar nyelvre átültetett *Sargorodszkij, M. S.: Nakazanie po ugolovnomu pravu. Csaaszt’ vtoraja*. Moszkva, 1959. Magyar nyelvű változatként a: A büntetőjogi büntetés. A büntetés a szovjet büntetőjogban. (II. Bp. 1960.) című szintetizáló mű alapján. Vö. Az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság Büntetőtörvénykönyve. (Ford. Tardy L. Bp. 1952.) c. mű adataival, amely az egybeszerkesztett későbbi joganyag ellenére képet nyújt a szovjet büntetőjog egészéről. Az első szovjet Btk feldolgozásaként ld. *Svekov, G. V.: Pervüj szovetszkij ugolovnij kodeksz*. Moszkva, 1970. 206. p.

²¹² Ld. Osznovnüh nacsalah ugolovnogo zakonodatel’sztva SzSzsZr i szojuznüh reszpubliki. 31. oktjabr 1923 g. Vö. Az Oroszországi Szovjet Föderatív Szoc. Közt. Büntetőtörvénykönyve (1952) 8–13. pp., *Durmanov, N. P.: Szovjet büntetőjog alapelvei*. Ford. Tardy L. Bp. 1949. 67 p.

²¹³ Vagyis a korrekcionalizáció tilalmát mondta ki. Minden más esetben a törvényhozónak csak a büntetés felső határát kellett rögzítenie.

²¹⁴ Egyidejűleg a „merü szocial’noj zascsitü” körén belül hangsúlyozottan jelentős szerepet kaptak a gyógypedagógiai (terápiás) gyógyító-nevelő jellegű intézkedések stb.

²¹⁵ És az ilyen tárgyú ítéletek foganatosítását is a bírósági végrehajtó szervek hatáskörébe rendelték utalni.

A törvényesség garanciáinak szélesítését jelentette, hogy a társadalomra veszélyes elkövetők izolálásának különleges módozatait taxatív körülrák az alapelvek.²¹⁶ Végül ugyan csak össz-szövetségi érdekekhez tapadó követelményként nyert rögzítést, hogy az új katonai büntető törvénynek (polozsenie o voinszkij presztuplenijah) minden köztársaság számára egységes normákat kell tartalmaznia.²¹⁷

A Szovjetunió és a szövetséges köztársaságok büntető törvényhozásának megújított 1924. évi Alapelvei önmagukban is indokoltá tették az 1922. évi Btk. kiegészítését. A korszakunk végén (1926) megjelenő Btk. Különös Rész születését azonban az a körülmény tette szükségessé elsődlegesen, hogy a korábbi hatályos büntetőjogi normák nem minden esetben tartalmaztak pontosan körülírt (definált) tényálladékrendszereket. Az 1926-os Btk. Különös Rész ezt a hiányt pótolva „komoly haladást jelentett a szocialista törvényesség megszilárdításában”.²¹⁸

A büntetőjogi kodifikáció jogtechnikai megoldásait tekintve is jelentős előrelépés történt tehát korszakunk utolsó éveiben. A rendszerbe foglalt szovjet büntetőjogban az alapelvek körén túlterjedően rögzítést nyert a törvény területi és időbeli hatálya, az elkövetési magatartások pontos körülírása, és az alkalmazható társadalmi-védekezési eszközök rendje is. Különös hangsúllyal jelentkeztek a javító-nevelő célzatú intézkedések, ill. a megelőzést (prevenció) szolgáló törekvések. A szovjet büntetőjog kendőzetlenül feladatának vallotta a forradalmi vívmányok védelmét, a szocialista társadalmi rend és a szovjet építés eredményeinek megóvását az osztályellenség támadásaival szemben. Ezt a tényt sokszorosan kifejezésre juttatták az állam-, ill. az államigazgatás rendjét veszélyeztető, a hivatali (szolgálati) és a gazdasági jellegű bűncselekményeket önálló fejezetekké formáló kodifikált normák. Ugyancsak kiemelt jelentőséget tulajdonított a kor a társadalmi tulajdon védelmének, de gondosan körülírta az állampolgárok életét, testi épségét, személyi javait veszélyeztető magatartásformákat is.²¹⁹

A kodifikált büntetőjog a társadalomra veszélyes emberi magatartás (tevőleges és mulasztásos) változatos módozatainak elemzése során sem vált túlzottan terjengőssé. A jól áttekinthető normarendszerek logikai összetartozandóságát a tárgy szerinti tagozódás fejezte ki, de az összetevők mindegyikében kifejezésre jutott a társadalmi rend védelme, a megelőzésre való törekvés és a javító-nevelő célzat. A büntetésnemek hagyományos formái (pénzbüntetés, hivatali és politikai jogok elvonása, szabadságvesztés stb.) mellett

²¹⁶ Így a kötelező orvosi kezelést, a gyógyító intézeti felügyeletet, a szülő, ill. a rokonság meghatározott körére kiterjeszthető gondozást stb. Ismeri továbbá a törvény az üzemi kollektívák, ill. a szakszervezeti szervek reszocializáló felügyeletét is.

²¹⁷ Az egységes törvényt az alapelvekkel egyidejűleg (1924) ki is bocsátották. ld. Az oroszországi Szovjet Föderatív Szoc. Közt. Büntetőtörvénykönyve (1925) 91–103. pp.

²¹⁸ Jogosan utal ide *Sargorodszkij, M. S.*: A büntetőjogi büntetés II (1960) 35–36. pp. Vö. Szovetszkoe ugovnoe pravo Csašt' oszobennaja (Moszkva, 1951) magyar nyelvre áttüzetett változata (A szovjet büntetőjog. Különös Rész. Bp. 1954.) alapján. Az újabb szakirodalomból ld. *Szmironov, V. G.*: Funkcii szovetszkogo ugovnogo prava. Izd. Leningradszkogo Univ. 1965. 186. p., *Ivanov, V. N.*: Ugovnoe zakonodatel'stvo Szojuza SzSzSzR i Szojuznüh Reszpublik. Moszkva, 1973. 206. p. Az átfogó bibliográfiáját ld. Szovetszkoe ugovnoe pravo. Bibliografija. Szoszt. F. M. Aszknazij-i dr. (Moszkva, 1961.) c. mű alapján.

²¹⁹ Ld. Az Oroszországi Szovjet Föderatív Szoc. Közt. Büntetőtörvénykönyve (1952) alapján. Vö.: az ugyancsak magyar nyelvre áttüzetett A szovjet büntetőjog, Különös rész. Szerk. A. A. Gerconzon. Bp. 1954. 24–95., 109–131., 184–205. stb. pp.

javító-nevelő célzatú intézkedések (javító-nevelő munka, társadalmi megrovás, a kollektívák felügyelete alá helyezés stb.) tűntek fel, jelezvén a szocialista büntetőjog újszerű voltát. Ezt célozta a kínzó büntetésnemek minden területen történt felszámolása. A történelmileg még mindig indokoltnak tűnő halálbüntetés alkalmazását pedig a legsúlyosabb bűncselekményekre behatárolva²²⁰ ismerte a kor büntetőjoga.

Indokolt tehát, hogy korszakunk jogfejlődésében a szovjet büntetőjoggal kiemelten foglalkozzunk, utalva röviden bár a büntetés kiszabásának általános elveire, az alkalmazott büntetési rendszer mibenlétére, a legjellegzetesebb büntetésnemekre, a feltételes elítélés, ill. a feltételes szabadonbocsátás módozataira, valamint a büntetés végrehajtását kizáró és a büntethetőséget megszüntető körülmények figyelembevételére is.

A szovjethatalom sikeres megvédésének tapasztalatai ötvöződtek korszakunkban a büntetőjogi kodifikáció egészében. A szocialista jellegű büntetőjog jelentős vívmányai közt utaljunk vissza arra, hogy ez a kor a büntetés kiszabásának rendjében a „társadalmi védekezés intézkedései”-vel helyettesítette a büntetés fogalmát. Eredője ennek a szemléletnek valóban az 1919. évi Alapelvek (8. cikk) voltak, amit az 1922., ill. az 1926-os törvénykönyvek is következetesen átvettek. A szocialista büntetőjog humanizmusát kifejezve a szovjet büntetőjog tagadta a megtorlás szükségességét és nemcsak a szenvedést okozó intézkedéseket, hanem a sértettnek szolgáltatandó elégtételt is háttérbe szorította. A büntetés kiszabásának általános rendjét szabályozó normák eleve kizárták a törvény visszaható erejű alkalmazását és a foganatosítható intézkedések behatárolása (maximum-minimum) által is a büntető ítékezés törvényességét kívánták alátámasztani.²²¹ A bírói szabad mérlegelést azonban kivételes (enyhítő) körülmények jelenléte esetén a törvényes minimum alatt is érvényesülni rendelték (51. §). A kor büntetőjoga tehát a relatíve meghatározott szankció rendszerét honosította meg, amelyben az enyhítő és a súlyosbító körülmények különös jelentőségre tettek szert.²²²

A kodifikált szovjet büntetőjog a bűnösség megállapításában komoly figyelmet szentelt a szándékosan, ill. a gondatlanság útján kialakuló alakzatoknak, valójában azonban az adott cselekmények elkövetésének motívumai kaptak elsődleges jelentőséget.²²³ A visszaeső, ill. a halmazati bűncselekmények esetén is az indítékok váltak meghatározóvá,²²⁴ a halmazat büntetése azonban az elkövetett legsúlyosabb cselekmény szankciójának maximumát át nem léphette.

²²⁰ Alkalmazása csak a golyó általi halálbüntetés formájában ismert. Ld. Isztorija goszudarsztva i prava II. (1971) 205–206. pp.

²²¹ Ld. „A bíróságnak nincs joga ahhoz, hogy a Büntetőtörvénykönyv megfelelő szakaszában meghatározott maximumot meghaladó büntetést szabjon ki” – elv gyakorlati példáiként az egybeszerkesztett Btk. 109., 139., 160. stb. §§ alapján. ih. (1952) 61., 74., 79. pp. Vö. *Sargorodszkij, M. D.*: i. m. II. (1960) 41–42. pp.

²²² Hiánya ennek a rendszernek, hogy még az 1926-os Btk-ban is az enyhítő és súlyosbító körülmények exemplikatív felsorolására került sor. Ld. 49. § vö. *Sargorodszkij, M. D.*: i. m. II. (1960) 51–52. pp.

²²³ Az osztályuralom megdöntésére irányuló célzat, a burzsoá hatalom visszaállítása, nyereségvágy, aljas indok stb.

²²⁴ Az ismételt, rendszeres és szokásszerű elkövetési magatartásokat illetően ld. az 1926. Btk. 74., 87., 89., 91., 117., 128. §§ stb.

A rendszerbe foglalt szovjet büntetőjog nem alkalmazta a bűncselekmények hármas felosztását és ebből fakadóan a büntetési rendszer kiépítése területén is újszerű megoldásokhoz vezetett. Az elkövetési magatartás, ill. a bűnösség súlya szerint a dorgálás, a társadalmi megrovás, bírói ítélettel átnevelésre bocsátás, a bojkott alá helyezés, az okozott kár helyrehozása, a hivatalviselési- és politikai jogok megvonása, a vagyyonelkobzás, a javító-nevelő munka, a nép ellenségévé nyilvánítás és a halálbüntetés alkalmazására kerülhetett sor.²²⁵ A halálbüntetést azonban, mint a társadalmi védekezés nélkülözhetetlen eszközét az osztályellenség ellenállásának felszámolása érdekében, de csak a legsúlyosabb esetekre behatároltan tette magáévá a szovjet büntetőjog. A SZOVNARKOM már 1920-ban kísérletet tett ugyan a halálbüntetés kiszabásának szüneteltetésére, a kodifikáció mégsem ejthette el a társadalmi védekezés eme formáját, de a 18 éven aluli elkövetők esetében eleve kizárta azt.

Az egységes állampolgársági jogok elvesztésével, a részleges, vagy teljes vagyonelkobzással járt együtt a nép ellenségévé nyilvánítás, amely már az 1919. évi Alapelveket megelőzően ismert volt. Átmenetileg az 1922. évi Btk. ugyan elejtette ezt a büntetés-nemet, majd pedig az 1924. évi Alapelvek nyomán került ismét megfogalmazásra a Btk. Különös Rész (1926) anyagában. A legelterjedtebb büntetésnek körét azonban a szabadságvesztési módozatok képezték. Általában megkülönböztettek elkülönítés nélküli és az ún. szigorúan elkülönített szabadságvesztés között (1922. Btk.), de minden esetben követelmény volt, hogy az elítélt hasznos munkával egybekötve töltsen le büntetését. Ennek megfelelően a szabadságvesztés konkrét formái jobbra a javító-nevelő munkatáborok keretei közt alakultak ki.²²⁶ A kisebb súlyú bűncselekmények esetében az 1–3 évig terjedő, a súlyosabb bűncselekményeknél a 10 évig terjedő szabadságvesztést ismerték,²²⁷ az életfogytiglani börtön pedig egyáltalán nem kapott helyet a kor büntetőjogában.

Korszakunk szovjet büntetőjogának egyik jellegzetes intézménye a szabadságvesztés nélküli javító-nevelő munka,²²⁸ amely a kisebb súlyú bűncselekmények elkövetőit egy évig terjedhetően sújthatta kifejezetten azzal a céllal, hogy az elkövető a rendszeres fizikai munka nevelő hatása alá kerüljön. Ugyancsak figyelemre érdemes az a tény, hogy a kodifikáció első lépései még nem ismerték a száműzetés és a kiutasítás fogalmát. Csak az 1924. évi Alapelvekben, ill. az 1926-os kódexben kapott helyet a száműzetés, a kiutasítás pedig meghatározott helyről történő kitiltásaként, mint kiegészítő büntetés nyert meghonosítást.²²⁹ A vagyonelkobzás különböző nevei korszakunkban szinte kizárólag a volt kizsákmányoló elemek vagyoni jogi kiváltságainak mellékbüntetésként történő elvonását célozták (1919. Alapelvek), a pénzbüntetések pedig egy ideig jelentőségüket is elvesztet-

²²⁵ Ld. az 1919-es Alapelvek 25., az 1922. évi Btk. 13., az 1926. évi Btk. 20. §§ alapján.

²²⁶ Csak az 1957. évi törvények változtatták ezeket ún. munkatelepekké. Ld. *Sargorodszkij, M. D.*: i. m. II (1960) 113–115. pp.

²²⁷ Az 1924. évi Alapelvek nem határozták meg az alsó határt. A súlyosabb bűncselekményeket illetően 3–10 évig kiszabható szabadságvesztést csak az 1929. évi Össz-szövetségi VB. és a SZOVNARKOM együttes (nov. 6.) törvényerejű rendelete rögzítette.

²²⁸ Ld. 1919-es Alapelvek 25., az 1922. Btk. 36., az 1926. Btk. 20., 30. §§ alapján. Vö. Az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság Büntetőtörvénykönyve (1952) 13., 17. pp.

²²⁹ Ld. 1926. Btk. 35. § a száműzetés, ill. a kitiltás javító-nevelő munkával történő összekapcsolását pedig az 1933. évi büntetésvégrehajtási törvény hozta be.

ték.²³⁰ Annál nagyobb jelentőségre tett szert a hivatali tisztség viselésétől történő eltiltás, valamint a politikai jogok megvonása, amit az 1922. évi kódex mellékbüntetésként nagy gyakorisággal alkalmazott. Végül az egyéb társadalom védelmi intézkedések²³¹ sorában az okozott kár jóvátételének büntető bírói ítélettel történő megállapítása²³² vonja magára a figyelmünket. A dolgozó osztályok megtévedt elemeit viszont igen nagy gyakorisággal csak a társadalmi megrovással és a figyelmeztetéssel sújtotta a törvény. Az elkövetők egyetemleges felelősségét pedig csak az arra irányuló szándékegyezőség (pl. bünszövetkezet) jelenléte esetén ismerte a szovjet büntetőjog.

A kodifikált szovjet büntetőjog szélesre tárta a bűncselekmények elkövetőinek feltételes elítélését²³³ is, amely már az 1919. évi Alapelvek előtt ismert volt. A feltételes elítélés 1 évtől 10 évig terjedő próbaidő előírását tette lehetővé, az időközben elkövetett újabb bűncselekmény esetén azonban az ítéletet nyomban végrehajthatónak tekintették. Hasonlóan széles körben alkalmazást nyert a kisebb súlyú büntettek elkövetőinek feltételes szabadonbocsátása, amit szintén a SZOVNARKOM idevágó (1921) törvényes rendelkezései nyomán vett át a kodifikált büntetőjog. Alkalmazására az elítélt magatartása (javító-nevelő munkája) adott alapot, előnyben részesítve a dolgozó osztályok megtévedt elemeit. A feltételes szabadon bocsátást ezért csak a letartóztató intézet kezdeményezhette és a fogvatartás helye szerint illetékes bíróság döntése volt az irányadó. Meghatározott idő elteltével mind a szabadon bocsátott, mind pedig a feltételesen elítélt mentesülhetett a büntetett előéletéhez fűződő hátrányok alól.²³⁴ A fiatalok (14–16 éves korúak) és az elmebetegeket pedig csak gyógyító-nevelő kényszerintézkedések sújthatták a törvény szerint. A cselekmény társadalmi veszélyességének megszűnése, ill. az elévülés²³⁵ pedig eleve megszüntette a büntethetőséget, az elkövető halála és a kegyelem viszont úgy a büntethetőséget, mint a büntetés végrehajtását is kizárta.

A kodifikált büntető-, ill. polgári eljárásjogi viszonyok jellemzői szorosan tapadtak a jogrendező munka fentiekben vázolt eredményeihez. Így van ez az 1922-ben (május 25.) az RSzFSzR Központi VB. által elfogadott Bp. esetében is, amely az anyagi büntetőjogi kodifikáció érvényesülését szolgálva a törvényesség megszilárdításának kiterjedt rendszerét foglalta magában. A lezajlott bírósági szervezeti reformok nyomán azonban viszonylag rövid idő elmúltával módosításra szorult a kodifikált büntető perjog anyaga. A kódex ilyen értelmű átdolgozására került sor 1923 elején,²³⁶ majd pedig az Unió

²³⁰ Az 1919-es Alapelvek nem ismerték a pénzbüntetés fogalmát, az 1922. Btk. és az 1924. évi Alapelvek idevágó rendelkezései sem számottevő jelentőségűek.

²³¹ Meghatározott tevékenységtől eltiltás, az okozott kár jóvátétele, a társadalmi megrovás és a figyelmeztetés stb.

²³² Vagyis amikor a „polgári jogi igény megállapítása a büntető bíróság által polgári jogi viszonyt hoz létre.” Ld. *Sargodszkij, M. D.*: I. m. (1960) 191–192. pp.

²³³ Ld. Az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság Büntetőtörvénykönyve. (1952) 53–54. §§.

²³⁴ Ezen túlmenően a 6 hónapnál kisebb terjedelmű szabadságvesztés kitöltése, ill. a 6 hónaptól 3 évig terjedő büntetés letöltését követő 6 év után lehetett a büntetett előéletől mentesülni. Ld. Btk. 55. §.

²³⁵ A kisebb súlyú büntettekénél 3 év, a súlyosabb bűncselekmények esetében 5 év elteltével, hogy újabb bűncselekmény elkövetésére sor került volna.

²³⁶ Az átdolgozott büntető eljárásjogi kódex az Összoroszországi Központi VB. 1923. febr. 5.-i határozata alapján hatályosult.

hatáskörének kifejezőjeként 1924-ben kiadásra került „Az SzSzsZR és a szövetségi köztársaságok büntető eljárási jogának alapjai” c. törvény.²³⁷ Ez az előrelépés ezúttal is együtthaladt a köztársaságok büntető eljárásjogi kodifikációjával, amelynek irányt szabtak a fentiekben vázolt jogforrások.

Korszakunk végéhez érkezve joggal mondjuk tehát, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után — nem egészen egy évtized múltával — a szocialista jellegű jogrendszer alapozása eljutott a releváns jogi viszonyok törvényesen szabályozott rendjének arra a szintjére, amely alkalmas volt az anyagi jogi, ill. eljárásjogi ágazatok mindegyikében a modern értelemben vett kodifikációra. Ez a körülmény önmagában is kifejezte a kiformalódó szocialista jogrendszertípus életrevalóságát és a jogilag szabályozott társadalmi viszonyok majd minden területén meghaladottá tette a feudálkapitalista cári Oroszország jogrendjét. Jelesül a processzuális jog területén pedig messze maga mögé utasította a szovjet jog azokat a felemás bírói szervezeti és eljárásjogi törvényeket, amelyek még a késleltetett polgári átalakulás ún. állami reformtörvényei²³⁸ sorában ismeretesek. A vázolt jogforrástörténeti előzmények eredményeként a büntető eljárásjogi ágazatban maradéktalanul megszűnt a régi jogelemek felhasználásának szükségessége. Még ennél is jelentősebb azonban az a tény, hogy ez a kodifikált jog népek egész sorának tette lehetővé, hogy a primitív helyi szokásoktól, helyenként az elavult vallási normákkal összefonódó feudális bíraskodástól végérvényesen elszakadjanak.

A kodifikált szovjet büntető eljárási jog korszakunkban már elkülönült ágazattá vált. Kialakult a büntető ítékezés fórumrendszere és ez lényegileg alkalmasnak tűnt a ráháruló feladatok vitelére az Unió kialakulása után is. A szovjet büntető eljárás modern rendező elvei, így az anyagi igazság, a nyilvánosság, a szóbeliség, a közvetlenség, a védelemhez való jog, stb. páratlanul rövid idő alatt befogadást nyertek a két kontinensre kiterjedő szovjethatalom védelmében.²³⁹ A perorvoslathoz (fellebbvitelhez) való jognak egy sajátos kasszációs formáját sorolhatnánk még az elvi alapok körébe, ami a semmisségi panasz érvényesülésének nyitott utat, kötelezve ilyen esetben az erre illetékes bíróságokat az ügy egészének felülvizsgálatára.²⁴⁰ Törvénysértés esetén a kasszációs fórum új eljárás lefolytatását, ill. más bírói fórum kijelölését rendelhette el.

A korabeli szovjet büntető eljárási jog a tulajdonképpeni perszakaszokat (a tárgyalási és az ítélelhozatali) lényegileg elhatárolta az ún. nyomozati szakttól. Az eljárás nyomozati szakában nem adtak lehetőséget a gyanúsított védelmére, a tárgyalási szakban

²³⁷ Ld. az Osznovü ugolovno go sudoproizvodstva Szojuza SzSzsR i szojuznüh reszpublik, amit most már az SzSzsZR Központi Végrehajtó Bizottsága fogadott el.

²³⁸ A 19. század 60-as éveiben születő bírósági reformtörvényekről, ill. a 20. századba átlépve is csak hiányosan szabályozott eljárásjogi szabályzatokról van szó, amelyek már az ún. ellenreformer reakció szülöttei voltak. Ld. *Vilenskij, B. V.*: Szudebnaja reforma i kontrreforma v Rosszii. (Moszkva, 1969.) c. műve alapján.

²³⁹ Ld. a magyar nyelvre is átültetett *Cselcov, M. A.*: A szovjet büntető eljárás. Ford. Bene L. Bp. 1954. 58–71. pp., *Durmanov, N. D., Kleinman, A. J.*: A szovjet bünvádi és polgári eljárásjog alapelvei. Ford. Csánk B. Bp. 1949. 7–8., 41–42. stb. pp.

²⁴⁰ Vagyis nemcsak a semmisségi panasz tárgyát képező tényeket, hanem az ügy egészét vizsgálták ezek a fórumok. A semmisségi panaszt az ítélet kimondásától számított 5 napig lehetett benyújtani, ha az ügyben a rendes népi bíróság járt el. Más fórumokon (területi, kormányzósági, autonóm területi, ill. autonóm köztársasági) meghozott döntés ellen 72 órán belül lehetett panasszal élni.

viszont a lehető legteljesebb mértékben biztosították a vádlott jogait. Az előzetes eljárást a nyomozati szervek foganatosították, amelyeknek a tevékenysége felett az ügyészség gyakorolta a felügyeletet.²⁴¹ Ilyen értelemben az ügyészi felügyelet kiterjedt a miliciára és az átalakult állambiztonsági (GPU) szervek munkájára is. A bírói tárgyalásnak nyilvánosnak kellett lennie, ami alól csak a cselekmény elkövetése előtt kibocsátott szövetségi, ill. köztársasági törvény tehetett kivételt. Minden fórumon biztosítani kellett a vádlott anyanyelvén történő tárgyalást és a bíróságok a többségi anyanyelvi eljárást sem alkalmazhatták, ha a védelem ez ellen tiltakozott. A szovjet büntető eljárás eme pozitívumai természetszerűen átmentek a kodifikáció szintjére emelt polgári eljárásjogi viszonyokba is.

A jogi kodifikációs munka utolsó nagy alkotásai sorában ismerjük végül az 1923. évi szovjet Polgári Eljárásjogi Törvénykönyvet,²⁴² amely csak az RSzFSzR polgári eljárásának alapvető normái című NARKOMJUSZTIC instrukciók²⁴³ kibocsátása után jelent meg. A békés építőmunka követelményeinek megfelelően ez a kódex a polgári eljárásjog demokratizmusának kiterjesztését hozta magával. A polgári per csak az érdekelt fél kérelmére (kereset) indítható meg, az eljárásban a felek egyenlősége, a közvetlenség (tárgyalási elv), az anyagi igazságosság elve, a szóbeliség és az anyanyelv használatának biztosítása érvényesült.²⁴⁴

Korszakunk jogfejlődésének vázlatos áttekintése alapján tehát azt látjuk, hogy a szovjethatalom megszilárdulása és a békés építőmunka korszakába történő átlépés gyökeres változások egész sorát hozta a szocialista jogrendszer fejlődésében. Ezek a változások a forradalom vívmányainak megőrzésén és a törvényesség kiszélesítésén túlmenően a szocialista jellegű jog szinte minden ágazatában nemzetközileg is elismert normarendszerek kodifikálásáig jutottak el. Egyenként ezek az alkotások még jócskán magukon viselték a kieleezett osztályellentétek és a gazdasági leromlás nyomait, a szocialista jog kiépítésének üteme és újszerűsége azonban önmagában is páratlan előrelépésként áll elénk. Mindezt az államberendezkedésben lezajlott korszakalkotó változásokkal együtt szemlélve mondhatjuk, hogy a vizsgált korszak nemcsak a szövetségi, ill. nemzeti államépítés egyedülálló közjogi rendszerével vonta magára a figyelmet, hanem a szocialista jellegű anyagi- és eljárásjogi ágazatokban is maradandót alkotott. Az elért eredmények pedig jó szolgálatot tettek az Unió, ill. az egyenrangú szovjet köztársaságok jogrendjének stabilizálása érdekében és a megmerevedés veszélye nélkül alkalmasak voltak a közelgő gazdaság- és társadalomformáló korszak (az iparfejlesztés és a kollektivizálás) ugyancsak összetetten jelentkező feladatainak alátámasztására.

²⁴¹ Az illetékes prokuror vádja alapján büntető eljárás is indítható a nyomozati szerv ellen. vö. *Uljanova, L. T.*: Sztanovlenie i razvitie szovetszkogo szledstvennogo apparata. Szovetszkoe Gosz. i Pravo 5/1977. 67–75. pp.

²⁴² Az RSzFSzR kódexeként 1923. szept. 1-ével léptették életbe és ezt követően születtek meg a szovjet köztársaságok önálló Pp. kódexei is.

²⁴³ Ld. Instrukcii ob osznovnüh formah grazhdanskogo processza, 1923.

²⁴⁴ Ld. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo v period sztroitel'sztva szocializma (1921–1935. g.) Isztorija szovetszkogo goszudarsztva i prava 2. (1968) 598–605. pp. Vö. *Durmanov, N. D., Kleinman, A. J.*: i. m. (1949) 51–56. pp.

A X. NEMZETKÖZI ÖSSZEHAISONLÍTÓ JOGI KONGRESSZUS

(Budapest, 1978. augusztus 23–27)

PÉTERI ZOLTÁN

1. Az állam- és jogtudományok nemzetközi rendezvényeinek sorában megkülönböztetett hely illeti meg az összehasonlító jogi kongresszusokat. E négy évenként esedékes találkozó rangját és jelentőségét egyrészt az szabja meg, hogy a világ legtekintélyesebb jogtudósait tömörítő Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia (Académie Internationale de Droit Comparé) égisze alatt rendezik meg őket, másrészt az, hogy nem egy jogágazat, illetve jogi diszciplína anyagához kapcsolódnak, hanem az állam- és jogtudományok egész rendszerét átfogják, sőt azok segédtudományaira is kiterjednek. Az ún. droit comparé-nak az a hiányossága ugyanis, hogy – a jogrendszer különböző ágazataival szemben – nincs önálló tárgya, vagyis az életviszonyok egy önálló, elkülöníthető köréhez kapcsolódó s ezzel a tudományos önállóságot biztosító jogszabály-anyaga, ugyanakkor egyfajta előnyt vagy többletet is jelent: azt tudniillik, hogy az összehasonlító módszer alkalmazása révén úgyszólván minden jogi probléma összehasonlító jellegűvé válhat, s ezzel megnyílik az út a droit comparé birodalmának szinte parttalan kiterjesztése, valamint – ami ezzel együttjár – az összehasonlító jogi kongresszusok tematikájának bővülése, átfogóbbá válása felé.

Hogy ez, az összehasonlító módszer alkalmazása révén elért tematikai terjeszkedés egyúttal gazdagodás-e abban az értelemben, hogy az összehasonlítás a vizsgált jogintézmények lényegének jobb megvilágításával, közelebbi megismerésével az állam- és jogtudományi kutatómunka új, önálló területei felé nyit utat, olyan kérdés, amellyel kapcsolatban szinte a jogösszehasonlító mozgalom első lépéseitől kezdve szembetűnő a „communis opinio doctorum” hiánya. Hogy itt valóban tudományról van-e szó, hogy a jogösszehasonlítás egyszerű módszer-, illetve önálló tudomány-jellege körül évtizedeken át folytatott viták átmeneti vagy talán véglegessé váló szünetelése alapján e kérdés megoldott voltára vagy éppen ellenkezőleg: eldöntetlenségére s legfeljebb aktualitásának csökkenésére következtethetünk, olyan probléma, amelyre vonatkozólag jószerint megoszlanak a vélemények, s nyilván a céltévesztés hibájába esnek minden olyan kísérlet, amely egy, bármily sikeresnek tűnő összehasonlító jogi kongresszusról szóló beszámoló kapcsán e kérdés eldöntésére vállalkoznék. Legfeljebb az látszik valószínűnek, hogy az elemzés mélysége, az elvi-általánosító következtetések levonásának igénye, illetve eredményessége lehet az a kiinduló pont, amely egyfajta megkülönböztetésre indít, elválasztó vonalat húzva a hasonlóságok és eltérések egyszerű regisztrálását célzó *leíró jogösszehasonlítás*, illetve a lényegi összefüggések, törvényszerűségek feltárásához vezető s ily módon az összehasonlító jogelmélet rangját igénylő vagy legalábbis a jogelmélet határterületéig nyúló ún. *összehasonlító jogtudomány* között.

Abban viszont nincs véleményeltérés – s ezt igazolta a X. Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszus iránt megnyilvánuló széles körű érdeklődés is –, hogy a jogösszehasonlítás ma már – módszer- vagy tudomány-jellegétől függetlenül – olyan nemzetközi mozgalommá terebélyesedett, amely mind a jogéletet, mind pedig az állam- és jogtudományok egész területét átfogja, az elmélet és a gyakorlat szakembereit egyaránt a maga vonzási körébe tömöríti. Amikor tehát a jubileumi, tizedik összehasonlító jogi kongresszusnak a Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia vezető testületének döntése, illetve felkérése alapján Magyarország lett a házigazdája, ez a döntés Budapestet egy időre valóban az egész világ jogász-közvéleményének fókuszába állította, s tette a kongresszus színhelyét, a Magyar Tudományos Akadémia Duna-parti palotáját – legalábbis a kongresszus napjaira – a jogászokat világszerte foglalkoztató legaktuálisabb jogtudományi és joggyakorlati problémák megvitatásának rangos és elismert fórumává.

2. A jogösszehasonlítás kérdéseivel foglalkozó világkongresszus megrendezésének gondolata viszonylag korán, már az összehasonlító módszer „újrafelfedezésének” és az ún. összehasonlító tudományok létrejöttének első eredményei alapján, a XIX. század végén felmerült, s a századforduló Párizsában valóra is vált.¹ Az ott felröppentett jelszó – a „droit commun législatif” megteremtése – azonban a történelem tanúsága szerint egyértelműen idő előttinek bizonyult, s az I. világháború kirobbanása nemcsak a jogegységesítés eszméjét, hanem a komparatisták világtalálkozóihoz fűzött, túlzottan optimista remények valóraváltását is hosszabb időre visszavetette.

A jogösszehasonlító kongresszusok eszméje csak a „nagy háború” után, az 1924-ben megalakult Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia keretében támadt új életre, amennyiben az Akadémia józan mértéktartással megfogalmazott célkitűzései között a nemzetközi kongresszusok négy évenként esedékes megrendezése is szerepelt.² A Nemzetközi Akadémia létrehozásában nagy érdemeket szerzett és éppen ennek elismeréseként első főtítkárának megválasztott, külföldre szakadt magyar jogász, Balogh Elemér fáradozásai alapján 1932-ben Hágában sor is került a Nemzetközi Akadémia első kongresszusának megrendezésére, majd a sikeres kezdeményezést 1937-ben az újra Hágában megtartott második kongresszus követte.³ E lépések sorát a II. világháború kitörése egyidőre félbeszakította, de 1950 óta a kongresszusok megrendezésére – a droit comparé eszméjének világméretű elterjedésével párhuzamosan – az előírányzott négyéves időközökben, lassanként hagyománnyá szilárduló szervezeti elvek és formák között, rendszeresen sor kerül. London (1950), Páris (1954), Brüsszel (1958), Hamburg (1962), Uppsala (1966), Pescara (1970) és Teherán (1974) voltak e folyamat egymást követő állomásai,⁴ – 1958 óta a

¹ Ld. Congrès international de droit comparé. Procès-verbaux des séances et documents. I–II. Paris, 1905., ill. 1907.

² Ld. Szabó, Imre: Elemér Balogh et l'Académie Internationale de Droit Comparé. In: Comparative Law – Droit comparé 1978. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 11–22. p.

³ Ld. Actorum Academiae Universalis Jurisprudentiae Comparativae – Mémoires de l'Académie Internationale de Droit Comparé. Vol. II. Sirey, Paris, Pars I. 1934.; Pars II. 1934.; Pars III. 1935.; Pars IV. 1935., illetve Voeux et Résolutions – Resolutions and Recommendations of Second Congress of Comparative Law, The Hague, 4–11 August 1937. imp. G. Thone, Liège, 1937.

⁴ E kongresszusok programjával kapcsolatban ld. Szladits, Charles: A Bibliography of Reports of the International Congresses of Comparative Law 1932–1974. Reprinted from the American Journal of Comparative Law. Volume XXV, Fall 1977. Number 4.

szocialista jogtudomány képviselőinek egyre fokozódó részvételével —, mígnem az 1978-ban esedékes tizedik, jubileumi kongresszus megrendezésének jogát — éppen a jogösszehasonlítás területén elért szocialista s ezen belül magyar eredmények elismeréseként — Budapest kapta meg.

A budapesti kongresszus nemcsak annyiban jelent határkövet a jogösszehasonlító mozgalom történetében, hogy a világ komparatistáit első alkalommal fogadta egy szocialista ország fővárosa, hanem — s talán még hangsúlyosabban — a jogösszehasonlítás tartalmi megújulásának bizonyítékaként is: az a mozgalom, amely a századforduló táján lényegében a legfejlettebb európai országok jogászainak egymás közti párbeszédét jelentette, ma már valóban világméretűvé vált, s nemcsak az új típusú, szocialista jogrendszer és jogtudomány, hanem az ún. „harmadik világ” egyenrangú partnereként való jelentkezését is tükrözi.⁵

Talán nem tévedünk, ha az összehasonlító jogi kongresszusok történeti útjának legújabb állomásánál ezt a sajátos, új arculatot tartjuk a fejlődés legjellemzőbb vonásának: a budapesti kongresszus a korábban kialakult formákat megőrizve — s ennyiben mintegy az „alapító atyák” kezdeményezéséhez kapcsolódva s azt illően megbecsülve — tartalmilag már az „új idők új dalait”, a lényegét tekintve megváltozott nemzetközi jogösszehasonlítás útjait jelzi.

3. A régi forma és az új tartalom közti feszültség voltaképpen már a kongresszus tudományos programjában, a megvitatásra kitűzött témák jegyzékében is kimutatható. A Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia szinte sérthetetlennek tűnő hagyományai közé tartozik ugyanis a kongresszusi program szekciók keretében történő megszervezése és lebonyolítása, ami nem csupán a kongresszus munkájának egyfajta tagolását jelzi, hanem bizonyos, a jogösszehasonlító mozgalom korábbi szakaszaihoz kapcsolódó felfogások továbbéléséről is tanúskodik.

E szekciók „hagyományos”-sá vált — az 1970-ben megrendezett pescara-i kongresszus óta változatlan — tagozódása ugyanis a következő képet mutatja.⁶

I. szekció

- A) Jogtörténet és jogi etnológia.
- B) Általános jogelmélet és jogfilozófia.
- C) Összehasonlító jog és módszerei; jogegységesítés.

II. szekció

- A) Polgári jog.
- B) Nemzetközi magánjog.
- C) Polgári eljárásjog.
- D) Földjog.

⁵ A kongresszus több mint 700 részvevője között 35 ország jogrendszerének, illetve állam- és jogtudományának képviselői foglaltak helyet, közöttük — ezúttal első ízben népes delegációkkal — az európai szocialista országok komparatistái, valamint több, a jogösszehasonlító világmozgalomban eddig szerényebb szerepet játszó ország küldöttei. Ld. Liste des Participants du Xe Congrès International de Droit Comparé. Budapest, 1978.

⁶ Megjegyezzük, hogy a most VI–VIII. szekciókba sorolt témák korábban Speciális szekció néven egybefoglalva szerepeltek.

III. szekció

- A) Kereskedelmi jog.
- B) Intellektuális jogok.
- C) Munkajog.
- D) Légijog.

IV. szekció

- A) Nemzetközi közjog.
- B) Alkotmányjog.
- C) Közsabadságok.
- D) Közigazgatási jog.
- E) Pénzügyi jog.

V. szekció

- A) Büntetőjog.
- B) Büntető eljárásjog.

VI. szekció

- A) Bibliográfia.

VII. szekció

- A) Informatika.

VIII. szekció

A strasbourgi Nemzetközi Összehasonlító Jogi Fakultás egykori hallgatóinak szekciója, esetenként kiválasztott témával.

E tematikai tagozódással szemben természetesen aligha volna értelme azt észrevételezni, hogy nem a szocialista jogrendszer-tagozódást követi, hiszen ez a jogösszehasonlító világmozgalom eddigi történetéből logikusan fakad. Úgy tűnik azonban, hogy a jogösszehasonlítás — előzőekben jelzett — átfogó igényeinek szolgálata, az egyetemességre való törekvés a jogösszehasonlító kongresszusok szervezőit és részvevőit esetenként túlságosan is eltávolítja az ún. összehasonlító jogtudomány elméleti alapjaitól.

A *droit comparé* fogalma ugyanis — nem utolsósorban éppen a jogösszehasonlítás, illetve a jogösszehasonlító kongresszusok nagy klasszikusai közé számító E. Lambert iránymutatásainak megfelelően⁷ — mindinkább a tételes jog, illetve a joggyakorlat igényeivel kapcsolódott össze (*législation comparée*), és egy más tudományterület, az ún. összehasonlító jogtörténet vagy ethnológiai jogtudomány körébe utalta az ősi kultúrák és jogrendszerek tanulmányozását, illetve a jogfejlődés egyetemes érvényű, természettudományos egzaktusági törvényszerűségeinek feltárására és megfogalmazására irányuló kutatásokat. A jogtörténet és a jogi ethnológia kérdéseivel foglalkozó szekció-területek fenntartása tehát a jogösszehasonlító mozgalom régmúltját idézi fel; egy olyan, kezdeti időszakot, amelynek tudományos kérdésfeltevéseitől messze távolodott napjaink jogösszehasonlítása.⁸

⁷Ld. Lambert, *Édouard*: La fonction du droit civil comparé. Paris, 1903. 931. és köv. p.

⁸Tartozunk az igazságnak azzal, hogy az e téren mutatkozó előrehaladásról is megemlékezzünk, hiszen pl. még az 1966-os uppsalai kongresszuson is az I. szekció korábbi tagozódása érvényesült, önálló részterületként szerepeltetve a jogtörténetet, a kánonjogot, a jogi ethnológiát, a keleti jogot, a jogfilozófiát, végül pedig az összehasonlító jogot, annak tanulmányozását, tanítását és a jogegységesítést. Ld. *Szládits*: i. m. 755–759. p.

Ugyanígy kérdéses az általános jogelméleti és jogfilozófiai kérdések önálló szerepeltetése a jogösszehasonlító kongresszusok tematikájában. A félreértések elkerülése érdekében szükséges hangsúlyozni, hogy a természetesen nem az elméleti megközelítés ellen emelünk szót, csupán annak a véleményünknek kívánunk hangot adni, hogy a jog általános elméleti kérdései csak mint az összehasonlító módszer alkalmazásával kapcsolatos kérdések, tehát elsődlegesen a *jogösszehasonlítás* elméleti kérdései formájában tarthatnak számot a komparatisták érdeklődésére, szerepelhetnek a jogösszehasonlító kongresszusok programján. Ha erről a megkülönböztetésről mint egyúttal minden más, a kongresszus napirendjére tűzött téma feldolgozásának és megvitatásának *differentia specifica*-járól lemondanánk, valóban nehéz volna az ún. összehasonlító jogtudomány önállóságát megindokolni, s a jogösszehasonlító kongresszus végeredményben különböző jogterületek szakembereinek egy semmire sem kötelező, sőt megtevesztő jelszó égisze alatt történő, esetleges találkozájává válnék.

Kétséges indoklású a bibliográfiai és informatikai témák kiválasztása, illetve önálló szekciókba való sorolása is, amiként azt is könnyű belátni, hogy a VIII., úgynevezett „strasbourgi öregdiák”-szekció önállósítása sem elvi megfontolásokra támaszkodik, hiszen mindenkorí témája logikusan besorolható volna az adott jogág kongresszusi szekciójának témái közé.

Mindezek azonban – úgy tűnik – csupán egyedi, a másodlagos jelentőségű részletek körébe sorolható kérdések. A jogösszehasonlító kongresszusok tudományos programjával kapcsolatos alapvető probléma – megítélésünk szerint – az említett egyetemességre törekvésből, illetve az ezzel összefüggő túlméretezettségből fakad, s talán úgy fogalmazható meg, hogy a jelenlegi megoldás túlságosan kiterjeszti, egyben szét is aprózza a kongresszus munkáját. Minthogy valamennyi szekció a körébe sorolt jogágakon belül további tagozódást is mutat, a megvitatásra kitűzött témák száma szükségszerűen túlságosan megnő – jelenleg már a negyvenet is meghaladja⁹ –, ami a kongresszus időbeli kereteit figyelembe véve, súlyos gondok forrásává válik. A tematikai gazdagság ugyanis – noha kétségtelen előnye a sokoldalúság, a nemzetközi jogfejlődés napirendjén szereplő, legfontosabbnak vagy legalábbis legaktuálisabbnak ítélt problémák előterébe állítása – úgyszólván lehetetlenné teszi a felvetődő kérdések részletes megvitatását, a problémákban való megfelelő elmélyedést s – az egyes szekciók egyidejű ülésezése következtében – a kongresszusi munka egészének figyelemmel kísérését is. Mivel pedig a kongresszus időtartama 4–5 munkanapnál aligha lehet hosszabb, szinte megoldhatatlannak látszik egy-egy téma megvitatására a jelenleginél (3–4 óra) több időt biztosítani, illetve ez csak a kongresszusi tematika jelentős szűkítésével volna megvalósítható.

Megfontolható természetesen az is – és a Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia szocialista csoportjának javaslatai éppen erre irányulnak – hogy nem volna-e célszerűbb a kongresszus munkáját *néhány* vagy esetleg *egyetlen* központi téma köré csoportosítani, ami annak beható, sokoldalú megvitatását biztosíthatná. Ezek a javaslatok eddig nem vezettek eredményre, pedig a „non multa, sed multum” klasszikus elve is a koncentráció szükségességére figyelmeztet.

A probléma gyökerei azonban nyilván túlnőnek a szervezési elvek vagy szervezeti keretek megvonasán, és a jogösszehasonlítás mibenlétének értelmezéséhez mint alapvető

⁹ A budapesti kongresszus programján 44 téma szerepelt.

kérdéshez kapcsolódnak. Mi a jogösszehasonlítás specifikuma, mi teszi a különböző jogágak – vagy tudományterületek – körében folyó munkálatokat összehasonlító jelle-gűvé, illetve vezeti át az ún. összehasonlító jogtudomány területére? Aligha tévedünk, ha úgy véljük, hogy éppen az összehasonlító jogi kongresszusok programja, tehát az össze-hasonlító módszernek bizonyos, kiválasztott témák feldolgozása során elődleges, meghatá-rozó jelleggel történő alkalmazása lehet hivatott arra, hogy e kérdésekre világosságot derítsen.

4. A kongresszusi programban szereplő témák megvitatása – ugyancsak a korábban kialakult hagyományok alapján – ún. főreferátumok (rapport général) alapján történik; ezeket a Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia vezetősége által felkért főreferensek a különböző országokból beérkező nemzeti referátumok (rapport national) alapján készítik el s bocsátják megfelelő időben és példányszámban a résztvevők rendelkezésére. A főrefe-rensok kijelölése többnyire gondos válogatás alapján, egy nemzetközi szakértő-testület véleményének meghallgatása után, tudományos és nemzetközi tudománypolitikai szem-pontok mérlegelésével történik, amennyiben a főreferensek megoszlása a különböző országok közötti megfelelő arányokat is kifejezésre juttatja, illetve az arányos képviselet elvét biztosítja. A szocialista országok növekvő szerepét, a jogösszehasonlítás terén elért eredményeik nemzetközi elismerését mutatja főreferenseik számának kongresszusról kongresszusra történő emelkedése, ami végső fokon természetesen összefügg a világban végbemenő folyamatoknak, súlypont-eltolódásoknak a Nemzetközi Akadémia vezetősége által történő reális számbavételével is.¹⁰

A kongresszus munkájának e szervezeti felépítéséből következik, hogy a tulajdon-képpeni jogösszehasonlító munka, az összehasonlító módszernek bizonyos kiválasztott jogi témák körében történő alkalmazása a főreferensekre hárul, amennyiben az ő felada-tuk, hogy a hozzájuk eljuttatott nemzeti referátumok alapján, a különböző országok jogának összehasonlítása útján általánosító következtetésekhöz jussanak. Éppen e követ-keztetések mélysége és sokoldalúsága, a múltbeli fejlődés alapján az adott jogintézmény várható jövőbeli útjának felvázolása, a „közös” jegyek alapján az adott jogintézmény „lényeges” ismérveinek feltárása – íme, ezek lehetnek azok a célkitűzések, amelyeknek megvalósítása nem csupán felszíni sikert, eredményes kongresszusi szereplést biztosít a főreferens számára, hanem egyúttal tudományágának továbbfejlesztéséhez, a jogösze-hasonlítás önálló tudománnyá válásához is hozzájárulhat.

Sajnos, a valóság e tekintetben is többnyire szürkébb a sokszínű lehetőségeknél, s még a legszebb elképzelések valóraváltása is gyakran leküzdhetetlen nehézségekbe ütkö-zik. Ahhoz ugyanis, hogy a főreferensek valóban tudományos igényű jogösszehasonlító munkát végezhesenek, nélkülözhetetlen előfeltétel az összehasonlítandó jelenségek bizo-nyos homogeneitása. „Csak az összehasonlíthatót lehet összehasonlítani” – hangzik a jogösszehasonlítás sokat és sokféleképpen idézett aranyigazságainak egyike,¹¹ s ez a követelmény a kongresszusi főreferátumok készítői számára legalább két szempontból, a realitások két különböző szintjén is nehézségeket támaszthat.

¹⁰ A kongresszus 44 témája közül 14-nek volt szocialista főreferense, közülük 4 a magyar állam-és jogtudomány képviselője. Ugyanezek a számszerűségek a IX., Teherán-ban rendezett kongresszuson a következőképpen alakultak: a témák száma: 40, szocialista főreferens: 9, ebből magyar: 2.

¹¹ Ld. Zweigert, K.: Méthodologie du droit comparé. In: Mélanges Maury. t. I., 1960. 586. p.

Először is arra van szükség ugyanis, hogy az összehasonlíthatóság a vizsgált jogi jelenségek körében, a jogi és a mögötte meghúzódó társadalmi realitások szintjén fennálljon, tehát a beérkező nemzeti referátumok valóban összehasonlítható jogi megoldásokról adjanak számot. Ez — világunk megosztottságára, a szembenálló társadalmi formációk jogrendszereinek lényegbeli különbözőségére tekintettel — eleve egy sor jogi és nem-jogi tényező figyelembevételét igényli, olyan tényezőket, amelyeknek jelentőségére a nemzetközi jogösszehasonlító mozgalomban — pl. a jogtípus, a jogcsalád vagy a jogrendszer „stílusa” terminus technicus-ok alkalmazásával — már sokszor utaltak,¹² s amelyeknek valóságos értelmét illetően a főreferens szükségképpen a nemzeti referátumok nyújtotta információkra van utalva. Itt, a nemzeti referátumok realitásának szintjén lép fel azonban a második nehézség is: az tudniillik, hogy a különböző jogi megoldások milyen összetevői tekinthetők relevánsnak az összehasonlító-általánosító következtetések levonása szempontjából, olyan kérdés, amelyre igen sokféle válasz adható, s ez természetesen az egyes témákhoz beérkező nemzeti referátumokat is jellemzi.

A Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia kialakult gyakorlata alapján a főreferensekre hárul az a feladat, hogy a nemzeti referátumok egyediségéből az általánosság szintjén összehasonlító szintézist teremtsenek; e „generál-klauszula” kitöltése és értelmezése során azonban egyéb segítségre — legalábbis a Nemzetközi Akadémia részéről — nemigen számíthatnak. Így azután a főreferensek felkészültsége, tárgyismerete s nem utolsósorban átfogó jogi kultúrája játszik döntő szerepet a szintézis létrehozatalában; lényegében tőlük függ, hogy mennyire jelenti a *droit comparé* valóságos gazdagodását egy-egy jogösszehasonlító kongresszus anyaga.

A budapesti kongresszus abban is a hagyományok folytatójának bizonyult, hogy főreferensei — a Nemzetközi Akadémia egységes iránymutatásának hiányában — nagyon különbözőképpen értelmezték feladatukat. Többségük megkísérelte, hogy az adott téma nemzeti referenseihez eljuttatott tematikai vázlat vagy kérdés-lista segítségével bizonyos fókig orientálja azok munkáját (más kérdés, hogy ezeket az irányjelzéseket az érintett nemzeti referensek mennyiben tartották magukra nézve kötelezőnek), ez az egységesítő törekvés azonban önmagában hordta a maga buktatóit. Az összehasonlító elemzés körébe vont jogintézmények egyes aspektusai ugyanis nem egyforma súllyal jelentkeznek a világ jogrendszereiben; nagyon is érthető, sőt természetes tehát, hogy ezek az eltérések a nemzeti referátumokban is tükröződtek, sőt a nemzeti referensek figyelme is elsősorban a jogi szabályozás, illetve jogfejlődés nemzeti specifikumaira s nem a főreferens által relevánsként kiemelt vagy közös aspektusokra összpontosult. Az az anyag tehát, amely a nemzeti referátumok alapján a főreferens rendelkezésére áll, meglehetősen heterogén; ez részben meg is magyarázza a főreferátumokban mutatkozó jelentős különbségeket. Az eltérések másik, nagyobb része a főreferensek személyében rejlő szubjektív tényezőkből fakad.

¹² Ld. pl. *Szabó Imre*: Az összehasonlító jog elméleti kérdései. In: A jogösszehasonlítás szocialista elmélete. Budapest, 1975. 96. és köv. p.; *David, René*: A jelenkor nagy jogrendszerei. Összehasonlító jog. Budapest, 1977. 26. és köv. p.; *Zweigert, K.*: Zur Lehre von den Rechtskreisen. In: XXth century comparative and conflict law. Legal essays in honour of H. E. Yntema. Leyden, 1961. 48. és köv. p.

Nagyfokú szerénységre vallana természetesen, ha bárki is arra vállalkoznék, hogy érdemben méltassa vagy értékelje a X. Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszusra készült többszáz nemzeti és főreferátumot. Csupán annak megállapítására szorítkozunk tehát, hogy a főreferátumok rendeltetésének és célkitűzéseinek értelmezésében – legalábbis az elkészült anyagok tanúsága szerint – maguk a főreferensek sem jutottak közös nevezőre. Az első csoportba azok sorolhatók, akik feladatukat kiterjesztően értelmezve, igyekeztek annak igen részletesen, sokoldalúan eleget tenni, s a hozzájuk eljuttatott nemzeti referátumok anyagát feldolgozva és saját álláspontjukkal kiegészítve, fogalmazták meg általánosító következtetéseiket. Mások inkább a nemzeti referátumok minél hívebb bemutatását tekintették elsődleges feladatuknak, ami végső soron az egyes nemzeti jogi megoldások leíró jellegű egymás mellé állítását eredményezte, nem egyszer teljesen lemondva a problémák elvi-elméleti felvetéséről és elemzéséről. A főreferátumok harmadik csoportja – ezzel szöges ellentétben – csupán a vitás kérdések exponálását tartalmazta, s a különböző álláspontok részletes kifejtését és ütköztetését nyilvánvalóan a kongresszusi szekció-ülésektől várta. Végül – sajnálatos módon – akadt olyan eset is, amikor a Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia vezetősége által felkért főreferens egyáltalán nem tett eleget feladatának, szinte az utolsó pillanatban lemondva a főreferátum elkészítéséről.

Mindezek a különbségek nem csupán a főreferátumok terjedelmét befolyásolták, vagyis hogy a Nemzetközi Akadémia vezetősége által kért kb. 30 oldalas főreferátumok helyett esetenként minimális (4–5 oldal) terjedelmű, más esetekben viszont a megadott kereteket jelentősen túllépő (100–150 oldalas) főreferátumok készültek, hanem ismételten felvetik a kongresszushoz fűződő elvárások, célkitűzések átfogó kérdéseit is. Vajon egy-egy kész jogösszehasonlító tanulmány – tehát a beérkezett nemzeti referátumok alapján készült főreferátum – megvitatását kell-e az egyes szekcióülések feladatának tekinteni, vagy pedig – éppen ellenkezőleg – maga a kongresszus az a fórum, ahol a főreferens által csupán exponált „releváns” kérdések megvitatása során a „communis opinio doctorum” megfogalmazhatóvá válik? A magunk részéről egyértelműen az első változatot tartjuk célravezetőbbnek; már csak annak figyelembevételével is, hogy a nemzeti referensek jelentős része (esetenként még a főreferensek egyrésze is) nem tud a kongresszuson részt venni, ily módon a referátumaikban kifejtett nézetek szóbeli megütköztetése eleve lehetetlenné válik. Akadályozzák a „fél-kész” anyagok beható megvitatását a rendelkezésre álló időbeli keretek is; nagyon reálisnak tűnik az a veszély, hogy a nemzeti referátumokba foglalt tudományos eredményeket összegező s ennyiben a vita számára egyfajta orientálódást biztosító főreferátum nélkül az eszmecsere túlságosan szerteágazóvá válik.

Aligha lehetne tehát jobb megoldást ajánlani a jogösszehasonlító kongresszusok munkájának előkészítéséhez, mint a jelenlegi, a kialakult hagyományokra épülő eljárás. Legfeljebb annak fontosságát célszerű ismételten aláhúzni, hogy az előkészítő szakaszban különösen nagy jelentősége van a főreferensek kiválasztásának, illetve munkájuk megfelelő koordinálásának.

5. Szervesen kapcsolódik a jogösszehasonlító kongresszusok munkájához anyaguk megfelelő formában történő hozzáférhetővé tétele, vagyis kiadása. E téren voltaképpen már a komparatisták Párisban tartott első világtalálkozója példát mutatott a tanácsko-

zások teljes anyagának közzétételével¹³, s ezen az úton haladt a Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia még Balogh Elemér által inspirált kezdeti tevékenysége is, az I. Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszus főreferátumainak az Akadémia Actá-iban, azok II. köteteként történő közreadásával.¹⁴ Ugyancsak az I. kongresszustól kezdődően jelentkeznek egyes résztvevő országok is a kongresszusra készült nemzeti referátumaik publikálásával¹⁵, s ez a kezdeményezés a II. világháború okozta megtorpanás után ma is, egyre bővülő keretek között folytatódik.¹⁶

A magyar állam- és jogtudomány az 1962-es hamburgi kongresszus óta jelentkezik rendszeresen a magyar kontribúciókat tartalmazó idegennyelvű kötetek közreadásával.¹⁷ E kötetek egyre bővülő terjedelmükkel, az egyes kongresszusi témákhoz nemzeti referátumot készítő szakemberek állandóan növekvő számával¹⁸ nem csupán a magyar állam- és jogfejlődés, valamint az ehhez kapcsolódó kutatómunka eredményeit teszik hozzáférhetővé az angol és francia nyelvű olvasóközönség számára, hanem azt a fejlődést is jelzik, amelyet a jogösszehasonlítás eszméje az elmúlt másfél évtized folyamán Magyarországon elért. Míg az első szerény kezdeményezést, a „hamburgi kötet” 7 tanulmányát voltaképpen csak a jogösszehasonlító kongresszusok munkájába való érdemi bekapcsolódás kezdeti igénye foglalta egységbe, addig a budapesti kongresszusra készült terjedelmes kiadvány – az egy évvel korábban közreadott és számottevő nemzetközi visszhangot keltett idegennyelvű tanulmánykötettel fémjelzett kezdeményezést folytatva¹⁹ – már egy új, egységes *elméleti koncepció*, a *droit comparé*, illetve a comparative law tudományos önállóságának elismerése felé vezető út újabb, jelentős állomását jelenti a szocialista magyar jogtudományban.

Most, a budapesti kongresszus után a rendező bizottságra még egy jelentős és megtisztelő feladat vár: a főreferátumok anyagának önálló kötetben történő megjelente-

¹³ Ld. az 1. lábjegyzetet.

¹⁴ Ld. a 3. lábjegyzetet. Megjegyezzük még ezzel kapcsolatban, hogy a II. Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszus főreferátumait nem publikálták.

¹⁵ Az I. és II. kongresszuson a német jogtudomány jelentkezett önálló kötettel (ld. Deutsche Landesreferate zum Internationalen Kongress für Rechtsvergleichung im Haag 1932. Hrsg. von Ernst Heymann. Leipzig, 1932., ill. Deutsche Landesreferate zum II. Internationalen Kongress für Rechtsvergleichung im Haag 1937. Hrsg. von Ernst Heymann. Berlin, 1937.), a III. kongresszustól kezdve már Franciaország (Contributions françaises aux IIIe et IVe Congrès internationaux de Droit Comparé. Études de droit contemporain I–IV. Paris. 1959.), majd más országok is követték ezt a példát.

¹⁶ A budapesti kongresszuson a nyugati jogrendszerek képviselőiben az Egyesült Államok, Kanada, Anglia, az NSZK, Olaszország, Hollandia, Belgium jelentkezett önálló kötettel; a szocialista országok részéről a rendező Magyarországon kívül a Szovjetunió, Lengyelország, Jugoszlávia, Csehszlovákia, Románia és az NDK adta közre a kongresszusra készült nemzeti referátumait.

¹⁷ Ld. Studies in Jurisprudence – Études juridiques. Budapest, 1962., Études en Droit Comparé – Essays in Comparative Law. Budapest, 1966., Droit Hongrois – Droit Comparé/Hungarian Law – Comparative Law. Budapest, 1970., The Comparison of Law – La Comparaison de Droit. Budapest, 1974.

¹⁸ A hamburgi kongresszusra készült kötetben 9 szerző összesen 7 tanulmánya szerepelt; ez a szám a következő – uppsalai – kötetben 15 szerző 13 tanulmányára emelkedett, majd a pescarai kötetben elérte a 19 szerző által készített 18 tanulmányt. A teheráni kötetben 21 szerző jelentkezett 19 tanulmánnyal, míg a budapesti kongresszusra készült kötet 26 szerző 26 tanulmányát tartalmazza.

¹⁹ A Socialist Approach to Comparative Law. Ed. I. Szabó and Z. Péteri. Leyden–Budapest, 1977.

tése. Ez az anyag – amely az Akadémiai Kiadó gondozásában előreláthatólag 1980 folyamán lát majd napvilágot – a kongresszuson vitára bocsájtott szövegekhez képest több-kevesebb módosulást mutat. Ezek, a főreferensek által utólag eszközölt változtatások részben a Nemzetközi Akadémia vezetőségének a főreferátumok megközelítőleg hasonló terjedelme iránti igényével függnek össze, részben azonban az előzőekben jelzett főreferensi szemléletmód, illetve megközelítés különbözőségével is. Míg ugyanis a főreferensek egyrésze a kongresszuson bemutatott szöveget lényegében változatlan formában véglegesítette a kiadás számára, addig mások – az eredeti szöveget szinte csak vitaindítónak tekintve – több-kevesebb változtatást eszközöltek, esetenként jelentősen átdolgozták referátumuk szövegét. Mindezzel azonban – legalábbis úgy tűnik – nem sikerült teljesen kiküszöbölni a kongresszus tudományos anyagában mutatkozó egyenetlenségeket, s a megjelenés előtt álló kötet e tekintetben aligha hoz érdemi változást a korábbi, hasonló jellegű publikációkhoz képest.

Felvethető azonban a jogösszehasonlító kongresszusokhoz kapcsolódó publikációk tekintetében egy másik, nem kevésbé érdeminek tűnő észrevétel is, s ez szorosan összefügg a jogösszehasonlítás mibenlétére és feladataira vonatkozó s az előzőekben jelzett felfogásbeli eltérésekkel.

Arról van ugyanis szó, hogy noha e publikációk az összehasonlító jogi kongresszusok alkalmából készültek, éppen jogösszehasonlító jellegükkel kapcsolatban fogalmazhatók meg bizonyos fenntartások. Az egyes országok kontribúcióit, nemzeti referátumait egybefoglaló kötetek esetében ugyanis – úgy tűnik – jogösszehasonlításról egyáltalán nem lehet szó, hiszen e referátumok – feladatukat, illetve célkitűzéseiket tekintve – csupán a hazai jogrendszer esetleg a jogtudomány „választát” tartalmazzák a vizsgált problémára. E kötetek ily módon éppen nem az ún. összehasonlító jog, hanem a nemzeti jog címszáva alá tartoznak, s mint egy-egy jogrendszernek néhány kiválasztott problémán keresztül történő bemutatását célzó művek, legfeljebb a *droit comparé* „elővéd”-jeként vagy *conditio sine qua non*-jaként értékelhető „idegen jogok” néven nyerhetnek valamelyes elismerést a jogösszehasonlító irodalomban.²⁰

Nehéz tehát egyet nem érteni a budapesti kongresszus alkalmából megjelentetett holland tanulmánykötet előszavában foglalt megállapítással, miszerint az ilyen kiadványokban szereplő írások nem jelentenek összehasonlító jogot a szó igazi értelmében, sőt a vizsgált témák sokasága eleve nem biztosíthatja a legmegfelelőbb kereteket a jogösszehasonlítás jelszavával végzett kutatómunka eredményeinek közreadásához. S ha talán túlzottnak érezzük is azt a megítélést, amely e köteteket egy többé-kevésbé nemes vetélkedés, egyfajta „összehasonlító jogi világ bajnokság” részvevőiként tartja számon²¹, annyit – e szemrehányás gondolati magvaként – mindenesetre megszívlelendőnek tarthatunk, hogy a jogösszehasonlításnak éppen a nemzeti keretek meghaladása az előfeltétele, s bármiféle „összehasonlító jog” gondolata csak *többféle jogi megoldás* egybevetése alapján merülhet fel.

Ennek az egybevetésnek a megvalósítására a kongresszusi hagyományok alapján a főreferátumok hivatottak, így önálló kötetben történő publikálásuk nyilvánvalóan a

²⁰Ld. pl. *David, René*: *Traité élémentaire de droit civil comparé*. Paris, 1950. 3. köv. p.

²¹Ld. *Jesserun d'Oliveira*, Hans Ulrich: Preface In: *Netherlands Reports to the Tenth International Congress of Comparative Law*. Deventer, 1978. III. p.

jogösszehasonlító szemlélet jegyében fogant. E megoldásnak azonban árnyoldala is van: éppen a főreferensi feladatok értelmezésének s ezáltal a főreferátumoknak nagy eltérései hívják fel a figyelmet a főreferátumok „nyersanyaga”-ként értékelhető nemzeti referátumok közlésének hiányos voltára vagy éppen teljes elmaradására.

Éppen ezért megfontolásra érdemes — a holland Összehasonlító Jogi Egyesület elnökének elgondolását követve — a jogösszehasonlító kongresszusokkal kapcsolatban olyan kiadványok megjelentetése is, amelyek egy-egy téma teljes kongresszusi anyagát foglalják egységbe, tehát a főreferátum és a nemzeti referátumok mellett a vita anyagát is tartalmazzák, s ezzel valóban elősegítenék egy-egy probléma állásának, tudományos és gyakorlati aspektusainak sokoldalú megismerését s ezzel egy összehasonlító szintézis létrehozását.

6. S ha végül néhány szóban a budapesti kongresszus megrendezésének szervezési, technikai kérdéseiről is megemlékezünk, ennek oka csupán az, hogy — a jogösszehasonlítás fogalomkörének túlzott kiterjesztésével szemben jelzett fenntartásaink ellenére — a *droit comparé* eszméjének átfogó, a jog művelőinek legszélesebb rétegeit mozgósítani képes jellegét újólág hangsúlyozni szeretnénk. Ez nem csupán a kongresszus tudományos programjában, a referátumokban és a sokoldalú, elméleti és gyakorlati jogászok aktív részvételével lefolytatott eszmecserékben mutatkozott meg, amelyek a jogösszehasonlító megközelítés különböző szintjeire és aspektusaira irányították a figyelmet, hanem abban is, hogy a világ komparatistáinak nagy találkozóját a fogadó ország legszélesebb jogász-köröi érezték magukénak és tették aktív közreműködésükkel emlékezetessé. Az előkészítés és szervezés feladatait magára vállaló Állam- és Jogtudományi Intézet mellett a magyarországi jogi felsőoktatás és kutatás más központjai, valamint a joggyakorlat különböző szintű szervei is tevékenyen részt vettek a kongresszus munkálataiban, a Budapestre érkező több mint 700 külföldi vendég fogadásában és programjának sikeres lebonyolításában. A kongresszus „*comité d'honneur*”-jének elnöki tisztjét az igazságügyi miniszter vállalta el — személyes részvételével és az ilyenkor szokásos megnyitó szavakon jelentősen tülemelkedő, a jogösszehasonlító mozgalom történeti múltját és nagy problémáit felvilágosító megnyitó beszédével is hangsúlyozva a kongresszus jelentőségét —, tagjai sorában a tudomány képviselői, az MTA és a magyarországi egyetemek vezetői mellett a Legfelső Bíróság elnöke és a Legfőbb Ügyész, valamint a Magyar Jogász Szövetség elnöke is helyet foglaltak; a tudományos és társasági programokba magyar részről 100-nál is több elméleti és gyakorlati szakember kapcsolódott be.

Talán nem tévedünk, ha ezt a jövő szempontjából is biztató jelként értékeljük: ez esetben a X. Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszus budapesti megrendezése nem csupán a jogösszehasonlítás területén elért múltbeli eredmények nemzetközi elismerését jelenti, hanem kiindulópontjává is válhat Magyarországon az elmélet és gyakorlat közötti együttműködés új, sikeres szakaszának.

GAZDASÁGIRÁNYÍTÁSUNK GYAKORLATA ÉS A VÁLLALATI TERVEZÉS*

MOHAI GYÖRGY

A vállalati tervezés tíz éve

Az új gazdaságirányítási rendszer bevezetését követően több vállalat kezdett közép- és hosszú távú tervek, koncepciók, stratégiák kidolgozásához.

E kísérletek jelezték, hogy a gazdálkodó egységek helyesen értelmezték a gazdasági mechanizmus elveit, és a vállalat jövőjét tudatosan kívánták alakítani. A stratégiák, tervek tartalmáról és ezek megvalósításáról keveset tudunk.

Valószínű, hogy ezen kísérletek fő haszna abban volt, hogy felhívta a figyelmet arra, hogy a vállalatok közép- és hosszútávú tervezése – az adott feltételek mellett – belső igény. Ez a felismerés egybeesett a gazdaságirányító szervek elképzelésével.

A népgazdaság 1971–75. évi IV. ötéves tervével kapcsolatos intézkedésekről hozott Kormányhatározat előírja, hogy „a Kormány szükségesnek tartja, hogy a termelő és kereskedelmi vállalatok és szövetkezetek középtávú tervet készítsenek”.¹ A Kormánytól kapott felhatalmazás alapján az Országos Tervhivatal a gazdálkodó egységek tervének elkészítéséhez módszertani irányelveket adott ki.² Ez megállapítja:

„Az új gazdaságirányítási rendszerben minden vállalat közvetlenül a saját céljaira és a maga részére legmegfelelőbb módon készíti el a középtávú (ötéves) tervét. Az irányelvek kiadása ennek célszerű módjához nyújt segítséget. (Az eltérő tevékenységi körű és különböző nagyságrendű vállalatok és szövetkezetek az irányelveket differenciáltan, eltérő adottságaikhoz alkalmazva hasznosítsák munkájukban).”

„A vállalati középtávú tervek kidolgozásának alapvető céljai az alábbiak:

a) A terv határozza meg a vállalat fejlesztésének fő irányát és célját, a célok megvalósításának eszközeit és módszereit, orientálja a vállalati vezetést és kollektívát az előttük álló több évre szóló fő feladatok tekintetében. Minden gazdálkodó szerv legfontosabb feladatának a bel- és külföldi igények mind teljesebb kielégítését tekintse.

„A vállalati terv elsődleges célja és fő feladata annak biztosítása, hogy a vállalatok saját érdekükben, céljukra és felhasználásukra, a tervszerűen megszervezett munkához hosszabb időszakra szóló reális perspektívával rendelkezzenek.”

„Az irányító szervek tájékozási igénye – amely főleg az egyes fejlesztési elgondolások megismerésére vonatkozik – a vállalatokat nem korlátozza abban, hogy a tervezési módszereket a szakmai és vállalati sajátosságoknak legjobban megfelelő módon válasszák meg.”

*A „Szocialista Vállalat” kutatási főirány keretében készült tanulmány.

¹ 2026/1970. (I. 17.) sz. Kormányhatározat

² Ld.: Tervgazdasági Értesítő 1970. december 17.

„A vállalati tervek kidolgozása szükségessé teszi, hogy az egyes vállalatok széles körű kapcsolatokat alakítsanak ki más termelő, bel- és külkereskedelmi vállalatokkal, valamint az irányító szervekkel, a tanácsokkal és a bankokkal.”

„Célszerű, ha a nagyobb vállalatok tervük vállalati vitára bocsátása előtt konzultáció formájában együttes tanácskozássra hívják a kooperációs partnereket, a jelentős kereskedelmi és átvévo vállalatokat, valamint az illetékes tanács és a bank képviselőit.”

„Miután a tervet a vállalat a maga részére dolgozza ki, teljesítése nem lehet a vállalat és a vezetés munkája elbírálásának alapja. Ez azonban nem zárja ki, hogy a gazdaságvezetés színvonalának megítélésében a tervező munka színvonala, minősége is szerepet játszhassék, főleg abból a szempontból, hogy a szükséges előrelátásban, a vállalat munkájának megszervezésében, a döntések előkészítésében és megalapozásában mennyiben tudtak a tervre támaszkodni és mennyiben sikerült annak fő céljait megvalósítani.”

A „Módszertani útmutató a kohászati- és gépipari vállalatok 1971–1975 évi tervezésével és fejlesztésével kapcsolatos tájékoztató adatszolgáltatáshoz” című, 1971-ben kiadott anyag lényegét a következő idézet foglalja össze:

„A 2027/1967. (V. 28.) számú kormányhatározat szerint „az ágazati miniszter . . . felelős azért, hogy a Kormány gazdaságpolitikáját ágazata területén érvényesítsék.” A miniszternek a gazdaságpolitika megvalósítására ki kell dolgoznia az ágazata gazdaságpolitikájára vonatkozó javaslatokat is. E feladatok érvényesítése érdekében fontos megállapítani, hogy a vállalati tervek bizonyos szabadságfokkal hogyan illeszkednek be a népgazdasági tervbe, illetve az ágazati gazdaságpolitikába. Ez az ellenőrző és segítő munka azonban nem érinti a vállalatok és a szövetkezetek vezetőinek a tervező munkáért és a tervért való felelősségét.

E vizsgálat és koordináció lebonyolítására a Kohó- és Gépipari Minisztérium a vállalati terveknek a mellékelt „Módszertani Útmutató” szerinti ismertetését igényli, ami részben szöveges jellegű, részben számszerű. A szöveges rész a vállalati terv állásfoglalása a felsorolt kérdésekben. Az információ számszerű része a mellékelt táblázatok kitöltését teszi szükségessé.

A vállalatoknak és szövetkezeteknek a minisztérium részére tervük kivonatát kell beküldeniük, amelynek alapelveit a fenti KGM közlemény tartalmazza. A munka megkönnyítése érdekében és a módosult közgazdasági szabályozók kisebb változása miatt a beküldendő adatszolgáltatáshoz szükséges táblázatok mintapéldányait mellékeljük és a kitöltéshez szükséges magyarázatot is közöljük.

A tájékoztatás részben szöveges jellegű, részben számszerű. Tartalma a vállalati terv állásfoglalásának ismertetése.”

Ezt követően az „Írányelvek” részletesen kifejti, hogy a szöveges részt hogyan kell csoportosítani, majd 12 táblázatba foglalja össze a megkívánt adatokat.

A vállalati tervezéssel kapcsolatos felhalmozódott tapasztalatokat, valamint az idézett OT irányelvek fontos megállapításait foglalja törvénybe az „1972. évi VII. törvény a népgazdasági tervezésről”. Ez természetesen rendelkezik a tervezési szintekről és azok kapcsolatáról is.³

5. § (3) A népgazdaság tervszerű irányításának alapvető eszköze a középtávú népgazdasági terv.”

³ Ld.: a Magyar Közlöny 1972. évi 104. számát

21. § A népgazdasági tervek megvalósítása érdekében tervkészítésre kötelezettek:
- a) A tanácsok és
 - b) a gazdálkodó szervezetek.
22. § A tervkészítésre kötelezettek a jogszabályok keretei között középtávú, valamint éves tervet kötelesek kidolgozni és a tervezés során kölcsönösen együttműködni.
26. § (1) A gazdálkodó szervezetek tevékenységének összhangban kell lennie a népgazdasági tervben foglalt célokkal. A gazdálkodó szervezetek tervét – a dolgozók véleményének meghallgatása után – vállalatoknál az igazgató, szövetkezeteknél a közgyűlés állapítja meg.
- (2) A népgazdasági tervnek és a gazdálkodó szervezetek terveinek összhangja érdekében a gazdálkodó szervezetek kötelesek terveiket úgy megállapítani, hogy azok a népgazdasági tervek tevékenységüket érintő döntéseinek és a szabályozó eszközök útján kifejezett követelményeknek a megvalósulását biztosítsák.
- (3) A gazdálkodó szervezetek terveik kialakításánál figyelembe veszik szerződéses kapcsolataikat, szerződéseik megkötésével pedig a terv megvalósítását és gazdasági tevékenységük összehangolását szolgálják.”

Az V. ötéves tervidőszakra készülő vállalati tervek elkészítésével kapcsolatos ágazati minisztériumi Útmutatók azt jelzik, hogy

- az OT irányelveivel szemben a KGM *valamennyi vállalata* tervét megvitatja;
- a Minisztérium azt kéri vállalataitól, hogy „terveikből és tervszámításaikból

kivonatot készítsenek.”

A KGM táblázatai mind az adatok körének szélességét mind a részletezettséget tekintve irreálisnak tűnő kívánalmakat tükröznek. A mintatáblázatok egyébként 34 oldalt foglalnak el.⁴

A Könnyűipari Minisztérium a vállalatok által beküldendő tervfejezetekkel kapcsolatos követelményeit („Módszertani kiegészítés az V. ötéves vállalati tervek kidolgozásához” címmel), a „Miniszteri határozat a könnyűipari ágazatba tartozó vállalatok és szövetkezetek V. ötéves terveinek szakmai követelményeiről” című, ágazati középtávú feladatokat meghatározó anyagával együtt tette közzé.⁵ Ennek fő jellemzői:

- a másutt „szemérmesen” tervekonzultációnak, tervegyeztetésnek, megbeszélésnek stb. nevezett aktust a Könnyűipari Minisztérium „*tervzsűrinek*” nevezi (ld. 385. old.);
- a tervzsűri itt is teljeskörű, minden vállalatot érint:
- „Az adatszolgáltató vállalatok köre:
A kijelölt tervtáblákat és az értékelést
- az összes KIM felügyelet alá tartozó és könnyűipari ágazatba sorolt, valamint
- a könnyűipari ágazatba sorolt, de más tárca felügyelete alá tartozó vállalatoknak, továbbá

⁴ Ld.: a Kohó- és Gépipari Közlöny 1975. évi 49. száma 556. oldal

⁵ Ld.: a Könnyűipari Értesítő 1975. évi 29. száma

- (a könnyűipari tevékenységet folytató) tanácsi vállalatoknak és szövetkezeteknek kell megkülönböztetniük.”
- a kért információk nem terjedtek ki a vállalati tevékenység teljes körére, csak annak kiemelten kezelt részeire.

1976. nyarán az Országgyűlés már az V. ötéves tervidőszakra készült vállalati tervek készítését is értékelte. Havasi Ferenc az elért eredmények mellett a tartalmi hiányosságokat is kiemelte: „Utalnunk kell a tervek két közös és jellemző jegyére. Az egyik: a tőkés export áralapok növelésére tett erőfeszítések elégtelensége, a másik, hogy elég sok vállalati terv több, a termelésbe bevonható szabad munkaerőt tételez fel, mint amivel valójában számolhatunk.”

1977. végén már az OT kiadta „A VI. ötéves népgazdasági terv kidolgozásának egységes általános munkaprogramját,”⁶ amelyből két, a vállalati tervezést érintő lényeges gondolatot emelek ki:

- „Szükséges, hogy a vállalatok (ti. tervező) munkájára a népgazdasági tervező szervek (véleménynyilvánítással, menetközbeni és utólagos útmutatással) megfelelően reagáljanak.”
- „A vállalati tervezőmunkán belül erősíteni kell a koncepcionális jellegű munkát.”

A gazdálkodó szervek tervzi a tervgazdálkodásban

A vállalati tervezéssel kapcsolatos irányítószervi állásfoglalások a tervek részletezettségét és minisztériumi felhasználását illetően ugyan nem egységesek, de megállapíthatjuk, hogy a vállalatok tervezésének elmélete kialakult. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy a tervek nem töltik be feladatukat. Ebből sokan azt a logikusnak tűnő következtetést vonják le, hogy a hiba azokban keresendő, akik a „gyakorlatot csinálják”, azaz a vállalati szakemberekben.

Dr. Barakonyi Károly véleménye szerint⁷ a tervezés fő problémái többek között az alábbi okokra vezethetőek vissza:

„ – a vállalati vezetés szemléleti fogyatékoságai, amelyek következtében a tervezés nem foglalja el az öt megillető helyet a vezetési funkciók között a vállalati belső irányítás rendszerében;

– nem megfelelő az a tudásanyag, amelyet a vállalati tervezéssel kapcsolatban tervezőink alapképzésük során kapnak, a szükséges ismeretanyagot későbbi továbbképzésük során sem sajátítják el.”

Természetes fogalom számunkra a tervezés, olyannyira, hogy ha tartalmán elgondolkodunk, azt végül a népgazdasági tervezéshez kapcsoljuk. Melyek a gazdasági tervezésnek azok a jegyei, amelyek *bármely gazdálkodási szint* tervezési tevékenységét jellemzik?

1. A tervezés döntések bonyolult rendszere. Döntést csak az hozhat, aki tulajdonosként vagy birtokosként rendelkezik, illetve rendelkezhet azon eszközökkel, amelyekkel elhatározását végre tudja hajtani. (Így pl. a népgazdasági tervezésnek a társadalmi tulajdon az alapja.)

⁶ Ld.: a Tervgazdasági Értesítő 1977. évi 10. számát

⁷ Ld.: Figyelő 1977. augusztus 3. számát

2. A rendszer számára a jövő nem lehet egyértelműen determinált, mert akkor a tervezésnek nincs jelentősége. A tervekészítés feltétele, hogy léteznie kell realizálható alternatíváknak, amelyek közül a rendszer választhat. Nem nevezhetjük igazi tervezésnek azt a tevékenységet, amely kizárólag a (jelenre és jövőre vonatkozóan egyaránt) determinált környezeti feltételek mellett a rendszer egyes elemei belső konzisztenciájának megteremtésére szorítkozik.

3. A tervezéshez információk szükségesek, a rendszeren belülről és kívülről egyaránt. Ha ezek nem szerezhetők meg valamely okból, a tervezés szándékáról vagy eredményéről le kell mondani.

4. A tervező rendszernek szellemi kapacitással kell rendelkeznie az információk beszerzésére, feldolgozására, valamint a terv elkészítésére, a célok és eszközök, a külső hatások és a rendszeren belüli folyamatok összeegyeztetésére.

Ha egy rendszer számára valamely feltétel nem teljesül, akkor nem tud tervezni. A rendszer minél bonyolultabb, és környezetével minél több csatornán keresztül van összeköttetésben, annál nehezebb feladatot jelent számára a tervezés.

A tervezés feltételrendszere egyértelművé teszi, hogy a gazdálkodó egységek tervezésének csak a *jelenlegi gazdaságirányítás elvei* mellett van létjogosultsága. De azt is látjuk, hogy a gazdaságirányítás gyakorlata sok esetben szól a vállalatok tevékenységének tervezhetősége ellen. Ezek:

- a döntési kör szűkülése, a döntéshez szükséges eszközök hiánya vagy bizonytalansága;
- a környezet által determinált cselekvési pályák;
- az információk hiánya vagy hiányossága.

Ezen állításokat egyrészt azért nem bizonyítom, mert a téma szakirodalma igen bőséges, másrészt azért, mert a problémák nem olyan szorítóak, hogy a vállalati tervezési igazi nehézségeit okozzák (bár ahhoz jelentősen hozzájárulnak); jelentősebbnek tartom a következő gondolatsorban tükröződő nehézségeket.

Mikor jó egy terv?

Általános vélemény szerint akkor, ha teljesül.

Ez az álláspont a tervezésnek a *célmeghatározó* funkcióját helyezi előtérbe. Természetesen a jól kiválasztott, valósan megszabott célok elérése, teljesítése fontos és nagy jelentőségű. Azonban én a tervezés sikerét abban látom, hogy a terv mennyire szolgálja a gazdálkodás, a végrehajtás *orientálását*, azaz milyen mértékben válik a terv a vezetés eszközévé a gyakorlati tevékenység során. Ha ezt kiegészítjük azzal, hogy a kitűzött célok elérését is csak a terv „tulajdonosai” értékelhetik valósan — a célok őket szolgálták, azok feszítettségét ők ismerik —, akkor megállapíthatjuk: azé a terv, aki elkészíti!

Egyértelműnek tűnik ez a megállapítás, ha a népgazdasági tervre, tervezésre gondolunk. A vállalati tervezés területén azonban korántsem az a helyzet! Hazánkban a vállalati tervezés kettős funkciót lát el: egyrészt eleme a tervgazdálkodásnak (gondoljunk a vállalatok részvételére a műszaki-gazdasági koncepciók készítésében, a szabályozó-módosítások kialakításában, stb.), másrészt elvileg kialakítja a vállalat jövőbeli tevékenységének vezérfonalát. Ki kell emelnünk, hogy a törvény értelmében a vállalati tervezés a terv-

gazdálkodásnak és nem a népgazdasági tervezésnek a része, tehát a középtávú terv nem azt kell, hogy tartalmazza, ami a népgazdaság tervéből „helyhiány miatt kimaradt”.

A tervezésnek a gyakorlati tevékenységből kell „fakadnia”, a terv készítése csak belső kényszer lehet. Ennek nem mond ellent az a tény, hogy a törvény a vállalatokat és szövetkezeteket középtávú terveik elkészítésére *kötelezte*, mivel a gazdaságirányítási rendszer – legalábbis elvileg – olyan környezetet teremtett a vállalatoknak, amelyben a tudatos jövő-alakítás elkerülhetetlen feltétele az eredményes gazdálkodásnak.

A népgazdasági tervek teljesítésének egyik meghatározója a vállalatok tevékenysége. A mikroszféra terve és a mikroszféra gyakorlata közé beékelődik egy láncszem, a mikroszféra egységeinek (vállalatoknak, szövetkezeteknek) terve. Az V. ötéves terv készítésekor tapasztalható volt az, hogy a vállalatok tevékenységének tervszerűségét a népgazdasági és a vállalati középtávú tervek összehangolásával, sőt esetenként pontos egyeztetésével kívánták biztosítani. Nem vált általánossá az a felismerés, hogy a népgazdasági érdek nem a tervek, szándékok azonosságának előzetes deklarálása, hanem az, hogy a vállalat olyan tervet készítsen, amelyben tevékenységének belső konzisztenciáját biztosítja, és így eredményesen alkalmazkodik a népgazdasági tervet közvetítő közvetett és közvetlen szabályozókhoz. Elsősorban az ágazati irányítószervek részéről merült fel annak szükségessége, hogy a népgazdasági terv–vállalati terv–vállalati gyakorlat láncolatán keresztül valósuljon meg a népgazdasági és a vállalati szféra harmonizációja.

A népgazdasági és vállalati tervek olyan „egyeztetése”, amelynek során egyes részterületek vállalati mutatóit a népgazdasági célkitűzésekhez idomítják, nem hozhat hasznot. Sőt, sok baj forrása lesz. Az ilyen külső beavatkozás hatására:

- a vállalat elveszíti kötődését saját tervéhez, azt nem veszi komolyan, mivel nem saját maga számára készíti;
- az irányító szervek elveszítik annak a lehetőségét, hogy a jövőben megjelenő, de már a tervkészítés során jelzett problémákat felismerjék és *érdemben* intézkedhessenek.

A tervezéssel (így a vállalati tervezéssel is) kapcsolatos problémáknak két forrása lehet:

- a tervezés sférájában, illetve a
- a terv és a gyakorlat, a végrehajtás viszonyában.

A IV. és V. ötéves tervidőszakra készült vállalati tervekkel, a tervezéssel kapcsolatban sok jogos kifogás merült fel, gyakorlatilag minden érdekelt fél részéről. A vállalati és irányítószervi szakemberek abban megegyeznek, hogy sok probléma merült fel, de a gondokat, illetve azok forrását szemléletmódjuknak, érdekeiknek megfelelően másban látják. E tanulmányban a problémák hátterét igyekeztem feltárni. A „háttér” esetenként a jelenséggel azonos, máskor viszont a tervezés körén kívül eső, csak hosszútávon megoldható gondot jelent.

Egy tervezési szint, amely nem tervez

A gazdálkodó szervek tervezésének első és legfontosabb problémája az előző fejezetben említett „népgazdasági terv – vállalati terv – terv végrehajtás” szemléletmód, illetve ennek súlyos következményei. A szakirodalom tanúsága szerint a népgazdasági és vállalati

tervek megegyezésének, sőt a népgazdasági tervnek az adott ágazatra lebontott részének és a vállalati tervek egybeesésének számonkérői a vállalatfelügyeletet ellátó ágazati minisztériumok. Hazánkban 1968 óta a tervezés elmélete és a gazdaságirányítás gyakorlata esetenként nincs szinkronban. Amíg a minisztériumok a gazdaság rendszerében igen nagy, sőt évek óta növekvő szerepet játszanak, addig a törvény népgazdasági és vállalati (szövetkezeti, tanácsi) tervekről beszél. A Minisztertanács végrehajtási utasítása⁸ az ágazatokat tervező szervezeteknek tekinti, ami a törvény szellemével teljesen egybevág.

Kicsit szokatlan azonban, hogy egy tervezési szint nem tervez, vagy pontosabban: nem készít tervet. E terület eltérő felfogásait jelzi többek között egy ágazati szakember értelmezése is.

„Nyilvánvaló, hogy ezen feladatok és követelmények (ti. a Tervtörvény alapján a Minisztertanács határozatában megfogalmazottak) teljesítése csak megfelelő ágazati tervezés és terv útján valósítható meg Az általános célkitűzéseket a gyártási láncolatban résztvevő vállalatok közvetlenül felhasználni nem tudják, ami természetesen is, hiszen a népgazdasági terv a célokat és feladatokat a népgazdasági szintnek megfelelő kifejezési eszközökkel és az ilyen szinten alkalmazandó elvontsággal rögzíti. *Ezek kibontása és értelmezése alsóbb hierarchiai szinten, általában ágazati szinten oldható meg.* Egyrészt ugyanis ilyen szintről származtak azok az információk, amelyeket a terv kidolgozásakor figyelembe vettek, másrészt a terv elfogadása után ezen a szinten ágazati megfogalmazásban az általános célok és feladatok konkrét elemekkel írhatók körül.”⁹

Az ágazat statisztikai számbavételi egység, és nem valamilyen szempontból homogen gazdasági szint. A gazdaságirányítás jelenlegi gyakorlatában azonban az ágazati minisztérium önálló érdekekkel, gazdasági és politikai erővel rendelkező egység. Önálló tervezési (értsd: tervkészítési) törekvése jelenlegi státusza alapján érthető, függetlenül attól, hogy ez milyen hatással van gazdaságunk egészére. Fontos azonban felismernünk, hogy az ágazati tervezést azért helytelenítjük, mert a terv elkülönült ágazati érdekek megnyilvánulását legalizálná, tehát a mai gyakorlatot vinné át a tervezés szintjére. E tanulmánynak nem célja az ágazati irányítás vizsgálata, ezért csak arra a megjegyzésre szorítkozom, hogy az ágazati tervezés kérdése *nem tervezési probléma*.

Témánk, a vállalati tervezés szempontjából az ágazati tervek létének kérdése azért fontos, mert amennyiben létezik ágazati terv, akkor az is automatikusan követelmény lenne, hogy az ágazati és az összesített vállalati tervszámok megegyezzenek. Ez pedig — a tervezésen keresztül — a direkt irányítás „visszacsempészését” jelentené.

Jelenleg nincsen jogilag elismert ágazati terv, de vannak ágazati tervjavaslatok, tervelképzelések, szakmai követelmények. Mivel ezek a konkrét gazdasági gyakorlatunk talajából nőttek ki, az ágazati terv helyett e dokumentumok tartalmazzák az ágazat vállalatainak összességétől elvárt mutatókat. E ponton veszíti el a vállalati terv annak lehetőségét, hogy az a gazdálkodó terv sajátja legyen. Elsősorban az ágazati irányítószervek azok, amelyek a vállalatok tervével szemben követelményeket fogalmaznak meg, és a vállalat vezetése — helyzetéből fakadóan — ezt rendszerint akceptálja. A felsőbb szervek

⁸ 1972. évi VII. törvény a népgazdasági tervezéséről Minisztertanácsi határozat a népgazdasági tervezésről szóló törvény végrehajtásáról Magyar Közlöny, 1972. évi 104. száma

⁹ Vándorffy József: A gépipari ágazati tervezés rendszerelméleti kérdései (Iparpolitikai Tájékoztató 1976/7.)

követelményei egyrészt informális módon, másrészt a terv vállalati jóváhagyása előtti tervkonzultációk során fogalmazódtak meg. A tervkonzultációkkal foglalkozik egy könnyűipari vállalat vezetője cikkében, amit a témával kapcsolatos korábbi riportra írt válaszul:¹⁰

„... Nem szabad azonban elfelejteni, hogy *néhány vonatkozásban súlyosnak tűnő ellentétek is felmerültek, s ez már sejteti, hogy a helyzet sokkal bonyolultabb annál, semhogy a tervezést, a konzultációt konfliktusok nélkül lehessen lebonyolítani.*

Ilyen kérdések: a munkaerőhelyzet megítélése, a tőkésexport-árualapok növelése, valamint a fejlesztési ütemmel kapcsolatos népgazdasági koncepció és a vállalati megítélés közötti különbség. Ezek a problémák közvetlenül kapcsolódnak mai gazdasági helyzetünk neurálgikus pontjaihoz, s a körülöttük kialakult ellentéteken alapvetően a tervezéstől nem segítettek, nem oldották és oldhatták fel azokat.”

„A vállalati döntési felelősség problémakörét illetően a Bossányi Katalin írásában szereplő egyik nagyvállalatunk példájára hivatkozom. A vállalat vezérigazgatója elmondja: négy fejlesztési elképzelést vittek a zsűri elé, de meggyőzték őket arról, hogy egyik sem optimális, ezért egy ötödik került végül a vállalati tervbe. Elgondolkoztató – mivel tudjuk, hogy egyetlen változat mögött mennyi munka áll –, hogy az egész vállalati információs rendszer képes volt figyelmen kívül hagyni a valóban optimális változatot. De nyilván itt nem a vállalati vezetés mulasztásáról van szó, hanem sokkal inkább arról, hogy a végül is kialakított új változatban erősen közrejátszott a tárca helyzeti előnye. A minisztérium egyedi információkat tudott adni a velük szemben támasztott főbb követelményekről. Több esetben felhívta a figyelmet olyan tartalékokra, amelyeket a tervezőmunka során nagyobb mértékben is figyelembe lehetett venni. A jövő mondhatja meg ilyen esetekben, hogy – a minisztérium közreműködésével – valóban helyes döntés született-e.

Mivel pedig a fejlesztési erőforrások tekintetében nem egyetlen vállalatnál, hanem a vállalatok egész soránál kellett a minisztériumi álláspontot figyelembe venni, a közeli jövőben arra is érdemes lesz odafigyelni, hogy mennyiben tekintik a vállalatok sajátjuknak az így született döntést.”

Balassa Ákos így foglalta össze a tervkonzultációk tapasztalatait:¹¹

„... a konzultációknak – jelentős erőnyeik mellett – hiányosságaik is voltak. Egyes területeken nem tárgyalták meg a vállalatok tervkonceptióját, vagy ha igen, háttérbe szorult a stratégiai jellegű, koncepcionális kérdések megvitatása. Nem mindenütt értelmeztek folyamatként a konzultációkat, amikre a különböző vállalatoknál a gazdasági folyamatok által indokolt időpontokban kerülhetett volna sor. A konzultációk a vállalatok túl széles körére terjedtek ki, és ez megnehezítette, hogy az irányító szervek figyelmüket a valóban nehéz problémák megoldása előtt álló vállalatok elgondolásainak megvitatására összpontosítsák. A konzultációknak viszonylag rövid időtartamra való összesűritése is gátolta megfelelő előkészítésüket. . .

... Hogy a konzultációk jellege esetenként megváltozott, és néha szinte döntési fórummá váltak, kifejezésre jutott abban is, hogy egyes minisztériumok e megbeszéléseket „zsűrizésnek” nevezték.”

¹⁰ Marosi János: A vállalati tervezés továbbfejlesztéséről Társadalmi Szemle 1977/3.

¹¹ Balassa Ákos: A vállalati középtávú tervezés eredményei és tanulságai (Társadalmi Szemle, 1977/2.)

A vállalati tervezés problémáinak második okát is szorosan kapcsolhatjuk az ágazati irányítás eszközeihez, ugyanis a vállalatok számára kötelezően kitöltendő táblarendszerekről van szó. Szolnok megyei szakemberek véleménye szerint:^{1 2}

„Túl részletesek a felügyeleti szervek által adott módszertani táblák, tervürlapok. Mindemellett nem mindig lényegre törőek, s gyakran nem a legfontosabb belső és külső népgazdasági érdekek állnak középpontjukban. *A túl sok és lényegtelen adat közlését gyakran a kellő szakismeret hiánya és a túlzott óvatosság miatt kéri.*” (Kiemelés tőlem – Mohai György)

A tervek részletezettségét csak elvileg határozták meg maguk a vállalatok, hiszen a fő összefüggéseket tartalmazó – talán 100 körüli – számból nehéz olyan „kivonatot készíteni”, amely több ezer (!) adatot tartalmaz, amint ezt például a KGM igényelte. A gazdálkodó egységek számára a középtávú tervezést elsősorban a táblarendszerek kitöltése jelentette. Így tehát, ha minden egyéb feltétel teljesülne, *az ilyen típusú tervezés* csak külső kényszer lehet. Nem valószínű ugyanis, hogy egy vállalat önszántából tervezné meg darabszámba és évente az újítások és találmányok fejlesztésének és bevezetésének alakulását öt évre előre, vagy hogy komolyan vegye arra a kérdésre adott válaszát, hogy az V. ötéves tervidőszakban megvalósuló beruházásai hány ezer dollár többletexportot tesznek lehetővé *1980 után összesen* (ahogy ezt a KGM utasítás 16. és 25. táblája kérdezte).^{1 3}

Felborult a vállalati tervek egyensúlya. A terv akkor lehetne a vezetés eszköze, ha a jövő körvonalait a tervszámok csak érzékeltetnék, megengedve a „től-ig”, vagy a „kb” meghatározásokat is. A jelenlegi gyakorlat azonban *szám-centrikus* és a stratégia leírását *a számok szöveges magyarázata* helyettesíti. Általános az a vélemény, hogy a középtávú tervek megkövetelt részletezettsége megközelíti az éves tervekét. Ez nem lenne baj, ha az aprólékos munkát a vállalat – fel nem használható számoszlopok megkonstruálása helyett – a körülmények várható alakulásának elemzésére, a környezetre történő hatások és visszahatások kialakítására fordíthatná. A vállalat tervezés helyzete is tanulságos példa arra, hogy a vállalatok mindig felismerik konkrét érdekeltységüket, és ennek megfelelően cselekszenek. Így váltak középtávú terveik a *tervalku módosult formájává*.

Eddig a vállalati tervezés két lényeges problémáját vettük vizsgálat alá; megállapítottuk

– egyrészt, hogy a vállalati terv nem a vállalat terve, mert annak a népgazdasági terv megfelelő részével való egyezését kívánjuk meg; mert a terv teljesítése a vállalat megítélésének eszköze;

– másrészt, hogy a tervek megkövetelt részletezettsége idegen a tervezéstől, a tervtáblák kitöltése esetenként nagy erőket köt le, ez a tervezőket demoralizálja, a felhasználókat – akik egyben a „megrendelők” is – dezinformálja.

A terv és a gyakorlat

Rendben lenne-e a vállalati tervezés ügye, ha a fenti problémák nem léteznének? Sajnos nem. Van még két olyan komoly akadály, amely a vezetés eszközévé váló tervekészítés ellen hat. Ezek közül a fontosabb: gazdaságirányításunk gyakorlata nem teszi

^{1 2} A vállalati középtávú tervezés tapasztalatai Szolnok megyében Bankszemle, 1977. február

^{1 3} Ld.: Kohó- és Gépipari Közlöny, 1975. évi 49. szám

lehetővé, hogy a vállalat öt éves terve alapján gazdálkodjon (akkor sem, ha a tervét saját magának készítené, és ha azokat a mutatókat tervezné, amelyeket szükségesnek tart).

Elgondolkoztató, hogy a vállalatoktól megkívánt a részletes középtávú – 5 éves – terv készítése, ugyanakkor a népgazdasági terv az utóbbi évtized gyakorlatában csak a tervidőszak első három évére tartalmaz részletes elképzeléseket, a 4. és 5. évre később határozzák meg a részleteket. A már idézett Szolnok megyei kerekasztal-konferencia résztvevői ezt a módszert a vállalatokra is alkalmazzák.¹⁴

„ – A reálisan belátható időhorizontot 2–3 évre becsülik a kerekasztal-beszélgetés résztvevői, mivel a) a népgazdasági tervkoncepciók is számottevően változnak az öt éves tervidőszakon belül is, legalább így történt a IV. öt éves tervperiódusban; b) a szabályozó rendszert rendszerint csak röviddel a terv véglegesítése előtt ismerhetik meg; c) számtalan – elsősorban a külső piaci kapcsolatokban észlelhető – bizonytalanság már eleve magában hordja a tervtől eltérő tevékenységet, így a vállalati tervet inkább rövidtávú előrejelzésnek, mint önmagukra nézve kötelező magatartást meghatározó jellegűnek tekintik.”

Az utóbbi években egyre többször kerül sor egyedi döntésekre, beavatkozásra. Ezek nem csak a szabályozás hatását gyengítik a gazdaságirányítás rendszerében, hanem a vállalati tervezés érvényét is csökkentik, mivel a vállalatok tevékenységét nyilván olyan irányba tereli a beavatkozás, amely eltér a vállalati tervben foglaltaktól, (különben nem lenne rá szükség). Mivel az „átlagos vállalat” joggal számíthat arra, hogy életét ilyen hatások is motiválni fogják, újabb ösztönzést kap arra, hogy ne fektessen túl nagy energiát a terv elkészítésébe.

Gyakori, hogy a tervezés és a gazdálkodás feltételei eltérnek a vállalat számára, mivel a tervidőszak során hozott felsőbb szintű döntések – amelyek nem szükségszerűen egyedi beavatkozás jellegűek – megváltozott kondíciókat teremtenek. Ezek akkor hatnak a vállalati tervezés ellen, ha a döntések a tervkészítés idején is valószínűsíthetőek voltak, de jelzésükre akkor nem került sor. A vállalat biztonságát, gazdálkodásának eredményességét a tervezésnél lényegesen jobban szolgálja például a központi fejlesztési programokhoz való csatlakozás. A vállalat ilyenkor rendszerint kikerül a szabályozórendszer „játék-szabályai” alól, eszközellátása is jórészt egyedi elbírálás alapján történik.

Ritkán szoktuk a vállalati tervezés problémái között felsorolni a gyakorlat által indukált, talán legkézenfekvőbb okot: a vállalatvezetés rövidtávú érdekeltségét, azaz pontosabban a hosszú távú érdekeltség hiányát. Nyilvánvalóan nem készülhet jó terv akkor, ha a tervezők számára nem fontos annyira ma, hogy mi lesz a tervidőszak második felében, hogy azért olyan bonyolult és időigényes feladatot végezzen, mint a tervkészítés.

A vállalati tervek hasznossága ellen ható negyedik tényező a vállalati tervezés kulturálatlansága, azaz a tervezés technikájának, folyamatának kialakulatlansága, a tervezésben résztvevők körének tisztázatlansága, a tervkészítők vagy összeállítók vállalaton belüli helyének „ad hoc” meghatározottsága, stb.

Érdekes módon e területnek a legnagyobb a hazai szakirodalma. Úgy vélem, hogy a problémák a jelenség szintjén mozognak, okozati jellegűek. Az ok: a korábban említett három, a vállalati tervezés útjában álló akadálnak komplex hatása. A részletesen tárgyalt problémák eredőjeként a vállalat nem érdekelt a színvonalas tervezési tevékenységben, ezért nem alakította ki annak módszereit.

¹⁴ A vállalati középtávú tervezés tapasztalatai Szolnok megyében (Bankszemle, 1977. február)

Természetesen nem mondhatunk le arról, hogy a vállalati tervezést módszertani segítséggel, a tervezés elméletének tisztázásával kívülről is támogassuk. Mindezeket a módszereket azonban csak akkor fogják a vállalatok felhasználni, ha a gazdaságirányítás gyakorlata a középtávú tervezésre alapozza a vállalati gazdálkodást.

Van a vállalati középtávú tervezés „kulturátlanságának” egy objektív, az eddigi-ektől független oka is: a rövid múlt, a szakemberek hiányos felkészültsége, az egyetemi oktatás hiánya. Mindezt azonban az idő, a jó értelemben vett kényszer megoldaná, ha szükséges lenne. A jelenlegi tervezési gyakorlat mellett is sokat tesznek az oktatás, továbbképzés megszervezésére. De erre is érvényes az előző bekezdés megállapítása.

Tervezhetőek-e a vállalati kapcsolatok?

Egyre gyakoribb az a felismerés, hogy a magyar gazdasági élet alapproblémája a vállalatok együttműködése, főként a termelő vállalatoké. Nem szalasztottunk-e el egy lehetőséget, amikor a vállalatok nem követték a törvényben és a különböző útmutatókban szereplő előírásokat, ajánlásokat, és e területet lényegében számításon kívül hagyták? E tanulmányban eddig azt a módszert követtük, hogy a tervezés problémáit a gyakorlati tevékenységből vezettük le. Most azt az utat nem járhatjuk, mert az okokat a tervezési és gazdaságirányítási rendszerünkben egyszerre kell keresni. A szó igazi értelmében vett kooperáció a hazai vállalatok között igen ritka, a szállítási fegyelem az alkatrész- és anyagszállításnál laza, s a kapcsolat fenntartása — kissé túlozva — a szállító jóindulatán múlik. Ezt tetézi, hogy az ágazati rendszer a döntési pontokat a nagyobb tételek, valamint a szállító és felhasználó egymásra nem találása, illetve vitája esetén a minisztériumok szintjére, sőt ennél is magasabb fórumokra helyezi.

Mi a kooperáció? A Gazdaságkutató Intézet tanulmányában¹⁵ használt definíciót elfogadva, a fogalmat célszerű azokra az esetekre vonatkoztatni, amelyekben a kapcsolat „— egyrészt tartós, hosszabb időszakra, több évre szól,

— másrészt olyan alkatrészekre, részegységekre (esetleg anyagokra) vonatkozik, amelyek általában csak egy meghatározott célra (adott kész vagy félkésztermékbe való beépítésre) használhatók, és így a velük szemben támasztott követelmények speciálisak.

E termékek tehát eltérnek a termelő által más célokra gyártott termékektől, a megrendelő külön kívánságait elégítik ki. Ennek következtében a gyártó termékét a legtöbb esetben a megrendelőn kívül másnak nem is tudná értékesíteni és a felhasználás is szorosan kötődik a megrendelőhöz. Egyes esetekben meghatározott speciális technológiai (rész-) folyamatokban is kialakulhat termelési együttműködés.”

A vállalatok közötti kooperáció színvonala közismert. Ennek okait (a téma mélyebb elemzésének igénye nélkül) a következőkben kereshetjük:

- a közelmúltban kialakult, végtermék előállítására orientált nagyvállalati struktúrában, a kisvállalatok hiányában;
- a gazdasági szabályozás, árrendszer, szerződéses rendszer hiányosságaiban;
- az ágazati hierarchikus gazdaságirányítási modellben.

A kooperáció hiánya a gazdaságban két, önmagát erősítő automatizmust működtet, amelyek által a helyzet — véleményem szerint — fokozatosan romlik. Egyrészt: a kooperá-

¹⁵ A vállalatok közötti kereskedelmi (termelési) kapcsolatokról (Budapest, 1977. augusztus)

ció, a szerződéses fegyelem helyzete növeli az egyedi beavatkozások, utasítások számát, amelyek révén egyes vállalatok gondja megoldódik, de mások kizáródnak a szállító által kielégítettek köréből, és legközelebb ők kezdeményezik a felső szerveknél a kényszerkooperáció kiharcolását. Másrészt: egyes vállalati vezetők valamint ágazati irányítószervek részéről egyaránt nagy nyomás nehezedik gazdaságunkra mammutvállalatok létrehozása érdekében. Ezt erősíti az a racionális vállalatvezetői cselekvés, hogy ha valamilyen kooperációs igényét külső partnerral nem tudja kielégítően megoldani, akkor a partnerét „bekebelezi”. Ezek után a kisvállalat már csak annak a vállalatnak az igényét elégíti ki, amelynek gyáregysége lett, és így más, régebbi üzlettársait cserben hagyja, akiknek nincs más választásuk, mint beolvasztani egy szövetkezetet vagy kisvállalatot . . .

Nehéz lenne meghatározni, hogy e helyzetnek oka vagy következménye, hogy a vállalatok terveikben csaknem kizárólagosan a felsőbb szintű tervekkel keresik a konzisztenciát, úgy, hogy az azonos szinten levőkkel, tehát azokkal a vállalatokkal, akikkel valamilyen formában együttműködnek, és a tanácsokkal, amelyek közvetlen infrastruktúrát tervezik, nem alakítanak ki elég szoros együttműködést.

A vállalati tervek azt igazolják, hogy a gazdálkodó egységek olyan feltételek között tevékenykednek, amelyek a vállalat „felfelé történő igazodását”, azaz a vertikális kapcsolatokat abszolutizálják a horizontális kapcsolatokkal szemben. További probléma, hogy a népgazdasági terv ágazati részéhez a vállalat úgy kénytelen alkalmazkodni, hogy a vállalati terv egy része igazodjon a népgazdasági terv *egy részéhez* (beruházási-, létszám-, export-, stb. tervhez.) Ez által a vállalati terv belső konzisztenciája ugyanúgy veszélybe kerülhet, mint ahogy az a tervlebontás idején történt.

Hogyan tervezték a vállalatok együttműködésüket a középtávú tervekben? A kép több, mint lehangoló, de ezen a fentiek ismeretében nem csodálkozhatunk. A Kohó- és Gépipari Minisztérium tapasztalatai szerint:¹⁶

„Komoly feszültséget okoz, hogy az összeszerelő, késztermékgyártó ipar fejlesztési elképzelései nincsenek kellően összehangolva a háttér- és a járulékos iparágakéival, illetve azok mind mennyiségben, mind pedig minőségben elmaradnak a végtermékgyártók színvonalától. Ez gátolta az ésszerű vertikumok kialakítását és a kooperációk rugalmas megszervezését.”

„Általános tapasztalatunk, hogy a vállalatok a tervezett termelés, bővítéséhez szükséges anyag, alkatrész, szerelvény, kooperációs féltermék, stb. ipari háttérének vizsgálatával nem foglalkoztak.”

A már többször idézett Szolnok megyei kerekasztal-konferencia résztvevői szerint:

„A beszerzésre vonatkozó tervezési nehézségeket az a tapasztalat szüli, hogy sem az anyagok, sem a gépek vonatkozásában nem látnak garanciát az általuk igényelt termékek megvásárlására. A vállalatok szerint hiába érdeklődnek a készletező vállalatoknál, nem kapnak érdemben választ, hogy a kért anyagmennyiséget és minőséget – mégcsak megközelítően is – megkapják-e.”

A vállalati szerződések, és így a kooperáció helyzetét vizsgáló tanulmány, amely jogi oldalról közelíti meg a témát, közgazdaságilag is helytálló, alapos elemzést ad.¹⁷

¹⁶ Bossányi Katalin: A népgazdasági és vállalati törekvések egyeztetése (Társadalmi Szemle. 1976/11.)

¹⁷ Harmathy Attila: Vállalati gazdaságpolitika – szerződések (MTA Állam- és Jogtudományi Intézet. 1977.)

„A középtávú népgazdasági terv jelentőségének növekedése, az öt éves vállalati tervek készítése, továbbá az a tény, hogy a vállalatok központi tervutasítások hiányában maguk kénytelenek beszerzési és értékesítési tevékenységüket megszervezni mindez olyan feltételezést keletkeztetett, hogy a vállalatok hosszú időtartamra szóló szerződéseinek száma és jelentősége ugrásszerűen megnő. A gyakorlat ezt a feltételezést nem igazolta.

„A jelek arra utalnak, hogy a gyakorlatban a vállalatok között kevésbé valósult meg az egyeztetés, s ahol erre sor került, ott csak nagyon általános formában történt meg egymás tájékoztatása. Az együttműködési szerződésekben időnként megjelennek ugyan az öt éves terv időszakára vonatkozó egyes keretszámok, mintegy igénybejelentés formájában, de ezek a szerződések csak a tervidőszak megkezdése után keletkeztek, olyan időpontban, amikor a vállalati tervek kialakítására jelentős befolyást aligha gyakoroltak. A vállalatok terveik készítése során változatlanul irányító szervüktől igyekeznek információt szerelni, a horizontális tájékoztatás és kapcsolatteremtés formái nem alakulnak ki kellőképpen.”

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a vállalatok horizontális kapcsolatának a vállalati tervezési szférán kívül rekedése ugyanúgy indokolható tervezési gyakorlatunkkal, mint a gazdaságirányítási rendszer gyengeségeivel. Úgy vélem, hogy e terület kutatását érdemes lenne a Szocialista Vállalat főirányon belül kiemelten kezelni, mert a jól funkcionáló vállalati együttműködési rendszerre lehetne felépíteni úgy a gazdasági irányítás lehetséges modelljét, mint a vállalat belső életének megszervezését.

AZ IPARJOGVÉDELEM SZEREPE A GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉS (KGST) TERÜLETÉN

LONTAI ENDRE

Bevezetés

A jelen tanulmány célkitűzése az iparjogvédelmi intézményeknek a KGST integrációs folyamatában játszott szerepének megvilágítása, az integráció fejlődése által indokolt egységesítési törekvésekből adódó követelmények felvázolása, az egységesítés során jelentkező problémák feltárása és ezek megoldását szolgáló javaslatok megfogalmazásának megkísérlése.

Noha a tanulmány elsősorban jogi-jogtudományi aspektusból közelíti meg vizsgált tárgyát, az iparjogvédelem komplex jellege mellőzhetetlenné teszi, hogy elemzései során — a szükséges mértékben — közgazdasági, műszaki, tudmányszervezési megfontolásokra is támaszkodjék.

A tanulmány célkitűzéséből folyóan az *alapvető* feladatot a KGST keretében folyó integrációs fejlődés iparjogvédelmi problémáinak vizsgálata képezi, figyelemmel azonban egyrészt az iparjogvédelmi szabályozás hangsúlyozott internacionalitására, másrészt a regionális gazdasági integrációk tapasztalatainak kritikai értékelés útján történő felhasználási lehetőségére és gyakorlatára, a kívánatos mértékben bemutatásra és elemzésre kerülnek az iparjogvédelem területén univerzális jelleggel, vagy más integrációs közösségek vonatkozásában felmerülő kérdések is.

A fentiekhez képest a tanulmány az alábbi felépítést követi: először felvázolja a gazdasági együttműködés és az iparjogvédelem általános összefüggéseit, fejlődési tendenciáit (I. és II. fej.); ezt követően bemutatja az iparjogvédelem modern fejlődése területén megfigyelhető problémákat, ezek megoldási kísérleteit az egyes államokban, s következményeiket az egységesítés vonatkozásában (III. fej.); a következő rész (IV. fej.) áttekintést nyújt az egységesítési törekvések fő vonásairól és eddigi eredményeiről; végül megkísérel megfogalmazni néhány megoldásra váró fontosabb problémát, illetőleg ezek lehetséges megoldásait (V. fej.).

I. A gazdasági együttműködés területei és fejlődési tendenciái

Napjainkban egyre nyilvánvalóbbá válik az ún. planetáris egység, egymásrautaltság, az emberi élet legkülönbözőbb területein, de talán legkézzelfoghatóbban az anyagi javak előállításának és felhasználásának terén. A világméretű gazdasági együttműködés visszafordíthatatlan tendencia, ennek politikai feltételei — jelentős mértékben a szocialista országok kezdeményező aktivitásának köszönhetően — egyre inkább biztosítottak.¹ A nemzet-

¹ Utalhatunk itt a helsinki konferencia határozatai következtében kialakult kedvező körülményekre.

közi gazdasági együttműködés aktuális vonásai, fejlődési tendenciái közül az alábbiakban — a teljesség igénye nélkül — kiemelek néhányat, amelyek a tanulmány fő témája szempontjából nagyobb jelentőséggel bírnak:

a) Az átfogó, világszintű gazdasági kapcsolatok vitathatatlan fejlődése mellett megfigyelhető egy olyan, még nagyobb intenzitású tendencia is, amely *regionális* gazdasági csoportosulások kialakulásához vezet. Ezeknek a csoportosulásoknak kialakulásában földrajzi, gazdasági és politikai faktorok egyaránt szerepet játszanak, közös jellemzőjük azonban, hogy az általános nemzetközi gazdasági kooperációra jellemzőnél szorosabb, tervszerűbb, átfogóbb kapcsolatokat hoznak létre a résztvevő államok között. Számos ilyen regionális gazdasági csoportosulás jött létre pl. a fejlődő országok között is, mégis a legnagyobb súlyú, legdinamikusabb fejlődést mutató ilyen csoportosulások kontinensünkön alakultak ki, a Közös Piac és a KGST.

b) A tőkés államok kapcsolatában, illetőleg a kelet-nyugati relációban korábban is az ún. mikroszintű kapcsolatok voltak az uralkodóak, azaz a konkrét érdekelt gazdasági egységek, vállalatok együttműködése; ennek a szintnek a szerepe a KGST-relációban is megerősödött, elsősorban az európai szocialista országokban a 60-as években kialakított reform-koncepciók következtében. A *mikroszintű kooperáció* jelentőség-növekedése — szemben a korábbi időszak úgyszólván kizárólagosan állami szintű együttműködési kapcsolataival — nyomatékos hangsúlyt kapott a Komplex programban is.²

c) Nemcsak a gazdasági kapcsolatok szintje mutat átalakulást, gazdagodást, hanem a kapcsolatok, az együttműködés hagyományos modellje forgalmi jellegű volt, kölcsönös áru-exportban, illetőleg importban testesült meg. Ez a *forgalmi modell bővült*, gazdagodott napjainkban a termelés, a műszaki fejlesztés stb. terére eső együttműködéssel. Általánosan is megfigyelhető jelenség ez, de még nagyobb intenzitással jelentkezik a regionális integrációs csoportosulások, elsősorban a KGST relációjában.³ Itt az együttműködés — távlatilag, de számos vonatkozásban már ténylegesen is — valóban komplex jellegű, átfogja a gazdaság minden területét, a gazdaságpolitikától a tervezésen át a termelés és forgalmazás szféráig.

d) Végül hangsúlyozottan rá kell mutatni arra is, hogy az együttműködés területén is egyre nyilvánvalóbbá válik az az általános összefüggés, ami a tudományos kutatások és a gazdasági tevékenység, elsősorban a termelés között kibontakozik. Korunkban a *tudomány* és a *gazdaság* szoros egymásrautaltsága, *interdependenciája* az egyik meghatározó faktor. A gazdaságosságra orientált kutatás, illetőleg a tudományra támaszkodó gazdaság természetesen nem csupán egy-egy állam tevékenységében játszik kiemelkedő szerepet, hanem ez az összefonódás jellemzi a KGST integrációjára vonatkozó koncepciókat is. Az integráció folyamatában a tudományos-műszaki és a gazdasági együttműködés elszakíthatatlan szerves egységet képez.⁴

Ha a KGST integrációjának legjellegzetesebb, leghaladóbb vonásait kívánjuk megragadni, azt mondhatjuk tehát, hogy ezt az integrációt a minden értelemben vett komp-

² Különösen a 8. fejezetben.

³ Ld. erre különösen J. Sz. Sirjajev „A szocialista integráció gazdasági mechanizmusa”, Budapest, 1975. ill. M. V. Szenyin „Szocialista integráció”, Budapest, 1972.

⁴ Ld. Kerékgyártó Gy. A KGST-országok tudományos-műszaki együttműködése”, Budapest, 1974., ill. L. M. Gatovszkij „Naucsnotecchnicszkij progressz i ekonomika razvitovo szocializma” Moszkva, 1974.

lexitás jellemzi, kiterjed a gazdálkodás minden szintjére (makro- és mikroszint) és területére (tervezés, termelés, forgalom, stb.), megvalósítani törekszik a gazdasági és a tudományos-műszaki együttműködés egységét, s ezen a komplexuson belül a *legdinamikusabb faktor* éppen a tudományos-műszaki kooperáció.

II. Az iparjogvédelem kapcsolata a gazdasági és tudományos-műszaki kooperációval; az iparjogvédelem intézményrendszere

A marxista társadalomtudomány közismert tételei a gazdaság és a jog összefüggéseiről, kölcsönhatásának mechanizmusáról érvényesülnek mind egy adott állam gazdasági-társadalmi rendje fejlődésében, mind a nemzetközi kooperáció folyamatában, ez utóbbiban természetesen még bonyolultabb áttételekkel. A *célszerű jogi szabályozás* megválasztása, megfelelő jogintézmények kifejlesztése igen hatékonyan alkalmas befolyásolni a gazdasági folyamatokat, tevékenységeket. Nem vélelően tehát az a jelenség, hogy a gazdasági kooperáció, vagy éppen integráció erősödése megnöveli a jogösszehasonlítás szerepét, sőt erősödnek a jogközelítés, jogegységesítés törekvései is. A KGST Komplex programja is nyomatékosan mutat rá az integráció jogi alapjai kimunkálásának szükségességére.⁵

A jog jogrendszerként tölti be funkcióit, tehát differenciált egységként, amelynek keretében *különböző jogágazatok* különböző szabályozási módszerekkel, szankciórendszerrel, intézmény-skálával működhetnek közre és együtt. Hogy egy adott gazdasági folyamat jogi tükrözésében, befolyásolásában milyen jogágak játszanak szerepet, s melyikük dominál, ebben az adott gazdasági folyamat jellegzetességei éppúgy jelentőséghez jutnak, mint a jogág sajátosságai; nem kis súllyal jelentkezik itt a jogi tradíciók, másrészt a gazdaságirányítás aktuális modelljéből folyó követelmények.

A tudományos-műszaki fejlesztés hatékonyságában számos tényező, számos feltétel játszik szerepet, tervezési, szervezési, ösztönzési, oktatási módszerek együtthatását kell biztosítani. E módszerek kereteinek meghatározásában, érvényesülési játékszabályaik megfogalmazásában különböző jogágak, intézmények kerülnek alkalmazásra. Így nagy szerep hárul az igazgatási jogra, elsősorban a tervezés, illetőleg a célszerű szervezeti keretek megteremtése vonatkozásában.⁶ A gazdasági reformok következtében valamennyi európai szocialista országban erősödött a közvetett gazdasági szabályozás módszerével történő irányítás, s ezzel együtt a pénzügyi jog ágazatában szabályozásra kerülő módszerek, nevezetesen a finanszírozás és jövedelemelvonás különböző módszerei. Csak példaként utalok itt a műszaki-fejlesztés speciális követelményeit szolgáló különleges alapok (műszaki fejlesztési alap), illetőleg a sajátos adózási és más jövedelemszabályozási előírások, preferált hitelek stb. szerepére.⁷

⁵ A Komplex program 15. fejezete. Ld. erre Bánrévy G. „A KGST Komplex Programjából adódó jogi feladatok”, Jogtudományi Közlöny, 1974. 11.

⁶ Részletesebben Lőrincz L. „A tudományos kutatások állami irányítása”, Budapest, 1969., továbbá „A tudományos tevékenység néhány elméleti kérdése” (Szerk. Bóna E. – Farkas J.), Budapest, 1970. Ld. még a IV. szovjet–magyar jogásznapi anyagát (ism. Gazdaság- és Jogtudomány, 1973.)

⁷ Hazai irodalmunkból ld. különösen Jávorka E. „A műszaki fejlesztés hatása a költségek és drak színvonalára és mozgására” (Ipargazdaság, 1975. 3.) ill. Varga Gy. „A preferenciarendszerről” (Ipargazdaság, 1972. 2.)

Ugyancsak a gazdasági reformok koncepcióival összefüggésben kell rámutatni a *polgári jogi szabályozás növekvő súlyára*. A vállalati önállóság hangsúlyozása, az érdekelt-ség, a közvetett befolyásolás-ösztönzés alkalmazása előtérbe helyezi a mikroszintű kapcsolatok önálló, elsősorban szerződéses módszerekkel történő alakításának fontosságát, mind általában a gazdasági kapcsolatok területén, mind a tudományos-műszaki kooperáció terén.

A polgári jog körén belül is kiemelkedő szerepet játszik a hagyományosan *iparjogvédelemnek* nevezett jogterület, amely már történeti kialakulásában elválaszthatatlan a műszaki fejlődéstől, illetőleg a műszaki-tudományos fejlődés és a gazdaság kapcsolatától.⁸ Az iparjogvédelem problematikája ugyancsak erősen komplex, műszaki, gazdasági, informatikai aspektusok érvényesítését is igényli, de a jogi megközelítés itt elsődleges. Ugyancsak dominánsnak tekinthetjük a polgári jogi megközelítést, noha – amint ezt később még érinteni fogom – bizonyos vonatkozásokban más jogágak (különösen az igazgatási, illetőleg munkajog) szerepe is esetenként előtérbe kerülhet.

Az iparjogvédelem területe hagyományosan egyike a leginternacionálisabb jogterületeknek. Ez egyrészt a műszaki-tudományos aspektusokhoz való szoros kötődésből is magyarázható, amely a jogi szabályozást rendszerint eléggé közvetlenül a termelőerőkhöz, illetőleg azok bizonyos fejlettségi fokához kapcsolja,⁹ de nem kevésbé szerepet játszik itt az a körülmény is, hogy az iparjogvédelem terén a domináns szabályozási modell a polgári jogias. A polgári jog pedig alapvetően az áruviszonyra épülő szabályozási módszereket ismer,¹⁰ s így az *áruviszony*, az *értéktörvény közössége* számos vonatkozásban azonos megoldásokat indikál mind a tőkés, mind a szocialista gazdasági- és jogrendben. Jól mutatja ezt, hogy az iparjogvédelem nemzetközi egységesítésében alapvető – és később még részletesebben tárgyalandó – Párizsi Unió Egyezménynek valamennyi európai szocialista ország is tagja.

A fentiekből egyértelműen következik, hogy a gazdasági, s ezzel összefüggésben a tudományos-műszaki kooperációt elősegítő jogközelítési vagy jogegységesítési törekvéseknek egyik kiemelkedő területe éppen az iparjogvédelem. Jól illusztrálják ezt a tételt mind az univerzális jellegű egységesítési tendenciák, mind a regionális csoportosulások eddigi eredményei és távlati célkitűzései.

Az iparjogvédelemnek nem csupán elnevezése mutat bizonyos történelmi inerciát,¹¹ de a hagyományosan az iparjogvédelem körébe utalt intézmények is meglehetősen heterogén képet mutatnak.

⁸ Az ún. ipari forradalom és az iparjogvédelem kölcsönhatására ld. újabban Szavicsev „*Tyehnyicseszkiy progressz i voproszu izobratatjelszkovo prava*”, Moszkva 1972., ill. S. Ladas „*Industrial Property as a Factor in Technical Development and Economic Progress*”, *Industrial Property*, 1973. 3. A hazai irodalomból ld. Farkasfalvy E. „*A műszaki fejlesztés és az iparjogvédelem*”, MIE Közleményei, 5.

⁹ A termelőerők színvonalához viszonylag közvetlenebbül kapcsolódó jogintézmények összehasonlító tanulmányozásának kedvező esélyeire ld. Eörsi Gy. „*A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról*”, Budapest, 1967. kül. 267. s köv. pp., továbbá „*Összehasonlító polgári jog. Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai*”, Budapest, 1975.

¹⁰ A magyar jogirodalomban ennek legkövetkezetesebb képviselője Világhy M., különösen „*Áruviszony és polgári jog*” (*Állam- és Jogtudomány*, 1968. 3.) c. cikkében.

¹¹ A magyar terminológia alapja a német „*gewerbliche Rechtsschutz*”. Nem sokkal szerencsésebb a talán még jobban elterjedt, sőt még a legújabb nemzetközi egyezményekben (pl. a WIPO

Alapvető területe az iparjogvédelemnek a műszaki-tudományos alkotások, eredmények oltalmát biztosító jogintézmények területe. Az említett internacionális jelleg, számos alapvető megoldás egységes vagy közelálló szabályozása azonban nem zárja ki, hogy ebben a körben is eltérések, koncepcionális különbségek, új problémák eltérő megközelítése ne érdemeljen kellő elemzést. Így a *műszaki-tudományos alkotások* egyes típusainak elkülönítése, a találmány — mint ez alkotások hagyományosan központi kategóriája — kritériumainak meghatározása, az oltalmi formák differenciáltsága stb. mind olyan megvizsgálásra és elemzésre váró kérdés, amelyeknél a megfelelő megoldás hiánya gátolhatja, nehezítheti a tudományos-műszaki együttműködés fejlődését.

Míg az előbbi kérdéscsoporttal kapcsolatban elsősorban a fejlődés által felvetett új jelenségek következményeit kell vizsgálnunk, hagyományos megoldásokat újra átgondolnunk, maga a jogi szabályozottság azonban úgyszólván minden lényegesebb kérdésre kiterjed, vannak a műszaki alkotások jogának elhanyagoltabb területei is, amelyek felé csak újabban fordult az érdeklődés. Ilyen pl. a műszaki kooperáció megszervezésére felhasználható *szerződések* problematikája. A szerződéses módszerek, természetesen, régóta sikerrel kerülnek alkalmazásra ebben a körben is, elméleti problémáik iránt azonban a jogtudomány eddig viszonylag kevés érdeklődést mutatott.^{1 2}

Kétségtelenül központi területe az iparjogvédelemnek a műszaki alkotások jogi problematikája. Szoros kapcsolatban van azonban egy termék értékével — műszaki paraméterei mellett — annak előállítója, illetőleg annak goodwill-je, megbízhatósága is. Ezért az erre történő utalás, a tág értelemben vett *vállalat- és árujelzők* fokozzák az áru értékét, kelendőségét. Természetesen a fogyasztó bizalma azért támaszkodik az áru márkájára, mert mögötte jó minőséget, megfelelő műszaki színvonalat, használati értéket feltételez. Ezért nem indokolatlan az elsődlegesen a műszaki alkotások oltalmát szolgáló jogterülethez kapcsolni az árujelzések jogi kérdéseit összefogó területet is. Egyébként egyes intézmények, pl. az ún. ipari minta eléggé átmeneti intézményt képeznek a műszaki előnyökre, illetőleg a kelendőséget fokozó, esetleg esztétikai vonásokra épülő jogintézmények között.

Az árujelzők jelentős mértékben versenyeszközként funkcionálnak. Ez már át is vezet az iparjogvédelem hagyományos harmadik területére, a *versenyjog*-ra. Ennek a jogterületnek még nehezebb az elvi besorolása az iparjogvédelem körébe, hiszen a verseny „tisztességes” vagy „tisztességtelen” volta nem egy esetben merőben független a műszaki alkotásokkal való kapcsolatoktól. Az sem vitás azonban, hogy egyrészt a magas színvonalú műszaki alkotások, illetőleg ilyen színvonalúakra utaló megjelölések jelentős versenyességet jelentenek, másrészt a tisztességtelen verseny jellegzetes tényállásai között nagy szerepet kapnak éppen a műszaki alkotások és megjelölések oltalmát, a hozzájuk fűződő jogosultságokat sértő magatartások (bitorlások). Nem megalapozatlan tehát a versenyjog kérdéseit e jogterület keretében tárgyalni, annál is inkább, mert más jogágazat nem foglalkozik velük.

létrehozataláról) is használt „ipari tulajdon”, „szellemi tulajdon” terminus sem, amely a szellemi alkotások ún. tulajdoni koncepcióját tükrözi. Ld. erre Világhy M. „A szellemi alkotások jogi védelmének elvi alapjai a szocialista jogrendszerben”, ÁJTI Értékesítője 1960.

^{1 2} Ld. különösen a kutatási és licenciaszerződésekkel kapcsolatosan a III. fejezet jegyzetanyagában idézett műveket.

Már az eddigiek is felhívták a figyelmet arra, hogy az iparjogvédelem egyes részterületei eltérő jellegzetességeket mutatnak, összefüggésük nem mentes bizonyos esetlegességektől, a hagyomány inerciájától. Ezért, amellett, hogy valamennyi hivatkozott terület fontos szerepét a nemzetközi gazdasági-műszaki kooperáció szabályozásában el kell ismerünk és elemző vizsgálatunk körébe vonnunk, nem tagadható, hogy az iparjogvédelem jogterületének elvi átgondolása, belső rendszerének logikus felépítése a szocialista jogtudomány eddig kellően meg nem oldott feladatát képezi.¹³

III. Modern fejlődési irányzatok és problémák az iparjogvédelem területén

A jelen fejezetben az iparjogvédelem három említett hagyományos területe szerint – az elsőt belül további részterületi bontásban – arra keresünk választ, milyen új problémákat vet fel a műszaki és gazdasági fejlődés, milyen választ adnak erre az egyes, részletesebben a szocialista jogrendszerek, s az egyes megoldási variánsok azonosságai-eltérései milyen feltételeket teremtenek a kívánatos jogegységesítéshez.

1. A műszaki alkotások joga; találmányi-szabadalmi jog

Ebben a részben a műszaki alkotások létrehozásával, oltalmával és elterjesztésével kapcsolatos néhány legfontosabb probléma kerül elemzésre.

a) Az oltalmi kör kérdései

A műszaki jellegű szellemi alkotások széles skálán helyezkednek el, az alapvető természeti törvényszerűségek felfedezésétől a rutinszerű tevékenységet valamicskével meghaladó újításig, ésszerűsítésig. Itt most a *centrális fontosságú* kategória, a *találmány* vonatkozásában vizsgáljuk a fogalmi kör problematikáját. Az egyes alkotás-típusokat részben az alkotás szintje, részben a megoldás újdonsága alapján szokás elhatárolni.

A – jogi értelemben vett – találmány általánosan elfogadott *kritériumait* a következőkben foglalhatjuk össze: 1. műszaki jelleg; 2. újdonság; 3. gyakorlati alkalmazhatóság; 4. haladó jelleg.

A különböző jogrendszerek egységesnek mondható álláspontja szerint a találmánytól abszolút, világosintű *újdonság* követelhető meg. Természetesen – amint erre más vonatkozásban alább még visszatérünk – az információ-infláció jelensége ezen a téren is befolyásolja a fenti elv következetes érvényesítését. Az újdonságrontó tényezők teljes biztonsággal történő feltárása gyakorlatilag nem valósítható meg. Ezért az abszolút újdonság megállapítása nem mentes bizonyos kockázattól (információs rizikó), hibalehetőségtől. Ennek következményeit néhány jogrendszer tudatosan le is vonja, pl. úgy, hogy

¹³ A legfigyelemreméltóbb kísérletet hazai irodalmunkban Világhy M. tette a 11/ jegyzetben idézett cikkében.

időben vagy térben korlátozza az újdonságrontó információk relevanciáját,¹⁴ vagy eljárási módszerekkel (ld. a c. pontban) csökkenti a rizikót. Mindenesetre a találmányi kritériumok sorában – minden hibalehetőséggel történő kifejezett vagy gyakorlati számolás mellett – az abszolút újdonság követelményét elismeri a jogrendszerek túlnyomó többsége, így valamennyi KGST-tagország találmányi joga is.¹⁵

Ugyancsak egységesnek mondható a különböző jogrendszerek álláspontja a *gyakorlati alkalmazhatóság* kritériumát illetően. Ez a találmánynak minősülő megoldás objektív használhatóságát húzza alá (bizonyos szubjektív faktorok fontosságáról ld. a know-how-ra vonatkozó e. pontban.) Találmányról tehát csak akkor beszélhetünk, ha az egyébként értékes műszaki megoldás nem egyszeri „szerencsés véletlen” eredménye, hanem az ismételten, tetszés szerinti számban, azonos eredménnyel megvalósítható.¹⁶

Míg az előző két kritériumot, tehát az újdonságot és a gyakorlati alkalmazhatóságot illetően a KGST-tagállamok találmányi joga lényegében azonos álláspontot képvisel, nem mondható ez el a másik két kritériumról, tehát a műszaki és a haladó jellegéről.

Mint a bevezetőben utaltam erre, a műszaki alkotások egyes kategóriáinak elhatárolásában az újdonság mellett az alkotás „szintje” is lényeges szerepet játszik. A találmányi jelleg elismeréséhez tehát nem elegendő, hogy az adott műszaki megoldás eddig nem ismert, más legyen, hanem hogy valóban „alkotás”-nak minősüljön, az eddigi ismereteket jelentős mértékben gyarapítsa. Valamennyi jogrendszer felállít egy ilyen *értékelő ismérvet*, a kritérium alapjául szolgáló koncepciók azonban eltérőek, s ennek következtében a gyakorlati követelmény sem azonos. Egyes jogrendszerek találmányi szintet (Erfindungshöhe), mások feltalálói tevékenységet (activité inventive), ismét mások a nem nyilvánvalóságot (non-obviousness) kívánják meg.¹⁷ Bármelyik koncepcióra épül is az adott jogrendszer megoldása, a konkrét értékelés nem mindig mentes a szubjektivizmustól, így nem könnyű az egyes koncepciók értékelő összehasonlítása, illetőleg a jogegységesítés szempontjából valamelyik preferálása. Úgy tűnik, a közös piaci, illetőleg bizonyos fokig az univerzális jogegységesítésben a non-obviousness-koncepció válik uralkodóvá, s javaslatok hangzottak el erre nézve a KGST-relációban is.¹⁸

Ami a *műszaki jelleget*, mint meghatározó kritériumot illeti, ezzel kapcsolatosak a leglényegesebb eltérések. Az eltérő szabályok egyrészt a műszaki jelleg értelmezési praxisában jutnak kifejezésre, másrészt az oltalmazhatóság köréből történő jogszabályi kizárások körében. (Az elmélet, s esetenként a gyakorlat is különböztet a találmány és az oltalmazható találmány fogalma között.)¹⁹ Hogy az elvileg, fogalmilag találmánynak

¹⁴ Így az NSZK és az NDK joga szerint nem újdonságrontó a 100 évnél régebbi, az angol jog szerint – az 1977. évi reformig – az 50 évnél régebbi publikáció. Az angol jogrendszer egyébként (mint a korai szabadalmi törvények általában) a lokális csak az ország területére kiterjedő újdonság alapján állt. A common law-recepció következtében a kubai szabadalmi jog is erre az elvre épül.

¹⁵ Ld. erre részletesen L. A. Trahtengerc „Prava promüslennoj szobstvennosztyi v sztrannah-slenah SZE”, Moszkva, 1974.

¹⁶ Ld. Trahtengerc, i. m.

¹⁷ Ld. Trahtengerc, i. m. A nem nyilvánvalóság elvét érvényesíti az 1972. évi lengyel találmányi törvény; az „Erfindungshöhe” elv érvényesül bizonyos mértékben hazai bírói gyakorlatunkban is. Jó áttekintést nyújt a fenti elvek érvényesüléséről és lényegéről Bobrovsky J. „A tudományos-műszaki eredmények jogi védelme a szocialista gazdasági integrációban”, Budapest, 1978.

¹⁸ Így Bobrovsky J. is. (i. m.)

¹⁹ Így Somorjay O. „Külföldi szabadalmi és védjegyjog”, szerk. Vida S., Budapest, 1968.

minősülő megoldásra az adott jogrendszer nem nyújt oltalmat, annak számos — gazdasági- vagy jogpolitikai, igen gyakran azonban műszaki-természettudományos indokai vannak.) Az oltalmazható találmányi körből való *kizárás eseteinek* meghatározásában válik nyilvánvalóvá a hagyományos, szűk értelemben vett technocentrikus találmány-fogalom és a modern tudományos fejlődés közötti ellentmondás. Történetileg legkorábban a szerves kémia (műanyagipar) fejlődése vezetett konfliktusokhoz a gyakorlat igényei és a hagyományos jogi koncepció között, majd a biológia, különösen a mikrobiológia, s legújabbban a számítógép-technika fejlődése vetett fel kevésbé vagy egyáltalán meg nem oldott problémákat.

A jogrendszerek tekintélyes része a *kémiai* módszerekkel előállított anyagokra, termékekre nem ad ún. *termék-oltalmat* (termékszabadalmat), csupán az alkalmazott eljárás részesülhet oltalomban.²⁰ Ennek az álláspontnak gyökere a természettudományok múlt századi színvonalában fedezhető fel, s arra hivatkozik, hogy kémiai úton a természetben is előforduló anyagok állíthatók elő, amelyekre ezért nem helyénvaló esetleg abszolút szerkezetű oltalmat biztosítva természetes előfordulású anyagok felhasználásából mást kizárni. Hivatkoznak arra is, hogy ezek a vegyi termékek rendszerint élelmiszeripari vagy gyógyszeripari készítmények, s így nyomatékos közérdek indokolja ezek akadálytalan használatát. (Számos jogrendszer kifejezetten is kizárja a gyógyszerek vagy élelmiszerek oltalmazhatóságát.) Mások ezeket a tudományos és jogpolitikai érveket túlhaladottnak minősítik. Arra hivatkoznak, hogy a modern vegyipar már korántsem szorítkozik csupán természetes anyagok reprodukálására, hanem új anyagokat hoz létre. A termékoltalom megadása — utalnak erre is — a gyakorlat tapasztalatai szerint nem gátolja a vegyipar, de a gyógyszeripar fejlődését sem, sőt új módszerek feltárásának hasznos ösztönzője lett.²¹

A vegyi úton előállított termékekre termékoltalmat — egyezően a jogrendszerek többségével — általában a szocialista országok találmányi joga sem engedélyez.²² Kivételt képez a román találmányi jog, illetőleg azok az államok, ahol az ún. szerzői tanúsítványi oltalom ismert (ld. a köv. pontban), itt a termékoltalom csak tanúsítványi oltalmat nyerhet, szabadalmat nem. Azt mondhatjuk tehát, hogy a KGST-tagállamok találmányi joga e vonatkozásban lényegében egységes álláspontot képvisel, ami a jogegységesítés alapját képezheti. Kérdéses azonban, nem túlzottan konzervatív-e ez az álláspont. Számos — és jelentős vegyiparral, gyógyszeriparral rendelkező — állam jogrendszere elismeri ugyanis a termékoltalmat, anélkül, hogy ebből gazdasági hátrány származott volna.²³ A találmányi jog kodifikációs vitái során a lengyel és a magyar jogirodalomban is hangzottak el megalapozott javaslatok a termék-szabadalom bevezetésére, ha a jogalkotó ezeket a

²⁰ Az eljárásra adott oltalom közvetve az így előállított termékre is oltalmat nyújt, azzal a rendszerinti vélelemmel, hogy az azonos termék a szabadalmazott eljárással készült, a bizonyítási terhet így az új előállítóra hárítva. Ez hazai találmányi jogunk rendelkezése is. Speciális válfaja ennek az ún. *product-by-process* oltalom.

²¹ A vegyi termékek oltalmazhatóságával kapcsolatos viták ismertetését ld. *Bobrowszky*, i. m.

²² Ld. *Trahtengerc*, i. m.

²³ A hagyományosan a termékoltalom alapján álló francia (és követő) jogrendszerek mellett az ugyancsak hagyományosan termékoltalomellenes NSZK találmányi jog az 1968. évi rekodifikáció során áttért a termékoltalomra. Legújabbban az 1976.-ban hatálybalépő új japán találmányi törvény is erre az álláspontra helyezkedett. Elismeri a termékoltalmat az Európai Szabadalmi rendszert létrehozó 1973. évi Münchener Egyezmény is.

javaslatokat nem is honorálta.²⁴ Kíváncsún lenne ezt az álláspontot – gondos közgazdasági elemzések alapján is – revidálni.

A biológiai tudomány eredményeinek jogi oltalma ugyancsak a hagyományos technocentrikus modell áttörését, ésszerű kiterjesztését jelenti. Két vonatkozásban foglalkoztatja ez a kérdéskör a találmányi jogot. Az egyik, nagyobb hagyományokkal és ezért kevesebb problémával bíró terület a mikrobiológiai találmányoké. A *mikroorganizmusok* szerepe ugyancsak elsősorban a gyógyszergyártás területén jelentkezik, de számos más hasznosítási lehetősége is van. Az egyes jogrendszerek értékelése eltérő. Számos jogrendszer biztosít oltalmat az új mikroorganizmusoknak a találmányi oltalom keretében, így több szocialista állam joga is.²⁵ Saját problémát jelent ezen a téren az az eljárás területén megoldandó feladat, hogy a vizsgálat, az új törzsek letétbe helyezése, s az ezzel kapcsolatos garanciák biztosítása az átlagostól eltérő módszereket igényel.²⁶

A legutóbbi két évtizedben került napirendre egy más biológiai aspektus a találmányi jog területén, nevezetesen az *új állat- és növényfajták* oltalmának biztosítása. Hagyományosan a jogrendszerek ezt az oltalmat a találmányi jog keretén kívül biztosítják, de találunk precedenst arra is, hogy a találmányi jog keretében, pl. szabadalom vagy szerzői tanúsítvány útján nyerhető el a fajtaoltalom.²⁷ 1961-ben hat nyugat-európai ország egyezményt is kötött erre nézve, a gyakorlat azonban még mindig eléggé szegényes.²⁸ A szocialista országok közül hazánk, s bizonyos vonatkozásban a román és bolgár találmányi jog ad erre lehetőséget. A jelenlegi helyzet tehát az, hogy az új növény- és állatfajták jogi oltalmának szükségessége nem vitatott, a szabályozás jellege, jogági elhelyezése tekintetében azonban eltérő koncepciók érvényesülnek. Megjegyzendő, hogy a találmányi jog keretén kívül nyújtott oltalom jellegzetes szabályai erős rokonságot mutatnak a találmányi oltalom struktúrájával, illetőleg, hogy a találmányi jogon belül is speciális szabályok honorálják az oltalmazandó eredmény sajátosságait.²⁹

Végül még egy – ugyancsak az utóbbi évtizedek során jelentőségre emelkedett – területet kell megemlítenünk, az ún. *software* problémáját. A számítógéptechnika ma már a tudomány és praxis olyan területein is nélkülözhetetlen, amelyekre korábban nem is gondolhattunk. A számítógép maga (a hardware), mint bonyolult apparátus, természetesen műszaki jellegű, s mint ilyen vitán felül beletartozik a hagyományos találmányfogalomba. A számítógép hatékony kihasználásához azonban programokra (software) is szükség van, s ezek jogi oltalma nem megfelelően megoldott. A nemzetközi síkon évek óta

²⁴ Ld. erre az 1969. évi varsói iparjogvédelmi szimpozium anyagát (ism. Állam- és Jogtudomány, 1970. 1.)

²⁵ *Trahtengerc*, i. m.

²⁶ Az ezzel kapcsolatos problémákra ld. a MIE és az AIPPI Magyar Csoportja közös szervezésében 1973. szeptemberében Budapesten szervezett nemzetközi iparjogvédelmi szimpozium anyagát (ism. Állam- és Jogtudomány, 1974. 2.) Ld. még Palágyi T. „*Mikroorganizmusok letétbehelyezése a szabadalmazási eljárásban és a Budapesti Megállapodás*”, MIE Közleményei, 16.

²⁷ Így pl. Az USA szabadalmi joga lehetővé teszi bizonyos növényfajták szabadalmazhatóságát.

²⁸ Még az aláíró országok sem mind ültették át ezt a lehetőséget a gyakorlatba, illetőleg nem mind szabadalmi oltalmi formát ismernek el e vonatkozásban.

²⁹ Sajátosan jelentkezik pl. az újdonság vagy a reprodukálhatóság kritériuma. Ld. erre Bobrovsky, i. m., ill. Pálos Gy. „*A nemesített növényfajták oltalmára létesült egyezmény módosítása*”, MIE Közleményei, 13.

folyó – és korántsem lezárt – vitában három álláspont kristályosodott ki.³⁰ Az egyik nézet szerint a szellemi alkotások oltalmának általános eszköze, a szerzői jog alkalmas és elegendő oltalmat nyújt a program kidolgozójának, alkotójának (ez a nézet uralkodik pl. a szovjet jogban is).³¹ A másik nézet szerint a találmányi-szabadalmi jog keretében is megoldható a software oltalma, erre nézve a common law jogrendszerekben szórványos gyakorlat is kialakult.³² Végül a harmadik álláspont szerint a szerzői jogi oltalom nem nyújt kellő garanciát, nem honorálja a software-hez fűződő jelentős gazdasági érdekeket, másrészt a műszaki alkotások testére szabott találmányi oltalom nem alkalmas a software sajátosságainak megfelelő tükrözésére. Ezért – e nézet szerint – sui generis, nemzetközileg koordinált oltalmi formát kell e célra kifejleszteni.³³ Aligha kétséges hogy e kérdés egységes és megnyugtató megoldása kiemelkedő fontosságú a KGST-államok relációjában, ahol a közös számítógép-park, illetőleg az egységes számítógéprendszer fejlődése növekvő ütemet mutat. Egyébként a KGST-államok jogrendszereinek egyike sem vonja be jelenleg a software-t a találmányi oltalom körébe.

Ha az oltalmi kör alakulását vizsgáljuk, arra a következtetésre jutunk, hogy a KGST jogegységesítés esélyei a találmányi kritériumok vonatkozásában eléggé kedvezőek a gyakorlati alkalmazhatóság és az újdonsági követelmények tekintetében. Egységesnek mondható a megoldás a vegyi termékek oltalmát illetően is, ez az egységes álláspont azonban alighanem újra-átgondolást érdemel. Eltérő koncepciókkal és megoldásokkal találkozunk a biológiai eredmények, különösen az új növény- és állatfajták oltalmazhatóságát illetően, az egységesítés itt jelentős további erőfeszítéseket igényelne. Végül a software oltalmát illetően a tételes jogok egységesen negatív álláspontra helyezkednek a találmányi jelleg, illetőleg az elismert oltalmi formák alkalmazhatósága tekintetében; ez a kérdéskör azonban feltétlenül további kutatást és hatékony oltalmi módszerek kimunkálását igényli.

Meg kell még jegyeznünk, hogy a fent jelzett eltérések némileg csökkennek, ha a találmányi oltalmi formák valamennyi variánsát figyelembe vesszük. Számos szocialista jogrendszer ugyanis szerzői tanúsítványi formában oltalmat nyújt olyan megoldások esetén, amelyekre a szabadalmi oltalmat megtagadja.

Végül még egy problémáról röviden. A találmányi törvények rendszerint tartalmazzanak olyan kizárásokat, amelyek nem a találmányi kritériumokkal, hanem általános jogpolitikai elvekkel kapcsolatosak. Így általános elv, hogy a jogszabályba, erkölcsi (szocialista együttélési) normákba ütköző megoldás nem nyerhet oltalmat akkor sem, ha egyébként rendelkezik az oltalomképes találmány kritériumaival. Ezzel kapcsolatban került kifejtésre újabban az a nézet, amely szerint a környezetvédelmi szempontokat a találmányi jog keretében is fokozottan érvényre kell juttatni, nevezetesen olyan formában, hogy meg kell tagadni az oltalmat olyan műszaki megoldástól, amely a környezetet káro-

³⁰ Erre nézve is ld. a 26/ jegyzetben hivatkozott szimpoziium anyagát, továbbá a Szentgyörgyi Zs. – Gedeon S. „Problémák a software jogi védelmével kapcsolatban”. Magyar Tudomány, 1970. 10., ill. G. Kolle „Der Rechtsschutz von Computer-programmen aus nationaler und internationaler Sicht”, GRUR, Int. 1974. 1. újabban átfogó jelleggel ld. Boytha Gy. „A számítógépprogramok alkotásához és felhasználásához fűződő érdekek jogi védelme”, Gazdaság- és Jogtudomány, 1977.

³¹ Így különösen Plotnyikov az előző jegyzetben említett szimpoziium vitájában.

³² Így különösen a Slee and Harris-ügyben (1966.)

³³ Ld. Szendy Gy. „Software-védelem '75”, MIE Közleményei, 12.

sítja, illetőleg a bejelentőtől olyan nyilatkozatot kell megkívánni, hogy találmánya nem jelent veszélyt a környezetre, vagy legalábbis jelölje meg konkrétan e veszélyeket, s lehetőleg elhárítási lehetőségeit.³⁴ Helyes törekvés túlzott következtetéseinek kell ezeket az álláspontokat minősíteniünk. Egy adott műszaki megoldás járhat pozitív és negatív konzekvenciákkal, eleve aligha lehet megmondani, milyen veszélyeket rejt magában gyakorlati alkalmazásuk. Sőt, a káros hatás elleni védekezés a műszaki-tudományos továbbfejlődés hasznos ösztönzőjévé válhat. Nem beszélve arról, hogy a találmányi bejelentés időpontjában gyakran legfeljebb a laboratóriumi kísérletek eredményei ismertek (esetleg még az sem), s az esetleges káros hatások csak a tényleges gyakorlatbavétel során ütköznek ki. A környezet védelme aligha oldható meg a találmányi jelleg elismerésének megtagadása útján. Közigazgatási feladat valamely megoldás gyakorlati alkalmazásának engedélyezési feltételeit úgy megfogalmazni, hogy az a környezet minél kisebb károsításával járjon. Amit a találmányi jog ezen a téren tehet, inkább a környezetvédelmet szolgáló műszaki megoldások előnyösebb elbírálása (soronkívüliség, esetleg illeték-kedvezmények stb.).³⁵

b) Problémák az oltalmi formák területén

Mivel megalapozottan a találmányt tekintjük a műszaki alkotások centrális fontoságú kategóriájának, először és viszonylag részletesebben a találmányi oltalom variánsaival kapcsolatos kérdéseket vizsgáljuk, majd röviden más alkotás-fajták oltalmi lehetőségeit is érintjük.³⁶

Amíg a találmányi jelleggel, az oltalmazhatóság kritériumaival, feltételeivel kapcsolatos problémák – úgy tűnik – könnyebben megoldhatók, az egységesítés esélyei itt, ha nem is nehézség nélküliek, de feltétlenül kedvezőbbek, addig az oltalmi formák tekintetében radikális eltérésekre, lényegesen *ellentétes koncepciókra* kell építeniünk. Az egyes oltalmi formák értékelésében túlzott szerephez jutnak a jogi tradíciók, bizonyos – nem egyszer megalapozatlan – előítéletek. Az ellentmondások feloldása csak tárgyilagos és elfogultságmentes megközelítéssel kísérrelhető meg. Számolnunk kell itt az oltalmi formák történeti alakulásával, az eredeti funkcióknak a gazdasági fejlődés során történő átalakulásával. Nyomatékosan alá kell húznunk a jogi formák gazdasági kötöttségének általános tételét, vizsgálnunk kell az adott oltalmi forma gazdasági hatályosulását, összhangját az adott gazdasági struktúrával, a gazdaságirányítás konkrétan érvényesülő modelljével. Úgy tűnik, az oltalmi formákkal kapcsolatos – nemegyszer igen éles – viták részben annak is következményei, hogy a szocialista országokban sorra került *gazdasági reform*-koncepciók konzekvenciáinak levonása nem mindig következetesen, indokolatlan fázis-késésekkel történik meg.

A szocialista országok találmányi joga a *találmányok oltalmának két formáját* ismeri. Valamennyi jogrendszer ismeri a szabadalmi oltalmi formát és a jogrendszerek

³⁴Ezt a nézetet fejtette ki A. Kopff az 1975. szeptemberi lengyel–magyar iparjogvédelmi napok alkalmával tartott előadásában.

³⁵Így Bobrovsky, i. m. Hasonlóan Lontai E. az előző jegyzetben idézett előadás során tartott korreferátumában.

³⁶A kérdésre ld. átfogó jelleggel Bobrovsky, i. m. továbbá Y. Eminescu „La protection des inventions dans les pays socialistes européens”, Bukarest/Paris, 1977 és Lontai E. „A műszaki alkotások jogi oltalmának formái a szocialista országokban”, ÁJ. 1975. 4.

többsége ezen kívül ismeri a szerzői tanúsítvány formájában nyújtott oltalmat is (kivéve a magyar és lengyel, a formai szempontból a román találmányi jogot). Mielőtt a részletekbe mennénk, röviden megfogalmazzuk a két oltalmi forma különbségét. Ehhez képest a szabadalom alapján a feltaláló (vagy jogutódja), illetőleg a bejelentő — rendszerint meghatározott díj, illeték fizetése ellenében — időben korlátozott kizárólagos (monopol) jogot nyer a találmány feletti rendelkezésre. Ezzel szemben a szerzői tanúsítvány a feltaláló részére meghatározott díjat (esetleg más vagyoni előnyöket is), illetőleg személyiségi jellegű jogosultságokat biztosít, a találmány feletti rendelkezési jog azonban az államot illeti meg, s bármely szocialista szervezet ingyenesen és engedély nélkül felhasználhatja az oltalmazott megoldást.

A *szabadalom* a találmány oltalmának történetileg legrégebben kialakult formája. Lényegében a kapitalista termelési mód kifejlődéséhez kapcsolódik, bár bizonyos gyökerei a feudális privilégium-rendszerekben is fellelhetők. Mai formájának és funkciójának megfelelő szabályozásra a XV. sz. végén Velencében, illetőleg a XVII. sz. elején Angliában került sor.³⁷ Azóta is lényegében azonos jellegzetességeket mutat. A szabadalmi oltalom gazdasági indokaira számos elmélet született,³⁸ amelyek közös vonása az, hogy megindokolják a szabadalmasnak nyújtott *időleges monopoliumot*. A kizárólagos jog (amely persze egyetlen jogrendszerben sem jelent korlátatlanságot!) biztosítja az új műszaki gondolat gazdasági kiaknázását, annak fejében, hogy az alkotó gondolat lényegét közlést teszi, biztosítva ezzel az oltalmi időt követő közkinccsé válását, másrészt ösztönözve a megoldás továbbfejlesztésére vagy más megoldások keresésére.

A gyakorlat tanúsága szerint a szabadalmi oltalom sikeresen illeszkedett a tőkés árutereléshez, megfelelő versenyeszköznek bizonyult, gazdasági hatékonysága igazolódott. Mint mondani szokták, a zseni lángelméjéhez az „érdek olaját” biztosította.³⁹ Igaz, már az intézmény kialakulásának kezdeti időszakában is hangzottak el bírálatok,⁴⁰ s ezek a legutóbbi időben mintha megerősödtek volna, szokás a szabadalom „válságáról” beszélni.

Azok a negatív *értéktételek*, amelyek a szabadalom intézményének alapját képező elméletek cáfolatára építenek, kevésbé tarthatnak számot érdeklődésre, az elmélet ingatagsága nem jelenti azt — éppen az intézmények fent hivatkozott funkcióváltási képességére is figyelemmel —, hogy gazdaságilag már nem alkalmazhatók kellő hatékonysággal. Nagyobb figyelmet érdemelnek a gazdasági elemzésre, tényfelmérésre épülő aggályok, pl. Machlup-é.⁴¹ Mégis, azt mondhatjuk, a többségi vélemény a szabadalmi oltalmi forma létjogosultsága mellett szól,⁴² s ezt látszanak támogatni a szabadalmi statisztika

³⁷ Az ún. velencei dekrétum 1474.-ből, illetőleg az 1623. évi (az angolszász jogrendszerekben tulajdonképpen még élő jognak tekinthető) Statute of Monopolies.

³⁸ Így a természetjogi, publikációs szerződési, jutalmazási, stb. elméletek (részletesen elemzi Bohrovsky, i. m.)

³⁹ Lincolnnak tulajdonított mondan.

⁴⁰ Így a szabadkereskedelmi koncepció hívei Hollandiában és Svájcban huzamos ideig megtagolták szabadalmi törvények kiadását, illetőleg már meghozott törvényt (Hollandia) visszavontak.

⁴¹ F. Machlup: „An Economic Review of the Patent System”, Washington, 1958.

⁴² Így — a gyakorlattal való széles körű konzultáció és összehasonlító elemzés alapján is — az angol szabadalmi jog reformjával kapcsolatban kiküldött ún. Banks-bizottság („The British Patent System”, London, 1970.)

adatai is.⁴³ Ez korántsem jelenti, hogy a szabadalom intézménye nem szorul bizonyos reformokra. Két jelenségre, illetve szempontra utalok ezzel kapcsolatban.

Az egyik az a kétségtelen jelenség, hogy a *műszaki információk* már ugyancsak hivatkozott *inflációja* rendkívül megnehezíti és így lelassítja a szabadalmi vizsgálatokat, másrészt viszont a műszaki fejlődés felgyorsulása megrövidíti a műszaki megoldások átlagos avulási idejét. Ez nem ritkán azt eredményezi, hogy amire a szabadalmat a jogosult megkapja, rendkívül rövid idő áll rendelkezésére az új megoldás gazdasági előnyeinek kiaknázására, vagy erre nem is kerülhet sor. Ezt a problémát a vizsgálati módszerek korszerűsítése bizonyos mértékig csökkentheti (ld. a következő pontban), de teljesen nem szüntetheti meg. Ezért gyakran az érdekeltek az új megoldásból fakadó tényleges előnyöket know-how-ként (ld. részletesebben az e. pontban) érvényesítik és mellőzik a szabadalmi bejelentést. Ez megmutatkozik abban, hogy a szabadalmi bejelentések száma esetenként stagnál, sőt visszaesik, de mindenesetre nem emelkedik olyan arányban, mint a műszaki fejlesztésre fordított eszközök mértéke.⁴⁴ A szabadalmi oltalomhoz fűződő nagyobb garanciák mindenesetre, különösen a jelentősebb, tehát gyors avulásnak kevésbé kitett megoldások esetén továbbra is aláhúzzák ennek az intézménynek a szerepét.

Egy következő probléma, amely a szabadalom monopol-struktúráját érinti, világ-gazdasági síkon jelentkezik, nevezetesen a *fejlődő országok sajátos érdekeire* támaszkodik. A saját kutató-fejlesztő bázis elégtelensége következtében ugyanis a fejlődő országok úgyszólván kizárólag technológiai-importra szorulnak műszaki-gazdasági fejlődésük érdekében. Az elsősorban tőkés vállalatok javára bejegyzett szabadalmi oltalmak nagy visszaélési lehetőségeket biztosítanak ezeknek a cégeknek, monopolhelyzetükkel visszaélve hátrányosan érinthetik az adott országok gazdasági fejlődését. Ezért a fejlődő országok jogalkotása törekszik a szabadalmi oltalom fokozott közérdekű korlátozására, részben viszonylag rövidebb szabadalmi oltalmi idő megállapításával, részben a kényszerlicencia vagy igénybevétel lehetőségeinek szélesítésével.⁴⁵ Nemzetközi síkon is, nevezetesen a Párizsi Unió Egyezmény aktuális revíziója során a fejlődő országok olyan irányú módosításra törekcsenek, amely az Egyezmény egyik alapvető elvét, az egyenlő elbánás elvét felváltaná vagy kiegészítené egy olyan elvvel, amely a fejlődő országok helyzetét figyelembe véve, részükre bizonyos preferenciákat állapítana meg a műszaki információk áramlása terén.⁴⁶

A magyar jogalkotó az 1969. évi új találmányi törvény megalkotása során végzett elemzések és gazdaságpolitikai megfontolások alapján arra a következtetésre jutott, hogy a *szabadalmi oltalmi forma* sikerrel szolgálhatja a műszaki fejlesztéssel összefüggő társa-

⁴³ A fejlett tőkés államok szabadalmi bejelentéseinek száma 1950–1970. között közel háromszorosra emelkedett, a KGST-tagországoké ugyanezen időszakban több, mint háromszorosára. (*The role of the patent system in the transfer of technology to developing countries*, Genf, 1974.)

⁴⁴ A szabadalmi bejelentések ütem-növekedése nem mindig éri el a $K + F$ -re fordított költségek növekedési arányát. Ez a jelenség szoros kapcsolatban van a know-how szerepnövekedésével.

⁴⁵ Így E. M. Aguilar „Technológiai eljárások átadása licencszerződéssel fejlődő országok részére”, MIE Közleményei, 7. ill. E. Jucker „A szabadalmi rendszer erőzítője a fejlődő országokban”, MIE Közleményei, 6.

⁴⁶ Ld. H. P. Kunz Hallstein „Patentschutz, Technologietransfer und Entwicklungsländer – eine Bestandsaufnahme”, GRUR Int. 1975. 8–9.

dalmi érdekeket. Ezért kizárólag ezt az oltalmi formát ismeri el.⁴⁷ Hozzá kell még fűznünk, hogy (bár erről a d) pontban még részletesebben lesz szó) a belföldi találmányok túlnyomó többsége szolgálati jellegű, s ezekre nézve a szabadalmi jog, s általában a rendelkezési jog a munkaadót (vállalatot) illeti meg. A műszaki fejlesztés finanszírozásában a vállalati források dominálnak, indokolt tehát — összhangban gazdaságirányítási reformunknak a vállalati autonómia és érdekelttség tekintetében vallott koncepcióival — a vállalati szinten elért műszaki eredmények, alkotások, tehát pl. találmányok felett is a vállalat részére kizárólagos, abszolút szerkezetű jogosultságot biztosítani. Ennek gazdasági funkciója nyilvánvaló.⁴⁸ Ami pedig ezzel a kizárólagos joggal való visszaélés, a társadalmi érdek sérelme veszélyeit illeti, ezek a gyakorlat tanúsága szerint, ha nem is kizártak, nem reálisak. A találmányi jog olyan intézményei viszont, mint az igénybevétel, vagy a kényszerengedély, a lehetséges visszaélések ellen kellő védelmet nyújtanak. Végös eszközként a felügyeletet gyakorló állami szerv kivételes beavatkozási joga is alkalmazást nyerhet.⁴⁹ (Ezeket a közérdekű korlátokat természetesen lehetne a szabályozás szintjén még tökéletesíteni. Úgy tűnik, pl. a lengyel találmányi törvény néhány megoldása hasznosítható lenne hazai jogalkotásunkban is.⁵⁰

A kisebb-nagyobb eltérésekkel, de lényegében azonosan szabályozott szabadalmi oltalmi formát valamennyi KGST-tagország találmányi joga ismeri. Több szocialista ország joga ismeri ezenkívül a találmányi oltalom egy másik formáját, a *szerzői tanúsítványt* is. Történetileg először a szovjet jogrendszerben nyert ez szabályozást, a szovjet jogrendszeren kívül ismeri és szabályozza ezt az oltalmi formát a csehszlovák, bolgár, a mongol találmányi jog, s igen közel áll hozzá tartalmilag az NDK Wirtschaftspatent intézménye, illetőleg a román ún. vállalati szabadalom is.

Noha a szerzői tanúsítvány először már 1919-ben szabályozásra került, lényegében, mai formájában 1931-től nyer alkalmazást, tehát a direkt gazdaságirányítási modell következetes kiépítése idejéig.⁵¹ Már hivatkozott lényegét illetően ez az oltalmi forma sem a feltaláló, sem a vállalat részére nem biztosít kizárólagos rendelkezési jogot, a találmányt mindenki számára hozzáférhető közkincsnek tekinti, a feltaláló anyagi és erkölcsi ösztönzését azonban biztosítani törekszik. Ez az oltalmi forma a szellemi műszaki alkotások szabályozásában a *munkajogi-igazgatási elemek* érvényesülését mutatja, háttérbe szorítva a polgári jogi elemeket, azaz az áruviszony, az értéktörvény szerepét. A direkt gazdaságirányítási rendszer idején ez eléggé logikus jogi következtetés volt. A vállalati gestiok korlátozottak voltak, a tervutasítások részletesen meghatározták nem csupán a vállalati rutin-tevékenységet, hanem a fejlesztés, a műszaki fejlesztés lehetőségeit és feladatait is. A finanszírozás és jövedelemelvonás rendszere egyrészt a műszaki fejlesztés

⁴⁷ Ld. Benárd A. „A szellemi alkotások kodifikációja”, Magyar Jog, 1969, 5., ill. Lontai E. „Recent Hungarian Legislation in the Scope of Intellectual Property”, Acta Juridica, 1970. 1–2. sz.

⁴⁸ Ezt fejtegettem korreferátumomban az 1975. szeptemberében Drezdában rendezett, a licen-cia-forgalom gazdasági és jogi kérdéseivel foglalkozó nemzetközi szimpozionon.

⁴⁹ Az állami vállalatról szóló 1977. évi VI. tv. 34. §-a biztosít ilyen — kivételes — utasítási jogot a felügyeletet gyakorló állami szervnek.

⁵⁰ Pl. a kényszerengedély feltételeinek bizonyos kiszélesítése, vagy az ún. nyílt licen-cia szabá-lyozása. Ld. erről részletesebben Lontai E. „A műszaki alkotások jogi oltalmának formái a szocialista országokban” (Állam- és Jogtudomány, 1975. 4.), ill. Bobrovsky, i. m.

⁵¹ Ld. Bobrovsky, i. m.

tést központi forrásokból biztosította, másrészt a fejlesztéssel elért előnyökben a vállalat érdekeltsége elenyésző volt. Ezért szorult háttérbe a vállalati érdek, s esett a hangsúly – a népgazdasági, ösztönési érdek prioritása mellett – inkább a feltaláló ösztönzésének biztosítására.

Az európai szocialista országok *gazdasági reformjai* – kisebb-nagyobb eltérésekkel – közös vonásként juttatják kifejezésre a vállalati érdekeltséget, a közvetett szabályozást, az áru-pénzviszonyok nagyobb szerepét.⁵² Ha pl. a műszaki fejlesztés finanszírozásában a szovjet reform meg is őrzi a központi alapok nagyobb súlyát, a vállalati források közreműködése is megnőtt. A reform koncepcióival a szerzői tanúsítványi modell kevésbé van összhangban.

Természetesen bizonyos leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a *tanúsítványi oltalmi forma a korábbi gazdaságirányítási modell túlélő eleme*. Bizonyos finomítás, módosítás ellenére a szabályozás lényeges vonásait megőrizte. Továbbra is biztosítja a feltaláló ösztönzését, vagyoni érdekeltségét jobban kapcsolva a találmány gazdasági eredményéhez, elvileg garantálja a találmányok gyors és akadálytalan elterjedését, hiszen felhasználásukhoz külön engedély nem szükséges, s elvileg ingyenes ez a felhasználás. Éppen ez a mozzanat jelenti a fő-problémát. *Nem teszi ugyanis érdekeltté a vállalatot*, amelynek keretében és erőforrásai részbeni felhasználásával jött létre a találmány, annak bejelentés formájában történő nyilvánosságra hozatalában (a nyilvánosságra hozatal persze igazgatási módszerekkel kikényszeríthető, de ennek határfoka kérdéses), mert ezzel az új megoldásban rejlő gazdasági előnyt anélkül veszti el, hogy ez akár részben is valamely ellenszolgáltatással kompenzálat nyerne. A szovjet gyakorlat kísérletezik – a lényeges elvek változatlanul hagyása mellett – bizonyos módszerekkel, pl. az ún. vállalati tanúsítvány kiadásával, vagy a visszerhesség elvének félénk bevezetésével, nevezetesen költségterítés vagy a találmányhoz kapcsolódó műszaki tapasztalatok (know-how) díjazásának formájában, ennek gyakorlata azonban – a hozzáférhető információk szerint – nem túlságosan kiterjedt.⁵³

Lényegében azt mondhatjuk, a *szerzői tanúsítványi oltalom nem számol* az áruviszonyok szerepével, s különösen a *műszaki alkotások* gazdasági értékével, *áru-jellegével*. Úgy tűnik, az ebből adódó problémákat a szovjet közgazdaságtudomány érzékeli is,⁵⁴ a találmányi jog azonban – kétségtelenül bizonyos intézményi fetisizmus hatására – eléggé mereven őrzi a hagyományos koncepciót.⁵⁵ Arra hivatkozik, hogy a találmányok létrehozásában a társadalom szerepe jelentős, ezért ösztönési vagyonná kell nyilvánítani, amivel

⁵²Erről ad – jogi szempontokat is érvényesítve jó áttekintést Harmathy A. „A gazdaságirányítási rendszer reformja és a szállítási szerződések szabályozása a szocialista országokban”, Állam- és Jogtudomány, 1969. 1., ill. „Law and Economic Reform in Socialist Countries” (szerk. Eörsi Gy. – Harmathy A.), Budapest, 1971.

⁵³Bobrovsky, i. m.

⁵⁴Így Litvak „Izobretatelsztvo i hozajsztvennij raszcsot”, Voproszű Izobretatelsztv, 1966. 6., V. A. Rasszohin „O dogovore vozmездnoj peredaci tyehnyicseszko vo opűtű”, Voproszű Izobretatelsztva, 1970. 9.

⁵⁵I. A. Dorkin – G. A. Matvejev „Ekonomicseszakja integracija sztran SZEZV i nyekotorűje problemű izobretatelszkovo prava” Voproszű Izobretatelsztva, 1970. 10. Hasonlóan E. Winklbauer „Die Prinzipien des Urheberrechts – die Grundlage der Integration der sozialistischen Länder auf dem Gebiet des Erfindungswesen”. Neuerer, 1974. 11.

ellentétes lenne valamely vállalat részére biztosított monopol-jog. Ez az álláspont elfeledkezik arról, hogy pl. az egységes állami tulajdon elismerése az alapvető termelőeszközök felett korántsem zárja ki, hogy az azt kezelő gazdasági szervezetek részére gyakorlatilag a tulajdonjoggal egyenértékű kizárólagos rendelkezési jogot biztosítsanak.⁵⁶

Az oltalmi formák vonatkozásában a jogegységesítés esélyeit éppen a szerzői tanúsítvány szerepének értékelésében fellelhető eltérések érintik alapvetően. A fentiekben igyekeztem néhány érveléssel alátámasztani azt a nézetemet, hogy a szerzői tanúsítványi oltalmi forma nem felel meg gazdaságirányítási rendszerünk alapvető koncepcióinak, s nézetem szerint nincs összhangban a többi szocialista ország gazdasági reformjainak alapvető elveivel sem. Ezzel szemben a szovjet (ugyanígy a csehszlovák és NDK) jogirodalomban kifejtett nézetek a szerzői tanúsítványt nem csupán, mint a találmányi oltalmi formák egyik lehetséges és pl. a szabadalommal egyenértékű variánsának tekintik, hanem a találmányi oltalom par excellence „szocialista típusú” formájának, amivel szemben a szabadalom (itt természetesen erősen sarkítva és egyszerűsítve fogalmazok) a tőkés jogrendszer túlélő csökevénye, eltűrt jogintézmény, amit a nemzetközi kooperáció érdekében (mint utaltam rá, valamennyi európai szocialista ország résztvevője a Párizsi Uniónak) fenn kell ugyan tartani, de a szocialista típusú tanúsítványi forma preferálandó mind az adott államon belül, mind természetesen a szocialista gazdasági integráció során.⁵⁷ Ez a koncepció lényegében a túlhaladott „szófiai elv” fenntartására, illetőleg felélesztésére irányul.

Ha már az *egyes oltalmi formák értékelése* vetődik fel, vizsgáljuk meg röviden és tárgyilagosan az egyes oltalmi formák használhatóságát. Abból kell itt kiindulnunk, hogy milyen feladatokat kell ellátnia a szocialista találmányi jognak, közelebből a találmányi oltalom választott formájának. Lényegében három *alapvető követelményt* kell a szabályozásnak kielégítenie: ösztönözni magas műszaki színvonalú és gazdasági hatékonyságú megoldások kidolgozására, biztosítani ezeknek a műszaki alkotásoknak gyors és széles körű gyakorlati bevezetését, elterjedését, s egyidejűleg biztosítani kell a találmányok létrehozásában közreható valamennyi érdekszint megfelelő reprezentációját. Nos, úgy tűnik, ezeknek a feladatoknak egyik forma sem felel meg tökéletesen, de a szabadalmi mindenesetre jobban. A szabadalmi és a szerzői tanúsítványi forma egyaránt ösztönözhet a műszaki alkotásra, ennek azonban a találmányi jogon kívüli faktorai (finanszírozás, preferenciák, szerződéses kutatásirányítás, hitel-kedvezmények stb.) az elsődlegesek. Az érdekszintek megfelelő ösztönzése a szabadalmi forma jobban biztosítja, szerzői tanúsítványnál a vállalati szint ösztönzése nem megoldott. A gyors elterjedést a tanúsítványi forma elvileg akadálytalanabbul biztosítja, a szabadalmi joggal való visszaélés elleni jogi biztosítékok azonban a gyakorlatban ugyancsak biztosítják a műszaki információk áramlását, s a visszerhesség elve jobban juttatja kifejezésre a szabadalmas és a felhasználó kockázat — és érdekközösségét, illetőleg a felelősséget.⁵⁸

A KGST-n belül folyó gazdasági és tudományos-műszaki kooperáció számos vonatkozásban szükségessé teszi a megállapodást, vagy egységes szabályozást az oltalmi formá-

⁵⁶ Itt bizonyos analógia akkor is jogosult, ha a szocialista találmányi jog nem ismeri el a tulajdoni elmélet megalapozottságát.

⁵⁷ Ld. különösen az 55. jegyzetben idézett cikkeket.

⁵⁸ Ld. erről részletesebben az 50. jegyzetben idézett cikket. Hasonlóan Bobrovsky, i. m.

kat illetően. A szakosítási és kooperációs megállapodások egyúttal műszaki információ-áramlással is járnak, az átadott-átvett és felhasznált műszaki megoldások oltalmi formája meghatározza a felhasználás korlátait, befolyással van az ellenszolgáltatás mérvére, stb. A közösen végzett tevékenység, így a tudományos-műszaki együttműködés keretében végzett közös kutatás közös eredményekhez, közös találmányokhoz vezet. Rendezni kell ezek sorsát, oltalmazásuk formáját. (Ezt szolgálja az 1973-ban aláírt, nálunk az 1975. évi 8. tvr.-rel kihirdetett megállapodás.) Közös gazdasági vagy más szervezetek létrehozása és működésének szabályozása ugyancsak mellőzhetetlenné teszi az apportként bevitt vagy a tevékenység során létrejött műszaki alkotások kérdéseinek, így oltalmi formájának rendezését is. A kutatási és licencia-szerződési kapcsolatok feltételeinek egységesítése során (ld. részletesebben az f. pontban) ugyancsak egyik legfontosabb és legvitatottabb kérdésként szerepel az oltalom választott formája.

Perspektivikusan kívánatos lenne egy egységes oltalom megteremtése, az *oltalmi formák egységesítése*. Nézetünk szerint erre a leginkább a szabadalmi forma alkalmas, azonban — figyelemmel a tanúsítványpárti álláspontot képviselő jogrendszerek súlyára — ez jelenleg nem látszik reális lehetőségnek. A szerzői tanúsítványi oltalom egységes oltalmi formává tétele viszont ellentétes gazdasági érdekeinkkel, gazdasági reformunk célkitűzéseiével, ezért számunkra elfogadhatatlan. A jogközelítés terén reálisan tehát az *oltalmi formák párhuzamos fennmaradását* és egyenértékűségét, konvertibilitását kell kívánatosnak tartanunk, s erre törekednünk.⁵⁹ Itt az egyenértékűség elvét nyomatékosan hangsúlyozni kell, nem fogadható el preferált oltalmi forma. A kooperáció során az érdekelt feleknek (vállalatoknak) kell a választandó forma kérdésében döntenüik. Ez egyébként összhangban áll a Párizsi Unió Egyezmény rendelkezéseivel is, amely a szerzői tanúsítványt csak akkor tekinti egyenértékűnek a szabadalommal, ha az adott ország joga a fentaláló vagy más jogosult választási lehetőségét biztosítja az egyes oltalmi formák között.⁶⁰

Az oltalmi variánsok párhuzamosságának elve mellett kívánatos törekedni arra, hogy *csökkentsük a különbségeket* a két oltalmi forma következményei között. Így a szerzői tanúsítványi modell esetén erősíteni kellene a kidolgozó vállalat jogosultságait (erre találunk kísérleteket a bolgár és csehszlovák szabályozásban),⁶¹ illetőleg a visszterhes információáramlás nagyobb szerepét (erre például az NDK szabályozása nagy súlyt helyez).⁶² A szabadalmi forma esetén pedig kívánatos lehet olyan — más jogrendszerekben is ismert — intézmények meghonosítása, bevezetése, amelyek megkönnyítik a találmányok felhasználását, nem kívánva meg minden esetben a szabadalmas kifejezett felhatalmazását, de szigorúan támaszkodva a visszterhesség elvére (itt hasznosíthatók lennének a lengyel találmányi jog megoldásai is).⁶³

A leglényegesebb probléma kétségtelenül a találmányi oltalom szabályozásának közelítése. A jogegységesítés során felmerül még az *oltalmi formák gazdagításának* célszerűsége is. Két kategóriával kívánok ezzel kapcsolatban röviden foglalkozni.

⁵⁹ Ld. az előző jegyzetben idézett forrásokat.

⁶⁰ PUE — stockholmi szöveg — 4/I cikk (1) bek.

⁶¹ Ld. erről BOBROVSZKY, i. m. (u.o. bővebb irodalom)

⁶² Így Pogodda, *Gebrauchswert, Wert und Preis der Mehrfachnutzung technisch-ökonomischer Informationen* Neuerer, 1971.

⁶³ Ld. az 50. jegyzetben. Ugyancsak hasznosítható modell az NSZK találmányi jogának ún. Lizenzbereitschaft-ja, vagy a common law rendszerekben ismert licence of rights intézménye.

A műszaki alkotások hierarchijában a legelőkelőbb helyet foglalják el a tudományos *felfedezések*. Amennyiben a feltárt megoldás a gyakorlatban hasznosítható, találmánynak minősítjük és valamilyen formában – az alkotó személyi és vagyoni érdekeit biztosító – oltalmat nyújtunk. Ha azonban feltárt természeti törvényszerűség csak a lehetőségét biztosítja a későbbi gyakorlati felhasználásnak, erre egyetlen társadalmi rendszer sem nyújthat az alkotónak monopol-jellegű jogosultságot. Másrészt az is kétségtelen, hogy egy-egy felfedezés forradalmasíthat egész tudomány- és gazdasági ágakat, jelentőségük tehát kiemelkedő.⁶⁴ Elegendő-e itt az erkölcsi elismerés, nem kívánatos-e a jog eszközeivel is elismerést, ösztönzést nyújtani? A szerzői jog szabályai a társadalmi elismerés minimumát biztosítják is a felfedezőnek, a személyiségi jogok vonalán.

Néhány szocialista ország jogrendszere nevesített intézményt hozott létre a felfedezések oltalmára, így a szovjet, csehszlovák stb. jog. Ennek lényege, hogy bejelentés és megfelelő eljárás alapján (amelyben tudományos testületek, akadémiák, egyetemek stb. is fontos funkciókat látnak el) megállapítják a felfedezés tényét, lényegét, alkotóját, a felfedezés prioritását, másrészt alanyi jogot biztosítanak a felfedezőnek megfelelő vagyoni elismerésre (esetleg más előnyöket is biztosítanak).⁶⁵ Egyet lehet érteni azokkal a nézetekkel, amelyek megfontolandónak látják hazai jogrendünkben is egy ilyen nevesített felfedezői jogintézmény bevezetését.⁶⁶ Ez gazdagíthatná a műszaki alkotások elismerési-oltalmi formáinak eszköztárát, s amellett hasznosan szolgálná a jogközelítés esélyeit is.

Egy másik oltalmi forma, amiről szót kell ejtenünk, az ún. *használati minta oltalma*. Ezt az oltalmi formát a KGST-tagállamok közül csak a lengyel találmányi jog ismeri és szabályozza.⁶⁷ Egyébként sem túlságosan elterjedt oltalmi forma ez, de megjegyzendő, hogy néhány fejlett iparral és magas műszaki színvonallal rendelkező állam viszonylag újabb találmányi törvénye ismeri és gyakorlata eredménnyel alkalmazza.⁶⁸ Ha a találmánytól kívánjuk elhatárolni ezt az alkotás-kategóriát, elsősorban az alkotás szintjében való eltérésre támaszkodnunk. Van olyan jogrendszer is, amelyik csupán a szoros értelemben vett találmányi szint el nem érését teszi meg kritériumként, az intézményt ismerő jogrendszerek többsége az alkotás jellege alapján is differenciál, nevezetesen a kialakításban, elrendezésben megnyilvánuló hasznosságot kívánja meg. Az újdonság vonatkozásában elvi különbség nincs, a használati mintától is abszolút újdonságot kívánnak meg, a vizsgálat azonban lényegesen liberálisabb. A mintaoltalom struktúráját tekintve azonos a szabadaloméval, oltalmi ideje azonban lényegesen rövidebb. Összegezve azt mondhatjuk, hogy a találmányi szintet el nem érő műszaki megoldások – kisebb

⁶⁴ Közismert példák sora idézhető a híradástechnika vagy a műanyagipar területéről.

⁶⁵ Így külföldi utak, tudományos fokozatok, munkahelyi pályázatok, stb. során, vagy éppen a lakáselosztás terén.

⁶⁶ Így Bobrovsky, i. m., Vékás L. „A tudományos munka szerzői jogi védelme” (előadás 1972. októberében a IV. szovjet–magyar jogásznapi alkalmával). Hasonlóan magam is az 50. jegyzetben idézett cikkben.

⁶⁷ A lengyel találmányi jog újrászabályozását megelőző tudományos viták során számosan – éppen az integrációs egység érdekében – elleneztek a használati mintaoltalom fenntartását. Ld. erre nézve az 1972. évi varsói iparjogvédelmi konferencia anyagát (ism. Állam- és Jogtudomány, 1973. 1.).

⁶⁸ Így az NSZK, Japan, s bizonyos vonatkozásban idesorolhatjuk az 1968. évi francia találmányi törvény „certificat d'utilité”-jét is.

követelményt támasztó, de rövidebb idejű oltalmat biztosító – kategóriája a használati minta. Alapjában *hasznos közbülső kategóriának* tekinthetjük a találmányok és az újítások között, a bevezetésre irányuló javaslatokat – a felfedezésekéhez hasonlóan – ésszerűnek tartjuk.⁶⁹

Végül igen röviden még egy alkotás-kategóriával kell foglalkoznunk a teljesség kedvéért, az *újításokéval*. Az újítás fogalma igen széles kört fog át. Alsó határa mindaz a megoldás, ami a szokásos rutinszerű tevékenységet meghaladja. Ez bizonyos szubjektív tényezők értékelését is szükségessé teszi, hiszen az újító szakmai képzettségétől, pontosabban munkakörétől, munkafadataitól is függ, mi az a megoldás, amit tőle átlagosan el lehet várni.⁷⁰ Az újítások felső határa egyrészt annak függvénye, ismer-e az adott jogrendszer az újítás és a találmány közötti alkotás-kategóriát, pl. a használati mintát, illetőleg hogy hol húzza meg a jogi szabályozás és a gyakorlat a találmányi szintet. Egy szigorúbb követelményeket támasztó találmányi jog esetleg csak újításnak minősíti azt a megoldást, ami más jogrendszerben találmánynak minősül. Ez természetesen csak a megoldás szintjétől függő elhatárolás. A másik kritérium ugyanis, ami az újítást a hierarchiában magasabban elhelyezkedő alkotás-típusoktól elválasztja, az újdonság relativitása. Az újítástól csak azt kívánjuk meg, hogy az adott vállalatnál ne legyen ismert. Tehát igen magas színvonalú, akár valóban eredeti ötletként megvalósuló műszaki megoldás minősülhet csupán újításnak azért, mert pl. valahol külföldön a megoldást már közzétették vagy alkalmazták. Ismét más kérdés, hogy bár a tipikus újítás a műszaki újítás, de ez nem kizárólagos. Egyes jogrendszerek újításnak tekintik a szervezési, ügyviteli ésszerűsítéseket is, amelyek valamilyen hasznos eredménnyel járnak.⁷¹

Az újítások fontossága nem lebecsülhető. Egyrészt azért, mert – amint erre utaltam – igen magas színvonalú megoldások is tartozhatnak ide, másrészt azonban azért – s ez kiemelkedő társadalmi funkciója –, mert tömegességénél, mozgalom-jellegénél fogva kedvező környezetet teremt az általános műszaki színvonal emeléséhez, jelentősebb alkotások létrejöveteléhez.⁷²

Úgy tűnik, mintha éppen a vállalat-centrikus jellegénél fogva, az újítás kevésbé játszanék szerepet a nemzetközi kooperációban. Ez azonban nem így van. Éppen a közös vállalatok, munkakollektívák számának növekedése indokolja, hogy az újítási jogok alapvető megoldásai közeledjenek, ellenkező esetben nemzetközi magánjogi és munkajogi bonyodalmak állhatnak elő, s indokolatlan belső feszültség a kollektívában.⁷³

Az integráció fejlődése tehát szükségessé teszi a közelítést az oltalmi formák szabályozása terén is. A nagyobb differenciáltság biztosítása kívánatosabbá teszi az eszköztár gazdagítását, így a felfedezések és a használati minták nevesített oltalmának általánosítását. Megvalósítható az újítási szabályok közelítése is, bár az eljárási, ösztönzési konzekvenciák, illetőleg esetenként a fogalmi kör megvonása is eltéréseket mutat. A legnagyobb problémát a szabadalmi és szerzői tanúsítványi forma elterő értékelése, az utóbbi indoko-

⁶⁹ Így Bobrovsky, i. m.; hasonlóan magam is a 67. jegyzetben hivatkozott szimpozionon tartott korreferátumban.

⁷⁰ Az erre vonatkozó problémák részletes elemzését ld. Bérczi I. „Az újítói jog elvi, joggyakorlati és kodifikációs kérdései újítómozgalmunk fejlődésének tükrében” c. kandidátusi értekezésben.

⁷¹ Így Csehszlovákia és az NDK újítási joga.

⁷² Ezt az aspektust húztam alá Bérczy I. disszertációjára adott opponensi véleményemben.

latlan preferálása jelenti. Itt jelenleg a párhuzamos fenntartás és a konvertibilitás következtetés elismerése valószínű meg, illetőleg bizonyos módosításokkal a következmények közelítésére kell törekedni.

c) Eljárási problémák

Már többször történt utalás azokra a nehézségekre, amelyeket a találmányi jog területén az információs robbanás eredményez. Mind a találmány újdonságát, mind az adott technikai színvonalhoz képest haladó jellegét illetően a megnyugtató értékítélet csak igen széles körű kutatás alapján hozható meg több-kevesebb biztonsággal, valószínűséggel. Ennek következménye vagy az elbírálás színvonalának csökkenése, vagy a vizsgálati idő rendkívüli megnövekedése.

E világszerte megfigyelhető jelenség okozta problémák megoldására számos kísérlet történt és történik. Lényegében két alapvető megoldási móddal találkozunk.

Az egyik módszer a szabadalmi *vizsgálati eljárás korszerűsítésével* kíván segítséget nyújtani. A vizsgálati eljárásoknak két alapvető variánsát ismerik a különböző jogrendszerek. Az egyik (ide tartozik a bejelentési és részben a felszólalási rendszer) az újdonságrontó előzmények (ún. anterioritások) feltárásának terhé az érdekelt versenytársakra hárítja. Az oltalomra irányuló bejelentést közzéteszi (esetleg eleve meg is adja az oltalmat), s az érdekeltek megalapozott kifogása alapján azt visszavonja, megsemmisíti. Ez a rendszer igen labilis értékű oltalmakat nyújt, párhuzamos oltalmak fennállásához vezethet, az oltalom eredeti hibája esetleg olyan késői fázisban válik nyilvánvalóvá, amikor már jelentős gazdasági károk következtek be.⁷⁴ Ezért a jelentősebb találmányi jogok, így a szocialista jogrendszerek is az érdemi vizsgálat elvét követik.⁷⁵

A teljes érdemi vizsgálat azonban éppen azokhoz a nehézségekhez vezet, amelyekről a bevezetőben szó esett. Ezért néhány újabb találmányi törvény bevezette az ún. *halasztott vizsgálati* eljárást, amely elvileg az érdemi vizsgálat alapján áll, de ezt fázisokra osztja. Az eljárás lényege abban fogalmazható meg, hogy az első fázisban csak alak vizsgálat történik, illetőleg olyan érdemi találmányi kritériumok elbírálása, amelyek nem idő- és munkaigényesek (pl. műszaki jelleg, kizártság, gyakorlati megvalósíthatóság). Ennek a vizsgálatnak az alapján egy ideiglenes oltalmat nyújtanak, ami meghatározott ideig (pl. 4 év) hatályos, s ha ezen az időn belül az érdekeltek (akár a bejelentő, akár pl. a konkurens) nem kéri a teljes érdemi vizsgálatot (ez rendszerint hivatalból is kezdeményezhető), az ideiglenes oltalom megszűnik. A második fázisban (kérelemre vagy hivatalból) már a teljes érdemi vizsgálatra kerül sor. A tapasztalatok szerint az ideiglenes oltalom egyrészt bizonyos biztonságot nyújt, másrészt időt enged a találmány gyakorlati hasznosságát illető tapasztalatok gyűjtésére. Nem jelentéktelen hányadában a bejelentéseknek a bejelentő úgy ítéli meg, hogy nem éri meg a teljes vizsgálat kockázatát és költségeit viselnie. Így a vizsgáló szerv munkája csökken, a vizsgálati idő általában rövidül, s az oltalmat a valóban komoly, jelentős műszaki megoldások kapják meg. A szocialista országok közül

⁷³ Akárcsak a közös találmányok feltalálói esetén; ezekre nézve azonban bizonyos megoldást nyújt az 1973. évi moszkvai megállapodás (1975. évi 8. tvr.)

⁷⁴ Ilyen volt – ennek konzekvenciáival – az 1968. évi reform előtti francia találmányi jog.

⁷⁵ Ld. *Trahtengerc*, i. m. átfogóbban *J. W. Baxter „World Patent Law and Practice”*, London, 1968.

többen vezették be ezt a vizsgálati variánst, s az első idők tapasztalatai kedvezőek.⁷⁶ Esélyei lehetnek e vizsgálati módszer általánossá válásának.

A probléma megoldásának másik módszere a *nemzetközi együttműködés* fokozása ezen a területen. Nyilvánvalóan komoly megtakarításhoz vezethet, ha ugyanarra a bejelentésre nem folytatnak le különböző országok hatásai párhuzamos vizsgálatokat, hanem egymás vizsgálati eredményeit felhasználják. Komoly törekvések vannak mind regionális, mind univerzális jelleggel a vizsgálat terén történő együttműködésre, egységesítésre. Utalhatunk itt egyrészt az Európai Szabadalommal kapcsolatos eredményekre,⁷⁷ másrészt a PCT-re,⁷⁸ amely megállapodást több szocialista ország is aláírta. De komoly erőfeszítések történtek a KGST keretében is az eljárási-vizsgálati kooperáció terén, s ilyen munkák jelenleg is folyamatban vannak.⁷⁹

A közös vagy kölcsönösen felhasználható vizsgálat lehetővé teszi az erők ésszerű koncentrálását, s olyan nagyságrendhez vezethet, ahol az információgyűjtés és kutatás gépesítése, automatizálása gazdaságosan megvalósítható. Feltehetően az iparjogvédelmi együttműködésnek ez az egyik olyan területe, ahol a közeljövőben jelentős fejlődés várható.

A vizsgálatok terén történő egységesítés természetesen feltételez bizonyos anyagi jogi egységesítést is. Amint ezt a találmányi kritériumoknál már tárgyaltuk, az újdonság tekintetében lényegében azonosak az egyes szocialista találmányi jogok követelményei, a találmányi szint tekintetében azonban kevésbé. Ez azt eredményezheti, hogy bizonyos hazai kiegészítő vizsgálatok a közös kutatás eredményeire építve nem lesznek mellőzhetők, de ezzel együtt is vitathatatlanak látszanak a közös vizsgálat előnyei.

Más kérdés, és nem eljárási, technikai jellegű kérdés az, hogy átnőhet-e és mikor az egységes, koncentrált vizsgálat egy erre épülő közös, vagy párhuzamosan, de automatikusan létrejövő oltalomhoz. Ez már érdemi probléma, s itt visszautalok az előző pont fejtegetéseire az oltalmi formákkal kapcsolatos nehézségeket illetően.

A vizsgálatok terén történő együttműködés elvileg és prima facie előnyösnek és technikailag megvalósíthatónak tűnik. A konkrét megállapodást azonban még számos részletkérdés vizsgálatának és gazdasági számításoknak kell megelőzniük. Így pl. a nyelvi problémák költségkihatásai jelentősen befolyásolhatják az értéktételeket.⁸⁰

d) A szolgálati találmány kérdéseinek szabályozása

Már esett szó arról a fontos követelményről, hogy megfelelően biztosítani kell a találmányi jog szabályainak a műszaki alkotás létrehozásában közreműködő minden tényező, minden szint érdekeltiségét. A legegyszerűbb esetben itt az egyéni feltaláló és a

⁷⁶ Ld. Derzsi V. „A halasztott vizsgálati eljárás egyes kérdései iparjogvédelmi gyakorlatunkban” MIE Közleményei, 7.

⁷⁷ Pálos Gy. „Európa” szabadalom a Közös Piac részére”, MIE Közleményei, 6.

⁷⁸ Dobrovsky, „A Szabadalmi Együttműködési szerződés létrejötte, fő vonása”, Szabadalmi Közlöny és Védjegyértesítő, 1971. 4.

⁷⁹ Ld. L. A. Inozemcev és R. P. Vcserasnyij előadásait az 1973. évi szovjet–magyar iparjogvédelmi kollokvium során.

⁸⁰ Itt különösen a nem-szláv nyelvű ország (így hazánk) számára jelentkezhetnek jelentős költség- és szakember (fordító)-problémák.

megfelelő feltételeket, környezetet biztosító társadalom együttműködéséről, az *egyéni és a társadalmi érdek összhangjának* megteremtéséről van szó, amely a találmányi oltalom alapvető tartalma.

Sajátos helyzettel állunk szemben, amikor az egyén és az össztársadalom szintjén kívül még egy jelentős közbenső szint, egy kisebb *csoport érdeke* is szerephez jut. Ez a munkakörben, szolgálati viszony alapján létrejövő, röviden a szolgálati találmányok problematikája. A modern társadalomban a legjelentősebb műszaki alkotások kollektív erőfeszítések eredményei, nagy vállalatok jelentős számú műszaki gárdájának közös erőfeszítése hozza létre a találmányokat.⁸¹ Ilyenkor a feltaláló és a vállalat érdekei közötti helyes összhang megteremtése a jogi szabályozás feladata.

A *tőkés* társadalomban a jellegzetes modell a *munkajogi* megközelítés volt. Ennek lényege, hogy a munkavállaló (a magas szellemi kvalitásokkal rendelkező munkavállaló, a „white collar” is) munkaerejét és annak eredményét eladta munkaadójának. Tehát a munkakörében létrehozott szellemi alkotások, így a találmányok a munkaadót illetik, s ezért elvileg többletjuttatás nem jár a munkavállaló-feltalálónak, hiszen munkaköre ellátásáért megállapodott munkabérét megkapja. Természetesen a tőkés vállalat sem ilyen leegyszerűsítetten, nyersen közelíti meg a kérdést, s rendszerint premizálásban, fizetés-emelésben juttatja kifejezésre elismerését a feltalálóval szemben, ösztönzi további alkotó munkára. Ehhez azonban alanyi joga a feltalálónak nincs (ritkán, pl. az NSZK-ban jogszabályi rendelkezés nyújt bizonyos garanciákat,⁸² vagy gyakrabban kollektív szerződések témája lehet), vagy munkaszerződése esetleges rendelkezése alapján juthat többletdíjazáshoz, vagy ez a munkaadó diszkrecionális jogára van bízva.

A *szocialista* találmányi jog annyiban azonos következtetéshez jut, hogy a szoros értelemben vett munkaköri kötelezettség teljesítése folytán létrejövő műszaki megoldás felett a rendelkezési jogot a szervezeti és anyagi feltételeket biztosító vállalat részére kell megadni. (A megoldásból folyó előnyöket amúgy is az egész vállalati kollektíva élvezi, közvetlenül vagy közvetve.) Annyiban azonban eltérő megoldást nyújt, amennyiben a *feltaláló részére meghatározott személyi és vagyoni jogokat* – az egyébként járó munkabéren felül – jogszabályi úton biztosít. A szocialista találmányi jog koncepciója szerint a találmányi szintet elérő megoldás feltalálása olyan átlagot meghaladó teljesítmény, ami nem fogalmazható meg munkaköri kötelezettségként, érte tehát többletjuttatás jár.

Természetesen az egyes oltalmi variánsoktól függően az egyes szocialista jogrendszerek megoldásaiban is találunk eltéréseket a szolgálati találmányok részletszabályait illetően. A szolgálati találmányok szabályozása az a terület, ahol a polgári jogi jellegű szabályozás szükségszerűen vegyül munkajogias módszerekkel, ezek aránya, konkrét érvényesülése szoros kapcsolatban áll az oltalmi forma jellegzetességeivel.

A *szabadalmi* oltalmi formát preferáló rendszerekben a *polgári jogi modell* a domináns. Ehhez képest, mint láttuk, az alapvető rendelkezési jog a vállalatot illeti, mögöttesen azonban fennmarad a feltaláló jogosultsága is (ennek részletszabályait illetően

⁸¹ Erről tanúskodik a szabadalmi statisztika is. Így pl. 1974-ben a szabadalmi bejelentések több, mint 80%-a szolgálati jellegű volt.

⁸² Az 1957. július 25-i törvény

kisebb-nagyobb eltérések találhatók.).⁸³ A feltalálót változatlanul megilletik a személyéhez fűződő jogok, másrészt vagyoni érdekeit kötelező díjazása biztosítja. A díjazás elvileg kötelező, annak mértéke azonban a vállalat és a feltaláló megállapodásának, polgári jogi szerződésének tárgya. Abban is a polgári jogias elem nyilvánul meg, hogy a feltaláló díjazása nyereség-, illetve haszon-orientáltságú. Elvileg tehát a vállalati nyereségben (esetleg vélelmezett, vagy elmulasztott nyereségben is) érdekelt. Ez egyrészt ahhoz vezet, hogy díjazása bizonytalan, de egészen magas összegű is lehet (itt a díjnak összegszerű korlátai nincsenek,⁸⁴ a túlzott mértékű jövedelmet az adópolitika hivatott lefölnözi), másrészt közvetetten arra ösztönzi a feltalálót, hogy ne passzívan figyelje találmánya sorsát, hanem annak hasznosításánál, értékesítésénél aktívan közreműködjék.

A *szerzői tanúsítványi* modellnél, amint ezt ugyancsak láttuk, a vállalat rendelkezési jogot nem nyer. (Ehhez járul még, hogy a tanúsítványi variáns ismerő jogrendszerekben nincs választási lehetőség szolgálati találmány esetén, kizárólag tanúsítványi oltalom igényelhető.) A feltaláló személyiségi jogai az előző változattal egyezően oltalmat nyernek, sőt, a tanúsítvány egyik funkciója éppen az, hogy ezt ünnepélyes formában le is rögzítse. Vagyoni jogai biztosítása inkább *igazgatási-munkajogi* módszerrel történik. Így nem a vállalattal kötött szerződés, hanem jogszabály alapján jár a díjazás részére, ennek mértéke csak részben igazodik az elért nyereséghez, alsó és felső határok is megállapításra kerülnek, így a díjazás biztos, de összege korlátozottabb.⁸⁵ A hasznosításban való közreműködését ezért rendszerint kifejezett jogszabályi rendelkezés teszi kötelezővé.⁸⁶

A gazdasági és tudományos-műszaki *együttműködés*, elsősorban a közös termelő és kutató szervezetek tevékenysége során nem ritkán születnek találmányok, s ezek nyilvánvalóan az esetek túlnyomó többségében szolgálati jellegűek. Szabályozásra vár tehát a szolgálati jelleggel összefüggő kérdések sora. Jelenleg a már hivatkozott 1973. évi megállapodás rendezi a legjelentősebb problémákat, részben attól függően, milyen megoldást ad a résztvevő szervezet hazai joga, illetőleg, hogy ingyenes vagy visszerthes az elért alkotás felhasználása. A szabályozás ellenére a kérdés további vizsgálata kíváncsnak látszik.

Vizsgálni kell mindenekelőtt a *feltaláló pozícióját*. Itt a nemzetközi magánjogban ismert kapcsolóelvek alkalmazhatósága vagy speciális elv deklarálása kérdésében kell állást foglalni, ezzel összefüggésben vizsgálni kell különösen az érintett államok pénzügyi, különösen adó- és devizajogi szabályait. Kérdés, mennyiben van itt szükség kogens szabályozásra, vagy a feltaláló választási jogát preferáljuk. Másik szempont a feltalálótársak lehető egyenlőségének biztosítása. Felmerülhet egy esetleges „legnagyobb kedvezmény elvének” kimondása.⁸⁷

Komoly probléma a résztvevő vállalatok *jogi pozíciója* a létrehozott találmányok feletti rendelkezést illetően. Az említett szabályozás, illetőleg nyilvánvalóan a konkrét nemzetközi szervezeteket létrehozó aktusok rendezik az ezzel összefüggő kérdéseket, ez

⁸³ Így pl. a lengyel találmányi jog a vállalat késedelmeskedése esetén közvetlenül megnyitja a feltaláló igénylési jogát, hazai jogunk a vállalat kifejezett lemondó nyilatkozatát igényli.

⁸⁴ A lengyel jog pl. ismer ilyen korlátokat is.

⁸⁵ Így pl. a szovjet találmányi törvény 20 000 rubelben állapítja meg a díj felső határát.

⁸⁶ Így a szovjet és a csehszlovák találmányi törvény.

⁸⁷ Pl. olyan formában, hogy a közös szervezetben dolgozó feltalálók hazai joga közül a feltalálókra nézve legelőnyösebb anyagi jog kerüljön egységesen alkalmazásra. Ez persze nehezen dönthető el egyértelműen, ezért kívánatosabb a kifejezett direkt szabályozás.

azonban nem teszi mellőzhetővé az eltérő – és éppen az oltalmi formákra vonatkozó eltérő értéktételeken alapuló – hazai szabályozások harmonizálásával kapcsolatos elvi-elméleti kérdések további elemzését.

Végül egy általánosabb probléma. A gazdasági és egyéb kooperáció szélesedése folytán távolilag bizonyára nem elképzelhetetlen *vegyes* jellegű *nemzetközi szervezetek* létrehozása, nevezetesen szocialista és kapitalista, vagy még inkább szocialista és fejlődő országok vállalatai által létrehozott közös szervezetek tevékenysége. Az ezek keretében létrejövő szellemi alkotások, találmányok sorsa, oltalmazásával vagy éppen a szolgálati jelleggel összefüggő problémák számos kérdést bonyolultabban vetnek fel.

e) A know-how szerepe

A know-how problematikáját sajátos kettősség jellemzi. Egyrészt gyakorlati fontossága, szerepe növekvő, a gazdasági forgalma, jelentősége vitán kívüli, különösen kiemelkedik funkciója a nemzetközi műszaki információ-áramlásban,⁸⁸ nemzetközi megállapodások is sűrűn használják közismert terminusként, másrészt azonban elfogadott fogalmáról a mai napig sem beszélhetünk, sőt, úgy tűnik, a fogalmát, lényegét érintő viták egyre bonyolultabbá válnak.

A *fogalmi bizonytalanságot* maga a know-how elnevezés is illusztrálja. A „tudni hogyan” megjelölés jellegzetesen angol-amerikai pragmatikus megközelítésű, nem tudományos egzaktásra törekszik. Elsősorban műszaki jellegű megoldásokra, tapasztalatokra alkalmazzák, de előfordul, hogy szélesebb területet jelölnek vele. Ehhez képest bizonyos alkategóriák is kialakultak az irodalomban, mint ipari vagy kereskedelmi know-how.⁸⁹ Az alábbiakban azonban a külön jelző nélkül használt know-how alatt a szűkebb, műszaki kört értjük.

A know-how fogalmát illetően gyűrűző irodalmi viták lényegében két álláspont köré csoportosíthatók. Mindkét nézet egyetért abban, hogy a know-how bizonyos *műszaki* tudást, *információt* jelent, amely használati és csereértékkel egyaránt rendelkezik, *forgalom tárgya*, azaz áru. Az egyik álláspont képviselői szerint ezek a kritériumok elegendők is a know-how definiálására, ennél több fogalmi elem szükségtelen.⁹⁰ A másik nézetet vallók szerint az előzőkön kívül a know-how fogalmi elemének kell tekinteni a *titkosságot* is.⁹¹ A fogalmi viták – mind a hazai irodalomban, mind nemzetközi síkon – még folynak, s nem kecsegtetnek egységes nézet elfogadásával.⁹² Amellett, hogy a kérdés elméleti tisztázását fontosnak kell ítélnünk, az eddig kialakult eredmények elegendő alapot szolgáltatnak a gyakorlati felhasználáshoz. Egyébként a két hivatkozott álláspont

⁸⁸ Így Asztalos Gy. „A szabadalom és a know-how döntő szerepe a szocialista államok kooperációjában”, Újítók Lapja, 1975. 18. Hasonlóan V. Gorogyisszkij „A Know-how a szovjet licenckereskedelem gyakorlatában és az integráció keretében”, Újítók Lapja, 1973. 19. Újabbban átfogóan Mádi Cs. „Licence és know-how. A szellemi termékek nemzetközi forgalma”, Budapest, 1976.

⁸⁹ Ld. erről részletesen Gazda I. „Az ipari know-how”, Budapest, 1969.

⁹⁰ A magyar irodalomban különösen Világhy M. „A know-how problémái”, Újítók Lapja, 1968. 17., ill. „A szellemi alkotások jogi”, Budapest, 1975.

⁹¹ Így különösen Gazda, i. m. ill. „Gondolatok a know-how problémáiról”, Újítók Lapja, 1968. 20.

⁹² Széles körű vita folyt erről a 26. jegyzetben idézett szimpóziumon.

között – nézetem szerint – korántsem áll fenn feloldhatatlan ellentét. Hiszen a műszaki információ áru-jellegének, csereértékének elismerése impliciten a titkosság elemét is feltételezi. Ha valamely műszaki ismeret közismert és így bárki által szabadon felhasználható, aligha képezi visszterhes szerződések, tehát áruforgalom tárgyát. Egy adott műszaki információért nyilván akkor adnak pénzt, ha a vevő számára ennek a műszaki információnak legalábbis bizonyos elemei nem ismertek. A vitákhoz vezető nehézségek egyik forrása feltehetően a titok jogi fogalmának kidolgozatlansága, illetőleg más jogágakból (államtitok stb.) történő differenciálatlan átvétele.

Az előző vitához kapcsolódik az a kérdés is, mi a szerepe a speciális, nevesített oltalmi formának a know-how fogalmi körének megvonása tekintetében illetőleg a know-how a műszaki alkotások vagy az oltalmi formák kategóriájába tartozik-e. Itt is sok az elvi-elméleti és gyakorlati tisztázatlanság. Egyesek a műszaki alkotások hierarchiájában helyezik el, akként, hogy a találmányi szintet el nem érő műszaki megoldásokat minősítik know-how-nak. Az előzőekből nyilvánvaló, hogy az így definiált know-how erős átfedésben van az újítás kategóriájával. Mások úgy vélekednek, hogy a know-how átfogó kategória, amely lényegében azonos a műszaki alkotások kategóriájával. Ennek megfelelően nem az alkotás-hierarchiában kell helyét megkeresni, hanem az oltalmi formák között. Ennek az álláspontnak egy változata az ún. *maradék-elmélet*, amely szerint minden gazdasági értékkel bíró műszaki alkotást, annak szintjétől függetlenül, know-how-nak kell tekintenünk, amennyiben speciális oltalmi intézmény nem kerül alkalmazásra az adott megoldás tekintetében.

A fenti fejtegetések értelmében tehát nem az adott műszaki megoldás szintje, jellege dönti el, hogy azt alkotója pl. szabadalmaztatja-e, vagy know-how-ként kezeli. hanem részben az alkotó döntési körébe tartozó tényezők (így pl. utaltunk arra, hogy gazdasági, üzletpolitikai megfontolásokból mellőzhető az esetleg hosszadalmas és kockázatos szabadalmi eljárás kezdeményezése, helyette a know-howként, „titkosan” kezelés nagyobb gazdasági előnyöket ígér), részben az adott jogrendszer specialitásai (pl. termékoltalom hiánya, stb.) játszanak szerepet. Annak világos felismerése, hogy a know-how-jelleg nem jelent gazdasági-műszaki szempontból alacsonyabb értéket, sajnos, esetenként hiányzik, s ennek konzekvenciái a KGST jogegységesítési törekvései során is jelentkeznek.⁹³

A gyakorlat tanúsága szerint a know-how növekvő szerepet játszik a gazdasági-műszaki együttműködésben. Ezt érintettük már a szabadalmi intézmény válság-jelenségei kapcsán és a licenciaszerződésekkel összefüggésben (ld. következő pont) is visszatérünk ennek konzekvenciáira. A know-how gazdasági szerepe szükségessé teszi annak vizsgálatát, hogy *milyen védelmet élvez* ez a jelentős gazdasági értékkel bíró műszaki információ, illetőleg annak kidolgozója, vagy más jogosultja.

Mindenekelőtt a fentiekből következik, hogy a know-how speciális, nevesített oltalmat, mint pl. szabadalom, használati minta stb. nem élvez. Ebből egyesek arra a következtetésre jutnak, hogy a know-how nem jogintézmény, jogilag irreleváns, így jogi oltalomban sem részesül. A know-how tehát pusztán tény.⁹⁴ Ezt az álláspontot nem tartjuk megalapozottnak. Kétségtelenül a know-how gazdasági értékét az a tény biztosítja,

⁹³Így pl. a Jogi Értekezlet keretében kidolgozott licencia-minta szerződések némelyik feltétele – kifejezetten vagy burkoltan – erre az álláspontra látszik helyezkedni.

⁹⁴Különösen Sebestyén P. a 26. jegyzetben hivatkozott szimpozionon, ill. „A műszaki ismeretek kereskedelmének aktuális gyakorlati kérdése; a know-how”, MIE Közleményei, 4.

hogyan nem közzétett, nem közismert, ha úgy tetszik, — legalábbis relatív — titkos, s ennek a helyzetnek (az információval rendelkezők körének korlátozottsága) megszűnésével értéke csökken, sőt meg is szűnhet. Minden jogi relevancia nélküli-e ez a tényleges helyzet? Aligha. A know-how jelleg különböző okokból szűnhet meg. Amennyiben más párhuzamos kutatások vezetnek azonos műszaki megoldáshoz, ez ellen a know-how-val korábban rendelkező nem nyer oltalmat. Sőt, amennyiben a későbbi alkotó megoldásra szabadalmi oltalmat nyer, a korábbi know-how-használót csak meghatározott körben az ún. előhasználati jog részesíti védelemben. Ez kétségtelenül a know-how-val járó, a szabadalmi vagy más oltalom megszerzésének mellőzése esetén tudatosan vállalt rizikó. Amennyiben azonban a know-how jogosultjának hozzájárulása nélkül, de az általa létrehozott, illetőleg használt megoldásra épül más személy felhasználó tevékenysége, nem mondhatjuk, hogy a jog nem nyújt ez ellen védelmet. Nem olyan hatékonyat természetesen, mint pl. az abszolút szerkezetű szabadalmi jog megsértése esetén, de a versenyjogi, vagy a deliktualis felelősség általános szabályai kétségtelenül jogi szankciók alkalmazását teszik lehetővé. Legújabbán a Ptk reformja során a magyar jogalkotás általános jelleggel rögzítette a know-how oltalmát. A know-how tehát nem jogi senkiföldje, annak birtokosa, használója — ha esetleg kevésbé hatékony, vagy nagyobb bizonyítási teherrel járó — jogi védelmet élvez.⁹⁵

Egyes álláspontok szerint a know-how legmegfelelőbb oltalmát a szerződéses módszerekkel lehet megvalósítani. Kétségtelenül jelentősége van a know-how forgalmát szabályozó szerződések gondos megfogalmazásának, figyelemmel azonban arra, hogy a forgalomba nem került, tehát alkotója által hasznosított know-how is védelmet élvez, másrészt arra, hogy a szerződéses biztosítékok (pl. bizalmas kezelés) is végső fokon, nevezetesen szerződésszegés folytán kártérítési szankcióba fordulva, a fent hivatkozott konzekvenciákhoz vezetnek.

A know-how gazdasági fontosságára épülve születtek újabban törekvések a know-how nevesített és nemzetközileg egységesített speciális oltalmi formájának kialakítására.⁹⁶ Az eddigi elképzelések esélyei nem látszanak biztatónak, az ehhez kapcsolódó problémák gondos tanulmányozása azonban messzemenően indokolt.

f) Szerződéses módszerek az iparjogvédelem terén

Amint erre már utaltam, a műszaki fejlesztés szervezésében-befolyásolásában számos — jogi és jogon kívüli — tényező játszik szerepet, számos módszer komplex együtt hatására van szükség. Az európai szocialista országok gazdasági reformjaiban növekvő szerepű közvetett szabályozás, a vállalati önállóság és felelősség súlya fokozódó jelentőségre emelte általában is a polgári jogias módszerekkel történő szabályozást, s különösen a szerződéses módszerek alkalmazását. A tervezési módszerek finomodásával növekedett a szerződések szerepe a mikroszintű, vállalatközi kooperáció megszervezésében, de teret nyert olyan relációkban is, amelyekben — bár a tőkés államok gyakorlatában ismert volt — a korábbi gazdaságirányítási modell idején merőben szokatlan lett volna, nevezetesen az állami irányítás eszközeként. Különösen a kutatás-fejlesztés irányítás eszközeként.

⁹⁵ Ld. részletesebben Lontai E.: „A licencszerződések néhány kérdése”, Állam- és Jogtudomány, 1973. 4.

⁹⁶ Így az AIPPI keretében ld. Palágyi T. beszámolóját (Újítók Lapja, 1971. 6.)

Különösen a kutatás-fejlesztés irányítása terén bizonyult sikeresnek a szerződéses módszerek alkalmazása.⁹⁷

A szerződések gyakorlatának növekedésével kiszélesedett a *szellemi alkotások jogterületének*, így az iparjogvédelemnek is hagyományos szerkezete.⁹⁸ Némileg leegyszerűsítve, a kutatás-termelés kapcsolatának, tehát az ötlet gyakorlattá válásának folyamatát három fázisra oszthatjuk. Az első a probléma felmerülésétől annak valamilyen szinten (pl. találmány szintjén) történő megoldásáig terjed; a következő fázis az elért tudományos-műszaki eredmény jogi oltalmának megszervezése; végül az oltalmazott eredmény gyakorlati hasznosításának, a termelésbe történő bevezetésének fázisát különböztethetjük meg. Nos, a hagyományos találmányi-szabadalmi jog elsősorban és részletesen a középső fázist szabályozta, az eredmények oltalmát. Néhány, rendszerint igen szűkszavú szabályt tartalmaztak a találmányi törvények a harmadik fázist szervező szerződések (elsősorban a licencszerződések) tekintetében, s merőben érdeklődési és szabályozási körükön kívül esett az első fázis, a kutatások, a tudományos eredmények létrehozásának jogi eszközökkel megkísérelt befolyásolása-ösztönzése. Lényegében ezekhez a fázisokhoz kapcsolódik az a két legfontosabb szerződésfajta is, amellyel az iparjogvédelem területén találkozunk, tehát a kutatási és a licencszerződések. Ezekről némileg részletesebben esik szó, s röviden érintek néhány más szerződésfajtát is.

A *kutatási szerződések* gyakorlata különösen a gazdasági reformok bevezetésével szélesedett ki a KGST-államokban, s a gyakorlattal párhuzamosan rendszerint szabályozásra is kerültek.⁹⁹ Elméleti kérdések csak a legutóbbi időkben foglalkoztatták a jogtudományt.¹⁰⁰ Néhány, a szabályozásokból leszűrűt, illetőleg a gyakorlaton alapuló elméleti megfontolásokra épülő jellegzetes vonást az alábbiakban kísérek meg összefoglalni.

A kutatási szerződések *tipikus alanyait* szemlélve két variánst különböztethetünk meg. Az egyikben a közvetlen felhasználó és kutató kapcsolatát szervezi a szerződés, a másikkban pedig valamilyen állami szerv, hatóság bízta meg a kutatót valamilyen feladat ellátásával, a szerződéses munka alapján esetleg létrejövő eredmény gyakorlati felhasználása azonban nem a megbízónál történik. Ez utóbbi esetben a szerződés, mint az állami kutatás-irányítás rugalmas eszköze funkcionál. Mindkét variánsnak fontos szerepe van, a gyakorlati tapasztalatok alapján azonban arányaik még nem mindig optimálisak.¹⁰¹

A kutatási szerződések *tárgya*, a kutató által a szerződés alapján teljesítendő szolgáltatás rendkívül sokféle lehet, függően a kutatás szintjétől, ágazatától, stb. Szerződés-jogi szempontból két típus játszik alapvetően szerepet, a vállalkozási és a megbízási típusú kutatási szerződés. Az első esetben a kutató meghatározott eredmény elérésére vállalkozik, a másik esetben csak magas színvonalú és gondos kutatómunkára köteles, de a

⁹⁷ Erről részletesen Lontai E. „A kutatási szerződések, A tudományos-műszaki eredmények létrehozását és bevezetését elősegítő polgári jogi eszközök”, Budapest, 1972.

⁹⁸ Ld. a 97. jegyzetben idézett mű, kül. 50. és 187. pp.

⁹⁹ Ld. a 97. jegyzetben hivatkozott mű III. fejezetét.

¹⁰⁰ Az előző jegyzetben hivatkozott monográfián kívül Ring, Eminescu, Blagojevic és Reboul munkái érdemelnek említést.

¹⁰¹ Így az MTA AJTI által végzett felmérés szerint az 1969–70. években kötött szerződések megbízói kb. 50%-ban az OMFB és a tárcák voltak (ld. „Jelentés a szerződéses rendszer vizsgálatáról”, Budapest, 1970.)

tevékenysége eredménytelenségéből folyó kockázatot a megbízó viseli. A gyakorlati tapasztalatok és elméleti megfontolások egyaránt arra a következtetésre vezetnek, hogy az utóbbi, tehát a *megbízási típusú* a jellegzetes kutatási szerződés modellje.¹⁰² Ezzel kapcsolatban vitás az irodalomban az ún. negatív eredmény szerepe. A részletesebb elemzés mellőzésével azt húzom alá, hogy a negatív eredmény lehet tudományos, sőt gazdasági értékű, de polgári jogi értelemben nem tekinthetjük eredménynek, ezért nem minősíthető a tipikus, sui generis kutatási szerződés eredmény-kötelemnek.¹⁰³

A megbízási variáns preferálása a kutató szolgáltatásának sajátosságaira épül. A kutatás valami újra, valamely eddig nem, vagy nem teljesen megoldott probléma megoldására irányul, a tevékenység sikere bizonyos hányadban mindig csak valószínű. A *bizonytalanság* elemének a meglete nyomja rá a bélyegét a szerződés típusára és számos jellegzetes szerződési feltételre is.

A kutatással együttjáró bizonytalanság, kockázat indokolja a szerződő felek hangsúlyozott, az átlagot meghaladó intenzitású *együttműködését*. Ez átszövi a szerződés minden fázisát, megszervezi a felek állandó kontaktusát, ennek személyi és szervezeti (témafelelősök, jelentések, stb.) feltételeit, olyannyira, hogy egyesek a szerződés tartalmának menet közbeni alakulását, a *tartalmi elaszticitást*, módosíthatóságot a kutatási szerződések egyik legjellegzetesebb vonásának tartják.¹⁰⁴

Ugyancsak a bizonytalansági mozzanatokra épülnek azok a feltételek, amelyek a szerződő felek *érdek- és kockázatközösségét* hivatottak kifejezésre juttatni. Ezt részben a felelősségi szabályok is tükrözik, de elsősorban az ellenszolgáltatás helyes módszerrel történő megállapítása szolgálja a felek érdekközösségét. A kutatási díj meghatározása terén ismert számos variáns közül ezért azok látszanak a legmegfelelőbbeknek, amelyek a kutatói költségek biztosított megtérítését kombinálják a kutatónak a felhasználó által elért nyereség bizonyos hányadában meghatározott részesedésével.¹⁰⁵

Az eredményes kutatást a felek szoros együttműködése és a célszerűen megválasztott díjazási módszer segíti elő leghatékonyabban. Másodlagos ezért a *szerződési szankciók* szerepe, de nem elhanyagolható. Csak két szempontra utalok röviden. Az egyik a szavatossági következmények sajátos érvényesülése annak következtében, hogy a kutatás tárgya hangsúlyozottan egyedi, másrészt hogy a kutatási szolgáltatás értéke általában inkább becsléssel, mint objektív mércék segítségével állapítható meg. Ezért a kicserélés, vagy díjleszállítás alkalmazása kevés sikerrel kecsegtet. Elsősorban a kijavításnak van itt szerepe, ami természetesen sajátos módon, esetleg egy értékelő vitaülés érvrendszerében lecsapódva érvényesül.¹⁰⁶ A felelősségi kérdések közül a kártérítés mértéke érdemel még említést. Ismét csak a kutatással járó szokásos kockázatra utalva, aminek következtében a hibás szolgáltatás értékének többszörösére, előre nem látható mértékre nőhet az ebből eredő kár, messzemenően indokolt elméletileg is az a szokásos gyakorlati megoldás, amely szerint a kutató kártérítési felelőssége korlátozott. A korlátozás jelentheti bizonyos

¹⁰² Ld. a 97. jegyzetben hivatkozott mű, kül. 172. s köv. pp.

¹⁰³ Ld. a 97. jegyzetben i. m., kül. 181. s köv. pp.

¹⁰⁴ Ld. a 97. jegyzetben i. m. 176. s köv. pp.

¹⁰⁵ Különösen jól kidolgozott ez a modell az NDK kutatási szerződési praxisában. Ld. G. Reinhold–D. Wolf „Erfahrungen bei der Anwendung LAZ (leistungabhängigen Zuschlag, L. E.) zur Stimulierung wissenschaftlich-technischen Leistungert”, Wirtschaftsrecht, 1970. 6.

¹⁰⁶ Ld. a 97. jegyzetben i. m., kül. 159. és köv. pp.

kárfajták alóli mentesülést (pl. elmaradt haszon), vagy összecszerű (rendszerint a kutatási díj mértékéig, vagy annak hányadáig terjedő) korlátozást.¹⁰⁷

Végül még egy vonásra indokolt kitérni. Arról már esett szó, hogy a kutatási szerződést, mint intézményt az iparjogvédelem területére tartozónak tekintjük, kiegészítve a hagyományos intézmény-kört. Az iparjogvédelem egyéb területeivel való szoros kapcsolat kifejezésre jut az egyes szerződések konkrét feltételei között is. Lehet szerepe pl. a kutató korábban elért eredményeinek, amelyek a szerződéses kutatás kedvező bázisát képezik, indokolt lehet tehát ilyen esetben ezeket a *prekontraktuális eredményeket* is a díjszámításnál alapul venni. Másrészt – s ez a fontosabb mozzanat – éppen a sikeres kutatás vezethet olyan új eredményhez, amely, mint szellemi alkotás, valamilyen formában jogi oltalomban részesülhet. Az oltalmi forma függvénye a kutatás szintjének, ágazatának stb. Lehet, hogy csak a szerzői jog nyújt oltalmat az elért eredmény alkotójának, lehet, hogy találmányként szabadalmazható stb. A szolgálati találmánynál adott fejtegetések analógiájára azt mondhatjuk, hogy az adott probléma megoldása, vagy annak megkísérlése lehet feladata, szerződéses kötelezettsége a kutatónak, de aligha vállalhat kötelezettséget arra, hogy kutatása eredménye pl. szabadalmazható találmány lesz, hiszen ez számos, rajta kívül álló faktortól is függ. Ezért látom megalapozottnak a kutatási szerződésekre irányadó magyar szabályozás álláspontját, amely szerint a felek ellenkező megállapodása hiányában a szerződéses kutatás alapján létrejövő találmány feletti általános rendelkezési jog, s így pl. a szabadalmaztatás joga is a kutatót illeti meg, a megbízóját a felhasználás csak a szerződési cél által meghatározott körben. A különböző jogrendszerek itt számos variánst ismernek.¹⁰⁸

Szerepe van az oltalmazott szellemi alkotásoknak más aspektusból is. Nevezetesen akkor, ha a kutató a szerződésben megjelölt problémára olyan megoldást nyújt, amely érinti harmadik személyek valamilyen formában oltalmazott szellemi alkotását. Ez mindenképpen a kutató tájékoztatási kötelezettsége körébe eső körülmény, de esetleg ún. *jogszavatosságát* is megalapozza.

Nem csupán az egyes államok, így a szocialista államok belső fejlődésében játszik szerepet a kutatások szerződéses irányítása, illetőleg a kutatás eredményében érdekelt szervezetek együttműködésének szerződéses megszervezése. Nem lebecsülhető eredményeket mutat fel a közös, koordinált kutatások megszervezése terén a KGST eddigi története sem, s a Komplex program alapján a fejlődés ütemgyorsulása máris megfigyelhető.¹⁰⁹

Ennek a kutatási kooperációnak jogi keretei meghatározására a munkák már folynak, részben a KGST Jogi Értekezlete, részben a Tudományos-Műszaki ÁB keretében és együttműködésében. Általános és egységes szerződési feltételek, esetleg szerződésminták kerülnek kidolgozásra, több variánssal, attól függően, hogy egyszerű kétpólusú, vagy több-személyes kapcsolatról van-e szó, hogy egyszerű megbízó-kutató pozíciókkal állunk-e szemben, vagy mindegyik fél kutató feladatokat lát el, tehát kutatási kooperációt kell sza-

¹⁰⁷ A hatályos magyar szabályozás is ismer ilyen korlátozást. Hasonló megoldásokra más jogrendszerekben ld. a 97. jegyzetben hivatkozott mű III. fejezetét.

¹⁰⁸ Így az USA gyakorlatában a NASA gyakorolja a szabadalmazási jogot, a DOD viszont ezt a kutatónál hagyja; hasonló különbség van a francia gyakorlatban a DGRST és a DRME feltételei között. Ld. további adatokat a 97. jegyzetben idézett mű III. fejezetében.

¹⁰⁹ Ld. *Kerékyártó*, i. m.

bályoznunk, hogy komplex, hosszútávú, esetleg jogi személyiséget is igénylő kutató kollektíva létrehozásáról stb. van-e szó.¹¹⁰ Ezeknek a munkálatoknak a során a kutatási szerződéseknek egyes jogrendszerekben adott szabályozása, s ezek jellegzetes vonásainak elméletileg általánosított és igazolt rendszere hasznos segítséget nyújthat.¹¹¹

A másik fontos szerződésfajta az iparjogvédelem területén a hagyományosan *licencia-szerződés*nek nevezett típus. Folytak ugyan e téren bizonyos terminológiai viták, itt azonban a *licenciaszerződés*t tág értelemben használok, idevonva minden, a műszaki információk áramlását biztosító-szervező szerződést (sőt, nem is csupán műszaki információt, hiszen van védjegy-licencia is, az alapvető azonban mégis a műszaki eredmények elterjedését szolgáló *licenciaszerződés*.¹¹²

A *licenciaszerződés* nagyobb múltra tekinthet vissza, mint a fent tárgyalt kutatási szerződés, s ami témánk szempontjából különösen jelentős, elsősorban a nemzetközi praxisa a kiemelkedő. A műszaki eredmények nemzetközi áramlása, a „technology transfer” nagyrészt ezeknek a szerződéseknek a segítségével bonyolódik le. Nem jogi elemzés feladata elbírálni, hogy egy adott jogintézményt a gyakorlatban milyen mértékben hasznosítanak. A nemzetközi tendenciák alapján azonban aligha tévedünk, ha elfogadjuk azt a közgazdasági irodalmunkban nem egyszer leszögezett tételt, amely szerint a K + F-re fordítható eszközöknek *indokolatlanul alacsony* hányadát fordítjuk szellemi importra.¹¹³ Néhány más szocialista államra vonatkozó információ hasonló kedvezőtlen arányokról, az autarch törekvések inerciájáról tanúskodik. Pedig ez az a jogi keret, ahol a műszaki-tudományos együttműködés valóban hatékony eredményekhez vezethet — a korábban érintett kutatási kooperáció mellett —, amikor másutt létrehozott eredményeket, mindkét félnek előnyös módon átveszünk. Szocialista relációban a *licenciaforgalom elmaradása*¹¹⁴ a kívánatostól egyébként bizonyára betudható az ún. szófiai elv túlélésének, amire a szerzői tanúsítványi modell értékelése kapcsán is hivatkoztam.

Amint erre már utaltam, a *licenciaszerződések*re ritkán térnek ki az egyes államok találmányi jogát szabályozó normák, s ha igen (még a leginkább a szocialista államok jogszabályai),¹¹⁵ akkor sem túlságosan bőven. Igaz az is, hogy a hosszabb múltra visszatekintő nemzetközi *licencia-praxis* általában kimunkálta a *licenciaszerződések* jellegzetes feltételeit, ezek variánsait. Ezek elemzése alapján felvázolhatók a *licenciaszerződések* legjellegzetesebb vonásai, fejlődési tendenciái.

¹¹⁰ Ld. erre Lontai E. „A KGST-tagállamok tudományos-műszaki együttműködésének néhány jogi kérdése”, Újítók Lapja 1977) 14, 15.

¹¹¹ Ez vezette pl. a szocialista országok jogtudományi intézeteit, amikor a műszaki-tudományos együttműködés jogi kérdései körében szervezett közös kutatások egyik első témaköréként a szerződéses módszerek problémáit tűzte az 1977. májusi Potsdam-Babelsberg-i Konferencia napirendjére (ism. ÁJ. 1977. 3.).

¹¹² Ld. erre részletesen Lontai E. „A *licenciaszerződések* alapvető kérdése”, Budapest, 1978.

¹¹³ Így különösen Szakasits D. Gy. „A műszaki fejlesztés hatékonysága”, Közgazdasági Szemle, 1972., ill. Udvardi S. „A szellemi termékek cseréje és Magyarország”, Közgazdasági Szemle, 1972. 7–8., továbbá Mádi, i. m.

¹¹⁴ Erről egyébként 1969. óta nem áll rendelkezésre megfelelő információ, de a megelőző tíz év praxisának intézeti vizsgálata (ld. a 101. jegyzetben hivatkozott „Jelentést”) ezt az elmaradást plasztikusan kimutatja.

¹¹⁵ Különösen a lengyel, és a magyar találmányi törvények, ill. az NDK GIW-je.

Egyik legszembevetőbb vonása napjaink licenciaszerződési gyakorlatának az *átfogott kör szélesedése*, illetve ezzel összefüggésben a szerződési *tartalom átalakulása*. A hagyományos, ha úgy tetszik klasszikus licenciaszerződés a szabadalommal védett találmány, műszaki megoldás használatának engedélyezésére irányult. Ehhez képest a licenciadónak nem volt más kötelezettsége, mint az engedély kiadása, illetőleg a használat tűrése, tehát alapjában negatív tartalmú kötelezettség. Ez a modell már eléggé régen túlhaladott, de radikális háttérbe szorulása a know-how előretörésével következett be. Ma már a tipikus licenciaszerződés egy műszaki komplexus, információ-összesség átadására irányul, amelyek között lehetnek – de nem szükségképpen – olyan megoldás-elemek, amelyeket nevesített intézmény, pl. szabadalom oltalmaz. Ebben az esetben természetesen szükség van a kifejezett engedély adására is, de a lényeg a műszaki információk teljességének oly módon történő rendelkezésre bocsátása (dokumentáció, betanítás stb.), hogy a licenciatulajdonos meghatározott célra, meghatározott eredménnyel és színvonalon (pl. a licenciatulajdonosval azonos szinten, vagy részletesen meghatározott műszaki, esetleg gazdasági mutatóknak megfelelően) fel tudja használni azokat. A tipikus tehát a pozitív tartalmú kötelezettsége a licenciatulajdonosnak.¹¹⁶

Ebből az átalakult tartalomról folyik, hogy a korábban is jellemző *együttműködési kötelezettség intenzitása* megnövekedett. A már említett betanítás, dokumentáció-nyújtás mellett számos egyéb mellékkötelezettséget tartalmazhatnak a szerződések (üzemeltetés, művezetés, ellenőrzés, stb.), amelyek kölcsönösen terhelhetik a feleket. Kiemelkedik ezek sorából a kölcsönös tájékoztatási kötelezettség, részben a szerződés teljesítésének bizonyos akadályai esetén, részben a szerződés tárgyát képező megoldás *további fejlesztése* esetén. Ez utóbbi esetben szokásos a másik fél részére elővásárlási vagy opciós jogot biztosítani, s esetenként – kisebb jelentőségű javításoknál – az ingyenes felhasználást is lehetővé tenni.

Hasonlóan a kutatási szerződések feltételeinél tapasztaltakhoz, itt is leszögezhetjük, hogy inkább az együttműködés gondos szabályozása, vagy a jól megválasztott díjazási forma biztosítja a szerződések hatékonyságát, mint a szankciók szigorúsága. Ami a licenciatulajdonos szolgáltatását illeti, a *díjfizetésnek* a gyakorlat számos változatát alakította ki. Ezek közül a leghatékonyabb, a felek érdekközösségét leginkább szolgáló variáns, amelynél az átadott műszaki információ útján elért haszon meghatározott hányada illeti meg a licenciatulajdonost. Szokásos az egyes időszakokra minimális (esetleg progresszív) összegben fizetendő licenciadíj mértékét is megállapítani. Ez a megoldás rendszerint mentesíti a licenciatulajdonost az elszámolások ellenőrzésétől, s hatékony ösztönző a licenciatulajdonosi tevékenység minél intenzívebb fejlesztésére.

A *szavatosság és felelősség* kérdései a licenciaszerződések esetén is bizonyos tekintetben hasonló megközelítést igényelnek, mint a kutatási szerződésekéknél. Bár itt már meglevő eredmény átadásáról van szó, bizonyos műszaki, másrészt a többször hivatkozott információ-inflációval kapcsolatban ún. információs kockázat fennforgása vitathatatlan. Ezért mind a kellék-, mind a jogszavatosság körében és ahhoz kapcsolódva a licenciatulajdonos helytállási kötelezettsége rendszerint korlátozott. Itt is szokásos mind a kárfajtára épülő, mind az összegszerű korlátozás.¹¹⁷

¹¹⁶ Ld. a 112. jegyzetben hivatkozott könyvet.

¹¹⁷ Ld. erre részletesebben Lontai E. „Szavatosság és felelősség a licenciaszerződésekben”, Állam- és Jogtudomány, 1974. 3.

A Komplex program alapján a már eddig sem lebecsülhető licencia-kapcsolatok további jelentős szélesedésével számolhatunk. Ezért a jogegységesítési törekvéseket indokolt volt erre a körre is kiterjeszteni. E munka a Jogi Értekezlet keretében folyt és ennek eredményeképpen különböző változatú *licencia-mintaszerződések* kerültek kidolgozásra. Ezek a mintaszerződések — a szabályozás választott formájának vitatható célszerűsége mellett¹¹⁸ — néhány feltételük tekintetében nem az optimális megoldást nyújtják. Ebben a többször hivatkozott szófiai elv túlélése játszik szerepet. A jogos kifogások ellenére nem haszon nélküli ezeknek a szerződésmintáknak a kidolgozása.¹¹⁹

A részleteiben tárgyalt két alapvető szerződésfajta mellett még számos más szerződésfajtánál játszhatnak szerepet iparjogvédelmi aspektusok. A kutatási és licencia-szerződések fő tárgya valamely szellemi, műszaki alkotás. Szellemi alkotás felhasználásának vagy létrejött ilyen eredménnyel való rendelkezésnek a kérdései azonban fontos feltételekként szerepelhetnek pl. a *szakosítási szerződésekben*, *kooperációs*, *társulási szerződésekben*, sőt az áruszállítási vagy szerelési, vállalkozási szerződésekben sem ritkák. A *közös vállalatok*, intézetek, más szervezetek létesítésénél ugyancsak szükséges rendezni, hogy pl. a hozzájárulást mennyiben lehet teljesíteni „szellemi” apporttal, illetőleg a közös tevékenység eredményeképp létrejött szellemi alkotásoknak mi lesz a jogi sorsa.¹²⁰

Akár önálló szerződéstípus rendelkezéseiben, akár más szerződésfajta mellékszolgáltatásaként kerül szabályozásra, akár kutatási, akár licencia-szerződésről van szó, pusztán a *sajátos tárgy*, a *szellemi alkotáshoz* kötődés indokol néhány olyan elemet, vonást, ami ezeket a szerződéseket általában jellemzi.

Ilyenként fogalmazható meg a szerződő felek együttműködésének az átlagot meghaladó intenzitása. Ilyen az érdek- és kockázatközösség követelménye, aminek pl. a szankciók meghatározásánál van jelentősége. S végül itt kell hangsúlyozni egy olyan elvet, amelynek érvényesítése a jogegységesítés során igen jelentős, de nem mindig könnyű. Ez a szerződések *szabályozásának jellegével* összefüggő problémakör.¹²¹

Az iparjogvédelem területén és a nemzetközi (KGST) együttműködés során létrejövő szerződéses kapcsolatok tipikusan mikroszintű, vállalkozási kapcsolatok. Figyelemmel most már a vállalatok kívánatos önállóságára, kezdeményezési lehetőségei fejlesztésére, kapcsolataik szervezésében a lehető legszűkebb körre kell korlátozni a szabályozás kognitívját. Ezért a szerződéses kapcsolatok szabályozásánál, különösen a fent tárgyalt kutatási és licenciaszerződések területén olyan szabályozási megoldásra kell törekedni, amely tájékoztató, segítő szerepet lát el, orientálja a szerződő feleket a szokásos szerződési feltételekről, azok változatairól és jogkövetkezményeiről, de széles körű lehetőséget ad arra, hogy közös érdekeiket szabad elhatározással alakítsák, fogalmazzák meg a

¹¹⁸ Egy General Conditions-szerű szabályozás megfelelőbb lett volna, mint a blanketta-szerű szerződésminták. Ennek okairól ld. *Lontai E. „KGST-törekvések a licenciaszerződések feltételeinek egységesítésére”*, Jogtudományi Közlöny, 1975. 12.

¹¹⁹ Értékelésre általában ld. az előző jegyzetben hivatkozott cikket.

¹²⁰ Így a Jogi Értekezlet keretében működő munkacsoport szempontokat dolgozott ki a szakosítási és kooperációs szerződések, illetve a nemzetközi gazdasági szervezetek szabályozása során felmerülő iparjogvédelmi kérdések megoldására.

¹²¹ Az iparjogvédelem területén alkalmazott szerződésfajták közös vonásaira ld. *Lontai E. „A kutatási és egyéb szerződések szerepe a tudományos-műszaki tevékenység előmozdításában és eredményei elterjesztésében” (Előadás a IV. szovjet–magyar jogásznapok alkalmával)*.

szerződés feltételeiben. A *hangsúlyozott diszpozitivitás* követelményét a legszerencsésebben talán az Általános Feltételek-szerű szabályozás elégíti ki. Mindenesetre a szabályozás jellegével kapcsolatos kérdések külön vizsgálatot érdemelnek.

2. Az árujelzők jogi szabályozása

Az iparjogvédelem következő, történetileg kialakult nagyobb területe a tág értelemben vett „goodwill” szabályozása. Ez lényegében azoknak a vállalati- és árumegjelöléseknek jogi helyzetét, jogkövetkezményeit rendezi, amelyek a forgalomban gazdasági előnyt jelentenek, előnyös pozíciót biztosítanak jogosultjuknak – mind a hazai, mind a nemzetközi – piacon azzal, hogy egyrészt az árut (külső kialakítással, tetszetős és praktikus csomagolással stb.) kelendőbbé teszik, másrészt a fogyasztóban, a vásárlóban a megbízhatóság képzetét keltik. Egyszóval *versenyesszék-funkciót* látnak el.

Ezeknek a megjelöléseknek, illetőleg az általuk keltett bizalomnak alapja igen sokszor szoros kapcsolatban van az adott áru használhatóságával, műszaki színvonalával, ezen azonban túl is terjeszkedik. Egy meghatározott vállalatra, országra, vagy pl. védjegyre utalás – rendszerint konkrét tapasztalatok, vagy éppen reklámtevékenység alapján – azt a jogos következtetést teszi levonhatóvá, hogy az így megjelölt áruk jó minőségűek, hogy a hivatkozott cégek – szállítás, jótállás, szerviztevékenység stb. szempontjából – megbízhatóak. Amíg ellenkező tömeges tapasztalatok ezt a következtetést nem cáfolják vagy nem ingatják meg, a fogyasztó „goodwill”-je rendkívül előnyös pozíciót biztosít az értékesítésre, a possibili konkuŕencia elleni védelemre.

Természetesen nem csupán ilyen vállalat-centrikus előny, versenyszempontok indokolhatják a vállalat- és árujelzők jogi oltalmának kiépítését. Igen fontos szerepe lehet a fogyasztók megfelelő tájékoztatásában, a *fogyasztói érdekek védelmében*, a minőség biztosításában, és fokozásában. Tehát a vállalati érdek mellett az általános társadalmi érdekek szempontjából is hasznos funkciót töltenek be ezek a jogintézmények.

A szocialista országok iparjogvédelmében, illetőleg általában gazdasági életében az árujelzők jelentőségét nem értékeli túl magasra, akár az árujelzőknek a tőkés gazdaságban játszott szerepét, akár a műszaki alkotásoknak és az azokat oltalmazó intézményeknek a szocialista gazdaságban elismert fontosságát vesszük összehasonlítási alapul. A Kelet–Nyugat relációjában kialakított gazdasági kooperáció síkján ennek a jelentőségnek a fel- és elismerése természetesen megállapítható, de akár az egyes szocialista országok belső rendjét, akár a KGST-én belül kialakuló kapcsolataikat vizsgáljuk, kétségtelenül az iparjogvédelemi kooperáció elhanyagoltabb területeihez kell sorolnunk az árujelzők szabályozását.

Ami e jelzések versenyesszék-funkcióját illeti, nyilvánvalóan ez az oldal nem emelkedhet olyan jelentőségre, mint a tőkés rendszerben, vagy a tőkés államokkal, cégekkel kialakított kapcsolatok terén. A KGST-integráció fejlődése azonban, nevezetesen a Komplex-programban is hangsúlyt nyert áru-pénz-kapcsolatok szélesítésének követelménye arra a következtetésre vezet, hogy ennek az intézménynek előnyeit jobban ki lehetne és kellene aknázni. Különösen alátámasztja ezt a nézetet az a meggondolás, hogy az árujelzők fogyasztóvédelmi, minőségfokozó funkciója éppen a szocialista gazdasági rendszerben juthat nagyobb jelentőségre. Úgy tűnik ezért, hogy az árujelzők alkalmazásának

szélesítése, s ehhez képest szabályozásuk tökéletesítése, közelítése indokolatlanul szorul háttérbe.

Az alábbiakban csupán néhány – e területre tartozó – intézménnyel kapcsolatos szabályozási tendenciára, problémára kívánok röviden utalni.

a) *Védjegy*

A védjegy jelentőségére, funkciójára vonatkozó fejtegetések mellőzhetők, hiszen az árujelzők szerepét illető fenti fejtegetések elsősorban a védjegyre, mint e terület legnagyobb hagyományokkal rendelkező intézményére vonatkoztathatók. Így elsősorban néhány, a modern jogalkotásban és gyakorlatban kitapintható fejlődési tendenciával foglalkozom.

Megfigyelhető mindenekelőtt a védjegyként használható *megjelölések körének* – a technika fejlődésével összefüggő – *szélesedése*. A hagyományos szó – illetőleg kétdimenziós ábravédjegy mellett már viszonylag régebben bevezetésre került számos jogrendszerben a többdimenziós megjelölés védjegykénti minősítése (ide sorolhatók a csomagolás, kiserelés bizonyos esetei, különleges formájú palackok stb. is.) az újabb védjegytvények megkülönböztetésre alkalmasnak ítélik a fény-, sőt hangjelzéseket is, illetőleg az említettek kombinációit.¹²² E kört illetően távolról sem mondható egységesnek a szocialista jogrendszerek védjegyjoga, az egységesítés lehetőségei további vizsgálatot érdemelnek.

Amíg a fentiekben a védjegyként alkalmazható megjelölések körének szélesedésére utaló tendenciákról volt szó, itt a védjeggyel célszerűen *oltalmazható javak körének* alakulását kell szemügyre vennünk. A védjegy hagyományosan termékek, áruk megjelölését célozza, legfeljebb abban a vonatkozásban kellett disztinkváltni, hogy az előállító vagy a forgalomba hozóra utalt-e a megjelölés; erre épül a gyári és kereskedelmi védjegy megkülönböztetése. A *szolgáltatások* gazdasági jelentőségének az utóbbi évtizedekben történt rohamos fejlődésével párhuzamosan merült fel az a jogos igény, hogy bizonyos szolgáltatások megkülönböztetésére, illetőleg oltalmára is felhasználják a védjegy intézményét. Néhány újabb védjegytvény ezt a lehetőséget meg is teremti.¹²³ A KGST-államok jogrendszere e vonatkozásban sem mondható egységesnek, az egységesítés azonban nagyobb elvi nehézségekbe fellehetően nem ütközik.

A védjegyoaltalom megszerzésében a jogrendszerek lényegében két alapvető variánst követnek, attól a koncepciótól függően, milyen funkciót tulajdonítanak a *lajstromozásnak*. Egyes jogrendszerek (a többség) a lajstromozás konstitutív szerepét hangsúlyozzák, ennél fogva a védjegyjogosultság, illetőleg oltalom csak a kifejezett állami elismeréssel, a lajstromozással keletkezik. Más jogrendszerek a lajstromozásnak deklaratív hatályt tulajdonítanak, s a védjegyoaltalom a tényleges használattal is megszerezhető. Vannak jogrendszerek, amelyek a fenti két variánst vegyítik, pl. akként, hogy az eredetileg deklaratív hatályú lajstromozás bizonyos idő (rendszerint 5 év) elteltével konstitutív

¹²² Ebből a szempontból az egyik legmodernebb koncepciót képviseli új védjegytvényünk, az 1969. évi IX. tv.

¹²³ Így a francia, olasz, svéd, szovjet stb. védjegytvények.

hatályúvá válik. Ez a kérdés is azok közé tartozik, amelyekben szükséges vizsgálni a szocialista jogrendszerek megoldásainak közelítési esélyeit.¹²⁴

A következő kérdés az ún. *használati kényszer* elismerése, illetőleg jogkövetkezménye. Ebben sem egységesek az egyes jogrendszerek, s a KGST-országok védjegyjoga is eltérő megoldásokat fogad el. Vannak jogrendszerek, amelyek egyáltalán nem írnak elő használati kényszert, mások csak deklarálják, ismét mások bizonyos (általában 5 évi) nem-használás esetén a védjegyoltalom megszüntetését írják elő.¹²⁵

Végül a védjegy jog önálló *forgalomképességének* problémája érdemel még említést. A jogrendszerek többsége a védjegy önálló forgalmát tiltja, az csak a vállalattal vagy annak egységével ruházható át. Más jogrendszerek elismerik az önálló átruházás lehetőségét,¹²⁶ ami megalapozott nézet, figyelemmel a védjegylicencia-praxis megfigyelhető szélesedésére is. Mégis azzal a korrekcióval (amit pl. hatályos védjegy törvényünk is ismer), hogy az átruházás érvényessége attól függ, nem vezethet-e az a fogyasztók megtévesztésére.

A védjegy jog szabályozásának közelítése nem csupán azért kívánatos, mert a védjegyek önálló gazdasági jelentősége ezt messzemenően indokolja, hanem azért is, mert a védjegy-kérdések a gyakorlatban úgyszólván mindig egy komplex szerződéses kapcsolat tartalmi részét képezik, műszaki szolgáltatásokhoz kapcsolódnak. Így a nemzetközi licenciaszerződésekben igen gyakori a szabadalmi és védjegylicencia, a know-how és műszaki segítségnyújtásra vonatkozó megállapodás, sőt a termelési-értékesítési kooperáció.

b) *Eredet- és származásmegjelölés*

Amíg a védjegy intézménye főként vállalati szinten jelentkező érdekek oltalmát szolgálja, az eredet- és származásmegjelölés jogi oltalmát már közvetlenebb állami érdekek helyezik előtérbe. Amíg a védjegy ugyanis meghatározott előállító vagy forgalmazó szervezetre utal, amelynek székhelye, működési területe mellékes, a szolgáltatásainak színvonala, az arra történő utalás a lényeges, az eredet- és származásmegjelölés rendszerint meghatározott országra, földrészre, tájegységre stb. utal. Amíg tehát a védjegy elsősorban, de nem kizárólag, ipari termékek szokásos megjelölése, a most tárgyalt oltalom elsősorban (de itt sem kizárólag) földrajzi kötöttségű termékekkel, tehát mezőgazdasági árukkal vagy nyersanyagokkal kapcsolatos (pl. magyar paprika, tokaji bor stb.).

A védjegy-oltalom nagyobb hagyományaival és általában részletesebben kimunkált hazai és nemzetközi szabályozásával szemben, az eredet- és származásmegjelölések szabályozása és gyakorlata szegényesebb.¹²⁷ A mezőgazdasági kooperációra tekintettel általá-

¹²⁴ Ld. Trahtengerc, i. m.

¹²⁵ Ld. Bognár Iné „Használat szerepe és joghatálya a magyar védjegy jogban”. MIE Közleményei, 3.; továbbá Trahtengerc, i. m.

¹²⁶ Trahtengerc, i. m.

¹²⁷ Bognár Iné „Az eredetmegjelölések oltalmi rendszerének megújítása”, MIE Közleményei, 11., ill. „A származási jelzések oltalmának aktuális problémái”, Szabadalmi Közlöny és Védjegy-értékesítő, 1978. 3.

ban, jelentős agrárexporttal rendelkező országunk számára különösen kívánatos ennek a területnek modern és egységes szabályozása. (Egyébként a fejlődő országok is nyomatókusan hangsúlyozzák e terület megfelelő szabályozásának szükségességét.)¹²⁸

c) Az ipari minta

Amint erre már utalás történt, az ipari minta az iparjogvédelem határterületére eső intézmények közé tartozik. Lényegében bizonyos termékek (elsősorban fogyasztási javak), tetszetős, esztétikai igényeket is kielégítő kialakítását, kellemes szín- és formakombinációk alkalmazását jelenti. Noha ezek alkalmazása, természetesen nem független bizonyos műszaki feltételektől, amelyeket az adott termék rendeltetése bizonyos mértékig meghatároz (pl. egy autókarosszéria alakításának, vagy edények, lábbelik stb. alakmódosításának megvannak a természetes korlátai), az ipari minta lényege mégis elsősorban nem-műszaki kategóriákkal határozható meg.¹²⁹

Az ipari minta, alapvető funkciói alapján — ha szerepe lehet a gyakorlati kezelhetőséget elősegítő forma megteremtésében is — lényegében a tág értelemben vett árujelzők közé sorolható, vagyis gazdasági értéke, jelentősége abban áll, hogy az árut tetszetősebbé, vonzóbbá, tehát versenyképesebbé teszi.

Az ipari minta oltalma általában a szabadaloméhoz hasonló abszolút szerkezetű jog megállapításával történik. A mintaoltalom megadásához bizonyos egyéni, megkülönböztető kialakítást és újdonságot kívánnak meg a jogrendszerek, de az oltalom elnyeréséhez általában nem szükséges az érdemi vizsgálat, hanem az ún. *bejelentési rendszert* alkalmazzák.¹³⁰

Az esztétikai jellegű elemek szerepéből folyik, hogy esetenként felmerül a szerzői jogi oltalom alkalmazhatósága ipari minták tekintetében is. Sőt, vannak jogrendszerek, amelyek eleve nem adnak speciális, nevesített oltalmat, hanem az ipari minták oltalmát a szerzői jog szabályozása alá vonják.¹³¹ A *párhuzamos oltalom* lehetőségét, illetőleg a szerzői alkotás és ipari minta elhatárolását illetően az elméleti álláspontok nem mondhatók egységesnek.¹³²

Az ipari minták oltalma tekintetében sajátos, a regionális együttműködést szolgáló megállapodásokkal ritkán találkozunk. A KGST keretében sem szerepel ez a terület a jogegységesítés legsürgősebb napirendi pontjai között. Így az univerzális jellegű, néhány kérdésre vonatkozó megállapodások nyernek alkalmazást a szocialista államok együttműködésének ipari mintákat is érintő kapcsolataira.¹³³ Ha nem is a legsürgősebb feladatok között, de távolatilag megvizsgálást igényel a jelenleg egységesnek nem mondható szabályozás bizonyos közelítésének lehetősége és módja.

¹²⁸ Ld. erről részletesen *Vida S.*, „*Védjegy a fejlődő országokban*”. Kézirat, Budapest, 1975.

¹²⁹ Ld. *Takáts E.*, „*Ipari formatervezés, ipari mintaoltalom*”, Budapest, 1971. ill. „*A szerzői jog kézikönyve*” (szerk. *Benárd A.* – *Timár I.*) Budapest, 1973., kül. 313. s. köv pp.

¹³⁰ Ld. *Takáts*, i. m.

¹³¹ Így pl. a belga jog.

¹³² A Legfelsőbb Bíróság egy döntése (Pf. IV. 20. 769/1966.) kapcsán a magyar jogirodalomban e tekintetben éles vita folyt. Ld. *Boythá Gy.*, „*A szerzői jog és az iparjogvédelem összefüggése*”, *Jogtudományi Közlöny*, 1968. 11–12.

¹³³ Így a PUE mellékegyezményeit képező locarnoi és hágai egyezmények.

3. Versenyjog

A nemzetközi kooperáció területén a versenyjog az, ahol a leglényegesebb különbségeket találjuk a tőkés, illetőleg kelet–nyugati kapcsolatok, illetőleg a szocialista integráció között. Amíg a tőkés integráció jogegységesítési vonatkozásaiban éppen a verseny megfelelő jogi szabályozása a legizgalmasabb, s egyben a legtöbb problémát felvető terület,¹³⁴ addig a szocialista integrációban gyakorlatilag nem játszik szerepet. Nyilvánvaló ez abból a domináns szerepből, amit egyrészt a tervezés, a tervezgetetés játszik a KGST-integrációban, másrészt a hosszú távra – és rendszerint államközi szinten – megállapított keretek praktikusán is kizárják a konjunkturális tényezők jelentős arányú érvényesülését, aminek egyébként a szocialista gazdasági rendszer és az együttműködés elvei is korlátot szabnak.

Nem jelenti ez azt, nézetünk szerint, hogy – a fenti keretek között – nincs lehetőség, sőt, esetleg szükség bizonyos teret engedni, esetleg buzdítani is a KGST-országok vállalatai közötti egészséges versengést a minőség emelése, a fogyasztói érdekek jobb biztosítása érdekében.¹³⁵ A gazdaságosság szempontjainak nyomatékos előtérbe kerülése, a világpiaci hatások tudomásulvétele, a megfelelő árárányok kialakításának követelménye, stb. indokolhatják adott esetben a verseny eszközének hatékonyabb felhasználását (pl. versenytárgyalások bevezetése stb.). Úgy gondoljuk, a verseny funkcióinak, a szocialista gazdasági rendszerben, a szocialista gazdasági integráció keretében történő érvényesülésének lehetőségei mind közgazdasági, mind jogi szempontból gondos elemzést igényelnek.

A KGST-n belül itt jogegységesítésről vagy jogközelítésről beszélni kevésbé lehet, hiszen amennyiben az egyes szocialista államokban van is hatályban speciális versenytörvény (mint pl. nálunk),¹³⁶ ezek rendszerint a korábbi jogrendszerből fennmaradt, a gyakorlatban rendkívül ritkán alkalmazásra kerülő, s rendszerint kevésbé korszerű versenyjogi szabályozást nyújtanak. A versenyjog szocialista szabályozása, vagy integrációs jogegységesítése szempontjából valószínűleg a hagyományos versenyjogi funkciók¹³⁷ közül a fogyasztóvédelmi aspektusoknak kell a döntő szerepet biztosítani.

IV. Az egységesítési törekvések és eredményeik

A III. fejezetben áttekinthettük az iparjogvédelem fontosabb területeit, intézményeit, megvilágítva a napjainkban tapasztalható szabályozási tendenciákat, variánsokat, s utalva azokra a főbb vonatkozásokra, ahol a jogközelítés kisebb vagy nagyobb nehézségekkel néz szembe. A jelen fejezetben arról nyújtunk rövid áttekintést, hogy az iparjogvédelmi jogegységesítés milyen eredményeket mutathat fel. Ennek során röviden érintjük az univerzális jogegységesítési törekvéseket, illetőleg a regionális megállapodásokat, első sorban a KGST keretében létrejött egyezményeket.

¹³⁴ Hazai irodalmunkban ld. erre Mádl F. „Az Európai Gazdasági Közösség joga”, Budapest, 1974, Ld. még Bruce I. Cawthra „Industrial Property Rights in the EEC”, London, 1973

¹³⁵ Ld. Fné Szikra K. „A gazdasági versenyről”, Közgazdasági Szemle, 1974. 3.

¹³⁶ Az 1923. évi V. tv. a tisztességtelen versenyről.

¹³⁷ Ld. Világhy M. „A szellemi alkotások joga”. Budapest, 1975.

1. Univerzális egységesítési törekvések

Az iparjogvédelem szoros kapcsolatát a gazdasági fejlődéssel, illetőleg a gazdasági együttműködéssel bizonyítja az a tény is, hogy a tőkés világpiacnak az imperializmus kialakulásával párhuzamos kifejlődését követte az iparjogvédelmi egységesítésre irányuló nemzetközi törekvés. Ennek eredménye és máig — mondhatni — Magna Chartája az 1883. évi *Párizsi Uniók Egyezménye*. Ezt tekinthetjük az iparjogvédelem legszélesebb körű, valóban alapegyezményének, részben a résztvevők száma, részben a szabályozása alá vont területek gazdagsága alapján.

Az Uniók Egyezmény lényegében az iparjogvédelem minden lényeges területére (találmányok, árujelzők, versenyjog) nézve rendelkezéseket tartalmaz, amelyek bizonyos vonatkozásait más csatlakozó ún. *mellékegyezmények* részletezik, fejlesztik tovább.¹³⁸

Az Egyezmény megkötésével szándékolt univerzalizálás fokozatosan valósult meg. Az első világháborúig az Uniónak csak 22 tagja volt, a második világháborúig 38, 1945, de különösen 1967 után ugrásszerűen nőtt a résztvevő ún. uniós országok száma, jelenleg meghaladja a 80-at, gyakorlatilag minden jelentős ipari-műszaki fejlettséggel rendelkező ország tagja. 1965-ben a Szovjetunió is csatlakozott az Egyezményhez, jelenleg minden európai szocialista ország tagja az Uniónak.

A Párizsi Uniók Egyezményt *pozitívan kell értékelnünk*. Egyrészt a békés jellegű kooperáció követelménye szülte, másrészt az abban lerögzített alapvető elvek immár közel egy évszázada hasznosan segítik elő a műszaki fejlődést és a nemzetközi együttműködést. Ilyen alapvető elvek, rendelkezések egyrészt a közvetlen együttműködést hivatottak elősegíteni (mint pl. a tranzitforgalommal kapcsolatos szabályok), másrészt a jogegységesítést, jogközelítést szolgálják. A PUE alapvető elvei, így az egyenlő elbánás elve, vagy az uniós elsőbbség intézménye kiállták az idők próbáját. Ezt bizonyítja az is, hogy a szocialista országok aktív tagokként működnek keretében.

Az alapján pozitív értékelés nem jelenti azt, hogy nem volt, s jelenleg sincs szükség az Egyezmény *korszerűsítésére*, módosítására, kiegészítésére. 1883 óta több ízben is revízióra került,¹³⁹ s nem jelentéktelen módosítások kerültek bevezetésre, az alapelvek megőrzése mellett. Ezekben a revíziókban a szocialista országok egyre fontosabb kezdeményező szerepet játszanak, különösen a Szovjetunió csatlakozását követően meg-növekedett súllyal és tekintéllyel. A legutóbbi, 1967. évi stockholmi revízió során ez kézzelfoghatóan megmutatkozott.¹⁴⁰

A PUE továbbfejlesztésével kapcsolatban jelenleg is vet fel a gyakorlat számos, megoldásra váró problémát. Egyik legfontosabb területe az esedékes revízió során meg-vitatásra kerülő javaslatoknak a *fejlődő országok sajátos igényeinek* honorálása. Ezek nem könnyű kérdések, a fejlődő országok által kívánt preferenciák bevezetése nehezen egyez-tethető össze az egyenlő elbánás elvével. Mindenesetre a kérdés gondos és sok szempontú

¹³⁸ Ilyenek pl. a védjegyekkel kapcsolatos madridi, nizzai, bécsi, az eredetmegjelölésekkel kapcsolatos — már hivatkozott — locarnoi, hágai és lisszaboni egyezmények, stb.

¹³⁹ 1900-ban Brüsszelben, 1911-ben Washingtonban, 1925-ben Hágában, 1934-ben Londonban, 1958-ban Lisszabonban és 1967-ben Stockholmban került sor ilyen revízióra.

¹⁴⁰ Itt került egyébként beiktatásra a szerzői tanúsítványi oltalmi variáns is az Egyezmény szövegébe.

elemzést igényel, s a szocialista országok álláspontjainak egységessége nyilván jelentős súllyal fog itt jelentkezni. Az előkészítő munkák, amelyek részben a WIPO szakértői szintjén, részben az AIPPI keretében zajlanak, egyelőre inkább a kérdések bonyolultságára, mint kikristályosodott álláspontokra utalnak.¹⁴¹

2. Regionális megállapodások

Ha joggal mondhattuk, hogy az univerzális jellegű iparjogvédelmi megállapodások a nemzetközi gazdasági kooperációval szoros kapcsolatot mutatnak, még nyilvánvalóbb ez az összefüggés a regionális iparjogvédelmi együttműködés és a gazdasági integrációs törekvések között.

Az alábbiakban – a teljesség igénye nélkül – bemutatunk néhány gazdasági csoportosulást, amelyek keretében az iparjogvédelem terén is jelentős közeledés, egységesedés állapítható meg. Megjegyzendő egyébként, hogy a PUE kifejezetten lehetővé teszi a regionális jellegű iparjogvédelmi megállapodásokat, azzal a feltétellel, hogy azok nem ellentétesek az alapegyezményvel.¹⁴²

a) A Nyugat-Európai integráció

A fejlett iparú európai tőkés államok körében már korábban is születtek iparjogvédelmi integrációs megállapodások, így a Benelux-államok védjegyjogának egységesítése, vagy a skandináv államok szoros iparjogvédelmi egységesedése,¹⁴³ az alapvető, minőségi ugrást az integráció folyamatában az *Európai Szabadalom* megszületése jelentette. Hosszú és nem könnyű történeti fejlődés után 1973. októberében írták alá az ún. Müncheni Egyezményt.¹⁴⁴

A nyugat-európai szabadalmi integráció az iparjogvédelem legfontosabb területén és igen fejlett államok között jött létre. Ezekben az államokban nagy tradíciókkal rendelkező és nemegyszer jelentős eltéréseket mutató intézmények, megoldások éltek, s ezeknek egységesítése, közelítése nem kevés ellenállás leküzdését tette szükségessé, amelyek mögött természetesen gazdasági ellentétek, nyelvi problémák stb. is bőven meghúzódtak.

Az Európai Szabadalom lényegében a párhuzamosan fennálló nemzeti oltalmakra, de ezzel együtt nemzetközi eljárás útján szerezhető nemzetközi, pontosabban integrációs szintű oltalom megszerzésének lehetőségére épül. Magasfokú *szervezeti és eljárási egységesítés* mellett ez az oltalmazhatóság materiális feltételeinek is bizonyos egységesítését valósította meg.¹⁴⁵

¹⁴¹ Ld. a 45. és 46. jegyzetekben hivatkozott forrásokat.

¹⁴² PUE (stockholmi szöveg) 19. cikk.

¹⁴³ Ld. Borgard „*The Nordic Patent Legislation*”, *Industrial Property*, 1968. 6.

¹⁴⁴ Ld. J. B. van Benthem „*Die Ergebnisse der Münchner Diplomatischen Konferenz*”, *GRUN Int.* 1973. 10.

¹⁴⁵ Benthem, i. m., továbbá G. Kolle „*The Patentable Invention in the European Patent Convention*”, *IIC*, 1974. 2.

Noha a Müncheneri Egyezményt aláírók köre szélesebb, mint a Közös Piac tagállamaié, nyilvánvaló, hogy ez utóbbiak képezik annak lényeges magvát. Az Európai Szabadalom mellett kialakításra kerül egyébként egy szűkebb, ún. *közösségi szabadalom* (luxemburgi egyezmény 1975) is. Ez a közösségi szabadalom még szorosabb egységet létesít, gyakorlatilag egyetlen bejelentéssel valamennyi közös piaci országra érvényes oltalom (szabadalom) nyerhető.¹⁴⁶

Itt kell utalnunk arra is, hogy mind az Európai Szabadalomra, mind a Közös Piaci Szabadalomra vonatkozóan kidolgozott megoldások nem csupán az érintett államok szabadalmi jogának jelentős mérvű közelítését és egységesítését valósítják meg, de egyidejűleg figyelemmel vannak az univerzális jogegységesítés körébe tartozó washingtoni egyezmény, a PCT előírásaira is, aminek több szocialista állam is aláírói közé tartozik.¹⁴⁷

b) Fejlődő országok iparjogvédelmi együttműködése

A fejlődő országok egyes csoportjainál is szembeötlő, hogy általános gazdasági együttműködési-integrációs törekvések vezettek az iparjogvédelem terén is viszonylag szoros együttműködéshez. Ilyen törekvések eredményeit tapasztaljuk egyrészt a latin-amerikai államok csoportjában (így az Andesi Közös Piac államai között 1969-ben kötött cartagenai megállapodás, vagy a Közép-amerikai Gazdasági Integráció keretében 1969-ben kötött Közép-amerikai Iparjogvédelmi Egyezmény), másrészt Afrikában (az 1962-ben létrejött Afrikai–Malgas Iparjogvédelmi Unió).¹⁴⁸

A fenti iparjogvédelmi regionális megállapodásnak közös jellemzője a *védekező aspektus* a tőkés vállalatok kizsákmányolása ellen, ezért nagy súlyt helyeznek az állami kontroll erősítésére, pl. a licencia-szerződések területén.¹⁴⁹ Ugyancsak közösnek mondható tendencia, hogy kisebb súllyal jelentkezik együttműködésükben a műszaki kooperáció, s ezzel együtt a találmányi-szabadalmi egységesítés, inkább az árujelzők szabályozása, illetőleg a versenyjog kérdései kerülnek előtérbe.¹⁵⁰

c) Iparjogvédelmi együttműködés a KGST-ben

Bár a KGST-fejlődésének első időszakára inkább a kétoldalúság, az államközi szint szinte egyeduralkodósága, s ezzel együtt az áruszállításokban megnyilvánuló kapcsolatok domináltak, ami az iparjogvédelmi problémák szabályozásának szükségességét kevésbé igényelte, már az együttműködés korai szakaszában találunk megállapodást a műszaki információk áramlásának megszervezését illetően. Ez volt az 1949-ben megfogalmazott ún. *szófiai elv*, ami a műszaki tapasztalatok elvileg ingyenes kölcsönös átadásának kötele-

¹⁴⁶ 1975. december 15-én írták alá Luxemburgban a közös piaci szabadalomra vonatkozó megállapodást.

¹⁴⁷ Ld. Pálos Gy. „Szabadalmi Együttműködési Szerződés”, MIE Közleményei, 8–9.

¹⁴⁸ Ld. Bobrovsky, i. m., ill. Vida S. „Védjegy a fejlődő országokban” Kézirat, Budapest, 1975.

¹⁴⁹ Így Agullar, i. m.

¹⁵⁰ Ld. erre Vida S. 148. jegyzetben hivatkozott műve.

zettségét rögzítette le.¹⁵¹ Az elv megfogalmazásának számos indokolt motívuma és hasznos eredményei mellett kétségtelenül szerepet játszott megfogalmazásában a szovjet találmányi jog szerzői tanúsítványi modelljének extrapolálása.

Abban a mértékben, ahogy az európai szocialista országokban a gazdaságirányítás reformjának szükségessége felmerült, több-kevesebb nyíltsággal megfogalmazódott az is, hogy a szófiai elvben rögzített modell nem felel meg a gazdasági-műszaki integrációs fejlődés követelményeinek. A gyakorlat is mutatta a műszaki információáramlás lanyhulását, értékcsökkenését, egy szóval a szófiai elv csökkent hatékonyságú érvényesülésének nyomait.

A fenti folyamat konzekvenciáit először kétoldalú megállapodások formájában vonták le, a gyakorlatban erőltetve a szófiai elv egyeduralmát.¹⁵² Ezekben a megállapodásokban — az ingyenes információnyújtás mellett — már szabályozott, sőt preferált variánsként megjelenik a műszaki információk *visszterhes*, térítésköteles *átadásának* szabálya is.

Az ingyenesség elvének trónfosztása egyre nyíltabban megmutatkozott közösségi szinten is. Így különösen a KGST VB 30. és 48. ülése, majd a KGST 1969. évi (rendkívüli) XXIII. ülése során elismerést nyert — egyenrangú variánsként — a műszaki eredmények térítés fejében történő átadásának elve. S végül ez a fejlődési tendencia megfelelő megfogalmazásra került a KGST integráció legjelentősebb, legátfogóbb dokumentumában, az 1971. évi XXV. ülészakon elfogadott *Komplex Program*ban is. A program számos vonatkozásban érinti az iparjogvédelem szerepét az integráció fejlődésében, illetőleg utal az iparjogvédelmi egységesítés szükségességére is.¹⁵³

A fent hivatkozott dokumentumokban rögzített (és a továbbiakban ismertetésre kerülő) eredmények is arra utalnak, hogy a KGST-államok *iparjogvédelmi* jellegű *együttműködésének* tökéletesítése érdekében már régóta konkrét munka folyik. E munka *szervezeti kereteit* főként három KGST-szervezet biztosítja, nevezetesen a Tudományos-Műszaki ÁB, a KGST ún. Jogi Értekezlete és a Találmányi Hivatali Vezetők Értekezlete. Ezek a szervezetek más-más aspektusból, nemegyszer átfedésekkel, s nem mindig kellően tisztázott hatáskörökkel, és főként a belső koordináció gyakori hiányával¹⁵⁴ foglalkoznak az iparjogvédelem területét érintő kérdések vizsgálatával. A legrégebb múltra a harmadikként említett szervezet tekinthet vissza, az 1959. évi berlini találkozás óta rendszeres közös tevékenységet fejt ki, közös elveket, ajánlásokat dolgozott ki. 1972-től tevékenykedik ez az Értekezlet, mint a KGST szakosított szervezete. A Tudományos-Műszaki Koordinációs ÁB szolgált keretével a szófiai elv alapján történő információáramlásnak is, s általában a kutatási kooperáció megszervezését, szabályozását tekintette feladatául. Külön kiemelését érdemelnek az ÁB 1966. és 1968. évi ülésein kidolgozott ajánlások.¹⁵⁵ A Jogi Értekezlet 1970-től tevékenykedik, munkacsoportjai közül a témán-

¹⁵¹ A KGST Iparjogvédelmi integrációról általában ld. a szerző előadását az 1975. Évi Csongrád-megyei MIE-napokon (ism. Újítók Lapja, 1975. 12). ill. Bobrowszky, i. m.

¹⁵² Ilyen megállapodásokat kötött Magyarország 1968–69-ben az NDK-val, a Szovjetunióval és Lengyelországgal.

¹⁵³ Különösen a 15. fejezet 8. pontjában.

¹⁵⁴ A belső koordináció, illetőleg a KGST normarendszerének általános problémái szerepeltek a KGST 1974. évi moszkvai tudományos szimpóziumán is (ism. Állam- és Jogtudomány 1974. 2.)

kat érintő kérdésekkel foglalkozik elsősorban a licenciaszerződések, illetőleg a kutatási szerződések feltételei egységesítésével foglalkozó munkacsoport.

A Komplex programot követő időszak tekintetében a két *alapvető KGST-dokumentumot* kell még megemlítenünk. Az egyik a VB 1972. évi 60. ülésén elfogadott, „A KGST-tagállamok tudományos-műszaki együttműködésének és a KGST szervek e téren kifejtett tevékenységének szervezési, módszertani, gazdasági és jogi alapjai” címet viselő, lényegében irányelvszerű, de esetenként konkrét szabályozást is adó összeállítás. Ez a dokumentum — ebben a formájában — nem transzformálódott nemzeti jogszabályokká, de a KGST-ben folyó munkák számos területén, így az iparjogvédelmet érintő körben is az egyik alapvető, iránymutató normaként kezelik. Néhány megállapítás — közvetve — már belső jogunkban is tükröződik.¹⁵⁶ A másik magas szintű állásfoglalást a VB 1974. októberi, 69. ülésén elfogadott dokumentum rögzíti, „a KGST-tagországok találmányi-szabadalmi téren folytatott együttműködésének irányelvei és feladatai” címmel. Jellegeből folyóan ez az anyag is inkább programot, elveket jelöl meg, mint konkrét megoldásokra vállalkozik.

A fenti, irányelvszerű dokumentumok után tekintsük át röviden azokat a *konkrétabb eredményeket*, megállapodásokat, amelyeket a KGST keretében immár több mint negyedszázada folyó iparjogvédelmi együttműködés felmutat. Előljáróban annyit szögezhetünk le (amire már korábban is utalás történt), hogy az iparjogvédelem hagyományos területei közül gyakorlatilag nem játszott szerepet a versenyjog, illetőleg az árújelzők is erősen háttérbe szorulva, a találmányi megállapodások mintegy melléktermékeként kerültek érintésre, számottevő gyakorlatuk sem fejlődött ki. Ezért az együttműködés eredményei *elsősorban a műszaki alkotások* oltalmával, jogi helyzetével kapcsolatos területen jelentkeznek.

Már a III. fejezetben érintettem az oltalomképeség kérdéseit, s megállapíthattuk, hogy az oltalmi kör meghatározása az egyes KGST államok jogrendszerében korántsem mutat ugyan egységes képet (különösen ami az oltalomból kizárt kategóriákat illeti), az oltalomképeség legáltalánosabb kritériumait illetően jelentős közelállás figyelhető meg. Ez nem kis mértékben a Találmányi Hivatalok Elnökei Értekezletén kimunkált — és az újabb szocialista találmányi törvények által akceptált — ajánlásokra épülő eredmény.

Ugyancsak a III. fejezetben elemeztem részletesebben az oltalmi formák eltéréseiből adódó problémákat, ismételten aláhúзва, hogy ez a kérdéskör jelenti a jogközelítés szempontjából a legalapvetőbb nehézségeket.

Konkrét eredményként könyvelhetjük el a *szervezeti, eljárási* téren kötött megállapodásokat. Ezek között kiemelkedő jelentőségű az 1973. április 12-én aláírt megállapodás „a gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés során létrejövő (vagy felhasznált) találmányok, ipari és használati minták, valamint védjegyek jogi oltalmáról”, amelyet Magyarországon az 1975. évi 8. tvr. hirdetett ki. A megállapodás meghatározza a *közös találmány*, minta, védjegy fogalmát, idevonva elsősorban a nemzetközi szervezetekben,

¹⁵⁵ Ezekben a közös találmányok, felfedezések stb. kérdéseiben foglaltak állást. Az itt elfogadott koncepciót tükrözi részben a Találmányi Hivatalok Elnökei által 1973-ban aláírt megállapodás is.

¹⁵⁶ Így pl. az előző jegyzetben hivatkozott megállapodás, vagy az elfogadott licenciaminta-szerződések.

kollektívákban létrejött ilyen eredményeket, illetőleg a közös finanszírozású munkák ilyen eredményeit. Rendezi a megállapodás ezeknek a közös alkotásoknak különböző jogi aspektusait, foglalkozik a rendelkezési jog gyakorlásával, az oltalom megszerzésével, az (oltalmazási eljárással kapcsolatos) vizsgálati anyagok kölcsönös felhasználásával, a költségek és bevételek felosztásával, viselésével, illetőleg a feltalálók, alkotók díjazásával kapcsolatos kérdésekkel. Az említett kérdésekben az alapvető megoldási variáns, hogy az adott országban történő oltalmazás, hasznosítás terén történő intézkedés joga és kötelezettsége, illetőleg az ezzel kapcsolatban felmerülő költségek viselése és a hasznok beszedése az adott állam (illetőleg szervezet, vállalat, intézet stb.) hatáskörébe esik, míg a megoldást általában érintő rendelkezési stb. jogok (pl. harmadik országba történő export vagy licencia adása stb.) a résztvevő feleket együttesen, illetőleg ráfordításaik arányában illetik meg, vagy terhelik. A megállapodás 5. pontja – óvatos, s ezért nem is minden homály nélküli megfogalmazásban – az oltalmi formák között a szerzői tanúsítványt látszik preferálni, nyitva hagyva azonban a lehetőséget a résztvevő felek más jellegű megállapodására.

Jelentős fázisként értékelhetjük a szerzői tanúsítványok és más *találmányi okiratok kölcsönös elismerése* tekintetében kötött 1976. évi *havannai megállapodást*. A megállapodás elsősorban ugyancsak eljárási vizsgálategyszerűsítő irányú, amely a különböző oltalmi formák konverzióját teszi lehetővé.¹⁵⁷

Ugyancsak az eljárási jellegű, tehát inkább jogtechnikai térre eső eredményt jelent a Találmányi Hivatalok Elnökei által 1975. júliusában aláírt *lipcsei megállapodás*, „a találmányi bejelentések összeállítására és benyújtására követelményeinek egységesítéséről”. Ez a megállapodás egyébként összhangban van a PCT rendelkezéseivel is, s így az univerzális jellegű jogközelítés terén is előrelépést jelent.

Az iparjogvédelem területén szerepet játszó *szerződésfajták feltételeinek* egységesítése, illetőleg közelítése terén is beszámolhatunk már konkrét eredményekről. Így a Jogi Értekezlet keretében kimunkálásra kerültek a *licenciaszerződések* mintái. Az 1974. decemberében elfogadott szerződésmintákat a KGST Titkársága kiadta, és ezek az egyes tagországok, illetőleg azok gazdasági szervezetei rendelkezésére állnak (nálunk eddig csak a külkereskedelmi vállalatok kapták meg). A szerződésminták a licenciaszerződések jellegzetes válfajaira (szabadalmi licenciaszerződés, know-how szerződés, védjegylicencia, ingyenes licencia) tartalmazznak – blanketta-jellegű – mintákat. Ezekben viszonylag részletesen és egységesen kerülnek megfogalmazásra az ilyen szerződésekben szokásos szerződési kikötések. A szerződésminták jogi jellegével kapcsolatban kiemelés érdemel, hogy azok hangsúlyozottan diszpozitív jellegűek, csak tájékoztató-segítő funkciójuk van, de a licenciaszerződésben érdekelt felek érdekeinek – és lehetőségeiknek – megfelelően alakíthatják, módosíthatják ezeket a feltételeket. Ez azért is lényeges elem, mert – nézetem szerint – a mintaszerződésekben nem mindig sikerült a valóban tipikus, a nemzetközi praxissal is összhangban levő feltételeket rögzíteni, ismét csak nem függetlenül a szófiai elv, illetőleg a szerzői tanúsítványi modell inerciájától.¹⁵⁸

Végül a másik jellegzetes szerződésfajtával, az ún. *kutatási szerződésekkel* kapcsolatos egységesítési törekvésekről kell említést tenni. Jelenleg ugyancsak a Jogi Értekezlet

¹⁵⁷ Ld. Bobrovsky, (i. m.)

¹⁵⁸ Ld. a 118. jegyzetben hivatkozott cikket.

keretében munkacsoport foglalkozik ezeknek a szerződéseknek jellegzetes variánsai, az ezekre vonatkozó szokásos feltételek, illetőleg szerződésminták egységes megfogalmazásával.

V. Összefoglaló megállapítások; megoldásra váró feladatok

A bevezetőben megjelölt szempontok alapján és a megszabott terjedelem keretei között megkíséreltem a fentiekben viszonylag átfogó, bár — a terjedelmi korlátoktól és a rendelkezésre álló információk gazdagságától függően — vázlatos és értékelő áttekintést adni a KGST gazdasági integrációja során felmerülő iparjogvédelmi kérdésekről, megoldást igénylő problémákról, illetőleg az eddig elért eredményekről. Ennek során viszonylag részletesebben foglalkoztam két — megítélésem szerint kiemelkedő jelentőségű — területtel, az oltalmi formák és a szerződéses módszerek kérdéseivel. A lehetőséghez képest arra törekedtem, hogy megvilágítsam az iparjogvédelmi intézmények szabályozása és alkalmazása terén univerzális jelleggel is — tehát a KGST körét meghaladóan — jelentkező tendenciákat. Ennek alapján a következőkben röviden összefoglalom a leglényegesebb megállapításokat, illetőleg javaslatokat teszek a további kutatások körét illetően.

1. Az iparjogvédelmi kooperáció, az iparjogvédelmi intézmények szabályozásának közelítése fontos területe a gazdasági és tudományos-műszaki integrációnak; az integrációs folyamat számos területével áll közvetlen és szoros kapcsolatban, a legkiemelkedőbb ezek sorában összefüggése a tudományos-műszaki együttműködést szolgáló intézmények rendszerével.

Az iparjogvédelmi integráció során tekintettel kell lenni — a közös vonások és törekvések hangsúlyozása mellett — az egyes államok gazdaságirányítási rendszerének sajátosságaira, illetőleg jogi tradícióira; törekedni kell arra is, hogy az ezen a területen végrehajtott jogközelítés összhangban legyen az univerzális iparjogvédelmi együttműködés alapvető tendenciáival.

2. Megállapítható, hogy — a kétségtelen eredmények ellenére — a KGST-tagállamok iparjogvédelmi intézményeit, szabályozását illetően még lényeges eltérések állnak fenn az iparjogvédelem minden jelentős területén. Különösen hátrányos az egység hiánya a műszaki alkotások jogi szabályozása, a tág értelemben vett találmányi jog terén. Emellett megjegyzendő, hogy bizonyos esetekben az egyébként egységesnek mondható szabályozás is korszerűsítésre szorul.

3. Az iparjogvédelmi jogközelítés lehetőségeit, módszerét és ütemét illetően megkülönböztethetünk olyan témákat, jogintézményeket, amelyek tekintetében az egységesség szükségessége nagyobb, illetőleg esélyei kedvezőbbek. Vannak területek (elsősorban eljárási vonatkozásban), ahol szorosabb — esetleg szervezeti — egység is a nem túl távoli jövőben megvalósítható, vannak olyanok, ahol erre reálisan egyelőre nem lehet számítani. Így az oltalmi formákat illetően feltehetően a párhuzamos és egyenértékű variánsok fenntartására és konvertibilitására kell törekedni.

A jogegységesség fázisokra osztottságával párhuzamosan a tekintetben is disztinkválunk kell, milyen intézmények közelítése fontosabb vagy másodlagos jelentőségű. Így kevésbé sürgős pl. a versenyjog egységessítése, alapvető viszont a műszaki alkotások jogi kérdéseinek közelálló megoldása. (Ezt a megkülönböztetést tükrözi az 5. pontban felsorolandó kutatási témák rangsorolása is.)

4. Az egyes kérdések tételes jogi rendezése még sok vonatkozásban további elemző-értékelő kutatást igényel, feltételez. Az egyes témák kidolgozása során komplex módszerre kell támaszkodni. Így mellőzhetetlen az adott témákkal kapcsolatban a korszerű komparatív módszer széles körű alkalmazása. A jogi elemzésnek a különböző jogágak együttműködéséből, együttalkalmazásából kell kiindulnia. Egyes témákat illetően szükséges a széles körű közgazdasági elemzés, esetleg műszaki-természettudományos aspektusok vizsgálata is (pl. a vegyi termékek oltalmazhatóságát illetően). Mind a jogi, mind a közgazdasági elemzésnek nagyarányú tényfelmérő vizsgálatokon, az adott intézmények, vagy éppen a már megállapodásban is rögzített megoldások gyakorlati tapasztalatainak értékelésén kell alapulnia.

5. Végül – a teljesség igénye nélkül – megjelölök néhány olyan témakört, amelyek tekintetében – nézetem szerint – további elmélyült kutatásra van szükség.

a) Kiemelt fontosságú témák

- A műszaki alkotások (találmányok) oltalmi formáinak közelítése, az ebből adódó feladatok, hazai találmányi jogunk korszerűsítése;
- A szerződéses módszerek alkalmazásának tapasztalatai az iparjogvédelem területén és továbbfejlesztésük kérdései;
- A Know-how gazdasági jelentősége és jogi szabályozásának lehetőségei;
- Az iparjogvédelmi kérdések szabályozása a KGST gazdasági és egyéb nemzetközi szervezeteiben, különös tekintettel a közös találmányok problémáira.

b) Egyéb kutatási feladatok

- Az univerzális és regionális iparjogvédelmi kooperáció összefüggései és fejlődési tendenciái;
- A fejlődő országok iparjogvédelmi problémái;
- A találmányi kritériumok egységesítése, különös tekintettel a „találmányi szint” problémáira;
- Vegyi termékek oltalmazhatóságának kérdései;
- Az új állat- és növényfajták jogi oltalmának problémái;
- Problémák a számítógép-programok jogi oltalmazhatósága körében, különös tekintettel az integráció fejlődésére;
- A műszaki alkotások oltalmi formáinak gazdagítása az iparjogvédelmi kooperáció során (felfedezések, használati minták oltalma);
- Eljárási-vizsgálati együttműködés;
- A védjegyoltalom közelítésének jelentősége és megoldásra váró kérdései;
- A verseny jogi szabályozásának szükségessége és módszerei a gazdasági integráció során;
- A környezetvédelem iparjogvédelmi vonatkozásai;
- A fogyasztók védelmének iparjogvédelmi aspektusai.

KÖRNYEZETVÉDELMI JOG ÉS GAZDASÁGI KÖRNYEZET

SAJÓ ANDRÁS

I. Teherelosztás

Minden környezetvédelmi rendszer alapkérdése, hogy *milyen gazdasági teherelosztás* keretében kívánják megvalósítani. Az elosztási döntés-sorozatnak politikai, illetve gazdasági természetű előfeltételei vannak. A társadalmilag választott vagy (inkább kialakult) megoldás tükröződik a jogban. Itt tehát egy olyan, a gazdasági lehetőségek által kijelölt gazdaságpolitikai döntésről van szó, amelynek az egész környezetvédelmi tevékenységet, és ennek megfelelően az egész környezetvédelmi jogot meghatározó kihatásai vannak.

A környezetszennyezési folyamatot rendkívül leegyszerűsítve a következő szereplőkre kell tekintettel lennünk:

1. a termelő, aki tevékenységével a környezetet szennyezi,
2. a termelő által gyártott környezetszennyező árut felhasználó fogyasztó,
3. a környezeti szennyezést közvetlenül elszenvedők,
4. az egész társadalom.¹

E szereplők viszonyát a környezetvédelem sajátosságai folytán csakis időbeli és térbeli összefüggésekben elemezhetjük.

1. Idődimenzió

A szereplők helyét és egyáltalán a probléma súlyát alapvetően megváltoztathatja az, hogy milyen időbeli összefüggést tartunk szem előtt. A szennyezés sajátosságaihoz tartozik ugyanis, hogy az nemcsak egy adott pillanatban fejtheti ki hatását, hanem tartósan, illetve az idők során halmozódva, más szennyező hatásokkal összegeződve. A hatások adott esetben a szennyezés után hosszú évekkel, esetleg generációkkal később jelentkezhetnek. Ezért a környezetvédelem szabályozásakor mindig kulcskérdés, hogy milyen *időbeli távlatban* kell érvényesülnie a megoldásnak. Emögött az az erkölcsi-politikai dilemma áll, hogy mennyiben tartozik az emberiség felelősséggel az utána következő nemzedékeknek.

Az e kérdésre adott minimális válasz szerint – a minimális megoldás elsősorban a burzsoá viszonyok közötti gondolkodást jellemzi – az emberiségnek kötelessége, hogy ne

¹ Nem térünk ki ebben a sémában az állam helyére és szerepére, amelynek elkülönült érdekei egyébként igen fontos szerepet játszhatnak. Utalnunk kell azonban arra, hogy az igazgatási szemlélet ál-gazdaságossági korlátozottsága és politikai kötöttsége mennyire akadályozza a környezetvédelem érvényesülését. A későbbiekben tárgyalni fogunk egyes, az igazgatásban szervezetenként szükség-szerűen adódó torzulásokat is.

adjon át a következő nemzedékeknek a fönnállónál rosszabb minőségű környezetet. A szocialista felfogást jelentős mértékben befolyásolja a szocializmus, illetve a kommunizmus felépítésének és megvalósításának célkitűzése, amely fokozott követelményeket jelent a jövő nemzedékkel szemben. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez a szocialista szemlélet is bizonyos történelmi változásokon ment át. Ismeretes, hogy az elhalasztott fogyasztás elmélete lényegében a kommunizmusnak egyetlen generáció életében való megvalósíthatása feltételezése jegyében alakult ki; bár képtelensége viszonylag gyorsan bebizonyult, megőrződött a hivatalos álláspontban. Eközben egészen sajátos politikai-gazdasági érdekeket szolgált. A mai felfogás a néhány évtizeddel korábbival összevetve már sokkal inkább a jelent és közeljövőt tartja szem előtt, vagyis lényegében kisebb terhet ró a kommunizmus építésén éppen munkálkodókra. De még az időtávlatok e valóság-közelibb felfogása esetén, — amikor ha nem is tekintenek az emberiség „nembeliségének” megvalósulásáig, mindenesetre az éppen élők még legalább 80 éves élettartamáért, illetve életelvárásáért bizonyos felelősséget éreznek — sem egyeztethető össze a gazdaságilag lehetséges előrelátás törekeny néhány esztendeje az éppen élők „természetes” távlatával. Ha összevetjük a környezetvédelmi szempontból mérvadó időt azzal az idővel, amelyet az emberek gyakorlati tevékenységük során figyelembe szoktak venni, közelebbről azzal az idővel, mely a gazdasági tervezés szempontjából figyelembe jön, egy a környezetvédelem lehetőségét erősen csökkentő összefüggés adódik. „Azokban a társadalmakban, amelyekben 6–20%-ig terjedő leszámítolási kamatlábakban gondolkodnak, nagyon nehéz érdeklődést keltetni olyan pénzkidadások és olyan programra vonatkozó erőfeszítések vonatkozásában, amelyek esetleg csak évtizedek múlva, vagy esetleg még akkor sem materializálódó fenyegetésekkel foglalkoznak.”² Az örökkévalóságra függesztett tekintet legfeljebb a gazdasági szemlélettől mélységesen idegenkedő korokban volt jellemző, amikor a legfőbb és legszentebb hivatásnak az évszázadokon áthúzódó katedrális-építést tekintették. De még ezekben az esetekben is voltak gazdasági előfeltételei a székesegyházak kivitelezésének.

A környezetvédelmi rendszer négy említett szereplője között az eltérő időtávlatokban természetesen más és más összefüggésrendszer alakul ki, hiszen egy probléma, mely egy adott pillanatban veszélytelen a társadalom számára, fölhalmozódva katasztrófa lehet; a termelő fogyasztóvá válik, stb.

2. Térbeli dimenzió

A környezet szennyezése térbelileg többé-kevésbé lokalizálható. Kisebb-nagyobb (inkább nagyobb) gyakorlati nehézségektől eltekintve ugyanezt elmondhatjuk a szennyezés kibocsátójáról is. Ha elkerülhetetlen, hogy egy új létesítmény szennyezzen, még mindig megmarad az a választási lehetőség, hogy hol szennyezzen. A választás pusztán környezet-gazdaságossági szempontból látszólag könnyű: oda kell telepíteni, ahol legkevésbé ártalmas (ahol a szennyezés természetes leküzdésének a legnagyobbak az

² G. W. Rathjens: National Environment Policy Goals and Priorities, in. F. P. Grand—G. W. Rathjens—A. J. Rosenthal: Environmental Control: Priorities, Policies and the Law. Columbia University Press. New York—London 1971. 19. old.

esélyei). Csakhogy ennek az önmagában is rendkívül megbízhatatlan elhelyezési döntésnek az esetek többségében szükségképpen ellentmond a termelő érdeke, hiszen ő a legkisebb befektetéssel járó, illetve termelési szempontból legkedvezőbb elhelyezést kívánja: közel az utakhoz, a lakott településhez stb. A problémát tovább bonyolítja, hogy az érintett területek lakossága (a lehetséges károsodók) között kibékíthetetlen ellentét vetődik fel, minthogy nem mindegy, hogy ténylegesen melyik csoport szenved el a környezetkárosodást. Így nem csupán a szennyezők és a károsultak, hanem különböző lehetséges károsult-csoportok is szembe kerülnek egymással. A megoldás lehet konkrét eseti, amikor egy – elvileg állami – szempont alapján az állami szerv dönt (engedélyezési rendszer), vagy általános elvont, vagyis amikor a jogi szabályozásban képviselt állami szempontok egy, alapvetően gazdasági szempontokat követő megoldáshoz adnak valamiféle olyan többletet, mely egyfajta károsult- és környezetvédelmi optimum felé mutathat. Az első esetben a döntések hivatalosan alapvetően a hatóság által végzett, vagy hatóságilag elfogadott költségszámításokon alapulnak. E számítások azonban, különösen bonyolultabb kérdések esetén, nem tekinthetők szeplőtlennek. A valóságban a számításoknál talán fontosabb, hogy az érintett esetleges károsult közösségek mekkora (politikai jellegű) nyomást tudnak gyakorolni a döntéshozóra. Ez a számításokban legfeljebb mint súlyozó tényező vagy önállóan számítandó szempont tükröződik.³ A második esetben a szabályozás lehetővé teszi a környezetszennyezési költségek figyelembevételét (interiorizálását): a gazdasági döntést hozónak eleve számolnia kell azzal, hogy a szennyezés következtében jelentkező költségeket neki viselnie kell. Ha tehát egy számára kedvezőbb fekvésű területen kíván telepet létesíteni, számításba kell vennie például, hogy a szennyező tevékenysége miatt mások számára szükségessé vált tevékenység-változtatás, illetve egyéb károsodások elhárításának költségeit meg kell fizetnie. Ilyen esetben az „egyéb” szempontokból oly kedvezőnek tűnő helyre való telepítés már nem is lesz olyan vonzó. E megoldás azonban aligha elégséges *önmagában* környezetvédelmi szempontból, mivel eszköze lehet ugyan egy optimális területi elosztású szennyezési rendszer kialakításának, ám továbbra is megoldatlanul hagyja az „igazi” kérdést, az *optimális szennyezési szint* problémáját. Egy szocialista tervgazdálkodás esetén a megoldás gazdaságossági szempontból is elégtelen, hiszen itt a cél a népgazdasági szinten optimális megoldás kialakítása. Nem elégedhetünk meg tehát azzal, hogy tudomásul vesszük, miszerint az adott helyre telepítés a termelőnek még akkor is megéri, ha ki kell fizetnie mások ebből eredő gazdasági és egyéb veszteségeit. Lehetséges ugyanis, hogy az, hogy az adott érintett más termelők kénytelenek megváltoztatni tevékenységüket, olyan népgazdasági veszteséget okoz, melyet az új létesítménynek pusztán az odatelepítéséből adódó többlet-teljesítménye nem pótol. És aztán itt van az „emberi kellemetlenségek” problémája, mely végső fokon mindig és minden rendszerben felveti a kérdést: az emberek oly kevésbé szellemi beállítottsága és az anyagi javakért való nagyfokú áldozatvállaló készség ellenére megéri-e minden árat a gazdasági növekedésben álló fejlődés? S amit a szennyező fogyasztás szabályozása kapcsán még részletesebben is vizsgálunk: ha a materiális beállítottságú fogyasztói ember önmagát és környezetét nem kímélve, gyakran tudatlanul, de sokszor

³ A harmadik londoni reptér helyének kijelölésekor pl. végülis oda tervezték a repülőteret, ahol a helyi lakosság ellenállása a legkevésbé volt szervezett.

nagyon is választása kockázatának tudatában a „szennyező, de gyors” fejlődési ütemet és formát választja, van-e jogunk és erőnk megakadályozni ebben?

A környezetszennyezés elosztása az önmaga érvényességét túllépő gazdasági szemlélettel karöltve ördögi kört alkothat: az osztársadalmi fejlődés nevében, valójában pedig erősen a gyártói érdekektől sugallva a repülőtér környékén lakókat a rendkívül láрма elviselésére kényszerítik. E kényszerítés azonban fölöttébb vonzónak, s korunk humanizmusának megfelelőnek tűnik: hiszen megfizetik az ingatlan értékcsökkenését, de legalábbis a füldegőt. Az *éppen most érintettek* tehetetlenek, s ami még problematikusabb, a megfelelő anyagi ellenszolgáltatás fejében bele is törődnek a szennyezésbe, ártalomba. Ebben az elrendeződésben aligha remélhető, hogy a területileg érintettek általában környezetük védelmezőivé válnak. És nem is szoltunk itt a személyesen nem észlelhető — egyelőre nem észlelhető — romlásokról, arról, hogy a leglényegesebb környezetvédelmi problémák a hétköznapi szemléletben érzékelhetetlen idődimenzióban mutatkoznak meg.

Bármilyen kényelmetlen is, vállalnunk kell a túldramatizálás ízlésficamának veszélyét a környezetvédelem egy további területi összefüggésére utalva. Ha elfogadjuk, hogy a termelés bizonyos elkerülhetetlen szennyezéssel jár, s mást aligha tehetünk — ettől még nem kell a belenyugvás álláspontjára helyezkednünk. A szennyezést igyekeznünk kell leküzdeni. Épp erre kíván mozgósítani a környezetvédelmi joganyag egy része. Csakhogy — és ezért több divatfordulatnál a környezetvédelem mellől szinte elválaszthatatlan „komplex” jelző — a javítás gyakran más környezeti összetevők rontása árán valósítható meg.

A természeti erőforrások a mai környezeti telítettség mellett csak egymás rovására használhatók. Ha új földet akarunk bevonni a termelésbe, ehhez sok víz és energia kell; az energia-előállítás földigényes és szennyező, a szennyezés ülepítéséhez földre és vízre van szükség . . . A ma szokásos környezetvédelmi tűzoltómunka esetén ráadásul az egyes szervezetek csak egyes ártalmak semlegesítéséért felelnek. Könnyen kialakulhat egy olyan helyzet, amelyben megoldás helyett csak feladat-továbbbruggdosás van; az illetékességen és hatáskörön kívüleső területekre és környezeti elemekre irányítják át a szennyezést, mely az idők során felhalmozódva, kegyetlenül megsokszorozódva jut vissza.

További területi-elosztási nehézségek forrása az egyes sajátos környezetvédelmi tevékenységek tárgyi elkülönülése. Ugyanis bármennyire képes legyen is a jog összefoglalni a környezetvédelem kifejezésben egy sor szemléleti összefüggést, a tényleges környezetvédő tevékenységek technológiailag eltérnek. A központi szervnek nemcsak szerteágazó, kifejezetten környezetvédelmi — hanem gazdasági: termelő, fogyasztó-tevékenységet folytató jogalanyok környezetvédelmi szempontú ellenőrzését és felügyeletét is meg kellene valósítania. A különféle környezetvédelmi tevékenységek technikai okokból aligha foglalhatók egybe, ugyanis egészen más területen, más módon hat a levegőszennyezés és megint másként jelentkeznek a földdel vagy a vízzel kapcsolatos problémák. Említettük már, hogy az ilyen igazgatási széttagoltság milyen könnyen vezethet a szennyezés transzponálására. Ez a sajátos elhelyezkedés egyébként igen nagy nehézséget okoz az igazgatási rendszerbe való beilleszkedés szempontjából is, mivel túllép a helyi igazgatás és a hagyományos területbeosztás keretein. Ez a probléma nagymértékben hasonlít a tervezés során fölvetődő regionalitáshoz, ahol ugyancsak a gazdaságilag indokolt területi összefüggések és a hagyományosan adott igazgatási terület-beosztás

ellentmondásaival kell számolni. (A történelmileg ismeretes kompromisszumok rendre a hagyományos területi struktúra túlsúlyát mutatják.) A környezetvédelmi szervezet egy része tehát független marad a területi beosztástól, más része viszont integrálódik abba. A környezetvédelem jogi megoldásánál nem lehet figyelmen kívül hagyni a helyi és központi erők közti viszonyokat. A környezetvédelem átfogó szemlélete a szennyezés és az az ellen való védekezés, valamint a természeti erőforrások megóvása szempontjából a központosítást és az egységesítést helyezi előtérbe. A helyi érdekek ezzel többnyire szembeszállnak – természetesen a szembeszállás lehetőségeit meghatározzák az adott gazdaság újraelosztási viszonyai – arra hivatkozva, hogy a sajátos helyi szempontokat a központ nem képes felismerni, valamint hogy hatékonyabb a helyi problémák ellen az adott helyen védekezni. Ezzel szemben viszont felhozható, hogy az ún. helyi problémák helyi megoldása éppen nem vezet a környezetvédelmi szempont érvényesülésére, mert többnyire csak más területekre „exportálja” a kárt. Nem elhanyagolható szempont, hogy a helyi szervek többnyire nem rendelkeznek megfelelő szakértő testülettel. A szakértelem szempontja ezúttal is a központosító („bürokratikus”) megoldást támogatja. A megoldást regionális és medencerendszerekben vélük megtalálni. A környezetvédelem központi vagy helyi megoldásának nehézsége jól tetten érhető abban, hogy a szennyezési szinteket általános jogszabályban vagy pedig egyedi aktusban kell-e meghatározni. Ha a környezetvédelmet nem szűkítjük a különféle szennyezési bírságok, illetve pusztán a szennyezés jelenségére, úgy kitűnik, hogy az egyedi aktus minden rendszerben játszik valamilyen szerepet, különös tekintettel az építési engedélyekre. Önmagában véve mind a két szabályozási szintnek megvannak a maga előnyei és hátrányai. Amennyiben központi normatívákat alkalmaznak a környezet védelmében, úgy az azzal az előnnyel jár, hogy egységes helyzetet, azonos versenyfeltételeket teremti az egész országban, nem biztosítja azonban a helyi körülmények kellő figyelembevételét. Amennyiben az engedélyezés, illetve a szennyezési szint megállapítása helyi ügy, úgy az könnyen alku tárgyává válhat. A helyi gazdasági szempontok gyakran ellentétbe kerülhetnek az országos környezetvédelmi igényekkel. A helyi szinten való szabályozás ugyanakkor lehetőséget teremt a helyi kedvezőtlen adottságok miatt szükséges fokozott védelem biztosítására. Hogy ténylegesen melyik megoldás érvényesül, vagy pontosabban, hogy a két megoldás milyen arányban keveredik, az számos tényezőtől függ:

- I. Milyen a központi és helyi erők viszonya a politikai rendszerben, illetve ennek tükröződése az alkotmány jogrendszerre vonatkozó előírásaiban;
- II. Mennyire épültek ki a környezetvédelemben helyi szervezetei (technikai és személyzeti szempontból is);
- III. Mennyiben képesek a helyi erővel megoldani és leküzdeni a szennyezési, illetve környezetvédelmi problémákat;
- IV. Milyen típusú szennyezésről, illetve problémáról van szó.

3. Felelősségi modell

A jogi szabályozás szempontjából most már azt kell tisztázni, hogy az említett befolyásolási pontok (szereplők) közül melyiket célszerű megragadni, illetve adott gazdasági, társadalmi feltételek mellett melyik megragadására kerül sor.

Az első kérdés ezzel kapcsolatban, hogy *kinek áll érdekében a környezet védelme, a környezetvédelem szabályozása?* Általában a károsult érdekében; amennyiben tehát a társadalom a fenyegetett vagy károsult, az egész társadalomnak érdekében áll. Ezen túlmenően azonban a károkozónak is érdekében állhat, ha ezt gazdasági szempontok indokolják. Azt is figyelembe kell venni, hogy ha a károsult nem azonos is a társadalommal, de alkalmasint képes a társadalomra, illetve a szabályozóra közvetlenül nyomást gyakorolni, és azt is érdekelt társává tenni.

Milyen *megoldások* kínálóznak az érdekelt alany számára?

1. eset: Az érdekelt saját magatartását megfelelő védekező program szerint szabályozza;
2. eset: az érdekelt a rendszer más elemeit befolyásolja, hogy azok környezetvédő tevékenységet tanúsítsanak;
3. eset: az előző kettő valamilyen kombinációja (a gyakorlatban mindig erre kerül sor).

Közismert, hogy a modern jogrendszerek a szándéketikai megközelítésen nyugszanak és képviselik az oksági magatartás-modellben gondolkodnak; „a régi törvényhozásokban az objektív mozzanatra, a beszámításra nem helyeztek akkora súlyt, mint manapság”.⁴ A legősibb jog teljesen figyelmen kívül hagyta a szubjektív mozzanatot. Az etikai szféra megjelenése hosszú fejlődés eredménye, és a jog csak igen hosszadalmas fejlődés során és igen ellentmondásosan eticizálódott. „A jogi megítélés eredetileg tisztán a tettet és következményeit tartotta szem előtt . . . Az, hogy a szándék mozzanatait növekvő mértékben veszik fel a törvényekbe . . . legalábbis részben a jog etikai befolyásolásának rubrikájába tartozik”.⁵ A jelzett szemléleti sajátosság következménye, hogy a jog egyfelől ugyan az okozati láncot, a tett következményeit emberi mércével méri, amennyiben többnyire csak az előrelátható, szándékolt stb. következményekért állapít meg felelősséget, másfelől viszont hajlik arra, hogy a pusztá szándékot tegye a megítélés alapjává, elszakítva, önállósítva azt a következményektől és részben a cselekvéstől is. Ebből a társadalmilag és a jogi szabályozásban is uralkodó felfogásból következik, hogy a károkat, a szennyezést a károkozónak kell elviselnie. (A környezet-szennyezésért való felelősség gondolata talán azért is tűnik természetesnek, mert a szennyezés szóhoz a „bűn” társul, a bűnhöz pedig a büntetés és jóvátétel szükségessége.) Amennyiben tehát a jogrendszerbe való beillesztés oldaláról közelítjük meg a kérdést, úgy a környezetvédelem első pillantásra mint *felelősségi összefüggés* jelentkezik – vagy legjobb esetben kártérítési probléma – és mint ilyenre a válasz az, hogy *fizessen a károkozó, a környezetszennyező*. Persze a modern jogfelfogás a szándéketikától hajlandó bizonyos fokig ismét eltérni, és pusztán a károkozás tényével foglalkozik. Eszerint viszont minden környezetszennyezővel szemben helye lenne fellépésnek. Míg azonban – ahogy Hegel mondja – „A heroikus öntudat a maga egyszerűségéből még nem haladt tovább a tett és a cselekedet, a külső esemény és az eltökéltség és a körülmények ismerete különbségének reflexiójához,

⁴G. W. F. Hegel: A jogfilozófia alapvonalai. Budapest, 1971. 136. old.

⁵Lukács György: Az esztétikum sajátossága. Budapest, 1965. II. 199. old. Eörsi Gyula ehhez hozzáteszi: „Részben bizonyára, azonban mindenekelőtt a gyökerei az anyagi szférában vannak, és elsősorban a személyiség fejlődésén keresztül hatnak a jogra.” Eörsi Gyula: Jog – gazdaság – jogrendszertagozódás. Budapest, 1977. 37. old.

valamint a következmények széthullásához, hanem vállalja a bűnt a tett egész terjedelmében”,⁶ addig a modern jogrendszerben még az anyagi felelősség esetében sincs szó arról, hogy a tettet a maga valamennyi következményével vállalná elkövetője, illetve hogy ennek vállalására rá tudnák kényszeríteni. Ha szigorodik is a felelősség alapja, erősen korlátozott marad az a kör, amelyben az okozatosság alapján vagy esetleg más módon számítva a felelősnek helyt kellene állnia. A kiszámíthatatlanság, s ebből következőleg a felelősség alóli mentesülés különösen kényes a környezetvédelem esetében, ahol valóban a természeti egyensúly és körforgás kiszámíthatatlan következményű megzavarásairól van szó, s ahol a természet játéka önmagában is jelentősen alakítja a károsodást. Elegendő, ha arra gondolunk, hogy a lég- és vízszennyeződéseknel gyakran döntő szerepe van a kedvezőtlen időjárási tényezők, hatások egybeesésének. Ha tehát a környezetvédelem jogi szabályozása a jogrendszerbe illeszkedéskor látszólag mint felelősségi probléma jelenik meg és lényegében a közfelfogásnak az a követelménye érvényesül benne, hogy az embernek, a cselekvőnek vállalnia kell tette következményeit, be kell látnunk, hogy ez a megoldás távolról sem ad megnyugtató eredményeket a környezet védelme szempontjából. Ez részben összefügg azzal, hogy a gazdálkodó szervezetek a jogi szabályozást és a jogértelmezést, saját érdekeiknek megfelelően, a felelősséget korlátozó irányban képesek befolyásolni. A jogalkotás és a jogalkalmazás sosem habozott elismerni, hogy a gazdálkodás folyamatosságához jelentős, olykor döntő érdek fűződik, és bizonyos határok között ez olyan kockázattal jár, amelyet a termelés fogyasztóinak vagy a társadalomnak kell viselnie.⁷ Minthogy a környezetvédelmi felelősség jogi megoldásai a már adott felelősségi rendszerbe illeszkednek, a tapasztalatok szerint alapvetően nem képesek átalakítani ezt a már adott és meglehetősen korlátozott felelősségi rendszert. A jelzett jogi hajlandóságok következtében a szorosabban vett környezetvédelmi joganyagban általában uralkodó elvnek mondható a „szennyező fizet” elve.⁸

A szándéktechnikai hangoltságú jogrendszer belső, „szisztematikai” igényei mellett a „szennyező fizessen” elvet gazdasági megfontolásokkal szokás alátámasztani. A gondolatmenet a társadalmi költségek egyfajta szabadpiaci feltételek érvényesülését feltételező modelljére épül. Eszerint a szennyező termelő számára a szennyezés nem jelentkezik költségként, holott társadalmilag e költségek léteznek. A piacgazdaság egészséges optimális működése érdekében e külső költségek interiorizálандók, azaz ott vonandók be a kalkulációba, ahol valóban csökkenthetők, tehát a szennyezőnél. Ez egyfelől optimális elosztást eredményez; másrészt a környezetszennyezés szempontjából is megnyugtató, mivel a racionális termelőről feltételezhető, hogy törekszik költségeinek — köztük a szennyezési költségnek, vagyis magának a szennyezésnek a lehető legkisebbre szorítására. A modell érvényessége erősen vitatható gazdasági szempontból, minthogy a szabadpiaci

⁶ Hegel: I. m. 137. old.

⁷ Sajátosan érvényesül ez a magyar bírói gyakorlatnak azon törekvésében, amely a védekezés elmulasztása stb. esetén kármegosztási megoldásokat erőltet.

⁸ Lutz adatai szerint a Közös Piac, az OECD, az Európa Tanács mint nemzetközi szervezetek, illetve az ausztrál, a kanadai, az egyesült államokbeli, a német szövetségi köztársaságbeli és a japán jog kifejezetten erre az álláspontra helyezkedett. R. E. Lutz, II.: The Laws of Environmental Management: A Comparative Study. The American Journal of Comparative Law. 1976. (24.) 3. 473. old. A környezetvédelmi jogi szakírók közül ezen az állásponton van pl. Rathjens i. m. 36. old.

viselkedés kihalt bölényére épít,⁹ emellett, mint látni fogjuk, még ha működne is a klasszikus piaci mechanizmus, sem biztos, hogy az abba beilleszkedő környezetgazdálkodás társadalmilag optimális lenne. Az mindenesetre több mint figyelemre méltó, hogy a szennyező fizessen háttérben levő neoklasszikus piaci ideológia közös gyökerű a liberális jogi felelősség-konceptióval. Úgy tűnik, hogy a felelősségi elv a szocialista környezetvédelemben is alapelv, azzal a megszorítással, hogy a környezetvédelmi cél megvalósításában az egész társadalom részt vesz, a költségeket viszont mindenekelőtt a károkozókka kell megtéríttetni, ámde „teljes következetességgel ennek az elvnek érvényt szerezni rendkívül nehéz.”¹⁰

Bármennyire megfeleljen is a „fizessen a szennyező!” elgondolás a hétköznapi igazságosság-eszménynek és bármennyire is mutatja a jogrendszer adottságaiból való kiindulás jelentőségét, már így, ebben a formájában sem problémátlan. Nem közömbös ugyanis, mit értünk ezen közelebből:

1. azt-e, hogy a ténylegesen felmerült és különféle számítások alapján tisztázható, vagy akár csak átalánybírság formájában megjelölt károkért viseli a felelősséget és anyagi ellenszolgáltatást nyújt, vagy

2. a környezetszennyezés megszüntetésének költségeit viseli. Ez utóbbi esetben még tisztázandó, hogy a szennyezők: 2/a. a mások által megvalósítandó környezettisztítási költséghez hozzájárulást fizessenek, vagy 2/b. saját maguk viseljék a saját maguknál végrehajtott környezetszennyezést megakadályozó beruházások költségeit? (Ténylegesen a két megoldás éppenséggel nem zárja ki egymást.)

További bonyodalom, hogy amennyiben sikerül is az első menetben esetleg valamilyen — az alábbiakban még tárgyalandó — eszközzel a szennyezőre hárítani a terheket, vajon hogyan lehet megakadályozni, hogy ezek a terhek ott is maradjanak, illetve mennyiben jogosult a szennyező a szennyezésmentesség költségeit a fogyasztókra áthárítani.¹¹ Nem véletlen, hogy „a szennyező fizet” elvet a legtöbb országban ténylegesen „a fogyasztó fizet” gúnynévvel lehet illetni.¹² Ráadásul ennek a megoldásnak megvan az az összetársadalmilag gyakran elfogadhatatlan hátulütője, hogy a szennyezőbb gyártási folyamattal létrehozott vagy önmagában szennyező termék alkalmasint a piacon versenyképesebb, mint a környezet szempontjából veszélytelenebb gyártási folyamat, illetve termék. Az, akinél bekövetkezik a szennyezés, aki tehát a szennyezést közvetlenül okozza, gyakran egyáltalán nem a gyártó, illetve egyáltalán nem olyan személy, akinek módjában lenne a szennyezést kiküszöbölni, hanem egyszerű felhasználó. Jellemzően ilyen a gépkocsi üzemeltetőjének helyzete. A gépkocsi műszaki tulajdonságai adottak számára, az adott tulajdonságú gépkocsi használata viszont környezetszennyezéssel jár. Ezen a ponton tehát

⁹ Jogi szempontú kritikáját I. J. Schmidt: Verursacherprinzip und Sozialkosten. Archiv für die civilistische Praxis. 1975. (175.) 3. 222–251. old.

¹⁰ Darvas György: A környezetvédelem és a magyar népgazdasági tervezés kapcsolatának néhány kérdése, MTESZ Nemzetközi Környezetvédelmi Konferencia Előkészítő Bizottságának kiadványa, 17. old. — Megjegyzendő, hogy a magyar jogirodalomban a környezetvédelmi alapelveket feldolgozó Nagy-Bogyai-féle Környezetvédelmi jog jegyzetben (Gödöllő 1975.) a környezetvédelmi jog elvei között nem szerepel a tehermegosztás elve.

¹¹ A hivatalos ausztrál álláspont szerint a szennyezés leküzdésének költsége termelési költség, amelynek az árképzésben tükröződnie kell.

¹² Lutz: I. m. 474. old.

elkerülhetetlenül fellép a termelő és a fogyasztó közös felelősségének problémája. A megoldás lehet a termelő kötelezése vagy a fogyasztás visszaszorítása. (Erre a kérdésre a későbbiekben még kitérünk.)

Ha megmaradunk a felelősségi szemléletnél, persze képtelenség a „vértlen” és az elhárításba beleszólni nem tudó fogyasztóra hárítani a környezetvédelmi terheket. Védhetőnek tűnik azonban társadalompolitikai szempontból egy nézet, mely a szennyezés megszüntetésének terheit azokra kívánja róni, akik miatt a termelés szükséges. Mindenestre a termelő önálló tényező marad, akinek személyes hozzájárulása önállóan is vizsgálható. (A szennyezés mint extraprofit-forrás fenntartása esetén.)

A környezetvédelmi terheknek a termelőre telepítése egyébként a fogyasztókra hárításon túl további gazdasági nehézségekkel járna. Így az országok közötti gazdasági versenyben a szennyezés vállalása esetleges nyereségtényező lehetne. (Ez azért elfogadhatatlan, esetenként pedig katasztrofális, mert a szennyezést vállaló ország végső fokon a szennyezést nem vállaló országot is veszélyezteti, az ismert összefüggések alapján.)

Feltehetően a gazdaságilag közvetlenül érintett termelők érdekei által sugallt jermiadánál több igazság van abban az álláspontban, mely szerint a környezetvédelem követelményeinek maradéktalan érvényesítése az egész ipari termelést megbénítaná, akár teljes ipari szektorokban. A termelők jelentős részének egyszerűen nincs megfelelő tőkéje a szükséges beruházások végrehajtásához. Így tehát elkerülhetetlen bizonyos hitelek, szubvenciók és központi megoldások formájában a költségek egy részének áthárítása az egész társadalomra.

Egy a gazdasági vezetők jogtudatával kapcsolatos empirikus jogszociológiai vizsgálat részeredményei tükrében is igazolva láthatjuk a fenti következtetéseket. A különböző ágazatokba tartozó vállalatok vezérigazgatóit, igazgatóit, igazgatóhelyetteseit a következő eset megoldására kértük fel: „Egy vállalat a felügyeleti szerv utasításának megfelelően meghatározott terméket gyárt. A gyártás ideje alatt új környezetvédelmi rendelkezést léptetnek életbe, ami a termelést lehetetlenné teszi. A szükséges környezetvédő berendezések megszerzése hosszú időbe telik és a gyártási költségek rendkívül megnőnek. Mit lehet ilyen esetben tenni? ”

A válaszok megoszlása a következő:

Határidő-módosítást kér 10 fő

Környezetvédelmi hozzájárulást, szubvenciót kér 3 fő

Technológiai változtatást keres 1 fő

Leáll a gyártással 1 fő

Folytatja a termelést 2 fő

Folytatja a termelést és bírságot fizet 4 fő

Döntsen a felettes (engedélyezze) 11 fő

Alku felügyeleti szervvel 2 fő

A kérdést képtelennek tartja, bagatellizálja, nem tud megoldást 3 fő

A válaszok azt tükrözik, hogy a környezetvédelmi szempontot tükröző jogszabályt a vállalati vezetők másodrangúnak tekintik, az általános normával szemben a rájuk vonatkozó konkrét utasításokat tartják fontosnak. A probléma megoldását hierarchikusan, a felügyeleti szervere hagyatkozva képzelik el. A beszélgetések során kitűnt az is, hogy a környezetvédelmi előírásokat általában túl szigorúnak tartják, többek közt azért is, mert azok nem vetnek számot a technikai lehetőségekkel. A megkérdezettek válaszaiból kitűnt,

hogy nagyon sok helyen fizetnek környezetvédelmi bírságot, de ez a helyzet, úgy látszik, nem zavarja a gazdasági vezetőket. Érdemes egyébként idézni az egyik – környezetvédelmi szempontból kevésbé érintett vállalatnál dolgozó műszaki fejlesztési igazgató álláspontját: „...mintha az utóbbi időben a konkrét gyakorlat és a felső csúcsokon ülő szervek bizonyos folyamatban elszakadnának az élettől. Próbáljuk a dolgokat úgy vinni, hogy mindent a vállalatok nyakába sózunk. Szidjuk a vállalatot, hogy rosszul viszonyul és inkább hajlandó szennyvízbírságot fizetni. A határozott feltételek nincsenek kiépítve. Teljesen egyet kell értenem, ha születik ilyen döntés, de vajon az adott anyagi-gazdasági helyzetben, adott időben milyen nagyságrendben és mit szelektáljak?”

4. Szankciók

Láttuk, hogy a jogrendszer benső sajátosságai folytán a környezetvédelmi problémák felelősségi kérdésként vetődtek fel, ami közrejátszik a szabályozás elégtelenségében. A felelősségi rendszerek hatékonysága mindenekelőtt a szankciórendszertől függ. Vizsgálódó tehát, hogy a felelősséget érvényesítő szankciórendszer miként járul hozzá a környezetvédelemhez; mennyiben magyarázhatók a jelzett nehézségek a felelősségi szemlélet eredendő korlátaival és mennyiben a szankciórendszer hiányosságaival.

A mai, elsősorban a joghátrányt szem előtt tartó felfogásokban a környezetvédelmi felelősséghez fűződő szankciók bírság vagy kártérítési jellegűek. A szakirodalomban nagy viták folynak arról, hogy a bírság vagy a kártérítés, illetve ezek milyen vegyítése a célravezető. Általában elfogadott tétel, hogy e két alapforma nem egészen azonos célt szolgál ugyan, de egyáltalán nincsenek kizáró viszonyban.

Ami a környezetvédelmi *kártérítést* illeti, ennek funkciója nyilvánvalóan elsődlegesen a károsult helyzetének javítása. Ennek kilátásba helyezésével a polgári jogi felelősség általánosan elismert, szokásos preventív hatása is érvényesülhet.¹³ Más kérdés, hogy ez a kártérítés, még ha a felelősség alapja a jelenlegi jogrendszerek többségében a szigorúbb felelősségi alakzatokhoz kapcsolódik is, alkalmatlan a szennyezések megszüntetésére, mivel alkalmasint még így is kifizetődő lehet a szennyező tevékenység fenntartása. A kártérítési modell továbbá feltételezi az érintett sértettek tevőleges magatartását, márpedig a felmérések tükrében a perlési kedv igen csekély, nemcsak a viszonylag magas költségek, hanem a bizonyítási nehézségekből adódó kockázatok miatt is.¹⁴ A jelenlegi helyzetben, ahol ráadásul az emberek – beleszülvén a környezetszennyezésbe – ezt egyre természetesebbnek tartják, nem nagy az esélye egy tartós környezetvédelmi társadalmi örködésnek. Ehhez tulajdonosi érdekelttség kellene. Egyet kell érteni Gessler sokat támogatott végkövetkeztetésével, hogy ti. a jelenlegi jogintézmények továbbfejlesztése javíthatja ugyan az érintettek védelmét az egyes esetekben, és alkuhelyzetüket is erősítheti, de ez

¹³ L. e preventív hatásra: *Eörsi Gyula*: A jogi felelősség alapkérdései – A polgári jogi felelősség. Budapest, 1961.

¹⁴ V. Gessler: Soziale Voraussetzungen des Selbstschutzes gegen Umweltschäden. *Rabels Zeitschrift*. 1976. 448. old. felmérése szerint a környezetvédelemmel összefüggésben megindított perek száma rendkívül alacsony, a felperes károsultak meghatározott rétegekből, különösen háztulajdonosok közül kerülnek ki, az alperesek rendszerint kisipari üzemek, és a perben érvényesített jogok csak a környezetvédelem igen szűk körét érintik.

nem biztosíthatja a környezet védelmét. Az ipari környezetszennyezőkkel szemben a hagyományos jogi eszköztár bővítésével nem remélhető releváns ellenhatalom létrehozása.

A kártérítés mellett ismereteseek más, környezetvédelmi szempontból talán megnyugtatóbb, de — pl. a magyar joggyakorlat által — kevésbé kedvelt megoldások, mint a felelősségi szankciók közt szereplő tevékenységtől való eltiltás vagy a szomszédjogok kapcsán ismeretes objektív jellegű háborítási tilalmak. Ezek jelentősége ugrásszerűen megnő tulajdonosi-érdekeltségi vagy más, nem-felelősségi koncepció következetes alkalmazása esetén (pl. a svéd engedélyezési rendszerben).

A *bírság* felfogható a jogszabályban foglalt általános engedély, illetve a konkrét, egyedi (létesítési, üzemeltetési, szennyezési) engedély megsértése szankciójának. (A különféle típusú engedélyek, illetve az engedélyen túli tilalmak megszegése esetére azonban a bírság típusú szankció nem kizárólagos jellegű. Az államigazgatás igazán hatékony, egyedi intézkedési eszköze a tevékenység el- vagy betiltása. Ismereteseek olyan megoldások a környezetvédelemben, amelyek az engedélysértő szennyezés kártérítési következményeire vannak tekintettel, tehát a ténylegesen felmerült kárra és károsultra. Az engedély megszegése itt a jogellenesség alapja és a jogellenesség a kártérítés előfeltétele.) A bírságot a kártérítéstől alapvetően a pénzszolgáltatás jogosultja különbözteti meg. (Másodlagos különbség, hogy a környezet károsításáért fizetendő bírság rendszerint valamilyen átalány¹⁵.) A bírságot nem a közvetlen károsult, hanem a környezetszennyezés által károsítottak tekinthető össz társadalom képviselője, vagy még inkább a károsítottak valamilyen olyan politikai képviselete, közelebből pedig elsősorban a károkozással szembeni általános védelmet kifejtő igazgatási szervezet részére kell fizetni, illetve annak kezelésébe kell adni. A jogszociológiai kérdés itt abban áll, hogy mi a környezetvédelem szempontjából *hatékony bírság*, illetve, hogy a bírság általában véve hatékony eszköze-e a környezetvédelemnek, és ha igen, milyen határok között.

1. axióma: Egy szankció akkor lehet hatékony, ha az általa kilátásba helyezett, illetve megvalósított hátrány nagyobb, mint a normasértés várható előnye.

Az természetesen a konkrét helyzet egyéni értelmezésétől függ, hogy ezeknek a tényezőknek milyen jelentőséget tulajdonítanak. Így pl. a jogalkalmazás következetessége vagy következtelensége növelheti vagy csökkentheti a szankció-bekövetkezés valószínűségének értékelését, a szankcióhoz fűzött társadalmi elítélés növelheti a szankció súlyát, a szankció ismerete ugyancsak jelentős tényező, stb.¹⁶

2. axióma: Egy jogintézmény nemcsak akkor lehet hatékony, hogyha a megnevezése szerinti célt teljesíti.

A környezetvédelmi bírság mint szennyezési bírság az esetek döntő részében a kibocsátott szennyezés mennyiségéhez igazodik. Ez gyakorlatilag figyelmen kívül hagyja a szennyező tényleges költségeit, vagyis azt, hogy a szennyezés elhárítása számára milyen

¹⁵ Az átalány-jelleg nem feltétlenül érdemi különbség, mert a kártérítési jogban a polgári jogi ítélezési gyakorlatban is van ilyenfajta törekvés, mely ráadásul nemcsak a környezetvédelemmel kapcsolatban figyelhető meg.

¹⁶ A kérdésre I. Sajtó András: Az egyéni jogszabálykövetés esélyei, Állam- és Jogtudomány, 1977. 1. sz. A kérdést tovább bonyolítja, hogy nem is egyéni, hanem szervezeti jogkövetelési problémáról van szó. Vö: Kulcsár Kálmán: Egyéni jogkövetés — szervezeti jogkövetés. Jogtudományi Közlöny, 1975. 8. sz.

költségkihatást jelentene. Nagy általánosságban természetesen igaz, hogy minél magasabb a szennyezési bírság, annál valószínűbb, hogy annak költségei elérik a szennyezés nélküli termelés bevezetésének költségeit. Minthogy azonban ez az érték az egyes termelők esetében rendkívül eltérő, méghozzá egy sor, a környezetvédelem szempontjából másodlagosnak tűnő szempont (földrajzi elhelyezkedés stb.) miatt, az ilyen, az „egészen tiszta” termelés bevezetésének és üzemeltetésének költségéig való emelés gazdaságilag nehezen indokolhatónak tűnik. Ha viszont az átlagos tisztítási költségben határozzuk meg a szennyezési bírság határértékét, úgy az csak az ezen érték alatti tisztítási költségű szennyezők esetén határos. Ezt ugyan későbbi kiigazítások, szintemelések során ellenőrizhetjük (lényegében ez történik a magyar progresszív szennyvízbírság esetén), de a folyamat rendkívül elhúzódónak tűnik és kérdés, hogy eközben nem történik-e jóvátehetetlen károsodás.

A tisztítási költség, illetve tisztítási átlag- vagy határérték meghatározása egyébként fölöttébb nehéz, ugyanis másként jelentkezik a tisztítás költsége, ha egy átfogó rendszer központi eszközökkel végrehajtott tisztításáról van szó, és másként, ha az egyes szennyező üzemek, termelőegységek saját maguk által, saját tevékenységi körükben végrehajtható beruházásai jönnek figyelembe. Arra nézve nincs általános recept, hogy a szennyezés utáni közös védekezés, illetve a közösség számára harmadik, általában állami szerv által végzett tevékenység a hatékonyabb és olcsóbb, vagy pedig a szennyezés előzetes megakadályozása a termelési folyamat során. Ez nemcsak technológiai folyamatoktól és a szennyezés típusától, hanem egy adott terület adott szennyezettségétől is nagymértékben függhet.

A kérdés egyik legkiválóbb hazai szakértője, Kilényi Géza, a következőképpen foglalja össze a környezetvédelmi bírság lényegét: objektív szankció, amelynek célja, „hogy rászorítsa a szennyezőt a jogszabálynak megfelelő magatartásra, vagyis a káros szennyezés megszüntetésére.”¹⁷ Ha azonban a környezetvédelmi bírságok tényleges hatását vesszük szemügyre, a világ különböző országaiban kialakult általános tapasztalat szerint a szennyezők többnyire inkább fizetik a bírságot, mintsem hogy megszüntessék a szennyezést. A bírság ily módon ténylegesen hasonlóvá válik a bizonyos jogrendszerekben kiegészítően, illetve vagylagosan alkalmazott adómegoldáshoz. A bírság lényegében a környezet használatáért fizetett díj, szennyezési megváltás, vagy nem éppen önkéntes hozzájárulás a közös környezetvédelmi költségekhez. A bírság hatékonyságát csökkenti alacsony társadalmi megbecsültsége, az érvényesítés nehézségei (bizonyos szennyezéseknél a szennyezést kibocsátójának kilétét nem lehet megállapítani, a mérések költségesek és problematikusak, az ellenőrzőhálózat fenntartása drága, stb.)¹⁸

A szakirodalomban meglehetősen éles viták folynak arról, hogy összevonható-e az adó és a ténylegesen alkalmazott környezetvédelmi bírság. A bírságot és bizonyos hasonló típusú, illetve eredményű adózási megoldásokat közösen szennyezés-kibocsátási teherként is emlegetik (effluent charges). Általában a szennyezéssel kapcsolatos adókat akkor nem vonják be a szennyezési terhek közé, ha a bevételt nem tisztításra használják. A szennyezési terhelésnek a szerzők egy része szerint ugyanis fogalmi eleme, hogy az ily módon

¹⁷ Kilényi Géza: Környezetvédelmi bírság, Jogtudományi Közlöny, 1975. 7. sz. 396. old.

¹⁸ L.: Lutz: i. m. 497. és köv. oldalak.

nyert bevételt környezetvédelmi célra fordítsák.¹⁹ Ez azonban végül is technikai kérdés, és egy olyan központosított újraelosztási rendszerben, mint amilyen a szocialista társadalomé, még inkább az. A környezetszennyezési adózás során bizonyosfajta környezet-szennyezőnek minősített technikai berendezések, késztermékek stb. után magasabb adókulcsot állapítanak meg. Ez annyiban valóban különbözik a bírság típusú megoldástól, hogy nem a kibocsátásra vannak tekintettel. Minthogy a környezet „fogyasztásával” kapcsolatban hasonló mechanizmusok jelentkeznek, legalábbis jogi szempontból elképzelhető a fogalom további bővítése *környezethasználati teherre*.

A tisztán bírság típusú megváltások a gazdasági cselekvés-motiváció szempontjából nem-ösztönző jellegűek, miközben látszólag egy tevékenységtől való, illetve egy eredménytől való elállásra késztetnek. Persze, ha számításba vesszük, hogy a későbbiekben nem kell majd környezetvédelmi bírságot fizetni, a látszólag drágább, környezetkímélő beruházás, eszközpótlás kifizetődő lehet, ha az új termék többletköltsége a bírságmentességéből származó költségmegtakarításokat nem haladja meg. Előfeltétele azonban e rendszer hatékony működésének az ösztönzés amortizálódott berendezések újjakkal való felváltására. Ahol nem ez a helyzet – és ezzel sajnos számolnunk kell –, ott a hitelek segíthetnek. Mindez természetesen egy központi tervgazdálkodásra vonatkozik, ahol a hitelnyújtásnak nem kizárólag közvetlen gazdaságossági szempontjai vannak. Magyarországon 1971 és 1974 között mindössze három esetben fordult elő ilyen jellegű hitelezés. A fejlesztési hitelrendszerben a környezetvédelmi szempontok nincsenek kellő súllyal képviselve.²⁰

Ha két kiinduló axiómánkkal összevetjük a környezetvédelmi bírság, illetve megváltás rendszerét, megállapíthatjuk, hogy a bírság mint szankció nem elég hatékony, mert általában nem képes a magatartást kellően befolyásolni, továbbá nem elég hatékony a környezet védelme szempontjából sem, minthogy nem képes azt a hosszan tartó romlási folyamatától megkímélni. Mégis kedvező hatású, amennyiben hozzájárul a környezetvédelem állami költségének fedezéséhez, a környezettel való gazdálkodásban való érdekelttség, az ésszerű felhasználás fokozásához. Ennek során azonban sajátos ideológiai ködfüggőnyt vont a tényleges tulajdoni viszonyok, illetve felhasználási viszonyok elé. A környezetvédelem szempontjából nem biztosítja az adott szennyezés tényleges veszélyének figyelembevételét. Az adott küszöbértékek kevésbé ösztönöznek az egyéni védekezésre, miközben egyfajta „jobb híján közös” védekezés anyagi eszközeit igyekeznek előteremteni.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy vannak ezen túl olyan – igaz, kevésbé kimunkált – igazgatási megoldások, amelyek kifejezetten ösztönző jellegűek, amikor a jogkövetkezmény mint a magatartásért kilátásba helyezett előny jön figyelembe. Ennek jelei tulajdonképpen magában a bírságolásban is megfigyelhetők, amennyiben a jog

¹⁹ A környezetszennyezéssel kapcsolatos terhelés és az adó megkülönböztetése mellett foglal állást Hite, Macaulay, Stepp és Yandle Jr.: *The Economics of Environmental Quality*. 1972. 109–110. old.

²⁰ Bihali Tamás–Bokorné Ivánfy Katalin: A környezetvédelem főbb közgazdasági kérdései. (Jegyzet) Gödöllő, 1974. 43. old. – Megjegyzendő, hogy a „tisztán” gazdasági (gazdaságossági) szempont érvényesítése a környezetvédelmi megfontolások ellenében megbosszulja magát. Néhány környezeti katasztrófa után Japánban módosították a környezetvédelmi alaprendelkezést: elhagyták a gazdaság elsőbbségét kimondó tételt.

lehetőséget ad arra, hogy a bírságolástól eltekintsenek, vagy legalábbis azt csökkentsék, ha a környezetvédő beruházás kivitelezése megkezdődött a szennyezőnél. Mindenekelőtt azonban azok a megoldások sorolandók ide, amelyek preferenciális hiteleket vagy adókedvezményeket nyújtanak környezetvédelmi előírásoknak megfelelő beruházásokra.

Összegezve a környezetvédelem főbb jogi eszközeiről azt kell mondanunk, hogy ezek — részben mivel saját, „eredeti” jogágukban is meglehetősen hagyományos kötöttségűek, részben pedig, mert kevésbé alkalmazkodnak a környezetvédelem sajátos technológiai problémáihoz — nem oldják meg a környezetvédelemben szükséges magatartásirányítást. Általában csak ott válnak hatékonyvá, ahol egyszerűen a környezethez fűződő használói és tulajdonosi érdekek és kötelezettségek megjelenítésének szemérmes formái. Ezen túlmenően még a meglévő lehetőségeket sem meríti ki a szabályozás kellően. (Alacsony kártérítés és bírságok.) Ez egyébként távolról sem lehet véletlen, hanem egy adott típusú gazdasági növekedés és a szennyező termelők túlerejének sajátos érvényesülését tükrözi. Gyakorlatilag tehát ahelyett, hogy a környezet védelmének és megóvásának költségei mint „externalitások interiorizálódnának”, bensővé válnának, a probléma megmarad külsőnek, és legfeljebb a védekezés-foldozgatás össztársadalmi költségeinek egy részét sikerül központosítani. (Még csak azt sem állíthatjuk határozottan, hogy teljességgel a károkozókra hárítanak, hiszen láttuk, hogy azok annak nagy részét képesek áthárítani.) A központi (állami) feladatként megvalósított védekezésre kétségkívül szükség van.

II.

A jogi szabályozás korlátai

A környezetvédelmi szabályozás belső ellentmondásai arra utalnak, hogy a gazdaság és jog kapcsolatának alapvető kérdéseivel állunk szemben. A hatékony környezetvédelmi szabályozásnak tehát erre kell figyelemmel lennie saját korlátainak felismeréséhez.

a) A jogi szabályozás gazdasági alapjai

„Világos ... hogy a nem-gazdasági, de társadalomszervezői tevékenységeknek, amelyek összege és rendszere a felépítményt alkotja — Marx a jogi és a politikai tevékenységeket emeli ki —, közvetlenül a gazdasági szféra jelenségvilágához kell csatlakozniuk.²¹ A gazdaságon kívüli tevékenységek és így a jog jelentőségét ugyanis az adja, hogy az újratermelést — mely önmagában egy bizonyos fejlődési ponton túl lehetetlen volna — kívülről biztosítja. Már csak ezért is foglalkoznunk kell azzal a kérdéssel, hogy miként teszi a gazdaság egyáltalán szükségessé, hogy az állami szervek és bizonyos fokig a társadalom tagjai számára is jogi *viszonyként* jelenjenek meg a társadalmi viszonyok: miért nehezednek a modern társadalmakban a jog — belső törvényszerűségei folytán nem egyszer terhes — formái az állami szervekre és ezen keresztül a jogkövetésre kényszerülő társadalomra.

Ahhoz, hogy a jogszabályok létezését, társadalmi elterjedtségének feltételeit vizsgálhassuk, mindenekelőtt meg kell határoznunk, *mi vezetett a társadalmi viszonyok jogivá*

²¹ Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról I–III. Budapest, 1976. II. 379. old.

tételére a modern társadalomban. A marxizmus klasszikusai bebizonyították, hogy a jogi megjelenítést „végső fokon a termelőerők és csereviszonyok fejlődése határozza meg”.²² A marxista jogtudományban azonban vita folyik arról, hogy a gazdasági szféra mely sajátossága játszik szerepet a társadalmi élet jogivá tételében, és milyen konkrét közvetítésekön keresztül vezet ez éppen a jog adott formáira, milyen társadalmi-gazdasági összefüggésektől függ, hogy az emberek viszonyaikat joginak látják-e, illetve, hogy társadalmi magatartásukat közvetlenül vagy közvetve a jog, illetve a jogszabályok szerint rendezik-e. E probléma a társadalmi jogkövetés szempontjából döntő fontosságú, mert éppen a gazdasági viszonyok jogi megjelenítése igazolja, hogy az emberek mindennapi társadalmi cselekvésben tanúsított magatartása azért minősül objektíve jogkövetésnek, mert a jog e tényleges cselekvést *viszatükrözi*, de társadalmi szinten legfeljebb erősíti, anélkül, hogy meghatározó okává válna. (Az *egyéni* gazdasági cselekvésben természetesen lehet közvetlen meghatározó hatása.)

A szocialista jogelméletben Pasukanisz nevéhez fűződik gazdaság és jog kapcsolatának immár klasszikus feldolgozása. Pasukanisz *A Tőkének* az árucseré és jog összefüggésére vonatkozó fejtegetéséből kiindulva megállapította, hogy a jog az *áruforgalom* szükséges eleme, amennyiben az árucseréhez a partnerek kölcsönös elismerése nélkülözhetetlen.²³ A gazdasági életre jellemző jogi forma, mely a magánérdekek képviselői közötti kapcsolatot jeleníti meg, a gazdasági életnek az egész társadalmi életre gyakorolt hatása folytán hat az állami viszonyokra, így „minden társadalmi funkció többé vagy kevésbé reflexív módon jogi jelleget ölt”. Ez a jogi jelleg átfogja a tulajdonképpeni kizsákmányoló viszonyokat. Az egyik árutulajdonosnak a másik alá rendeltsége a piaci csereben megvalósuló formális–jogi emberi szabadság mögé rejtőzik. A látszólag szabad és önkéntes csereaktusok és ezek jogi formája mögött rejlő kényszermozzanat egy kollektív absztrakt személytől származónak tűnik, és a kényszert nem egy meghatározott személy érdekében használják, hanem valamennyi, a jogi viszonyokban részt vevő személy érdekében. „Az embernek a másik fölötti hatalma a valóságban transzformálva van, mint jogi hatalom, vagyis, mint egy objektív, részrehajlás nélküli norma hatalma.”²⁴

Pasukanisz koncepciójával szemben mindenekelőtt felhozzák, hogy a termelés helyett a forgalmat tekinti alapvetőnek a jog létezése szempontjából. A forgalom hangsúlyozásával azonban Pasukanisz egyáltalán nem vonja kétségbe a termelés meghatározó mivoltát. A forgalomnak a termelés által való meghatározottsága mellett van egy olyan sajátos, *belső formai* mozgása, amelyben az *akarat* érvényesül²⁵ – és ez a belső forma a jog. Így a szerződés lesz a jog kiindulópontja. A jogot éltető „jogászai illúzió, mely a jogot

²² Marx–Engels: Válogatott Művek I–II. (MEVM) Budapest, 1963. II. 358.

²³ Pasukanis, E.: La théorie générale du droit et le marxisme. Paris, 1970. 72, 90.

²⁴ Pasukanis, E.: I. m. 106.

²⁵ A Pasukanis-féle forgalmi szférabeli „akaratfetisizmus-jog”-tétel – ha úgy tetszik – átmenet a stammleri és weberi álláspont között: a jogi forma nála is nélkülözhetetlen, mint Stammlernél a gazdasághoz a jogi alak, de Pasukanis – nem lévén neokantiánus – ebből nem a forma, vagy alak elsőbbségére következtet; és – másrészt Weberhez hasonlóan a *forgalomban* keresi a jog gyökerét, de a jogot végülis formainak tartja, míg Webernél *materiális* forgalombiztonsági szükségleteket elégíti ki a jog (Weber, M.: Gazdaság és társadalom. Budapest, 1967. 103.).

puszta akaratra redukálja”²⁶ a forgalom nélkülözhetetlen jelenségéből származik, és azt erősíti.

A jognak a forgalmi szférával való gyanús kapcsolatánál súlyosabb problémát jelent, hogy az áru még a tőkés gazdaságban sem mindig központi jelentőségű a forgalomban, mint Pasukanisz állítja. Ez a helyzet részben már a monopolkapitalizmusban is; a szocialista gazdaságban pedig többnyire éppen tagadják az áruviszonyokat. A pasukaniszi elgondolás emiatt némi finomításra szorul.

Marx A Gothai program kritikája c. művében a szocialista jog szükségét az *elosztási* viszonyok ellentmondásából vezeti le, és csak *ezután* hangsúlyozza az elosztásnak a termelési feltételek általi meghatározottságát.²⁷ Tehát — akárcsak később a forgalom vonatkozásában Pasukanisz — *nem a termelési szféra* szükségszerű formájának tartja a jogot. Úgy tűnik, hogy forgalom és elosztás bizonyos fokig közös lényegűek, különösen a szocializmusban, ahol a forgalom már nem a tőke értékesülési folyamata, mint a kapitalizmusban, ami az elosztás ellentétévé tenné. Elvégre a „forgalom maga csak meghatározott mozzanata a cserének, vagy pedig a maga totalításában tekintett csere.”²⁸ Marx egészen egyértelműen a cseréhez kapcsolja a jog kialakulását, s még a modern jog olyan alappilléreiről is, mint a szabadság és egyenlőség, igazolja, hogy azok a *csere* eszményített kifejezései.²⁹ Ennek az osztársadalmat átható, szabadságot és egyenlőséget teremtő *cserének* az igénye (belső formája) a jogi megjelenítés. A jog az elosztás és forgalom belső formája: az elosztásban a jogi norma, a szokásszerű stb. az egyén számára külső, kövendő közös akaratként jelöli meg azt, ami a forgalomban mintegy saját akaratából nőtt ki. A jogivá válás döntő mozzanata annyiban a termelés, amennyiben a „termelés az átfogó.”³⁰ Éppen a gazdasági mozzanatok ilyen kapcsolata teszi lehetővé a *jog-visszahatását a termelésre* az elosztás és a forgalom szabályozásával. (Ezzel még nem tagadjuk, hogy magával a termeléssel, a munkafolyamattal kapcsolatban közvetlenül is hathatnak jogi előírások.)

Ami a *szocialista gazdaság* jogát illeti — amellyel kapcsolatban a forgalmi (áru) jelleget kétségbe vonják — a szocialista termelés jelenlegi gazdasági szervezeti állapota mellett a jog továbbra is szükségszerű, mivel még nem adottak egy olyan gazdasági rendszer létrehozásának feltételei, amely központi forgalmi és elosztási rendszert teremtené és kikapcsolná az áru- (vagy nem áru) mozzatok kezdeményezését és az ezzel járó elkerülhetetlen akarati autonómiát. Megjegyzendő, hogy ez az autonómia részben abból ered, hogy még a legkörülményesebb tervezés sem lát — s így nem is szabályozhat — mindent előre, ami bizonyosfajta magánjogot, vagyis „szabályozott előreláthatatlan-

²⁶ Marx K.: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I–II. (MEM 46. 1–2.) Budapest, 1972. 375.

²⁷ Marx–Engels: Válogatott Művek I–II. (MEVM) Budapest, 1963. II. 16.

²⁸ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai Budapest, 1972. I. 25. — A csere és elosztás a termelés általánosságához képest a különös, de e „*lapos összefüggésen*” túl fontosabb egységük, mely abból ered, hogy az elosztás határozza meg azt az arányt, amelyben az egyes ember ezekben a termékekben részesül; a csere juttatja hozzá azokat a különös termékeket, amelyekre az elosztás révén neki jutott hányadot át akarja váltani. (Marx, i. m. I. 16.)

²⁹ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I–II. 1972. I. 153–154.

³⁰ Marx: i. m. I. 25.

ságot”³¹ tesz szükségessé. Ez a törvényszerűség minden voluntarista ellentörekvéssel szemben érvényesül a gazdasági gyakorlatban; és mindenfajta szocialista gazdasági mechanizmusban. Az elosztás még a hadikommunizmusban is jogi formát igényelt. Jól mutatja a jognak a szocialista termeléssel való összefüggését, hogy amint felismerték, hogy a szocialista építés csakis elkülönült termelőerőkkel történhet, eltűnt a jog közeli elhalására vonatkozó prófécia, az a jóslat, melyet politikai, nevezetesen centralizációs madarak röpte alapján jövendöltek. A centralizáció épp ezen objektív elkülönültség leküzdésére vágyott, bár ideológiai okokból tartózkodtak e viszonyok árujellegének elismerésétől³², vagyis épp attól, ami a jog gazdasági megalapozottságában Pasukanisznál a specifikus volt.

A forgalmi és elosztási izoláltság és eseti megszüntetése szükségszerűen jogi kifejezésével kapcsolatban az eredeti Pasukanisz-féle fejtegetésen alkalmazott eddigi korrekciók ellenére sem érthető, hogy amennyiben a modern jog *alapja az áruforma*, úgy a forma általánossága ellenére mi vezet a rendkívül eltérő jogi megoldásokra. Problematisz az is, hogy Marx szerint az áruforma a polgári termelésnek nemcsak legáltalánosabb, de *legfejtlenebb* formája is.³³ Elvégre hogyan hathatja át e fejletlen forma a bonyolultabb gazdasági és nem-gazdasági viszonyokat oly módon, hogy az ipari termelés társadalmában nemegyszer az a látszat keletkezett, hogy jogi az egész világ?

E kérdés megválaszolásához már nem a gazdasági szféra egyes elemeinek egymáshoz való viszonyában, hanem a gazdasági alap és a jogi felépítmény egyenlőtlen fejlődésének törvényszerűségében, a jog relatív önállóságában kereshetjük a magyarázatot. A modern jog sajátossága ugyanis, hogy önmagában véve is összefüggő kifejezésnek kell lennie, s „ezt elérendő a gazdasági viszonyok tükrözése *mindinkább veszít* hűségéből.”³⁴

A jog éppen a gazdaságitól *eltérő* immanens belső struktúrával³⁵ valósítja meg társadalmi funkcióját, *nem általában szabályozza* az újratermelést, hanem az uralkodó osztály akaratának megfelelően: ahhoz pedig, hogy a rendszer adott működését biztosítsa, hamis képet kell alkotnia a szabályozotról. Az illúzióteremtés annál hatékonyabb, minél tökéletesebben csiszolt a tükör, bár ha egyébként torz is: ha egyenletesen torzít és nincs más tükör, a benne látottak képmivolta észrevehetetlen és csak a gyakorlat hosszas kritikája, orrunk állandó összeütközése a hideg tükörfelülettel leplezi le a tükörkép kétdimenziós talmiságát és képi hamisságát.

Ezek szerint tehát nemcsak a jogi rendszer hatékonyságához szükséges zártság és stabilitás munkál a dinamikus gazdasági fejlődéssel szemben, hanem az is, hogy az uralkodó osztálynak érdeke ennek az eredeti, tiszta áruformát kifejező jogi formának a megőrzése. Amint Pasukanisz mondja: érdeke az árufetisizmus mellett a *jogi fetisizmus*. Ezen a megjelenési formán, amely a *valóságos viszonyt láthatatlanná teszi és éppen az ellenkezőjét mutatja*, alapulnak mind a munkás, mind a tőkés összes jogi képzetei, a tőkés termelési mód összes misztifikációi, összes illúziói.”³⁶

³¹ Schmidt, J.: Privatrecht und Gesellschaftsordnung. Rechtstheorie. 1975. I. 62.

³² id. Földes: A szocialista tulajdon és az árutermelés Budapest, 1968.

³³ Marx: A tőke I. (2. kiad.) Budapest, 1949. 93.

³⁴ Marx–Engels: Válogatott Művek I–II. (MEVM) Budapest, 1963. II. 482.

³⁵ Peschka Vilmos.: Max Weber jogszociológiája. Budapest, 1975. 128.

³⁶ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I–II. (MEM 46. 1–2.) Budapest, 1972. 21. 503; Vö: Szabó Imre: A jogelmélet alapjai. Budapest, 1971. 170.

A szocialista jog illúzió-funkciójáról annyiban nyilván nem beszélhetünk, amennyiben nincs leplezendő tőkés kizsákmányolás. Ettől azonban még létezhet a *látszatteremtés társadalmi igénye*. Az egyenlőségi látszatra szükség van a szocializmusban is — igaz, ez olyan látszat, amely a *valósággá válás* útján van — és éppen önnön valósággá válásához kell látszatként megjelennie. A szocialista jogra — mint ideológiára — érvényes Marx megállapítása a munkásosztály ideológiájáról: „A XIX. század szociális forradalma nem merítheti poézisét a múltból, hanem csakis a jövőből.”³⁷ E jövőre orientált ideológia³⁸ egyebek közt úgy működik, hogy egyes célkitűzéseket jogi valóságnak mutat.³⁹ A jövődő egyenlőségre vezetendő a jog egyenlőséget láttat a meglévő egyenlőtlenségek helyén. Másrészt a mai szocialista jog egy olyan társadalom joga, mely történelmi mércével mérve „éppenhogy keletkezik a tőkés társadalomból.”⁴⁰ E tényezők folytán az áruformával járó jogi forma illúziós egyenlősége érvényesül a szocializmusban is, azzal a már említett minőségi különbséggel, hogy a szocialista fejlődés ténylegesen közeledik az ideális egyenlőséghez, mert „itt nyilvánvalóan ugyanaz az elv uralkodik, mely az árucserét szabályozza, amennyiben egyenértékek cseréje.”⁴¹ Az egyenlőtlenség, amelyet a szocialista jog elrejt, már nem a tőkés javára szolgáló egyenlőtlenség.

A szocialista jog belső struktúrája egyébként általában azért is kevésbé inkongruens a gazdasági alappal, mert a szocialista társadalom *tervszerűsége* eleve csökkenti a jogi felépítmény és a gazdasági alap eltérését, továbbá, mert „a jogi szabályozás megfelelő társadalmi feltételek közepette képes a valóságos viszonyokhoz *jobban alkalmazkodni*.”⁴² Ez egyfelől a jogi rendszer belső zártága (Engels) lazulásával, illetve gyors-ütemű struktúraváltozással jár, másfelől azonban a belső rendszer megsértésének veszélyével — és ezzel a jog hatékonyságának csökkenésével, *presztízsének hanyatlásával*. Különösen akkor válik elevenné ez a veszély, ha a gazdaság szerkezetét közvetlenül ráerőszakolják a jogrendszerre, és a szabályozás általánosságával, más területekre gyakorolt hatásával nem törődnek. Ilyen körülmények közt a jog könnyen a mindennapi gazdasági és politikai döntések végrehajtási eszközévé vagy inkább paragrafusokba tagolt gazdasági elképzeléssé válik.⁴³ Állam és jog kapcsolata a kiindulásul választott Pasukanisz-féle elméletben meglehetősen homályos. Pasukanisz nem tagadja, hogy elmélete eredendően *magánjogi*. Szerinte egyébként minden valamirevaló jog magánjog, a közjog csak rosszul sikerült, erőszakos átvétele a magánjogi (áruformát tükröző) formáknak. A közjogi átvétel oka, hogy az áruforma az egész társadalom életét áthatja. „Abban a társada-

³⁷ Marx–Engels: Válogatott Művek I. m. I. 259. old.

³⁸ Althusser, L.: Marx — az elmélet forradalma. Budapest, 1968. 53. old.

³⁹ Jellegzetes e szempontból a szocialista alkotmány. L.: Kovács István: Negyedszázad a népi demokratikus alkotmány fejlődés útján. (1949–74.) ÁJT. 1974. 1.

⁴⁰ Marx–Engels: Válogatott Művek II. 11. old.

⁴¹ Marx–Engels: I. m. i. h.

⁴² Szabó Imre: A jogelmélet alapjai. Budapest, 1971. 170. old.

⁴³ Megfigyelhető ilyen tendencia a büntetőjog gazdasági rendet védő keretszabályainál, amelyekkel kapcsolatban „fel lehetne tenni a kérdést . . . nem gyengül-e ezzel azoknak a tiltó szabályoknak is a súlya, amelyek a politikai viszonyuk körében az állampolgári viszonyok szorosan vett negatív vetületét jelentik?” Szabó Imre: A jogelmélet alapjai. 1971. 39. old. Hasonló problémát vet fel időnként a gazdasági szabályozás jogszabály-dömpingje, melyet strukturálatlansága folytán a jogászok sem tudnak megemészteni és így eleve romlik a szabályozás hatékonysága.

lomban, amelynek totalitását a gazdasági viszonyok határozták meg, a gazdasági tartalmazott minden nem gazdasági mozzanatot is.”⁴⁴ A tőkés-munkás kapcsolat a mindennapi gondolkodásban a szerződők formális szabadságán és egyenlőségén alapul, és mint ilyen a tőkés társadalom működéséhez szükséges nagy és nélkülözhetetlen illúzió. Ez az illúzió csak úgy működhet, ha általános akaratként jelenik meg, vagyis állami akaratként. Ennek az áruformának megfelelő illúzióknak érvényesülnie kellene a társadalmi élet egészében, így elvileg minden jogilag szabályozott kérdésben. Csakhogy miközben az áruformának megfelelő formális egyenlőség a jog formai elvévé (rendszerképzővé) válik, ellentétbe kerül a jog funkcionálásában elkerülhetetlen tartalmisággal. A jog ugyanis a társadalmi rendszerben elsősorban nem azzal hat, hogy egyedi viszonyok látszategyenlőségét e látszat általánossá transzformálásával erősíti, illetve az egyenlőség következményeit – például a szerződés teljesítését, a munka kifejtését – kötelezővé teszi: mindezt más ideológiák is megtehetnék, és például az erkölcs meg is teszi (gondoljunk például Kantra). A jog specifikuma, hogy az általa reflektáltan köteleességgé tettet *kikényszeríti*, s e kikényszerítés alapja, hogy a jog az állami szervek működésének szabálya. (Ami nem jelenti azt, hogy az államnak ne lennének jogilag elő nem írt tevékenységei és olyan materiális funkciói, amelyek nem számítanak jog-megvalósításnak).

Láttuk, hogy a jog a gazdaság adott működéséhez szükséges módon jeleníti meg a termelési viszonyokat ezek résztvevői számára, oly módon, hogy azok a magatartási alternatívák közül a jogilag megjelöltet – vagyis az áruformának megfelelőt – választják, ám bár többnyire éppen nem a jogi minősítés hatására. A világ (a gazdaság) működéséhez kívánatos értelmezésnek súlyt kell adni, érvényt kell szerezni, hogy a fenti választás történelmileg létrejöjjön, illetve a konkrét eltérések kiküszöböltesse. Az „eltérő” valóságértelmezést szankcionálják: a tolvajt, aki nem ismeri el azt az elvet, hogy a dolgok meghatározott személyekhez tartoznak, megbüntetik. Létrejön – az ideológiai összefüggéstől feltételezetten – a tárgyi világnak és a magatartásoknak egy olyan új szférája – a jogi világ –, mely a gazdasági folyamatok során jelentkező ellentmondásokat megoldja vagy legalább enyhíti a társadalmi konfliktusokat – a régebbi, korábbi interindividually, a társadalmi tervezés és tudatos irányítás kísérletek erősödésével már a társadalmi rendszer különböző szintjein is – rendezi. A mindennapi életnek így a gazdasághoz kapcsolódó új területe jön létre ott, ahol az állami tevékenység a mindennapi konfliktusokkal találkozik. (Ezért kapcsolódik a mindennapi tudatban a jogiság a perhez). Ámde ez a sajátos jogi szféra mégis oly szorosan kapcsolódik a gazdaságihoz – hiszen az alapvető tevékenységek megmaradnak a gazdasági szférában –, hogy az utóbbi erőteljesen a maga képére formálja – noha a jogrendszer belső szükségletei folytán ismeretelméletileg nem adekvát tükrözője. A „maga képére formáltság” következtében lehetővé válik, hogy a gazdasági – kontemplatív ésszerűség jegyében kiszámíthatóként működjön a jog, akár anélkül is, hogy ehhez a jog képzete felvetődjön. Vagyis a jogkövetés még ebben a különös jogi világban is lehetséges a hétköznapi cselekvés általános támpontjai (szokás és „ésszerűség”) alapján. Másfelől, és a fenti alaptendenciával ellentétben, a jogrendszer belső igényei folytán, a „rendszer” követelményeinek engedve olyannyira elszakad a valóságtól, hogy követése alkalmasint a jogképzetek felmerülése esetén is teljes lehetetlenség: a szükséges kalkulációt csak a megfelelő szakemberek („jogászok”) igénybevétele biztosíthatja.

⁴⁴H. Marcuse: One-Dimensional Man. New York. 1968. 128. old.

A jog – mint az állami tevékenység szabályozása – azonban szükségképpen figyelemmel kell legyen arra, hogy az állam az osztályuralmat hivatott biztosítani, ami tartalmilag ellentétes a jogilag is meghirdetett egyenlőséggel. Az állami szervek egymásközi, valamint az állampolgárokkal fennálló viszonyaiban tehát az áruformából a jogra származó egyenlőség, mint formai minőség csak ellentmondásosan érvényesül. A bíróság előtt (Pasukanisz szerint a bíróság a legfejlettebb jogi forma) a felek egyenlőek, amennyiben egyformán az *állami szerv* (a bíróság) *alárendeltjei*. Az igazgatásban gyakran még formaibb az egyenlőség: mindenki egyformán ki van téve a diszkrécionális megítélésnek.

A jog, mint az állami alrendszer programja, az állami szervek „belügye”, az állami – belső – struktúrát tükrözi. Így a joganyag jelentős része eleve nem tárgya a jogszabálykövetésnek (technikai értelemben sem, mivel a lakosság számára rendszerint hozzáférhetetlen).

Térjünk most vissza a társadalomhoz, melynek viszonyairól a kiinduláskor azt feltételeztük Pasukanisz Marx-interpretációja nyomán, hogy jogi kifejezést – általános akaratként való megjelenítést – igényelnek. Ehhez elég volna, ha a jogideológia szellemi hatás maradna. Miért fordul a társadalom tagjainak érdeklődése a jogi forma felé? Azért, mert a jog *állami*, vagyis, mert éppen az *állami szervek kényszermonopóliuma* biztosítja ezen sajátos ideológiai érvényesülést, mindenekelőtt azért, hogy az állami hivatalnok mindenki másnál inkább elfogadja, alkalmazza ezt az ideológiát.

b) *A kényszerítés határai*

A környezetvédelem jogi szabályozásának jelenlegi, viszonylagos hatástalansága egyeseket talán arra ösztönözhet, hogy fokozott kényszerintézkedésekkel biztosítsa a környezet védelmét. (Meg kell jegyezni, hogy ez a rugalmatlan, gépies megoldás eddig általában kevéssé érvényesült a környezetvédelmi szabályozásban.)

De megoldódnak-e a problémák a szankciók szigorításával, a kényszer fokozott alkalmazásával? Az „akadályozzuk meg a környezetszennyezőket káros tevékenységük kifejtésében!” a „fizessenek a szennyezők” logikáját követi, szélsőségesebb megfogalmazásban. A beavatkozás, legalábbis látszólag, közvetlenül a termelőket és a szennyező fogyasztókat érinti. Előrebocsátva, hogy meggyőződésünk szerint a károsultak, a társadalom, sőt részben a termelők érdekei is a jelenleginél aktívabb beavatkozást kívánnak, a jogszociológiai kutatások tükrében a tényleges kényszerrel való beavatkozás alacsony szintje indokolt; a kényszer kiterjedt alkalmazása szomorú következményekkel járhat.

Mindenekelőtt mit jelent a kényszer alkalmazása a környezet védelmében? Beavatkozást valamilyen gazdasági (termelő) folyamatba. Marx kimutatta, hogy a modern gazdaság felsőbbrendűsége abban áll, hogy nem igényel gazdaságon kívüli kényszert a termeléshez. A gazdaságon kívüli kényszer tehát a gazdaság hatékonyságát rontja, másfelől amennyiben a gazdasági élet természetes törekvéseit rendszeresen keresztezi, a gazdaság romlásához, esetleg összeomlásához és ezen keresztül a kényszersgépezet bukásához is vezet.^{4 5}

^{4 5}L.: Engels K. Schmidtnek (1890. okt. 27.) *Marx–Engels*: Válogatott Művek. II. Budapest, 1963. 482. old.

De mit is jelent közelebbről a kényszer-alkalmazás a környezet védelmében?

1. a) A károsító tevékenység következményeinek utólagos elhárítását, helyreállítását (ez többnyire csak részleges);
1. b) A károsító tevékenység utólagos megtorlását. A két megoldás a gyakorlatban keveredik.
2. Károsító tevékenységtől eltiltást:
 - a) a tevékenység kifejtése előtt (engedélyezési rendszer, az engedély megtagadása);
 - b) a károsítás után, a jövőre nézve.
3. Pozitív tevékenységre kötelezést, és pedig
 - a) vagylagosan: a tevékenység kifejtése az érintett akaratától függ, de arra csak meghatározott feltételek teljesítése esetén kerülhet sor (logikailag a 2/a. pozitív esete)
 - b) feltétlen módon.

A különböző formák logikailag csak erőltetetten különíthetők el, hiszen például a 2. és 3. alatti esetekben a tulajdonképpeni fizikai kényszer (1/b.) hiányzik, viszont utólag, a konkrét normaszegés esetében bekövetkezik; a kényszer különböző formái szoros kapcsolatban állanak egymással és kölcsönös feltételezettségük nyilvánvaló. A gazdasági életnek a környezetvédelem szempontjából közvetlen kényszerrel történő befolyásolása az 1/b., 2/b. és 3/b. esetek formájában valósul meg. (Más megoldásokat, ahol a kényszer nem uralkodó, az előzőekben tárgyaltunk.) Az ilyenfajta közvetlen beavatkozás természetesen bizvást számíthat a termelők ellenállására: a termeléshez fűződő gazdasági érdekek súlya ismeretében a direkt kényszer-beavatkozás esélyei csekélyek, mind a jogi szabályozás, mind a végrehajtás vonatkozásában. Mindazonáltal az említett megoldások érvényesülésével számolnunk kell, ha széles körű alkalmazásuk mindeddig szerencsére el is maradt. Tagadhatatlan azonban, hogy a kényszer fokozása, a türelmetlenség, jelen van a környezetvédelemben, és az utóbbi években jelentősen terjed a büntetőjogi szankcionálás a környezet védelmében. Számos törvényhozásban szerepelnek büntetőjogi szankciók környezetvédelem érdekében. Ezek a szabályok azonban többnyire csak akkor alkalmazhatók, ha a magatartások büntetőjog által egyébként védett értékeket, az emberi egészséget vagy testi épséget veszélyeztetik vagy károsítják, illetve, a szocialista országok esetében, ha kárt okoznak a népgazdaságnak. (Vö. a román környezetvédelmi törvény (1973.) 77.§-a, magyar környezetvédelmi törvény (1976.) 47.§-a (Btk. 197.§.).) A büntetőjogi felelősséggel kapcsolatosan általában vitatott annak hatékonysága, különös tekintettel arra az általános tapasztalatra, hogy a büntetőjogi eszközök kevésbé alkalmasak gazdasági célok hatékony megvalósítására.⁴⁶ A büntetőjogi szankció a gazdaságban könnyen a várttól eltérő, hátrányos hatásokkal járhat (feketepiac stb.). A termelő vállalatoknál, amelyek termelésük során szennyeznek, fönnáll az a veszély, hogy nem lehet megtalálni a szennyezés tényleges felelőst, s ezért a vezetés egyfajta bűnbakká válik. A szervezetek büntetőjogi szempontból a felelőtlenség bevehetetlen fellegetvái maradnak. Úgy tűnik, hogy a büntetőjogi jellegű környezetvédelem a környezetvédelemmel kapcsolatos, már említett látszatfunkcióhoz erősen kapcsolódik, amennyiben a lakosság megnyugtatóására igen erős szankciót helyez kilátásba, amelynek tényleges érvényesülése már kívül esik a közérdeklődésen.

⁴⁶ Vö: H. Ball–L. Friedman: The Use of Criminal Sanctions in the Enforcement of Economic Legislation. A Sociological View. Stanford Law Review. 17. (1965)

Mi teszi a környezetvédelem érdekében használt kényszerítést problematikusná? A megtorlás kikényszerítette termelés rendkívül kevésbé gazdaságos, minthogy többnyire ösztönző érdekeltség híján való, vagy ha a termelők mégis megtalálják számításukat, ez rendszerint valamilyen újabb, nemkívánatos gazdasági folyamat keretében történik. A kényszerrel biztosított termelés, illetve a termelés bizonyos elemeinek kényszerrel való fenntartása igen költséges ellenőrző gépezetet igényel, mely ráadásul többnyire képtelen az ellenőrzés szakmai problémáival megbirkózni.

Tételezzük fel, hogy a környezet védelmében általánossá válik bizonyos tevékenységek eltiltása. Ehhez természetesen azt is fel kell tételeznünk, hogy sikerült legyőznünk a termelők ellenállását, ami az „első menetben” néha még elő is fordul. Ezek után több lehetőség adódik:

a) A társadalom, illetve a fogyasztók beletörődnek a termék hiányába.

b) A termékre szükség van: helyettesítő terméket alkalmaznak, mely rendszerint drágább. Ilyenkor a költséget áthárítják a fogyasztóra, aki ezt vagy elfogadja, vagy nyomást gyakorol az eredeti termék visszahozatala érdekében. Erre a lehetséges válasz: az eredeti termék gyártásának engedése, vagy kitartás az eredeti megoldás mellett.

c) A termékre szükség van, a termék helyettesíthetetlen. A kereslet hatására tovább gyártják. Hasonló következménye van, ha a törvénybe ütköző kereslet hatására más (olcsóbb) szennyező terméket állítanak elő. Következmény: a szabályozás vagy utólag beletörődik az így kialakult helyzetbe (szemet huny, vagy a szabályozást is megváltoztatja), vagy megkísérel szigorúbban fellépni a termelő és vagy a fogyasztó ellen.

Az ellenőrzés és a kényszer kiterjesztésének hatására a termelés megrehezül, drágul, esetleg további törvénysértő következményekkel jár (például vesztegetés), és fellépnek a hiánygazdálkodás más velejárói. A fogyasztók helyzete tovább romlik, esetleg anélkül, hogy a környezetszennyezés megszűnne, ami akár fokozódhat is, minthogy kivonták a nyilvánosság ellenőrzése alól.

Külön szabályozási problémát jelent, hogy a szabályozás adott játékszabályai mellett a termelő vagy a fogyasztó ellen van-e helye fellépésnek. A szabályozás elvileg a szennyezés kibocsátója ellen irányulhat; valójában a törvényhozás nem elégszik meg ezzel. Így az autóiparban és egy sor más területen a termékek kibocsátóinak eleget kell tenniük a fogyasztók és harmadik személyek védelmét szolgáló intézkedéseknek. Hogy ennek költségeit áthárítják másokra, illetve hogy a rendeleteket kijátsszák, arra már utaltunk. A tiltó normák megszegésének megtorlása viszont kockázatos beavatkozás a gazdasági folyamatba, a kényszer kiterjesztése súlyos gazdasági zavarokkal járhat.

De vajon nem volna-e célszerű a fogyasztást befolyásolni? Elvégre a szennyező fogyasztók közt több a magánszemély, akiknek magatartását a hagyományos beállítottságú jog jobb hatásokkal tudja befolyásolni és kevesebb a gazdasági nagyhal, mely minden szabályozás hálóját szétszakítja. Amellett itt egyszerű tilalomról van szó, amelynek megszegése szembeötlő, jól szankcionálható, s amelynek általános tapasztalat szerint a gyártási előírásoknál jobb az érvényesülési esélyei. A fogyasztók társadalmi elszigeteltségüknél fogva kevésbé képesek ellenállni a szabályozásnak és a kényszernek. A fogyasztói modell befolyásolásával az egész termelési folyamatra környezetvédelmileg kedvező hatás gyakorolható.

Vizsgáljuk meg a problémát közelebbről is, eljátszva a budapesti személygépkocsi-használat megtiltásának gondolatával. (A gépkocsi a nagyvárosban az egyik legfontosabb

szennyező, emellett a közlekedési csőd legfőbb okozója.) A feltételezés: a személygépkocsik kitiltása a városból. Ez nem jelenti a fővárosiak személygépkocsi-tulajdonának megszüntetését; aki meg kívánja tartani kocsiját, az a város határán létesítendő tárolókban hagyhatja és vidékre járhat vele. (Feltételezzük egyúttal a tömegközlekedés szennyezésmentes formáinak megfelelő fejlesztését, amely lehetővé teszi, hogy az átlag utazási idő csökkenjen.) A megoldás környezetvédő és végső fokon népgazdaságilag olcsóbb, a város összlakosságának átlagosan jobb és egyenlőbb közlekedési feltételeket kínál. A korlátozás azonban, minthogy szerzett jogokat, érdekeket érint, sok szempontból támadható:

1. Az autó-tulajdonlás szempontjából kedvezőbb helyzetbe hozza a vidékieket. **Ellenkifogás:** a vidéken lakás éppen eléggé hátrányos, a budapesti lakhely eleve kiváltság, amit e korlátozás ki sem egyenlít.

2. A gépkocsi a személyi tulajdon olyan vagyontárgya, melyet a dolgozók munkájukkal szereztek meg. Az ebben foglalt érték jelentős része mintha most elveszne. **Ellenérvünk:** a gépkocsik vidéken továbbra is használhatók, vagy eladhatók. Esetleg közlekedési kedvezmények adhatók a korábbi autóhasználóknak, vagy állami kártalanítás nyújtható a tulajdonosoknak. (Ennek nyilván gátat szab az egész „vállalkozás” nyereségsége.) Az autómentes városban kellemesebb lesz az élet, ez azonban az autótulajdonosok szempontjából nem sajátos érv; számukra éppen az autó volt a kellemes élet, pontosabban a másokénál kellemesebb élet forrása. Kérdés azonban, hogy ha ennek fejében „beleegyeztek” a szennyezésbe és a zűrzavarba, e beleegyezésük terhelheti-e a nem autótulajdonosokat?

3. A gépkocsieladás jelentős állami bevételi forrás. Minthogy Magyarországon személygépkocsi gyártás nincs, az a szokásos ellenérv, hogy az autóiipar elsorvasztása munkanélküliséggel jár, esetleg, kulcsiparág révén, az egész ipari rendszer összeomlására vezet, nem áll meg. Ami a létező és kapcsolódó szolgáltató ipart illeti, az átállás itt nem túlzottan költséges, minthogy e szolgáltatások részben „konvertibilisek” és kevésbé fejlettek, úgyhogy legfőljebb végre összhang lenne a szolgáltatás teherbíróképessége és az autójavítási kereslet között. Ami az állam „nyereségét” illeti, kérdés, hogy ez a nyereség mennyiben fedezi az üzemanyagbehozatal és a környezetszennyezés költségeit. De még ha a fennmaradó nyereség jelentékeny is, ne feledjük, hogy a lakosságtól elvont pénzbevétel nem képvisel pótlólagos, újra elosztható terméket. Tényleges nyereség mivolta tehát közgazdaságilag vitatható. Az említett „nyereség” egyébként realizálható lenne bármely más, az autót pótló, nagykeresletű fogyasztási cikkel, amit a korlátozottan rendelkezésre álló, s jelenleg az autóbehozatal ellensúlyozására fordított exportcikk fejében hozhatnak be, illetve esetleg ahelyett a hazai piacon állíthatnak elő. Ilyen lehetőség volna például a fokozott építőanyag behozatal, ami lehetővé tenné több és nagyobb lakás építését. Lehetséges, hogy a gépkocsi-árúsítás a gazdaságilag nemkívánatos fogyasztói megtakarítás leküzdésének legkézenfekvőbb eszköze, de olyan fogyasztási modellt, életformát teremthet, ami sok szempontból vitatható és vitatott is.

4. A fogyasztói válaszmagatartás. A szerzett javakon és jogokon esett sérelem, e nehezen orvosolható fájdalom önmagában is súlyos probléma, de még súlyosabb a sérelem, mely az említett megoldás esetén a városi emberek jelentős részének elvárásait, aspirációs rendszerét éri. Megbízható felmérés hiányában becsülni sem lehet ugyan, hogy a mindennapi egyéni gazdasági tevékenységben mennyire motiváló a kocsiszerzés vágya, de

akárcsak a meglevő gépjárművek számából kiindulva is valószínű, hogy e vágy ereje nem éppen elenyésző. Kínálhatnánk ugyan – mint említettük – az autó helyett más fogyasztási javakat, de a vágy-rendszer, mely külső példát követ, illetve külső kihívásból ered,⁴⁷ nagyon erős gyökerű. Az adott külső kihívás mellett megváltoztatása alig remélhető. Legalábbis erre utal, hogy már az aspiráció kialakulását sem sikerült megakadályozni. A beavatkozás társadalmi feszültséget keltene. Igaz, ez nem döntő érv, mivel a megoldás bizonyos egyenlősítő elvárásoknak eleget, tenne, s ezzel más, meglevő feszültséget csökkentene. De még egy esetleg sikeres elvárás-változtatás is oly hosszadalmas lenne, hogy aközben a gazdasági motiváltság hiánya komoly termelési nehézségekre vezetne. Ezt, legalábbis részben, megint csak a kényszer ellensúlyozhatná, aminek hátulütőire többször utaltunk már. Úgy tűnik tehát, hogy a fogyasztói elvárásrendszer befolyásolása a környezet védelmében éppoly kemény dió, mint a termelésé, ha más alapon is.⁴⁸

III. A környezetvédelemben való érdekelttség megteremtésének jogi eszközei: a tulajdonjogi modell

A környezetvédelem vázolt felelősségi megoldása az egyenérték igazságosságán alapul, ami lényegében bizonyosfajta piaci modellt képvisel. E rendszer, mely mint láttuk, valójában képtelen a szennyezőket „elfogni”⁴⁹, ezért egyes szerzők⁵⁰ azt az álláspontot képviselik, hogy inkább az egész gazdasági rendszert kellene valamilyen módon átalakítani egy megfelelőbb elosztás érvényesítéséhez. A hagyományos formális igazságosságot érvényesítő és a jogi felelősségi rendszerrel látszólag leginkább összhangban

⁴⁷ L. A. Costa Pinto: Portrait of Developing Man: The Processes of Social Change in Latin America. in The New Sociology. Essays in Social Science and Social Theory in Honor of C. Wright Mills. ed Irving Louis Horowitz. New York. Oxford University Press. 1965. 465. old.

⁴⁸ Az emberek azért tartanak autót – környezetüket szennyezve és önmaguk személyiségét elszegényítve, hogy e szennyezés elől a hétféle idegölő gépkocsiszlopokba verődve hanyatt-homlok meneküljenek a megújító-megváltó természetbe, amit aztán apró darabokra szabdálva szennyeznek el, mindaddig, míg az már kísértetiesen nem hasonlít ahhoz, ami elől szöktek. – A gépkocsikilitás ebben a képtelen helyzetben mégis reménytelen, mert ezzel megszűnne a kocsiszerzésre törekvés gazdasági hajtóereje, mely kockázat sokak számára túl nagy lehet. Amellett a gépkocsihoz ragaszkodók társadalmi befolyása túl nagy. Mégis felcsillan egy paradox remény. Ha ugyanis a gépkocsi csak a fővároson kívül használható, vagyis inkább luxus-jellegű lesz, mint korábban, a kocsishasználók tekintélye ugrásszerűen megnő. Fontosság-jelképező jellege erősödik, tehát a gépkocsi iránti kereslet, illetve a gépkocsiszerzés mint gazdasági indíték nem csökken számottevően azok között, akik más, helyettesítő beruházás iránt már vagy még nem tudnak érdeklődni.

A gépkocsihasználat kényszereszközökkel való visszaszorítása egyébként nem pusztá fantazmagória: ezt tervezi pl. a stockholmi városi tanács. Eszerint 1979-től a város határát átlépő gépkocsik vezetői igen magas megváltást tartoznának fizetni. (Ez a megoldás a nyugati urbanizáció egy újabb jelenségével, a belvárosok elnéptelenedésével függ össze.)

⁴⁹ A környezetvédelmi károkozásnál egyébként rendkívül bonyolultak a számítási problémák. Az okozott kár mértéke, az okozati lánc megállapítása, a károkozó személyének feltárása egyaránt fölöttébb nehézé teszi a gyakorlati szabályozást. L.: Lutz: i. m. 474. old.

⁵⁰ Ph. Saint-Marc: „Socialization de la nature”. Paris, 1971. 61. old.

álló megoldás ráadásul amiatt is bírálható, hogy eredményei valójában nem felelnek meg az osztó igazságosság tartalmi követelményeinek sem. A környezetvédelem ösztársadalmi megközelítése, illetve a környezetvédelem által érintett más tevékenységek, nevezetesen a gazdasági tevékenységhez fűződő társadalmi érdekek figyelembe vétele mellett felvethető az is, vajon nem indokolt-e a felelősségi szempontú megoldást a hatékonysági szemléletet fokozottan érvényesítő környezetvédelmi rendszerre fejleszteni. Ezt a hatékonysági szemléletet különösen indokoltá teszi az, hogy a környezetvédelem, mint arra már több helyütt utaltunk, nem pusztán a környezeti szennyeződésnek, illetve ezek hatásainak leküzdésében, a szennyezés megelőzésében, elkerülésében áll, hanem ezen túlmenően biztosítania kell a termeléshez, illetve az ember társadalmi életéhez szükséges természeti erőforrásokat. Ha ez utóbbi problémát is bekapcsoljuk az elemzésbe, az egész probléma új távlatot nyer. „Csupán a szennyezések növekedési üteméről beszélünk, és nem látjuk be, hogy gazdasági és társadalmi rendszereink kifejezetten elősegítik, támogatják a környezet-szennyezés folyamatát. Az egész árrendszer erre ösztönzi a termelőket (hiszen pl. az ún. „szabad javakat”, a levegőt, a vizet ingyen fogyasztják, erőforrásainkat kíméletlenül pocskolhatják, büntetésről szó sincs). Ily módon a gazdasági egységek jelentős nyereségre tesznek szert, a társadalom viszont hosszú távon súlyosan ráfizet. A környezet használatáért tehát ezentúl fizetni kell, éspedig annak, aki használja.”⁵¹

A felelősségi rendszer elégtelensége az érdekeltségi rendszer gondolatát helyezi előtérbe.⁵² Az érdekeltségi rendszer mellett több érv hozható fel.

1. A megoldás, ha kivitelezhető, hatékonyabb;
2. Érdekeltté tesz a környezetvédő tevékenység fejlesztésében;
3. Leküzdí, kiiktatja a gazdasági érdekeltek ellenállását;

4. A felelősségi megoldással ellentétben nem utólag hat (természetesen a felelősségi rendszernek jelentős a preventív ereje, ez azonban nem éri el egy pozitív érdekeltségi rendszer szintjét).

Az érdekeltségi rendszer hívei a környezet fokozott tulajdonbavételével keresik a megoldást, minthogy „nem a piac fejlett volta, hanem éppen a magántulajdon korlátai közé szorított áru- és pénzviszonyok fejletlensége, szűkkörűsége, a termelőerők fejlődéstől való relatív elmaradása a környezet-leromlás gazdasági oka.”⁵³ A tulajdon „kiterjesz-

⁵¹ *Enchoucri és J. P. Bennet* álláspontját idézi *Mózer Miklós*: A környezetvédelem alapjai (A zaj és zajártalmak). Budapest, 1975. 2. kiadás. BME Továbbképző Intézet, 78. old.

⁵² Az alábbiakban említendő érdekeltségi-tulajdonjogi rendszer egyébként összhangban áll a korszerű felelősségi rendszerekkel is, amennyiben ezek a kockázatmegosztást helyezik a felelősségi rendszer középpontjába (vagy helyébe). A kockázatviselés kialakítása a tulajdonjogi rendszer szerves része. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy az alábbiakban ismertetendő érdekeltségi rendszer nem illeszkedik közvetlenül a jelenleg adott gazdasági rendszerekhez, legkevésbé pedig a mai magyar gazdasághoz. Akárcsak részleges alkalmazásának feltétele a fennálló egyensúlyzavarok mérséklődése. Reményünk szerint azonban nem utópiákat vagy papírtigrist gyártunk: már az I. pontban jeleztük a jogelméleti megközelítés „távlatiságát”, s ami ezzel jár: akár az „életidegenség” ódiumát is vállalva gondolatilag (reméljük) koherens modellt kínálunk, mely az „adott” kritikai elemzéshez és nem rögtönzészzerű meghaladásához kínál eszközt. A hazai szakirodalomban egyébként megfogalmazódott egy olyan álláspont, mely szerint a magyar jogalkotás az érdekeltségi rendszerhez, s nem pedig a felelősségihez csatlakozott (*Bihali-Bokorné*: i. m. 36. old.); ez azonban inkább remény, mint valóság.

⁵³ *Liska Tibor*: A pénzügyi rendszer megoldatlan elvi kérdései és a környezet. II. Országos Műszaki Ifjúsági Konferencia, ÉTE Környezetvédelem, 2–3. old.

tése” az eddig a gazdasági és gazdaságossági számításoknál figyelmen kívül hagyott ún. szabad javakra⁵⁴, gazdaságosabb bánásmódra vezet a környezetnek mint tulajdoni tárgynak a vonatkozásában. A környezet tulajdonosa mind saját felhasználása vonatkozásában, mind mások szennyező beavatkozása ellenében a legnagyobb érdekelttség elvének megfelelően, hatékonyan cselekszik. (A tulajdonosi racionalitás mint gazdasági racionalitás korlátaira l. a következő pontot.) Megjegyzendő, hogy a felelősségi rendszernek is bizonyos fokig visszavezethetőnek kell lennie a tulajdoni rendszerre; amikor a környezetvédelmet tisztán felelősségi problémaként tárgyaljuk, egyszerűen megállunk a felszínen.

Ha igaz az, hogy a környezetvédelem problémái éppen a természet, mint adottság elsajátításából származnak, és ha igaz az a marxi tétel, hogy az elsajátítás lényegében tulajdonlást jelent, úgy a környezet tulajdonba vétele elméletileg igazolható, bár a folyamat távolról sem befejezett. A gyakorlati tények is ilyen tendenciákról árulkodnak.⁵⁵ Elegendő itt a vízfelhasználással kapcsolatos bizonyos monopoltörékvésekre utalni. Ha az elsajátítás az adott gazdasági viszonyok között egyúttal szennyezést jelent, úgy nyilvánvaló, hogy a szennyezéstől mentesítés és a szennyezésmentesítést kiküszöbölő szennyezés-megelőzés is értéktermelővé válik, vagyis a tulajdon tárgya gyakorlatilag értékkel fog rendelkezni, és sajátos minőségénél fogva használati érték is, tehát semmi akadálya annak, hogy az árucserébe bekapcsolódjon. Ez az összefüggés egészen természetesnek tűnik a földdel kapcsolatban. A föld, ha megművelik, ha megművelhetővé teszik (ami bizonyos értelemben persze szennyezést jelent), tulajdonba kerül és az árucseré tárgyává válik. Tudjuk azonban, éppen a föld tulajdonjoga alapján, hogy ebben az elsajátítás által lehetővé tett kizárási folyamatban, mely azután az árucserében való összekapcsolást igényli, igen jelentős szerepe volt a jognak, mely az elkülönülést rögzítette. Ezen a ponton elérkezünk az egész környezetvédelmi jogi rendszer valóban központi kategóriájához, nevezetesen a tulajdonjoghoz. A szokásos megközelítés az embert és az embernek a környezeti ártalmaktól védett emberhez méltó életét állítja a környezetvédelmi jog középpontjába. Megítélésünk szerint azonban a teljes összefüggésrendszer a tulajdoni viszonyokat figyelmen kívül hagyva feltárhatatlan. A környezetvédelem rendszere ugyanis a tulajdon rendszerében létrejött változások egyik részvonatkozása. Itt azonban olyan tényleges változásokról van szó, amelyek a cselekvő emberek számára csak igen kevésbé tudatosultak. Ha nem is a jogi visszatükrözés hiányzik – ez ugyanis, ha többnyire rejtve és hibásan, mégis szükségszerűen létezik – de tudományos felismerésük mindenképpen. A legmesszebbre e tekintetben talán a svéd szabályozás jutott, ahol „a jogi szabályozás koncepciója szerint a környezetet veszélyeztető jelenség és tevékenység helyhez kötve meghatározható, területenként körülírható és így érint tulajdonjogi összefüggéseket. A tevékenység, a terület és a tulajdonjog kérdései találkoznak funkcionális kapcsolatban. A tevékenység mindig egy ingatlanon (terület + tulajdonjog) folyik, vagy a hatás onnan indul ki, és mindig egy másik ingatlanon is megmutatkozik; más tulajdonosokat és mások

⁵⁴ Az angolszász országok irodalmában ezt többnyire az ún. „közösök” problémájaként tárgyalják.

⁵⁵ Jócsik Lajos (Környezetünk védelmében, Budapest, 1976. 173. old.) a vízről pl. könnyűszerrel kimutatja, hogy az termék. – Nemzetközi vonatkozásban ugyancsak igazolható, hogy a „tulajdonba vétel” (a szuverenitás), a parti tenger övezet kiterjesztése 200 mérföldre adja a leghatékonyabb környezetvédelmi megoldást.

tevékenységét is érinti. Ennek megfelelően — miként ezt Lennart Persson már megállapította — a szabályozás egyik kiindulópontja a tulajdon- illetve birtokvédelmi konstrukció és a szomszédjogi szabályok, ezt azonban a törvény meghaladja.”⁵⁶ A tulajdoni koncepció kiteljesedése ennél annyiban több, hogy a tulajdon tárgyainak körét kiterjeszti. A tulajdonosság mint jogilag elismert és szavatolt viszony elsősorban nem is azzal hat a környezet védelmére, hogy annak megsértését a tulajdonos aktív részvételével megtorolja vagy kijavíttatja, hanem a környezet „tárgyainak” tulajdonkénti biztosításával bizonyos lehetőséget ad arra, hogy ezt végre a gazdasági érdekeltség optimumai szerint használják fel. A mai gazdasági rendszerben a dolgokat akkor részesítik a legfőbb gondoskodásban, ha azok olyan értéket képviselnek, amihez a kezelőnek (tulajdonosnak) materiális érdeke fűződik.

Ha a föld bizonyos használat után eladható, érdemes lesz minőségét megőrizni; ha a továbbfolyó jó minőségű vízért fizetnek a későbbi felhasználók, érdemes lehet e minőséget megőrizni. A kérdés csak az, hogy minden környezeti vonatkozásban ez-e a helyzet, s főleg, hogy megfizethető-e a kívánt ár (nincs-e a rövidtávú és helyi érték fölött), valamint az esetleges fizetés milyen további társadalmi következményekkel jár. Mindenesetre helytelen lenne a jogi szabályozás sajátos társadalmi teljesítményének lényegét azokban a tényszerű javításokban látni, amelyeket szankció-rendszerével elér, s ami a felelősségorientált környezetvédelmi jog előterében áll. A szankciós mechanizmus elsősorban társadalmi súlyt, hihetőséget ad a szabályozásnak, mint a viszonyok tekintélyi elrendeződésének. Ez az elrendeződés azonban a jogban visszatükrözőtt, alapvetően — ha egyszerűen a szabályozás befolyására létrejött — önfenntartóként működik.

Ha a környezetvédelmet úgy fogjuk föl, mint a hagyományos tulajdonjog tárgyi kiteljesedését, nevezetesen a közjavak és a senki javainak új felfogását, illetve mindenekelőtt újszerű gyakorlati felhasználásukat, úgy a környezetvédelem egyfelől beilleszkedik a már meglévő jogrendszerbe, amelyben a tulajdon központi szerepe tagadhatatlan, másfelől megragadhatók lesznek azok a lényegbevágó társadalmi és ebből eredően jogi szabályozási különbségek, melyek a különböző társadalmi rendszerek között fennállnak. Nyilvánvaló a gyakorlati és a szabályozástechnikai különbség a szocialista állami tulajdonjog és a magántulajdoni rendszer, mint tulajdoni kiindulás között. Elegendő, ha ennek olyan környezetvédelmi következményeire utalunk, mint például a földtulajdonnal való rendelkezés és a földdel kapcsolatos környezeti ártalmak kiküszöbölése, a föld termőerejének fenntartása, a földnek mint biológiai egyensúly-megőrzőnek a védelme. A környezetvédelemnek a magántulajdonra épülő jogrendszerben e vonatkozásban adódó nehézségeinek érzékeltetésére elegendő, ha ehelyütt az Amerikai Egyesült Államok egyébként rendkívül fejlett környezetvédelmi rendszerének fiaskóira utalunk. A földnek a magánspekulációtól, a korlátlan ipari nyereszkesztéstől való megóvásában a jogrendszer tehetetlennek bizonyult és tehetetlen is marad az adott jogi alapintézmények (liberális tulajdonjog-felfogás) mellett. Pedig jószándékból nincs hiány: a lakosság igen jelentős áldozatokat hoz esetenként azért, hogy bizonyos területeket közös gyűjtésből a helyi hatóságokkal megvásároltasson, hogy ily módon mentesítse azokat az ipari tevékenységtől, biztosítva a

⁵⁶ *Tamás András*: A környezetvédelem néhány kérdése a svéd jogban. Jogtudományi Közlöny, 1975. u. 450. old.

természet megóvását.⁵⁷ Nem állítjuk természetesen, hogy az egységes és osztatlan szocialista állami tulajdon megoldja az említett környezetvédelmi problémákat, ezek azonban itt annyiban más jellegűek, hogy az elkülönülés, mely az állami tulajdon tárgyai fölött a termelésben szükségszerűen létrejön, nem tulajdoni jellegű, azaz nem feltétlen. A szocialista tulajdoni rendszerben megkímélődünk azoktól az ideológiai problémáktól, amelyeket a környezetvédelem gyakorlása Nyugaton állandóan fölvet, (pl. a tulajdon szociális és környezetvédelmi korlátozásai, a kisajátítási problémák stb). Ugyanakkor utalnunk kell arra az alapvető különbségre, amely az állami tulajdon gyakorlásával és az ehhez kapcsolódó közhatalmi tulajdongyakorlással összefüggésben a szocialista tulajdonjog kezelésében jelentkezik a tőkés tulajdoni formákhoz képest.⁵⁸

Eörsi Gyula kimutatta, hogy a komplex jogviszonyok és jogintézmények akkor jönnek létre, amikor a közjog és magánjog különálló kettőssége megszűnik, amit a műszaki-tudományos forradalom idéz elő, „mert mind a 'forradalom' végigvitele, mind az általa előidézett veszélyek elleni védekezés nagyfokú állami irányítást igényel, — a szocialista forradalmak esetén különösen, mert ezek létrehozták a társadalmi tulajdont, amely nem fér bele a polgári árutulajdonjog világába, de a fennmaradó árutermelés folytán nem fér bele az államjog-államigazgatásjog világába sem.”⁵⁹

A környezetvédelem tulajdonjog-központú szemlélete — amelynek bizonyos gazdasági hatékonysági előnyeire a környezetvédelemmel kapcsolatban utaltunk — jogi szempontból is megfelelőbbnek tűnik a felelősségre összpontosító szemléletnél. A felelősség, elvégre, lényegében másodlagos intézmény, s lényegét tekintve a fennálló elosztási viszonyoknak megfelelő utólagos helyesbitésként működik.

A környezet-károsodás alapvetően a termelés során keletkezett, megoldását is a gazdasági szférában kell keresnünk; a jogi szabályozás dolga, hogy a gazdaság ennek kedvező irányzatait erősítse, s nem pedig, hogy a gazdaságtól némileg idegen politika uralmán keresztül regulálja azt. A környezetvédelem az eddigi tapasztalatok szerint akkor a leghatékonyabb, ha maga is „üzlet”. Ugyanakkor a tisztán gazdasági megoldás elégtelen: a szennyezésben és erőforrás-kimerülésben rejlő katasztrófa nem engedi meg, hogy tartósítsuk azt az álláspontot, amelyben a környezet-lerombolásból származó profit egy töredékét megkésve, nagyúri gesztussal odadobják környezet-helyreállításra.

Megítélésünk szerint a környezetvédelem tulajdonjogi vonatkozásainak felismerése és ezek fokozott érvényesítése a jogtudományban és a jogi szabályozásban, ha nem is oldja meg a korábban említett kár-megosztási problémát, mindazonáltal megteremti azt az egységes szervezeti és szemléleti keretet, amelynek érvényesülése és érvényesítése a környezetvédelem feladata és egyben egyik fő problémája.

A tulajdonjogi szemlélet lehetőséget teremt különféle olyan szervezési formák megteremtésére, amely a szennyezők közös fellépését biztosítja. Itt elsősorban azokra a megoldásokra utalunk, amelyeket a vízszenyezéssel kapcsolatban dolgoztak ki. A nyugatnémet szabályozásban már megvalósult az az elgondolás, mely egy folyó összes

⁵⁷ Caudwell—Hayes—MacWhirter: Citizens and the Environment. Case Studies in Popular Action. Bloomington—London, 1976. 42. és köv. old.

⁵⁸ A szocialista tulajdonjog gyakorlására vonatkozóan l.: Sárközy Tamás: Indirekt gazdaság-irányítás, vállalati árutermelés és tulajdonjog. Budapest, 1973.

⁵⁹ Eörsi Gyula: Jog — gazdaság — jogrendszertagozódás. I. m.: 73. old.

szennyezőit közösségbe szervezi. A szennyezők együttesen viselik a szennyezésselhárítás költségeit. (Gyakorlatilag ugyan felelősségvállalási közösségként is fölfogható a megoldás.) Liska Tibor nemzetközi vonatkozásban a folyók tulajdonán fönnálló részvénytársaságot ajánl,⁶⁰ ahol a gazdaságos fejlesztés nyereségforrás lenne, és ahol a folyamfentiek a nem eszközölt védekezés megtakarításánál többet kapnak vissza az alsók árvíz-megtakarításából. M. J. Roberts viszont a magyar tételesjogi megoldáshoz közelálló hatósági jellegű környezeti közösséget kíván — ugyancsak folyók vonatkozásában.⁶¹ Az érintettek hozzájárulása itt a szennyvizmentességre áttérés költségéhez aránylana. A tulajdonosi modell abban különbözik a felelősségitől, hogy míg a felelősségviselők közössége elvileg nyilván a szennyezési közrehatás arányában viseli a közös terheket, addig a tulajdonjogi modell esetén a tulajdonossággal járó kötelezettségről van szó. Jelen esetben tehát a szennyezésmentességnak, illetve a szennyezésmentességben való érdekeltiségnek megfelelően viselnék a terhet, vagyis aszerint járulnának hozzá a közös költségekhez, hogy mibe kerül a szennyezést megakadályozó berendezések beszerzése és üzemeltetése. Ez tükröződik — egy közhatalmi megoldást közbeiktatva — a hivatkozott amerikai javaslatban, míg a hatályos magyar vízügyi megoldás inkább egy ugyancsak közhatalmi jellegű, de felelősség-orientált rendszert tükröz. (Ez utóbbi gazdaságosságát illetően vannak bizonyos kéte-lyek.)

A tulajdonjogi szempontok figyelembevétele esetén sem adhatunk ugyan teljesen egyértelmű és megnyugtató megoldást a „Ki viselje a szennyezés költségeit?” és „Kit kényszerítsük az erőforrásokkal való takarékosagra?” kérdésre, de mégiscsak kezünkben tartjuk a ténylegesen érvényesülő és többnyire átmeneti jellegű megoldások magyarázatát; nevezetesen, hogy a közös javak köztulajdonban meghagyása miért vezet a társadalom egészében viszonylag egyenletesen érvényesülő — formailag egyenlő — terhelésre, míg e javak akárcsak kezelésbe adása esetén is miért érvényesül fokozottan a környezet-megóvás terheinek a kezelőre átruházása, és miért válhat ez utóbbi egy megfelelő piaci rendszerben a környezetvédelem tényleges előmozdítójává. Az utóbbi megoldás mellett szól a megújulásra való hajlandóság és a dinamizmus, az előbbi mellett viszont a szükséges beruházások rendkívüli nagysága.

Látszólag ugyan kizárólag az adott gazdasági mechanizmus következménye vagy legfőbb — minthogy az emberek tudatos lények — a gazdasági viszonyok tudatosulási módjának függvénye, hogy a két modell közül melyik milyen arányban érvényesül. Mégis, a jogi szabályozásnak ebben az összefüggésben van egyfajta viszonylagos önállósága. Már utaltunk arra, hogy a jogi szabályozás nem alakíthatja büntetlenül, s még kevésbé korlátlanul a fönnálló gazdasági viszonyokat; a meglévő áruviszonyokat elleplezheti, de nem szüntetheti meg. Egyfajta önálló hatást azonban mégis gyakorolhat. És ezt a hatást kell a környezetvédelem összefüggésében kimutatnunk. Hogy ilyen hatás történelmileg nem ismeretlen, azt jól példázza, hogy bár az ár lényegében s hosszú távon, tendenciájában az érték körül mozog, mégis a jogi szabályozás szinte önmagában képes volt az árközpon-
tort megváltoztatni, amennyiben a múlt században a gyermekmunkatiltalom beve-

⁶⁰ Liska: I. m.

⁶¹ M. J. Roberts: River Basin Authorities: A National Solution to Water Pollution. Harvard Law Review. 1970. (83), 1544. old.

zetése a munkaerő árának emelkedésére vezetett.⁶² Ahogy a munkavállalási tilalom hatást gyakorolt a gazdasági életre, úgy a tulajdonjog tárgyainak és felhasználási módjának szabályozása is átalakíthatja, vagy legalábbis befolyásolhatja egy környezetvédelmi szempontból kielégítőbb rendszer irányába a gazdasági tevékenységet. Közelebbről itt bizonyos környezeti tárgyaknak tulajdonba kerülhetésére vonatkozó tilalmakra vagy e tilalmak feloldására gondolunk. A rendelkezésünkre álló természeti erőforrások szűkülésével és a környezet fokozódó fenyegetettségével ki kell terjeszteni a tulajdonba vehető tárgyak körét, esetleg rögtön kötelezettségeket beépítve, ahogy ez a földhasználatnál kapcsolatban fokozatosan kialakult. Más esetekben – és ennek feltételeit nem vizsgálhatjuk – viszont éppen a tulajdonból való kivonás lehet eredményes, pl. ha már eleve túl sok (adminisztratív jellegű) kööttség járul a környezet valamely eleme feletti tulajdonhoz, (bár láttuk, hogy a hatásos környezetvédelemnek az előbbi elv felel meg jobban). A tulajdonszerzés lehetőségének megengedése, illetve a tulajdonjog kizárása természetesen bármilyen jelentős területet fog is át, s végső fokon bármennyire meghatározó is, mindazonáltal e két szféra között az átmenetek hatalmas birodalma húzódik, itt helyezkednek el az állami engedélyezések, kontingentálások stb. Mindezek értelemszerűen a környezetvédelemnek eddig is többé-kevésbé elismert eszközei voltak, a tulajdonjog-központú környezetvédelmi jog esetén azonban egy másfajta rendszerbe illeszkednének.

Amennyiben elfogadjuk, hogy a tulajdonjogi intézményekből kiindulva ragadhatjuk meg a környezetvédelmi „kvázi-jogág” belső szerkezetét, úgy ennek a szabályozásmód megválasztásával kapcsolatosan is érvényesülnie kell. Az adott tulajdoni viszonyok és ezek érvényesülési módja a jogi szabályozásmód elsődleges meghatározója. Minél nagyobb a környezettel kapcsolatos tulajdonosi szabadság, és minél következetesebb a tulajdoni jellegű érdekelttség, annál kisebb a jog közvetlen magatartás-előíró feladata a környezetvédelemmel kapcsolatban, egyúttal annál határozottabb lesz a mások környezeti tulajdona védelmének szigorúsága. A gyakorlati szabályozási feladat azonban többnyire a tulajdonosság helyesbítőivel függ össze, s közelebbről azzal, hogy miként lehet a környezetvédelemre rábírní a környezet használóit. Láttuk, hogy ezt alapvetően a környezet-szennyezők elleni megfelelő *szankciók* megtalálásának problémájaként vizsgálják. Csak-hogy minél következetesebben érvényesül a jogi szabályozásban a tulajdonosság koncepciója, annál másodlagosabb az egész szennyezési probléma, illetve az erre alkalmazandó szankciók, mivel a „természetes” gazdasági szankció elegendő és megfelelő eszköz lesz. A tulajdonjogi érdekelttség esetén ugyanis a szankciók helyett, amelyek utólagos reakciókat jelentenek, egyfajta előreszabályozás válik valósággá, és a jog lényegében a tulajdonosi együttműködés és joggyakorlás szervezeti kereteinek megteremtésével biztosíthatja a magatartás megfelelő irányítását.

IV. *Borúlátóan az érdekeltégi-tulajdonjogi rendszerről*

A környezetvédelemben való érdekelttség tulajdoni formáinak vázolásával a környezetvédelmi szabályozás bölcsek követ tartanánk a kezünkben? Ez volna az a „Nagy Élixír”, mely a terméketlen fákat ismét termőre fordítja? (A középkori alkímisták szerint

⁶² L.: *Bonus*: Der Schutz des Schwächeren in der Umweltökonomie. Rabels Zeitschrift, 1976. 423. old.

ez a bölcsek kövének egyik, a környezetvédelem szempontjából rendkívül vonzó tulajdonsága.) Sajnos, a rendszertani alap felfedezése fölötti szokásos örömet és ujjongást a székepszisnek kell felváltania. Mert bármennyire gazdaságos és hatékony az érdekeltségi rendszer, bármennyire igaz is az, hogy a jelenlegi különféle megoldások meglehetősen szemérmes formában, de lényegében, amennyiben gazdasági jellegűek, úgy a tulajdon felé mutatnak, s bármennyire elfogadható az a felfogás, miszerint a tulajdonnal való gazdálkodás általában ésszerű, és ez a racionalitás a környezet tulajdonba adása esetén is érvényesülne, mégis számtalan megszorítást kell alkalmaznunk. Megválaszolatlanul maradtak ugyanis az eddigiekben a következők:

1. Interiorizálja-e (bevonja-e a rendszerbe) minden esetben tulajdonosi érdekeltségénél fogva a környezetszennyező tevékenységének társadalmi költségeit?

2. Jelenti-e az interiorizálás a környezet hatékonyabb védelmét?

3. Mit jelent a környezet tulajdonba vétele; ki ennek a tulajdonnak az *alanya* és mi a tulajdonjog *tartalma*?

Elemzésünk a tulajdonjogi-érdekeltségi rendszer előnyét abban látta, hogy ott a gazdasági mechanizmus „természetes” védőhatása érvényesülhet, amennyiben a cselekvéseket meghatározó gazdasági racionalitás környezetvédő; vagyis a környezet védelmében a gazdasági megfontolások többé már nem ellenséges, idegen erőkként működnek. Ebben az esetben a tulajdonjogi keretek megvonása lényegében azoknak a gazdasági játékszabályoknak a kijelölését jelentené, amelyek megtartása a gazdasági cselekvés általános szabályainak érvényesülését jelentik. A jelenlegi gazdasági feltételek mellett a viszonylag fejlett gazdaságú társadalmakban azonban úgy tűnik, nem hatnak azok a gazdasági kizárások, amelyek klasszikus piac esetén érvényesültek, és amelyek biztosíthatták a környezetvédelemnek megfelelő racionális gazdálkodást. Ezt igazolja Coase modelljén Jürgen Schmidt⁶³, amikor azt vizsgálja, vajon a szennyezők vagy a szennyezés befogadói oldalán helyénvalóbb-e elismerni a környezethez való jogot (mint alanyi jogot vagy tulajdonjogot). Tegyük föl, hogy egy gyár porral szennyezi a környezetét és a gyár körül bizonyos körzetben emiatt a mezőgazdasági termelők terményei a továbbiakban nem adhatók el elsőosztályúként, vagy legalábbis pótlólagos költségráfordítással jár ezeknek a terményeknek a tisztítása. Gyakorlatilag egyre megy, hogy a gyártóknak van joga a korlátlan termelésre, vagyis a szennyező anyag kibocsátására a levegőbe, vagy pedig a szennyezés elszennvedőinek a tiszta levegőre; mindegy, *mármint a gazdasági hatékonyság szempontjából*. Tételezzük fel, hogy a szennyezés elszennvedői kívánják megvásárolni a szennyezőtől annak szennyezéshez való jogát. Nyilvánvalóan valamivel kevesebbet hajlandók fizetni, mint amekkora veszteséget a szennyezés számukra jelentett. A szennyező abban az esetben hajlandó lemondani a szennyezésről ezen érték megfizetése ellenében, amennyiben ebből be tudja szerelni a tisztító berendezést, és esetleg még valamilyen nyeresége is van az ügyön. Másfelől amennyiben a szennyezésmentes levegőhöz való jog

⁶³J. Schmidt: Verursacherprinzip und Sozialkosten. Archiv für die civilistische Praxis. 1975. (175.) 3.; Coase: The Problem of Social Cost. Journal of Law and Economics. 1960. (3). – Van egyébként olyan gazdasági számítás (W. J. Baumol – W. E. Oates: The Theory of Environmental Policy. Prentice Hall, 1975.), mely szerint egyszerűen nem létezik olyan adórendszer, mely a környezetvédelem szempontjából racionális magatartásra bírhatná az érintetteket, vagyis nincs megfelelő érdekeltségi rendszer sem. E koncepció szerint a nem-optimális, de legalább hatékony megoldás a szennyezési bírság és némi adózás ötvözése.

alapján állunk, úgy a szennyezőnek érdeke lesz magához váltani ezt a jogot, mégpedig olyan áron, mely nem haladja meg, illetve alatta marad a tisztító berendezés fölállítási költségének. A termelők nyilván eladják a tiszta levegőhöz való jogot azon az áron, amely fedezi termelésveszteségüket, és esetleg bizonyos pótlólagos nyereséget is kínál számukra. Mindkét esetben megvalósulhat a szennyezés költségének interiorizálása, s bizonyos határok között a környezetvédelemre serkentő gazdasági helyzet jöhet létre, *feltételezve, hogy a védőberendezés beállítása kisebb költségkihatású, mint az árveszteség.*

Ha az esetek elfogadható többségében ténylegesen ez volna a helyzet, úgy a jogi szabályozás kiinduló jogi helyzet biztosításán túlmenően, a forgalmi biztonság megteremtésének hagyományos eszközeivel segíthetne, valamint olyan megoldások kodifikálásával, amelyek például kimondják, hogy a tisztító berendezés bekerülési költségének megfizetése esetén a szennyező köteles lenne tisztító berendezést létesíteni, tehát az nem tisztán megállapodás kérdése, hanem a szennyezettek oldalán facultas alternatívát teremt. Ez a modell azonban elégtelen a valóság tükröfényében. Nem veszi ugyanis figyelembe egyfelől a környezetvédelmi többletköltségek áthárításának lehetőségét a fogyasztókra (mindkét oldalon), másrészt azt, hogy a környezeti szennyezés elszennvedői nemcsak gazdasági érdekükben károsodó jogalanyok lehetnek, hanem maga a környezet, amely még nem, vagy egyáltalán nem is fog a termelésbe bevonatni, és főleg maguk a személyek, akiknek egészségét és más nem-vagyoni jogait sérti a szennyezés. A modell döntő hibája pedig az, hogy a tényleges gazdasági viszonyok mellett a tisztítási költségek és a tisztító berendezések üzembehelyezési költsége általában meghaladja az árveszteségeket, illetve más károk összértékét, tehát a pusztán gazdasági megfontolások nem fognak a környezetvédelem érdekében működni. A területi elosztás problémái kapcsán utaltunk már arra a lehetőségre, hogy egy környezetszennyező tevékenységhez fűződő gazdasági érdek adott esetben a korábban az adott területen meglévő termelő tevékenységet teljesen kiszorítja.

A gazdasági racionalitás környezetvédelemre nem ösztönző jellegét látszólag csökkentheti az, ha a szennyezés által gazdaságilag közvetlenül sújtottakon túl más érintettek vagyoni és nem vagyoni jellegű veszteségeit költségként vesszük figyelembe. Eltekintve itt a számszerűsítés nehézségeitől, elméletileg is problematikusnak tűnik, mennyiben lehet ezeket az értékeket áruviszonnyá változtatni, minthogy az áruviszonnyá változtatás nem szubjektív megfontolások függvénye. Az embernek az egészséges élethez, a csendhez stb. való joga nehezen változtatható áruvá, mivel csak igen közvetetten vonható be a termelésbe, ti. abban az értelemben, hogy a környezeti ártalmak hosszú távon fölhalmozódva veszélyeztetik esetleg munkaerőjét (a munkaerő-árut) stb. Nehéz tehát azon az alapon növelni a környezetszennyező megváltási költségeit, hogy szennyezésével még 6000 embernek okozott köhögést, és egy köhögés átlagos ára X összeg. Ténylegesen mégis hasonló jelenségnek vagyunk tanúi, amikor a potenciális szennyezettek képviselőiben az állam lép fel, és közhatalmi jogosítványaival élve meghatározott bírságot, adót (l. korábban: szennyezés-megváltási terhek) ró a szennyezőre. Ennek gazdasági jellege, az értékviszonyokkal való összefüggése azonban meglehetősen kétséges, minthogy az összeg megállapítása többnyire önkényes, esetleg a védekezési költségekhez igazodik. Hipotetikus számítása, monopolisztikus és közhatalmi megállapítása és érvényesítése folytán ez a terhelésmód közeli rokonságban látszik állani az állammonopolista (értékeltérítő) árképzésnek.

Figyelembe kell venni azt is, hogy a környezet árának hipotétikus megfontolások alapján való központi emelése (amely már eleve ellentmond az egész önszabályozási elképzelésnek) végső fokon nem áll meg a szennyezőknél és a szennyezés elszennvedőinél. Minden esetben számolnunk kell azzal, hogy a szennyezés leküzdésének költségeit a fogyasztókra áthárítják. Egy klasszikus szabadpiacon, rugalmas keresletű árukat feltételezve, ez megint kedvező mozzanatként tűnik, hiszen a termelő emiatt fog törekedni költségeinek, így szennyezésből eredő költségeinek minimalizálására. A valóságban azonban nem ilyen a piac és nem ilyenek az árak, bár a szennyezés interiorizálásával kizárható az az eset, ami ma még igen gyakran előfordul, hogy ti. a piacon valamely termék ártartal válik versenyképesé, hogy előállítás a szennyezőbb, és ezért olcsóbb. Azonban kérdés az, hogy a megemelkedett költségek mellett még egyáltalán lesz-e kereslet, illetve, hogy valóban működni fog-e az a mechanizmus, mely a szennyezési költségek csökkentésére irányul. Monopoltermelők ilyen esetben is mesterségesen tarthatják az árat, vagyis versenyképesek maradhatnak azok a termelők, akik a szennyezést nem csökkentik (legfőleg nagyobb a nyereség). Hiánygazdaságokban ráadásul többnyire nagyobb a kereslet az áru, mint a környezetszennyezés-mentesség iránt.

Az említett különféle, és gyakran ellentétes hatások közös vonása, hogy egyik sem kedvez a környezetvédelem érvényesülésének. Éppen ezért a vázolt érdekeltségi-tulajdonosi modell csak akkor hozhatja meg a várt spontán szabályozási eredményt, ha az alapfeltétel teljesül — ti. a tisztítás olcsóbb, mint a szennyezés megváltása. Ezt a tulajdonosi érdekeltségi rendszer kiépítése, megszilárdítása annyiban segítheti, hogy növeli a szennyezés-mentesség megváltásának árát. De tekintettel a jelzett irányzatokra, ez nem mehet túlságosan messze, különösen, mivel (a gazdasági növekedés iránti, már jelzett előszeretettel összefüggésben) az állami gazdaságpolitika és részben az ez tükröző, ezáltal jelentősen meghatározott jogpolitika világszerte a szennyező nagyipart vonja védőszárnyai alá. Az elmondottakból következik, hogy például az a megoldás, mely a szennyezők közösségét kívánja létrehozni, csak akkor működhet, hogyha a szennyezés-elhárítás e formája nyereséges lehet. A feltételezés az volt, hogy a „folyam-fentiek” a nem eszközölt védekezésnél többet kaphatnak vissza a „folyamalsók” árvíz-megtakarításából, ám az esetek jelentős részében éppen ez a feltétel nem teljesül. A szennyezők és a felhasználók közössége még kényesebb más környezeti összefüggésekben, így pl. a levegővédelem tekintetében. A közösség meghatározását a már jelzett alapnehézség, nevezetesen a károsultak körének és anyagi érdekeltségének meghatározása éppúgy akadályozza, mint a lehetséges szennyezők körének megvonása. Egy adott területen élő lakosság + termelők (levegőfelhasználók) + szennyezők közösségében tisztázatlan egyfelől, hogy (1) honnan származik a nyereség, hogy (2) mennyiben fedezi a közösségen belül levők esetleges nyeresége a szennyezés meggátolását, (3) hogy egyáltalán mi az az áru, amely forgalomba hozható. Itt egész egyszerűen a tulajdon tárgyának megfoghatatlansága okoz nehézséget. (Ugyanígy vagyunk pl. a csenddel, a rezgéssel stb.) Természetesen elképzelhetők közösségi megoldások, mint pl. a „kettős jognélküliség” alább ismertetendő elgondolása, de ezek sem jelentenek döntő változást, mivel alapjában véve csupán különféle elosztási-áthárítási gépezeteket indítanak be.

A „kettős jognélküliség” jelzett elmélete abban állna, hogy egyfelől a tiszta levegőben érdekelteknek nem lenne alanyi joga a tiszta levegőhöz, hanem azért megváltást (hozzájárulást) kellene fizetniük, másfelől viszont a termelőknek sem lenne alanyi joga a

szennyezésre, hanem ugyancsak megváltást kellene ezért fizetniük, és a kettős alap ide-oda mozgása biztosíthatna egyfajta gazdasági szempontból is optimális szennyezést.

Ezek a megoldások jelenleg jogilag is vitathatóak, és a gazdasági érdekeltiségi rendszer már említett előnyeire tekintettel a határozott jogi keretek fokozatosan kidolgozandók. A problémák közül kiemelendőnek tartjuk, hogy milyen alapon lehet meghatározni a környezet tulajdonosának kilitét. Itt meglehetősen ellentétes megoldások kínálkoznak, különösen tőkés társadalomban. Egyesek a vállalkozási szabadság elvéből kiindulva a környezetet a tulajdon kiteljesedésének tekintik, tehát mintegy elismerik a környezet-szennyezéshez való jogot, amennyiben az közvetlenül nem érinti mások jogait. Ez a megoldás a tulajdonjog mind hangsúlyozottabb immanens korlátai révén a tulajdonossal szembeni társadalmi kötelezettségek elmélete keretében megfelelően javítható környezetvédelmi szempontból.⁶⁴ De úgy tűnik, hogy ez a fajta külső kötelezettségi megoldás erősen kedvez azoknak az adminisztratív beavatkozásoknak, amelyek megint csak gátolják az ideálisnak tartott gazdasági érdekeltiségi rendszer működését. A második elképzelés szerint az embernek alanyi joga van környezetére, élete megfelelő körülményeinek biztosításához és így tovább. Végül elképzelhető a közjavakra vonatkozó hagyományos koncepciók továbbélése vagy feltámasztása, amely e közjavak kezelőjeként az államot vagy helyi közösséget jelöl meg, és ennek tulajdonába tartoznának a környezet bizonyos elemei. További problémát jelent, hogy a környezet különböző elemei a már adott felosztás következtében meglehetősen szétparcellázódnak, tehát a talajnak van tulajdonosa hagyományos tulajdoni struktúrában, a víznek is viszonylag könnyen található tulajdonost vagy kezelőt, annál nehezebben viszont a levegőnek.

Ami a szocialista tulajdonjogot illeti, itt megint csak fölvethető, hogy vajon az állami vállalat, amely kezelésébe kapta az állami tulajdon tárgyait, a termelőeszközöket, ezek között megkapta-e a környezetet is, mely esetben jogosult szennyezni, vagy pedig e tekintetben a lakosságnak valamilyen alanyi joga áll fenn, amely alanyi jog kezelésére az államhatalmi szervek, illetve ezek által létesített külön kezelő szervek jogosultak. Mindenesetre az állami tulajdon egységére tekintettel belátható, hogy alapvető kizáró viszony nincs, a gyakorlati nehézségek viszont jelentősek lehetnek.

A tulajdonos kilitének tisztázása mellett is számos gyakorlati probléma marad. Amennyiben a környezeti elemek közös tulajdonban maradnak, anélkül, hogy kezelőjük lenne, illetve tulajdoni elkülönítésük nem valósul meg világosan, úgy felvetődik, hogy egyáltalán ki szerezte meg a szennyezéshez vagy szennyezésmentességhez való jogot, és mi ennek a jognak az alapja; az *első foglalás*? Abban az esetben, ha valahol a pusztá szélén egy gyár létesül és e gyár köré idővel lakótelep épül, a gyári szennyezés elsődlegessége olyan kész helyzetet jelent, amelybe az odaköltözők odaköltözésük tényével beleegyeztek volna? S ha hosszabb időn át – vagy egy üzem „utólagos” telepítése miatt – a környezeti szennyezést tapasztalók nem tiltakoztak, ez a hallgatás egyfajta szennyezési jogosultság elbirtoklással való megszerzését jelenti? (Ez utóbbihoz komoly gazdasági érdekek fűződhetnek.) És vajon új helyzet keletkezik-e akkor, ha a már hosszú ideje fennálló szennyezés hirtelen, a természeti körülmények változása folytán elviselhetetlenné válik, vagy egy új gyár létesítése következtében olyan összegeződések alakulnak ki, amelyek az

⁶⁴ A tulajdonosi kötétségekre l.: *Eörsi: Összehasonlító polgári jog. I. m. 225. és köv. old.*

eddigiehez képest új kényelmetlenségeket rónak az egyébként beleegyezőnek tűnő lakosságra?

A jelzett problémák tisztázása, a tulajdonjogi érdekeltségi rendszer jogi eszközeinek kiépítése és megszilárdítása a vázolt határok között javíthat a környezetvédelmen, de megoldani azt nem tudja. Nem remélhető tehát, hogy kikerülhetjük a közvetlen magatartásszabályozás általános hátrányait és gazdaságellenes tendenciáit. Minthogy a gazdasági rendszerbe a környezetvédelem nem építhető be teljes mértékben, szomorítóan nagy esélye van annak, hogy az egész környezetvédelmi jog szabályozás elégtelennek bizonyul. Ez azonban nem annyira a szabályozás egyébként kétségtől meglevő hibáiban keresendő, hanem a környezetvédelmi igény nem gazdasági természetében. Az idők során ezen természetesen javítani fog a környezetnek áruvá válása (s nem pedig központi „áruvá nyilvánítása”), nevezetesen az a helyzet, amikor a környezet leromlása miatt azt művilleg kell szinte teljes egészében előállítani, tehát amikor a víz sokkal inkább, mint ma, termék lesz, illetve amikor a levegőt is gyártani kell, s mint ilyent, meg kell vásárolni. Hogy az ebben a helyzetben már nyilván hatékonyan működő jog szabályozása, illetve általában a környezetvédelem helyébe lépő környezeti árutermelés megmentheti-e még a világot az ökokatasztrófától, azt nem egy jogelméleti tanulmány feladata megítélni. Mi mindössze annyit szögezünk le, hogy a környezetvédelem érdekében szükség van annak tulajdoni vonásait következetesen elismerni a jogi szabályozásban és ugyanakkor a politikai felismeréseknek és a gazdaságilag engedett lehetőségeknek a függvényében engedni és érvényesíteni kell a környezeti köztulajdon közhatalmi védelmét. A valóságban még sosem létezett olyan gazdasági rendszer, amely tisztán gazdasági összefüggések alapján működött volna. A jogi szabályozás az erőszakra, a tévhitekre stb. támaszkodva mindenkor egyfajta torzítást jelentett a tisztán gazdaságilag szükségszerűhöz képest. Nem szükségszerű tehát, hogy a tulajdonosi modell a maga teljességében bontakozzék ki. A tulajdon esetleges hátrányait közhatalmi alapon korlátozhatják, elvégre „minden társadalmi rendszer csakis egy meghatározott osztály pénzügyi támogatásával jön létre.”⁶⁵

⁶⁵ *Lenin: A szövetkezetekről. Válogatott Művei, Budapest, 1967. 3. köt. 459. old.*

ÜGYLETI KÉPVISELET INTÉZMÉNYÉNEK VÁLTOZÁSA A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS TÜKRÉBEN*

HAMZA GÁBOR

I. Az ügyleti képviselet elméleti alapjainak kérdései – problémafelvetés

a) Az irodalomban eltérőek a nézetek abban a kérdésben, hogy mennyiben létjogosult a római jogi ügyleti képviselet kutatása területén a modern jogi dogmatika figyelemmel kísérése. Claus például a modern jog képviseletre vonatkozó szabályozásának e kutatási témában történő szem előtt tartását azért tartja feleslegesnek, mert azt csupán

*A tanulmány elkészítése során felhasznált, a jegyzetekben idézett forrásmunkák bibliográfiái adatai az alábbiak: Ballerstedt, K.: Zur Haftung für culpa in contrahendo bei Geschäftsabschluss durch Stellvertreter, AcP 151 (1950), Bauer, H.: Die Entwicklung des Rechtsinstituts der freien gewillkürten Stellvertretung seit dem Abschluss der Rezeption in Deutschland bis zur Kodifikation des BGB, Dissz. Erlangen, 1963., Berger, H.: Das Statut der Vollmacht im schweizerischen IPR, Dissz. Zürich, 1974., BGB–RGRK: Das BGB mit bes. Berücksichtigung der Rechtssprechung des Reichsgerichts und des Bundesgerichtshofes, Kommentar I. k. 1. r. Berlin, 1959. (11. kiad.), Bowstead on Agency, ed. by Griew, E. J. London, 1959. (12. kiad.), Bucher, E.: Organschaft, Prokura, Stellvertretung zugleich Auseinandersetzung mit BGB 95 II 442, Lebendiges Aktienrecht, Festgabe Bürgi, Zürich, 1971., Claus, A.: Gewillkürte Stellvertretung im Römischen Privatrecht, Berlin, 1973., Cohn, E.: Das rechtsgeschäftliche Handeln für denjenigen, den es angeht in dogmatischer und rechtsvergleichender Darstellung, Marburg, 1931., Constantinesco, V.–Hübner, U.: Einführung in das französische Recht, München, 1974., Everding, F.: Die dogmengeschichtliche Entwicklung der Stellvertretung im 19. Jahrhundert, Dissz. Erlangen, 1951., Flattet, G.: Les contracts pour le compte d'autrui, Paris, 1950., Flour, J.–Aubert, J. L.: Les obligations, 1. k. Paris, 1975., Fridman, G. H.: The Law of Agency, London, 1960. (2. kiad.), Graf, J. B.: La representación voluntaria en derecho privado, Mexico, 1967., Guhl, Th.: Das schweizerische Obligationenrecht, Zürich, 1948. (4. kiad.), Hofmann, H.: Repräsentation. Studien zur Wort- und Begriffsgeschichte von der Antike bis ins 19. Jahrhundert, Berlin, 1971., Hulsbury: Laws of England, 1. k. London, 1973. (4. kiad.), Hunbury, H. Gr.: The principles of Agency, London, 1960. (2. kiad.), Jhering, R.: Mitwirkung für fremde Rechtsgeschäfte, Jahrbücher für die Dogm. des heutigen römischen und deutschen Privatrechts 2 (1858), Kaser sulla rappresentanza (előadás), Labeo 2 (1956) rec.: Ormanni, A., Kelemen, L.: Néhány kérdés a képviselet köréből, Acta Univ. Szeg. Jur.-Pol. I. k. 3. fasc. Szeged, 1950., Kiesel, H.: Stellvertretung ohne Vertretungsmacht im deutschen, schweizerischen und österreichischen Recht, Dissz. Stuttgart, 1966., Korte, K.: Die actual authority im Recht der agency Englands und der USA, Dissz. Münster, 1961., Krainz, J.: System des österreichischen allgemeinen Privatrechts, 1. k. Wien, 1913. (átdolg. Ehrenzweig, A.), Krasnopolski, H.: Österreichisches Obligationenrecht, Wien, 1910., Laband, P.: Die Stellvertretung bei dem Abschluss von Rechtsgeschäften nach dem Allgemeinen Deutschen Handelsgesetzbuche, Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht 10 (1866), Leonhard, Fr.: Allgemeines Schuldrecht des BGB, München–Leipzig, 1929., Levy–Ullmann, H.: La contribution essentielle du droit anglais à la théorie générale de la représentation dans les actes juridiques, Acta Acad. Jurisprud. Comp. 1. k. Berlin, 1928., Mechem, F. R.: Outlines of the Law of Agency, Chicago, 1923. (3. kiad.), Mitteis, L.: Die Lehre von der Stellvertretung, Wien, 1885., Müller, V.: Die Entwicklung der direkten Stellvertretung und des Vertrages zugunsten Dritter, Stuttgart, 1969., Müller–Freienfels, W.: Die „Anomalie“, der verdeckten Stellvertretung (undisclosed agency) des englischen Rechts, Rabels Zeitschrift 17 (1952) és 18 (1953),

egyfajta mércének tekinti.¹ Mitteis viszont a római jogi képviselettel foglalkozó művében kiemelkedő fontosságot tulajdonít a hatályos osztrák joggal való összehasonlításnak.² Ténylegesen komoly problémák származhatnak abból is, hogy a római jogi (vagy antik jogi) képviselet intézményét tárgyaló monográfiák (tanulmányok) szerzői csak egy adott modern tételesjogi rendszer megoldásaira vannak tekintettel. A csak egy pozitív jogrendszer konstrukciójának vagy az ugyanahhoz a jogcsoporthoz tartozó jogrendszerek eleve hasonló szerkezeteinek szem előtt tartása nézetünk szerint az antik jogok képviseletre emlékeztető intézményeiről hamis kép kialakulását eredményezheti.

Különösen nagy súllyal jelentkezett a római jogi képviseletről formált történetietlen kép veszélye a múlt század német pandektisztikájában.³ Savigny, az ún. Geschäftsherrntheorie megalapítója és legnagyobb hatású képviselője, minden bizonnyal a közvetlen képviseletet elismerő, a kodifikáció és a jogtudomány területén egyaránt jelentkező eredményekre tekintettel, elismeri a római jogi formátlan ügyletek körében a képviselő által kötött szerződésnek a képviseltet direkt módon jogosító és kötelező hatását.⁴ Nézete szerint a jusztinianuszi jog már egyértelműen elfogadja a közvetlen képviselet elvét; következőképpen a modern szemlélet és a Corpus Juris felfogása között nincs semmiféle ellentmondás.⁵

Müller-Freienfels, W.: Die Vertretung beim Rechtsgeschäft, Tübingen, 1955., Pólay, E.: A pandektisztika és hatása a magyar magánjog tudományára, Acta Univ. Szeg. Acta Jur.-Pol. 23 k. 6. Szeged, 1976., Rabel, E.: Eine neue Vollmachtsurkunde, Aegyptus 13 (1933), Rabel, E.: Die Stellvertretung in den hellenistischen Rechten und in Rom, Atti del Congresso Internazionale di Diritto Romano, Roma, 1. k. Pavia, 1936., Rabel, E.: Systasis, AHDO 1 (1937), De Ruggiero, R.: Istituzioni di diritto privato, Messina–Milano, 1937., Santoro–Passarelli, F.: Dottrine generali del diritto civile, Napoli, 1966. (2. kiad.), Schnorr v. Carolsfeld, L.: Repraesentatio und Institutio. Festschrift Koschaker, 1. k. Weimar, 1939., Scognamiglio, R.: Contratti in generale, Milano, 1966. (2. kiad.), Seavey, W. A.: Handbook of the Law of Agency, St. Paul. Minn. 1964., Staudinger, J.–Coing, H.: Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch mit Einführungsgesetz und Nebengesetzen, Berlin, 1970. (10/11. átdolg. kiad.), Szovjetszkoje grazsdanszkoje Pravo (szerzők: Verdnyjikov, B. G., Cserbonij, J. Sz. stb.) 1. k. Moszkva, 1975. (2. átdolg. kiad.), Thur, A.–Siegwart, A.: Allgemeiner Teil des Schweizerischen Obligationenrechts, 1. k. Zürich, 1942. (2. kiad.), Welser, R.: Vertretung ohne Vollmacht, Wien, 1970., Wenger, L.: Die Stellvertretung im Rechte der Papyri, Leipzig, 1906., Wesenberg, G.: Verträge zugunsten Dritter, Weimar, 1949., Würdinger, S.: Geschichte der Stellvertretung in England, Marburg, 1933., és Zweigert, K.–Kötz, H.: Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts, 2. k. (Institutionen), Tübingen, 1969.

¹ Ld. Claus, Gewillkürte Stellvertretung 5. o.

² Vö.: Mitteis, Die Lehre von der Stellvertretung.

³ A német jogtudomány „vonzáskörébe” tartozó országok pandektista jogtudományában is nyomon követhető ez a tendencia. A pandektisztika ugyanis nem csupán a „gemeines Recht doktrínéja” (Koschaker), hanem egyetemes érvénnyel rendelkező, más államok civiljogtudományába szervesen beépülő tudományos irányzat. Vö.: Pólay, A pandektisztika 21 sk. o.

⁴ Savigny központi jelentőséget tulajdonít a D. 41. 1. 5. 5.-nek. Ez a forrás azonban nem a ius civile és a ius naturale ill. a formális szerzés–formátlan szerzés ellentétpárjára épül fel, hanem csupán a birtokszerzést választja el az egyéb jogszerzéstől.

⁵ Savigny abból indul ki, hogy a római jog nem ismer különbséget a képviselt ügyleti nyilatkozatát közvetítő nuntius és a képviseltet ügyletkötésre irányuló akaratában helyettesítő procurator között.

A Geschäftsherrntheorie képviselőihez⁶ hasonlóan – csupán a megközelítés módja eltérő – az ún. Zessionstheorie hívei⁷ ugyancsak koruk dogmatikai tanaira építve – csak éppen most már a közvetlen képviselet kizárásának doktrínáját követve – tagadják a direkt képviselet elfogadottságát a római jog valamennyi korszakára nézve. Az általuk ideáltípusnak tekintett római jogra tehát saját koruk egyik, a természetjogban gyökerező és az Usus Modernus Pandectarum által kialakított közvetlen képviselet doktrínájával összevetve konzervatív tan alapján következtetnek vissza.⁸

b) Mindkét elmélet végső soron kora meghatározott, az adott társadalmi viszonyok által behatárolt igényeit tükröző konstrukciókat (ti. a közvetlen, illetve közvetett képviselet gondolatát) vetít vissza az antikvitásra. Legfőbb veszélye az ilyen jellegű, az irodalomban még ma is kísértő megközelítésnek a valódi antik konstrukcióról formálható ismeretek eltorzításában jelentkezik. Csak egy módon kerülhető el az ilyen inadekvát képalkotás lehetősége: ha a képviselettel kapcsolatos tételes jogi és elméleti (jogirolalmi) megoldásokat nem csak egy, vagy több, de azonos jogcsoporthoz tartozó jogrendszerre kitérítéssel vesszük alapul, hanem a lehető legszélesebb körre kibővíve, egymástól alapjaiban eltérő jogrendszerekre is tekintettel – ezért indokolt az angol-amerikai jogrendszer vizsgálata is – vagyunk figyelemmel a lehetséges dogmatikai megoldásokra.

Ez a típusú megközelítés a képviselt intézménye lényege feltárásának egyedül lehetséges módját jelenti.⁹ A különböző modern jogi megoldások elemzése történeti és elméleti vonatkozásban egyaránt indokolt. Mivel az elméleti konstrukciók elválaszthatatlanok történeti kialakulásuk kérdéseitől, azért először – természetesen csak vázlatosan, főbb vonásokban – ezek történeti kialakulása kérdéseit elemezzük.¹⁰

II. Az ügyleti képviselet kialakulásának történeti típusai

A) A kontinentális jogok

a. A történeti típusú elemzés részét képezi a képviselet latin nyelvű terminológiai vizsgálata. A római jogban nem alakult ki a képviseletre vonatkozó terminológia.¹¹ Ebben a vonatkozásban egyedül, a latin nyelvű szakszókincset tekintve, a glosszátorok és a

⁶ Például Ruhstrat, Dernburg, Scheurl, Heimbach, Canstein, Hellmann a Geschäftsherrntheorie jelentősebb hívei. Ld. összefoglalóan: Everding, Die dogmengeschichtliche Entwicklung 55 skk. o. és Bauer, Die Entwicklung des Rechtsinstituts 97 skk. o.

⁷ Mühlbruch, Puchta, Vangerow, Thibaut, Sintenis, Thöl (1875-ig), Bähr és Zaun tartoztak ehhez az irányzathoz.

⁸ A Zessionstheorie hívei nem következtetéseik önmagukhoz. Saját korukra nézve ugyanis – amelyre tekintettel a római jogi megoldást feltétlenül irányadónak tartják – már érvényesnek tekintik a képviselő képviselt nevében kötött ügyleteit. Ez ellentétben áll a számukra a ratio iurist jelentő, természetjogi értelemben értelmezett római joggal. Ld. összefoglalóan: Bauer, Die Entwicklung des Rechtsinstituts 92. o. és Everding, Die dogmengeschichtliche Entwicklung 38. o. Ugyanez vonatkozik a képviselt jogszerzése eszközül tekintett fiktív cessio feltételezésére is.

⁹ Az irodalomban talán egyedül Müller jut arra a következtetésre, hogy az adott esetben csupán egy adott jogrendszer tételeiből való kiindulás problematikus lehet. Ennek a kérdésnek a jelentőségét azonban mellékesnek tartja. Ld.: Müller, Die Entwicklung 13. o. 22. j.

¹⁰ A képviselet körében Levy–Ullmann mutat rá a történeti és az elméleti-logikai megközelítés elválasztásának szükségességére. Ld.: Levy–Ullmann, La contribution 358 skk. o.

¹¹ A glosszátorok és a kommentátorok munkáiban szereplő repraesentatio szó, amelyre közvetlenül a latin államok, közvetve pedig más országok jogának képviselettel kapcsolatos szak-

kommentátorok munkáiban szereplő, vitatható jelentésű *repraesentatio*, *repraesentare* kifejezések adhatnak útmutatást. Hofmann utal arra – e szavak középkori jelentését elemezve –, hogy az „*personam alicuius repraesentare*” valamint a belőle kialakuló „*aliquem repraesentare*” fordulatok¹² nem kapcsolódnak feltétlenül a konszenzushoz. A képviselet jelentésű *repraesentatio* alapján véve tisztán objektív mozzanatok eredménye ill. függvénye. A joghatások ilyen módon az ún. *personarum identitas* (Baldus) alapján állnak be a képviselet személyében.¹³ A képviselt és a képviselő azonosságának alapját azonban nem szubjektív szempont, a felek képviseletre irányuló megegyezése képezi, hanem egyfajta, rendszerint függőségi kapcsolaton nyugvó objektív helyzet.

b. Ebből következik, hogy még a római jog továbbélésének korában sem az akarat a döntő eleme a képviselet (annak közvetlen formája) elismerésének. Ilyen értelemben sokat veszít jelentőségéből – a képviselet tartalmát tekintve – a glosszátor Martinus nevéhez fűződő az a dogmatikai felismerés, hogy a képviselt *actio utilis* formájában szerez direkt módon jogot a képviselő által kötött jogügyletek alapján.¹⁴ Ugyanez érvényes a Martinus tanait követő Hotman koncepciójának értékelésére is.¹⁵ Martinus és Hotman, akiket az irodalom a modern dogmatika képviseleti tanában uralkodó közvetlen képviseleti konstrukció előfutárainak tekint, nem különböztetnek a szabad és a függőségi kapcsolaton alapuló képviseleti viszonyok között. Nálunk még nincs elválasztva az objektív és a szubjektív alapú „*personarum identitas*”.

c) A modern civilisztika ügyleti képviseletének megfelelő nem objektív jellegű, csupán jogi látszatot eredményező „*personarum identitas*”-on felépülő tan kialakítása a természetjogi irányzat képviselőinek, különösen Grotius, Wolff, Samuel Pufendorf, Wernher és nem utolsósorban Zeiller érdeme.¹⁶ Nézetünk szerint e tan legnagyobb jelentősége nem a közvetlen képviselet elvének általánosan elismertté tételében van. Sokkal fontosabb az a tény, hogy a természetjogi irányzat teremti meg dogmatikailag az akaratautónián alapuló képviselet intézményét. Nem az objektív jellegű „kötelek” képezik már a közvetlen joghatások képviselt személyében történő beállításának az alapját. A természetjogi irányzat legfőbb érdeme azonban sajátos módon – történeti távlatban – a képviselet igazi lényege feltárásának legjelentősebb akadályává válik. Ennek magyarázata pedig az, hogy egyedül és kizárólagosan az akaratnak tulajdonítva szerepet, a forgalmi igényeket kielégítő objektív alapon, lényegét tekintve az alá-fölérendeltségi viszonyokkal rokon kereskedelmi jogi jellegű belső kapcsolaton nyugvó képviselet konstrukcióját figyelmen kívül hagyja.

kifejezései nyúlnak vissza, klasszikus latinban ismert jelentéstartalmára vonatkozóan ld.: Schnorr v. Carolsfeld, *Repraesentatio* 103 skk. o. és Hofmann, *Repraesentation* 38 skk. o.

¹² A *repraesentatio* mindig a *persona* szóval együtt jelenti a képviseletet. Ld. Hofmann, *Repraesentation* 165. o.

¹³ Hofmann, *Repraesentation* 160. skk. o.

¹⁴ Martinus „*alteri stipulari nemo potest*” elvet áttörő, igen haladónak minősített tételével kapcsolatban ld.: Müller, *Die Entwicklung* 44 skk. o., Wesenberg, *Verträge* 102–104. o. és uő., *Aus der Geschichte* 122. o.

¹⁵ A római jogot sok tekintetben kritikusan szemlélő Hofman képviselettel kapcsolatos felfogására nézve ld.: Müller, *Die Entwicklung* 96 skk. o.

¹⁶ Összefoglalóan ld.: Bauer, *Die Entwicklung des Rechtsinstituts* 49–63. o., Everding, *Die dogmengeschichtliche Entwicklung* 19–26. o. és Müller, *Die Entwicklung* 123–143. o.

d) A természetjog korában német földön keletkezett kódexek, a Codex Maximilianus Bavaricus Civilis és a porosz Allgemeines Landrecht a közvetlen képviselet intézményét egyértelműen a megbízáshoz kapcsolják. A joghatások képviselt személyében való közvetlen beállításának feltétele – hasonlóan a francia Code civil-hez és az OPTK-hoz – a képviselőnek a képviselt megbízása alapján való eljárása.¹⁷ Mindkét kódexre jellemző tehát a direkt képviselet egyfajta szubjektív jellegű identitáshoz kötése. Erre adott esetben éppen a mandatum mint szerződés utal. Az ún. szabad képviseleti viszonyok, amelyeket legjobban a nem hierarchikus kapcsolaton felépülő megbízás jelképez, háttérbe szorítják a képviselő és a képviselt személyének korábban függőségi viszonyon felépülő azonosságát és a belső valamint a külső viszony egymásbaolvadását eredményezik.

Ez a szemlélet jellemzi a már említett két német kódexhez lényegében hasonló gazdasági és szellemi feltételek között létrejött francia Code civil és az OPTK képviseletre vonatkozó szabályozását.¹⁸ Mindkét korai burzsoá törvénykönyvben a képviselet intézménye szinte elválaszthatatlanul összefügg a megbízással.¹⁹ Ez a megközelítési mód kifejezésre jut az elméleti irodalomban is. A képviseletet mint sui generis jogintézményt Savigny tárgyalja első ízben a kötelmi jog általános részében.²⁰ A Savigny-t megelőző irodalom a képviseletet a perbeli procuratorhoz, a mandatumhoz vagy az actiones adiecticiae qualitatis-hoz kapcsolta.

e) A pandektisztika képviselői a szubjektív alapú közvetlen képviselet igazolására nagymértékben – persze preconcepcióra építve – használják fel a római jogi forrásokat. A már más vonatkozásban említett Savigny-tól származó Geschäftsherrntheorie és a Puchta nevével fémjelzett Zessionstheorie egyaránt figyelmen kívül hagyja az objektív jellegű személyi kapcsolaton felépülő képviseletet.

Az európai kontinensen a XIX. század derekáiig terjedő időszakban megalkotott törvénykönyvek rendelkezéseit és az irodalomban uralkodóvá vált nézeteket egyaránt a képviselet egyfajta szubjektív jellegű megközelítése jellemzi. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a képviselt személyében beálló direkt joghatások alapján a képviseleti hatalommal mást (a képviselőt) felruházó képviselet képviseletre irányuló akarata képezi.²¹ A képviselt képviseletre irányuló akarata, mint a képviseletet lehetővé tevő szubjektív elem elismerése évszázados elméleti, sőt ideológiai megfontolások eredménye.²² A képviseletnek ez az alapja tehát teoretikus jellegű. Az elmélet mögött a gazdasági viszonyokat tekintve a feudális kereteket, köteleket már széttrö, de a mind jobban kibontakozó

¹⁷ További feltétel még, hogy a képviselővel szerződő harmadik fél tudjon partnere megbízotti minőségben való eljárásáról (Cod. Max. 4. rész, 9. fej. 7. §; PALR I. 13. 85. §. (A két kódex képviselettel kapcsolatos szakaszainak elemzését ld.: Bauer, Die Entwicklung des Rechtsinstituts 64–76. o. és Everding, Die dogmengeschichtliche Entwicklung 26–34. o.

¹⁸ Ld.: Code civil 1984 §§. és OPTK 1002 §§.

¹⁹ Figyelemreméltó, hogy az OPTK egyik tervezete, a Martini-féle ún. Östervezet (1796) elválasztja a mandatumot a képviseleti hatalomtól. Zeiller azonban ezt a korántsem jelentőség nélküli konstrukciós formát elejti. Vö.: Kiesel, Stellvertretung 126. o.

²⁰ Savigny, C. Fr.: System des heutigen römischen Rechts (1840) III. k. 113. §. Vö.: Mitteis, Die Lehre von der Stellvertretung 80. o. Savigny a képviselettel részletesebben Das Obligationenrecht als Theil des heutigen römischen Rechts c. könyvében (II. k. Berlin 1853. 56. §.) foglalkozik.

²¹ Ld. ebben az összefüggésben: Bucher, Organschaft 45. o.

²² Kaser a Francia Polgári Forradalom szabadságesszméjének is szerepet tulajdonít a szubjektív jellegű direkt képviselet elismerésében. Ld.: Kasser sulla rappresentanza 267. o.

tőkés kereskedelmi viszonyokat követni nem tudó árukapcsolatok vannak. Természeteszerű az, hogy a kontinensen is mind jobban – elsősorban Németországban – kibontakozó egyre nagyobb mérvű kereskedelmi kapcsolatok az autonómmá váló kereskedelmi jog bázisán felépülve a korábbi korszak képviselési konstrukciója módosításának igényét is magukkal hozzák.

f) Az alapkötelem (mandatum, belső viszony) és a külső viszony egymástól való elválasztásának lehetőségét a képviselt-képviselő közötti objektív kapcsolaton felépülő kereskedelmi képviselés kialakulása eredményezi. A múlt század derekán keletkezett Német Kereskedelmi Törvényben szabályozott cégvezető (Prokurist) és kereskedelmi meghatalmazott (Handlungsbevollmächtigte) jogi helyzetét a forgalom igényeinek és nem az évszázadokon át gondosan kidolgozott elméleti alapoknak a figyelembevétele jellemzi. Döntővé a képviseletről származó teljhatalom (Vollmacht) révén teremtett, a belső kapcsolattól teljesen független jogi látszat válik.²³ Ez a jogi látszat, mint a direkt képviselési joghatást kiváltó jogi tény, lényegét tekintve különbözik attól a bázistól, amely a magánjog területén a képviselt közvetlen jogszerzéséhez ill. kötelezéséhez vezet; ti. a szubjektív jellegű, a képviselésnek a képviselésre irányuló akaratától.

A német kereskedelmi jogban a képviselés körében kizárólagos jogi jelentőségre emelkedő jogi látszat mögött nézetünk szerint dogmatikailag az „identitas personarum” húzódik meg. Ezt a feltételezésünket támasztja alá az, hogy a német HGB 1857-ben meginduló szerkesztési előmunkálatai során a szerkesztők nem kívánnak koruk főbb elméleti irányzatai egyikéhez (pl. Savigny-hoz) sem csatlakozni.²⁴ A kereskedelmi jogban a kereskedő és a képviselő kapcsolata lényegesen különbözik az ún. szabad képviselési viszonyoktól, mivel az előbbi viszonylatban nem az akaratautonómián felépülő magánjogi megbízás, hanem a hierarchikus kapcsolat elemeit magában foglaló alkalmazó-alkalmazott viszony játszik döntő szerepet.²⁵ Ez a tétel történetileg is alátámasztható, figyelemmel arra, hogy a kereskedelem területén már a középkori Németországban a szerződő képviselő a kereskedő-képviselt alkalmazottja.²⁶ Éppen ez a túlnyomórészt alkalmazó-alkalmazott, alá-fölérendeltséget magában foglaló objektív viszony az, amely megteremti a képviselő és a képviselt közötti feltétlen identitást. Ez a mintegy vélelmezett azonosság az alapja a teljhatalom belső viszonytól történő elhatárolásának.

g) Rendkívül érdekes és sajátos az, hogy a gyakorlat igényei által formált, elméleti töltés nélküli kereskedelmi képviselés a magánjogi elméletre és kodifikációra egyaránt milyen nagy hatást gyakorolt. Talán nem véletlen, hogy Jhering éppen a Kereskedelmi Törvény szerkesztésének megindítását nem sokkal követően jut arra a következtetésre, hogy a képviselés joghatása a belső viszonytól teljes mértékben független.²⁷ Laband az első, aki a teljhatalmat a belső viszonytól (megbízás) a kereske-

²³ Bucher, Organschaft 45. o.

²⁴ Ld. Protokoll 1. rész 2. olvasás 78. o. Idézi: Bauer, Die Entwicklung des Rechtsinstituts 113. o.

²⁵ A XX. századra nézve Ballerstedt tesz különbséget egyfelől az ún. szabad képviselési viszonyok és másfelől a Prokura valamint a Handlungsvollmacht között. Ld.: Ballerstedt, Zur Haftung für culpa in contrahendo 515. o.

²⁶ Ld.: Everding, Die dogmengeschichtliche Entwicklung 17. o.

²⁷ Ld.: Jhering, Mitwirkung 120. o.

delmi jogi képviselet mintájára következetesen elhatárolja.²⁸ Jellemző a kereskedelmi jogi képviselet által elindított elméleti „forradalomra”, hogy Thöl, aki pedig korábban még a közvetlen képviselet intézményét tagadja, éppen a HGB 52 §. (3) és 298 §. (1) alapján jut el a direkt képviselet elismeréséhez.²⁹

A jogi látszaton felépülő, objektív jellegű, a külső és a belső viszonyt élesen elkülönítő kereskedelmi képviselet igen hamar elismert konstrukcióvá válik a magánjogi kódexekben. Az 1861-es száz PTK az első kódex, amelyben a megbízás és a képviselet elválasztása törvényi elismerést nyer.³⁰ A német kereskedelmi jog hatása érződik a svájci Kötelmi Jogi Törvény (1881) magánjogi és kereskedelmi jogi képviseletet szabályozó szakaszaiban.³¹ Végül sok vonatkozásban a kereskedelmi jogi képviseleti tan képezi alapját a BGB képviselet-konstrukciójának, amennyiben ez a kódex is elhatárolja a teljhatalmat a megbízástól, mint alapviszonytól.

h) Összegezve megállapítható, hogy több-kevesebb következetességgel a múlt századi német kereskedelmi jogi törvénynek a jogi látszat, azaz a szubjektív jellegű belső kapcsolatra nem támaszkodó objektív képviseleti konstrukciója mind a magánjogi elméletben, mind pedig a kodifikációban – elsősorban a német nyelvterületen³² – uralkodóvá válik.³³ Ez a belső és külső viszony szétválasztására építő³⁴ objektív jellegű konstrukció azonban elismerve, hogy a magánjog területén a forgalmi biztonság igényei kielégítésére képes, számos, igen súlyos dogmatikai problémát vet fel, melyek elemzésére a tanulmány elméleti részében térünk ki.

B) Az angol–amerikai jog

a) Az angol–amerikai jog ügyleti képviseletre vonatkozó tételei, elvei figyelembevételével – amelyeknek mint egy lehetséges dogmatikai konstrukcióra utaló szabályoknak van szerepük – az antik jogok képviselettel kapcsolatos intézményeinek kutatása területén mindeddig elmaradt. Még az egyébként az összehasonlítási alapot nem csupán a német dogmatikára korlátozó Rabel sem tartotta szükségesnek azt, hogy az angol–amerikai jog

²⁸ Ld.: Laband, Die Stellvertretung 184 skk. o.

²⁹ Összefoglalóan ld.: Everding, Die dogmengeschichtliche Entwicklung 79 skk. o. és Bauer, Die Entwicklung des Rechtsinstituts 94 skk. és 141 skk. o. Ugyancsak Thöl az, aki a kereskedelmi jog képviseletét elválasztja a magánjogi képviselettől. Ld.: Everding, Die dogmengeschichtliche Entwicklung 83. o. Megjegyezzük, hogy Everding ezt a fontos különbségtételt hibásnak tekinti.

³⁰ Ld.: Cohn, Das rechtsgeschäftliche Handeln 265. o. 4. j.

³¹ Az elméleti irodalom mellett nagy hatással volt a szerkesztőkre a német kötelmi jogot szabályozó ún. Drezdai Tervezet. Ld.: Guhl, Das schweizerische Obligationenrecht 21. o.

³² A francia Code civil például nem tesz különbséget a magánjogi és a kereskedelmi jogi meghatalmazás között. A Cc 13. fejezetében szereplő rendelkezések a „mandat civil”-re és a „mandat commercial”-ra egyaránt alkalmazhatók. Vö.: Berger, Das Statut der Vollmacht 38. o. Ezért itt továbbra is szoros a belső viszony és a képviselet kapcsolata.

³³ Ez még nem jelenti azt, hogy a képviseleti jogban – a magánjog területén – ne volna továbbra is döntő jelentőségű a képviseleti hatalmat adó személy képviseletre irányuló akarata a direkt joghatások beállása körében. Ld. például a svájci Kötelmi Jogi Törvény 36. § (2)-val kapcsolatban: Bucher, Organschaft 33 skk. és 45. o. A jogi látszat nem kizárólag vezet direkt joghatások beállásához.

³⁴ 1900 után nincs olyan magánjogi kódex, amely ezt a két viszonyt valamilyen formában el ne választaná. Ld.: Müller–Freienfels, Die Vertretung 2 skk. o.

agency intézményét alapul vegye a hellén és a római jog képvisellel kapcsolatban álló intézményei kutatásánál.³⁵ Ez a mintegy ösztönös húzódózás az angol jog megfelelő megoldásainak mércéül történő felhasználásától általában jellemzi már a XIX. században a képviseletre vonatkozó elméleteket.³⁶ Megítélésünk szerint a tudatosan vagy kevésbé tudatosan a pandektisztika „béklyóiban” vergődő jogi romanisztika átvette, követte s követi jelenleg is ezt az angol–amerikai jog összehasonlítási alapul való felhasználásával kapcsolatos elutasító nézetet.

Az angol–amerikai jog megfelelő normáinak és elméleti tételeinek eszközjellegű felhasználását – a képviseletre vonatkozó lehetséges dogmatikai megoldások teljessé tétele céljából – nem gyengíti az a körülmény sem, hogy azok a római joggal nincsenek „genetikai” természetű kapcsolatban.³⁷ A modern jogok tételeinek átfogó elemzését ugyanis nem az antik jogokkal való közvetlen vagy áttételes kapcsolat indokolja, hanem elsősorban a helyes összehasonlítási alap megválasztása. Ebben a vonatkozásban pedig nézetünk szerint a szigetországban kialakult agency egyenrangú a kontinens jogrendszereiben kialakult képviselettel. Az elméleti megközelítést az agency területén is megelőzi az összehasonlítás teljességének eszközéül szolgáló történeti megközelítés, amely feltárja a ma érvényes megoldás gyökereit.

b) Az angol jogban a XVII–XVIII. században a képviselőre utaló agent kifejezés nem használatos. Az agency-vel még Blackstone Kommentárjai alfabetikus mutatójában sem lehet találkozni. Ez persze még nem jelenti azt, hogy ez az intézmény a XVIII. század végén már ne lett volna ismert.³⁸ Nehezíti az agency kontinentális jogokban ismert ügyleti képviselettel való összehasonlítását az a később még elemzésre kerülő körülmény, hogy ez az intézmény magában foglalja az agent-principal viszony mellett a történetileg nyíltan hierarchikus kapcsolatot feltételező master-servant viszonyt is.³⁹ Az eredetileg egyértelműen alá-fölérendeltségi viszonyon alapuló master-servant viszony agency-hez tartozása már önmagában következtetni enged arra, hogy ez az intézmény eleve ilyen természetű kapcsolaton nyugodott.⁴⁰ Ezért – legalábbis történetileg – nem megalapozatlan Holmes nézete, amely szerint az agency alapjául a késő-középkorban az agent és a principal azonosságának fikciója – melynek alapja az ún. domestic status – s nem a szerződés szolgál.⁴¹ Nem áll ellentétben ezzel az identitás fikcióval Würdinger feltételezése, amely szerint a családi viszonyokon belül jelentkező családfői hatalom (Munt-viszony) képezi az agency alapját.⁴²

³⁵ Vö.: Rabel, *Stellvertretung*, uő., *Eine neue Voilmachtsurkunde* és uő., *Systasis*. Egyik tanulmányában sem merül fel részéről az agency-vel való összevetés igénye.

³⁶ Vö. ezzel kapcsolatban: Levy–Ullmann, *La contribution* 341. o.

³⁷ Vö.: Fridman, *The Law of Agency* 3. o., Hunbury, *The principles of Agency* 3. o. és Würdinger, *Geschichte der Stellvertretung* 14. és 445. o.

³⁸ Ld.: Levy–Ullmann, *La contribution* 341. o.

³⁹ A gazdag irodalomból ld.: Bowstead on *Agency* 2. o., Mechem, *Outlines* 3. és 10. sk. o., Seavey, *Handbook* 2. és 8. o. és Hunbury, *The principles of Agency* 10. o.

⁴⁰ Vö.: Levy–Ullmann, *La contribution* 345. o.

⁴¹ Ld.: Holmes, O. W.: *The History of Agency in Select Essays in Anglo–American legal History* 3. k. 367 skk. o. Idézi: Würdinger, *Geschichte der Stellvertretung* 10. sk. és 447. o. Würdinger Holmes identitás-fikcióját azon az alapon bírálja, hogy szerinte az agency bázisát az ún. Munt-viszony jelenti. Ld. még: Levy–Ullmann, *La contribution* 358 skk. o.

⁴² Ld.: Würdinger, *Geschichte der Stellvertretung* 346 sk., 448. és 454 sk. o.

c) Kisebb szerephez jut a hierarchikus kapcsolat abban a Kancelláriai Bírósági gyakorlatban, amely analógiaképpen a képvisleti viszonyok jogi elismerése eszközéül a trust-viszonnyal való operálást tekinti.⁴³ Nézetünk szerint nem kis mértékben ez a tény vezeti Pollock-ot és Maitland-et arra a meggyőződésre, hogy az agency már eredetileg is a trust részét képezte.⁴⁴ Természetesen nem lehet kizártnak tekinteni azt sem, hogy a kancellár éppen az eredeti kapcsolat alapján használta fel a trust intézményét az agency kerülő úton történő elismerésére. Talán a trust-tal való kapcsolat teremti meg a formailag közvetett képviselet (az ún. undisclosed agency) direkt joghatásokkal való beépülését az egységes agency-be.⁴⁵

Az agency fent említett jogi elismerési formái azonban csupán a Common law és az equity területére szorítkoznak. Az agency valódi, praxis által igen nagy mértékben igényelt elismerése kiváltképpen a Maritime law és a Mercantile law területén jelentkezik.⁴⁶ A mind jobban kibontakozó kereskedelmi viszonyok eredményeként a XVII. századtól kezdve megjelenik az önállósult principal-servant viszony. Ez jelenti a modern agency fejlődésének egyik szálát. A Maritime law területén alakul ki lényegében ugyanabban a korszakban a principal szerződéses felelősségének elismerése, melynek értelmében a hajótulajdonos felelősséggel tartozik az agent által kötött szerződésért abban az esetben is, ha arra nem adott felhatalmazást. A Mercantile law és a Maritime law szférájában nyer elismerést a hierarchikus (amennyiben master-servant vagy családő-családtag kapcsolatról van szó az agent esetében) vagy a fiduciárius (ha az agent helyzete a trustee-éhoz hasonló) kapcsolattól eltérő, azoktól önállósult, szabadabb, bár a kontrollt teljesen ki nem záró principal-agent viszony.

d) Ez az új típusú principal-agent kapcsolat azonban sajátos módon ugyanúgy objektív jellegű, tehát nem feltétlenül szerződésen alapuló viszony, mint a „fiction of identity”-t (Holmes) erősebben kifejezésre juttató Common law-ban és az equity-ben kialakuló agency. Nem véletlen, hogy az irodalom szinte egységes abban a kérdésben, elegendő-e a pusztá konszenzus az agency-hez. A válasz döntő többségében igen,⁴⁷ mivel nem feltétlenül szerződéses kapcsolat az alapja az objektív jellegű, kívüljár felé irányuló fiction of identity-nek. Nézetünk szerint ez a belső kontraktuális viszonytól függetlenned, elsődlegesen harmadik személyek felé irányuló modern agency mintegy eredője a Common law⁴⁸ és a kereskedelmi kapcsolatokat jogilag tükröző Mercantile law és Maritime law agency-vel kapcsolatos konstrukcióinak, amennyiben a principal-agent viszony azonosságának gondolatát juttatja kifejezésre.

⁴³ Ld.: Fridman, *The Law of Agency* 5 sk. o.

⁴⁴ Ld.: Pollock–Maitland, *History of English Law* II. 228. o. Idézi: Würdinger, *Geschichte der Stellvertretung* 306. o.

⁴⁵ Igazat kell adnunk Würdingernek, aki szerint azért nem tisztázható pontosan a trust (Treuhand) és a képviselet kapcsolata, mert az angol jogban a közvetett képviselő is agent. Ld.: Würdinger, *Geschichte der Stellvertretung* 305 skk. o.

⁴⁶ Vö.: Fridman, *The Law of Agency* 6 skk. o.

⁴⁷ Ld.: Bowstead on Agency 1. ol. Seavey, *Handbook* 4. o., *American Restatement of the Law of Agency* 26a §. Összefoglalóan ld.: Fridman, *The Law of Agency* 10 sk. o. és Zweigert–Kötz, *Einführung* 118. o. Van olyan nézet is, amely szerint az agency kontraktuális viszony. Ld.: Mechem, *Outlines* 5. o.

⁴⁸ Az equity nem játszik fontos szerepet a sui generis agency elismerésében, amit igazol, hogy a kancellárnak ezen a területen csekély befolyása volt. Vö.: Würdinger, *Geschichte der Stellvertretung* 464 sk. o.

III. Az ügyleti képviselet elméleti kérdései

A) A kontinentális jogok

a) A tágabb értelemben vett képviselet nem csupán a privátautonómián (jogügyleten) nyugvó, más helyett történő eljárást foglalja magában, hanem átfogja a szervezeti, valamint a törvényen és hatósági aktuson alapuló szervezeti képviseletet is.⁴⁹ Van olyan nézet is, amely szerint a saját jogon eljárást feltételező ún. Treuhand is a képviselet része.⁵⁰ A tágabb értelemben vett képviselet igen szerteágazó volta készítette például Müller–Freienfels-t a képviselet egységes jogi alakzatának tagadására.⁵¹ A képviselet szűkebb jelentésében azonban csupán az ügyleti képviseletet fogja át. Mi a továbbiakban csak ennek, a jogügyleti felhatalmazáson nyugvó képviseletnek általános történeti és elméleti, valamint dogmatikai kérdéseivel foglalkozunk.

b) A képviselt jogképességének lehetőségeit kiszélesítő jogügyleti képviseletnek⁵² a pandektisztika kibontakozása korában keletkező, ma is irányadónak tekintett tudományos fogalmi⁵³ jegyei a következők: a. a képviselő a képviselt felhatalmazása alapján, ennek keretein belül jár el; b. a képviselő a harmadik személlyel az ügyletet e minőségét feltárva, a képviselt fél nevében, az ő részére köti meg.⁵⁴ Az irodalomban uralkodónak számító többségi álláspont ezeknek a feltételeknek együttes fennforgásához köti azt, hogy a képviseltnél a jogok és kötelezettségek közvetlenül keletkezzenek, módosuljanak vagy szűnjének meg.

c) A képviselet fogalmának a. és b. pontokkal jelzett elemei azonban egyaránt vitathatók. Az a. pontban feltételként szereplő képviseleti hatalom két kódexben sincs a képviselői minőség feltételül szabva. (BGB 177. §. (1), 178. §. (2), 179. §. és a svájci Kötelmi Jog Törvény – a továbbiakban OR – 38. §. (1). A jelzett szakaszok ugyanis a más (a képviselt) nevében, képviseleti hatalom nélkül eljáró személyt is képviselőnek nevezik.⁵⁵ E szakaszok alapján a képviselet tényállásának nem elengedhetetlen kelléke a képviseleti hatalom. Ez utóbbi csak a direkt joghatások beállásának feltétele, de nem magának a képviseletnek. Kiesel mutat rá arra, hogy a BGB képviseleti hatalom nélküli képviseletet megengedő rendelkezése a gyakorlat igényei kielégítését szolgálja.⁵⁶ Nem

⁴⁹ Az igen gazdag irodalomból összefoglalóan ld.: Guhl, Das schweizerische Obligationenrecht 115 skk. o., BGB–RGRK (a praxis területén) 582 sk. o., Szovjetszkoje grazsdanszkoje pravo 226. o. és Welser, Vertretung 14. o.

⁵⁰ Vö.: Guhl, Das schweizerische Obligationenrecht 116. o. és BGB–RGRK 582–584. o.

⁵¹ Müller–Freienfels, Die Vertretung 335 skk. o.

⁵² A szovjet jogirodalom a képviseletben a képviseltet illető alanyi jogok és terhelő kötelezettségek megvalósításának eszközét látja. Vö.: Szovjetszkoje grazsdanszkoje pravo 226. o.

⁵³ Ld.: Pólay, A pandektisztika 40 skk. o. A technikus értelmű „Stellvertretung” kifejezés már korábban ismert volt. Megjegyezzük, hogy ez a szó első ízben nem Mühler-bruch-nál, – mint Wenger állítja (ld.: Wenger, Die Stellvertretung 7. o. 4. j.) – hanem Zeillernél található. Vö.: Müller, Die Entwicklung 141. o.

⁵⁴ Összefoglalóan ld.: BGB–RGRK 577. o., Leonhard, Allgemeines Schuldrecht 351. o., De Ruggiero, Istituzioni 92. o., Krainz, System 305. o., Thur–Siegwart, Allgemeiner Teil 304. o., Kelemen, Néhány kérdés 2. o. és Szovjetszkoje Grazsdanszkoje pravo 225. o.

⁵⁵ Vö.: Kiesel, Stellvertretung 1. o.

⁵⁶ Ld.: Kiesel, Stellvertretung 5. o.

szabad ugyanis megfedkezni arról, hogy a gyakorlatban a képviseleti hatalom túllépése a képviselő részéről éppen a képviselet érdekében történik. Ez a magyarázata a képviseleti hatalom nélküli képviselet esetei (Anscheinsvollmacht, Duldungvollmacht) bővülésének. (A képviseleti hatalom más vonatkozásban is problematikus kérdésére a továbbiakban még visszatérünk.)

d) A b. pontban szereplő elemek között említett képviselői minőség feltárásának követelménye szintén vitatható. A képviseletet a német irodalomban az ún. Offenheitsgrundsatz uralja.⁵⁷ Ennek alapján a képviselt nevét meg nem nevező, személyét fel nem táró ún. Handeln für den, den es angeht⁵⁸ esetében a BGB 164. §. (2) alapján a joghatások nem a képviselt, hanem ellenkezőleg, a képviselő személyében állnának be. Mégis, mivel a harmadik számára nyilvánvaló — szemben a közvetett képviselettel,⁵⁹ amikor egyáltalán nem tud arról, hogy képviselővel áll szemben —, hogy a vele szerződő más számára köt ügyletet, a személyét tekintve pontosan meg nem jelölt képviselt válik közvetlenül jogosulttá ill. kötelezetté. Ma már ez az eredetileg (még az 1930-as években) önálló, a képviselettől különböző kategóriának tekintett konstrukció a képviselet (közvetlen képviselet) szerves része.⁶⁰ Feltétel természetesen, hogy a harmadiknak közömbös legyen a vele szerződő partner személye, mivel ebben az esetben a BGB 164. §. (2)-ben védett érdek meghiúsul.⁶¹ Ez érvényes a kérdéses konstrukció mindkét esetkorére: akár már meghatározott a képviselt személye, akár csak később, az ügyletkötést követően kerül meghatározásra.⁶²

B) Az angol–amerikai jog

a) Az angol–amerikai jog az agency fogalmát — amely egyébként is csak korrekciókkal felel meg a kontinentális jogrendszerek képviselet-fogalmának — igen tágan értelmezi.⁶³ A principalnak az agent deliktumáért történő felelősség tétele például — az ún. doctrine of respondeat superior alapján — egyértelműen a master deliktuális felelősségére utal.⁶⁴ Más szavakkal, a master-servant viszony jogi jellemzői mind a mai napig hatással vannak a principal-agent viszonyra. A Common law-nak az agency-re vonatkozó

⁵⁷ Vö.: Müller–Freienfels, Die Vertretung 16 sk. o.

⁵⁸ E konstrukció részletes elemzését ld.: Cohn, Das rechtsgeschäftliche Handeln és Welser, Vertretung 249 skk. o.

⁵⁹ Cohn szerint ez a kategória még, mint a jogügylet alanya személyének nyitvatartásával való ügyleti cselekvés, a jogügyleti cselekmény tartalmának tanához, s nem pedig a képviselethez tartozik. Ld.: Cohn, Das rechtsgeschäftliche Handeln 12 sk. és 248 sk. o. Megjegyezzük, hogy már a szerző korábban az irodalomban uralkodó többségi vélemény az ide tartozó eseteket a képviselet tényállása körébe sorolta. Vö.: Cohn, Das rechtsgeschäftliche Handeln 11. o. l. j.

⁶⁰ Ld.: Welser, Vertretung 249. o. 19. j. Az olasz jogban erre a konstrukcióra a „contratto per persona da nominare” hasonlít. Codice civile 1401–1405 §§. Vö.: Santoro–Passarelli, Dottrine generali 293–295. o. és Scognamiglio, Contratti 83–84. o.

⁶¹ Vö.: BGB–RGRK 586. o. és Welser, Vertretung 250. o.

⁶² Ld.: Welser, Vertretung 249. o. 19. j.

⁶³ Vö.: Zweigert–Kötz, Einführung 115 sk. o. és Hulsbury, Laws of England 701. §. 418 skk. o.

⁶⁴ Vö.: Zweigert–Kötz, Einführung 115 sk. o.

elméleti alapkoncepciója hiánya miatt nem ismeretes az agency pontos definíciója.⁶⁵ Az agency részét képezi az egyértelműen hierarchikus kapcsolaton nyugvó master-servant viszony.⁶⁶ Még az egyébként ritkán használatos representation kifejezés is átfogja ezt a kapcsolatot.⁶⁷ Ez a történeti gyökerekre visszanyúló, nyíltan alá-fölrendeltségi viszonyra mutató kapcsolat az agency igen általános jogirodalmi meghatározásában is erősen tükröződik.

b) Az agency ugyanis e definíció szerint két (vagy több) személy közötti konszenzuális, bizalmi (fiduciárius) viszony, amelynek alapján a principal-nak (aki többé-kevésbé a képviselt pozíciójában van) jogában áll az agent (aki többé-kevésbé a képviselő helyzetében levő személy) ellenőrzése és az agent-nek hatalmában áll a principal jogviszonyainak befolyásolása.⁶⁸ Lényeges eleme az agency-nek e meghatározás szerint a principal-nak az agent tevékenysége fölött gyakorolt ellenőrzési joga. A kontroll ténye – bármennyire is formális – különbözteti meg az agent-öt az ún. independent contractor-tól.⁶⁹ A kontinentális jog képviselőjével egyenértékű agent-öt a servant-től az ellenőrzés ténye határolja el.

c) Az említett definíció további fontos elemeit jelentik a konszenzus (consent) és az authority. Bár – mint erre Mechem utal⁷⁰ – az agency szerződéses kapcsolaton nyugszik, mégis nem fogalmi jegye a principal-agent viszonynak a szerződéses kapcsolat.⁷¹ A konszenzuson nyugvó kapcsolat hangsúlyozása más oldalról azt jelenti, hogy a belső viszony is szerves részét képezi az agency-nek.⁷² A pandektisztikában kialakuló képviselet fogalomtól eltérően tehát nem válik el mereven a belső, az esetek jelentős hányadában megbízás formáját öltő viszony a külső viszonytól. A továbbiakban még önállóan is elemzésre kerülő képviseleti felhatalmazást jelentő authority az agency külső elemét jelenti. Az authority alapján nyer legitimációt az agent a harmadikkal való ügyletkötésre. Sajátos ez a legitimáció annyiban, hogy az agent nem köteles – a kontinentális megoldástól eltérően még elméletileg sem – a principal nevében fellépni.^{72a} A principal történeti gyökerű ellenőrzési joga, a principal-agent közötti fiduciárius, nem feltétlenül szerződésen nyugvó kapcsolat, a belső- és a külső viszony gyakorlati egybefonódása,

⁶⁵ Ennek oka valószínűleg a Common law szokásjogi jellegében kereshető. Ld.: Levy–Ullmann, *La contribution* 347. o.

⁶⁶ Ld.: Seavey, *Handbok* 2. o.

⁶⁷ Mechem, *Outlines* 3. o.

⁶⁸ Ld.: Seavey, *Handbook* 2. o., Bowstead on Agency 1. o., Fridman, *The Law of Agency* 24. o. és Hulsbury, *Laws of England* 701.§. 418. sk. o.

⁶⁹ Vö.: Fridman, *The of Agency* 22. o. és Korte, *Die actual authority* 3. o.

⁷⁰ Mechem, *Outlines* 5. o.

⁷¹ Az amerikai Restatement of the Law 1958-as, átdolgozott kiadása Agency-vel foglalkozó részének 26. § (a) pontja sem szabja az agency feltételül a principal-agent közötti szerződéses kapcsolatot. Ld.: Zweigert–Kötz, *Einführung* 118. o. Seavey is hangsúlyozza, hogy elegendő az egyszerű konszenzus. Ld.: Seavey, *Handbook* 4. o.

⁷² Vö.: Korte, *Die actual authority* 12. o.

^{72a} Ez az ingó dolgok adásvételével kapcsolatos nemzetközi képviseletről szóló egységes törvény megalkotásánál számos probléma előidézője. Ld.: Eörsi, Gy.: A kereskedelmi képviseletek joga egységesítésének két problémája, *Jogtudományi Közlöny* 26/1971. 11. sz. 491 skk. o. Eörsi éppen az agency-t hozza fel példaként a burzsoá jogokon belül jelentkező konvergencia strukturális akadályára. Ld.: Eörsi, Gy.: Összehasonlító polgári jog, Bp. 1975. 357. sk. o.

elméleti igényű szét nem választása és az agent saját nevében történő harmadikkal való ügyletkötése jelentik a pandektisztika képviselet fogalmától való főbb eltéréseket. Ezek a különbségek képezik alapját a képviselet egyes konkrét kérdései vizsgálata során jelentkező további eltéréseknek is.

IV. A közvetlen és a közvetett képviselet kapcsolata a tételes jog, az elmélet és a gyakorlat tükrében

A) A kontinentális jogok

a) A közvetlen és a közvetett képviselet közötti megkülönböztetés a modern jogokban is él. Ennek nem csupán történeti és elméleti oka van, hanem tételesjogi alapja is. Az európai kontinens államainak joga a képviselő saját nevében való ügyletkötése esetén a joghatásokat nem a képviselt, hanem az ügyletet ténylegesen létrehozó képviselő személyéhez kapcsolja. Nem jelentőség nélküli tehát – a joghatások szempontjából – a képviselő saját vagy a képviselt nevében történő ügyletkötése.⁷³ Közös vonása a képviselet mindkét fajtájának, hogy a szerződés a képviselő és a harmadik között jön létre,⁷⁴ és pedig függetlenül attól, hogy melyikük személyében állnak be a joghatások.⁷⁵ A két forma között lényegi eltérést tehát az ügylet következményei, a joghatások direkt vagy közvetett beállása jelentik. Ilyen módon a képviselet alapkérdését tekintve van különbség e két forma között.

b) Az egyes kódexek magánjogi (polgári jogi) képviseletet szabályozó szakaszai általában nem foglalkoznak külön a közvetett képviselettel. Nyilvánvaló azonban az, hogy ha a képviselő a saját nevében jár el, az ügylet joghatásai is csak őt érintik. Az OPTK-ban szereplő ún. Bevollmächtigungsvertrag-nak például fogalmi eleme a képviselő nem saját név alatt történő ügyletkötése.⁷⁶ Ha a megbízott (képviseelő) saját nevében köt ügyletet megbízója, a képviselt számára, úgy e kódex 1002. §-a alapján csak a közvetett képviselet tényállása valósul meg.

A BGB viszont semmiféle szabályt nem tartalmaz a közvetett képviseletre vonatkozóan.⁷⁷ A 164. §. (1) alapján azonban következtetni lehet arra, hogy a képviselő saját neve alatt történő ügyletkötése esetén a joghatások az ő személyében állnak be. A svájci jog már figyelemmel van a közvetett képviseletre. Az OR 32. §. (3) utal arra, hogy a képviselő saját nevében való szerződéskötése esetén a képviselt csak engedményezés révén válhat jogosulttá. Ilyen tényállás mellett a joghatások csak akkor állnak be a képviselt személyében, ha a harmadiknak közömbös, hogy kivel szerződik (32. §. (2)).⁷⁸

⁷³ Helyesen állapítja meg Ballerstedt, hogy a közvetlen-közvetett képviselet kérdése nem pusztán logikai probléma. Ld.: Ballerstedt, Zur Haftung für culpa in contrahendo 513. o.

⁷⁴ A tényállást tehát mindkét esetben a képviselő valósítja meg. Vö.: Thur-Sieglwart, Allgemeiner Teil 332. o.

⁷⁵ Ld.: Guhl, Das schweizerische Obligationenrecht 123. o. Az akarati hibák például a képviselő személyében érdekesek, függetlenül attól, hogy ő feltárja-e képviselői minőségét vagy sem.

⁷⁶ Ez következik az OPTK 1002. §-ból. Vö.: Krasnopolski, Österreichisches Obligationenrecht 351. o. 6. j.

⁷⁷ Vö.: BGB-RGRK 578. o.

⁷⁸ Vö.: Thur-Sieglwart, Allgemeiner Teil 333. o.

A francia Code civil 1984. §-a a képviseletet, amely a mandatumhoz kapcsolódik, az OPTK 1002. §-hoz hasonlóan szabályozza. A megbízott (képviselő) saját nevében történő ügyletkötése esetén ún. mandat sans représentation-ról van szó, ami kizárja a közvetlen joghatást.⁷⁹ Az olasz Codice civile is (1388. §) feltételül szabja a direkt joghatások beállításának a képviselt nevében való ügyletkötést. Ha a képviselő saját nevében szerződik a harmadikkal, az 1705. §. értelmében maga válik jogosulttá és kötelezetté. Ez a helyzet abban az esetben is, ha az ügyletet egyébként megbízója számlájára és érdekében kötötte.⁸⁰ Az Orosz Föderáció Polgári Törvénykönyve (404. §. és 406. §.) is a közvetlen joghatások elmaradását kapcsolja a képviselő saját nevében történő ügyletkötéséhez. A mexikói magánjogi kódex megoldása sajátos annyiban, hogy önálló szakaszban szabályozza (2561. §.) a közvetett képviseletet.⁸¹ Egyedülálló az 1924-es Csehszlovák Magánjogi Kódex-Tervezet, amely (128.§§) nem különböztet aszerint, hogy a képviselő saját vagy a képviselt nevében kötött-e ügyletet.⁸² E tervezet szerint a saját nevében eljáró képviselő ügyletei alapján a képviselt közvetlenül válik jogosulttá ill. kötelezetté.

c) A kereskedelmi jogi kódexekben a saját nevében szerződő képviselő ügyleteiből származó joghatások attól függetlenül közvetettek vagy közvetlenek, hogy konkrétan milyen típusú kereskedelmi alkalmazott a képviselő. A cégvezető és a kereskedelmi meghatalmazott még ha saját nevében jár is el, az általa kötött szerződés alapján a képviselt válik jogosulttá ill. kötelezetté.⁸³ A kereskedelmi bizománynál viszont a bizományos személyében állnak be a joghatások.⁸⁴

A közvetett képviselet törvényben is szabályozott fő esete a magánjogban (polgári jogban) és a kereskedelmi jogban egyaránt a bizományhoz, tehát egy a különös részben található szerződéshez kapcsolódik. Csak egy, de tipikus példát említve, az OR magánjogi és kereskedelmi jogi bizományt egyaránt átfogó szakaszai (425 §§)⁸⁵ jelentik a közvetett képviselet fő esetét.⁸⁶ A tételes jogi szabályozást tekintve ilyen módon megállapítható, hogy a közvetett képviselet szinte teljes egészében kiszorult a magánjog (polgári jog) és a kereskedelmi jog általános részéből és csak egy vagy két különös részben elhelyezkedő szerződési típushoz kapcsolódó intézménnyé vált.

d) Az elméleti irodalomban talán valamivel nagyobb szerephez jut a közvetett-közvetlen képviselet kérdésköre. A képviselő saját nevében vagy a képviselt nevében történő szerződéskötése körüli jogi problémák megoldása során még a modern irodalomban is feléled Savigny nuntius-elmélete. Leonhard szerint ugyanis a képviselő azzal, hogy a képviselt nevében cselekszik, azt közli, hogy ő a képviselt helyett (mintegy eszköz

⁷⁹ Vö.: Zweigert–Kötz, Einführung 120. o. és Flour–Aubert, Les obligations 323 skk. o.

⁸⁰ Az 1705. §. nem általános érvénnyel, hanem csupán a megbízás körében rendelkezik a képviselétről.

⁸¹ Vö.: Graf, La representación 32. o.

⁸² Ld.: Cohn, Das rechtsgeschäftliche Handeln 265 sk. o. 5. j.

⁸³ Ld.: 1875. évi XXXVII. tv. 49. § (2)

⁸⁴ De Ruggiero írja, hogy a kereskedelmi bizomány esetében a megbízó azért nem válik direkt jogosulttá ill. kötelezetté, mert a bizományos saját nevében szerződik. Ld.: De Ruggiero, Istituzioni 94. o.

⁸⁵ A svájci jog sajátossága, hogy nincs önálló kereskedelmi jogi kódex. Vö.: Thur–Siegwart, Allgemeiner Teil 4. o.

⁸⁶ Vö.: Thur–Siegwart, Allgemeiner Teil 303. o. 4. j.

minőségben) jár el.⁸⁷ Az irodalomban általános az a nézet, amely szerint — még ha a közvetett képviselet a képviselet egyik fajtájakénti minősége elismerést is nyer — a valódi képviseletet, amelynek lényegét ilyen módon a képviselt személyében beálló direkt joghatások képezik, a közvetlen képviselet jelenti.⁸⁸ A BGB 164. §-hoz kapcsolódó irodalom nagy szerepet tulajdonít a képviselő saját vagy a képviselt nevében való ügyletkötésének.⁸⁹ A francia irodalomban még nagyobb fontosságú a két típus elhatárolása, mivel a törvényi rendelkezések nem adnak egyértelmű választ ebben a kérdésben.⁹⁰ Az irodalmi nézetek elismerik, hogy a Code civil alapján a mandatum abban az esetben is megáll, ha a megbízott (pl. mint bizományos) saját nevében köt ügyletet. Ez az ún. mandat sans représentation. Viszont közvetlen joghatások (ti. a képviselt személyében) csak a valódi représentation esetében állnak be, ami feltételezi a képviselt nevében való ügyletkötést.⁹¹ Az olasz irodalomban is — itt persze a már sokkal egyértelműbb törvényi szabályozáshoz kapcsolódva — általános nézet az, hogy a képviselt közvetlen kötelezéséhez ill. jogosításához a képviselőnek képviselt nevében történő szerződéskötés szükséges.⁹² A szovjet irodalom is hasonló állásponton van. Itt is általános az a nézet, amely szerint a saját nevében szerződő képviselő (pl. bizományos) jogokat és kötelezettségeket a saját személyében szerez ill. vállal.⁹³

e) A tételesjogi (törvényi) szabályozás és az irodalmi nézetek vázlatos áttekintése olyan kép kialakulásához vezethet, mintha a közvetlen és a közvetett képviselet egymástól nagy általánosságban világosan elhatárolt intézmények volnának. Néhány kiragadott törvényi rendelkezés, irodalmi nézet és nem utolsó sorban joggyakorlattal kapcsolatos állásfoglalás alapján azonban világossá válik, hogy mennyire elhamarkodott, alapot nélkülöző ez a látszólag egyértelmű választóvonalat tükröző kép.

Az OR már idézett 32. § (2)-e szerint a joghatások a képviselt személyében állnának be abban az esetben is, ha a képviselő saját nevében szerződik, feltéve, hogy a partner személye a harmadiknak közömbös.⁹⁴ Ennek a törvénynek a 401. §-a kimondja továbbá, hogy a megbízó (képviselet), ha a megbízottal (képviselettel) szemben fennálló kötelezettségeit teljesítette, törvénynél fogva válik jogosulttá abban az esetben, ha a megbízott saját nevében, de a megbízó számlájára kötött ügyletet.⁹⁵ Az OR 425. § (2) értelmében a bizománynál a megbízó (képviselet) annak ellenére követelheti a megbízottól (képviseletől) a tulajdonul szerzett ingó dolgok kiadását, hogy a bizományos a saját

⁸⁷ Ld.: Leonhard, Allgemeines Schuldrecht 351. o. Leonhard szerint ez a körülmény igazolja Savigny nuntius-elméletének helyességét.

⁸⁸ Vö.: Graf, La representation 11. o.

⁸⁹ Vö.: Zweigert–Kötz, Einführung 120. o.

⁹⁰ Ennek az az oka, hogy a Code civil kulcsfontosságú 1984. §-a a képviselőt megbízottnak tekint, márpedig a megbízott az általános szabályok szerint saját nevében is köthet ügyleteket megbízója javára.

⁹¹ Összefoglalóan ld.: Zweigert–Kötz, Einführung 120. o. és Flour–Aubert, Les obligations 323 skk. o.

⁹² Vö.: De Ruggiero, Istituzioni 92. o., Santoro–Passarelli, Dottrine generali 281 sk. o. és Scognamiglio, Controtti 72. o.

⁹³ Vö.: Szovjetszkoje grazdanszkoje pravo 229. o.

⁹⁴ Ld.: Thur–Siegwart, Allgemeiner Teil 333. o.

⁹⁵ E szakasz eredetével kapcsolatban ld.: Cohn, Das rechtsgeschäftliche Handeln 250 sk. o.

nevében szerződött.⁹⁶ Mind a három idézett törvényi rendelkezés arra mutat, hogy a közvetlen képviselet joghatásai a képviselő saját nevében történő ügyletkötése esetében is beállnak. Ugyanez a helyzet a magyar Kereskedelmi Törvény ugyancsak már idézett 49. § (2) alapján; a cégvezető és a kereskedelmi meghatalmazott még ha saját név alatt jár is el, az ügylet joghatásai a képviselt személyében állnak be.

A közvetlen és közvetett képviselet közötti határ feloldásának tendenciája az elméletben is megfigyelhető. Említésre érdemes ebben a vonatkozásban a francia Pilon nézete, amely szerint a más nevében való ügyletkötés a képviseletnek csupán ún. *essentielle*-ja.⁹⁷ A BGB 164. § (2)-ban és az OR 32. § (2)-ban foglalt bizonyos mértékű lazítása a képviselő képviselt nevében való eljárása követelményének (ti. elegendő, ha a körülmények utalnak erre) a francia Code civilből és az OPTK-ból hiányzik. Mégis az irodalom kialakította az eredményét tekintve a BGB és az OR szabályozására emlékeztető megoldást.⁹⁸

A német joggyakorlatot tekintve is arra a következtetésre juthatunk, hogy a közvetlen képviselet mind nagyobb mértékben érvényesül a közvetett képviselet „klasszikusnak” számító területein. A praxis ugyanis elismeri, hogy a közvetett képviselő a vele szerződő harmadik fél szerződésszegése esetén tőle nem csupán saját kárának megtérítését követelheti, hanem a megbízóját ért kár megtérítésére is igényt tarthat.⁹⁹ A gyakorlat tehát elismeri a közvetett képviselet esetében a közvetlen képviseletet jellemző joghatások (adott esetben ez csupán azok egy részére érvényes) beálltát.

A már más vonatkozásban vizsgált „Geschäft für den, den es angeht” konstrukciója is valójában a direkt képviselet jelentős térnyerésére mutat.¹⁰⁰ A német doktrínában kialakuló konstrukció és a közvetett képviselet között nézetünk szerint funkcionális azonosság van. A cél ugyanis mindkét esetben közös: a képviselt személyének fel nem tártása. Ebből következően az említett konstrukció és a közvetett képviselet egyaránt az ún. *Offenheitsgrundsatz*-ot sérti, azzal áll ellentétben.

f) A fenti, különböző területekről vett példák alapján is megállapítható, hogy a közvetlen és a közvetett képviselet között nincs világos, egyértelmű határvonal. A közvetett képviselet területe a tételes jog, az elmélet és a gyakorlat ismétlődő „támadásai” eredményeként mind kisebb körre szorul vissza. Ez a tendencia a magánjog (polgári jog) és a kereskedelmi jog területén egyaránt megfigyelhető. Ez azonban csak az egyik, a felsorolt példák közül levonható következtetés. A másik, nézetünk szerint jóval nagyobb elméleti súlyú konzekvencia az, hogy a képviselet valódi lényege a joghatásoknak a képviselt személyében való direkt beállása, s nem a dogmatika képviselet konstrukciójának szervilis követése. Nem a gondosan kidolgozott dogmatikai megoldás, amelynek egyik lényeges elemét a képviselt nevében való ügyletkötés képezi, követése a cél, hanem a direkt joghatásoknak akár dogmatikailag következtelen módon történő biztosítása.

⁹⁶ A 425. §. (2) értelmezésére nézve ld.: Cohn, *Das rechtsgeschäftliche Handeln* 250. o.

⁹⁷ Ld.: Pilon, *Essai d'une théorie générale de la représentation dans les obligations*, Thèse Cäen 1897. 81. o. Idézi: Cohn, *rechtsgeschäftliche Handeln* 279 sk. o.

⁹⁸ Összefoglalóan ld.: Cohn, *Das rechtsgeschäftliche Handeln* 279 sk. o.

⁹⁹ Ld.: BGB–RGRK 578. o.

¹⁰⁰ Ld.: az 58. és 59. sz. jegyzeteket

B) Az angol–amerikai jog

A Common law területén eredetileg – csakúgy, mint a kontinens jogrendszereiben – jelentősége volt annak – feltéve, hogy nem master-servant viszonyról volt szó –, hogy az agent saját neve alatt vagy a képviselt principal nevében kötött ügyletet.¹⁰¹ Az agent, ha saját nevében szerződött, maga szerzett jogot és vállalt kötelezettséget. A mindennapi élet szokásos ügyleteinél az agent ugyan saját nevében szerződött, de ennek a képviselt szempontjából – mivel a principal jogszerzése gyakorlatilag követte az ügyletkötést – nem volt jelentősége. A vitás esetekben a kancellár beavatkozása biztosította a joghatásoknak a képviseltre történő átszállását. A nagyobb értékű ingatlan-ügyleteknél pedig az agent, márcsak a formasierőségek miatt is, a principal nevében szerződött. A kereskedelmi forgalomban vált általánossá az, hogy az agent saját nevében kötött ügyletet a principal számára. Ezen a területen azonban hamarosan elismertté vált, hogy a joghatások ennek ellenére a principal személyében állnak be. Ilyen értelemben a Mercantile law közvetítésével formálisan is eltűnt a képviselő saját neve alatt vagy a képviselt nevében való szerződéskötéséből adódó, a joghatások beálltának közvetlensége szempontjából jelentős különbség.¹⁰²

b) A modern Common law körében az ún. undisclosed agency¹⁰³ a joghatásokat illetően nem tér el a kontinens jogrendszereiben ismert közvetlen képviselet dogmatikai konstrukciójával lényegében megegyező ún. disclosed agency-től. A modern jogban a factor jelenti az undisclosed agent leggyakrabban előforduló esetét.¹⁰⁴ A factor – ez vonatkozik más agent típusokra is¹⁰⁵ – ha saját nevében köt is ügyletet, a principal-t kötelezi illetve jogosítja.¹⁰⁶

Vezető angol és amerikai jogászok¹⁰⁷ ezt a megoldást egyenesen anomáliának tartják.¹⁰⁸ A kontinens jogászai viszont éppen ellenkezőleg haladónak minősítik.¹⁰⁹ Müller–Freinfels szerint ennek a konstrukciónak az alapját a consideration-tan képezi.¹¹⁰ Az agent és a harmadik között létrejött ügylet e tan szerint ugyanis valójában a principal és a harmadik ügyletének tekinthető. A harmadik érdekeinek védelmét az

¹⁰¹ Vö.: Würdinger, Geschichte der Stellvertretung 449. és 463 sk. o.

¹⁰² Az undisclosed agency-re jellemző, hogy az agent nem rendelkezik ún. apparent authority-vel, tehát a vele szerződő harmadik számára ismeretlen képviselői minősége. Ld.: Seavey, Handbook 7. o.

¹⁰³ Az undisclosed agency tehát csak formailag emlékeztet a közvetett képviseletre. Vö.: Würdinger, Geschichte der Stellvertretung 10. o.

¹⁰⁴ A factor gyakorlatilag bizományos. Ld.: Levy–Ullmann, La contribution 341. o. A factor mint ún. mercantile agent (hasonlóan a broker-höz) saját nevében szerződik. Ezt indokolja az a körülmény, hogy a principal vagyonának birtokában van. Ld.: Hunbury, The principles 13 sk. o.

¹⁰⁵ Az egyes agent-típusok áttekintését ld.: Hunbury, The principles 13 skk. o.

¹⁰⁶ Ld.: Korte, Die actual authority 16. o., Bowstead on Agency 2 sk. o. és Fridman, The Law of Agency 7. és 27. o.

¹⁰⁷ Az amerikai jogban (ld. például a Restatement of Law (Agency) 194. § -át) szintén elismert az undisclosed principal közvetlen kötelezése. Ld.: Korte, Die actual authority 72. o. (Az apparent authority-vel nem rendelkező general agent ügylete révén direkt módon válik kötelezetté a principal.)

¹⁰⁸ Ld. összefoglalóan: Zweigert–Kötz, Einführung 121 skk. o.

¹⁰⁹ Ld. összefoglalóan: Müller–Freienfels, Die „Anomalie” (Rabels Zeitschrift 17(1952) 578 skk. o. és 18(1953) 12 skk. o.

¹¹⁰ Ld.: Müller–Freienfels, Die „Anomalie” Rabels Zeitschrift 17 (1952) 12. o.

angol és az amerikai jog is kellőképpen biztosítja és így a principal személyében beálló joghatásoknak gyakorlati jogi problémák sem képezik akadályát. A harmadik ellen egyrészt nem érvényesítheti igényeit a rejtve maradt principal, ha jogos érdeke fűződik ahhoz, hogy csak az általa ismert szerződő partnernek (az agent-nek) teljesítsen. Az agent-tel szemben felhozható kifogásokat a principal ellen is érvényesítheti.¹¹¹ A harmadik másrészt perelheti a principal-t. Ez a perlési lehetőség csak szűkebb körű korlátozásoknak alávetett (pl. kizárt az, hogy a harmadik a principal személyének ismerete ellenére az agent ellen indítson pert.¹¹²)

b) Sajátos konstrukcióként értelmezhető az az eset, amikor ugyan a principal személye nem ismert a harmadik számára, de az agent-tel szerződő partner tudja, hogy az valakinek a képviseletében köt ügyletet. Az ún. partially disclosed principal vagy az ún. unidentified principal¹¹³ érdekében harmadikkal szerződő agent – ügyletének joghatásai direkt módon a személyét tekintve meg nem határozott képviselt személyében állnak be – helyzete erősen emlékeztet a német jog „Geschäft für den, den es angeht” konstrukciójára. Mindkét esetben ugyanis tudja a harmadik, hogy szerződő partnere valaki más számára köt ügyletet.

c) Természetesen nem közömbös több okból a harmadik számára az, hogy partnere saját maga javára, vagy pedig más valaki részére szerződik. Ez az oka annak, hogy az elmélet, – mint jeleztük – az undisclosed agency intézményével szemben fenntartásokkal él. Igen jelentős, végső soron a principal személyében beálló joghatásokat nem érintő, de mégis ezt a konstrukciót korrigáló Hill-féle ún. agency dual responsibility konstrukciója.¹¹⁴ Ez a konstrukció az agent-öt a harmadik irányában direkt módon is felelőssé téve megóvjá az általa nem is ismert princ.pal vagyoni helyzetétől függő kockázat-vállalástól.¹¹⁵ Az agency with dual responsibility elméletileg nézetünk szerint a közvetett képviselet egyfajta – ugyan nem teljesen egyértelmű – visszacsempészésének tekinthető. Beismerése egyúttal annak, hogy az elvi tisztaságú undisclosed agency praktikus okokból jogilag nem tökéletes megoldás.

C) Következtetések

E rövid áttekintés alapján is levonható az a következtetés, hogy a kontinentális jogrendszerek és az angol és amerikai jogrendszerek képviseletre vonatkozó szabályozása közeledik egymáshoz. S bár a fejlődés útja a két jogcsoportban más és más, mégis sajátos módon éppen az eltérő utak révén valósul meg a közeledés. A kontinens jogrendszerei a közvetett képviselet visszaszorításával biztosítanak mind nagyobb szerepet a direkt képviseletnek. Az angol és az amerikai jog viszont a korábban – a kereskedelmi jog közvetítésével – teljesen „száműzött” közvetett képviselet legalábbis részbeni elismerését (amelynek fontos eszköze az agency with dual responsibility) biztosítja. A közvetett

¹¹¹ Ld. összefoglalóan: Zweigert–Kötz, Einführung 122 skk. o. és Seavey, Handbook 6. o.

¹¹² Ld. összefoglalóan: Zweigert–Kötz, Einführung 124 skk. o. és Seavey Handbook 6. o.

¹¹³ Ld.: Seavey, Handbook 6 sk. o. és Hulsbury, Laws of England 854.§. 512 skk. o.

¹¹⁴ Ld. részletesen: Fridman, The Law of Agency 31. o.

¹¹⁵ Különösen nagy kockázatot vállal a harmadik magára abban az esetben, ha az agent az ügyletkötés körében széles körű önállósággal rendelkezik.

képviselőt egyes esetekben való fenntartása, megőrzése, de tendenciaszerű visszaszorítása az egyik oldalon, a közvetlen képviselő jelentőségének változatlan elismerése, de a közvetett képviselő konstrukciójának beépítése a másik oldalon jelentik a „hasonulás” eltérő, de az eredményt tekintve az azonos megoldáshoz vezető utakat. A két út gondolati bázisa egy- és ugyanaz: a képviselt személyében beálló joghatások számára minél zökkenőmentesebb, bár nem feltétlenül a harmadik érdekeinek figyelmen kívül hagyásával történő lehetőség biztosítása.

V. A belső viszony és a képviselő kapcsolatának problémái

A) A kontinentális jogok megoldásai

a) A képviselő képviselt érdekében történő ügyletkötése alapján az ún. képviselői hatalom elemzésének központi jelentősége van abban a vonatkozásban, hogy mi a kapcsolat az ún. alapügylet (képviselő-képviselt közötti belső viszony) és a tulajdonképpeni értelemben vett képviselő (képviselő és a képviselt közötti külső viszony) között. A kontinens jogrendszerei és az azokhoz kapcsolódó elméletek ilyen szempontból két fő típusba sorolhatók. Az egyik típust az alapviszonyt a képviselőtől mereven elhatároló BGB jelenti, a másikat pedig a két viszony között választóvonalat nem húzó francia Code civil és az OPTK képviselik. Mintegy átmenetet képez a két ellentétes koncepció között az OR. Az alábbiakban főleg (de nem kizárólag) ezekre a kódexekre ill. azok e vonatkozású irodalmára, gyakorlatára tekintettel vizsgáljuk az alapviszony és a külső viszony kapcsolatát.

b) Az esetek igen jelentős hányadában megbízás formáját öltő alapviszony a külső viszonytól a tételes jogban Jhering és Laband elméletét követve a BGB-ben nyer elválasztást.¹¹⁶ A BGB 167. § értelmében a teljhatalom (Vollmacht) külön jogügylet által adott képviselői hatalmat,¹¹⁷ vagy egyszerűbben „jogügylet által adott képviselői hatalmat”¹¹⁸ jelent. Lényeges sajátossága a BGB 167. §-ban szereplő teljhatalomnak, hogy a képviselő csak a képviselt nevében léphet fel. Az irodalom szerint abban az esetben, ha a képviselő saját név alatt létrehozandó ügylet kötésére nyer felhatalmazást, ún. Ermächtigung-ról, s nem Vollmacht-ról van szó.¹¹⁹ A teljhatalom megvalósításának eszköze az ún. Bevollmächtigung, amely egyoldalú, elfogadást igénylő, az alapjául szolgáló jogviszonytól független (absztrakt) ügylet.¹²⁰ A teljhatalomra jellemző, hogy nem csupán a képviselő irányában, hanem a harmadik, sőt meg nem határozott személyek felé is tehető.¹²¹ A Vollmacht kapcsán fontos szerepet kap a harmadik érdekeinek védelme. A német dogmatika éppen a harmadik érdekei védelme céljából alkotta meg az ún. Duldungsvollmacht és

¹¹⁶ Vö. összefoglalóan: Zweigert-Kötz, Einführung 117. o.

¹¹⁷ Ld.: Staudinger-Coing, Kommentar 167. § 1. j.

¹¹⁸ Ld.: BGB-RGRV 591. o. és Berger, Das Statut der Vollmacht 19. o.

¹¹⁹ Ld.: Staudinger-Coing, Kommentar 164. §. 63. j. és Berger, Das Statut der Vollmacht 19. o. 2. j.

¹²⁰ Ld.: BGB-RGRV 597. o.

¹²¹ Ld.: BGB-RGRV 598. o.

az *Anscheinsvollmacht* konstrukcióit,¹²² amelyeknek közös jellemzője, hogy nincs a BGB 167. §. szorosan vett értelmében képviseleti hatalom. Jellemző az eredetileg csupán a kereskedők között létrejött ügyletek körében érvényesnek tekintett *Anscheinsvollmacht*-ra, hogy – a forgalom igényeivel számot vetve – nincs többé személyi korlátozásnak alávetve.¹²³ A teljhatalom alapügylettől független, absztrakt jellegére utaló körülmény, hogy a *Vollmacht* kiállítása nem feltételezi azokat a formaságokat, amelyek szükségesek az alapügylet létrehozásához.¹²⁴ Az alapviszony és a külső viszony szigorú kettéválasztása az oka annak, hogy a nyilvánossági elv (*Offenheitsgrundsatz*) megsértésével (ti. ha a képviselő saját neve alatt köt szerződést) létrejött ügyletek alapján nincs perjogi eszköze a képviseltnek – eltérően a francia vagy az olasz jogtól – a nem teljesítő harmadik ellen irányuló igény érvényesítésére.¹²⁵

Az absztrakciós elv azonban még a BGB-ben sem érvényesül kizárólagosan, amire az mutat, hogy a *Vollmacht* megszűnését az alapviszonyban kikötöttek szabják meg.¹²⁶ Az absztrakciós elv erősítését szolgálja az elmélet oldaláról Müller–Freienfels teóriája. Szerinte a meghatalmazás (*Bevollmächtigung*) a képviselő által harmadikkal kötött ügyletnek csak eleme, mivel az és a harmadikkal kötött szerződés egy egységes jogügyletet képeznek.¹²⁷

c) A francia jog képviseletre vonatkozó terminus technicus-a a *mandatum*hoz tapadó „*procuration*”^{128, 129} Képviseleti hatalom megbízási szerződés nélkül nem adható. A régebbi szerzők ezért nevezték még a törvényes képviselet eseteit is „*mandat légal*”-nak vagy „*mandat judiciaire*”-nek.¹³⁰ A modern irodalom már nem köti a képviseletet feltétlenül a *mandatum*hoz.¹³¹ A kialakuló „*représentation*” szabályainak ismertetésére ma már nem a *mandatum*hoz kapcsolódóan, hanem a kötelmi jogi (szerződések joga) részben kerül sor.¹³² Ennek ellenére a francia tételes jogban és elméletben egyaránt erősen tovább él a képviselet megbízáshoz való kapcsolásának hagyománya. Ezt bizonyítja a Code civil reformját előkészítő Commission de Réforme tervezete, amely a képviseleti hatalmat eredményező meghatalmazást kétoldalú ügyletnek tekinti.¹³³ Emellett szól továbbá az is, hogy olyan szerződéseknél, amelyeknél meghatalmazást adnak (pl.

¹²² Vö.: Vö.: BGB–RGRV 598. és 605 sk. o. és Claus, *Gewillkürte Stellvertretung* 3. o.

¹²³ Vö.: Berger, *Das Statut der Vollmacht* 31. o.

¹²⁴ Ld.: BGB 167. § (2)

¹²⁵ Vö.: Zweigert–Kötz, *Einführung* 124. o.

¹²⁶ Ld.: BGB 168. §.

¹²⁷ Ld.: Müller–Frienfels, *Die Vertretung* 211 skk. o.

¹²⁸ Ld.: Code civil 1984. §.

¹²⁹ A „*procuration*” élesen elválasztandó a kiskorúak vagyonának gondozására vonatkozó „*protection*”-tól. (Cc 450. § (1) Vö.: Levy–Ullmann, *La contribution* 343. o.)

¹³⁰ Ld. összefoglalóan: Berger, *Das Statut der Vollmacht* 37. o.

¹³¹ Ennek jele, hogy a saját nevében szerződő képviselő (*prête-nom*) ügyleteit is a képviselet körébe vonják. A képviselet elismert továbbá abban az esetben is, ha az alapviszonyt nem a megbízás képezi. Ld. összefoglalóan: Berger, *Das Statut der Vollmacht* 37 sk. o. és Flattet, *Les contrats* 69 skk. o.

¹³² Ld. összefoglalóan: Berger, *Das Statut der Vollmacht* 37. o. 3. j., Zweigert–Kötz, *Einführung* 117. o. és Constantinesco–Hübner, *Einführung* 122 sk. o.

¹³³ Ld.: *Travaux de la Commission de réforme du Code civil*, 1947/49. 311 skk. o. Art. 21. Idézi: Berger, *Das Statut der Vollmacht* 35. o. 34. j.

vállalkozás) a megbízás szabályai automatikusan érvényesülnek.¹³⁴ A francia jog nem ismeri az alapügylettől független, ún. izolált képviseleti hatalmat sem.¹³⁵

A képviseletnek a mandattal való összefonódására utal továbbá az, hogy az ún. mandat apparent (a német jog Anscheinsvollmacht-jának felel meg) igen kis körre szorítva, a mandatum megszűnéséhez kapcsolva, létezik.¹³⁶ Ennek az összefonódásnak a következménye, hogy – eltérően a BGB 167.§ (2)-től – a meghatalmazásra az alapügylet formáságai irányadók.¹³⁷ Ezekre a sajátosságokra tekintettel erősen formális, elméleti alap híjával való minden olyan reformtörekvés, amely a „représentation”-nal kapcsolatos szabályokat rendszertanilag a kötelmi jog általános részébe vagy a szerződések joga általános részébe utalja. A „représentation” fogalma ilyen módon továbbra is a Code civil megalkotása idején uralkodónak számító mandatum-elmélet kategóriájának tekinthető.

d) A Code civil-hez a képviseletre vonatkozó szabályozást tekintve közel álló OPTK 1002. §-a a megbízást és a meghatalmazást egybeolvasztva, nem választja el a belső viszonyt (mandatumot) a képvisellettől.¹³⁸ A „Meghatalmazást és az ügyvitel (megbízás) más fajtáit” szabályozó 22. főrész (1002–1044. §§) belül viszont már megtalálható valamiféle rendszerezést jelentő elhatárolása a képviseletnek az alapviszonytól.¹³⁹ A képviseletnek a megbízástól való elhatárolására mutat nézetünk szerint az, hogy az osztrák elmélet már viszonylag korán elkülönítette a mandatumon belül az ún. Ermächtigung-ot.¹⁴⁰ Az osztrák jogirodalomban már a századforduló táján elismerést nyert, hogy a Vollmacht és a megbízás nem szükségképpen kapcsolódnak egymáshoz.¹⁴¹ A mai doktrína szerint az OPTK ún. Bevollmächtigungsvertrag-ja alaptalanul egyesíti a megbízást és a képviseleti hatalom alapjául szolgáló ügyletet.¹⁴² Bírálat éri a tételes jognak azt a rendelkezését is, amely – nyilvánvalóan a két viszony összekapcsolódásából adódóan – a Vollmacht adását csak a képviselt irányában engedi meg.¹⁴³ Más oldalról viszont az elmélet praktikusnak tartja azt, hogy a OPTK a Vollmacht adását szerződéshez köti, azaz

¹³⁴ Ld.: Planiol–Ripert, Traité pratique 857. o. (Idézi: Berger, Das Statut der Vollmacht 37. o. 4. j.)

¹³⁵ Vö.: Berger, Das Statut der Vollmacht 38. o.

¹³⁶ Ld.: Constantinesco–Hübner, Einführung 123. o. A „théorie de l'apparence”, melynek alapján a Cc (2005. §. és 2009. §) a jóhiszemű harmadik védelmét csak a mandatum megszűnése esetén biztosítja. Ld.: Berger, Das Statut der Vollmacht 38. o.

¹³⁷ Vö.: Constantinesco–Hübner, Einführung 123. o.

¹³⁸ Krainz, System 6. o. Az alapviszony és a képviselet egybeolvasztását bizonyítja az OPTK 1017. §-a, amelyik a képviselő jogait korlátozó belső utasítást „titkos meghatalmazásnak” nevezi. Ld.: Zweigert–Kötz, Einführung 117. o. Az OPTK 1017. §-ának értékelését ld. még: Cohn, Das rechtsgeschäftliche Handeln 267. o.

¹³⁹ Vannak ugyanis olyan szakaszok, amelyek csak a belső viszonyra (megbízásra 1009–1015. §§) és olyanok, amelyek csak a képviseletre (1017. §. 1018. §.) vonatkoznak. Vö.: Kiesel, Stellvertretung 126. o.

¹⁴⁰ Vö.: Cohn, Das rechtsgeschäftliche Handeln 266. o. és Krainz, System 305. o.

¹⁴¹ Ld.: Krasnopolski, Österreichisches Obligationenrecht 352. o. és Krainz, System 306. o. Az osztrák irodalomban az Ermächtigung a képviselő képviselt nevében való ügyletkötésre feljogosítását jelenti.

¹⁴² Vö.: Kiesel, Stellvertretung 127. o.

¹⁴³ E rendelkezés kritikáját a BGB megoldása, amely szerint a Vollmacht harmadik irányában is adható, is erősíti. Vö.: Krainz, System 306 sk.

azt nem tekinti egyoldalú ügyletnek.¹⁴⁴ Ez a megoldás nézetünk szerint egy vonatkozásban valóban ésszerűen tűnik; ti. csak teoretikusan képzelhető el az, hogy a képviselő nem tud a számára adott Vollmacht-ról. Az osztrák jog képviseletre vonatkozó szabályozását tehát a tételes jog (OPTK) és az elmélet-praxis kettőssége jellemzi. Az elmélet (s azt követve a praxis) azonban nézetünk szerint nem szakíthatott volna a kódex rendelkezéseivel, ha nem kapott volna némi „bátorítást” a 22. részben szereplő, a mandatum-elméletet nem mindig szívesen követő szakaszoktól. Valószínűleg ez a törvényi felhatalmazás az alapja a képviselet területén az osztrák irodalom francia elmélettel összevetve mélyrehatóbb, radikálisabb reformjának.

e) A svájci OR rendelkezései, valamint a hozzájuk kapcsolódó elmélet a BGB és a francia Code civil–OPTK képviseletre vonatkozó szabályozása közötti átmenetet tükrözik. A BGB absztrakciós elve kifejezésre jut a Vollmacht irodalomban ismert definíciójában. A teljhatalom e meghatározás szerint egyoldalú, elfogadást igénylő jogügylet, amely gyakran egy szerződéssel, megbízással kapcsolódik össze.¹⁴⁵ Az absztrakciós elv nyer elismerést abban is, hogy a Vollmacht-nál nem irányadók az alapügylet formaszerűségei.¹⁴⁶ Más oldalról viszont a svájci tételes jog eltér a BGB megoldásától. A Vollmacht, amely egyenlő az Ermächtigung-gal,¹⁴⁷ ugyanis nem absztrakt ügylet. Erre mutat az OR 396. § (2)-a, amely szerint a megbízáshoz egy meghatározott terjedelmű képviseleti hatalom vélelme kapcsolódik.¹⁴⁸ A Vollmacht terjedelme tehát az egyes alapügyletek körében nyer szabályozást.¹⁴⁹ A megbízás és a teljhatalom összekapcsolódására utal az általános Vollmacht-ról szóló 396. § (3), amely a megbízást tárgyaló részben maradt.¹⁵⁰

A megbízás és a képviselet egymástól való elválasztása tehát nem tekinthető teljesnek, annak ellenére, hogy a képviseletre vonatkozó szabályok jelentős hányada az általános részben van.¹⁵¹ Még az általános részben található, a Vollmacht-ra vonatkozó 35. § (1) is a mandatum-elméletet tükrözi, amennyiben a képviseleti hatalom adásánál megállapodásról szól.¹⁵² A képviselet alapviszonyhoz kapcsolásának jele – a már említetteken kívül – az is, hogy a kereskedői Vollmacht fajtái az OR különös részében, az egyes szerződéseknél nyernek szabályozást.¹⁵³ Nézetünk szerint a mandatum-elmélet hatására mutat az is, hogy a Vollmacht címzettje – ellentétben a BGB-vel – csak a képviselő lehet.¹⁵⁴ A tételes joggal tehát mindenképpen ütközik az a Szövetségi Bíróság gyakorlatában és az irodalomban elfogadott nézet, mely a Vollmacht alapügylettől független, absztrakt voltát hangsúlyozza.¹⁵⁵ Ugyanez vonatkozik arra a praxisban is elfogadott

¹⁴⁴ Vö.: Kiesel, Stellvertretung 127. o.

¹⁴⁵ Ld.: Thur–Siegwart, Allgemeiner Teil 309. o.

¹⁴⁶ Ld.: Thur–Siegwart, Allgemeiner Teil 310. o.

¹⁴⁷ Ld.: OR 33. § (1) és (2). Vö.: Berger, Das Statut der Vollmacht 19. o. 2. j.

¹⁴⁸ Vö.: Berger, Das Statut der Vollmacht 25. o.

¹⁴⁹ Ezt támasztja alá még az OR 348. §b-ben foglalt rendelkezés is. Vö.: Berger, Das Statut der Vollmacht, 47 skk. o.

¹⁵⁰ Vö.: Thur–Siegwart, Allgemeiner Teil 309. o. 6. j.

¹⁵¹ Az OR 1911-es revíziója sem különítette el következetesen az alapviszonyt a képviselettel. Vö.: Berger, Das Statut der Vollmacht 47 skk. o.

¹⁵² Erre utal a „vereinbart” kifejezés. Vö.: Thur–Siegwart, Allgemeiner Teil 309. o. 6. j.

¹⁵³ Ld.: OR 458–465. §§. (17. cím) Vö.: Berger, Das Statut der Vollmacht 47 skk. o.

¹⁵⁴ Vö.: Thur–Siegwart, Allgemeiner Teil 309. o.

¹⁵⁵ Vö.: Berger, Das Statut der Vollmacht 47 skk. o.

elméleti álláspontra, mely a német joghoz hasonlóan, az alapügylet létezésétől független, ún. izolált Vollmacht fogalmát is ismeri.¹⁵⁶

A svájci jogirodalom és praxis a tételes jognak a képviseletre vonatkozó, sok szempontból felemás, ellentmondásos, részletkérdésekben a mandatum-elmélethez kötődő szabályozását az alapjaiban egyébként meglevő absztrakciós elv feltétlen érvényesülése irányában módosítja. Hangsúlyt kap ugyanakkor az is, hogy a képviseleti hatalom gyakorlatilag nem választható el a bázisul szolgáló alapviszonytól.

f) A francia Code civil mandatum-teóriája még a romanista jogrendszerekben sem talált feltétlen elismerést. A régi olasz Codice civile (1865) csupán rendszertani szempontból követte a mandatum elméletet, amennyiben a képviseletet a megbízás körében szabályozta.¹⁵⁷ A kódex 1737. §-a tudatosan kerülte azt, hogy a megbízás és a képviselet közé egyenlőséget tegyen. Ez a tendencia jellemzi az új Codice civile (1942) előtti irodalmi állásfoglalásokat is.¹⁵⁸ A ma is hatályos új 1942-es Codice civile pedig már rendszertanilag is szakít a képviseletet a mandatumhoz kapcsoló elmélettel.¹⁵⁹

g) A szovjet tételes jog és elmélet a képviseleti hatalom keletkezése alapjául szolgáló meghatalmazást egyoldalú jogügyletnek tekinti.¹⁶⁰ Az elmélet szerint a meghatalmazás egyoldalú ügylet konstrukcióját indokolja az, hogy a képviselet a képviselő érdekkörét nem érintve, az ő beleegyezését nem is feltételezi.¹⁶¹ Az irodalom ugyanakkor kiemeli azt is, hogy a képviseleti hatalom létesítése gyakran szerződés (rendszerint megbízás) útján történik.¹⁶² Nézetünk szerint a képviseleti hatalomnak a szerződéshez (alapviszonyhoz) kapcsolása gyakorlat támasztotta igényére vezethető vissza az, hogy az egyébként elméletileg egyoldalú jogügyletként ismert meghatalmazás kizárólag a képviselő felé irányulhat. A mandatum-elmélet tehát még a képviselet-alapviszony elválasztása esetében is – ha ugyan nagyon háttérben maradván is – közvetve érezteti hatását.

h) Az alapviszony és a képviselet kapcsolatának kérdésében a fentiek alapján nem lehet az absztrakciós elv még a kontinens jogrendszereiben sem a maga tökéletes tisztaságában irányadó. Egyrészt azért, mert ez az elv csak a BGB-ben jut kizárólagos szerephez, másrészt azért, mert még ebben a kódexben sem érvényesül maradéktalanul.¹⁶³ Az absztrakciós elvet érintő legfontosabb ellenvetés az, hogy ez az elv nem életszerű, nem követi a gyakorlat igényeit. Még a mandatum-elmélettel szakító irodalom is elismeri az OPTK realisabb szemléletét, amennyiben az a meghatalmazást az alapviszonyhoz kapcsolja, mivel a kettő egymást gyakorlatilag feltételezi.¹⁶⁴ Az absztrakciós elv szigorú

¹⁵⁶ Vö.: Berger, Das Statut der Vollmacht 47 skk. o.

¹⁵⁷ Vö.: Cohn, Das rechtsgeschäftliche Handeln 278 sk. o.

¹⁵⁸ De Ruggiero például utal arra, hogy a mandatum nem tartalmazza feltétlenül a képviseleti hatalmat. Ld.: De Ruggiero, Istituzioni 94. o.

¹⁵⁹ Az olasz Cc képviseletet szabályozó 1387–1400 §§-ai a kötelmi jog általános részében helyezkednek el. Vö.: Santoro–Passarelli, Dottrine generali 281 skk. o. és Scognamiglio, Contratti 61 skk. o.

¹⁶⁰ Ld.: Orosz PTK 64. § és Szovjetszkoje grazsdanszkoje pravo 232 sk. o.

¹⁶¹ Vö.: Szovjetszkoje grazsdanszkoje pravo 233. o.

¹⁶² Ld.: Szovjetszkoje grazsdanszkoje pravo 232. o.

¹⁶³ Ld. a BGB 168. §-át, amely szerint a Vollmacht megszűnése az alapviszony szerint kerül megítélésre.

¹⁶⁴ Ld.: Kiesel, Stellvertretung 127. o.

érvényesülése kizárja a képviselt jogszerzését (perjogi eszközök révén) a képviselő ügyletei alapján még azokban az esetekben is, amelyekben az indokolt volna.¹⁶⁵ Kétségtelen az, hogy az alapviszony és a képviselet elhatárolása indokolt, de a határnak nem szabad merevnek, áthatolhatatlannak lennie. Az absztrakciós elv teremti meg a pusztá látszaton nyugvó képviselet alapját. A mandatum teória alapján a német dogmatika Anscheinsvollmacht-ja vagy Duldungsvollmacht-ja elképzelhetetlen volna. A képviseleti hatalom e sajátos, a kereskedelmi jogban kialakult, s innen a magánjogba (polgári jogba) is átplántálódott formái a forgalom igényeivel állnak összhangban. Az absztrakciós elv érvényesülése tehát esetenként jól szolgálja a forgalom érdekét. Hiba volna azonban teljesen merev formában kizárólagos jelentőséghez juttatni, mivel az alapviszony teljes mértékű figyelmen kívül hagyása az álképviselet és a jogkörtartás kérdéseiben¹⁶⁶ jogilag elfogadhatatlan eredményekhez vezetne.

B) Az angol–amerikai jog megoldása

a) A közvetlen-közvetett képviselet elemzése során láttuk, hogy az angol és az amerikai jogban a képviselőnek a képviselt nevében történő ügyletkötése nem feltétele a joghatások képviselt személyében való beállításának. A vizsgálat tárgyát ezúttal az képezi, hogy vajon a képviselőnek a saját neve alatt vagy a képviselt nevében való szerződéskötése – mindkét esetben a képviselt érdekében, javára létrejött ügyletről van szó – alapját képező ún. authority milyen sajátos vonásokkal rendelkezik. Az elsődleges fontosságú kérdés itt is annak feltárása, hogy mi a kapcsolat az alapviszony és a képviseleti hatalom között.

b) Az irodalomban uralkodónak számító meghatározás szerint az authority az agent-nek a harmadik személlyel való szerződéskötési jogát jelenti.¹⁶⁷ Az ilyen módon értelmezett authority-ről joggal állapítja meg Fridman¹⁶⁸ azt, hogy az az agency viszony leírása szempontjából nem kielégítő, mivel nem ad választ arra, hogy valójában milyen konkrét viszonyon is alapul az agent képviseleti joga. Az ún. power¹⁶⁹ – amely elválasztandó az authority-től – magyarázza meg, hogy a principal miért ad engedélyt a képviseletre. A power ilyen értelemben egyértelműen az alapviszonyra utaló fogalom, amely nélkül az authority, mint absztrakt kategória, nem létezhet. A power és az authority elválasztása azonban igen nehéz feladat, mivel az angol irodalom az utóbbit az egységes agency részének tekinti.¹⁷⁰ Az amerikai elméleti állásfoglalás már korántsem különíti el ennyire ezt a két kategóriát – tehát a képviseleti hatalmat az alapviszonytól – egymás-

¹⁶⁵ Ld.: az ún. action directe problémakörét. Ld.: Zweigert–Kötz, Einführung 124. o.

¹⁶⁶ Ugyanez vonatkozik a képviselt rosszhiszeműségének jogi következményeire is. Vö.: Kelemen, Néhány kérdés 19 sk. és 25 sk. o.

¹⁶⁷ Ld.: Bowstead on Agency 2. o. és Hulsbury, Laws of England 701. §. 418. o.

¹⁶⁸ Ld.: Fridman, The Law of Agency 12. o.

¹⁶⁹ Megjegyzendő, hogy a power nem egyezik meg a technikus jelentésű ún. power of attorney-vel, ami tartalmilag az authority egyik formáját jelenti. Erre mutat az, hogy a power of attorney-általában egyoldalú jogügyletnek tekintik. Vö.: Berger, Das Statut der Vollmacht 42. o. 3. j.

¹⁷⁰ Ld. összefoglalóan: Berger, Das Statut der Vollmacht 42 skk. o.

tól.¹⁷¹ Még az amerikai irodalom sem tagadja, hogy a két fogalom esetenként nem fedi egymást.¹⁷² Sőt, még az is elismert, hogy az authority nem tekinthető szerződésnek,¹⁷³ ami nézetünk szerint a szerződésben kifejezésre jutó alapviszonytól való elkülönítésre utal. Az authority ilyen módon még az amerikai jogirodalom értelmezése alapján is egyoldalú jogügyletnek tekinthető, amely elválik a szerződéses kapcsolat jellegű alapviszonytól. Más oldalról viszont az authority függőségére mutat nézetünk szerint az, hogy az ún. apparent authority vagy ostensible authority, amely az actual vagy real authority-vel ellentétben nem kapcsolódik semmiféle alapviszonyhoz, érvénytelen.¹⁷⁴ Az authority alapviszonnyal való kapcsolatát mutatja még további két körülmény. Az egyik az, hogy az authority — szemben a BGB Vollmachtjával — csak az agent felé irányulhat, harmadik személyek felé nem.¹⁷⁵ A másik pedig az, hogy a principal az authority korlátozott voltára mindig hivatkozhat, mely esetekben a jog természetesen figyelemmel van a jóhiszemű harmadik helyzetére.¹⁷⁶

c) Az angol és amerikai jog a fentiek alapján részben különíti el az alapviszonyt a képviseleti hatalmat jelentő authority-től. Vannak jelei a két viszony elkülönítésének, ezek azonban nem szembetűnők, mivel az agency egysége mindig nagy nyomattal hangsúlyozott. Az authority ilyen értelemben az absztrakciós elv relatíve következetes, tiszta formájának tekinthető. Eltérést jelent a Vollmacht-tól az a tény, hogy az authority inkább csak gyakorlati okokból különül el az alapviszonytól.¹⁷⁷ Az agency intézményét valójában, a kontinens jogrendszereinek mértékével mérve, a mandatum-elmélet követése és az absztrakciós elv elfogadása egyaránt jellemzi. A mandatum-teória következményeinek alkalmazása azonban mindig annak elvi igényű szem előtt tartásával történik, hogy az agency-n belül az alapviszony nem feltétlenül egyezik meg a képviseleti hatalommal.

¹⁷¹ Ez kifejezésre jut a Restatement of the Law of Agency (1933) 7. §-ban is. Ennek a szakasznak az értelmezését ld.: Korte, Die actual authority 9 skk. o. Erre vezethető vissza szerintünk az a nézet is, amely szerint az authority kétoldalú jogügylet (Montrose). Vö.: Korte, Die actual authority 6. o.

¹⁷² Seavey mutat rá arra, hogy az általános képviseleti joggal rendelkező képviselő (general agent) még az ún. anauthorised szerződések alapján is kötelezi a principal-t. Ld.: Seavey, Handbook 8. o. A general agent tehát rendelkezik power-rel, de nincs megfelelő authority birtokában.

¹⁷³ Vö.: Restatement of the Law of Agency (1933) 7. §. A., . . . with the principal's manifestation of consent . . . fordulat alapján nem lehet az authority kontraktus jellegére következtetni. Vö.: Korte, Die actual authority 12. o.

¹⁷⁴ Az authority e típusait ld. részletesebben: Berger, Das Statut der Vollmacht 44 skk. o. és Korte, Die actual authority 12 skk. o.

¹⁷⁵ Az ún. apparent vagy ostensible authority emiatt nem érvényes. Ld.: Korte, Die actual authority 14. o.

¹⁷⁶ A német jog ezzel szemben ismeri az ún. korlátlan Vollmacht intézményét. Ld.: Korte, Die actual authority 69. o.

¹⁷⁷ A német jog Ermächtigung-jával való összevetés eleve lehetetlen, mivel az agent saját név alatt realizálódó ügyletkötése révén is kötelezetté ill. jogosulttá válik a principal. Vö.: Korte, Die actual authority 16. o.

VI. Zárókövetkeztetések

a) A képviselet kérdéskörének történeti vonatkozású elemzése alapján látható, hogy a képviselt-képviselő kapcsolata objektív vagy szubjektív alapú lehet. Az objektív természetű, meghatározott függőségi viszonyra építő kapcsolatnál az ún. alapviszony figyelmen kívül marad, s csak a látszat játszik szerepet. A szubjektív alapon felépülő képviseletnél ezzel szemben a képviselt-képviselő közötti viszony nagymértékben befolyásolja, mintegy uralja a külvilág felé irányuló képviseleti hatalmat. Az objektív és a szubjektív alapon nyugvó képviselet által felvetett dogmatikai kérdések két vonatkozásban jelentkeznek. Egyrészt a képviselő saját neve alatt vagy a képviselt nevében történő ügyletkötésével kapcsolatos direkt-indirekt képviselet problémaköre igényel elemzést. Másrészt a képviseleti hatalommal összefüggésben az alapviszony és az ún. külső viszony egymáshoz való kapcsolata vár áttekintésre. A két problémakör nem feltétlenül függ össze egymással. Kétségtelen viszont az, hogy a „genetikailag” közös gyökereük. Amíg ugyanis az „identitas personarum” objektív alapon, mindenki számára nyilvánvaló alá-fölérendeltségi kapcsolaton alapul, addig nincs különösebb jelentősége annak, hogy a képviselő kinek a nevében szerződik és hasonlóképpen érdektelen a képviseleti hatalomnak az alapviszonyhoz kapcsolódása is. A modern kereskedelmi jogban, mint a képviselt-képviselő közötti objektív viszonyt feltételező jogterületen, valóban csekély jelentőségűek ezek a kérdések. Több szempontból ugyanez vonatkozik az angol és az amerikai jogra, amelyekben a történetileg a master-servant objektív identitására („domestic status”) emlékeztető képviselt-képviselő kapcsolat az alap.¹⁷⁸

b) A szubjektív alapú, főként természetjogi alapokra építő, a képviselt-képviselő közötti belső viszonyra figyelemmel levő képviseleti konstrukciónál ellenben a jelzett kérdéseknek komoly szerepük van. Ennél a képviseleti megoldásnál, úgy tűnik, hogy van kapcsolat a két, egymástól látszólag független kérdés között. A képviselő saját neve alatt való ügyletkötése ugyanis az esetek jelentős hányadában a megbízás formájában jelentkező alapviszony teljes mértékű figyelmen kívül hagyására enged következtetni. A közvetett képviselet nézetünk szerint ennek jogi következménye.

Az objektív alapú képviselt-képviselő viszonynál, amelynél a képviselet nem szerződések (többnyire megbízáson) vagy legalábbis nem feltétlenül az akaratautónómián felépülő kapcsolaton, hanem alá-fölérendeltségen alapul, kisebb jelentőségű az, hogy a képviselő kinek a nevében szerződik. Ez a helyzet a kereskedelmi jogban, ahol sokkal inkább a hivatali kapcsolat, mint az egyenrangú partnerek közötti viszony jut szerephez. Az absztrakt jellegű képviseleti hatalom (Vollmacht) éppen erre a jogterületre nyúlik vissza. A mandatum-elmélettel gyökeresen szakító BGB és az azt követő kódexek az alapviszonytól mereven elválasztott képviseleti hatalom közvetítésével kapcsolódnak a kereskedelmi jog objektív alapú képviseletéhez. Ilyen módon, még ha a BGB jelentőséget is tulajdonít a képviselő képviselt nevében való ügyletkötésének, ezzel elismerést nyer a képviselő saját nevében vagy legalábbis nem a képviselt nevében kötött szerződése joghatásainak a képviselt személyében való beállása. Ez a helyzet a „Geschäft für den, den es angeht” konstrukciónál. Ezen is túlmegegy a sajátos történeti gyökerekre visszanyúló

¹⁷⁸ Valószínűleg az agency alakulására hatással levő kereskedelmi jog is közrejátszott az agent-principal közötti objektív jellegű kapcsolat kialakulásában.

angol és az amerikai jog agency intézménye. Itt nem csupán a német jog említett konstrukciójához hasonló partially disclosed principal válik közvetlenül jogosulttá és kötelezetté, hanem a kifejezetten saját nevében szerződő agent ügyletének joghatásai is a principal személyében állnak be. Ennek oka pedig abban van, hogy az authority független az alapviszonytól és ezáltal a képviselet objektív jellegű kapcsolaton alapul. Nem áll ellentétben ezzel az sem, hogy az elmélet az alapviszony-authority bizonyos mértékű egységét hangsúlyozza.

c) Az absztrakciós elv érvényesülése azonban — bár gyakorlati, elsősorban a forgalmi biztonság szempontjából előnyösnek tűnik — több súlyos dogmatikai problémát vet fel. Ennek jele többek között az alapviszony és a külső viszony következetes különválasztásának lehetetlensége. Ez a probléma különösen az Anscheinsvollmacht és a Duldungsvollmacht elméletileg igen vitatható konstrukciói körében jelentkezik. De erre mutat a közvetett képviselet egyfajta újraélesztésének kísérlete (ld. „agency with dual responsibility”) is. Ez természetesen még nem jelenti azt, hogy a sok vonatkozásban ugyancsak joggal bírálható, a mandatum-elméletre építő, a belső kapcsolatot meghatározónak tartó képviseleti konstrukciót kelljen elfogadni, ill. mércéül venni. A képviselet intézményének lényegét nézetünk szerint ugyanis a közvetlen joghatásoknak a képviselt személyében történő beállásának lehetővé tétele képezi. Ennek dogmatikai módoszatai a képviselt-képviselő közötti kapcsolattól függően különbözőek. E kapcsolat objektív ill. szubjektív jellegétől függ tehát a képviselő vagy a képviselt nevében történő ügyletkötés és az alapviszony-képviseleti viszony kapcsolata. Éppen ennek az alapviszonynak a függvényében nem lehet az egyik vagy a másik dogmatikai konstrukciót fejlettebbnek vagy esetleg meghaladottnak tekinteni. A maga szigorú következetességében mind a kettő problematikus, ami bizonyítéka annak, hogy a képviselet elsősorban gyakorlati, nem pedig elméleti megfontolások terméke.¹⁷⁹ Ha pedig ez a helyzet, céltalan volna bármelyiküket is negatívan értékelni. Ennek a megállapításnak a római jog és antik jogok képviselettel kapcsolatos intézményei „értékét” mérő mérce meghatározását tekintve az a jelentősége, hogy akár objektív, akár szubjektív alapú képviseleti konstrukció — a maga dogmatikai következetlenségeivel — jellemezze is ezeket, ez önmagában véve még nem lehet valami-féle, e kutatási területen oly gyakori fölényes, elhamarkodott, esetleg negatív jellegű értékítélet alapja.

¹⁷⁹ Vö.: Levy-Ullmann, La contribution 343. o.

A NEMZETKÖZI GAZDASÁGI ÉS SZEMÉLYI FORGALOM ALAKÍTÓI A JOGI SZABÁLYOZÁSBAN

MÁDL FERENC

Bevezetés

A nemzetközi gazdasági és személyi forgalom kereteit a jog – bizonyos egyszerűsítéssel kifejezve – három nagy egymásba játszó körben vonja és rajzolja meg. Az *egyik* a jogalanyok köre: mindazok a normák, amelyekkel a jogalkotó egyrészt megnevezi és meghatározza a nemzetközi forgalomban részt vevő jogalanyokat (ilyenek az ember mellett az állam, a vállalatok és az egyéb jogi személyek sokasága), másrészt megmondja, hogy ehhez – már mint a nemzetközi forgalomban való részvételhez – milyen feltételek mellett milyen jogképességi és cselekvési hatókört ismer el és támogat számukra. A *másik* kört alkotják mindazok a szabályok, amelyekben ezek a jogalanyok nembeli lényegük egyik megnyilatkozásaként cselekvésüket nemzetközi viszonyokban is megvalósítják (kezdve olyan személyes természetű „ügyletektől”, mint a házasságkötés, a szellemi alkotások hasznosításán át a különböző vállalatközi és más gazdasági szerződések tarka sokaságáig). A *harmadik* körben azok a – különösen a modern korban megsokasodott – normák vannak, amelyekben az állam az előző két viszonyrendszer közé lép, azok közé beépíti a nemzetközi forgalmi viszonyokra elgondolt ellenőrzését, azt a befolyásolási-irányítási koncepciót, amelyekkel mint szuverén az ország nemzetközi kapcsolatainak ura, a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel felelős alakítója hivatott, ill. kíván lenni.

Kézenfekvő, hogy e három egymásra vonatkoztatott kör komplex nagy joganyag, amelyet a különböző jogágazatokba tartozó szabályrendszerek fogalmaznak meg. Amennyire indokolt, hogy a jog maga a relatív önállóságával a jogágak sajátosságai és belső összefüggései szerint szabályozza a vázolt viszonyokat, annyira indokolt az is, hogy a jogtudomány integrált egységben is kifejezze a valóságban integrált egységben jelentkező viszonyokat. Ebben a tanulmányban – egy nagyobb munka részeként – kísérlet történik az első kérdéskör, a jogalanyok jogának ilyen komplex bemutatására, meghaladva ezzel a hagyományos szemléletet, amelyben a jogirodalom a jogalanyok jogát a jogágak (nemzetközi magánjog, nemzetközi közjog, polgári jog stb.) elkülönültségében kezelte és tárgyalta. Itt a nemzetközi forgalom – személyi és gazdasági forgalom – mint funkcionális összetartó tényező „vezérlete” mellett most a jogalanyok joga integráltan jelenik meg. Ez az átfogóbb nagyobb modell természetesen azzal is jár, hogy az egyes részkérdések kimunkálása nem lehet olyan teljes, mintha ezeket csak rész-jellegükben és csak egy-egy jogág szabályozási rendje oldaláról vizsgálnánk.

Végezetül: bár szó lesz a történeti előzményekről és összehasonlító jogi összefüggésekről – különös tekintettel a KGST-országok jogára –, valamint a tárgykörbe tartozó nemzetközi egyezményekről, a tanulmány alapvetően a magyar jogi szabályozásra épít, annak elemzésére és összegező bemutatására törekszik.

1. § A történeti előzményekről és a szabályozásról általában

1. A személyek a jogban – történeti szemlében

A személyek már történeti időktől kezdve részei voltak olyan folyamatoknak, amelyek eredményeként az életüket és kapcsolataikat korábban meghatározó normák (társadalmi vagy jogi szabályozó rendszerek) helyett más szabályozó rendszer hatálya alá kerültek. Erre egyrészt azért került sor, hogy maguk az emberek változtatták helyüket és ezzel ezt a szóban forgó szabályozórendszert, másrészt azért, hogy a politikai történetben történtek lényeges változások, nevezetesen, hogy egy népcsoport vagy állam kiterjesztette a maga uralmát egy másik népcsoportra vagy államra. Ez szükségszerűen létrehozta azt az igényt, hogy a személyek megváltozott személyes státusát valahogy kifejezzék. Erre az adott kor kifejező eszközeivel – szokásjogával, az azokban megnyilatkozó hatalmi viszonyokkal vagy írott törvényeivel és más hatósági intézkedéseivel – kerülhetett sor. Ez azonban természetesen még nem a modern jogban ezt szolgáló nemzetközi magánjog vagy más modernkori jogági szabályozás volt. Az ilyen helyzetekben a jövevény vagy uralom alá hajtott személyek státusát megítélő szokásjog, törvény, vagy állami hatósági intézkedés közvetlen parancsban – mai szóhasználatban: közvetlenül jogrendező, ún. direkt norma alkalmazásával – mondta ki, hogy egyes konkrét kérdésekben minek tekinti a külföldit és miként kell elbírálni jogállását. Bár a mai szabályozás differenciált rendszere hosszú történeti fejlődés eredménye, ez nem jelenti azt, hogy már a történeti időktől kezdve ne lenne nyomon kísérhető az egyes jogrendszereknek az a sajátossága, hogy a külföldiekre sajátos szabályokat, a saját polgároktól eltérő jogot fejlesztett ki. A mai fejlett szabályozásig természetesen hosszú volt az út. Ez főbb összefüggéseiben a következőkben vázolható.

a) A különböző jogrendszerek ütközéseiben-viszonyaiban eligazítást adó klasszikus nemzetközi magánjog kialakulása, benne a személyek nemzetközi magánjogi szabályozásának kiépülése a XVIII. század első felére tehető. Ez legjobban *Savigny* nemzetközi magánjogi munkájában fogalmazódik meg. 1849-ben jelent meg 8 kötetes „System des heutigen römischen Rechts” (A mai római jog rendszere) című nagy munkájának 8. kötete, amely egyszerre volt a nemzetközi magánjog tudományának és gyakorlatban alkalmazott jogának – a tételes nemzetközi magánjog dogmatikájának – foglalata. Ez a polgári társadalom, a kapitalizmus kibontakozásának korszaka. A személyek jogállása a *kapitalizmus előtti korszakokban* a következő főbb sajátosságokat mutatja.

aa) A személyek jogállása általában sem volt egységes. A nem-külföldiek jogállása is társadalmi hovatartozásuk szerint erősen tagolt volt. A jog e tekintetben is kifejezte a társadalom osztálytársadalom jellegét. Ezt csak tarkították azok a folyamatok, amelyeknek keretében egy állam joga külföldi személyekre is kiterjedt. Csak természetes, hogy ebben a helyzetben a külföldiek jogállására nézve – miközben a „külföldi” megjelölés önmagában is egy mai kategória visszavetítése – természetesen nem alakulhatott ki valamiféle egységes jogi, különösen valamiféle mai értelemben vett „nemzetközi magánjogi” szabályozás. A csírái azonban létrejöttek.

bb) Ha a külföldiek jogállásának tartalmát nézzük, akkor a következőket láthatjuk. A háborúk során elhajtott tömegek vagy fogságba esett hadifoglyok számára általában nem létezett semmiféle jogvédelem. Többnyire a rabszolgáknál (vagy későbbiekben a

jobbágyoknál) is rosszabb helyzetben voltak. Az elfoglalt országra vagy területre a hódító kiterjesztette katonai, politikai és gazdasági hatalmát. Ez a jog területén, a jognak különösen azon a területén, amiről itt szó van, kettőt jelentett. Egyrészt megtúrte az adott állam vagy terület belső jogát az elfoglalt területek lakosainak viszonyaira nézve, másrészt fokozatosan erősödött a hódító jogának befolyása. Ez különösen a római hódításokon példázható jól. Így ezeken a területeken többnyire a jogi szabályozásnak két rétege létezett. A szabályozásnak ez a két rétege — ott ahol együttélésük tartós volt — jelentősen hatott is egymásra.

Ami a külföldi személyek jogi helyzetét belföldön, pl. a római birodalomban illette, ezek nem élvezték a római polgár, a *civis romanus* jogait. Mint idegenek többnyire semmilyen jogvédelemben, a jog semmiféle pozitív védelmi eszközeiben nem részesültek. Nemcsak az ún. augustusi békében, de a tartósabb háború nélküli időszakokban általában jelentős személyforgalomra, jelentős nemzetközi kereskedelemre (idegen kereskedők megjelenésére, ügyleteire, avagy ilyen kereskedők és iparosok letelepedésére) került sor. Stabilizált viszonyok mellett ez természetesen nap mint nap felvetett olyan kérdéseket, hogy miként ítélik meg az ilyen személyek jogképességét, ügyleti képességét, házasságkötési jogait, öröklési jogviszonyait és így tovább. A római jogban, de a népvándorlást követően Európában államot alapító népek jogában, így a korai germán és magyar jogban is láthatók annak nyomai, sőt összefüggő rendszere is annak, hogy a jelzett körülmények hatására megindult a külföldiek jogi helyzetének tudatos — a fennálló jogrend érdekeinek megfelelő, többnyire azonban hátrányosan megkülönböztető, az adott állam érdekét messzemenően védő — szabályozása.

Róma fejlődése során a római birodalmon belül a külföldiek, avagy ahogy akkor nevezték őket, az „idegenek” nagy mozgására került sor. A gazdasági forgalmat, az akkori „külkereskedelmet” jórészt az idegenek bonyolították le. Így az áruforgalomhoz fűződő igények is szükségessé tették az idegenek jogi helyzetének szabályozását. Mint ismeretes, egyebek között idegeneknek (*peregrini*) számítottak azoknak az államoknak a polgárai, amelyek római fennhatóság alá kerültek, és amelyekkel Róma szerződést kötött, de amelyeknek polgárai nem nyerték el a római jog szerinti jogképesség teljességét. A *peregrinus* nem volt személy (*persona*) a római civiljog, ill. a birodalmi jog szerint. Az ilyen idegenek és a római polgárok közötti kapcsolatok szabályozására azonban létrejött egy sajátos külön jogszabályozási rendszer, az ún. *ius peregrini*, az idegenek joga, amelynek alkalmazására és fejlesztésére külön bírói fórumot is létesítettek, az ún. *praetor peregrinus*-t. A *praetor peregrinus* nem volt kötve a római jog szigorú formáihoz, a jogvitákban a civiljogi vagy a *peregrinus* jogi normák szerint viszonylag nagy bírói impériummal járhatott el, és ennek során a *peregrinus* jog jelentős jogi szabályrendszerre alakult ki. Ennek egyik lényeges eleme, hogy Róma a *praetor peregrinus* fóruma révén elismerte az idegenek vagyoni jogképességét, ezzel a római fórumon is elismerték személyiségének azokat az alapvető jogi követelményeit, hogy teljes vagyoni és családjogi képességgel rendelkezett.

A római birodalmat szétromboló *germán népek* az V.-től a IX. századig alapították államaikat, egyesek később nagy birodalmakat. Ezek része volt az átfogó jogalkotás is: a nagy királyi törvények. Ilyenek a vizigótok, a burgondok, a száli frankok és a longobardok törvényei (*Lex Visigothorum*, *Lex Burgundionum*, *Lex Salica*, *Leges Longobardorum*). E törvények az adott államok polgárainak jogviszonyait szabályozzák — a belső

társadalmi vagy rendi tagoltság különböző fokán. A germán államokban azonban nagy számban éltek a széthullott római birodalom római eredetű alattvalói. Itt most már ők számítottak idegennek, jogviszonyaik nem kerülhettek az említett nagy törvények hatálya alá. Jelentőségük – mind számbeli, mind gazdasági összefüggések tekintetében – azonban oly nagy volt, hogy különböző életviszonyaikat az új feltételek mellett ezek az új államok is szabályozni törekedtek. Így jöttek létre az előbb említett törvénykönyvekkel együtt ugyanazoknak a római eredetű alattvalókra vonatkozó változatai, pl. az említett Lex Visigothorum mellett létrejött a *Lex Romana Visigothorum*, amely nem volt más, mint a nyugati gót birodalom római alattvalói részére a VI. század elején összefoglalt római eredetű joganyag.

Az első *magyar királyok törvényhozásában* is megjelennek a külföldiekre, itt is idegennek nevezett külföldiekre vonatkozó eltérő, ill. sajátos szabályok. I. István dekrétumának I. könyve a 6. fejezetben részletesen szól az idegenek befogadásáról. László király dekrétumának II. könyve a 18. fejezetben a jövevény kereskedőkről rendelkezik.

A jogfejlődésnek ezek a sajátosságai a későbbi középkorban még kiegészültek a városállamok sajátos és általában fejlett vagyoni forgalmi jogával. Az uralkodók pedig a feudális jogrendszerben általánossá vált privilégiumok útján is biztosították a letelepülő, vagy egyébként is az ország területén tartózkodó külföldiek bizonyos jogvédelmét. Ezzel megteremtették a külföldiekkel folytatott áruforgalom minimális jogi kereteit is. Az észak-itáliai városállamok felvirágzásával egyidejűleg még egyszer felvirágzott a római jog is és az ekkor bekövetkezett modernizálásával az európai nemzetközi kereskedelem, tehát a kereskedők eléggé általános jogává lett. A magyar jogfejlődés történetéből említhető a Budai Városi Jogkönyv (Ofener Stadtrecht), amely a budai polgári (iparos és kereskedő) réteg számára adott privilégium formájában sajátos jogi szabályozást; német nyelven íródott, mert az akkor Budán élő városi lakosság – főleg a kereskedők és az iparosok – jórésze német származású volt, ill. a „külkereskedelmet” többnyire német származású kereskedők bonyolították.

cc) Mint látható, a kapitalizmus előtti korszakokban a személyek jogállása nagyon tarka volt. Ennek csak egyik oldala, hogy eltérő volt a törzsi, királyi, vagy alattvalói hovatartozás szerint. Eltérőbben alakult a külföldiek jogállása ott is, ahol erre volt külön anyagi jogi szabályozás. Ezért tehát létezett a nemzetközi magánjognak az az alaphelyzete, hogy az ügyek nagy számában eltérő jogrendszerek voltak alkalmazandók. Átfogó nemzetközi magánjogi normarendszer azonban, amely arról szólna, hogy eltérő jogrendszerek ütközése esetén mely jogot kell alkalmazni, csak lassan bontakozott ki. A választást, mármint a megfelelő hazai normák választását kezdetben természetesnek vették, ill. e feladatot a bíróra és a korabeli jogtudó értelmiségre bízta. Innen az, hogy a jogtudomány és a bírói karnak, általában a jogtudó értelmiségnek nagy szerepe volt a korabeli magánjog fejlődésében, a nemzetközi magánjog területén pedig különösen.

Jogtudomány a középkorban döntően a római jogra, vagy elsősorban a római jogra vonatkoztatott tudományt jelentett. Ebben az összefüggésben kell említést tenni a jogrendszerek kollíziójának jelentőségét számottevően csökkentő arról a tényről, hogy a kánonjog és a római jog tartalmilag egész Európában erősen áthatotta a nemzeti jogrendszereket. A római jog tudománya volt az (a glosszátorok, a posztglosszátorok, a kommentátorok stb.), amely a római jogot alkalmassá tette erre a nagymértékű befo-

lyásra, egyes államokban teljes recipiálására. Ez a középkori romanisztika építette ki a kollíziós jog első intézményeit is.

Ez a középkori romanisztika jutott el arra a jogtudományi szintre, hogy érzékelt: a külföldiekre, általában a több államra is kiterjeszkedő jogviszonyok mindegyikére a jogalkotó nem tud egy a belső joggal teljesen parallel futó (de tartalmilag eltérő) teljes anyagi jogi szabályrendszert kiépíteni; a *ius peregrini* szükségképp csak részleges, a felmerülő nemzetközi jogviták pedig tematikailag teljesek; a teljes jogi megoldást csak a tematikai teljességgel kiépült belső jog adhatja; csak hogy melyik jogrendszer az ügyben érintettek közül és miért erre figyelemmel lenni? Íme a kollíziós jog – a mai nemzetközi magánjog – első és ősi kérdésfeltevése. 1228 körül keletkezik *Accursius* „*Glossa ordinaria*”-ja, amellyel korához idonútotta és ezzel – a továbbfejlesztés módját is megadva – második európai hódító útjára is elindította a rómaiak nagy jogkönyvét, a *Corpus Juris Civilis*. Ennek egyik eleme a *Codex Justinianus*, amelynek első szavai szólnak a sokféle népről, amely felett a császár uralkodik. Ehhez a „*Cunctos Populos*”-nak nevezett forráshelyhez (C. 1.1.1.) fűzte *Accursius* azt a glosszáját, amelyben kimondja, hogy mindenkit a saját státútuma alapján – bolognait Modenában is bolognai *personalstatutum* szerint – kell megítélni („*argumentum quod si Bononiensis conveniatur Mutinae, non debet iudicari secundum statua Mitinae quibus non subest*”). Ez lett a továbbiakban az az ősforrás, amelyből a romanisztika továbbment és most már egyre világosabban különböztetett egyrészt a személyi jogállásra vonatkozó *persónalstatutum*, másrészt a dolgokra vonatkozó *realstatutum* között. Ezt vitte tovább és fejtette ki most már részletesebben *Bartolus* (1314–1357) a maga „*Cunctos populos*” kommentárjában, amely már számos jogintézményre kiterjeszkedik (szerződések, deliktális felelősség, öröklés), elvileg adva már fel a feladatot: vizsgálni kell, hogy a „hazaiakat az idegenben hogyan kell megítélni”. A nemzetközi magánjog e korszakbeli további nagyjai, tulajdonképpen e tudomány és gyakorlat úttörői – *Dumolin* (1500–1566), *Voet* (1619–1667), *Huber* (1636–1694), *Cocceji* (1644–1710) – is ezen a nyomon mennek tovább. A nemzetközi magánjogban különösen nagy nevet szerzett *Dumolin* az említett *Codex Justinianus* forráshelyhez (C. 1.1.1.) „*Conclusiones de statutis et consuetudinibus*” címmel egész mestermunkát írt. Itt most már ún. *interstatutáris* (a különböző jogrendszerek szerinti jogállások – státútumok – ütközésére vonatkozó) elméletről és jogról van szó. Az *interstatutáris* magánjog nem más, mint elődje annak, amit ma *internacionális*, azaz nemzetközi magánjognak hívunk. Az *interstatutáris* jog a személyek jogállására már világosan megfogalmazza a *domicilium* elvét: tehát annak a helynek a jogát tekinti irányadónak, amelyhez a személy állandó ottlakása folytán, mintegy társadalmilag-politikailag is leginkább kötődik. A dolgokra (a *realstatutum*ra) a fekvés helyének, a jogcselekményekre (pl. szerződésekre) a jogcselekmény helyének jogát alkalmazzák. *Voet* még a rációról is értekezik és megfogalmazza a „*comitas*” tanát: hogy ti. más státútumot a fórum (a fórum állama) a másik állam iránti nemzetközi megbecsülésből és udvariasságból (*comitas*) alkalmaz. Nem kell külön bizonyítani, hogy ez a tan ma sem veszítette el rációját.

dd) Azt lehet tehát mondani, hogy a személyek jogállására nézve a kapitalizmus megjelenéséig is jelentős fejleményeket figyelhetünk meg. Ezek röviden a következők: 1. Ha belső társadalmi tagoltság szerint is, de az államok jogának meghatározott területhez való kötődése, az adott terület egészében való érvényesülése (a territorialitás elve). 2. Ebben a külföldiek jogviszonyainak külön anyagi jogi szabályozása. E szabályozásban

annak a gazdasági és politikai okokból is szükséges elvnek fokozatos gyakorlati megvalósulása, hogy a külföldieket legalábbis a vagyoni jogi forgalom szempontjából a belföldiekkel egyenlő módon kell kezelni, és hogy az ehhez szükséges jogképességet és jogi kereteket javukra el kell ismerni. 3. Ebben jelentős tartalmi egységesítő szerepet a kánonjog és a római jog vitt. 4. A jogrendszerek és a jogi szabályozás mégiscsak meglevő sokféleségének feloldására a tudományban és a gyakorlatban megjelentek a nemzetközi magánjog első alapvető elemei is: ez a személyekre nézve a domicilium elvének kialakulását jelentette.

b) A *kapitalista társadalmi rend* uralomra jutása a tőkés termelési viszonyok kialakulását az egységes tőkés magántulajdon megszilárdulását, az áruforgalom nagymértékű kibontakozását jelentette. A tulajdon és az áruviszonyok mintegy a maguk arculatára formálták a gazdasági és társadalmi viszonyokat általában, a belső és a nemzetközi piacot pedig különösen. A személyek jogállására nézve ez a jogegyenlőség, a jogképesség tekintetében az állam egész területén mindenre egyaránt érvényes egységes jog kialakítását jelentette. Ez olyan történetileg is jelentős alkotmányjogi okmányokban is kifejezésre jut, mint pl. az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat, ill. az emberi jogok deklarációja. Leginkább azonban a XIX. században született nagy polgári jogi kódexekben, mindenekelőtt a francia Code Civil-ben. A kapitalista nemzetállamok polgári jogának fejlődésében a nagy kódexekben részletes szabályozást kap az ember mint jogalany (jogképessége, cselekvőképessége, személyiségi jogai), kereskedelmi kódexekben és más törvényekben pedig megfogalmazták az ügyleti képesség különböző más szabályait is. Létrejön a kereskedelmi cég és a különböző kereskedelmi társaságok (vállalatok) jogi személyiségének részletes szabályozása, ennek differenciált intézményrendszere. A későbbiek során megjelenik a szövetkezet mint a jogalanyok egy kategóriája, és polgári jogi kifejlődést nyernek a különböző állami szervek és közintézmények polgári jogi jogalanyisági sajátosságai is.

Az áru nagytömegű belső és nemzetközi mozgása mellett a korábbihoz képest lényegesen nagyobb méreteket ölt a személyek – a természetes személyek és vállalatok – nemzetközi mozgása. Erre a nemzetközi mozgásra olyan átfogó belső eredetű anyagi jogi szabályozást, mint a belső mozgásra, az egyes nemzeti jogrendszerek nem vagy csak fokozatosan hoznak létre. A részleges nemzetközi jogegységesítés is csak a későbbi idők, döntően a XX. század terméke. A nemzetközi mozgásra ezért általában csak az érintett országok belső anyagi jogát lehetett alkalmazni, amely alapvetően a belső mozgásformákra jött létre. Ennek folytán az áru, a tőke és a személyek nagymértékű nemzetközi mozgása mindenkor az érintett nemzeti jogrendszer kollízióját is magával hozta.

Ez a vázolt helyzet az, amelyben a modern nemzetközi magánjog mint a kollíziók joga kibontakozott, és *Savigny* említett nagy munkájában átfogó elméleti és gyakorlati rendszerré épült. Ennek lényege – *Savigny* gondolatmenetét követve – hogy a jogszabályok általában egy adott állam területéhez kötöttek és egy adott konkrét időszakban érvényesek. A jogviszonyok viszont az említett tények folytán túlnyúlnak az államhatáron és időben is megelőzhetik vagy éppen túlélhetik a vita felmerülésekor éppen hatályos jogot. Egy jogviszony tehát több jogrendszer uralma alá kerülhet. Ez a jogviszonyok megannyi típusában megannyi kollízióra vezet, mert a több jogrendszer mintegy megütözik egymással, hisz nem lehet másként: végül az egész jogviszonyt az ütközők közül csak az egyik szerint lehet megítélni.

A kollízió feloldása, az ütközők közül az egyik jogrendszer kiválasztása – figyelemmel az adott jogviszonytípusok sajátosságaira, az abban kifejezésre jutott tényleges tartalomra – az ilyen értelemben differenciált utaló (az ütközők közül az egyik jogrendszert „kiválasztó”) szabályok hosszú sorát igényli. („Csak ezáltal lehetséges dönteni mindazokban az elgondolható kollíziókban, amelyek egy-egy jogviszony megítélésében a különböző pozitív jogok között keletkezhetnek . . . keresünk ezért egy olyan szabályt, amely megmondja, hogy melyik jog szerint kell ítélnünk.” *Einleitung*, 344. §, 2–3. old.). Ezek modern rendszere a nemzetközi magánjog, amit külföldön kollíziós jognak (conflict of laws, conflits des lois, Kollisionsrecht) is hívnak. Ebben a rendszerben jelennek meg Savignynál olyan alapvető általános kategóriák, mint pl. a „jogviszony székhelye”, amelyhez valamely nemzetközi jogvitát célszerűen kapcsolni kell (369. §, 200–201. old.). Ez a személyek jogállását illetően a domicilium (359. §, 95. és kk. old.), bár a kontinensen már ekkor erősödött az állampolgárság és itt hamarosan általánosan elfogadott kapcsoló elvvé vált, míg a common law országokban a domicilium elve lett az uralkodó felfogás.

Az állampolgárság természetesen mint kapcsoló elv is a polgári korszak szülötte. A francia forradalom helyezte a nemzet fogalmát a jogrend közepébe: a nemzethez való tartozás kifejezése pedig az állampolgárság lett, ami a korábbi rendi-származási és uralkodói – alattvalói viszony helyébe lépett. Nem véletlen, hogy az állampolgárság elvét először a Code Civil 3. szakasza fogalmazta meg a nemzetközi magánjog számára. Ez kimondja, hogy a franciák személyi jogállását akkor is francia jog szerint kell megítélni, ha külföldön tartózkodnak vagy élnek. Az egyéb jogalanyok, így mindenekelőtt a vállalatok tekintetében az „állampolgárság” a jogi személy honosságának kategóriájában fogalmazódott meg stb.

Az áruk, a tőke, valamint a személyek – a természetes személyek és a jogi személyek – nagymértékű nemzetközi mozgáshoz fűződő érdek vezetett arra, hogy a személyekkel kapcsolatos nemzetközi összefüggésekre a belső anyagi jogi szabályozásban is egyre több norma jelent meg. Ezekben az egyes államok bizonyos fontos alapkérdéseket azért is rendeztek, hogy joguk – a kollíziós megoldások mellett is – segítse a személyek nemzetközi mozgását. Ennek lényege, hogy a külföldiek a belföldiekkel lényegileg azonos jogképességhez jutottak. A belföldi jogegyenlőség elve általánosult. A régi jognélküliség utolsó maradványait is felszámolták, kifejlődött az az általános elv, hogy a külföldieket a belföldiekkel egyenlő elbánás illeti. Ennek önmagában nem mond ellent az, hogy a tőkés államokban időről időre különböző korlátozásokat vezettek, ill. vezetnek be a külföldiek terhére, pl. ingatlanszerzési képesség tekintetében meghatározott kormányhatósági engedély lehet szükséges ahhoz, hogy külföldi ingatlant szerezzen; külföldi vállalatok letelepedését meghatározott engedélyekhez köthetik, ill. kötik, külföldi állampolgárok munkavállalását a belföldiektől eltérően szabályozhatják és szabályozzák, ill. hogy a belföldi jogegyenlőség feltételeként általában megkövetelik a viszonyosságot, amelynek hiányában korlátozzák a belföldi jogegyenlőséget. Mint látni fogjuk, ilyen természetű rendelkezéseket a szocialista országok joga is ismer. Az általános követelmény, hogy az ilyen korlátozások hátrányos megkülönböztetésre ne vezessenek.

2. A személyek a mai jogi szabályozásban

a) *A fejlett tőkés országok* jelentősen továbbléptek a személyek jogi státusának szabályozásában.

Ez egyrészt abban jelentkezik, hogy új formákra nézve új szükségletek jelentek meg. Így pl. a gazdasági társulások széles skálája jött létre: a részvénytársaságtól kezdve a korlátolt felelősségű társaságon és más egyszerűbb társulási formákon, gazdasági érdekközösséget alkotó csoportosulásokon át olyan társasági jogi intézményekig, mint a holding társaság, a konszern, ill. az államközi vegyes vállalatok és a tőkés államok által alapított egyéb vállalatok különböző formái. A természetes személyek körében új jelenség a munkaerő nagyfokú mozgása, ennek keretében a vendégmunkások és más szakmai rétegek tömeges méretű időleges vagy állandó letelepedése más államokban. Ez felvetette nemcsak a kollíziós jogi szabályozás fontosságát, de a különböző végzettségek és diplomák értékelésének, valamint a munkajog és a szociális ellátás megfelelő jogi szabályozását a fogadó országokban. Az egyes foglalkozási ágazatokban a kérdéses személyek erre vonatkozó speciális ügyleti képessége nem minden további nélkül volt természetes a fogadó országokban. Az egyes országok a külföldi munkaerővel szemben a belső érdekű protekcionizmus szabályai szerint viselkedtek.

Csakhogy a munkaerőre, akárcsak a vállalatokra szükség volt, ami növekvő nemzetközi mozgásra vezetett. Ez a nagymérvű nemzetközi mozgás — a tőkés nemzetgazdaságok fokozódó kölcsönös egymásutaltsága, ún. interdependenciája — a személyekre vonatkozó joganyag jelentős mértékű továbbfejlesztését is szükségessé tette, egyebek között nemzetközi egyezmények útján is, amilyen pl. a GATT. A GATT egyik fő célja, hogy államok külgazdasági protekcionizmusának visszaszorítására vezessen, ezen belül a belső jogegyenlőség általánosítását is elérje (GATT egyezmény, II. rész, III. cikkely „National Treatment”), mindazonáltal annak elismerésével, hogy amennyiben valamely népgazdaságot különböző külső gazdasági természetű veszélyek fenyegetik, akkor az antiprotekcionista kötelezettségvállalással szemben is bizonyos védelmi eszközökhöz folyamodhatnak, tehát korlátozhatják a belföldi jogegyenlőséget.

Nagymértékben megnőtt a belső és nemzetközi jogi szabályozás a külföldi jogi személyek elismerésére és letelepedésére, működési körének meghatározására. A tökekoncentrációt és a nagy monopolvállalatok fejlődését hivatott szolgálni pl. az Európai Gazdasági Közösségnek az a statútuma, az ún. európai nagyvállalat (Európa RT) jogintézményét tervezik kiépíteni: ez az európai nagyok számára kíván olyan jogi személyi struktúrát létrehozni, amelynek felhasználásával a fejlett tőkés államok, főleg az USA és Japán nagyvállalataival a Közös Piac gazdasága könnyebben versenyezhet.

Jelentősek azok a normák, amelyek az államra mint jogalanyra vonatkoznak a gazdasági forgalomban: az államra mint vállalatalapítóra vagy részvényesre, ill. az államra mint nagy polgári jogi vagy kereskedelmi jogi szerződések, ún. állami megrendelések alanyára. Újak e körben azok a normák, amelyekkel e tekintetben azonos vagy harmonizáló jogi normarendet kívánnak létrehozni a Közös Piac valamennyi tagállamában.

A vázolt anyagi jogi természetű normák mellett a jogi személyeket, ill. általában a személyeket illetően jelentős változás, hogy a fejlett tőkés országok jórésében kodifikálták a kollíziós jogot, avagy jelentős mértékben továbbfejlesztették azt a belső bírósági gyakorlatban. A személyekre, ill. azokra is kiterjedően nemzetközi egyezmények is

születtek, így pl. a jogi személyekre vonatkozó Hágai Egyezmény, ill. az ún. Bustamante Kódex, amely átfogó nemzetközi magánjogi kódex, többszáz szakaszra terjed és részletesen foglalkozik a személyek jogi státusával.

Hosszú időn át jelentős eleme volt a fejlett tőkés országok szóban forgó joganyagának és gyakorlatának, de elméletének is a szocialista országokkal szemben alkalmazott diszkrimináció. A nemzetközi magánjog eszközeivel a felek személyi státusára vonatkozóan is felléptek a szocialista joggal szemben. Így pl. vitatták az államosítások – a jogi személyek eme alanyváltozásának – „jogszerűségét”, akadályozták az államosítás külföldi vonzatainak levonását (pl. az államosított vállalatok külföldi követeléseit nem adták ki), különösen a szovjet jogfejlődés kezdetére nézve vitatták a szovjet jog szerinti házasság mivoltát, mert a házasságkötést és a bontást túl egyszerűnek vélték. Sokáig tettek kísérletet arra, hogy az állam vállalatait az állammal azonosítsák és ne ismerjék el az állami vállalat külön önálló jogi személyiségét, egyebek között azért, hogy a vállalatok követeléseit az állam vagyona terhére kielégítsék, ill. fordítva. Az utóbbi években a nemzetközi gazdasági együttműködés és az enyhülés politikai-történeti feltételei mellett a fejlett tőkés országok jogának ez a korábban jellemzően harcos oldala a személyekre nézve is változott. Az ilyen természetű nézeteket a gyakorlat és az elmélet fokozatosan és nagyrészt feladta. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a régi szellem időnként ne kísértene és ne tennének kísérleteket diszkriminációra, a személyekre vonatkozó szocialista jogi szabályok megkérdőjelezésére. 1978-ban pl. a Lordok Házáig mint Anglia legfelsőbb bíróságáig jutott az a jogvita, amely egy angol vállalat és egy lengyel vállalat között folyt, s amelyben az angol vállalat, de az alsóbb bíróságok is azon a véleményen voltak, hogy a kérdéses lengyel vállalat az állam része, a lengyel államnak mint olyannak szerve, és ezért a szerződés teljesítését korlátozó állami intézkedésekre (mint saját magán belüli intézkedésre) nem hivatkozhat. A Lordok Háza azonban kimondta, hogy ez túlhaladott álláspont: az angol jog felfogása szerint és az állam vállalatai nem tekinthetők az állam szerveinek, nem tekinthetők azonosnak az állammal (New Law Journal, 1978. szeptember 21.).

b) *A szocialista országok* megjelenése a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szóban forgó területén is jelentős jogi újdonságokat hozott, bár a nemzetközi személyi és gazdasági forgalomra vonatkozó szabályozási formákat – már mint Kelet–Nyugat relációban – jórészt készen találta. A szocialista országok fokozatosan fejlett ipari országokká váltak, s a világgazdasági kapcsolatokban hamarosan nagy szerepük lett. Növekszik részesedésük az áruk, a pénzeszközök és a személyek forgalmában, de jelentős a vállalati mozgás is. Ezzel a fejlődéssel egybeesően osztják a modern nemzetközi magánjog olyan alapvető intézményeit, mint a belföldi jogegyenlőség (természetesen általában a viszonyosság feltételei mellett), a természetes és jogi személyekre nézve kiépítették modern nemzetközi magánjogi intézményeiket; nemzetközi magánjogi úton kodifikálták vagy más módon szabályozták a személyek jogképességét, cselekvőképességét, más személyiségi jogait; e kérdésekre nézve a kétoldalú jogsegélyegyezményekben is általában részletesen rendelkeznek; kiépül az állam külkereskedelmi monopóliuma személyi-szervezeti rendje; a nemzetközi gazdasági társulás útján keletkező jogalanyok számára kiépül a belső anyagi jog; a KGST integráció keretében létrejön a nemzetközi gazdálkodó szervek jogi szabályozását szolgáló normatívák átfogó rendszere; a külkereskedelmi forgalom tekintetében elismerik az olyan külföldi gazdálkodó egységek jogi személyiségét is, amelyeket a belső jog, pl. a magyar jog nem ismer (amiként ezt a Polgári törvénykönyvnek a nemzetközi

gazdasági kapcsolatokra való alkalmazásáról szóló 1978 évi 8. sz. tvr. is kimondja), hogy csak a fontosabb elemeit említsük a szocialista jogalkotásnak, amelyben a személyek státusát fejezi ki, amennyiben azokban nemzetközi elem is megjelenik.

3. A szabályozás természete, forrásai és főbb intézményei

a) Mint az eddigiekben is látható volt, a személyek jogállására – a *szabályozás természetére* nézve – többféle forma alakult ki. A szabályozás egyik formája a nemzetközi magánjogi (kollíziós) természetű szabályozás. Ebben a jogi szabályozás azt mondja ki, hogy amennyiben a személyek jogállásában nemzetközi elem is van, az érintett jogrendszerek közül az adott jogvitában mely ország belföldi jogát kell alkalmazni. A szabályozás egy másik formája az anyagi jogi szabályozás: ebben a jog közvetlenül jogrendező módon határozza meg, hogy az adott helyzetben a külföldi elemre tekintettel a kérdéses jogalanyok személyi jogállása miben áll, a belföldi jogalanyokra vonatkozó belföldi anyagi jogi szabályozáshoz képest a nemzetközi elemre tekintettel ez a belföldi szabályozás milyen módosulásokkal, kiegészítésekkel, korlátozásokkal vagy eltérésekkel érvényesül. Ez az anyagi jogi szabályozás ad választ arra is, hogy ennek mely része kogens jellegű, kötelezően alkalmazandó és ezért e tekintetben a kollíziót tulajdonképpen kizárja, és mely része olyan, hogy csak akkor kerül alkalmazásra, ha kollíziós jogi döntés folytán kell az ilyen normákat is tartalmazó belföldi jogrendszert alkalmazni.

b) A *forrásokat* illetően – az alábbi elemzések bőséges tanúsága szerint is – alapvetően kétféle jogforrásról kell beszélni. Az egyik a belföldi nemzeti, a másik külső, azaz nemzetközi eredetű jogforrások csoportja. A belföldi nemzeti jogalkotásban az uralkodó természetesen az írott jog, de számottevő a bírói gyakorlat szerepe is, különösen a kollíziós jog területén számos országban, így pl. Magyarországon is a bírói gyakorlatban képződő szokásjog a döntő jogforrás. A nemzetközi eredetű jogforrások a nemzetközi szerződések mind az anyagi jogi, mind a nemzetközi magánjogi természetű szabályozási forma körében, bár az utóbbi formában a személyek jogára nézve viszonylag kevés nemzetközi egyezmény jelent meg jogforrásként (ilyen pl. a már említett Bustamante Kódex, ill. a Hágai Egyezmény a jogi személyekről). A nemzetközi eredetű jogforrások között sem jelentéktelen a gyakorlatban kialakult szokásjogi tételek súlya sem.

c) Ami már most a fentiek szerinti szabályozásban a *főbb intézményeket* illeti – amelyekről a továbbiakban szó lesz –, azok a következők: a) az ember, b) az állam, c) a jogi személyek jogképességének, cselekvőképességének és személyiségi jogainak szabályozása a nemzetközi magánjogban, tehát olyan helyzetekben, amelyek során az alkalmazandó jog felől kell döntení, ill. d) a külföldiek jogállása belföldön, azaz alapvetően anyagi jogi szabályozás arról, hogy az ilyen vagy amolyan jogképességgel és más személyiségi jogokkal rendelkező jogalanyok belföldi letelepedésére, működésére, ügyleti képességeire milyen elvek és speciális anyagi jogi normák irányadók.

2. § Az ember mint jogalany

1. A személyes jog

a) A személyes jog (*lex personae*) nemcsak a jogtudomány absztrakciója, nemcsak elméleti fogalom, hanem a jogalkotásnak és a joggyakorlatnak is élő jelensége. A magyar nemzetközi magánjogi törvény tervezete (a továbbiakban: Tervezet*) a 10. § 1. bekezdésében a következőket mondja: „Az ember személyi jogállapotát, továbbá személyéhez fűződő jogait személyes joga szerint kell elbírálni.” A személyes jognak van egy nemzetközi magánjogi és egy anyagi jogi eleme. Anyagi jogi értelemben a személyes jog nem más, mint a személyre mint jogalanyra vonatkozó belföldi anyagi jogi normák összessége, nevezetesen azok, amelyek az ember jogképességére, cselekvőképességére, ezek megszűnésére, személyiségi jogaira vonatkoznak. Ez a személyes jog anyagi jogi tartalma. A nemzetközi magánjogi elem pedig az, hogy a nemzetközi magánjog feltételez két valóságos tényt. Az egyik hogy az emberek – a személyeknek ma különösen nagymértékű nemzetközi mozgásában – tartósan vagy véglegesen megváltoztathatják azt az országot, amelynek anyagi jogi jogrendje a személyes jog tartalmát rájuk nézve meghatározta. A másik, amit a nemzetközi magánjognak fel kell tételeznie; hogy ezért az emberek személyes jogának megítélésére sor kerülhet egy a saját jogához képest idegen, más ország hatósága (bírósa vagy más szerve) részéről. E körülmények és tények feltételezésével a személyes jog nemzetközi magánjogi funkciója abban áll, hogy meghatározza: ilyen esetben mely belföldi anyagi jogrend szerint kell a személyes jog tartalmát megítélni. A nemzetközi magánjogban a szóban forgó fogalom vázolt két elemének egymásra vonatkoztatott egységét nevezzük személyes jognak (vagy *perszonálistatútumnak*), az ember mint jogalany státusának.

b) A személyes jog önmagában – a Tervezet előbb idézett rendelkezése is ezt mutatja – önmagában még nem kapcsoló elv. A *személyes jog intézményében a kapcsoló elv* az, amely az embert mint jogalanyt valamely államhoz fűződő jogviszonyaiból kiemeli azt a lényeges tényezőt, amelyre vonatkoztatva a nemzetközi magánjogi normát kimondhatjuk: jogrendszerütközés esetén az adott személy személyes jogát e tényezőt alapul véve kell megítélni. Ez a tényező pedig az a jogilag is kifejeződő kapcsolat, amely az embert valamely államhoz és ennek folytán annak egész jogrendszeréhez fűzi. Európában a francia forradalom óta ez az embereknek (polgároknak) most már nem ilyen vagy olyan rendű viszonya az uralkodóhoz, hanem az általános hatállyal deklarált egyenjogúságon alapuló viszonya a nemzethez, az államhoz, amit az állampolgárság fejez ki. A polgári nemzetállam eszméjének egyik lényeges elve volt, hogy az állam jogrendjét polgáira akkor is kiterjeszti, ha azok külföldön laknak vagy élnek (*lex patriae*). Ezzel egyrészt az állam jogrendjének védelmét kívánta biztosítani külföldön lakó-élő polgárai számára, másrészt azonban ez annak kifejezése is volt, hogy a polgári nemzetállam így is kifejezésre kívánta juttatni identitását, jogrendjét ebben a nemzetközi összefüggésben is kiterjesztetni-érvényesíteni akarta. Az állampolgárság e fontos koncepciója a kontinentális

*Az 1979. július 1-ével kódex (1979. évi 13. tvr. A nemzetközi magánjogról) rendelkezései a Tervezethez képest lényeges változást a személyek körében nem hoztak; a tördelt korrektúrában egyébként is csak erre a megjegyzésre lehetett szorítkozni. (Szerző).

Európában általánossá vált. A francia Code Civil 3. §-ában ezt úgy fejezi ki, hogy „a személyek jogképességére, ill. jogállására vonatkozó francia törvények akkor is irányadóak a franciákra, ha azok külföldön laknak”. Az olasz nemzetállam kialakulásának folyamatában a nemzetközi magánjog egyik nagy tekintélye, Mancini ezt egy 1851-ben Turinban „Della Nationalita come fondamento del diritto delle genti” (A nemzetiségről mint a nemzetközi jog fundamentumáról) címen tartott politikai beszédében elvileg és elméletileg is megfogalmazza. Meg kell jegyezni, hogy a nemzetiség ebben az összefüggésben nem nemzetiségi kisebbséget, hanem nemzeti hovatartozást, állampolgárságot jelentett.

Az állampolgárság elve (*lex patriae*) lett a személyes jog meghatározója Németországban, Spanyolországban, Ausztriában, *általában a kontinentális Európában*, de számos más kontinensen is. A *lex patriae* elvét tették magukévá a szocialista országok is; ez tükröződik az egyes európai szocialista országok nemzetközi magánjogi jogalkotásában, joggyakorlatában és jogi irodalmában is.

c) Kizárólagos jelleggel, tehát *kivétel* nélkül a *lex patriae* elve azonban a kontinentális európai országokban sem tudott érvényesülni. Az életviszonyoknak számos olyan változata jött létre, amelyeknek lényegéből adódóan a *lex patriae* elvét esetenként fel kellett adni. A Code Civil egészen rövid kommentált kiadásai is az említett 3. §-nál az újabb jogszabályok és bírói döntések sorát említik, amelyek az adott életviszonyok és jogviszonytípusok természetétől függően így vagy úgy eltértek a *lex patriae* kizárólagos érvényesülésétől. Ez megfigyelhető a többi állam jogalkotásában és joggyakorlatában is. Alább látható lesz a magyar jogra vonatkozóan is. Egészen kézenfekvő ez pl. abban az esetben, ha hontalanról, tehát állampolgárság nélküli személyről, avagy olyan személyről van szó, akinek kettős állampolgársága van. Ilyen helyzetben az állampolgárság elve önmagában nem mond semmit. Egyik megoldás: személyes jog anyagi jogi tartalmát a lakhely szerint megítélni. A lakóhely szerinti jog mint kapcsoló elv (*lex domicilii*), amit általában domiciliumnak hívnak, így bevonul a kontinentális európai országok állampolgárságra épülő személyes jogi koncepciója is.

d) A *domicilium* elve a személyes jog általános kapcsoló elve mindenekelőtt a *Common law országokban*, de némely más országokban is (pl. Argentínában). A lakóhely azáltal lesz a személyes jogot meghatározó kapcsoló-elv eleme, hogy a nemzetközi magánjog ehhez a tényezőhöz, nevezetesen az embernek ahhoz az államhoz való viszonyát-kapcsolatát emeli ki, amelynek területén az ember lakik: amely országban letelepszik, állandó lakóhelyet szerez. Tény, hogy ez is erős kötődés, amely az adott külállam (befogadó állam) és az ott lakóhelyet tartós vagy végleges ott tartózkodás szándékával választó személy között tulajdonképpen az állampolgársághoz közel eső viszonyt hoz létre (itt munkát vállal, vagyont szerez, tanul, házasságot köt, szakképzettséget-diplomát szerez, azaz személyi-egzisztenciális kibontakozása ehhez az országhoz kötődik). Ha ez a kapcsolat nem is éri el az állampolgárság közjogi értelemben vett teljességét (pl. az aktív-passzív választójog tekintetében és más összefüggésekben), mindazonáltal olyan kapcsolati forma és olyan kötődés az adott államhoz és társadalomhoz, amely az állampolgárság mellett vagy helyett döntő elem lehet.

Ez a koncepció lett uralkodó a *Common law országokban*, Angliában és Amerikában, ahol a nemzetközi magánjog általános normája, hogy a személyes jogot a *domicilium* elve szerint kell megítélni. Ennek a fenti megfontolások mellett volt egy sajátos társadalmi-politikai oka is. A volt brit birodalom, de a mai nemzetközösségben is viszonylag

nagy a személyek mozgása, a migráció, az angol állampolgárság is sok dominiumra, ill. tagállamra kiterjedt. A *lex patriae* alkalmazása egyrészt politikailag sérelmes lett volna az érintett országokra nézve, mert jogrendjük félretételét jelentette volna e tekintetben is, másrészt pedig a nagyfokú migráció folytán a birodalom, ill. a nemzetközösség területén, annak minden részében egyszerre sokféle jogot kellett volna alkalmazni, ha az adott közjogi egységek (országok, tagállamok) állampolgárságát tették volna irányadóvá. Különösen Amerikában volt jelentős az a körülmény, hogy Amerika a bevándorlás országa. Szinte a világ minden részéből vándoroltak az évszázadok folyamán sokan Amerikába, ahol ennek folytán állandósult az a helyzet, hogy a lakosságnak nagyrésze nem volt amerikai állampolgár. Miközben egy részük a tartósan ottlakás után állampolgárságot szerez, újabbak érkeznek. Mintegy konstans tényező tehát a lakosság egy hányadának nem-amerikai állampolgársága. Ebben a helyzetben az állampolgárság elvének alkalmazása az amerikai bírósági fórumon egyrészt sok nehézséget jelentett volna, mert napirenden lett volna a világ szinte valamennyi országa jogának alkalmazási gondja, másrészt ez jelentős mértékű zavarra is vezetett volna, hiszen az emberek személyes jogállása az érkezők, a bevándorlók állampolgárságának sokasága szerint állandóan sokféle lett volna. A domicílium elve itt tehát az „állampolgári egyenlőség” kifejezése, ill. pótléka is. Társadalmi-politikai összefüggésben pedig része annak, amit az ún. amerikai olvasztótégelynek (*melting pot*) hívnak, hogy ti. a bevándorlók sokaságát a lehetséges eszközök összességével amerikaivá kell olvasztani.

e) Bár a common law országokban imígyen általánossá vált domicílium elve kevésbé volt kitéve annak, hogy számos kivételben a *lex patriae*-t is alkalmazza (mert pl. egyik lényeges normája a domicílium elvének, hogy egyszerre senkinek sem lehet két domicíliuma), mégsem tudott teljesen kizárólagosan érvényesülni. Egyrészt a fórum joga nem egyszer alkalmazásra kerül, másrészt pedig, ha nem is lehet jogi értelemben valakinek több domicíliuma, mert ilyenek egymást a jogi szabályozás értelmében kizárják, ténylegesen mégis lehet több lakóhelye, így aztán a *lakóhely (residence)*, sőt a *tartózkodási hely* is bevonult a nemzetközi magánjogba, a common law országok jogába különösen, de, mint látható lesz, a kontinentális, így a magyar jogba is. A domicílium elvének viszonylagos töretlensége javára azonban el kell mondani, hogy ezen utóbbiak is a domicílium természetére szabott kategóriák.

2. Jogképesség

a) A jogképesség a *jog egyik legáltalánosabb kategóriája*. A személyeknek — elsősorban a fizikai személyeknek, de a jogi személyeknek és az államnak is — az a jogilag kifejezett tulajdonsága, hogy polgári jogviszonyok alanya lehet. A jogképesség tehát része nemcsak az ember erkölcsi mivoltának, de egyben központi eleme az ember polgári jogállásának minden civilizált országban. A jogképesség általánossága, egyetemessége és egyenlősége a fejlett haladó politikai és jogtudományi gondolkodás szerint annyira hozzátartozik az ember nembeli lényegéhez, hogy ma már elvitatják a tételes jognak a „jogát”, hogy ezt korlátozza, pláne megkérdőjelezze. Nem egy szocialista és nem-szocialista országban a jogképességet a nemzetközi magánjogban nem is szabályozzák (ilyen pl. a német BGB életbe léptető törvényében a német jog állásfoglalása, ilyen az NDK új

nemzetközi magánjogi törvénye is), mert abból indulnak ki, hogy a jogképesség tekintetében kollízió szinte nem is lehetséges, jogrendszerütközés formailag ugyan létrejöhet, de a jogképesség tekintetében az államok jogának — az ember említett nembeli lényegére tekintettel — egyenlőnek kell lennie.

b) Az ember jogképességének az a teljessége azonban *a jogban csak a fejlődés során bontakozott ki* és még ma is vannak országok, ahol faji megfontolásokból reakciós-retrográd törvények számottevő és megalázó különbséget tesznek jogképesség tekintetében ember és ember között. Részben tehát a történeti fejlődésben kibontakozott teljesség jogi kifejezése végett, részben pedig ilyen ma is fellépő retrográd rendszerek ellen szükséges és nemcsak ünnepélyes politikai tartalommal bír az Egyesült Nemzetek Egyetemes Nyilatkozata az Emberi Jogokról. E nyilatkozat mint nemzetközi egyezmény folytán valamennyi tagállamban az emberek jogképességének teljessége jogilag is védettnek tekintendő („Mindenkinek joga van ahhoz, hogy jogalanyiságát bárhol elismerjék” — 6. cikk), azokban az államokban is, amelyek a nemzetközi magánjogban erről külön nem is rendelkeznek.

A jogképességről a belső jogban a fentiek rögzítése mellett még azért is kell rendelkezni, mert a jogképesség kezdete és vége tekintetében, de egyes vonatkozásokban tartalma tekintetében mégis eltérnek az egyes nemzeti jogrendszerek. Kell tehát utaló szabály arról, hogy adott esetben mely nemzeti jog szabályai szerint kell ezeket a kérdéseket megítélni. A legtöbb ország nemzetközi magánjogában ezért van rendelkezés a jogképességről. Ilyen a lengyel 1965 évi nemzetközi magánjogi törvény (9. cikk), az 1963 évi csehszlovák nemzetközi magánjogi törvény (3. §), a Szovjetunió polgári jogi törvényhozásának alapjairól szóló 1961 évi törvény nemzetközi magánjogi része (122. §), ilyen az új 1978 évi osztrák nemzetközi magánjogi törvény (12. §) stb. A probléma jelentőségére tekintettel rendelkeznek a jogképességről Magyarország bilaterális jogsegélyegyezményei is.

c) Ami már most a fentiek után *Magyarország belső nemzetközi magánjogi szabályozását* illeti, a következőket kell mondani.

aa) Azt a kérdést, *hogy valamely természetes személy jogképesnek minősül-e vagy sem, a korábbi magyar jog és az újabb kodifikációs állásfoglalás szerint is az illető személy hazai joga (lex patriae-ja) szerint kell elbírálni.* Ezt a korábban szokásjogi tételt a felszabadulás után a Csjt 42. §-a írott jog szintjére emelte. Ez ugyanis kimondja, hogy a cselekvőképesség fennállására és terjedelmére az érintett személy hazai jogát, azaz az állampolgársága szerinti jogot kell alkalmazni. A cselekvőképesség azonban feltételezi a jogképességet, ezért a Csjt említett rendelkezése természetesen a jogképesség jelzetek szerinti szabályozását is jelentette. A Tervezet a személyekről szóló fejezet első rendelkezésében mondja ki — bár szintén implicit módon — a jogképességre a személyes jog, a magyar állásfoglalást illetően az állampolgárság jogának alkalmazását. Implicit módon azáltal, hogy „az ember személyi állapotáról” általában rendelkezik és itt nem mondja ki külön, hogy ezen belül a jogképességet és a cselekvő képességet, valamint egyéb kategóriákat ért. A jogalkotó a Tervezetnek ezt a rendelkezését is a maga általános tartalmával kívánta érteni. A személyi állapotnak ui. a legáltalánosabb és egyben centrális eleme a jogképesség. Természetes ezért, hogy ebben a kodifikációs megfogalmazásban a jogképességet is érteni kell. A magyar jognak a jogképességre nézve tehát az a nemzetközi magánjogi állásfoglalása, hogy azt a hazai jog, azaz az állampolgárság joga szerint kell elbírálni.

A hazai jog szerint kell tehát megítélni a jogképesség kezdetét, tartalmát és végét.

Ami a jogképesség *tartalmában* lehetséges eltérést illeti, azokról fent volt szó. E tekintetben a jogegyenlőség általános – nemzetközi jogban is megfogalmazott – követelmény. Ez kifejezésre jut abban is, hogy a Tervezet 15. szakaszában a jogképességet illetően a külföldi állampolgárok és hontalanok ugyanolyan jogi helyzetben levőnek tekintendők, mint a belföldiek. Ez a rendelkezése a Tervezetnek a magyar jog érvényesítésének mintegy garanciális követelménye ezen a téren – mindazonáltal az emberi jogképesség teljességének védelmében. A szóban forgó törvényhely is kimondja azonban, hogy a jogszabály ettől eltérően rendelkezhet és ennek keretében alakulnak a személyekre vonatkozó fejezet rendelkezései, amelyek általában az állampolgárság szerint rendelik a jogképességet megítélni. Ha azonban a jogképesség tartalmára nézve az érintett személy államának jogában olyan rendelkezések vannak, amelyek egyrészt általános nemzetközi jogi szabályba ütköznek, vagy magyar alkotmányos alapelvebe ütköznek, akkor ilyen külföldi normák Magyarországon a jogképességre nézve nem alkalmazhatók. A magyar alkotmány és a Polgári törvénykönyv is kimondja, hogy a jogképesség az életkorra, nemre, nemzetiségre vagy felekezethez való tartozásra tekintet nélkül egyenlő. Az alkotmánynak 61. és a Polgári törvénykönyv szóban forgó 8. §-a feltétlen érvényesülést igénylő, más szóval imperatív szabályokat mondanak ki. Ha tehát magyar hatóság előtt külföldi állampolgár hazai jogát kellene alkalmazni és ez faji vagy más tekintetben hátrányos megkülönböztetéseket mondana ki ember és ember között, egyebek között a konkrét jogviszonyra és az abban keletkezett jogvitára vonatkozóan, ebben az esetben az adott külállam jogát akkor sem lehet alkalmazni, ha a magyar nemzetközi magánjog szabálya szerint egyébként ez lenne irányadó. Ehhez képest csak másodlagos kérdés, hogy a belső jognak ilyen szabályait imperatív jellegüknel fogva nem engedi a magyar jog mellőzni, avagy azért, mert a szóban forgó diszkrimináló külföldi jog a magyar közrendbe ütköznék, mellőzését az ún. közrendi záradék tenné szükségessé. Úgy is fel lehet ugyanis fogni – de ez jogtudományi vitakérdés – hogy a hivatkozott imperatív szabályok a közrendi záradék egy konkrét megnyilatkozási területét és formáját jelentik.

A jogképesség *kezdetére* nézve lehetnek már lényegesebb eltérések az egyes jogrendszerek között. A hazai jog kapcsolódó elve itt tehát már gyakorlatilag is jelentős szerepet játszhat. A jogképesség a természetes személyeket a jogrendszerek szerint általában az élve születés esetére illetik meg, de már megilletik a fogantatás idejétől kezdve. Nos eltérőek az egyes jogrendszerek ennek az időnek a számítására nézve, eltérőek továbbá a tekintetben is, hogy vajon a születendő ember személyes joga szerint avagy a szerzett jog természete szerint kell-e megítélni a felmerült személyi jogi jogvitát. Az utóbbi felfogás azt jelenti, hogy a méhmagzat jogképességét pl. aszerint a jog szerint kell megítélni, amely az öröklési jogi jogviszonyra általában vonatkozik, mert a vita lényege, hogy a megszületett ember még mint méhmagzat szerzett-e öröklési jogosítványokat, vált-e örökössé. Márpedig az öröklési jogi jogviszonyokra a magyar jog szerint az örökhagyó (az örökhagyó utolsó állampolgársága) és nem az örökös állampolgársága szerinti jog az irányadó. Gyakorlativá ez a probléma azáltal válhat, hogy a kérdéses jogviszonyt öröklési jogi jogviszonynak minősítjük-e. A Polgári törvénykönyv 600. §-a kimondja, hogy kiesik az öröklésből az, aki a hagyatékot az öröklés megnyílásakor törvéynél fogva nem szerezheti meg. A Ptk 9. szakasza rendelkezik arról, hogy az embert a fogantatástól kezdve illeti meg a jogképesség

az elveszületés esetén. Ugyanez a § meghatározza azt, hogy ez a születéstől számított 300. napig terjed, ez a születés előtti jogképességi helyzet. Na már most lehetséges, hogy egyes jogok ezt az időt rövidebb tartamban határozzák meg. Ha pl. A államban öröklési jogi jogviszonynak minősül a szóban forgó életviszony és ebben az államban 300 napnál rövidebb időtartam számít be a jogképességbe mint B államban, ahol az örökös született, akkor az örökségből az örökös kiesettnek számít. Ha a kérdéses életviszonyt viszont a személyes jog körében ítéljük meg, akkor a B állam szerint kell megítélni az örökös jogképességet, az pedig a teljes 300 napra kiterjed, tehát az adott személy jogképesnek minősült visszamenőleg, az örökséget megszerezheti. A magyar nemzetközi magánjogban, így a Tervezetben sincs erre nézve egyértelmű tételesjogi rendelkezés. Tulajdonképpen a minősítés egy sajátos helyzetével állunk szemben. Miután azonban ebben a nem kizárólag jogképességi problémakörben is a lényeg éppen a jogképességben van, a helyes és ésszerű állásfoglalás ebben a helyzetben is a személyes jog szerinti döntés.

Az elveszületés fogalma sem egyértelmű a nemzetközi gyakorlatban. A magyar polgári jog szerint az ember elveszületés esetére jogképes az említett időtartamig visszamenőleg is, ha akármilyen rövid ideig is de születéskor él. Vannak viszont olyan országok, ahol az életképesség is feltétel (pl. hogy 24 órai életbenlét a kritériuma az elveszületettségnek).

A *jogképesség a halállal szűnik meg*. Végletes esetekben a halál időpontja is okozhat problémát, nem biztos, hogy a biológiai halál és a jogi értelemben vett halál minden jogrendszerben egyértelműen és egységesen egybeesik. Mégis azt lehet mondani, hogy a nemzetközi magánjogban ennek különös jelentősége ritkán akadhat. A jogviszony megszűnését jelenti viszont a *holtnak nyilvánítás*, ami már jelentősebb és eltérő szabályozásban részesül a különböző jogrendszerekben, ezért e területen a nemzetközi magánjogi szabályozás is fontos. Erről alább külön lesz szó.

bb) Gyakorlatilag is fontosak viszont a jogképesség körében azok a nemzetközi magánjogi szabályok, amelyek az állampolgárság mint személyes jog kapcsoló elve mellett *más kapcsoló elveket (lakóhely, szokásos tartózkodási hely) is megállapítanak*. A természetes személyeknek valamely államhoz való kizárólagos állampolgársági kapcsolódását az életviszonyok alakulása folytán olyan tények is kiegészíthetik, amelyek folytán az állampolgárság alapján nem lehet egyértelmű nemzetközi magánjogi döntést hozni. Ezekről rendelkezik a Tervezet 11–13. §-a.

Az életviszonyoknak egyik ilyen csoportja a *kettős állampolgárság*, avagy az a helyzet, amelyben valakinek kettőnél is több állampolgársága van. Ez onnan adódhat, hogy az egyes országok állampolgársági joga szerint a kívándorló állampolgárok állampolgárságukat általában nem veszítik el, akkor sem, ha közben más állam állampolgárságát is megszerzik. Jogunk szerint ebben a helyzetben a jogképességet a magyar jog szerint kell megítélni, ha az érintett személy egyik állampolgársága magyar. Ha egyik állampolgársága sem magyar, akkor annak az államnak a joga irányadó, amelynek területén *lakóhelye* van. Itt tehát megjelenik kiegészítő szabályként a domicilium elve.

A domicilium elve a releváns, a nem egyértelmű életviszonyok egy másik csoportjában, nevezetesen a *hontalan* személyek jogképességére nézve. A magyar jog ebben az esetben is a lakóhely jogát teszi kapcsoló elvvé. Természetesen a magyar jog irányadó, ha az említett két esetben az érintett személynek Magyarországon is van lakóhelye. Ez abban az esetben lehet jelentős, ha valakinek több lakóhelye is van.

cc) Már fent volt utalás arra – a common law országok domicilium elve körében – hogy a lakóhely még ezekben az országokban sem egyértelmű, hogy ez a jogi kategória ezeknek az országoknak a gyakorlatában is számottevően differenciálódott. Miután tehát a magyar jog tételes jogi elvként alkalmazza a lakóhely, a domiciliumra épített kapcsoló-elvet, *egyértelművé kellett azt is tenni, hogy mi minősül lakóhelynek, ill. mi történjék akkor, ha valakinek több lakóhelye van.* Ami az utóbbi kérdést illeti, arra viszonylag rugalmas fogalmazásban a Tervezet 11. §-a annak az államnak a jogát fogadja el, amellyel az érintett személy kapcsolata a legszorosabb. A bíróságnak tehát az eset összes körülményei alapján kell megállapítani, hogy a kapcsolatnak ez a jellege mely államhoz fűzi leginkább a jogviszonyt.

Ami pedig a domiciliumot, a lakóhely jogi fogalmát illeti, arra a nemzetközi gyakorlatban többféle elhatárolás, többféle elhatároló szempont alakult ki. Így az ebből a szempontból legnagyobb gyakorlattal rendelkező common law országokban a jog ismer törvény erejénél fogva fennálló domiciliumot, az eset összes körülményei alapján meghatározandó domiciliumot, vélelmezett domiciliumot annak alapján, hogy az illető személy tartózkodási helyén azért szerzett lakhelyet, hogy ott véglegesen megtelepedjék, van születéssel szerzett domicilium és így tovább. A közös elem lényegileg ezekben a megoldásokban is az állandó ott tartózkodás szándékával történt lakóhelyválasztás. Eleme ennek a formának az is, hogy a lakóhely megválasztása önként történjék (pl. nem állami kényszerintézkedés, deportálás vagy kiutasítás formájában). A magyar nemzetközi magánjog az e téren kialakult jogalkotási és gyakorlati tapasztalatokat általánosítva lakóhelynek azt a helyet minősíti, ahol „valaki állandóan vagy a letelepedés szándékával lakik” (Tervezet 12. §). Ebből az általános rendelkezésből kell a tudománynak és a bírói gyakorlatnak kibontania azokat a részmegoldásokat, amelyek – mint az előbb látható volt – a lakóhely fogalma további differenciálása körében megjelenhetnek.

dd) A kör most már a lakóhelyet illetően azzal zárul, hogy rendelkezni kell az előbb említett értelemben vett lakóhely nélküli személy személyes jogáról, erre a nemzetközi gyakorlatban sem maradt más megoldás, mint amit a magyar jog követ a Tervezet 11. §-ában, hogy ti. ebben a helyzetben az érintett személy személyes jogát *szokásos tartózkodási helye* szerint kell megítélni. A szokásos tartózkodási hely pedig az a hely, ahol valaki a letelepedés szándéka nélkül hosszabb ideje tartózkodik. A logikai zártság kedvéért – de a lehetséges ilyen életviszonyok és jogi összefüggések szempontjából is – a magyar jog még arról is rendelkezik, hogy mi történjék a több szokásos tartózkodási hellyel rendelkező személyes jogának megítélésével. A válasz a Tervezet 11. §-a szerint az, hogy ha a szokásos tartózkodási helyek közül az egyik Magyarországon van, akkor a személyes jogra a magyar jog az irányadó, ha a több szokásos tartózkodási hely közül mindegyik külföldön van, akkor a személyes jog annak az államnak a joga, amellyel az illető személynek a kapcsolata a legszorosabb. A logikai zártsághoz tartozik még az a feltételezés is, és nemzetközi magánjogi összefüggésben magyar fórum szempontjából is jelentős lehet, hogy külföldi nemzetközi magánjogi normák egyszerűen csak szokásos tartózkodási helyről beszélnek, miközben a konkrét esetben az érintett személynek van lakóhelye is. Erre a helyzetre mondja ki a Tervezet 12. §-a, hogy ebben az esetben természetesen a lakóhelyet kell szokásos tartózkodási helynek tekinteni.

ee) Az eddigiekben vázolt szabályozás lényege az, hogy a személyes jog – akár állampolgárság, akár lakóhely, akár tartózkodási hely meghatározásával – megállapítható

legyen. Ha a személyes jog ebben a folyamatban egyértelművé vált is, még mindig nyitva marad az a kérdés, hogy ha a megállapított személyes joghoz képest a személyre korábban más ország joga volt személyes jogként irányadó. A kérdés az, hogy a *személyes jog megváltozása érinti-e a korábbi személyi állapotot* és az annak alapján létrejött jogokat és kötelezettségeket. Más szóval, hogy az új személyes jog szerint ezek visszamenőleg módosulnak, módosíthatók-e mindenekelőtt az érintett személyre kedvezőtlenebb irányban, in peius vagy sem. A magyar jog egyértelmű állásfoglalása, hogy az utóbb szerzett állampolgárság, lakhely, vagy szokásos tartózkodási hely szerinti személyes jognak ilyen visszaható hatálya nincs (Tervezet 11. §).

ff) A személyi jogállás szempontjából jelentős lehet a Magyarország szempontjából sem gyakorlati súly nélküli probléma, nevezetesen a *menekültek jogi helyzete*. A menekült általában megtartják eredeti személyes jogukat (állampolgárságukat, domiciliumukat, miután státusuk fogalmilag ideiglenes). A menekült helyzete a politikai-jogi tartalom tekintetében általában abban áll, hogy a befogadó országban jogállása jobb, mint lenne abban az országban, ahonnan elmenekült. Ennek lehetnek kihatásai a személyes jog tartalmára is. Miután a magyar jog abból indul ki, hogy a magyar jog a személyi jogállapotra nézve bármilyen ilyen országgal szemben is a teljesség nagyobb fokán van, a menekülte kedvező megfontolásból a Tervezet 13. §-a úgy rendelkezik, hogy az ilyen személyek jogállapotára a magyar jog irányadó. Ez sem érinti azonban az előbb már érintett elvet, hogy a korábbi személyi jogállapot és az annak alapján létrejött jogok és kötelezettségek érintetlenül maradnak. Magyarország nem tagja az 1951. évi genfi menekültügyi egyezménynek, amely a menedékjogról rendelkezik és az itt tárgyalt összefüggésben azt mondja ki, hogy a menekülte a lakóhely vagy a szokásos tartózkodási hely jogát kell alkalmazni. Az egyezmény e megoldásának legalább is egyik motívuma az volt, hogy a maga idejében jogi rendezést — nyugati orientációnak és a befogadó államoknak megfelelő jogi rendezést — adjon a kelet-európai országokból nyugatra irányuló emigráció helyzetének. A szocialista országok csatlakozása feltehetően emiatt maradt el. Azt azonban látni kell, hogy a személyes jogot illetően a menekültekre nézve a fentebb említett megfontolásból a szocialista jog is a lakóhely, ill. a tartózkodási hely elvét fogadja el. Ez következik a Szovjetunió polgári törvényhozásának alapjairól szóló 1961 évi törvény 122. szakaszából, amely a külföldi állampolgárok polgári jogi képességéről rendelkezik a Szovjetunióban, és ezt mondja ki — mint az előbb látható volt — a magyar Tervezet is.

Függetlenül attól, hogy Magyarország nem csatlakozott a genfi menekültügyi egyezményhez, általánosságban megállapítható, hogy a menekült jogállása személyi jogállapotukra vonatkozóan mind a nemzetközi közjogban, mind a belső jogban eléggé általános jelleggel a domicilium, ill. a tartózkodási hely szerint alakul. A magyar jog azonban figyelemmel van arra, hogy a menekülteknek is jogi, politikai és érzelmi töltésű érdeke fűződhet ahhoz, hogy személyes jogaiban is hazája polgárának minősüljön, személyi jogállapotát menekült helyzetében is eredeti személyes joga szerint állapítsák meg. A genfi menekültügyi egyezmények említett rendelkezésével és politikai tartalmával részben az is volt a célja, hogy a lakóhely és a szokásos tartózkodási hely preferálásával elszakítsa a menekült és a hazája közötti köldökzsinórt. A magyar jog tisztelni kívánja a menekül-

teknek e tekintetben lehetséges vagy fennálló nézeteit, érzéseit és igényeit, ezért úgy rendelkezik, hogy amennyiben a menekülte nézve az kedvezőbb, személyi jogállapotára eredeti személyes jogát kell alkalmazni.

3. Cselekvőképesség

a) A cselekvőképességre értelemszerűen irányadó a jogképességre vonatkozó rendelkezések nagy része. Miután a cselekvőképesség a személyi állapot, a personal státútum egyik eleme, erre pedig *a fentiek szerint meghatározott személyes jog irányadó*, ez irányadó a cselekvőképességre is. Különösen vonatkozik ez a jogképesség körében tárgyalt azokra a szabályokra, amelyek a személyes jogot – a *lex patriae*, ill. meghatározott esetekben a *domicilium* és a szokásos tartózkodási helyet – határozzák meg.

Azt, hogy a cselekvőképességre ugyanaz a kapcsoló elv vonatkozik, mint a jogképességre, a magyar jogban egyrészt kimondja a Csjt fent már hivatkozott 42. §-a, amelynek értelmében a cselekvőképesség fennállása és terjedelme tekintetében az érdekelt személy hazai jogát kell irányadónak tekinteni. Hasonlóan rendelkezik a Tervezet 11. §-a is: „Az ember személyes joga annak az államnak a joga, amelynek állampolgára”. A cselekvőképességre is áll természetesen az, amit fent a jogképesség körében az állampolgárság mint főszabály mellett a lakhelyre és a szokásos tartózkodási helyre mint kiegészítő szabályra mondtunk. Lényegileg így rendelkeznek mindazok a kontinentális jogok – a tőkés országok és a szocialista országok nemzetközi magánjoga egyaránt – amelyek a személyi állapotra nézve a *lex patriae* elvét vallják. Általában ez tükröződik azokban a jogsegély-egyezményekben is, amelyet Magyarország más államokkal, mindenekelőtt a szocialista országokkal kötött. Viszont a *domicilium* elve alapján minősül a cselekvőképesség a *common law* országokban. Miként a jogképesség, úgy a cselekvőképesség tekintetében is mindkét rendszer a jelzett mértékben folyamodik kivételekhez.

b) Mint láthattuk, az ember mindenütt teljes jogképességének elve a társadalmi-politikai haladás kérdése. A jogképesség tartalma-terjedelme tekintetében ezért igazában nem is lehet a különböző jogrendszerek kollízióját feltételezni. Másként van ez a cselekvőképesség kérdésében. *Az anyagi jogi eltérések itt jelentősek*, de általában nem a politikai-társadalmi háttér vagy tartalmi különbözősége folytán. Az eltérés inkább onnan van, hogy a cselekvőképesség szabályai is részét alkotják a személyek jogának, általában a polgári jognak és ezek történeti alakulása – az adott országok nemzeti jogfejlődésének különböző kodifikációs szakaszai, joggyakorlata, jogpolitikája, általában jogi tradíciói alapján – mégis számottevően eltér. Miután tehát a cselekvőképesség körében a tartalom és a terjedelem tekintetében is jelentős eltérések vannak az egyes jogok között, a cselekvőképesség nemzetközi magánjogi szabályozásának jelentős gyakorlati szerepe van.

A cselekvőképesség az embernek az a jog által elismert és kifejezett képessége, hogy saját cselekvésével jogokat szerezhet és kötelezettségeket vállalhat. Az eltérés és ezért a jogrendszerek ütközése lehetséges mindazokban a kérdésekben, amelyek összességében a jog a cselekvőképességet kifejezi és szabályozza. Így abban a kérdésben, hogy az embernek megvan-e a cselekvőképessége, az milyen életkorban kezdődik, miben áll a cselekvőképesség korlátozása egyrészt életkori okok miatt, másrészt ettől függetlenül a belátási képesség korlátozott volta vagy hiánya miatt. Mindezekre a kérdésekre tehát a magyar jog

értelmében — az ütköző és eltérő anyagi jogi rendszerek közül — az érintett személy személyes jogát kell alkalmazni. A személyes jog irányadó természetesen abban a kérdésben is, hogy mi a következménye a cselekvőképesség korlátozottságának vagy hiányának, ill. hogy kit kell a cselekvőképtelen és korlátozottan cselekvőképes személy törvényes képviselőjének tekinteni.

c) A cselekvőképesség általános ügyleti képességet jelent. Vannak azonban olyan ügyletek, amelyekben az anyagi-jogi szabályozás a cselekvőképesség általános szabályaitól eltérő szabályokat állapít meg. *Az anyagi jogi eltéréseket meghatározott kérdésekben a nemzetközi magánjogi szabályozás is követi.* A fontosabbak a következők.

aa) Az általános ügyleti képességhez képest pl. *különös ügyleti képesség* a házasságkötési képesség és a végintézkedési képesség. Pl. értenie kell azon a nyelven, amelyen a végintézkedés megjelenik, szóbeli végrendelethez a törvényben előírt helyzetben kell az örökhagyónak lennie stb. A nemzetközi magánjogi szabályozás szerint ilyen különös ügyleti képesség megítéléséhez az adott jogintézményre (pl. öröklési jogra) irányadó kollíziós jogi szabályra is figyelemmel kell lenni.

bb) A cselekvőképesség körében az is felmerülhet, hogy a *személyes jog változása* folytán az új személyes jog (állampolgárság vagy lakhely) másként szabályozza a cselekvőképességet, pl. e jog szerint az érintett személy még nem volna cselekvőképes, míg az előző személyes joga szerint a cselekvőképességet már megszerezte. A magyar nemzetközi magánjog szabálya szerint a korábban már megszerzett nagykorúságot a személyes jognak ez a változása nem érinti. Magyar bíróság tehát nagykorúnak tekinti azt a személyt, aki korábbi joga szerint már nagykorúnak számított, de új személyes joga szerint — amelyet a jogviszonyra egyébként alkalmazni kell — még nem volna nagykorú.

cc) A cselekvőképességre jogunknak van még két fontosabb szabálya. Mindkettő a forgalom biztonságát szolgálja és az összehasonlító jogi ismeretek szerint megfelel a nemzetközi gyakorlatnak is. Az egyik szabály azoknak a nem magyar állampolgároknak az ügyleteire vonatkozik, akik személyes joguk szerint még cselekvőképtelenek vagy korlátozottan cselekvőképesek lennének, de részt vesznek *a mindennapi élet szokásos szükségleteinek fedezése körében általában tömegesen kötött ügyletekben.* Az ilyen személyeknek ilyen ügyleteit Magyarországon érvényesnek kell tekinteni, ha ez a személy a magyar jog szerint cselekvőképes lenne. Életszerűtlen és megvalósíthatatlan követelmény volna, hogy a mai nagymértékű nemzetközi személyforgalom mellett a kiskereskedelmi áruforgalomban mindig meg kelljen győződni arról, hogy a külföldi vevő a magyar joghoz képest korlátozottabb cselekvőképességi szabályok uralma alatt áll-e. Természetes, hogy a magyar nemzetközi magánjogi szabályozás a hazai életviszonyokból, az azokat kifejező anyagi-jogi szabályozásból indul ki.

A másik jelentősebb szabály hasonló alaphelyzetben (nem teljesen cselekvőképes személyes joga szerint, de cselekvőképes lenne a magyar jog szerint) egy kérdésben eltér. Abban ti., hogy nemcsak a mindennapi élet szokásos szükségleteinek fedezése körében Magyarországon kötött vagyoni jogi ügyletekre vonatkozik, hanem az ilyen személy minden egyéb vagyoni jogi ügyletére, *ha az ilyen ügylet jogkövetkezményei Magyarországon állnak be.* Ebben a helyzetben a magyar jogban — a Csjt 42. §-a és a Tervezet 15. §-a szerint — cselekvőképes személyt cselekvőképesnek kell tekinteni akkor is, ha a nem magyar állampolgár személyes joga szerint cselekvőképtelen vagy korlátozottan cselekvőképes lenne.

4. Holtnak nyilvánítás

a) Az ember jogképessége és cselekvőképessége a halállal szűnik meg. A természetes halál mellett azonban a jog ismer egyfajta polgári-jogi halált, nevezetesen a holtnak nyilvánítást, ill. esetenként az eltűntnek nyilvánítást. Ezek – *tartalmi lényegük szerint* – annyiban hasonlatosak a halálhoz, hogy ugyanazok a polgári-jogi jogviszonyok fűződnek hozzájuk, nevezetesen a jogképesség és a cselekvőképesség megszűnése. A holtnak nyilvánítás és az eltűntnek nyilvánítás között a lényeges különbség az, hogy míg a holtnak nyilvánításhoz a halál vélelme kapcsolódik, az eltűntnek nyilvánítás esetében ezt a vélelmet a jog nem állapítja meg. Az eltűntnek nyilvánított személy vagyoni-jogi jogviszonyainak további sorsa tekintetében azonban a különbség általában nem jelentős, az eltűntnek nyilvánított személy jogviszonyai ui. úgy alakulnak, mintha meghalt volna.

A nemzetközi magánjogban a holtnak nyilvánítással kapcsolatosan három fontosabb kérdés merül fel. Az egyik az alkalmazandó jog kérdése, a másik a joghatóság problémája, míg a harmadik kérdés az, hogy holtnak nyilvánítást kimondó bírói ítéletet mennyiben, ill. mikor kell elismerni.

b) Ami a holtnak nyilvánításra *irányadó jogot* illeti, erre a magyar nemzetközi magánjog az eltűnt személyes jogát rendeli alkalmazni; a személyes jogát azzal a tartalommal és olyan ismérvek szerinti meghatározással, amiként erről fent a jogképesség körében már szó volt (Tervezet 16. §). Ha a magyar bíróság valamely nemzetközi magánjogi jogvitában belföldi jogi érdekből nem magyar állampolgárt nyilvánít holtnak vagy eltűntnek, ebben az esetben a Tervezet 16. §-a szerint a holtnak nyilvánításra magyar jogot kell alkalmazni. Magyar bíróság előtt belföldi jogi érdekből nem magyar állampolgár holtnak nyilvánítására olyan okból kerülhet sor, hogy a feltehetően elhunyt külföldi állampolgárnak Magyarországon vagy bárhol vagyona volt, vagy más le nem zárt jogviszonyai voltak, és ezek rendezéséhez pl. az öröklési jogviszonyok rendezéséhez az érintett külföldi állampolgár magyarországi hozzátartozóinak fűződik érdeke. A halállal vagy a feltételezett halállal magyar állampolgár javára megnyíló örökség olyan jogi érdek, amit a belföldi bíróság holtnak nyilvánítás szempontjából belföldi-jogi érdeknek elfogad. Miután lehetséges, hogy ilyen helyzetben a kérdéses külföldi állampolgárt személyes joga szerint még nem lehetne holtnak nyilvánítani, a magyar jog szabályai szerint azonban az adott tényállás mellett az eltűnt személy holtnak nyilvánítható, a magyar bíróság ennek megfelelően a magyar jog értelmében jár el. Ez az eljárás a magyar jogban kivételes, más országok gyakorlatában azonban elég gyakran előfordul, hogy a nemzetközi magánjog főszabálya a fórum joga (lex fori). Nem ismeretlen ez a szocialista jogban sem. Jogsegélyegyezményeink nagy része ugyan úgy rendelkezik, hogy a holtnak nyilvánításra a holtnak nyilvánítandó személy hazai jogát kell alkalmazni, egyes jogsegélyegyezmények (pl. a szovjet–magyar és a román–magyar jogsegélyegyezmény) mégis úgy rendelkeznek, hogy holtnak nyilvánítási ügyekben az eljáró bíróságok saját államuk jogát alkalmazzák.

c) Itt kell szólni a holtnak nyilvánítással kapcsolatos *joghatóság* (és az ilyen határozatok elismerésének) kérdéséről is. Az alkalmazandó jog előbb tárgyalt sajátos helyzetében ui. az alkalmazandó jog és a joghatóság fogalmilag is nehezen választható el egymástól, a valóságban pedig elválaszthatatlan dolgokról van szó (a joghatóság kérdésében a magyar nemzetközi magánjog szabályai egyrészt a belföldi jogból adódnak, másrészt azokban a jogsegélyegyezményekben szerepelnek, amelyeket Magyarország kötött más államokkal).

A belföldi nemzetközi magánjogi normák, így a Ppé 15. §-a és a nemzetközi magánjogi Tervezet 51. §-a kimondja, hogy magyar állampolgár személy állapotára vonatkozó eljárásban a magyar hatóságoknak, így a bíróságoknak is kizárólagos joghatása van. Magyar állampolgárt tehát csak magyar bíróság nyilváníthat holttnak. A tétel természetesen fordítva is áll: a magyar nemzetközi magánjog szerint magyar bíróság vagy más hatóság joghatósága kizárt olyan személy személyállapotára, nevezetesen holttnak nyilvánító eljárásban, akinek a személyes joga nem magyar (Tervezet 52. §). Ezek tehát az általános szabályok, amelyek mellett a Tervezet (54. §) és a gyakorlat jelentős kivételeket is ismer. Önmagában is kérdéses, hogy a Tervezetnek ez a merev 52. §-a, amelyben általában kizárt lenne a magyar joghatóság az említett viszonyokban, életszerű és indokolt-e még. Érvényét a kivételek erősen kikezdi. Egészen „zárt fajú” és ezért erős kivétel az a mondott szabály, hogy kivételesen külföldi állampolgár holttnak nyilvánításában is eljárhat magyar bíróság, ha ehhez belföldi jogi érdek fűződik (Tervezet 16. §). Egy ilyen ítéletnek természetesen mindenekelőtt Magyarországon van vitán belül hatálya. Nem biztos, hogy a külföldi vonzatok tekintetében az az állam is elfogadja, amelynek állampolgárát ilyen eljárásban Magyarországon holttnak nyilvánították. A valószínűsége azonban nagy, mert hasonló jogi megoldás ismeretes más jogrendszerekben is, és ezek kapcsán is felmerül az adott állam bírói fórumán hozott ítélet külföldi hatályának kérdése. Ez tükröződik — nevezetesen ez a kettős, formailag legalábbis versengő joghatóság — a szocialista országokkal kötött jogsegélyegyezményekben is: általában a holttnak nyilvánításra a hazai hatóságoknak a joghatóságát mondják ki, de e főszabály mellett lehetővé teszik a másik szerződő fél állampolgárának holttnak nyilváníztatását is.

d) Ami a holttnak nyilvánítás ügyében hozott *külföldi ítéletek érvényességének elismerését* és az ilyen ítéletek végrehajtását illeti, arra általánosságban a következőket lehet mondani. Magyar állampolgárt holttnak nyilvánító külföldi ítéletet a magyar jog szerint csak akkor lehet elismerni, ha az ilyen ítélet meghozatalára jogsegélyegyezményeink értelmében a megfelelő külföldi bíróságnak joghatósága volt; a magyar nemzetközi magánjog szabálya ugyanis az, hogy „külföldi bíróságnak vagy más hatóságnak olyan ügyben hozott határozatát, amelyben magyar bíróságnak vagy más hatóságnak kizárólagos joghatósága van, csak a jogszabályban meghatározott esetekben lehet elismerni (Tervezet 64. §). Miután a holttnak nyilvánításra általában, mint az előbb látható volt, a magyar hatóságoknak van kizárólagos joghatósága, külföldi hatóság határozatát a magyar jog értelmében általában nem lehet elfogadni. Kivétel ez alól a jogszabály megfelelő rendelkezése, konkrétan a nemzetközi magánjogi jognak az a szabálya, miszerint ha nemzetközi szerződés másként rendelkezik, akkor annak a szabályai irányadók. A holttnak nyilvánításra nézve pedig a jogsegélyegyezmények tartalmazznak eltérő rendelkezéseket. Ezek egyezményenként is eltérnek. Egyesek szerint a magyar állampolgárra kimondott holttnak nyilvánítást is elismerjük, míg a másik állam hasonlóan értékeli a magyar hatóságok hasonló döntését; más egyezmények arról rendelkeznek, hogy elismerjük külföldi állampolgárok holttnak nyilvánítása ügyében hozott külföldi határozatokat; ismét mások (pl. a szovjet–magyar jogsegélyegyezmény) szerint a másik szerződő fél állampolgárának holttnak nyilvánítása ügyében hozott ítélet csak abban az országban hatályos, amelynek bírósága az ítéletet hozta, de az ítélet hatálya nem terjed ki arra az államra, amelynek állampolgára a holttnak nyilvánított személy volt.

5. A személyiségi jogok

Az egyes jogrendszerekben az ember személyiségi jogaira – de számos összefüggésben a jogi személyek személyiségi jogaira nézve is – jelentős és differenciált szabályozás alakult ki. E szabályozás a jogfejlődés különböző okai folytán azonban számottevően eltérő lehet és ténylegesen számottevően el is tér. A magyar polgári jog fejlődése az utóbbi években is hozott jelentős változást a személyiségi jogokra nézve. Csak egy példát említve: a Ptk reformja előtt személyiségi jogokat ért sérelem esetén kártérítést jogorvoslatként csak akkor lehet követelni, ha a személyiségi jogok sérelme anyagi kár okozására is vezetett; erkölcsi, ill. nem vagyoni kártérítésre nem volt mód. Az új Ptk ezt most lehetővé tette. De a nem vagyoni kártérítés érvényesülési köre és mértéke is rendkívüli mértékben eltér az egyes országok jogában.

A személyiségi jogok körében fennforgó eltérések és a lehetséges jogrendszerütközések teszik gyakorlatilag szükségessé e jogok nemzetközi magánjogi szabályozását is. A főszabály a magyar jogban az, hogy *a személyhez fűződő jogokat a személyes jog szerint*, tehát elsősorban az állampolgárság joga szerint kell megítélni. Ez vonatkozik a személyiségi jogok olyan intézményeire, mint az ember nevéhez, képmásához, hangfelvételéhez, életéhez, testi épségéhez, személyes szabadságához, becsületéhez, titkaihoz, a magánlakás vagy a jogi személy céljaira szolgáló helyiségek sérthetlenségéhez fűződő jogokra és így tovább; mindazokra a jogviszonyokra, amelyek az ember személyiségét mintegy kifelé védve, a maga megnyilatkozásában és identitásában fejezik ki és szabályozzák.

A névjog körében lehetne szólni arról, hogy a Magyarországon eltörölt nemesi vagy más feudális rangok, nevek és címerek mint a személyiségi joghoz tartozó kategóriák védelemben részesíthetők-e, ha magyar fórumon külföldi kíván ilyen igényeket érvényesíteni. A kérdésnek ma már alig van jelentősége, mégis meg kell jegyezni, hogy közrendi okokból ilyen igényeket magyar bíróság vagy más hatóság jogvédelemmel nem támogathat.

3. § Az állam mint jogalany a nemzetközi magánjogban és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogában

1. Az állam jogalanyisága és a nemzetközi magánjog viszonya

A nemzetközi magánjog olyan jogviszonyokra vonatkozik, amelyekben külföldi elem van és amelyekben ennek folytán az érintett jog rendszerek kollíziója jöhet létre. A nemzetközi magánjogi norma a kollíziót oldja fel azáltal, hogy megállapítja, mely állam belső jogát kell az adott esetben alkalmazni. A személyek körében ez azt jelenti, hogy mely jog szerint kell megítélni a személyek személyi állapotát, jogalanyiságát, amihez – mint láttuk – olyan kérdések tartoznak, mint a jogképesség, a cselekvőképesség, ezek tartalma, keletkezése, változása és megszűnése, a személyi jogok védelme. Az állam jogalanyiságát ilyen értelemben nem a nemzetközi magánjog szabályozza. Ez belsőleg az állam-jogban, általában – államközi kapcsolatokban – pedig a nemzetközi jogban történik. Ebben a körben a nemzetközi magánjog jogrendszerütközést feltételező szabályozási módszerének nincs szerepe. Az állam jogképességét illetően szó sem lehet arról, hogy annak létre, terjedelmére nézve valamely nemzetközi magánjogi norma utolsó szabálya szerint erre vonatkozóan egy külállam belső magánjogát tesszük meghatározóvá.

Mindazonáltal az állam jogalanyiségének egyik eleme, hogy polgári jogviszonyoknak is alanya lehet. A szocialista jogban is – a jogalkotásban és a jogirodalomban egyaránt – egyértelmű az a nézet, hogy az állam jogalanyként szerepelhet minden polgári jogi jogviszonyban, kivéve azokat, amelyeknek alanya fogalmilag csak természetes személy lehet. Azt, hogy az államot ilyen jogviszonyokban az állam mely szerve képviselje, a belföldi jog határozza meg. A magyar jogban a Ptk szerint ez a szerv általában a pénzügyminiszter, ill. az az állami szerv, amely erre kijelölést kap. Az államnak az a joga, hogy megállapítsa, polgári jogi jogviszonyaiból mely állami szerv képviselje – függetlenül attól, hogy milyen jogforrás szól erről – belső államjogi kérdés, az állam szuverénitásának egyik eleme. Ennek védelmében minden esetleges külső megítéléssel szemben az állam abszolút immunitással rendelkezik: az állam mint jogalany (jogalanyiségének említett kérdései) valamiféle nemzetközi magánjogi jogcímen külállam joga szerint, ill. külföldi joghatóság által nem vitatható. Ebben a körben tehát feltétlenül érvényesülést kívánó szabályokról van szó, amelyek a nemzetközi magánjogra jellemző alapvető kérdésfeltevést, nevezetesen a jogrendszerütközést és annak kollíziós normával történő feloldását eleve kizárják.

2. Az állam immunitásáról általában

Már más kérdés – s ez már a nemzetközi magánjog körébe tartozó probléma – hogy az állam immunitása kiterjed-e polgári jogi (kereskedelmi jogi) ügyleteire is és az ezekkel kapcsolatos jogvitákra is. Ez azonban egyrészt a joghatóság, másrészt az egyes ügyleti típusok körébe tartozó problematika. *Míg az állam léte, jogképessége, ennek szervezeti oldala, egyszóval az állam jogalanyiséga formailag kívül esik az elvileg választást – más állam jogának választását is – feltételező nemzetközi magánjogon, addig a joghatóság és az állam által kötött polgári jogi ügyletekre alkalmazandó jog kérdése már a nemzetközi magánjog területére tartozónak minősülhet.* Elméletileg okkal, a gyakorlatban pedig nem kis súllyal merül ugyanis fel a kérdés: ha az egyik oldalon állam szerepel valamely polgári jogi ügyletben (valamely sui generis állami szerv révén gazdasági társulásban tagként, ill. részvényesként vesz részt, polgári jogi szerződést köt), akkor erre a nemzetközi magánjog joghatóság és az alkalmazandó jog dolgában ésszerűen milyen választ adjon? Az abszolút immunitás elve szerint a nemzetközi magánjognak azt kell válaszolnia, hogy az államot minden jogviszonyában, tehát a polgári jogi ügyletek világában is, a teljes mentesség illeti meg. Korábban ez volt az általános felfogás. Korunkban azonban ez változóban van. Az újabb nézetek szerint az immunitás az államot nem illeti meg, ha nem közjogi (*iure imperii*), hanem olyan polgári jogi vagy kereskedelmi jogi funkcióban (*iure gestionis*) jár el, amelyben eljárni általában a polgári jogi, ill. kereskedelmi jogi alanyok dolga. Ez a *funkcionális, ill. relatív immunitás tana*. E tan megjelenése folytán lett ez a probléma nemzetközi magánjogi kérdéssé. Elméletileg ezzel nyílt meg a választás lehetősége arra nézve, hogy a jogviszony faja szerinti jog, az ún. *lex causae* képében más állam jogát is lehessen alkalmazni, mint az érintett államét, és a jogvitát más fórum alá is lehessen vetni, mint az érintett állam fóruma.

Az állam immunitásáról általában szólva még hangsúlyozni kell, hogy az alkalmazandó jogra vonatkozó kérdésfeltevésnek igazában csak annak feltételezésével van értel-

me, hogy az állam egyes polgári jogi ügyleteinek vitájában más mint saját joghatósága alá is vethető. Ha ugyanis a jog az utóbbit kizárná, ha az állam minden polgári jogi jogvitájában csak saját fóruma elé kerülhet, akkor az alkalmazandó anyagi jog kérdése önmagától mintegy forgalmilag kiesik a nemzetközi magánjogi megítélés köréből. Saját fórum a saját állam jogügyleteire nézve csak alig előforduló esetekben és helyzetekben fog más állam joga szerint eljárni. Ezért az *immunitás főkérdése* mindenekelőtt joghatósági kérdés. Az immunitás – az alkalmazandó jogra nézve is – lényegessé akkor válik, ha meghatározott kérdésekben a jog idegen fórum joghatóságát is elismeri.

Végül az immunitás egyik általános kérdése, hogy mely állami szervek cselekvése révén tekinthető az állam a jogviszony alanyának, más szóval *mely állami szervek cselekvése számít be közvetlenül az államnak*. Amennyire általános az a felfogás, hogy nem állam jelenlétét jelenti, ha az állam tulajdonában levő vállalat, mint az államtól független jogi személy lép fel a polgári jogi ügyletekben, annyira nem egyértelmű az előbb említett kérdés. Általánosságban azonban azt lehet mondani, hogy – feltételezve a funkcionális immunitás szerinti kérdésfeltevést – az állam cselekvésének számít a sui generis közjogi funkció kifejtésére hivatott hatalmi és államigazgatási, általában a központi államigazgatási szervek aktusa.

3. Az állam a gazdaságban és a funkcionális immunitás kialakulása – összehasonlító-jogi áttekintés

a) Az abszolút immunitás a szuverénitás részeként alakult ki. Amikor a szuverének csak a szuverénításukból folyó közjogi funkciójukban jártak el, egyértelműen érvényesült az az elv, hogy szuverén más szuverén felett nem rendelkezik impériummal (*par in parem non habet imperium*). A XX. században, különösen azonban az utóbbi évtizedekben ez a helyzet alapvetően megváltozott. Az állammonopolista kapitalizmusra is jellemző, sőt ez a sajátosan jellemző, hogy az állam messzesemenően beavatkozik a gazdasági viszonyokba, egyebek között azáltal is, hogy nagymértékben vesz részt nemcsak közjogi, hanem polgári jogi jogviszonyokban is. A szocialista állam gazdaságszervező funkciójából pedig ez fogalmilag is természetzerűleg következik. A nemzetközi kapcsolatok, ezek körében a *nemzetközi gazdasági kapcsolatok nagyfokú intenzitása* révén az állam tömeges mértékben válik nemzetközi polgári jogi viszonyok alanyává is. Ennek csak egyik területe, hogy a fejlett diplomáciai és konzuli kapcsolatok, valamint más államközi kapcsolatok folytán az államok külföldön a korábbihoz képest lényegesen jelentősebb mértékben tartanak fenn tulajdont (vesznek, építtetnek és működtetnek épületeket-intézményeket), ami magával hozza annak természetes szükségességét, hogy vételi, bérleti, szolgáltatási és munkaszerződéseket kössenek. A polgári jogi ügyletekben való szereplés másik területe az állam részvétele olyan vállalatok alapításában és beruházásokban, amelyekben a másik oldalon nemcsak államok szerepelnek, de a tisztán államközi vállalatok vállalati jogi jogvitái is természetükre nézve a társasági jog problémakörébe tartoznak. Az állam a nagy nemzetközi személyforgalom révén gyakran kerül öröklési-jogi jogviszonyba, amelynek megítélése szintén a polgári jogi szabályozás körébe tartozik. Az államok továbbá más szerződéseket is kötnek; ilyenek a különböző állami megrendelések (vételek) és más operatív gazdasági kötelezettségvállalások.

b) Mindezek hatására a *tőkés államok gyakorlatában* az utóbbi évtizedekben nőtt az ebből keletkező jogviták száma. Egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a forgalom biztonságát, végső soron az állam érdekét is hátrányosan befolyásolja, ha az állam egyrészt tömeges méretekben részt vesz polgári-jogi és kereskedelmi-jogi ügyletekben, másrészt viszont jogvita esetén szuverén módjára ki kívánja vonni magát a jogvitáknak az alól a feloldási rendje alól, amely az ilyen ügyletek körében általános. Ilyen viszonyok mellett nem volt tartható „az a jogi tétel – hangzik egy erre vonatkozó angol felső bírósági ítélet –, amely az államra a kereskedő tőgáját adja, amikor az jó az államnak, amikor pedig mint kereskedőnek helyt kellene állnia kötelezettségeiért, akkor hamar leveti róla ezt a ruhát mondván, hogy az csak álruha volt és a szuverén fejedelem ornatását ölti az államra, mert most ez jó neki, mert így nem szorítható kötelezettségei teljesítésére, miközben ügyletének partnere sérelmével ott marad, ahol a part szakad”. Ez az ellentmondásos helyzet vezetett arra, hogy a fejlett nyugati tőkés államokban a legfelsőbb bíróságok az 50-es és 60-as években *sorra kimondták a funkcionális vagy relatív immunitás elvét*. Az USA-ban erre 1952-ben került sor, az NSZK-ban 1963-ban mondta ki ezt az elvét az alkotmánybíróság, míg Franciaországban a legfelsőbb bíróság 1969-ben általánosította ezt az új állásfoglalást. A nyugati országok még tovább is léptek: miután a funkcionális immunitást országonként mégis számos mértékben eltérően alkalmazták, 1972-ben a nyugat-európai államok aláírták az ún. Európai immunitás egyezményt, amely most már nemzetközi jogegységesítés útján ezekben az országokban általánossá és azonos tartalmúvá teszi a funkcionális immunitás elvét; egyes országokban pedig a bírói gyakorlatban kibontakozott funkcionális immunitást az utóbbi években törvény útján is megerősítették, így az USA-ban 1976-ban, Angliában pedig 1978-ban (US Foreign Sovereign Immunities Act of 1976, UK State Immunity Act 1978). Említésre érdemes még, hogy a nyugat-európai gazdasági integráció jogi mechanizmusának részeként a Közös Piac luxemburgi bírósága a gazdasági integrációs folyamat megvalósítása körében számos olyan lényeges kérdésben kapott joghatóságot – beleértve a szuverénítés egyes elemeit is –, amelyben korábban saját fórumon kívül más fórumnak nem volt joga dönteni.

c) *A szocialista jogtudományban* ez a kérdés napjainkban kezd jelentősebbé válni. Az abszolút immunitás korábban vallott kizárólagossága az irodalomban is változik – mindenekelőtt a jogfejlődésben jelentkező tények hatására.

aa) A szocialista országok csatlakoztak a diplomáciai kapcsolatokról szóló 1961. évi bécsi nemzetközi szerződéshez, részben csatlakoztak az ugyancsak bécsi nemzetközi szerződéshez a konzuli kapcsolatokról. Ezek a *nemzetközi szerződések* és a szocialista országok által kötött ilyen tárgyú bilaterális szerződések is *ismerik a funkcionális immunitás elvét*. Kimondják ugyanis, hogy a diplomáciai és konzuli képviselvek alkalmazottait az ismert összefüggésekben mentesség, azaz immunitás illeti meg. Azonban nem illeti meg ezeket a szerveket, illetőleg személyeket az immunitás, ha polgári-jogi (kereskedelmi-jogi) funkcióban járnak el vagy tevékenykednek.

bb) Részben ezzel függ össze, hogy a nemzetközi magánjog kodifikációja során *egyes szocialista országokban eltérően ugyan, de bevezették a funkcionális immunitás elvét*, olyannyira, hogy ezt szinte tankönyvszerű pontossággal megfogalmazták. A lengyel jog a polgári eljárásról szóló 296. sz. 1964. évi törvény 1111. §-ában az említett bécsi szerződések alanyi körére vonatkoztatva, az újabb csehszlovák nemzetközi magánjogi törvény (1963) 47. §-a ezt már az államra általánosítva fogalmazza meg. A Szovjetunió

polgári eljárási-jogi törvényhozásának alapjairól szóló 1961 évi törvény sajátosan és dinamikusán reagál a fentiekben vázolt fejlődési folyamatra. A diplomáciai és konzuli szervek tekintetében a fennálló nemzetközi szerződésekre utalással teszi lehetővé a funkcionális immunitást. Egyébként pedig minden olyan esetben, ha valamely külállamban a Szovjetunióra nézve a funkcionális immunitás szerint járnak el; a hivatkozott törvényhely szerint a Szovjetunió fenntartja magának a jogot, hogy „az ilyen államnak, vagyonának vagy képviselőjének vonatkozásában viszonzásképpen megfelelő rendszabályokat vezessen be”. A Szovjetunió tehát okkal nem kíván egyenlőtlen helyzetben lenni saját jogánál fogva partnerállamaival. Miután, mint láttuk, az országok egy jó része a funkcionális immunitást bevezette, ebből ennek alkalmazása következik a szovjet jog említett rendezéséből is.

cc) A szocialista gazdasági integrációban *is felmerült* — különösen annak hatására, hogy az államok növekvő mértékben vállalnak anyagi kötelezettségeket — az állam felelősségének jogi intézményesítése anyagi kötelezettségvállalásaiért. A Komplex Program ennek szükségességét több helyen, így a 8. és a 15. fejezetben is kimondja. Már folyamatban vannak azok a KGST szintű kodifikációs munkálatok, amelyek e kérdés megoldását célozzák, de az állam anyagi felelősségének fórumrendszeréről még nem lehet egyértelmű prognózist látni. Az azonban a jelzett körülményből egyértelmű, hogy fejlődésünk e kérdést napirendre tűzte. Sőt bizonyos részterületeken jelentősebb előrehaladásról is lehet beszámolni. A KGST tagországokban létesítendő nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapításának és működésének feltételeiről szóló 1973-ban keletkezett mintaszabályzat 1. §-ában pl. kimondja, hogy „a nemzetközi gazdálkodó szervezetekben gazdálkodó szervezetek, valamint meghatározott esetekben — amennyiben a polgári-jog alanyaiként lépnek fel — az államok vehetnek részt”. Itt tehát állam szerepel együtt vállalatokkal, méghozzá e nemzetközi normatívában mintegy polgári jogalannyá „leminősítve”, ami akár tudatosan, akár anélkül mindenképp tükrözi a vázolt fejlődési folyamatot, ill. a relatív immunitás valamilyen formában való kifejezésének szükségét. A 33. § a keletkező jogvitákra vonatkozóan hatályos nemzetközi szerződésre, ill. a kérdéses nemzetközi gazdálkodó szervezetet megalapító szerződés megfelelő rendelkezésére utal. Az időközben létrejött nemzetközi gazdálkodó szervezetek, amilyen pl. az Interelektro, az Interatomenergó és az Intertextilmas, államok részvételével alapított nemzetközi gazdálkodó szervezetek. Ezek alapító szerződésében, így pl. az Intertextilmas egyezmény 26. §-a a vagyoni vitákra nézve az 1972-ben létrejött moszkvai választott bírósági egyezményt rendeli alkalmazni, amelyet Magyarországon az 1973. évi 23. törvényerejű rendelet hirdetett ki. Ez pedig a viták fórumát illetően a belső választott bíróságok hatáskörét általánosítja. Ezzel tehát külállam megjelenik más, mint saját fóruma előtt is. Mindezekből látható, hogy *a funkcionális immunitás a szocialista jogfejlődés erősödő elemének számít.*

Összefoglalva tehát meg lehet állapítani: a funkcionális immunitás annak az objektív ténynek nemzetközi magánjogi kifejeződése, hogy az állam mai viszonyaink között tömeges mértékben vesz részt közvetlenül gazdasági tranzakciókban. Ezért a funkcionális immunitás ésszerű határok közötti elismerése a jog korszerűségének is kérdése — egyebek között az állam gazdasági szerepének jobb szolgálatára is.

4. Immunitás a magyar jogban

A magyar jog is része annak a folyamatnak, amelyről a fentiekben volt szó. Ez megnyilatkozik az immunitásra vonatkozó belső szabályozásban is. Ennek főbb elemei a következők.

A diplomáciai kapcsolatokra vonatkozó 1961 évi bécsi nemzetközi szerződés magyarországi alkalmazásának megfelelően a Tervezet 52. §-a kimondja, hogy a mentességre jogosult szervek, ill. személyek az immunitásra nem tarthatnak igényt, ha nem diplomáciai-közjogi, hanem kereskedelmi vagy polgári-jogi természetű funkcióban járnak el. Ezt a gyakorlatot folytatja Magyarország a diplomáciai és konzuli kapcsolatokban általában. Erre a hivatkozott §-nak az a rendelkezése is utal. Kimondja ui., hogy azok az érintettek, akik egyébként mentességgel rendelkeznek, magyar joghatóság alá vethetők, ha polgári és kereskedelmi ügyletekben a másik államban is a funkcionális immunitást alkalmazzák, mert nemzetközi szerződés vagy viszonyossági gyakorlat hiányában ilyen ügyekben mentességet nem élveznek. Egy további eleme a magyar szabályozásnak az a nemzetközi magánjogban általánosan elismert elv, miszerint a funkcionális immunitás jegyében kell eljárni külföldi állam vagy államigazgatási szerv, továbbá Magyarországon diplomáciai képviselőként eljáró, vagy egyébként a joghatóság alól mentes külföldi állampolgár által vagy ellen belföldön indított eljárásban, ha a külföldi állam a mentességről kifejezetten lemond (Tervezet 53. §). A Tervezet ebben a §-ban azt is kimondja, hogy a határozatot ilyen esetben is csak akkor lehet végrehajtani, ha a külföldi állam a végrehajtás alóli mentességről is kifejezetten lemondott.

Hiányzik azonban jogunkban az az általános tétel, hogy a *jure gestionis* ügyekben általában a funkcionális immunitást kellene alkalmazni, legalább viszonzásként az olyan államok tekintetében, amelyek Magyarországgal szemben is ezt gyakorolják. A nemzetközi magánjogban minden további nélkül lehetséges lemondás esetétől eltekintve azonban a magyar jog a funkcionális immunitást csak a diplomáciai és konzuli kapcsolatok vázolt összefüggéseiben ismeri, míg – mint láttuk – más szocialista országok továbbmentek. A magyar jog tehát az említett zárt kivételektől eltekintve akkor sem alkalmazza a relatív immunitást a joghatóság kérdésében, ha vele szemben ezt alkalmazzák. Ezzel jogunk egyenlőtlen, tehát gyengébb helyzetbe hozta magát mindazokkal az államokkal szemben, amelyek Magyarországgal szemben a relatív immunitás tana szerint járnak el. Ez alól a Tervezetben csak egy kivétel van. A 17. § ugyanis kimondja, hogy ha az állam jogviszonya az állam tulajdonában álló, vagy általa megszerezni kívánt külföldi ingatlanra vonatkozik, akkor erre a jogügyletre nem igényli az állam anyagi jogának alkalmazását. Ez ugyan formailag nem joghatósági, hanem anyagi jogra vonatkozó kollíziós jogi rendelkezés, érvényesülése azonban elképzelhetetlen a funkcionális immunitás a fórumra vonatkozó elismerése nélkül. Életszerűtlen ugyanis feltételezni, hogy pl. valamely külképviseletünk felállításá végett ingatlant szerez az állam, erre elismerjük az adott külföldi állam anyagi jogát, jogvita esetén pedig kizárjuk az adott külföldi állam jogi fórumát, mert magyar részről az állam jogviszonyáról van szó. Ebből arra is lehetne következtetni, hogy a Tervezet szóban forgó rendelkezése tulajdonképpen a tulajdonszerzésre vonatkozó ügyletek körében az immunitást sem az alkalmazandó jog, sem a joghatóság tekintetében nem kívánja meg.

5. Az állam mint a nemzetközi gazdasági kapcsolatok alakítója

a) A nemzetközi gazdasági kapcsolatokat kifejező jogi szabályokban az állam természetesen és elsősorban nem mint a nemzetközi magánjog, ill. a polgári jogviszonyok alanya szerepel. Döntő és kiemelkedően *fontos szerepe abban áll, hogy belső és nemzetközi tevékenységével megteremtse azokat a szervezeti, igazgatási, nemzetközi közjogi és más jogágak körébe tartozó feltételeket, amelyekkel Magyarország lehetőleg optimálisan tud részt venni a nemzetközi munkamegosztásban általában, a KGST-országok gazdasági együttműködésében pedig különösen.* A jogalanyok között az államról szólva – ami a fentiekben történt – nem lehet röviden nem szólni az államnak erről a szerepéről a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogában. Annál is kevésbé, mert amit az állam ezen a területen tesz, azt végül is azért teszi, hogy a természetes és a gazdasági alanyok forgalmát a nemzetközi viszonyokban a népgazdaság érdekében – benne az állampolgárok és a vállalatok javára – optimálisan alakítsa. Tulajdonképpen a *külkereskedelmi monopólium elvéről* és fogalomköréről van szó. A külkereskedelmi monopólium az államnak azt a kizárólagos jogát és egyben kötelességét jelenti, hogy 1/ meghatározza Magyarország külgazdasági kapcsolataiban megfelelő jogkörrel rendelkező szervek rendszerét, 2/ nemzetközi legislációban és nemzetközi szervezetekben megteremtse a külgazdasági kapcsolatok külső jogi feltételeit, és 3/ meghatározza azt az ellenőrzési és engedélyezési rendszert, amelynek keretében a nemzetközi személyi és vagyoni forgalom megvalósul.

b) A jogalanyokra vonatkozó jelen fejezetben a *szervezeti modellre* kell figyelmet fordítani. Ennek alapján a belföldi jogból ide azok a normák tartoznak, amelyek – mindenekelőtt az alkotmányban, a külkereskedelmi törvényben, a devizakódexben és más jogszabályokban kifejezve – meghatározzák a külgazdasági kapcsolatok *belső hatósági-szervezeti* rendjét, tehát a parlament, a minisztertanács, a különböző minisztériumok, mindenekelőtt a külkereskedelmi minisztérium, a hatósági funkciót is betöltő bankok, továbbá olyan szervek szerepét, mint pl. a Külkereskedelmi Kamara, vagy az annak keretében működő választott bíróság. E szervek meghatározása mellett a megfelelő normák természetesen meghatározzák e szervek jogkörét, feladatait és kötelezettségeit is. Egyebek közt azt a szerepet is, amelyet ezek a szervek a külkereskedelmi vállalatok és a külkereskedelmi joggal felruházott vállalatok alapításában, ill. ilyenként való elismerésében betöltenek. Hiszen a külkereskedelem vállalati struktúrája is része a külkereskedelmi monopólium szervezeti jogi elemének.

c) A szóban forgó összefüggésben röviden utalni kell arra is, hogy a magyar külgazdasági kapcsolatokra – a személy- és vagyonforgalomra, tehát a civilisztikai szint alakulására is – hatással vannak a *nemzetközi szervezetek és intézmények* is. Ezek a jogalanyiség szempontjából ebben a körben említendők. Olyan államközi szervezetekről van szó, amelyek a nemzetközi közjog szerint is közjogi státust viselnek, Magyarország is államként működik bennük közre. Ezek cselekvésében és állásfoglalásaiban magyar állami állásfoglalás is kifejezésre jut. Mindenekelőtt vonatkozik ez a magyar külgazdasági kapcsolatok szempontjából legfontosabb nemzetközi államközi szervezetre, a KGST-re. De nem jelentéktelenek a nemzetközi gazdasági kapcsolatok alakulása szempontjából az olyan nemzetközi szervezetek sem, mint az ENSZ, az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága, az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciája (UNCTAD), vagy jogi összefüggésben különösen érdekes ENSZ Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottság (UNCITRAL). Ezek a

szervek Magyarország közreműködésével olyan normatív szabályozásokat (egyezményeket, megállapodásokat) készítenek elő, ill. fogadnak el, amelyek Magyarország kül-gazdasági kapcsolatait is jelentősen befolyásolják, ill. amelyek alapján a megfelelő magyar jogalkotó szervek belföldi jogalakítás útján is módosítják a külkereskedelem jogi mechanizmusát. Az utóbbira példaként említhető, hogy az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciájának állásfoglalása, hogy ti. a fejlődő országoknak nyújtott preferenciális vámok kivételt jelenthetnek a legnagyobb kedvezmény GATT-normája alól, megfelelő alkalmazásra került a magyar vámjogban és a vámjogi gyakorlatban is. A GATT-hoz (az Általános Vám és Kereskedelmi Egyezményhez) való csatlakozásunkat kimondó 23/1973. MT számú rendelet folytán a magyar jog egyes elemeire is jelentős befolyást gyakorolnak a GATT elvek, így pl. a GATT-nak a vámcsökkenésre és általában a vámszabályozásra vonatkozó elvei. Nem véletlen, hogy a Minisztertanács következő számú, a 24/1973. MT számú rendelete újra szabályozta a magyar vámjog egyik fő intézményét: számottevően módosította a magyar kereskedelmi vámtarifát. Erre a csatlakozási jegyzőkönyv 9. pontjának kifejezett rendelkezésére került sor. Ez ugyanis kimondja, hogy Magyarország vámkoncessziókat vállalt és ezek kihirdetése történt az említett 24/1973. MT számú rendeletben.

4. § A jogi személyek

1. A jogi személyek a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban és a jog

a) A nemzeti vagyonnak – *tőkés viszonyok* között a természetes személyek tőkés magántulajdonának – a termelőeszközök fejlődése által megkívánt koncentrációja a múlt században döntően a gazdasági társulás útján indult meg és bontakozott ki. Az ún. kereskedelmi társaságok (a részvénytársaság és más társasági formák) mint jogi személyek a tőkés gazdaság alapsejtje lettek. Ezek egyrészt az expanzív fejlődésben, másrészt az egymás ellen folytatott versenyben nemcsak nagy méreteket öltöttek, hanem még a múlt században megkezdődött nagymértékű nemzetközi mozgásuk. A gazdasági folyamatoknak (a termelésnek, a fejlesztésnek és a kereskedelemnek) különösen a XX. században erőssé vált internacianizálódásában a vállalatok tömeges méreteken lépték túl székhelyük országának határait, működtettek egyidejűleg több országban termelési és igazgatási részlegeket, fiálékat és leányvállalatokat. Betársulás, ill. más vállalatok felvásárlása alapján vállalatbirodalmukat még jobban kiterjesztették, majd a formailag és jogilag önálló vállalatokat konszern és holding vállalatok mint jogi személyek formájában kezelhető uralom alá helyezték. Létrejöttek a multinacionális nagyvállalatok. Nem tartozik tárgykörünkbe vizsgálni, hogy mire vezettek – ahol egyáltalán ilyen lépéseket tettek – azok a tétova lépések, amelyekkel egyes országokban (a gazdasági verseny jogának eszközeivel) az uralmi helyzetre törekvő vagy az uralmi helyzetben levő nagyvállalatok monopol helyzetét korlátozni akarják. Ami jelen vizsgálódások szempontjából lényeg: a tőkés jogfejlődésben is szükség volt arra, hogy a fenti folyamatokat a jogi szabályozás körébe vonják. Ez a szabályozás természetesen szolgálati, apologetikus jellegű – mind a társasági jog pozitív jogi intézményei, mind a versenyjog, mind pedig a nemzetközi magánjogi normák.

b) A jogi személyek a *szocialista jog* fejlődésében is egyre nagyobb jelentőséghez jutottak. A nemzetközi gazdasági együttműködésben a szocialista országok is vallják azt a

nézetet, hogy a gazdasági együttműködés egyik jelentős területe a vállalatok kölcsönös irányú mozgása: vállalat alapítása külföldön, ill. külföldi vállalatok működése belföldön. Ez tükröződik a magyar gyakorlatban is: vannak vállalataink a nyugati országokban és nálunk is működnek nem jelentéktelen súllyal külföldi vállalatok, ill. jöttek létre gazdasági társulások külföldi résztvevőkkel. A szocialista gazdasági integrációban pedig erősödik az az integrációs együttműködési forma, amely közös gazdálkodó szervezetek, olyan jogi személyek alapítására és működtetésére irányul, mint a közös vállalatok és más közös gazdálkodó szervezetek, miként erről az immunitás körében fentebb már volt szó.

c) Mindez szükségessé tette és teszi, hogy a jog a jogi személyeket abban az összefüggésben is szabályozza, hogy ezek nagymértékű nemzetközi mozgást fejtenek ki. Ez a jogi személyek belföldi jogi kiépítésén kívül alapvetően *kétféle szabályozási struktúrát* jelent: egyrészt a jogi személyek jogállásának – a személyes jogának, ill. a honosságának – szabályozását, másrészt pedig a jogi személyek nemzetközi mozgása végett és miatt szükséges anyagi jogi szabályok összességét. Ez utóbbi szabályösszeg főbb vonalaiban megint két síkon jelenik meg. A szabályozás egyik síkjára tartoznak azok a belföldi és nemzetközi eredetű anyagi jogi normák, amelyek a nemzetközi együttműködésben alapított és működő vállalatok számára erre a sajátosságra tekintettel kiegészítő külön-szabályozást adnak. A másik síkon pedig azok a belföldi szabályok helyezkednek el, amelyekkel az egyes államok a területükön működő külföldi vagy vegyes jogi személyek belföldi jogállását rendezik. Ezúttal a jogi személyek előbb említett nemzetközi magánjogi jogállásáról lesz szó, míg az utóbbi kérdéseket alább a külföldiek jogállására vonatkozó részben tárgyaljuk.

2. A jogi személyek a nemzetközi magánjogban:

a jogi személyek személyes joga és honossága; a kontrollelmélet

a) A jogi személyek jogállására, personal státútumára a joggyakorlat és a jogtudomány már a múlt században átvitte a természetes személyek jogállására vonatkozóan kialakult személyes jog fogalmát. A *személyes jog szerint kell tehát megítélni* – amennyiben a jogi személyek jogállására nézve nemzetközi magánjogi jogvita áll elő – mindazokat a jogviszonyokat, amelyek a jogi személyek mibenlétét jelentik és juttatják kifejezésre. Így a jogi személyek keletkezését, jogképességét, egyesülését, szétválását, megszűnését, személyiségi jogait és belső szervezeti működési viszonyait. A személyes jog a természetes személyek körében különös problémát nem okozott, mert az emberek fizikai jelenléte egy ország területén egyszeri és meghatározott jelenség: az ember nem lehet egyszerre ebben és a másik országban, ezért az adott államhoz való valamilyen kapcsolódása folytán – állampolgársága vagy lakóhelye folytán – a személyes jog kapcsoló elve egyértelműen meghatározható. Más a helyzet a jogi személyeknél. Ezek egyszerre nem egy meghatározott helyhez kötött természetes egyedek, hanem egyszerre több országban is működő szervezetek, de amelyek ezzel együtt meghatározott szervezeti és jogi identitással rendelkeznek. Attól függően, hogy a jogi személyek személyes jogának meghatározásához e szervezeti és jogi identitásnak mely elemét ragadja meg, a nemzetközi magánjogi jogi szabályozás országonként eltérő.

b) *A személyes jogot meghatározó eddig kialakult kapcsoló elvek közül Európában a székhely elve, az ún. *siege social* az uralkodóan jellemző, míg a common law orszá-*

gokban, főleg az Egyesült Államokban az ún. *inkorporációs elv* uralkodik. Az előző elv szerint a jogi személy személyes jogát annak az államnak a joga adja, amelynek területén a jogi személy székhelye van, míg az inkorporációs elv szerint annak az államnak a joga az irányadó, amelyben a jogi személyt bejegyezték (inkorporálták). A székhely joga önmagában sem egyértelmű, mert a nagyvállalatok nemzetközileg is szerteágazó szervezetében más lehet az igazgatási székhely, más az alapszabály szerinti székhely és ismét más lehet a tényleges működés állama. A két rendszer kombinációjának tekinthető az 1956 évi Hágai Egyezmény a jogi személyek nemzetközi magánjogi jogállásáról. Eszerint az egyezmény tagállamai jogi személynek elismerik mindazokat a gazdasági-társulási egységeket, amelyek akár az alapítás (bejegyzés), akár a székhely joga szerint jogi személynek minősülnek.

Nem egyértelmű – jobb fogalmazásban talán rugalmasnak volna nevezhető – ebben a kérdésben a szocialista országok joga és a jogsegélyegyezmények szabályozása is: bennük mind a székhely, mind a bejegyzés, mind pedig ezek kombinációja megjelenik.

c) *Ha ezért a magyar jog állásfoglalását kívánjuk megállapítani*, akkor a jogsegélyegyezmények és a Magyarország által más államokkal kötött kereskedelmi konzuli egyezményeket kell a jogforrások egyik szabályozási területének tekinteni. Ezekben a két fő kapcsoló elv és azok variációi egyaránt előfordulnak. Az adott országra nézve természetesen azt a kapcsoló elvet kell irányadónak tekinteni, amely az adott jogsegélyegyezményben vagy kereskedelmi-konzuli egyezményben megfogalmazást nyert. Ezekből azonban a belső jogi állásfoglalás céljára egységes szabályozás nem adódik. Belső eredeti jogi szabályozás korábban nem volt. Nem alakult ki kollíziós jogi bírói gyakorlat sem.

aa) A helyes állásfoglalás kialakításához alighanem nem lehet figyelembe nem venni azt a nem csak *tudományos koncepciót*, miszerint a jogi személyek személyes jogát nehéz egységes státútumban, különösképpen pedig a természetes személyekre szabott állampolgárság képeire alakított honosságban, valamely nemzethez, államhoz való kötöttségben meghatározni. A természetes személyeknél az állampolgárság az állampolgároknak a nemzethez-államhoz való politikai viszonyát fejezi ki. A jogi személyeknél azonban vagyoni forgalmi kapcsolatokról van szó: vagyontömegek jogi személyi rendezettségéről, az ehhez szükséges szervezeti struktúra vagyoni jogi orientációjú meghatározásáról. Ez konkrétan azt jelenti, hogy ha egy állam befogad egy más államban alakult (bejegyzett) vállalatot, egy sor kérdésben a befogadó állam a saját joga szerint fog cselekedni – csődeljárást elrendelni, ultravires követelményeket megállapítani, az alkalmazottak társadalmi-jogi jogosultságait szabályozni, a nyilvánosság követelményeit előírni, a fúzióra és a versenyre vonatkozó szabályokat érvényesíteni – akkor is, ha a kérdéses jogi személy létét és jogképességét a bejegyzés államának joga szerint is ismeri el.

Arról van tehát szó, hogy a jogi személyeknek alapvetően *kétféle státútuma* van. Az egyik az ún. *genetikus státútum*: mindazoknak a szabályoknak az összessége, amely a jogi személyek létrejöttére, létre és jogképességére, valamint tagjainak belső kapcsolatára vonatkozik. A másik az ún. *aktivitás státútum*: mindazok a jogi személyre vonatkozó társasági jogi normák, amelyek a jogi személy társasági jogi cselekvését – még nem kötelmi ügyleteit! – fejezi ki. Míg az előzőre nézve az inkorporáció lehet ésszerűen a személyes jogot meghatározó kapcsoló elv, addig az utóbbi tekintetében a tényleges működés helye lehet a személyes jog kapcsoló elve. Kézenfekvő ugyanis, hogy értelem-szerűen csak a bejegyzés (az alapítás) országának joga szerint lehet megítélni azt, hogy a létrejött gazdasági egység megfelel-e a jogi személy, az adott országban előírt születési

szabályok követelményének. Viszont az is kézenfekvő, hogy az előbb említett második kategóriában, tehát az aktivitás státútum körébe eső kérdésekre nézve az államok nem engedik saját jogukat nem érvényesülni. Ebből ésszerűen és szükségszerűen következik, hogy ennek az objektív ténynek az a nemzetközi magánjogi kifejezése, ha ebben a körben a személyes jogot a tényleges működés országának joga szerint ítéljük meg. Csak egy példa a legújabb magyar jogalkotásból: a 28/1972 PM számú rendelet tette lehetővé a gazdasági társulásokat külföldiek részvételével. Ebben a rendeletben félre nem érthető szabályok vannak arról, hogy a kérdéses jogi személynek milyen alapokat kell létesítenie, hogy milyen feltételek mellett kell felszámolni stb. Ezek a követelmények állnának akkor is, ha valamely Magyarországon működő vállalat alapítása korábban nem Magyarországon történt és a bejegyzés helye sem Magyarország volt. De hasonló a külföldi államok jogának gyakorlata is ebben a kérdésben.

bb) A *magyar belső szabályozás* megítélésénél érdemes utalni a jogi személyek személyes jogának elméletében és gyakorlatában kialakult most jellemzett helyzetre. A nemzetközi magánjogi Tervezet 18. §-ában a jogi személyekre nézve ugyanis nagy vonalakban ezt a fejlődési folyamatot tükrözi. Kimondja ugyanis, hogy „a jogi személyek jogképességét, kereskedői minőségét és személyéhez fűződő jogait, továbbá tagjainak egymás közötti jogviszonyait személyes joga szerint kell elbírálni. A jogi személy személyes joga annak az államnak a joga, amelynek területén a jogi személyt nyilvántartásba vették”. Jól látható, hogy a személyes jog – a nyilvántartásba vétel helyének joga – pontosan a genetikus státútumra, tehát a jogképességre, kereskedői minőségre, a személyhez fűződő jogokra, továbbá a tagoknak egymás közötti viszonyaira vonatkozik. Nem érinti a szabályozás a gazdasági társulások és más jogi személyek personal státútumának egészéből éppen az előbb említett aktivitás státútumát. Miért is a magyar bírói gyakorlatban mód van arra, hogy e tekintetben a tényleges működés helyének jogát vegyük figyelembe.

A Tervezet csak annyiban „ragozza” tovább a személyes jogot, amennyiben a nyilvántartásba vétel önmagában nem egyértelmű, mert a jogi személyt több állam joga szerint is nyilvántartásba vették, vagy az alapszabályban megjelölt székhelyen irányadó jog szerint nyilvántartásba-vételre nincs is szükség; ebben az esetben a személyes jog az alapszabályban megjelölt székhelyen irányadó jog. Ha pedig a jogi személynek az alapszabály szerint nincs székhelye, vagy több székhelye van, és egyik állam joga szerint sem vették nyilvántartásba, ebben az esetben a személyes jog annak az államnak a joga szerint alakul, amelynek területén a központi ügyvezetés helye van.

A nyilvántartásba-vétel elvének következetes végigvitelét jelenti a Tervezetnek az a szabálya, amely kimondja, hogy a jogi személy külön nyilvántartott fiókjának vagy telepének személyes joga annak az államnak a joga, amelynek területén a fiókot vagy telepet nyilvántartásba vették.

d) A jogi személy személyes jogát tehát a fentiek szerint meghatározott honossága határozza meg. Ennek értelmében a jogi személy perszonál-státútumát magának a jogi személynek az adott államhoz való kötöttsége jelenti és ebben a jellegében független attól, hogy kik a jogi személy tulajdonosai (pl. részvényesei), azoknak mi a honossága, azaz személyes joga. Az I. világháborút követően kialakult az ún. *kontroll-elmélet*, amely különösen a II. világháború során jutott nagy szerephez.

aa) Miután a háborús viszonyokra vonatkozóan kialakult gyakorlat és elméleti koncepció, mai viszonyaink között különös jelentősége nincs és remélhetőleg nem lesz. Ezért a kontroll-elméletről itt csak röviden kell szólni. *A lényege az, hogy a jogi személyt nemcsak saját honossága, hanem tulajdonosainak honossága szerint is megítéli.* Ennek gyakorlati megnyilatkozása az, hogy egy Amerikában honos (ott bejegyzett) német vállalatot, amely a nemzetközi magánjog hatályos kapcsoló elve szerint amerikai vállalatnak minősülne, német tulajdonosai folytán nem amerikai vállalatnak tekintenek. Az Amerikában működő vállalat ugyan a tulajdonosoktól relative elkülönült jogi személy, a gazdasági életben saját vagyontömegének tulajdonosa (legal owners) és operatív ügyleteit is saját szervei útján bonyolítja le, a vállalat stratégiai döntéseit azonban a valóságos tulajdonosok (beneficial owners) hozzák, akik viszont Amerikával hadiállapotban levő állam polgárai. A kontroll-elmélet tehát azt jelentette, hogy az adott országban belföldi székhelyű jogi személyt is külföldinek tekintették abban az esetben, ha olyan külföldi állampolgárok valóságos kontrollja és irányítása alatt állt, akik – a hadiállapot következtében – feltehetően a tényleges székhely országának érdekei ellen, saját országuk érdekei szerint cselekedtek volna.

bb) *A kontroll-elmélet gyakorlatát* jelentette az Egyesült Államokban, hogy a II. világháború idején az említett értelemben vett külföldi tulajdon állami ellenőrzésére 1942-ben létrehozták az ún. Alien Property Custodian Authority-t, amely erős pénzügyi és más gazdasági természetű ellenőrzés alá vonta az Amerikával hadban álló Németország és Japán – ezen országok polgárainak és vállalatainak – amerikai vállalatait, vállalati jogosultságait (eredetileg arról volt szó, hogy ezt az idegen vagyont lefoglalják).

A kontroll-elmélet amolyan nem is hatástalan – Magyarországra nézve is hátrányos – kóboráram jelensége volt, hogy azt pl. Magyarországgal szemben is érvényesítették a párizsi békeszerződésben. A békeszerződést becikkelyező 1947. évi XVIII. törvény 29. cikkelyében felhatalmazták a szövetséges és társult hatalmakat, hogy lefoglalják, visszatartsák és felszámolják mindazokat a javakat, jogokat, ezek között ipari jogokat, vállalati jogosultságokat – és érdekeket, amelyek a békeszerződés életbelépésének idején a szövetséges és társult hatalmak területén voltak és Magyarország vagy polgárainak tulajdonát képezték. A szövetséges és társult hatalmak a saját jogszabályaik szerint hajthatták végre a felszámolást és értékesítést, és az így keletkezett vagyontömegeből jogosultak voltak kártalanítani a szövetséges és társult hatalmakat és azok állampolgárait mindazokért a követelésekért, amelyek ezek részéről Magyarországgal vagy polgáraival szemben fennálltak. A magyar kormány viszont a békeszerződés említett cikkelye szerint köteles volt a kisajátított magyar jogosultakat kártalanítani. Egyértelmű tehát, hogy a szóban forgó körben az érintett vállalatok amerikai honosságára tekintet nélkül, a mögöttük álló magyar jogosultak nemzeti hovatartozása szerint, tehát a kontroll-elmélet szerint folyt az eljárás.

cc) Békés viszonyok mellett, a *nemzetközi politikai-gazdasági kapcsolatok mai feltételei között azonban a kontroll-elmélet ilyen értelmű alkalmazására nem kerülhet sor.* A kölcsönösen előnyös nemzetközi gazdasági kapcsolatok fenntartásának és fejlesztésének érdekei az ilyen jellegű megkülönböztetést ki kell hogy zárják. Meg kell azonban jegyezni, ha nem is a vázolt természetű okokból és nem is olyan drasztikus formában, de a külföldi tulajdonban levő belföldi vállalatok külföldinek számítása és így bizonyos korlátozása ma sem ismeretlen a jogban és a gazdasági gyakorlatban. Mind szocialista, mind a tőkés

országokban előfordul, hogy külföldi vállalat, vagy külföldi részesedéssel működő vállalat tevékenységét bizonyos korlátok közé helyezik, akkor is, ha bejegyzésük, ill. székhelyük szerint nemzetközi magánjogi értelemben belföldi vállalatnak minősülnek. Ilyenek pl. az olyan rendelkezések, amelyek kimondják, hogy külföldi vállalatok, ill. külföldiek részvételével működő gazdasági társulások egyes gazdasági ágazatokban nem tevékenykedhetnek. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezen a területen az egyes országok gyakorlata eltér és az erre vonatkozó gazdasági-jogi megfontolások is állandó alakulásban vannak. Mindenesetre ebben a körben másról van szó, mint a kontroll-elmélet alkalmazásáról. Csak a hasonlatosság és a különbségtétel kedvéért kellett róla röviden szólni.

5. § A külföldiek jogállása

1. A külföldiek jogállásáról általában

a) A személyek nemzetközi magánjogi jogállása – mint láttuk – azt jelenti, hogy személyi állapotukra – jogrendszerütközést létrehozó tényállás esetén – melyik érintett ország belső anyagi joga irányadó. A személyek nemzetközi forgalmában azonban a gyakorlat valósága nem csak ilyen kérdésfeltevéseket eredményez. A személyek forgalma szempontjából tulajdonképpen fontosabbak és gyakorlatiabbak azok az *anyagi jogi szabályok* (részben belső anyagi, részben nemzetközi eredetű anyagi jogi, így polgári jogi, igazgatási jogi és más jogágak eszközeivel kifejezett szabályok), amelyek azt a mozgást egyáltalán lehetővé teszik, amely a személyi állapot tekintetében aztán a különböző jogrendszerek kollíziójára vezet. Közelebbről azok a szabályok, 1/ amelyek a személyi forgalom rendészeti-igazgatási elemeit fejezik ki (pl. a beutazó vízumra, letelepedési engedélyre, munkavállalásra, ipari és kereskedelmi tevékenységre vonatkozó normák); 2/ azok, amelyek a külföldi vállalatok elismerésére, belföldi feltételeire vonatkoznak, ill. ahhoz sajátos vállalati-társasági jogi szabályokat állapítanak meg a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának különböző területein; 3/ továbbá azok a jogilag is megfogalmazott általános elvek, amelyek a külföldiek belföldi polgári jogi és kereskedelmi jogi ügyleteire általában is irányadóak.

A szóban forgó szabályok összességét a nem németnyelvű jogirodalomban is általában *Fremdenrecht*-nek (a latin *ius peregrini* után az idegenek jogának) nevezik. A *Fremdenrecht* az a szabályösszesség, amely a külföldiek sajátos jogállását, a belföldiektől eltérő, vagy éppen azokkal azonos jogokat biztosító jogállását (*Sonderstellung*) fejezi ki, ill. alapítja meg. Az e körbe tartozó normák tehát nem kollíziós normák, hanem anyagi jogi normák (*Sachnormen*). A *rendeltetésük, hogy a külföldi természetes és jogi személyek jogi helyzetét – külföldi jellegükre tekintettel – a belföldi személyekre vonatkozó normákhoz képest kiegészítő, esetként módosító szabályokkal rendezzék.*

b) A külföldiek jogállására vonatkozó *Fremdenrecht*-nek tulajdonképpen van egy *szűkebb és egy tágabb értelme.*

Szűkebb értelemben csak azok a normák tartoznak ide, amelyekben a külföldiek jogállását a belföldi jog a belföldiek jogállásától eltérően szabályozza.

Tágabb értelemben pedig azokról a normákról van szó, amelyek azért születtek, mert külföldiek jogállását kívánják szabályozni; ezek egy része a belföldiektől eltérő

jogállást kíván kifejezni, egy másik része pedig éppen azt juttatják kifejezésre, hogy a külföldiek a belföldiekkel azonos jogállásra jogosultak; ide tartoznak azok a szabályok is, amelyek a külföldiek belföldi tevékenységéhez külföldi jellegük miatt a dolog természeténél fogva szükségesekek.

A külföldiek jogállására vonatkozó Fremdenrecht és a nemzetközi magánjog viszonyát, ill. különbségét érzékeltetni lehet a következő példákon. A nemzetközi magánjog körébe eső kérdés, hogy valamely jogi személynek vita esetén van-e jogképessége. De ha már ugyanerre a jogi személyre nézve az a kérdés merül fel, hogy vonatkoznak-e rá belföldi tevékenységét illetően sajátos korlátozó vagy más sajátos rendelkezések, akkor az erre vonatkozó normák nem nemzetközi magánjogi normák, hanem a külföldiek jogállására vonatkozó anyagi jogi szabályok, amelyek a Fremdenrecht fogalmi körébe esnek.

2. A belföldi jogegyenlőség

Fent utaltunk rá, hogy a külföldiek jogállására vonatkozó jogi szabályozásnak vannak olyan jogilag kifejezett általános elvei, amelyek a külföldiek belföldi polgári jogi, kereskedelmi jogi ügyleti képességére általában vonatkoznak. Ezek egyike a belföldi jogegyenlőség elve, amelyet a jogirodalom – nem csak a francia nyelvű jogirodalom – *régime national*-nak nevez.

a) *A belföldi jogegyenlőség elve azt fejezi ki, hogy a külföldi állampolgárok a belföldi állampolgárokkal azonos jogi helyzetben vannak.* Ez annyit jelent, hogy a külföldi állampolgárokra Magyarországon ugyanazok a szabályok irányadók, mint a belföldiekre, tehát hogy a magyar jogszabályok alkalmazása szempontjából elvileg nincs különbség aszerint, hogy a jogszabály alá eső társadalmi viszonyban külföldi állampolgár szerepel-e vagy sem. Nevében hordja ez az elv azt a tartalmát is, hogy a belföldi jogegyenlőség elve alapján a külföldi állampolgár a belföldiekkel élvez azonos jogállást, nem pedig hazai állampolgáraival, azok otthoni anyagi jogi jogállásával. Ha ez volna az eset, akkor a belföldi jogegyenlőség elve a belföldi polgárok terhére vagy esetleg fordítva diszkriminálna súlyosan.

A belföldi jogegyenlőség szempontjából ki kell emelni, hogy ez nem feltételezi a külföldi állampolgárnak belföldön, azaz Magyarországon való tartózkodását. Külföldi állampolgár szerzési képessége pl. az örökség megszerzésére vonatkozó képessége a magyar jog szerint a magyar állampolgárokéval azonos módon és anyagi jogi tartalommal áll fenn, függetlenül attól, hogy a külföldi örökös Magyarországon tartózkodik-e éppen vagy külföldön él. A belföldi jogegyenlőség elve klasszikusan a jogképességre vonatkozik, de széles értelemben: kiterjed tehát a jogképességre, az ügyleti képességre vagy személyi és vagyoni jogokra, öröklési képességre stb.

b) *A belföldi jogegyenlőség klasszikus érvényesítési köréből kiindulva kérdés most már, hogy mi a magyar jog állásfoglalása.* Az alkotmány 61. §-a kimondja, hogy Magyarországon nem lehet különbséget tenni ember és ember között fajra, nemre, nemzetiségre vagy felekezetre tekintettel. Ezt a Ptk. 8. §-a megismétli. Az ember jogképességére vonatkozó fenti részben már utaltunk azokra a nemzetközi eredetű és Magyarországon is elfogadott szabályokra, amelyek az ember jogképességét egyetemes jelleggel kifejezik. Már ebből is következik a külföldiek belföldi jogegyenlősége. Szó szerint azonban ezek a

normák nem beszélnek a külföldiek vagyoni jogi ügyleti képességéről, belföldi szerződési képességéről, öröklési képességéről stb. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Magyarországon erre nézve nem érvényesül a belföldi jogegyenlőség elve. A magyar nemzetközi magánjog alapvetően egész addig szokásjogon alapult. Szokásjogbeli hatályát a Ptk. 6. §-a külön is kiemeli azzal, hogy ezen a területen a régi jogtételek hatályban maradnak. Hatályban levőnek minősülhet tehát a Curia 1888. évi 203. számú határozata, amely kifejezetten kimondja, hogy a viszonyosság feltétele mellett a külföldiek is rendelkeznek szerzési képességgel. Ez a norma tehát a magyar nemzetközi magánjogi tervezet hatálybalépéséig a magyar jog állásfoglalásának számít. Különböző nagyobb nemzetközi szerződéseink is kifejezésre juttatják ezt az elvet: ezek között az 1947. évi XVIII. törvényben becikkelyezett párizsi magyar békeszerződés 6. részének 26. cikkelyére lehet utalni, amely az esetleges korábbi korlátozások ellenére kimondja, hogy a külföldi állampolgárok Magyarországon a magyar állampolgárokkal azonos szerzési képességet élveznek. A magyar jognak ezt az elvét a nemzetközi magánjogi Tervezet 15. §-ában most már általánosítva megfogalmazza, amikor kimondja, hogy „külföldi állampolgárok és hontalanok jogképességére, továbbá személyi és vagyoni jogaira valamint kötelezettségeire – ha jogszabály másképpen nem rendelkezik – ugyanazokat a szabályokat kell alkalmazni, mint a belföldiekre.”

c) *A belföldi jogegyenlőség elve általános a fejlett jogrendszerekben, integráns része a szocialista országok jogának is* (ld. pl. a csehszlovák nemzetközi magánjogi törvény 32., a Szovjet Polgári Jogi Alapelvek 122. §-át). A hidegháborús légkörben eléggé gyakran vallott nézet volt a tőkés országokban, sőt a bírói gyakorlat is jelentős mértékben követte ezt a szemléletet, hogy ti. állításuk szerint a nyugati országok polgárai a szocialista országokban nem élveznek jogegyenlőséget, pl. nem örökölhetnek, ezért a viszonyosság hiányát állapították meg a szocialista országok terhére és nemegyszer kizárták a szocialista országok állampolgárait mint örökösöket nyugati országban megnyílt hagyatékból, olyan hagyatékból, amelyre nézve egyébként törvényes örökösök lettek volna. Bár ezt a gyakorlatot általánosságban feladták (döntő jelentőségű ebben az összefüggésben a szovjet és amerikai jogtudósok szakvéleményét is felvonultató 1966 évi amerikai – kaliforniai – legfelsőbb bírósági döntés az ún. *Larkin* ügyben, közli a *Pacific Reporter* 416 P. 2 d 473), mégis célszerű hangsúlyozni: a belföldi jogegyenlőség elve annyira egységesen integráns része a szocialista országok jogának, hogy minden jogsegélyegyezményben alapvető tételként szerepel.

d) *A belföldi jogegyenlőség értelemszerűen a viszonyosságot feltételezi*, tehát azt, hogy az érintett külföldi országokban a magyar állampolgárok is a belföldiekkel azonos jogállást élvezzenek. Az előbb említett régi magyar szokásjogi tétel kifejezetten a viszonyosságot feltételezi a belföldi jogegyenlőséghez, és ez sok kodifikált jogban is így van. A probléma tartalmát illetően azt kell mondani, hogy ez természetes követelmény. Hangsúlyozni kell azonban, hogy az új magyar jog – a Tervezet említett 15. §-a – a belföldi jogegyenlőség fennforgására nézve a perszonal státútum körében kifejezetten nem említi a viszonyosságot mint a belföldi jogegyenlőség érvényesülésének feltételét. Kimondja azonban, hogy „ha jogszabály másképpen nem rendelkezik”. Ennek keretében lehetséges, hogy bizonyos, a magyar állampolgárokat külföldön érintő hátrányos megkülönböztetés megszüntetése végett magyar szervek is retorziókat alkalmaznak. Ennek első feltétele azonban annak bizonyítása az érdekelt fél részéről, vagy erre illetékes kormány szerv

cselekvése útján, hogy magyar állampolgárokkal szemben az adott külföldi állam hátrányos megkülönböztetést alkalmaz. Az pedig általánosan elfogadott nemzetközi jogi elv, hogy a diszkrimináció az általa érintett állam bíróságait és más hatóságait retorzió (megtorlás) alkalmazására jogosítja fel. Ha a viszonyosság kérdése válik valamely összefüggésben magyar hatóság előtt kérdéssé, akkor ebben a kérdésben az igazságügyi miniszterhez kell fordulni, aki a viszonyosságról a bíróságra és más hatóságra kötelező nyilatkozatot ad. (Tervezet 6. §).

e) Befejezésül meg kell jegyezni, hogy *a belföldi jogegyenlőség nem jelenti azt*, hogy a külföldi minden anyagi jogi tartalom tekintetében azonos helyzetben van a belföldivel, de jelenti azt, hogy általában ugyanazok a jogszabályok vonatkoznak rá, míg a külföldre – éppen a belföldi jogegyenlőség biztosítását kimondó – más jogszabályok is vonatkozhatnak, ill. vonatkoznak. Pl. hogy ha *külföldi örököl* Magyarországon, az örökség kiviteléhez, ún. transzferáláshoz engedélyre van szükség. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nincs öröklési képessége, pont úgy örököl, mint magyar örököstársai, és a magyar örököstársakra is áll, hogy ha örökségüket vagy bármilyen vagyontárgyukat külföldre kívánák vinni, ehhez szintén engedélyre van szükségük. Ezek az engedélyek a magyar állampolgárra éppúgy nem korlátlanok – különben nem volna rájuk szükség –, mint a külföldi állampolgárok tekintetében. A *letelepedést, belföldi munkavállalást* szabályozó normák fogalmilag sem vonatkozhatnak belföldi személyekre, és a kérdéses normákban a külföldi helyzete a belföldi személyekhez képest eltérően is alakulhat, pl. hogy a külföldi munkavállalási joga („képessége”) meghatározott időhöz kötött is lehet, amint erről az alábbi 4. pontban részletesebben is szó lesz. Az eltérések azonban technikai jellegűek és abból fakadnak, hogy a külföldi belföldi „jogegyenlősítését” szolgáló szabályozási-eljárási folyamat szükségképp csak külföldiekre vonatkozhat és a belföldi jogegyenlőség elérése átmeneti fokozatok közbeiktatását is szükségessé teheti. Más példákon is látható, hogy az esetleges korlátozások sem diszkriminatív természetűek. Az 1974 évi 6. sz. törvényerejű rendelet – a *külföldiek ingatlanszerzésének* szabályozásáról szólva – kimondja pl., hogy ehhez a külföldinek hatósági engedélyt kell kérnie: akár vétel, akár csere, akár ajándékozás útján kívánna külföldi Magyarországon ingatlant szerezni. Egyrészt a jogszabály a külföldiek ingatlanszerzési képességét azáltal, hogy engedélyhez köti és nem eltiltja, elvileg feltételezi. Másrészt pedig az engedélyhez kötés útján történő korlátozás nem elsősorban a külföldiek címére írott hátrányos megkülönböztetés, hanem az adott tárgy – az ingatlan – sajátosságából és sajátosságára szabott korlátozás. Ingatlanszerzési korlátozásokat más államok – egyebek közt nem szocialista államok – is ismernek. De az ingatlanszerzés körében a magyar állampolgárok is különböző korlátozások alatt állnak. Ezek általában ismertek. Ilyen pl. a mezőgazdasági ingatlan szerzésére vonatkozó 1977 évi 27. sz. törvényerejű rendelet. Ez kimondja, hogy a főhivatásszerűen nem mezőgazdasággal foglalkozó magyar állampolgárok mezőgazdasági ingatlant csak kivételesen és engedéllyel szerezhetnek, meghatározott nagyságúnál nagyobb területű meglevő és örökölt mezőgazdasági ingatlanok elidegenítési kényszer alá kerülnek. Ismeretes az is, hogy a lakás-ingatlanra nézve is a hatályos jogszabályok az állampolgárok szerzési képességét személyes szükségletük mértékéig engedik meg. Devizahatósági engedély kell minden *vagyonyjogi ügyletre*, ha az ügyletet a kérdéses természetes személy külföldivel akarja megkötni. Ez a szabály azonban a belföldiekre vonatkozik és a külföldiekre csak akkor, ha tartós magyarországi letelepedés címén devizabelföldinek számítanak. Egyébként ebben a kör-

ben inkább preferáltak a külföldiek a magyar állampolgárokkal szemben; amíg ugyanis magyar állampolgárok külföldivel vagyoni jogi ügyletet csak devizahatósági hozzájárulással köthetnek érvényesen, addig a devizabelföldinek nem számító külföldiek Magyarországon ilyen engedély nélkül vehetnek részt az ügyleti forgalomban. Látható tehát, hogy a külföldiek általános ügyleti képessége tekintetében mégis meglevő eltérések nem a megkülönböztetés jegyében alakulnak, hanem a konkrét ügyleti típusokra vagy szabályozásra vonatkozó általános magyar sajátosságból folynak.

3. A legnagyobb kedvezmény elve

A nemzetközi személy- és vagyonforgalom, tehát különösen *a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szempontjából kiemelkedő jelentősége van* a belföldi jogegyenlőség mint általános elv mellett a legnagyobb kedvezmény elvének. Ez azzal együtt így van, hogy érvényesülési köre a belföldi jogegyenlőség elvéhez képest fogalmilag szűkebb; egyrészt azért, hogy nem a belső anyagi jogokban kifejezett általános jogtétel, hanem csak azokban a viszonyokban érvényesül, amelyekre nézve államközi szerződések ezt az elvet kimondják; másrészt pedig azért, hogy nem általában, hanem „csak” a kereskedelmi-gazdasági forgalomban érvényesül. Az ebben a körben érvényesülő nagy jelentősége onnan van, hogy a nemzetközi gazdaságpolitika, sőt nemzetközi általános politikának egyik lényeges összetevőjévé vált.

a) Ami a legnagyobb kedvezmény *fogalmát* illeti, azt a következőkben lehet kifejezni: *Ha egy külföldi állam természetes és jogi személyei erre irányuló nemzetközi szerződés alapján belföldön a legnagyobb kedvezmény elvére jogosultak, ennek alapján a belföldi állam megadja nekik mindazokat a jogokat és kedvezményeket, amelyeket annak az államnak a természetes és jogi személyei élveznek, amely a belföldi állam viszonylatában a legkedvezőbb helyzetben van.* A megfelelő bilaterális vagy multilaterális nemzetközi szerződés értelmében tehát az érintett külállam polgárainak és vállalatainak belföldi helyzetét a jogi szabályozás kétoldról határozza meg. Egyrészt természetesen jogosultak mindazokra a konkrét kedvezményekre (vámok, adók stb. tekintetében), amelyeket a két állam közti gazdasági forgalomra nézve az adott szerződés meghatároz. Másrészt azonban jogosultak a részben már ismert, részben azonban még nem ismert azokra a kedvezményekre, amelyeket a belföldi állam eddig bármely külföldi állam polgárainak és vállalatainak megadott, de azokra is, amelyeket a jövőben bármikor bármely külföldi állam polgárainak és vállalatainak megad. Látható ebből is, hogy ebben az elvben valójában a külföldi vállalatok és természetes személyek egymáshoz viszonyított jogegyenlőségéről van szó.

b) E mögött a formai jogegyenlőség mögött, az azonos gazdasági feltételek mellett való cselekvés lehetőségét kifejező elv mögött *alapvető gazdasági érdekek* húzódnak meg. A napi sajtó szintjén is közismert a Szovjetunió és Magyarországnak az a régóta tapasztalható törekvése, hogy pl. az Egyesült Államokkal a legnagyobb kedvezmény elvét kimondó egyezményre jusson. A nemzetközi kereskedelmi és általános gazdasági kapcsolatok fejlődésének ezen államok közötti relációban is egyik feltétele a legnagyobb kedvezmény elvének kölcsönös biztosítása. Mindaddig ugyanis, míg pl. a magyar áruk az amerikai piacon a legnagyobb kedvezmény szerinti elbánást nem kapták meg, addig magasabb

vámtetelekkel importálhattunk csak árukat az amerikai piacokra, avagy más tekintetben állhattak a magyar áruk és kereskedelmi tranzakciók belső amerikai jogi korlátozások alatt. Ilyen feltételek mellett természetesen a nemzetközi gazdasági verseny kiélezett viszonyai mellett különösen nehéz volt a magyar–amerikai kereskedelmi kapcsolatokat fejleszteni, a magyar vállalatok pozícióit az amerikai piacon erősíteni. Egész gyakorlatiasan kifejezve: az egyenlőtlen helyzet miatt minden magyar árut jóval olcsóbban kellett a piacon forgalmazni, mint bármely más olyan államnak, amely Amerikában a legnagyobb kedvezmény elvét élvezi. Ebből látszik, hogy a legnagyobb kedvezmény meg nem adása egyrésztől leárnýékolja, védi a belső piacot, másrésztől azonban korlátozza a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlődését, harmadrészt pedig konkrétan hátrányosan sújtja azt az államot, amelyet ebből kizárnak, ill. amelynek ezt a kedvezményt nem adják meg. A legnagyobb kedvezmény elvével összefüggő küzdelem és harc a fejlett tőkés országok pozícióharca is, amit nemegyszer a nemzetközi politika eszközeként is felhasználnak. Ezt a szocialista országok mindig helytelenítették, mert a nemzetközi, gazdasági kapcsolatok intézményei ezáltal nemhogy hozzájárulnának a politikai enyhüléshez, hanem fordítva, az enyhülés fékezését szolgálják.

c) *Ami a magyar jogot, ill. általában a szocialista országok állásfoglalását illeti, az a legnagyobb kedvezmény elvét a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogában egyik központi elemnek tekinti. Ez tükröződik Magyarországnak számos országgal kötött kétoldalú kereskedelmi egyezményében. Ilyenek az 1947. évi XXVIII. törvénycikkben kihirdetett szovjet–magyar kereskedelmi és tengerhajózási egyezmény, amely szinte az első cikkelytől az utolsó cikkelyig a legnagyobb kedvezmény elvének általános biztosítása mellett annak konkrét területi megjelenését, az egyes gazdasági területeken való érvényesítésének mikéntjét szabályozza. De megtalálható ez az elv az 1967. évi 15. tvr-ben kihirdetett tanzániai–magyar kereskedelmi megállapodás 1. cikkelyében, továbbá más újabb ilyen egyezményeinkben is. Az utóbbi években kötött bilaterális egyezményeink közül ilyen pl. az 1975. évi 5. tvr-ben kihirdetett finn–magyar kereskedelmi egyezmény (1., 6. cikkely), a japán–magyar kereskedelmi és hajózási szerződés (1. cikkelye), amelyet az 1977. évi 10. tvr-ben ratifikáltunk és hirdettünk ki, valamint az 1978. évi 12. törvényerejű rendeletben kihirdetett amerikai–magyar kereskedelmi egyezmény (I., 1., III. 2., 11. c, V. 3.).*

d) *A legnagyobb kedvezmény elve – ha most eltekintünk azoktól a jórészt politikai indítású megfontolásoktól és indokoktól, amelyek alapján egyes országok csak vonakodva és csak fenntartásokkal adták vagy adják meg ezt a jogot más államoknak – általában is a nemzetközi gazdasági kapcsolatok objektív igényét fejezi ki. Azt nevezetesen, hogy a külföldi országok polgárai és vállalatai gazdasági cselekvéseik tekintetében azonos helyzetből, azonos előnyök mellett fejthessék ki gazdasági tevékenységüket az érintett országokban, általában minden országban. Az országonkénti megkülönböztetés természetesen gátolja a nemzetközi gazdasági folyamatok normális kibontakozását, érdekellentéteket hoz létre a piacon vállalat és vállalat között, ami végül visszahat arra, hogy érdekellentéteket hoz létre állam és állam között, végül is az államközi politikában és ezen keresztül a nemzetközi politikában is. Mind a tőkés, mind a szocialista országok nemzetközi gazdasági kapcsolatainak tehát belső igénye ennek az elvnek az érvényesülése.*

aa) *Nem véletlen, hogy a legnagyobb kedvezmény elve komoly súllyal szerepel olyan súlyú általános hatályú nemzetközi okmányokban, mint az ENSZ 1974. évi „Chartája az államok gazdasági jogairól és kötelezettségeiről” (26. cikkely), valamint az*

Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia helsinki „Záróokmány”-ának a gazdasági kapcsolatokra vonatkozó része (1. Kereskedelmi kapcsolatok, bevezető általános rendelkezések). Ezek a jogilag is jelentős dokumentumok jelzik, hogy a legnagyobb kedvezmény elve mennyire gazdasági és politikai jelenség egyszerre.

bb) De jelzi ezt az egyik legáltalánosabb *kereskedelmi tárgyú nemzetközi egyezmény* is, nevezetesen az *Általános Vámtarifa és Kereskedelmi Egyezmény (GATT)*, amelyhez több szocialista ország mellett 1973-ban Magyarország is csatlakozott, amiről a Minisztertanács 23/1973. számú rendelete rendelkezik. A GATT a nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak egyik legjelentősebb általános egyezménye. Gazdaság- és jogpolitikai lényege: az állami protekcionizmus mint a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztését hátráltató tényező lehetséges visszaszorítása, a vámok fokozatos csökkentése, kontingensek és más korlátozó intézkedések leépítése, a dömping-akciók megakadályozása és mindenekelőtt a legnagyobb kedvezmény elvének biztosítása, amit a GATT egyezmény I. cikkelye mond ki és azt követően több rendelkezésben is megfogalmaz, ill. konkretizál. A GATT tehát nem más, mint egyfajta nemzetközi gazdaságpolitikai koncepció: főbb kérdésekben az államok akaratát egyeztetve az államokat kötelezi olyan külgazdaságpolitikára és annak megfelelő jogra, amely egyrészt minden tagállam számára a nemzetközi piacon azonos feltételeket biztosít a gazdasági tevékenységhez, másrésztől azonban fokozatosan és egységesen leépíti azokat az említett korlátokat, amelyekkel az államok tradicionálisan nemzetgazdaságukat a külgazdaságtól relatíve elkülönítették, leárnyékolták vagy védték. Magyarországnak a GATT-hoz való csatlakozásával is összefügg az, hogy a 24/1973. MT számú rendelet megfelelően módosította a magyar kereskedelmi vámtarifát, ill. hogy amerikai–magyar viszonyban felmerült egy megfelelő bilaterális egyezmény megkötésének időszerűsége, benne a legnagyobb kedvezmény elvének kimondása. Jól tükrözi ezt a fent hivatkozott 1978. évi amerikai–magyar kereskedelmi egyezmény, amely I. 1. alatt kimondja: „A felek alkalmazzák egymás között az Általános Vámtarifa és Kereskedelmi Egyezmény, és Magyarország csatlakozásáról szóló 1973. augusztus 8-i Jegyzőkönyv rendelkezéseit úgy, ahogy ezek a rendelkezések mindkét félre alkalmazandók azzal, hogy amennyiben az Általános Egyezmény vagy Jegyzőkönyveinek bármely rendelkezése eltér a jelen Megállapodás bármely rendelkezésétől, akkor ez utóbbit kell alkalmazni”.

A GATT önmagában azonban nem tudta megakadályozni, hogy mégis ne alkalmazzanak megkülönböztetést pl. Magyarország exportjaival szemben a Közös Piac területén. Nemcsak arról van szó, hogy a Közös Piac a belföldi piac túltelítettsége folytán pl. húsban és más mezőgazdasági termékek tekintetében általában korlátozta a Közös Piacon kívüli országokból az ilyen termékek importját. Igazában arról van szó, hogy ez a korlátozás hátrányos megkülönböztetéssel történt, amennyiben Magyarország és más szocialista országok terhére jóval kisebb beviteli kontingenseket állapítottak meg, mint egyéb, nem Közös Piac-i tagállamokra (különböző mezőgazdasági és más cikkekre nézve a Közös Piac Tanácsa 1975-ben rendeletek sorát hozta, amelyekben az ún. „állami kereskedelmet” fenntartó, értsd szocialista országok terhére megkülönböztetően korlátozó rendelkezéseket vezetett be – Amstblatt, 21. IV. 1975, 18. évf. L. 99. szám).

Az ilyen jelenségek figyelembevételével sem lehet azt mondani, hogy a GATT egyezménynek ne volna jelentősége. Egyrészt a GATT más elvei közben akkor is érvényesülhetnek, ha egyes elveit egyes tagállamok megsértik, másrészt pedig az ilyen akciók

feljogosítják a sérelmet szenvedő államot megfelelő lépésekre, végül is ellenakciókra, ill. az ilyen és más intézkedésekhez folyamodó államok ezeket a lépéseket – szükséghelyzetből is hozván őket – általában átmenetinek is tekintik és egyebek között a jogi kényszer okából is a szükséghelyzet elmúltával megszüntetik, avagy esetenként más módon kompenzálják.

cc) Különösen néhány évvel ezelőtt vitatott kérdés volt a *GATT, ill. ezen belül a legnagyobb kedvezmény elvének és a gazdasági integrációk viszonya*. A gazdasági integráció egyik lényeges eleme, hogy azokban az államok gazdaságpolitikájuk meghatározott elemeit koordinálják, avagy egységesítik. Ennek keretében a tagállamok polgárai és vállalatai számára meghatározott területeken egységes jogi helyzet, és a gazdasági tranzakciók tekintetében azonos lehetőségek jogi kereteit kívánják létrehozni. Ebben a folyamatban tehát az egyes tagállamok polgárai és vállalatai a tagállamok közötti relációban fokozatosan egyenlő helyzetbe jutnak, és ennek az egyenlő helyzetnek az alapján élvezik azokat a gazdasági, gazdaságpolitikai, pénzügyi és jogi előnyöket, amelyeket a gazdasági integrációs közösség az integráción belüli együttműködésben fokozatosan kifejleszt. Ennek egyik nagyjelentőségű megnyilatkozása pl. az Európai Gazdasági Közösségen belül a belső vámok (mármint a tagállamok közötti vámok) teljes megszüntetése és kifelé egységes vámok megállapítása. Mármint az Európai Gazdasági Közösséggel – most már ennél a példánál maradva – számos államnak, más tőkés államnak és a szocialista országoknak is voltak olyan bilaterális szerződésai, amelyek a legnagyobb kedvezmény elvét tartalmazták. Felmerült tehát, hogy mindazokat a kedvezményeket, amelyeket a tagállamoknak a Közös Piacban egymás közt megadnak, jogi formák és követelmények, a jogi logika és természetesen gazdasági érdek miatt ezeknek a külállamoknak is meg kellene adni. Voltak is ilyen törekvések, méghozzá vezető tőkés országok részéről a Közös Piacca szemben. Ez tükröződött a GATT tevékenységében is. A nem kevés vitát kiváltó probléma végül abban oldódott fel, hogy a GATT is elfogadott olyan elvet, miszerint a gazdasági integrációk bizonyos fok mellett, így pl. amelyek a vámunió szintjét elérik (és a Közös Piac ilyennek minősült), nem kényszeríthetők a belső tagsági (membership treatment) bánásmódot a legnagyobb kedvezmény elve alapján a külállamok polgárainak és vállalatainak megadni. Ez ui. gyakorlatilag az integrációt számolná fel, mert azt jelentené, hogy valamennyi olyan állammal, amellyel az integrációra törekvő államoknak legnagyobb kedvezményes szerződésük volt, integrációra kellene lépniük.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlődésével mind a GATT mögött álló fejlett tőkés országokban, mind a szocialista országokban felmerült a szocialista országok csatlakozásának igénye (Magyarország mellett tagjai még a GATT-nak Csehszlovákia, Lengyelország, Románia, Jugoszlávia, de nem csatlakozott a Szovjetunió). KGST-országok csatlakozásával felmerült, hogy a KGST keretében fejlődő szocialista gazdasági integrációban is a KGST tagállamok olyan együttműködési rendszert építettek ki, amelyeket a legnagyobb kedvezmény elve alapján kívülről feloldani nyilvánvalóan nem lehet, az előnyökkel szemben kötelezettségek is járnak, ezek organikus egységet alkotnak. A GATT-hoz való csatlakozáskor ezt elfogadták: az a kölcsönös preferenciarendszer, amely a KGST integrációban a tagállamok között kialakult, a GATT alapelveivel összeegyeztethetőnek minősült (ez mondja ki a csatlakozásra vonatkozó 23/1973. MT sz. rendeletben kihirdetett jegyzőkönyv I. 3. a. pontja).

A gazdasági integrációnak ez a GATT-hoz viszonyított helyzete tükrözi a legnagyobb kedvezmény elvének súlyát. A gazdasági integráció preferencia rendszerének érin-

tetlenül hagyásához azonban a GATT-ban egyértelmű az az elv, hogy a kérdéses preferencia-rendszerek fenntartása mellett azok alkalmazása nem vezethet a GATT-tagállamok közötti hátrányos megkülönböztetésre, és nem korlátozhatják a GATT-tagállamok közötti gazdasági kapcsolatok fejlődését (ilyen rendelkezés Magyarországnak a csatlakozásra vonatkozó előbb hivatkozott okmányában is van, Jegyzőkönyv, I. 3. b. pont). A tények egyelőre azt mutatják, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok erősödtek, az integrációs preferencia rendszerek önmagukban nem voltak a GATT-elvek érvényesülésének gátjai.

dd) További jelentős probléma a GATT, ill. a legnagyobb kedvezmény és a fejlődő országok viszonya. Ebből a szempontból a lényeg az, hogy a fejlődő országoknak – fejlődésükhöz és a világgazdasági kapcsolatok általános javításához (az új világgazdasági rendhez) – a fejlett országokkal szemben preferenciákra van szükségük. Ha csak az egyenlő lehetőségek elve érvényesül továbbra is, akkor a gazdagok mindig gazdagabbak, a szegényebbek pedig mindig szegényebbek lesznek. Ezért az ENSZ Kereskedelmi Fejlesztési Konferenciája (UNCTAD) régóta szorgalmazza: a fejlett országok adjanak preferenciákat a fejlődő országoknak úgy, hogy azt a fejlettek nem kaphatják meg, ill. ez ne számítson a legnagyobb kedvezmény elve megsértésének. Az UNCTAD 1970. évi ilyen határozatát azóta a szocialista és általában a kapitalista országok is – országonként – eltérő tartalommal követik, méghozzá ún. „nem kötelező kötelezettségvállalás” formájában, ti. ilyen egyezmény aláírására nem került sor. Magyar vonatkozásban megemlítendő, hogy a fent hivatkozott 24/1973. MT számú rendelet is preferenciális vámokat állapít meg a fejlődő országok javára. Az ENSZ már hivatkozott Chartája az államok gazdasági jogairól és kötelezettségeiről is kifejezésre juttatja ezt a gazdaságpolitikai koncepciót, amennyiben a 26. cikkelyben kimondja: „A nemzetközi kereskedelmet a fejlődő országoknak nyújtandó általában nem-megkülönböztető és nem-kölcsönös preferenciák sérelme nélkül, kölcsönös előnyök és a legnagyobb kedvezmény elve alapján kell folytatni”.

4. A külföldi természetes személyek jogállása Magyarországon

a) A külföldi természetes személyek általános vagyoni jogi ügyleti képességét a belföldi jogegyenlőség elve fejezi ki. Mint a fenti 2. pontban láttuk, ez a magyar jognak törvényesen kifejezett állásfoglalása. Külföldiek tehát Magyarországon éppúgy köthetnek vagyoni jogi ügyleteket, mint a magyar állampolgárok: a vagyoni jogi forgalomra vonatkozóan általánosan hatályos törvények betartása mellett. Ha rendszeres kereskedelmi vagy ipari tevékenységet kívánnak folytatni, ehhez – mint a magyar állampolgároknak – nekik is iparengedélyre van szükségük.

Külföldi természetes személyek magyarországi jogállására nézve a továbbiakban azokról a belső igazgatási jogi rendelkezésekről kell szólni, amelyek a külföldiek magyarországi tartózkodását és munkavállalását szabályozzák. Ezek sem korlátozó jellegű szabályok, bár a belföldiekhez képest a külföldiek eltérő helyzetét fejezik ki. Azt nevezetesen, hogy külföldiekről van szó, akikre minden országban kialakultak a belföldi tartózkodás és munkavállalás bizonyos igazgatási szabályai. Ezek tendenciája nem a külföldi személyek jogainak korlátozására irányul. Ellenkezőleg: az addig Magyarországgal semmi kapcsolatba

nem jutott külföldi a magyar jogban is bővülő kaput kap. Ezek a normák igazában azt fejezik ki, hogy a külföldi, a magyar (vagy bármely más) állam szerinti „jogi-nem-létéből” kilép, Magyarország számára is aktív jogi léthez, pozitív szerephez jut. Konkrétan ezt a szerepet töltik be azok a rendelkezések, amelyek arról intézkednek, hogy külföldi milyen feltételek mellett lépheti át az ország határát, tartózkodhat Magyarországon és ha munkát kíván vállalni, erre milyen szabályok irányadók.

b) Ami ebből a *külföldiek magyarországi tartózkodására* vonatkozó igazgatási szabályokat illeti, ezeket a külföldiek beutazásáról és kiutazásáról, valamint az ország területén való tartózkodásáról szóló 24/1966. Korm. számú rendelet, továbbá a 4/1966. BM számú rendelet szabályozza (az utóbbit a 2/1973. BM számú, valamint az 5/1978. BM számú rendelet módosította). Az e rendeletekben adott szabályozás főbb elemei a következők.

Beutazásra beutazó vagy átutazó vízum jogosít. Az átutazó vízum 48 órai magyarországi tartózkodásra érvényes, míg a beutazó vízum időtartamát a vízum maga jelöli meg, általában azonban 30 napnál nem hosszabb. Magyar vízum nélkül utazhat be Magyarországra olyan állam polgára, amellyel Magyarország a vízummentes utazás tárgyában egyezményt kötött; ilyen állam polgára a saját hatósága által kiállított útiokmánnyal lépheti át a magyar határt és tartózkodhat Magyarországon az egyezményben meghatározott ideig. Általában is hangsúlyozni kell: a beutazásra és magyarországi tartózkodásra vonatkozó rendelkezések általános hatályúak, de másként alakulnak, ha valamely országgal erre nézve Magyarország egyezményben másképp állapodik meg, továbbá más szabályok irányadók a diplomaták beutazására (a fent említett kormányrendelet 3. és 11. §-ai erről külön rendelkeznek).

A beutazást követően a fentieknél hosszabb tartózkodáshoz a külföldinek tartózkodási engedélyt kell kérnie; a tartózkodási engedélyt az abban meghatározott időtartamra, de legfeljebb egy évre a Külföldiek Ellenőrző Országos Központ, valamint a területileg illetékes rendőrkapitányságok adják.

Az előbbieknél hosszabb idejű magyarországi tartózkodáshoz lakhatási, ill. letelepedési engedély kell; az ilyen engedély visszavonásig érvényes. Az elbíráló szerv e tekintetben is a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hivatal. A lakhatási engedéllyel rendelkező külföldiek és hontalanok a továbbiakban csak kiutazási engedéllyel hagyhatják el az országot. A hontalanokat egyébként a KEOK személyazonossági és utazási igazolvánnyal látja el. A kormányrendelet 9. §-a általános hatállyal kimondja, hogy nem engedélyezhető a külföldi letelepedése az ország területén, ha a letelepedés a Magyar Népköztársaság társadalmi, politikai vagy gazdasági érdekeit veszélyeztetné, avagy megélhetése és lakása nincs biztosítva.

c) A *külföldiek magyarországi munkavállalását* a 10/1970. MűM számú rendelet szabályozza. Ez kimondja, hogy külföldi állampolgár magyarországi munkavállalásához egyrészt a fentiekben vázolt tartózkodási vagy lakhatási engedély, másrészt az szükséges, hogy a munkavállaláshoz a megyei tanács végrehajtó bizottságának munkaügyi felügyeletet ellátó szakigazgatási szerve is hozzájáruljon. E két feltétel fennforgásával a tartózkodási engedéllyel rendelkező külföldi a tartózkodási engedély időtartamára, legfeljebb azonban egy évig, lakhatási engedéllyel rendelkező külföldi pedig határozatlan időre vállalhat munkát Magyarországon (2. és 6. §). Ezen általános szabályok alól három lényegesebb kivételt állapít meg a rendelet. Az egyik szerint az illetékes minisztérium vagy

az általa meghatározott szerv engedélyezi a munkavállalást, ha a külföldi munkavállalás végett nemzetközi szerződés alapján érkezik Magyarországra. A másik kivétel szerint nem kell munkavállalási engedély, ha a külföldi szakember oktatási-tudományos intézmény vagy rendezvény keretében előadást tart. A harmadik kivétel szerint a külföldi előadó-művészek magyarországi fellépésének feltételeit a Művelődésügyi Minisztérium külön szabályozza.

5. Külföldi és vegyes vállalatok Magyarországon

A KGST-országok gazdasági együttműködésének, amely a Komplex Program megjelenése óta a gazdasági integráció jegyében fejlődik, egyik lényeges új eleme a *vállalati együttműködésnek az a formája, amelyben közös gazdálkodó szervezetek jönnek létre*, amelynek keretében tehát meghatározott iparágak felelős nemzeti gazdasági egységei túllépnek a nemzethatárokon és az adott iparágakban integrációs méretekben kezdenek gondolkodni és mozogni. A Komplex Program külön fejezetet szentel ennek a gazdaságpolitikai és jogi koncepciónak (II. rész 8. fejezet). De a szocialista gazdaságpolitika és jogpolitika egyik elve az is, hogy *a vállalatok nemzetközi mozgása jelentős tényező a világgazdaság fejlődésében és ezen belül a Kelet–Nyugat gazdasági együttműködés fejlesztésében is*. A Komplex Program bevezető általános elvei között ebben a jogilag is rendkívül fontos dokumentumban leszögezi, hogy „a KGST-tagállamok a békés egymás mellett élés politikájának megfelelően és a társadalmi előrehaladás érdekében . . . folytatni fogják a többi országgal fenntartott gazdasági és tudományos műszaki együttműködés fejlesztését, függetlenül azok társadalmi és állami berendezkedésétől” (I. rész, 1. fejezet 3. pont). Ezek az elvek a szocialista országok belső gazdaságpolitikai okmányaiban és jogalkotásában is kifejezésre jutottak és jutnak.

Ami mármost a jogi szabályozást közelebbről illeti, ez a vállalatoknak szóban forgó mozgását több síkon fejezi ki. a) Az egyik síkon azok a szervezeti jogi formák jelennek meg, amelyek a közös gazdálkodó szervezetekre nézve KGST szinten jöttek létre. b) A másik sík az a belső jogalkotás, amelyben a külföldiekkel való gazdasági társulás sajátos szabályai jelennek meg. c) A harmadik síkon a külföldi vállalatok magyarországi működésére vonatkozó anyagi-jogi normák helyezkednek el.

a) A Komplex Programot megelőzően is létrejött számos közös gazdasági szerv, ill. szervezet, mint pl. az Intermetal, Intransmas, Agromas, Haldex és a még nagyobb jelentőségű Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank, ill. a később alapított Nemzetközi Beruházási Bank. *A gazdasági integrációt megfogalmazó Komplex Program nyomán azonban felmerült a szükségessége, hogy a nagyobb súllyal kívánatos közös gazdálkodó szervezetek számára főbb elemeiben egységes jogi szabályozás, amolyan harmonizált szocialista társasági jog jöjjön létre*. Az előbb említett nemzetközi gazdasági és gazdálkodó szervezetek ti. mind egyedi nemzetközi egyezmény alapján születtek, mind saját jogi státútum alatt áll, nevezetesen a rájuk vonatkozó egyezmény szabályrendszere alatt. Általános nemzetközi gazdasági társulási jogi struktúra addig nem létezett. A sokféle egyedi jogi sziget, amit ezek a nemzetközi gazdasági szervezetek jelentettek, a vállalatok nagyobb tömegű társulásához nyilván nem a legcélszerűbb jogi megoldás. Szükségessé tette egységes normatívák kodifikálását az is, hogy az egyes KGST-országok gazdasági

társulásokra vonatkozó joga mind jogpolitikai tartalmában, mind pedig dogmatikájában jelentősen eltér. Eltér a belső gazdasági mechanizmus is, tehát a társulási formákon túl szükség van olyan jogi rendezőelvekre is, amelyekkel az eltérő pozíciójú gazdasági egységek (általában vállalatok) társulhatnak, ill. a létrejövő közös egységek az érintett országok, főleg a székhely-országok belső gazdaságába és jogába betagozhatók. E törekvések jegyében született 1973-ban a „Mintaszabályzat a KGST-tagországokban létesítendő nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapításának és működésének feltételeiről”, 1975-ben a „Mintaszabályzat az érdekelt KGST-tagországok nemzetközi szervezetei (nemzetközi gazdasági szervezetek, nemzetközi gazdálkodó szervezetek, nemzetközi gazdálkodó egyesülések) finanszírozási és elszámolási rendjének további tökéletesítésére vonatkozóan”, valamint 1976-ban a „Nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapítására és tevékenységére vonatkozó egységes rendelkezések”. Ezek a szó jogi értelmében nem jogforrások, mert nem egyezmények és ennek következtében nem is kerültek ratifikálásra. Jellemüket a „Mintaszabályzat” név is jelzi. Jogszociológiai értelemben azonban jelentős források: KGST szintű kodifikációban születtek, a KGST szerveiben ajánlott formaként elfogadtak, nyilvánosságra hozták őket, pl. a Mintaszabályzatot Magyarországon a Külkereskedelmi Értesítő 1974 évi 2. számában. Jogszociológiai értelemben vett jogforrási jellegüket mutatja az a tény is, hogy az ezt követően létrejött nemzetközi gazdálkodó szervezetek – amilyen az Interatomenergó, az Interelektro és az Intertextilmas – alapszabálya is e „jogforrások” kereteit és irányelveit követik.

Az ilyképpen kvázi-normatív értékű *szabályozás* *következő főbb elemeit* lehet kiemelni.

aa) A nemzetközi gazdálkodó szervezetek fajtái közül jogi személy a szervezettebb és nagyobb vagyontömeget egyesítő *közös vállalat*, valamint a *nemzetközi gazdasági egyesülés*, amennyiben a gazdasági koordináló tevékenységen kívül önálló gazdasági tevékenységet is megvalósít. Jogi személyiséggel nem rendelkezik, önálló gazdasági tevékenységet nem fejt ki, alapvetően koordinációs funkciót betöltő nemzetközi gazdasági társulás az 1976. évi Egységes Rendelkezésekben szabályozott a *nemzetközi gazdálkodó társaság* (az 1973. Mintaszabályzat ezt „jogi személyiség nélküli nemzetközi gazdasági egyesülés”-nek hívja).

bb) Az *alapítók* általában a tagállamok erre feljogosított gazdálkodó szervezetei (vállalatai). ill. a Mintaszabályzat értelmében az államok is lehetnek alapítók.

cc) Az *alapítás* alapító szerződéssel, vagy társasági szerződéssel, vagy nemzetközi szerződéssel történik. Az utóbbi indoka döntően abban az előbb említett körülményben van, hogy államok is lehetnek tagjai a közös gazdálkodó szervezeteknek.

dd) *Tárgyát illetően* a közös gazdálkodó szervezet kiterjeszkedhet a termelés, a szolgáltatás, a kereskedelem és a tudományos kutatás és fejlesztés területére.

ee) Ami a közös gazdálkodó szervezetre *irányadó jogot* illeti, ez egyrészt az alapító szerződésben meghatározott rendelkezésekből áll, másrészt pedig a székhely szerinti belső nemzeti anyagi jogból.

ff) *Új tagok felvételére* nézve az alapító nemzetközi szerződés, avagy az alapító társasági szerződés az irányadó. Általános irányelvnek azonban a tagok egyhangú állásfoglalása minősül.

gg) A közös gazdálkodó szervezet kifelé a *saját vagyonával felel*, a tagok arra kötelezettek, hogy az alapításnál vállalt hozzájárulást befizessék.

hh) Részletesen rendelkeznek mind a Mintaszabályzat, mind az Egységes Rendelke-
zések a közös gazdálkodó szervezetek *irányító szerveiről* és ezek működéséről. Ebben
érvényesül az a társasági jogi trichotomia, ami az általános társasági jogban is ismert,
nevezetesen, hogy 1. van egy az alapítók közgyűlésének megfelelő vezető szerv, 2. egy
végrehajtó szerv, amelyet a közgyűlés állít, és 3. az ugyancsak általa létrehozott ellenőrző
szerv. A működés módjára nézve az egyik legdöntőbb probléma természetesen az egyhan-
gúság, ill. a szavazattöbbség mikénti megjelenése. Az általános elv az, hogy az alapító
okmányban vagy az alapszabályban meg kell határozni azoknak a kérdéseknek a körét,
amelyekben egyhangúság szükséges és azokat is, amelyekben a vezető szerv minősített
vagy egyszerű szótöbbséggel fogadja el a határozatokat. Figyelemre méltó az Egységes
Rendelkezőknek az a szabálya (24. §, 4. bekezdés), amely a kisebbség védelmét
intézményesíti; megint egy olyan jelenség, amely fontos eleme az általános társasági
jognak. A közös vállalatot illetően a szavazás rendjére vonatkozóan még hozzá kell tenni
azt is, hogy ebben a társulási formában a vezető szervben a szavazás – ha csak az alapító
okmány nem ír elő mást – az alaptőkében való részesedés szerint történik, azaz az
alaptőke egy részére egy szavazat esik a közös vállalat vezető szervében. Ez is olyan
alapvető rendelkezés, ami az általános társasági jognak ismert megoldása.

ii) Ami a keletkezett *jövedelmet* illeti, az a tőkehozzájárulás mértéke szerint oszlik
meg a tagok között, természetesen a székhely szerinti vagy az adott államok közötti
külön megállapodásban rögzített adó és más kötelezettségek teljesítése után.

jj) Fontos rendelkezése az Egységes Rendelkezőknek, hogy a közös gazdálkodó
szervezet nem külgazdasági tevékenység folytatására vonatkozóan a székhely *belső jogá-
nak uralma* alatt áll, megint csak az erre vonatkozóan lehetséges nemzetközi megállapo-
dások mellett. Az alapvető azonban ebben a vonatkozásban is a székhely országának
gazdasági mechanizmusa, az adó vagy más befizetési kötelezettségre vonatkozó pénzügy-
jogi előírásai.

b) A *külföldi részvétellel belső jog szerint alapítható gazdasági társulás* az 1968-ban
Magyarországon bevezetett gazdaságirányítási reformnak egyik eleme. Ennek megfelelően
a gazdasági társulásról szóló 1970 évi 19. sz. tvr. és az annak helyébe lépett 1978 évi 4.
tvr. általános elvként kimondja, hogy külföldi a pénzügyminiszter engedélyével és az
általja jogszabályban meghatározott feltételek szerint részt vehet gazdasági társulásban (a
régii tvr. 31. és az új tvr. 49. §-a). A társulás e formájának szabályozására a 7/1977. PM
számú rendelettel módosított 28/1972. PM számú rendeletben került sor „a külföldi
részvétellel működő gazdasági társulásokról”.

aa) *Tárgyára* nézve az ilyen társulás kiterjedhet a fejlesztésre irányuló termelő,
kereskedelmi és szolgáltatási tevékenységre.

bb) Ami a *résztvevőket* illeti, magyar részről a társulásban gazdálkodó szervezetek
vehetnek részt, külföldi részről pedig külföldi vállalatok vagy más jogi személyek.

cc) *Érvényesülési körét* illetően ez a szabályozás a kelet–nyugati gazdasági együtt-
működés keretében keletkező társulásokra vonatkozik, de elviekben ennek alapján hoz-
ható létre olyan társulás is, amelyben más szocialista ország gazdálkodó szervezete is részt
vesz.

dd) A *társulási formákat* illetően a gazdasági társulás közkereseti társaságként,
részvénytársaságként, korlátolt felelősségű társaságként és a gazdasági társulásokról szóló
új jogalkotásban meghatározott társasági formákban működhet.

ee) Az *alapításra* vonatkozóan a jogszabály kimondja, hogy a társulás társasági szerződéssel és alapszabállyal jön létre, amelyhez a Pénzügyminisztérium jóváhagyása szükséges. Ez az a pont, amelyben az *állami ellenőrzés* az alapításnál megjelenik, mind a társulás célszerűségét-indokoltságát, mind pedig az alapítás törvényes rendjét illetően. Az állami ellenőrzés természetesen a társaság működése során is megjelenik, egyrészt a nyilvánossági követelmények (mérlegbeszámolóknak a cégjegyzékbe való elhelyezése, nyilvánossága) folytán, másrészt pedig annak alapján, hogy a pénzügyminiszter elrendelheti a társulás felszámolását, ha a jóváhagyott társasági szerződéstől, tehát az abban tükröződő népgazdasági érdekektől eltérő tevékenységet fejt ki.

ff) A *külföldi tagok részesedése* összességében általában nem haladhatja meg a 49%-ot, bár ez utóbbi alól a pénzügyminiszter engedélye alapján el lehet térni.

gg) A garanciák egyike az, amelyet alapításnál a külföldi tag a társasági szerződés jóváhagyásával egyidejűleg kérhet, hogy ti. ennek alapján a Magyar Nemzeti Bank a tag által a társulásba vitt vagyon erejéig bankgaranciát nyújt a külföldi tag hozzájárulását érintő esetleges állami intézkedésből eredő károk megtérítésére. Ez a rendelkezés annak az esetleges külföldi félelemnek az elhárítását szolgálja, hogy a külföldi tőke belépése után az állam esetleg akár az államosításig menő korlátozó intézkedéseket vezet be a külföldi vagyon terhére. Ilyen szándékok a magyar gazdaságpolitikát nyilvánvalóan nem vezetik, mégis a külföldi feltételezések elhárítására indokolt volt ezt a rendelkezést a jogszabályba felvenni. Ugyanilyen garanciák adhatók a rendelet értelmében a jövedelemtranszferre is. A társulást terhelő állami kötelezettség a nyereségadó, amely a nyereségnek 40%-a, de ennek is egy része visszatéríthető, ha a társulás nyereségét magyarországi vagyonának növelésére használja.

hh) A társulás *működésére* egyébként a magyar gazdálkodó szervezetekre *irányadó szabályok* vonatkoznak mind a társasági jog-viszonyokra, mind a devizagazdálkodásra, mind a különböző szerződéses viszonyokra, mind pedig a hitel felvételére vonatkozó jogosultságokra, mind pedig a veszteség és nyereség mikénti felosztására, mind pedig a társulás felszámolására vonatkozóan. Vonatkozik ez egyébként olyan kérdésre is, mint a kötelező részesedési alap képzése (a társulás által kifizetett évi bérösszeg 15%-a), valamint a kockázati alap köteles létesítése (ezt mindaddig képezni kell, amíg ennek összege el nem éri a társulás vagyonának 10%-át).

c) A *tisztán külföldi vállalatok magyarországi működésére* vonatkozó anyagi jogi – polgári jogi és igazgatási jogi szabályozásból három kérdést kell kiemelni.

aa) Az egyik a külföldi vállalatok és más gazdálkodó szervezetek *jogi személyiségének elismerése* Magyarországon. Ez a kérdés abból adódik, hogy a nem magyar jog szerint alakult gazdasági egységek a jogi személyiséget és annak típusait illetően eltérőek lehetnek a magyar jogban ismert jogi személyek típusaitól. Ez azonban nem indokolja, hogy ezeket a nemzetközi gazdasági forgalomban és együttműködésben ne ismerjük el. A jogi személyekként való elismerésük természetesen nem jelenti még a belföldi letelepedés és működés engedélyezését, csak azt, hogy 1. a külkereskedelmi ügyletek tekintetében, 2. ha vállalatként belföldön működnek, ehhez a működés lehetővé tétele nem függ a magyar jogtól eltérő típusú jogalanyiságuktól.

A külföldi vállalatoknak ilyen megítélését rendeli el a Ptk-nak a külgazdasági kapcsolatokra történő alkalmazásáról szóló 1978 évi 8. tvr. 2. §-a, amely kimondja: „A külgazdasági kapcsolatok körében az állam elismeri a külföldi jog szerint megalakult jogi

személyeket". Ez az elv tükröződik Magyarország bilaterális nemzetközi szerződéseiben, tehát a nemzetközi gazdasági kapcsolatok tényleges gyakorlatában is. Így pl. ilyen tartalmú rendelkezést tartalmaz – hogy egy korábbira utaljunk – az 1947. évi XXVIII. törvényben kihirdetett szovjet–magyar kereskedelmi és tengerhajózási egyezmény (13. cikkely) és – hivatkozva egy legújabbra is – az 1977. évi 10. törvényerejű rendeletben kihirdetett japán–magyar kereskedelmi és hajózási egyezmény, amely a 2. cikkelyben ezt az elvet a mai gyakorlatnak megfelelően, így pl. a pénzügyi tevékenységet kifejtő jogi személyekre is kiterjeszti, amikor kimondja, hogy „az üzleti tevékenységet – beleértve a kereskedelmi, ipari és pénzügyi tevékenységet – folytató jogi személyeket, amelyeket a szerződő felek egyikének törvényei és rendelkezései szerint szerveztek meg és amelyek az egyik szerződő fél területén vannak, a másik szerződő fél területén ilyen minőségükben elismerik”.

bb) Ami mármost tisztán külföldi vállalatok, ill. fiókjainak magyarországi *letelepedését és vállaltszerű működését* illeti, erre nézve a következő jogi helyzet áll fenn. Attól kezdve, hogy az államosítással a magyar gazdaság szocialista népgazdasággá fejlődött, a gazdaságpolitika és ennek megfelelően a jog sem számol azzal, hogy Magyarországon külföldi vállalatok számottevő mértékben működjenek. Ezért e téren általános jogi szabályozás nincs. Az államosítás alá kivételesen nem került külföldi jogi személyek (SKF, IBM) a bejegyzés idején szükséges hatósági engedéllyel kezdték meg működésüket és külföldi jellegük folytán magyarországi működésükre természetesen a belföldi pénzügyi, adójogi stb. igazgatási normák irányadóak, társasági jogi összefüggésben pedig hatályos rájuk nézve a Ptk által hatályban tartott 1875. évi Kereskedelmi Törvény „Külföldi részvénytársaságok” című fejezete, illetőleg a korlátolt felelősségű társaságokról szóló 1930. évi 5. törvény „Külföldi korlátolt felelősségű társaságok” című fejezete. E szabályozás rendelkezései közül – a bejegyzési kötelezettség és a nyilvánosságra vonatkozó szabályokon túl – figyelmet érdemelnek azok a rendelkezések, amelyek kimondják, hogy az adott vállalatnak hazája törvényei szerint már megalakultnak és ténylegesen működőnek kell lennie, hogy a magyarországi működéshez szánt tőkét belföldön kell elhelyezni, hogy jogcselekményeiben a külföldi vállalat aláveti magát a magyar jognak és magyar bíróságok joghatóságának, hogy a vállalat székhelye szerinti állam viszonyossági gyakorlatot folytat Magyarország kinti vállalataira nézve, amelynek hiányában a külföldi vállalat később fel is számolható, hogy felszámolható a vállalat, ha tőkéjét az országból egészen vagy részben kivonta.

Tisztán külföldi vállalatok magyarországi letelepedésére és vállaltszerű működésére vonatkozó általános megengedő szabályozás (tehát ún. általános legális rendszer) hiányában, ilyen esetleges akcióra csak egyedi kormányhatósági döntés útján kerülhet sor (ez az ún. koncessziós rendszer). Erre nézve egyetlen – de jelentős gazdaságpolitikai állásfoglalást jelző forráshely rendelkezik. Nevezetesen a Külkereskedelmi Törvény 25. §-ának 3. bekezdése, amely kimondja: „Külföldi a 2. bekezdésben meghatározott kereteken túlmenően (hogy ti. ideiglenesen itt tartózkodó külföldi ügyletkötőseihez neki nem kell engedély) a Magyar Népköztársaság területén kereskedelmi tevékenységet, ideértve külföldi számára kereskedelmi képviselői tevékenységet is, csak az erre szóló engedéllyel, az abban meghatározott feltételekkel végezhet”. Bár ez a rendelkezés nem szól kifejezetten a letelepedésről és az ennek alapján való kereskedelmi működésről, de általános fogalmazásában ez is benn van; lényegileg erre a tevékenységi formára vonatkozik, mert a magyar-

országi kötelmi ügyleteket kifejezetten kiveszi hatálya köréből; kifejezett fogalmazással beleérti viszont a kereskedelmi képviseletet, ami pedig a vállaltszerű belföldi működés legembrionálisabb formája. Míg erre az utóbbira – mint alább látható – van általános szabályozás (tehát legális rendszer), az ennél teljesebb külföldi vállalati jelenlétre csak az említett forráshely szerinti engedély intézményét (tehát koncessziós rendszert) kell adott-nak tekinteni.

cc) A nemzetközi gazdasági viszonyokban az utóbbi években Kelet–Nyugat reláció-ban is erősödő vállalati mozgás fent már említett fejleményei a szocialista országokra, így Magyarországra nézve is elsősorban a vegyes vállalatok alapítása és működése formájában jut kifejezésre. Erre jött létre az az új – a szocialista jogalkotásban keletkezett – szabályozás, amelyről fent már volt szó. Ennek egyik lényeges eleme, hogy lehetővé teszi a *tisztán külföldi vállalatok belföldi kereskedelmi képviseletét*, tehát a külföldi jogi személyeknek meghatározott tevékenységi körre vonatkozó mintegy szervezeti jelenlétét belföldön. E kereskedelmi képviseletek funkciója az, hogy részt vegyenek olyan szerződések közvetítésében, előkészítésében és megkötésében, ill. a képviselt külföldi vállalat és az erre jogosított magyar vállalatok között olyan szerződéseket kössenek, amelyeket a magyar jogszabályok külkereskedelmi szerződésnek tekintenek; tevékenységük kiterjedhet továbbá a képviselt külföldi vállalat bizományi raktárának fenntartására a külföldi által szállított árukkal, az általa teljesített szolgáltatásokkal kapcsolatos vevőszolgálati és szervíztevékenységre, továbbá a képviselt vállalat termékeire és szolgáltatásaira irányuló propaganda és reklám-tevékenységre. Működésüknek ezt a körét a 8/1974. Kkm számú rendelet határozta meg, amely a külföldiek kereskedelmi képviseletéről szól.

A Külkereskedelmi Törvény 25. §-ából kiindulva – amely a külföldiek magyarországi kereskedelmi tevékenységének alapvető rendelkezéseit tartalmazza – a külkereskedelmi miniszter előbb említett rendelete a *szervezeti formákat* illetően a külföldiek belföldi kereskedelmi képviseletére nézve viszonylag gazdag variációt nyújt (miközben ez a tevékenység általában állami ellenőrzés alatt áll): 1. Képviseleti tevékenység folytatásához nem kell külön hatósági engedély, ha a külföldi vállalat belföldi kereskedelmi képviseletét egy erre a célra alapított belföldi képviseleti vállalattal kötött szerződés alapján és annak keretei között látja el. 2. Nem kell továbbá hatósági engedély képviseleti tevékenységhez abban az esetben, ha a külföldi vállalat képviselője csak átmenetileg tartózkodik Magyarországon egyebek között ilyen tevékenység végett. Hatósági engedély – a Külkereskedelmi Minisztérium engedélye – kell viszont a kereskedelmi képviselet minden egyéb formájához: 3. ha a belföldi ügynöki vállalat keretében a képviselt vállalat képviseleti tevékenységéhez külön irodát kíván létesíteni, 4. ha a képviseleti tevékenység megvalósítására a belföldi ügynöki vállalat a külföldivel gazdasági társulást hoz létre, 5. ha külföldi részvétellel alakult más gazdasági társulás útján kívánják a kereskedelmi képviseletet biztosítani, és végül 6. ha a külföldiek Magyarországon közvetlen kereskedelmi képviseletet kívánnak létesíteni. A rendelet a továbbiakban szabályozza az engedélyezés és az engedély visszavonásának feltételeit, míg a külföldi kereskedelmi képviseletek adózta-tására a Pénzügyminisztérium 18/1975. PM számú rendelete irányadó.

FORRÁSOK

a) Hivatkozott ill. alapul szolgáló fontosabb irodalmi források

- A „Személyek”, „A római világbirodalom joga a késői köztársaság és a principátus korában”, „A római birodalom hanyatló korának joga” c. fejezetek *Brosz–Polay: Római jog* c. munkájából. Tankönyvkiadó, Budapest, 1974, 529 old.
- „Állam a gazdaságban – állami vállalat és gazdasági verseny” c. (IX. fejezet *Mádl Ferenc: Az Európai Gazdasági Közösség joga* c. munkából. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974, 435 old.
- Batiffol, H.–Lagarde, P.: Droit international privé.* Vol. I–IV. Sixième Éd. Librairie Générale de Droit et Jurisprudence, Paris 1974.
- Boguszlavszky, M. M.: Mezdunarodnoe csasztnoe pravo.* Izd. Mezsd. Otnosenija, Moszkva, 1974, 269 old.
- Cheshire, A. C.: Private International Law.* Sixth Ed. Clarendon Press, Oxford 1961, LV, 733 old.
- Dicey's Conflict of Laws.* General Editor: *Morris, J. H. C.* Seventh Ed. Stevens, London 1958, CXXV, 1180 old.
- Ehrenzweig, A. A.: Conflicts in a Nutshell.* West Publishing Co., St. Paul 1965, 360 old.
- Ficzere Lajos–Sárközy Tamás: A KGST-országok nemzetközi gazdálkodó szervezeteinek alapvető jogi kérdései.* Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1978, 471 old.
- Gutzwiller, M.: Geschichte des Internationalen Privatrechts.* Helbing und Lichtenhahn Verlag, Basel und Stuttgart 1977, XVII, 326 old.
- Kalensky, P.: Trends of Private International Law.* Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences, Prague, 1971, 308 old.
- Lunc, L. A.–Maruseva, N. I.: Kursz mezdunarodnovo csasztnovo Prava. Mezdunarodnűj grazsdanszkij processz.* Juridiceszkij Lit., Moszkva 1976, 262 old.
- Lübchen, G. A.–Posch, M.: Zivilrechtsverhältnisse mit Auslandsberührung.* Staatsverlag, Berlin 1978, 76 old.
- Makarov, A. N.: Grundriss des internationalen Privatrechts.* Metzner Verlag, Frankfurt/M. 1970, 202 old.
- Mádl Ferenc: Az állam a gazdaságban és az immunitás problémái, különös tekintettel a gazdasági integrációra.* Jogtudományi Közlöny, 1974. évi köt., 6. sz. 265–274. old.
- Mádl Ferenc: A Kelet–Nyugat vállalati kapcsolatok jogi kérdései – A vállalati szintű európai gazdasági együttműködés jogi mechanizmusáról.* Gazdaság- és Jogtudomány 8(1974), 1–2, 171–218. old.
- Mádl Ferenc: A külgazdasági kapcsolatok újrászabályozása Magyarországon 1968-tól napjainkig.* Gazdaság- és Jogtudomány 1978. évi 3–4. szám.
- Mádl Ferenc: A nemzetközi vállalati társulás néhány jogi kérdése, különös tekintettel a szocialista gazdasági integráció programjára.* Gazdaság- és Jogtudomány, 1972. évi 1–2. sz. 56–79. old.
- Mádl Ferenc: Die Neuregelung wirtschaftlicher Associationen mit ausländischer Beteiligung in Ungarn.* AWD, Recht der Internationalen Wirtschaft, 1973. évi 3. sz. 121–129. old.
- Mádl Ferenc: Külkereskedelmi monopólium – Nemzetközi Magánjog* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966, 307. old.
- Mádl Ferenc: Összehasonlító nemzetközi magánjog – A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga.* Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1978, 301 old.
- Réczei László: Internationales Privatrecht.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1960, 478 old.
- Savigny, F. C. von: System des heutigen Römischen Rechts.* VIII. kötet a nemzetközi magánjogról. Veit und Comp., Berlin 1849, XIV, 540 old.
- Schwind, F.: Handbuch des Österreichischen Internationalen Privatrechts.* Springer Verlag, Wien–New York 1975, XXXVI, 418 old.
- Szászy István: Az európai népi demokráciák nemzetközi magánjoga.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1962, 318 old.
- Világhy Miklós: Bevezetés a nemzetközi magánjogba.* Tankönyvkiadó, Budapest 1966, 234 old.

b) Hivatkozott fontosabb jogforrások

- A korlátozott felelősségi társaságokról* szóló 1930. évi V. törvény „külföldi korlátozott felelősségű társaságok” c. fejezet.
- Alkotmány* (1972. évi I. törvény a Magyar Népköztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény módosításáról és egységes szövegéről).
- Amerikai–magyar kereskedelmi egyezmény* (1978. évi 12. tvr.).
- A Ptk alkalmazása nemzetközi gazdasági kapcsolatokra*, 1978. évi 8. tvr.
- A Szovjetunió polgári eljárási jogi törvényhozásának alapjairól* szóló 1961. évi törvény.
- A Szovjetunió polgári jogi törvényhozásának alapjairól* szóló 1961. évi törvény.
- Az államoknak a gazdasági és tudomány-műszaki egyezményekkel kapcsolatos anyagi felelőssége* (KGST Általános Feltételek, Tervezet 1976)
- Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata*. Elfogadta az ENSZ 1948. december 10-én.
- Az ENSZ Chartája az államok gazdasági jogairól és kötelességeiről* (1964).
- Az Európai Biztonsági és Együttműködési (Helsinki) Konferencia Záróokmánya* (1975): Gazdasági együttműködésre vonatkozó (II.) rész.
- Általános Vám és Kereskedelmi Egyezmény (GATT)*. Magyar csatlakozásáról szóló jegyzőkönyv: 23/1973 MT sz. rendelet.
- BGB Életelejtető törvény*. Einführungsgesetz zum BGB (1896).
- Bolgár–magyar jogsegélyegyezmény* (1967. évi 6. tvr.).
- Budai Városi Jogkönyv*. Das Ofener Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtsammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Herausg. K. Mollay. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959, 237 old.
- Bustamante Kodex*. A latin-amerikai államok egységes nemzetközi magánjogi törvénye (Havanna 1928).
- Code civil* (Code Napoléon, 1803).
- Corpus Juris Civilis – Glossa Ordinaria (Accursius)*, 1228 körül – a Codex Justinianus I. 1. 1. 1.-ra vonatkozó glossza (*Cunctos populos*).
- Curia 1888 évi 203. határozata* a külföldiek belföldi jogegyenlőségéről.
- Csehszlovák nemzetközi magánjogi törvény* (1953).
- Csjt* (1974. évi I. törvény a házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. törvény módosításáról és egységes szövegéről).
- Diplomáciai kapcsolatokról* szóló 1961. évi bécsi nemzetközi szerződés.
- Egységes Rendelkezések* a KGST keretében a nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapítására és tevékenységére vonatkozóan (1976), közli: *Ficzere–Sárközy* (ld. alább).
- Europa Rt.* Az Európai Gazdasági Közösség statútum-tervezete az európai nagyvállalatról. Statute for European Companies. Amended Proposal and Regulation 1975. Bulletin of the EEC 4/1975, Supplement. Magyar nyelvű feldolgozásához ld. *Mádl Ferenc: Az EGK joga*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1974, 435 old.
- Finn–magyar kereskedelmi egyezmény* (1975. évi 5. tvr.).
- Gazdasági társulásokról* szóló 1978. évi 4. tvr.
- Hágai konvenció a jogi személyekkel kapcsolatos jogvitákra irányadó jogról* (1956).
- Immunitás törvények* egyes tőkés országokban: Európai Immunitás Egyezmény (1972), US Foreign Sovereign Immunities Act (1976), UK State Immunity Act (1978); az NSZK-ban és Franciaországban legfelső bírósági döntések vezették be a funkcionális immunitást még az Európai Immunitás Egyezményt megelőzően.
- István király Dekrétuma*, I. könyv, 6. fejezet.
- Japán–magyar kereskedelmi egyezmény* (1977. évi 10. tvr.).
- Kereskedelmi Törvény* (1875), „külföldi részvénytársaságok” c. fejezet.
- Komplex Program*: Az együttműködés további elmélyítését és tőkeletesítését, valamint a KGST-tagállamok szocialista gazdasági integrációjának fejlesztését szolgáló komplex program. 2024/1971. MT sz. határozat a KGST XXV. ülészakáról.
- Külföldiek beutazásáról és kiutazásáról, valamint az ország területén való tartózkodásáról* szóló 24/1966. Korm. sz. rendelet, 4/1966 BM sz., 2/1973 BM sz., valamint 5/1978. BM sz. rendelet.

- Külföldiek ingatlanszerzésének szabályozásáról* szóló 1974. évi 6. tvr.
Külföldiek kereskedelmi képviseletéről szóló 8/1974. évi KkM sz. rendelet.
Külföldiek magyarországi munkavállalásáról szóló 10/1970. MüM sz. rendelet.
Külföldi részvétellel működő gazdasági társulásokról szóló – 7/1977. PM sz. rendelettel módosított – 28/1972 PM sz. rendelet.
Külkereskedelmi Törvény (1974. évi III. törvény).
László király Dekrétuma, II. könyv, 18. fejezet.
Leges barbarorum. Európában az V–IX. század között keletkezett törvények, pl. Lex Visigothorum, Lex Romana Visigothorum, Lex Salica. Ld. „A korai középkor egyes jogforrásai” c. részt (247. és kk. old.) *Mádl Ferenc: A deliktualis felelősség*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1964, 620 old.
Lengyel nemzetközi magánjogi törvény (1965).
Menekültügyi Egyezmény (Genf 1951).
Mintasabályzat (I) a KGST-tagországokban létesítendő nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapításának és működésének feltételeiről (1973) KKM Értesítő, 1974. 2. sz.
Mintasabályzat (II) az érdekelt KGST-tagországok nemzetközi szervezetei (nemzetközi gazdasági szervezetek, nemzetközi gazdálkodó szervezetek, nemzetközi gazdálkodó egyesülések) finanszírozási és elszámolási rendjének további tökéletesítésére vonatkozóan (1975). Közli: *Ficzere-Sárközy* (ld. fent).
NDK–magyar jogsegélyegyezmény (1977. évi 26. tvr-rel módosított 1958. évi 20. tvr.).
NDK Nemzetközi magánjogi törvény (1975)
Osztrák nemzetközi magánjogi törvény (1978)
Párisi békeszerződés (1947. évi XVIII. törvény).
Polgári eljárásról szóló 1964. évi 296. sz. lengyel törvény.
Pp (A polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvénynek az 1954. évi VI., valamint az 1957. évi VIII. törvénnyel, továbbá az 1960. évi 12. sz., az 1961. évi 14. sz. és az 1972. évi 26. sz. törvényerejű rendelettel módosított és egységes szerkezetbe foglalt szövege).
Ptk (1977. évi IV. törvény a Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyvéről szóló 1959. évi IV. törvény módosításáról és egységes szövegéről).
Ptké (a Polgári Törvénykönyvet életbe léptető 1960. évi 11. sz. tvr.).
Román–magyar jogsegélyegyezmény (1959. évi 19. tvr.).
Szovjet–magyar jogsegélyegyezmény (1972. évi 18. tvr-rel módosított 1958. évi 38. tvr.).
Szovjet–magyar kereskedelmi és tengerhajózási egyezmény (1947. évi XXVIII. törvény).
Tanzániai–magyar kereskedelmi megállapodás (1967. évi 15. tvr.).
Tervezet. A magyar nemzetközi magánjogi kódex tervezete (1978).
Tőkés országok integrációs közös állami vállalatairól. Euratom Szerződés (1957), Joint Enterprises c. V. fejezet.

KONFLIKTUSHELYZETEK A POLGÁRI JOGI VISZONYOKBAN – A POLGÁRI PEREK SZOCIOLÓGIAI HÁTTERE –

DR. GÁSPÁRDY LÁSZLÓ

1. A konfliktushelyzet fogalmához

Tudomásom szerint a „konfliktushelyzet” elnevezést először Eörsi¹ használta, anélkül azonban, hogy körülírta volna e jogszociológiai szakkifejezés értelmét. A burzsoázia jogtudósai a magánjogon belüli érdekösszeütközések okainak és tényeinek leírásába, illetőleg elemzésébe nem igen bocsátkoztak, valószínűleg éppen nem politikai közömbös-ségből, hanem apologetikus óvatosságból. Jellemző példa erre, hogy a sokezer oldalas Handbuch für Sozialkunde egyetlen szóval sem tesz említést azokról a feszültségekről, amelyek magánjogi jogsértésre, illetőleg polgári perre adhatnak okot.² A szocialista országokban csupán a keletnémet és a szovjet jogirodalom szentel figyelmet a konfliktushelyzeteknek, döntően abból a szempontból, hogy bizonyos objektív és szubjektív körülmények mennyiben okai a pert kiváltó jogsérelemnek. (Konfliktursachen.)

Ebben a tanulmányban a konfliktushelyzet összetett fogalmának használatát a felismerés alapozta meg, hogy a polgári jogilag minősített érdeksérelem egy jogszociológiai elemezhető folyamat közbülső láncszeme: következmény és ok is egyszerre. Következmény annyiban, amennyiben a polgári jogilag minősített érdeksérelem mögött is okok, és pedig részben olyan okok állnak, amelyek az érdeksérelem bekövetkezésének lehetőségét rejtik magukban; ok annyiban, amennyiben az érdekösszeütközés új formációihoz: a polgári perhez, majd a végrehajtási eljárásához nyithat utat. *Konfliktushelyzetten tehát a polgári jogilag minősített érdekösszeütközésre vezető társadalmi helyzeteket, magát a polgári jogi érdeksérelemt, a feleknek a polgári jogi tárgyú perben, valamint az ezt követő végrehajtási eljárásban meglevő ellentétes viszonyát együttesen érttem.*

A legújabb hazai szakirodalomban Szilberek³ foglalkozott a jogsértések okaival és ezek feltárásával a polgári eljárásban. Fejtegetéseit elsősorban abból a szempontból tartom jelentőseknek, hogy összegezi és egységes rendszerben helyezi el mindazokat az álláspontokat, amelyeket a külföldi és a magyar sajtóban e kérdéskörre vonatkozólag kifejtettek. Minthogy tárgyát a polgári eljárás köréből merítette, látómezejének középpontjába a perben megjelenő jogsértés és ezek okai kerültek. Adott tárgyválasztás mellett ez a szemlélet teljesen létjogosult lehet. A jelen dolgozatban azonban ennél lényegesen

¹ Eörsi Gyula: Joggal való visszaélés – rendeltetésszerű joggyakorlás. Állam- és Jogtudomány 6. kötet 1963. 300. old.

² Handbuch für Sozialkunde, herausgegeben von dr. Anton Wittmann. Duncker und Humblot, Berlin–München 1956. I., II.

³ Szilberek Jenő: A polgári eljárás funkciója és hatékonysága. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest 1977. 35–68. old.

tágabb kereteket kellett megvonni, melyek magukban foglalják a – jogsértéseknél szélesebb értelmű – anyagi jogi konfliktushelyzet mozgatórugóitól kezdve a perre válás és a bírói jogvédelem realizálásának a kérdéseit is.

2. A polgári jogi konfliktusok jelentkezése a polgári eljárásokban

2.1. A polgári jogi perek statisztikai adatai

A polgári jog által minősített konfliktushelyzetek (jogos érdeksérelmek) döntő hányadát mennyiségileg nem érzékeljük, elsősorban amiatt, mert az igényérvényesítés fakultatív jellege miatt egyéni elhatározás, illetőleg az ellenérdeklő fél magatartásának függvénye, hogy az érdeksérelm jogvitává alakul-e vagy sem. A büntetőjogtól eltérően a polgári jog területén minden bizonnyal sokkal szélesebb a látencia és a peres esetek ollója. Talán néhány részterületen nyílik lehetőség az anyagi jogi konfliktushelyzeteknek a peres érkezéstől független felmérésére. Ilyen részterület pl. a gépjárművel okozott káresetek száma és anyagi kihatása, mely az Állami Biztosítónál regisztrálható, továbbá a büntetőjognak azok a tényállásai, amelyek polgári jogilag is relevánsak lehetnek (csalás, lopás, stb.). Sajnos ez utóbbi körben azonban az igazságügyi bűnügyi statisztika elfedi azt a különbséget, amely a sértett és az elkövető közötti jogviszony jogági hovatartozását illetően lehetővé tenné az ún. kívülálló károkozásának statisztikai mérhetőségét. A dolog természetéből adódóan nincsenek viszont hivatalos úton szerezhető adatok a perbeszállás motívumait illetően. Csupán bizonyos esetekben vonható következtetés az előzetes eljárások számából (hagyatéki ügyek, igazgatási szerv határozatai birtokvitában és kisajátítási ügyben, megtámadható államigazgatási határozatok) arra vonatkozólag, hogy a peres vita jogilag adott lehetőséget hány esetben használták ki az ügyfelek.

Kétségtelen, hogy a viszonylag legpontosabb ismeretekkel a polgári perek igazságügyi statisztikájából kiindulva rendelkezünk a polgári jogi konfliktushelyzetek számát, belső arányait és dinamikáját illetően. A bírósági statisztika kiemelkedő szerepét a feldolgozott tárgykörben is az adja meg, hogy hosszú idősorban a teljes statisztikai sokaságra kiterjed. Mégis azt kell megállapítani, hogy a bírósági statisztika több okból is csak korlátozottan alkalmas a perre vitt konfliktusok számának, arányainak és dinamikájának megbízható mérésére ma adott állapotában. Ennek egyik oka, hogy részben az anyagi jogi, főleg azonban az eljárási jogi szabályok számottevően változtak a vizsgálatba bevont időtartam alatt. Ezen a téren a legdöntőbb esemény a Polgári Perrendtartás III. Novellája volt, mely 1973. január 1-től a gazdálkodó szervezetek polgári jogi vitáit bírósági útra terelte. A másik nehézséget magának az igazságügyi statisztikának a polgári peres alágzatában bekövetkezett változásai okozzák, amelyek több ízben eredményezték a számbavételi egységek átcsoportosítását. Ennek következtében 15 év viszonylatában csupán négy olyan percsoport volt, amely mindvégig azonos maradt (kisajátítási, szerződésen kívüli kártérítési, termelési és termékértékesítési szerződésből származó, továbbá a lakásügyi perek). Ez a négy percsoport együtt nem tette ki a polgári jogi tárgyú perek egyharmadát. A harmadik probléma abban rejlik, hogy a Bírósági Ügyviteli Szabályzat 32. § (2) bekezdése, illetőleg 63. § (2) bekezdése a „kezdőírat”, illetőleg a „befejezés” fogalmának rendkívül tág meghatározásával egyazon anyagi jogi vitának sokszoros statisztikai elszámolását teszi lehetővé.

Az itt következő tábla, illetőleg elemzésének szemszögéből polgári pernek tekintem az első fokon a járásbírósnál (vagy azonos szintű bíróságnál), továbbá a megyei bíróságon (Fővárosi Bíróságon) első fokon megindult összes pert, a táblázat azonban 1970-től a gondnoksági pereket és 1973-tól a gazdasági pereket mellőzi. *Polgári jogi pernek* minősítettem azokat a pereket, amelyek az 1960–1964. évi statisztikában mint személyállapotra vonatkozó egyéb perek, kisajátítási kártalanítási, szerződésen kívüli kártérítési, termelési és termékértékesítési, lakáskiürítési és ún. egyéb per szerepeltek, továbbá azokat a pereket, amelyek a megyei szintű bíróságokon mint első fokú bíróságnál indultak. Az 1965–1969 évi statisztikában a személyállapotra vonatkozó egyéb pereket, az újítási és személyhez fűződő, a kisajátítási, a birtokháborítási, az egyéb tulajdonjogi, a szerződésen kívüli kártérítési, a termékértékesítési, a kötelmi jogviszonyból származó egyéb és az öröklési jogi pereket minősítettem polgári jogi tárgyúaknak, továbbá azokat, amelyek a megyei szintű bíróságnál mint első fokú bíróságnál indultak. Az 1970–1974. évi statisztikában ez utóbb említetteken kívül az újítási és más személyiségi jogi, a kisajátítási, a birtokháborítási, az egyéb tulajdonjogi, a szerződésen kívüli kártérítési, a termékértékesítési, a lakásügyi, a kötelmi jogi egyéb pereket és az öröklési pereket tekintettem polgári jogiaknak. A polgári jogi perek így nyert adatai megközelítő pontosságúak, mert pl. az egyéb személyállapoti per lehet pl. szülői felügyelet megszüntetése iránti per is; az államigazgatási per az anyagi jogi háttér különbözőségei miatt részben sem került be a polgári jogi perek közé; 1965-től a hivatalos statisztika részletes kategorizálása miatt az „egyéb per”-t mellőztem, viszont bevettem 1965-ig, minthogy az 1960-tól 1965-ig tartó időszakban sem birtok-tulajdoni perek, sem az egyéb kötelmi perek kategóriái nem léteztek, tehát az „egyéb” kategóriában lappangtak, persze más jogági besorolású perekkel együtt.

A vázolt fogalmi apparátussal a következő idősort állítottam össze (1. sz. tábla).

A táblázat második függőleges számsora azt mutatja, hogy 1960. január 1-től 1967. december 31-ig az összes polgári perek száma csökkent, éspedig hét év alatt mintegy 20%-kal, majd 1972. december 31-ig emelkedett, mintegy 11%-kal, míg 1973–1974-ben a polgári perek száma az előbbi 13 év mindegyikének alatta maradt. Vessünk egy pillantást az egyéb jogági perekre. Ezek számsorából azt látjuk, hogy nem követik „engedelmesen” az összes polgári per nagyjából V alakú trendvonalát, hanem számuk viszonylag makacs állandósággal a 90 000 körül alakult ki, és az ingadozás 15 év idősorában a 10%-ot nem haladja meg. (Az egyéb jogági perek taglalása nem erre a tanulmányra tartozik. Csak megjegyzem, hogy a nagyjából azonos volumenben belül a családjogi viták száma, illetve részaránya számottevő és általában növekedő tendenciájú.)

Ezek után tekintve át a polgári jogi tárgyú perek adatait, az a megállapítás tehető, hogy az 1968. évi 1%-os „botlást” kivéve, a polgári jogi tárgyú perek mindig követték a polgári peres ügyérkezés aktuális változásait, vonalát. Figyelemre méltó az is, hogy az egyéb jogági pereknél tapasztalt csekély mértékű ingadozástól eltérően ezek a perek az összes per mintegy 20%-os apadásához képest közel 40%-kal csökkentek, tehát irányukban alkalmazkodnak az összes per trendvonalához, de mértékben „túlteljesítik” azt. Ez más szavakkal azt is jelenti, hogy az összes polgári peren belül a polgári jogi perek részesedési aránya csökken. Nagyjából 1967-ben volt a polgári jogi perek száma azonos az összes többi per számával: azt megelőzően a polgári jogi perek száma volt több, azt követően pedig többnyire az egyéb jogági perek száma került túlsúlyba. 15 év viszonylatában

1. táblázat

A polgári perek, ezen belül a polgári jogi
és a más jogági perek statisztikája 1960–1974

Év	Összes polgári per	ebből	
		polgári jogi per	egyéb jogi per
1960	217 211	125 133	92 078
1961	212 390	119 088	93 302
1962	206 627	113 108	93 519
1963	205 895	112 732	93 163
1964	204 567	108 529	96 038
1965	189 960	106 693	83 267
1966	184 631	96 054	88 577
1967	176 112	88 589	87 523
1968	179 541	88 489	91 052
1969	183 265	90 999	92 266
1970	186 984	92 915*	94 069
1971	193 571	99 307*	94 264
1972	196 687	99 906*	96 781
1973	167 847**	73 074*	94 773
1974	169 749**	75 729*	94 020

*gondnoksági perek nélkül

**gazdasági perek nélkül

általában csökkenő irányzatú volt a polgári jogi tárgyú peres ügyek száma, tehát erősen valószínűsíthető, hogy a polgári jogi konfliktushelyzetek, illetőleg a perbeszállás melletti motívumok is hasonló módon csökkentek. Az egyéb jogághoz tartozó, döntő többségükben családi jogi-perek, összességükben konstansnak vehető állománya arra mutat, hogy ezek a társadalmi viszonyok *kevésbé érzékenyek* a gazdasági-társadalmi körülményekből származó aktuális impulzusok iránt, míg a *gazdasági viszonyok kedvezően alakuló tendenciája érzékenyen és egyben jótékonyan hat vissza az állampolgárok egymás közötti, illetőleg az állampolgárok és a jogi személyek közötti polgári jogi pereinek csökkentésére.*

Eddig azoknak a polgári jogi pereknek a statisztikájáról volt szó, amelyekben a peres felek között magánszemély is van, vagy valamennyi peres fél magánszemély. A *gazdálkodó szervezetek* egymás közötti polgári jogi vitáira vonatkozólag 1972. december 31-ig az azóta megszűnt gazdasági döntőbizottságok hovatovább hozzáférhetetlen statisztikája ad információt. Eszerint 1960 és 1965 között a jogvitás gazdasági ügyek száma 80–100 000 között mozgott. Ez a magas szám kifejezésre juttatja azt, hogy az igényérvényesítés kötelező volt, a Központi Gazdasági Döntőbizottság elnökének éves jelentéseiből pedig kitűnik, hogy az ún. direkt, tervutasításos rendszerben e polgári jogi viták döntően szerződésesszegési ügyek voltak. A szerződés létrehozása körül a kötelező szerződéskötési rendszer miatt vitára nem igen került sor, míg a fizetési késedelemből származó

konfliktushelyzeteket a beszédési megbízási rendszer általában kizárta. A gazdaságirányítás új rendszerének bevezetésével 1969. október 1-től az átutalás váltotta fel, és ez felszínre engedte jutni a pénzzadósok fizetési késedelmét, ami be is következett: 1969 és 1972 között a fizetési meghagyások száma mintegy a hétszeresére nőtt. 1972-ben már kb. 40 milliárd forintot érvényesítettek ily módon 186 431 fizetési meghagyással. A szállítási, illetőleg a vállalkozási szerződésekre vonatkozó 1966/1967. évi jogalkotás az igényérvényesítést főszabályként fakultatívvá tette, s ezzel párhuzamosan az 1965. évi 96 984 „peres” eljárás 1968-ra 26 816-ra apadt. Később ez a szám 33–38 000-re emelkedett a fizetési meghagyások elleni ellentmondások következtében. A döntőbizottsági eljárások tárgy szerinti megoszlása a III. Pp. novella előtti négy évben a főleg behajtási követelést jelentő „egyéb” ügyek fele-kétharmados részesedését mutatja. A szerződésszegési ügyek az érkezés mintegy egyharmadát adták. A szerződési viták részesedése 3% körül alakult ki.

Az 1973. január hó 1. napján hatályba lépett szervezeti és hatásköri szabályok a gazdálkodó szervezetek között lehetséges polgári peres konfliktusok anyagi jogi hátterét nem érintették. A megnőtt peres érkezés (1973: 50 627, 1974: 43 962) nem a megváltozott eljárási jogi, illetőleg a változatlan anyagi jogi lehetőségekkel, hanem feltehetőleg azzal függ össze, hogy erősödött a népgazdasági szemléletű vállalati magatartás a Központi Bizottság 1972. novemberi határozatát követően. A gazdasági perek száma az említett 2 évben az összes polgári jogi per 40%-át elérte, vagy megközelítette. Változatlanul magas szinten mozgott a gazdálkodó szervezetek által egymás ellen kibocsátott fizetési meghagyásoknak a száma. Míg a magánszemélyeknél a polgári jogi perek és a fizetési meghagyások száma éveken keresztül nagyjából azonos, addig a gazdálkodó szervezetek egymás közötti jogvitáinál a fizetési meghagyások száma 1972/1973-ban a gazdasági perszám négyszeresét is meghaladta. (Az ellentmondási aktivitás az előző esetscsoportban átlagosan 20%, a gazdálkodó szervezetek egymás közötti ügyeiben kb. 14%). A fizetési meghagyások mértéktelen felduzzadását és a mögöttük álló fizetési késedelem elharapózását 1976. augusztus 1-i hatállyal a Magyar Nemzeti Bank az átutalásos rendszer átalakításával fogta vissza. Ennek az intézkedésnek a hatása 1976. novemberétől kezdődően érződött a gazdasági peren kívüli ügyérkezés apadásán keresztül.

Hosszabb időszora és nagy részletessége miatt jobban elemezhetők statisztikailag azok a perek, amelyekben magánszemély is érdekelt mint a gazdálkodó szervezetek egymás közötti jogvitás ügyeire vonatkozó statisztika. Az előbb említett polgári jogi perekben belül csak nyolc alcsoportról lehetett olyan idősort összeállítani, amely legalább 10 évet fog át. Jellegadónak nem tekinthető olyan alcsoportban mint az öröklési jogi perek, lényegében évről-évre azonos ügy érkezik: kb. 1800, a hagyatéki ügyeknek kb. 2%-a. (A „juss” nem szocialista pertéma.) Ez a stagnálás jellemző 1966–1974 között a birtokháborítási perekre is, számuk évente csaknem pontosan 6900. A horizontális szomszédságból származó ez a peres konfliktus szerkezetileg valószínűleg némileg átrendeződött: a lakószomszédok ügyei zsugorodhattak, de nőhettek a szomszédos kiskert tulajdonosok pererei. 15 év idősorában a négyszeresére nőttek a kisajátítási perek. (Az új jogszabályok percsökkentő hatásáról még lesz szó.) A növekedés jól mutatta az államigazgatási és a bírósági gyakorlat közötti eltérés fokozódását és az állami beruházások élénkülését. Ezzel ellentétes a termelési és termékértékesítési szerződésekből származó perek csaknem lineárisan leszálló íve az 1960. évi 100%-ról (23 931) az 1974. évi 2,9%-ra

(690). Egyéb okok mellett ez a regresszió minden bizonnyal a mezőgazdasági üzemek közvetlen piaci orientációjának fokozódásával függ össze. (A mezőgazdasági termelőszövetkezetek által vagy ellen a III. Pp. Novella óta évente mintegy 10 000 per indult. A piaci kapcsolat más kötelmi jogi típusa esetleg „átrendezte” a statisztikát.) A lakásügyi perek az új lakásügyi jogszabályok hatálybalépéséig (1971. július 1.) csökkentek, az 1960. évi 9123-ról az 1970. évi 5778-ra, attól kezdve emelkednek. (1974: 9611.) Ha a csökkenés nem is magyarázható, a növekedés már megmagyarázható éspedig az új rendeletek permisszívebb és diszpozitívabb szabályaival, amelyek valószínűleg régebben lappangó konfliktusokat engedtek felszínre jutni a tulajdonosok, főbérlők, bérbeadók nagyobb mértékű perbeszállása révén. A lakásügyi perek emelkedése a lakáshelyzet javulásával mintegy fordítottan arányos. Ez a jelenség nem ad következtetési alapot arra, hogy a perszám alakulása a valóságos viszonyoknak nem egyszerű tükörképe. Valóságos viszonyok tükröződnek itt is: az újonnan lakástulajdonhoz jutottak törekvése arra, hogy az egész lakást birtokolhassák, illetőleg a már régen tulajdonos igénye arra, hogy maga vagy hozzátartozója jusson a lakáshoz. Továbbmenőleg meg kell azonban azt is állapítani, hogy a perszám alakulására maga a jogalkotás is befolyást gyakorol, a lakásügyeknél pl. úgy, hogy felszínre enged törni jogilag eddig nem honorált igényeket. A jogalkotás azonban más módon is gyakorolhat befolyást. Ez történt akkor, amikor az 1/1962. (VIII. 12.) Élm. M.-F. M. sz. együttes rendelet a termelési és terményértékesítési szerződésből eredő vitás kérdések rendezését elsősorban a felvásárlási egyeztető bizottság elé utalta.

Ma nem találunk magyarázatot arra, hogy a személyállapotra vonatkozó egyéb perek (lényegében a gondnoksági perek) száma 1960-tól (1124) miért ívelt fel 1969-ig (1657), mert az azokkal párhuzamosan áttekinthető (1966–1969) tiszta tulajdonjogi perek, amelyek a „vagyonosodás” perfakasztó hatását igazolhatnák és ezzel együtt a gondnokság alá helyezés fokozódó szükségességét is, sem azokban az években, sem utóbb nem haladták meg az évi négy–ötezres nagyságrendet. A polgári jogi pereknek ebben a csoportjában a növekedés valószínűleg az állampolgári konszolidáció- jogbiztonság igényének fokozódására vezethető vissza.

A polgári perek statisztikai számbavételének változásai miatt az 1970–1974 évben országosan közölt 18 alcsoportból – mint említettem – 8 alcsoport volt elemezhető legalább 10 éves idősorban. Az összes, polgári jogi tárgyú per ilyen korlátozott áttekinthetősége folytán nincsen közelebbi lehetőség arra, hogy a polgári jogi perek alakulására általában jellemző trendvonalért – a jobbra dőlő V-ért – elsősorban „felelős” alcsoportokat felismerni lehessen. A szerződésen kívüli kártérítési perek másfél évtizedes idősora 13 éven át futott keresztbe a polgári jogi perek trendvonalával (1973-ig): amikor emez csökkent, a – lényegében – baleseti perek száma nőtt, s amikor a polgári jogi perek száma enyhén emelkedni kezdett (1968-tól), a baleseti és más kártérítési perek száma lineárisan hanyatlott. Ez ismét csak arra mutat, hogy *a polgári jogi per genezisében az objektív konfliktushelyzet intenzitása és méretei mellett fontos szerepük van a perbeszállás tényezőinek is.* (Pl. annak, hogy a polgári jogilag és munkajogilag egyaránt minősíthető baleset sérültje, illetőleg hátramaradottai melyik eljárési módozatot választják.) Van mégis egy lényeges és 1966-tól elemezhető perkategória, amely *közel 90%-os hűséggel osztozik a polgári jogi perek dinamizmusában.* Ez a kötelmi jogviszonyból származó egyéb perek alcsoportja. Más oldalról nézve ez azt is jelenti, hogy a polgári jogi perek 1/5-ét, 1/3-át képviselő ez a percsoport a polgári jogi perek – sőt mint láttuk, általában a pereskedés –

hullámvonalát jellegzetesen befolyásolni képes. Úgy tűnik tehát, hogy *a gazdasági – társadalmi körülmények adta aktuális impulzusok iránt – ideértve a gazdálkodás szocialista szektorát is – a leginkább a szerződéses jogviszonyok érzékenyek.*

2.2. Az ítéleti jogvédelem realitása polgári jogi perekben

A polgári jogi konfliktus ideálisan feltételezett zárószakasza a végrehajtási eljárás. Ha ugyanis a követelést, melyet a bíróság megítélt, az állam erre rendelt közegei végső fokon az adóstól kikényszerítik: a törvény a maga módján a sérelmet végleg orvosolta. Sőt elvileg az is lehetséges, hogy a kötelezett – az ítélet iránti engedelmességből – önként teljesít. Bármiként történjék is, a per mindenestre nem öncélú intézmény, hanem eszköz: a jogokat valósággal kívánja védelemhez juttatni. A polgári eljárásjog egyetemi tankönyve szerint⁴ a polgári eljárás – és ezen belül természetesen a per – célja a bíróság által szolgáltatott jogvédelem realitása. A jogvédelemnek ez a realitása – más tényezők mellett – a bírósági határozat valóságos végrehajthatóságát is jelenti. Részben amiatt, mert az ítéleti jogvédelem realitása nagy fokban jogon kívüli körülményektől függ, részben pedig amiatt, mert a végrehajtási jog megnyílt a teremt lehetőséget a polgári jogi *konfliktus* minőségileg új és tipikusan *végső szakaszára*, indokoltnak tűnt, hogy a keresetnek helytadó jogerős ítéletek realizálódásának ténszámaival is foglalkozzam. Minthogy az igazságügyi statisztika nem tesz különbséget a végrehajtható okiratot kibocsátó szervek, illetőleg a követelések jogcímei között, sőt a szerző számára a végrehajtási ügyekről országos statisztika nem állt rendelkezésére, az a megoldás látszott egyedül célravezetőnek, ha az ország legnagyobb ügyforgalmú bírósági végrehajtói irodájánál, a Budapesti Bírósági Végrehajtói Irodánál gyűjtöm ki egy időszak ügyeit (1977. I. félév). Gyakorlati tapasztalatok szerint a bíróságtól érkező végrehajtható határozatok az ügyérkezés 20%-át adják. 80%-át a közjegyzői és a munkaügyi bírósági okiratok, illetőleg határozatok. Polgári jogi követelést a közjegyzők is záradékolnak, de ennek mennyisége ismeretlen. 1976-ban a budapesti bíróságok 44 527 polgári ügyet fejeztek be, de ebből 23 916 ügyben (házassági, személyállapoti, gyermektartás, nyugdíj, államigazgatási, végrehajtási per) lényegében elhanyagolható, vagy kizárt a bírósági végrehajtás. A maradvány: 21 211: Az ítéleti (bírósági meghagyásos) befejezés kb. 50%-os, tehát elvileg mintegy 10 600 marasztaló ítélet született elsőfokon, polgári jogi ügyben. Az ítéletek 5%-át hatályon kívül helyezték, a maradvány 10 075. A végrehajtási ügyszak féléves periódusához tehát 5 038 ítélet társítható, vagyis havi 839. Ugyanilyen havi periódusban a jogerős fizetési meghagyásos ügyek száma havi 836. 1976. augusztus 1. és 1977. július 31.-e között a végrehajtó iroda havi ügyérkezési átlaga 7 462. Ennek 20%-a 1 492 ügy, vagyis feltételezzük, hogy az irodához polgári jogi tárgyú jogerős ítélet végrehajtására ilyen számú végrehajtási ügy érkezik. Az imént kimutattuk, hogy összesen azonban havonta 1 675 bírósági határozat válik jogerőssé polgári jogi tárgyú ügyben. A végső következtetés tehát az, hogy a vizsgált helyen és időben *polgári jogi tárgyú jogerős ítélet (bírósági meghagyás, fizetési meghagyás) alapján a kötelezetteknek csupán 11%-a teljesített önként, 89%-ban a pernyertes fél végrehajtáshoz folyamodott.*

⁴ *Névai László–Szilbereky Jenő: Polgári eljárásjog. Tankönyvkiadó, Budapest 1974. 56. old.*

Lehetséges, hogy konkrét tapasztalatokra tekintettel ez a kép tovább pontosítható. Nem vettem pl. figyelembe támpont híján az adhéziós büntető perben a polgári jogi igény felől határozó ítéletet. Más forrásból ismerjük, hogy az adós, ha jogi személy, a pénztartozást rendszerint végrehajtási eljárás nélkül is megfizeti.

Az önkéntes teljesítés mértékét illetően derülátóbb eredményre jut *Szilbereky*⁵. A befejezett polgári eljárások számát veti egybe a végrehajtási lap kiállítása iránti kérelmek számával, s arra a megállapításra jut, hogy az önkéntes teljesítés kb. 40%-os. (A lábjegyzetben viszont 1975-re ezt a számot 20–30%-ra teszi.) A hivatkozott szerző számadatai ennek a tanulmánynak a szemszögéből nem értékelhetők, mert a jelen dolgozat ennél szűkebb körre: a polgári jogi tárgyú perekre vonatkozik. Módszertanilag azonban nem látszik helyes kiindulási pontnak, ha a viszonyítás egyik alapjává a befejezéseket tesszük. (Ebbe pl. a szünetelések is beletartoztak.) Pontosabb képet kapunk, ha a viszonyítás alapjaként a jogerős ítéletek számát fogadjuk el.

A havi 7 002 budapesti végrehajtási ügyszakbeli befejezésből az adós havi 1 616 esetben önként, vagy kényszerintézkedésnek engedve teljesített. További havi 1 683 esetben az adós keresményére vezetett végrehajtás útján térült meg a megítélt követelés. Ez azt jelenti, hogy az elemzésbe bevont időtartamban Budapesten a *bírószági végrehajtás 47%-os határfokú*. Tudjuk, hogy e számított átlag körül az eset körülményei szerint számottevő a szóródás. A lakásügyi végrehajtás – melynek államigazgatási útra tartozó eseteit a fenti statisztikából nem ismerjük – közismerten a legkisebb esélyű. Csaknem teljesen kivitelezhető viszont a végrehajtás a meghatározott cselekmények egyéb eseteiben és akkor, ha az adós jogi személy.

A gazdálkodó szervezetek esetében is csaknem mindenkor helytáll az adós, ha pénzfizetésre kötelezett. Viszonylag ritkán fordul elő a behajtás jelenlegi rendszerében a hitelezők sorbanállása, a felszámolás okából történő megszűnés és – jogutód hiányában – a követelés kielégítésének ebből eredő meghíúsulása pedig kivételsszámba megy.

3. Következtetések a peres ügyek mögött álló tényezőkre

3.1. Gazdasági és társadalmi tényezők

Az igazságügyi statisztika, illetőleg a végrehajtási ügyek adatainak bemutatása és részben elemzése után látszik csupán indokoltnak az a kérdésfeltevés, hogy a polgári jogi tárgyú pereket milyen objektív és szubjektív tényezők mozgatják, eredményezik. Vizsgálódásaim azt a meggyőződést alakították ki bennem, hogy a polgári jogi perek genezisében két, viszonylag könnyen elkülöníthető szakaszt különböztethetünk meg. Az első szakasz körébe azok a tényezők tartoznak, amelyek magát a konfliktushelyzetet mint eredményt hozzák létre. A második szakasz – erről a következő részben lesz szó – a konfliktus létrejöttétől a perindításig tart. A polgári anyagi jogi konfliktusok hátterében kimutatható tényezők egymástól nagy fokban térnek el attól függően, hogy gazdálkodó szervezetek egymás közötti, vagy állampolgárok egymás közötti, illetőleg állampolgárok és jogi személyek közötti ilyen konfliktusokról van szó. Az előbbiek ugyanis megjelenésüket tekintve lényegesen homogénebbek, mint a második csoporthoz tartozó esetek. Az előbbi

⁵ A 3. sz. jegyzetben i. m. 106. old.-án.

körben a konfliktus rendszerint a szerződés lebonyolításának a zavarait juttatja kifejezésre; a felek a szocialista tulajdon kezelői vagy alanyai és szervezetek, ennek minden szociológiai vonzatával. A másik nagy esetcsoport mind a résztvevők jogi és szociológiai státuszát, mind az igények fajtáit illetően heterogénebb körre vonatkozik. Mindenesetre az a tény, hogy az igényben manifesztálódó konfliktus-okok a jogalanyok típusa szerint többé-kevésbé kettéválnak, másként azt is jelenti, hogy a háttér-okok az anyagi jogi konfliktusoknak rendszerint egy-egy területét, típusát kondicionálják.

A gazdálkodó szervezetek egymás közötti polgári viszonyainak megsértése döntő mértékben a szerződés megszegésében nyilvánul meg. A gazdasági döntőbizottsági, illetőleg a gazdasági bírósági statisztikai adatok szerint az igények bruttó volumenének keretei között ugyan nem ezek, hanem a szerződés létrehozására irányuló eljárások jelentik a magasabb pertárgyértéket, de ennek a ténynek az a jogszabályi oka van, hogy szerződéskötési kötelezettség áll fenn pl. az egyedi nagyberuházásokra is. Jobban tükrözi a szerződésszegésben megnyilvánuló anyagi jogi konfliktus mennyiségi méreteit az ügyek tárgya szerinti statisztikai bontás, mely szerint a legtöbb jogvita az említett jogi érdeksérelmen alapul. A gazdaságirányítás viszonylag új, indirekt módszereinek megfelelő szerződéskötési szabadság főszabályának viszonyai között a szerződésszegés, mint a most tárgyalt körben legtipikusabb anyagi jogi konfliktus, az ún. tervutasításos rendszertől sok vonatkozásban eltérő közgazdasági közeg viszonyai között jön létre. Lényegében arról van szó, hogy a szerződésszegés döntően technikai, illetve szervezési hiányosságokban rejlő okai mellé felzárkózott a tudatos piaci magatartás, amely a vállalati nyereségérdekeltség-ből kiindulva adott esetben visszaélősszerű joggyakorlásra, vagy kötelezettségszegésre csábíthat. A nyereség-orientáció azonban, mely szerződésszegésre, vagy más érdeksérelmen okozására is ösztönözhet, csak közvetlenül magyarázható a gazdasági szabályozók adott állapotából. Gyökerei visszavezetnek a piaci egyensúlyhiányokra, elsősorban arra, hogy a termelésből és a kereskedelemről előálló áru- és szolgáltatási alap még nem fedezi teljes mértékben gazdálkodó szervezetek gyarapodó szükségleteit. Az így előálló keresleti túlsúlyt használhatják ki a szállítók és a vállalkozók pl. arra, hogy szerződési ajánlatok elől kitérjenek, szerződésekben a maguk számára egyoldalú előnyöket kössenek ki (az ellenszolgáltatás mértékének felhajtásával, saját kötelezettségeik és kockázataik körének szűkítésével), vagy a szerződést késedelmesen vagy hibásan teljesítsék, pl. amiatt, mert a fel szabaduló kapacitást nagyobb haszon ellenében tudják másutt lekötni. Ilyen típusú magatartások pl. az építőipari vállalatok részéről figyelhetők meg. A termelés és a kereslet eltérő struktúrája természetesen kihat a szállítóra, illetőleg a vállalkozóra is, mert egy másik viszonylatban, amelyben mint megrendelő, vagy vevő lép fel, nem kizárt, hogy egy másik szállító, vagy eladó vele is hasonló módon fog eljárni.

A megrendelő (vevő) jogilag főként azért okozhat érdeksérelmet, hogy késedelmesen fizet. A vállalatok egymás közötti követeléseinek átlagos kiegyenlítési időtartama az 1973-at megelőző években 20 nap körül alakult. A fizetési késedelemnek — a szállítói erőfölénnytől eltérően — kevésbé gazdasági, sokkal inkább a gazdálkodási hiányosságokban rejlő okai vannak, mindenek előtt az, hogy az elvállalt kötelezettségek pénzügyi fedezete nem áll mindenkor teljesen rendelkezésre. A gazdálkodási hiányosságok mellett azonban a rendellenesen alakuló piaci kapcsolatokra általában kihat a gazdálkodó jogi személyek szerveztségének még sok tekintetben nem kellő színvonala. Az idevágó és szorosabban vett jogi kérdések közül megemlíthető a szervezeti és működési szabályzat elkészítésének

elmulasztása, illetőleg hibái, az a gyakorlat, amely mellőzi a jogtanácsos bevonását a szerződés-kötés körüli teendőkbe, stb.

A *magánszemélyek egymás közötti*, illetőleg a *jogi személy és magánszemély közötti* anyagi jogi konfliktusok egy részére jogilag az a jellemző, hogy nemcsak az anyagi polgári jog, hanem az anyagi büntető jog szerint is minősülnek. (Ilyen az extraneus, vagy a megbízott által a megbízó sérelmére elkövetett összes vagyon elleni bűncselekmény, sőt a személy elleni bűncselekmények személyiségi jogot sértenek.) E kettős hatályú tényállások szociológiai profilja azonban elsősorban a kriminológiai kutatásokban fejeződik ki, így azokkal nem foglalkozom. A hagyományosan „perre alkalmas” konfliktusok egy részéről azt lehet megállapítani, hogy azokban – különféle tényezők folytán – nem ismerhetők fel a gazdasági-társadalmi lét általános állapotából, szerkezetéből adódó hatások, vagy ezek nem elemezhetők. E megállapításra okot adhat önmagában az, ha valamely anyagi jogi konfliktus ritkán fordul elő (pl. államigazgatási jogkörben okozott kár, közös vállalat igazgatótanácsai határozatának megtámadása, stb.), de az is, ha valakinek a szellemi fejletlenségével összefüggésben keletkezik polgári jogi igény. (Gondnokság alá helyezés, vétőképtelen károkozása.) Még egy látszólag olyannyira társadalmi töltésű konfliktushelyzet, mint az öröklési jogi vita, sem hozható kapcsolatba társadalmi szintű konfliktushelyzettel. Növekedő halálozási trendvonal mellett e perek számának stabilitása voltaképpen e perek hanyatlását jelenti, s emiatt, valamint e viták tematikus szétforgácsoltsága és főleg a fogyasztási javakra koncentrálttsága folytán objektíve általánosítható és specifikus ok a háttérben ki nem mutatható. Előfordulhat, hogy a peres érkezés regressziója – ha ezt az anyagi jogi helyzet visszakövetkeztetési alapjaként fogadjuk el – éppen a társadalmi háttérben meglevő problémákra vet fényt. Ez a helyzet az újítási perek esetében, melyeknek az összes peres érkezéshez viszonyított csekély részesedése és csökkenése sajnos nem az újító mozgalom dinamikus fejlődését és a partnerek összhangját tükrözi, hanem az újító mozgalom egész helyzetét, beleértve kritikus pontjait, mint fokozatos térvésztesztét a műszaki fejlesztés más jogintézményeinek javára, a vállalatok olykor téves szemléletét és ezzel összefüggésben azt is, hogy e szemléletet a részesedési alap terhére történő kifizetés tételesjogi szabálya nem kétségesen befolyásolja.

Az öröklési jogi és az újítási perek példáján keresztül az az elméleti megállapítás tehető, hogy az anyagi jogi konfliktushelyzetek beszűkülése önmagában nem értékelhető „józnak”, vagy „rossznak”: előnyös, ha amiatt csökkennek, mert a konkrét élethelyzet elveszíti materiális konfliktus-alapját, intő jel azonban, ha az anyagi jogi konfliktusok, mintegy egészséges társadalmi folyamat melléktermékei, amiatt csökkennek, mert magába a társadalmi folyamatba kerülnek problematikus elemek.

Az a konfliktushelyzet, amely a perek egy egész sorában a megsértett, vitatott vagy veszélyeztetett alanyi jogok széles választékát hozza felszínre: a lakáshelyzet. Nem szólva arról, hogy a lakásalap és a lakásigény közötti ellentétek demográfiai és mentálhigiénés problémák mellett a jogrendszer különféle ágazataiban is diffúz módon (családi jog, büntetőjog, államigazgatási jog) termelik ki a jogi konfliktushelyzeteket, csak a szorosan vett polgári jog ágazatában a tulajdonjog, a birtokjog, mindeneke előtt azonban a lakásbérleti jog egyoldalú vagy kölcsönös megsértését idézik elő. A lakásprobléma áll rendszerint a tartási szerződéssel kapcsolatos konfliktusok háttérében, valamint az államigazgatási perek túlnyomó részében is objektíve ez a mozgató erő, de a kisajátítás mint konfliktus-ok kiküszöbölése is nem ritkán a lakáshelyzet szűkössége miatt ütközik nehézségekbe.

A lakásalap elégtelenségéből adódó jogsérelmekkel összefüggésben ismételten emlitem, hogy a gazdálkodó szervezetek egymás közötti anyagi jogi konfliktusai igen gyakran abban jelentkeznek, hogy a kivitelező hibásan vagy késedelmesen teljesít. Hozzá kell ehhez tenni, hogy a magánszemélyek lakásépítkezései (társasházak) körül is számos konfliktus jön létre. Ez a két körülmény még fokozza a problematikus lakáshelyzetből származó nehézségeket, mert akadályozza a lakásalap bővítésére irányuló erőfeszítések sikerét. Megjegyzem, hogy a házasság-felbontások magas száma is ilyen irányba ható ok, mert a széthulló családok társadalmi szintről nézve mintegy mesterségesen duzzasztják fel a lakásigénylők számát.

A lakáshelyzet alakulása szorosan összefügg a migrációs jellegű mobilitással, az ún. városba özőnléssel. (Ilyen jelenség a nagyvárosok környékén is megfigyelhető.) A faluról városba költöző munkaképes lakosok – és természetesen sokan mások is – a díjtúllépés miatt részben érvénytelen al- illetve ágybérlési szerződések áldozatai lesznek. A migrációs jellegű mobilitás önmagában nem fejez ki társadalmi konfliktushelyzetet, mert iránya és mértéke nagyjából megfelel a munkaerő iránti kereslet földrajzi elhelyezkedésének. Háttérben azonban a viszonylag egyenlőtlen ipartelepítés, továbbá a falu és a város eltérő infrastrukturális szintje is meghúzódik. Az a tény, hogy a migrációs jellegű mobilitás a beilleszkedési zavarok és főleg a lakáshelyzet miatt jogsérelmek forrása lehet, a fentebb írtakkal együtt annak megállapítását teszi lehetővé, hogy a városba tömörülés, ha nem is társadalmi konfliktus, de számos polgári jogi konfliktus távolabbi háttérben kimutatható tényező.

A lakáshelyzettel összefüggésben említhető a tartós egymás mellett élés mint olyan, önmagában szükségszerű és normális humánökológiai állapot, amely bizonyos körülmények között jogsértés, illetve jogsérelem forrása lehet. A tartós egymás mellett élés a polgári jogban mindenekelőtt mint a birtokháborítás forrása jön számításba és természetesen a lakásjogi konfliktusok feltételeként. A tartós egymás mellett élés a tapasztalatok szerint objektív okokból akkor vezethet jogsértésre, ha az egymás mellett élők zsúfolt körülmények között, illetőleg akként helyezkednek el, hogy a birtoklás részben közös. (Társbérlők, közös udvar, társtulajdonosok, együttélő tulajdonos és bérlő, stb.) Az emberi együttélés ilyen formáit elsősorban a II. világháborút megelőző építkezési módok hagyományozták mai társadalmunkra. (Cselédlakások, kiskertek, munkásházak.) Jellemző, hogy azokból az esetekből, amikor a szomszédság nem horizontális, hanem vertikális, birtokvita alig keletkezik. Ugyanez a helyzet a világosan elhatárolt családi házaknál. Mindkettő tömegesen terjed: az előbbi főleg a városokban, az utóbbi a falvakban. E korszerű építkezések során is létrejöhet a konfliktus, ha az egyébként vertikálisan szomszédok valamely területet közösen birtokolnak. (Pl. villajellegű társasházak tulajdonosainak perei a kerthasználat körében.)

Az állami nagyberuházások számottevő hányada éppen arra irányul, hogy javuljon a lakáshelyzet. Ámde ez a törekvés a személyi ingatlantulajdon viszonylag nagy arányú megvonása útján juthat el céljához számos esetben. Így a kisajátítás nemcsak megelőzi a konfliktusokat, hanem más vonatkozásban teremti is azokat; ezt azért hangsúlyozom, hogy a példa erejével mutathassak rá: a polgári jogi konfliktusok mögött a *társadalmi összefüggések többféle típusa* helyezkedik el. Mint látjuk, van ezek között *valódi konfliktus-helyzet* (lakás), *társadalmilag indokolt folyamatok diszfunkciós hatása* (migrációs mobilitás), az *együttélés öröklött ökológiai kerete* (horizontális szomszédság), sőt *közérdekű cél megvalósítása* is (kisajátítás).

Társadalmilag hasznos tevékenység — gépkocsi üzemeltetése — szintén tömegméretekben okoz polgári jogi sérelmet, éspedig az automobilizmus terjedésével valószínűleg lineárisan növekvő ütemben. A közlekedési szakemberek szerint a gépkocsival történő károkozás mintegy 98%-ban emberi hibára vezethető vissza, a jogászok pedig tudják, hogy a szerződésen kívüli károkozások jogi tényállása legtöbbször gépkocsival történő károkozást jelent. Objektív oldalról nézve a kérdést azt látjuk, hogy az állampolgári jómod és a fogyasztási szerkezet ezzel is összefüggő átalakulása is teremthet polgári jogi konfliktust, vagyis egy olyan társadalmi folyamat, amely igen pozitív. E pozitív társadalmi folyamat, vagyis a jómod általános és tendenciaszerű emelkedését jelző automobilizmus azonban csaknem mindenkor emberi gondatlanság, esetleg szándékosság miatt manifesztálódhat, mint jogi konfliktus. (Társadalmilag kötött az is, hogy a károkozás nagyságának is a fokozódásra nyílik esélye, mert nemcsak a károkozó, hanem a károsult is egyre jómódúbb.)

Vajon milyen szerepet játszik az egyéni tudat a károkozáson kívüli polgári jogi érdekösszeütközésekben? Összefoglalóan az állapítható meg, hogy azokban az esetekben, ha az anyagi jogi konfliktus az alanyi jog vagy jogos érdek megsértésében áll, a jogsértés csaknem mindig felróható magatartásnak a következménye. A jogalany felróható magatartása rendszerint vagy akkor hiányzik, ha a törvényi tényállásban a felróhatóságnak nem jut szerep (pl. tévedés okából megtámadható szerződés, ha a tévedés közös), vagy akkor, ha az anyagi jogi igény pusztán jogi tényen alapszik. (Pl. elbirtoklás, közös tulajdon megszüntetése.) Más kérdés, hogy az anyagi jogi érdekösszeütközés azért jelenik meg adott esetben peres konfliktusként, mert az ellenérdekű fél erkölcsileg felróhatóan elzárkózik az igény elismerésétől, bár erre jogilag módja lenne. Meg kell azt is állapítani, hogy a felróható magatartás rendszerint az egyéni vagy a csoportérdek szintjén mutat eltérést az elvárható magatartástól: a szocialista erkölccsel való nyílt szembenállás, tudatosság csak ritkán állapítható meg. Erre mutat, hogy a spekulációs perek indexe 1972-ben 6,9%, 1976-ban 7,09% volt.

A polgári jogi konfliktus — társadalmi tömegjelenség. Méretei, viszonylag makacs állandóságuk, a társadalmi viszonyok széles körét behálózó jellegük és az a körülmény, hogy hátterükben a pozitív, illetőleg közérdekű célok megvalósulásától kezdve a kifejezett társadalmi konfliktushelyzetig eléggé alapvető társadalmi folyamatok ismerhetők fel: mindez arra a következtetésre vezethet el, hogy *e társadalmi jelenséget, mint a szocializmus magyarországi építésének adott társadalmi valóságából szükségszerűen következő jelenséget kezeljük.* Még léteznek a régi társadalom anyajegyei, melyekről Marx a Német Munkáspárt programjához készített széljegyzeteiben mint a kommunizmus első szakaszát többek között jellemző sajátosságokról írt, s a társadalomépítés gyakorlata maga is teremthet, illetőleg fenntarthat bizonyos feszültségeket. Mindezek objektív adottságok. Kiemelendőnek tartom azonban először is, hogy azok a polgári jogi konfliktusok, amelyekről szó van, osztályszempontból nem antagonisztikusak; hogy ezeknek a konfliktusoknak egy részét nem tudjuk visszavezetni a társadalmi létben végbemenő folyamatokra és harmadszor: hogy az azokat közvetlenül csaknem mindenkor kiváltó, felróható magatartás az esetek túlnyomó hányadában nem a társadalommal, illetőleg ennek érdekeivel való közvetlen szembefordulást valósít meg, hanem a másik jogalany egyéni, illetőleg csoport-szintű érdekeinek sérelmére vezet.

3.2. A perbeszállítás körülményei

Talán hajlamosak vagyunk néha azt feltételezni, hogy a bíróság előtti jogvita valamely jogsértést eredményező konfliktus-ok egyenes folyománya, s e jogvita eredményeképpen a felperes a számára kedvező ítélethez jut. A konfliktus – jogsérelem – per – ítélet fogalomsora azonban túlságosan leegyszerűsített képét adja a valóságos viszonyoknak. Arról már volt szó, hogy a polgári jogilag releváns jogsérelem (érdeksérelem) háttérében nagyon gyakran nem állapíthatók meg olyan specifikus tényezők, amelyeket mint a jogos érdek sérelmének materiális alapját társadalmi szinten lehetne bemutatni. Szorosabb jogi szempontból arra szükséges rámutatni, hogy a polgári per megnyeréséhez gyakran *nincs szükség az alperes által tanúsított jogellenességre*. A polgári jog ágazatában pl. a jogmegóvás szükségessége (Pp. 123. §) lehet a megállapítási permegnyerésének egyik feltétele, továbbá a lakás elhagyására alapított kereset, vagy a tulajdonközösség megszüntetése iránti per sem igényel az alperes részéről jogellenes magatartást. A polgári per eredményes indításának jogi alapja tehát szélesebb körű mint a jogsérelem ténye. Az említett kört általánosabban az anyagi jogilag védett érdek, a jogos érdek sérelme (veszélyeztetése) fogalma alá tartozó esetekkel tölthetjük ki. Továbbmenőleg – még mindig a jogi szempontoknál maradva – tekintettel kell lenni arra is, hogy a polgári jogilag releváns érdeksérelem orvoslására *nem csak a polgári per alkalmas*. (Mint ahogy a polgári per tárgya is nagyon gyakran nem polgári jogi viszonyokra vonatkozik). Polgári jogi viszonyt bírál el a birtokháborítási ügyben az államigazgatási hatóság, a bűnügyben – a körülményektől függően – az adhéziós büntetőper bírósága, a választott bíróság a hatáskörébe tartozó ügyekben, végül polgári jogi sérelem orvosolódhat a fizetési meghagyásos ügyekben is. (1965-től 1974-ig évente 87 478 és 168 229 között mozgott a fizetési meghagyásos ügyek száma. 1973-ban pl. a megyei szintű bíróságok mint első fokú gazdasági bíróságok 112 007 fizetési meghagyást bocsátottak ki.) A polgári per tehát a polgári jogi vitáknak csupán egyik, bár *legalapvetőbb megnyilvánulási módja*. Nem téveszthetjük azonban szem elől, hogy bizonyos keretek között a *jogalany által választott mód*.

A statisztika azt mutatja, hogy *a polgári perek számottevő része nem ítélettel, hanem egyéb módon zárul*. 1965-től 1975-tel bezárólag az ítéleti befejezés 53,5%-ról folyamatosan csökkent és 47,3%-ig szállt le. Azt is tudjuk, hogy az ítéletek bizonyos hányadában a bíróság teljesen vagy részben elutasítja a keresetet.

Mindezen tények arra ösztönöznek, hogy a per mögött álló társadalmi konfliktushelyzetektől és a per befejezésének módjától függetlenül azoknak a tényezőknek is jelentőséget tulajdonítsunk, amelyek viszonylag autonóm módon befolyásolják a jogalanyok azt a döntését, hogy indí-e polgári jogi tárgyú pert vagy sem. A per melletti vagy ellene szóló döntés viszonylag különálló kezelését azért is indokoltnak tartom, mert a civilizisztikai konfliktushelyzetekkel úgyszólván egyedül foglalkozó keletnémet szakirodalom a polgári per genezisének elemzésénél ezt a mozzanatot mellőzte.⁶

⁶ *Ansorg, Linda*: Zur Erforschung der Ursachen und begünstigenden Bedingungen für Ehekonflikte. Neue Justiz 1965. 319–322. old. – *Eildermann, Hermann–Mühlmann, Manfred*: Die Erforschung der Ursachen von Rechtsverletzungen in Zivilprozess. Neue Justiz 1963. 7. 206–209. old. – *Kietz, Herbert–Rudelt, Walter*: Feststellung von Konfliktursachen in Zivil-, Familien-, Arbeits- und

Idevágó konkrét vizsgálatok hiányában azon túlmenőleg, hogy a polgári jogi konfliktus folyamatában a *perbeszállást* (vagy ennek mellőzését) *mint relatíve önálló szakaszt* elméletileg hangsúlyozom, csupán feltételesen lehet tájékozódni az azt kondicionáló körülmények irányába. Ezeket a körülményeket, melyek együttesen, egymást erősítve, vagy közömbösítve jutnak vagy nem jutnak jelentőséghez a jogalany, vagy képviselőinek tudatában a per melletti, vagy ellene szóló döntésnél, a következő csoportokra osztom:

a) *A hivatalos eljárásról alkotott vélemény.* Ide tartozik az a vélemény, amelyet a jogalany az államról általában és a bíróságról különösen, alkot. Ezt a véleményt a tömegkommunikáció, mások véleménye, az egyéni tapasztalatok is alakítják. A döntő azonban a társadalmi státusz. (*Sajó* András írja: „Kizsákmányoló viszonyok között igen csekély egy helyzet jogi minősítésének valószínűsége, mivel az adott rétegen, osztályon belül nincsenek olyan közlések, elvárások, melyek a jogi fogalmakban való gondolkodásra sarkallnak, sőt a kizsákmányolt rétegek éppen igyekeznek gondolkodásukból, életviszonyaiból a hivatalos jogot száműzni”⁷.) A jogalany mérlegeli azt is, hogy mennyiben számíthat a bíróság és más szervek, személyek jogászai segítségére, s mi lesz a per költség- és időkihatása. Úgy gondolom, hogy ebben a körben is határozottan érezteti hatását a szocialista jog demokratizmusa. A szocialista magyar bíraskodás iránt úgyszólván osztatlan a közvélemény bizalma, de tény az is, hogy a peres félnek nyújtott megannyi előnyt nem csekély számban használják ki a „perlési jog” alaptalan gyakorlására. Jogi személyek esetében perindítást motiválhat az ellenőrző szervek formális álláspontjától való aggodalom is. Az ilyen „belég-per” gyakran szüneteléssel fejeződik be.

b) *A per elkerülésének esélye.* Kóros, vagy a kóros határán mozgó eseteket kivéve a pert általában végső megoldásnak tekintik a jogos érdekeikben megsértett emberek. Ezért annak mérlegelésénél, hogy a perre sor kerüljön-e vagy sem, bizonyosan szerepet játszanak az igényérvényesítés peren kívüli lehetőségei. Erre maga a törvény is ösztönöz, mégpedig sikerrel, mert a fizetési meghagyások és a polgári jogi tárgyú perek száma nagyjából azonos. (A fizetési meghagyásos ügyek mintegy egyötöde alakul át perré.) Pergátló szerepet tölt be a polgári jogi konfliktusok terén a közjegyzői záradék is. Itt azonban elsősorban nem ezekről, a jogszabály által kínált megoldási módokról van szó, hanem a potenciális alperes magatartásáról, továbbá arról, hogy a pert megelőzően eljáró szervek milyen jogalkalmazási gyakorlatot folytatnak. Érdekes, hogy a szerződésen kívüli károkozás leggyakoribb esete, a gépkocsival történő károkozás esetei az automobilizmus hazai terjedésével párhuzamosan nőttek, a polgári bírósági statisztika azonban ennek ellenére e percsoport 1968-tól egyenes vonalban csökkenő tendenciáját mutatja, amiből arra lehet következtetni, hogy az Állami Biztosító a növekvő számú káresemények egyre nagyobb hányadát intézte el a károsult számára is megnyugtató módon. Egy másik percsoport, a kisajátítási eljárásból eredő kártalanítási perek statisztikája viszont arról tanúskodik, hogy 1960-tól 1975-ig e perek száma megnégyesződött. Az emelkedő tendencia mögött nemcsak az a tény rejlik, hogy az állami lakásépítések és más beruhá-

IPG- Rechtsverfahren. Neue Justiz 1972. 17. sz. 535–538. old. – *Seifert, Wolfgang*: Habilitation Verteidigung zum Thema „Die Ursachen der Zivil-, und Familienrechtskonflikte und die Aufgaben der Gerichte bei ihrer Aufdeckung und Überwindung” Staat und Recht 1966. 1356–1358. old.

⁷ *Sajó András*: Jogkövetés és társadalmi magatartás. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest 1977. 12. old.

zások száma növekszik, hanem az is, hogy az államigazgatási szervek fokozatosan lemaradtak a bírói gyakorlat irányvonalától. Az *új kisajátítási jogszabályok* alapján intézett ügyek tapasztalata viszont azt mutatja, hogy az államigazgatási szervek és a bírói gyakorlat közötti összhang fokozódásával e perek száma visszaesett.

c) *Az interperszonális kapcsolatok szerepe.* Tóth Tihamér közlése szerint az 1975-ben elkövetett bűncselekmények 59,46%-ának volt közvetlen áldozata, és az áldozatok több mint fele, az elkövető személyes, vagy ismeretségi köréhez tartozott.⁸ Az igazságügyi statisztika polgári alágazatából pontos adatokat nem meríthetünk ugyan arra nézve, hogy a felek közötti előzetes kapcsolat a polgári jogi tárgyú perek hány százalékában volt fellelhető, de csaknem teljes mértékben ismerjük jelenlétét a gondnoksági, a birtokháborítási, a lakásügyi, számos tulajdonjogi perben, az öröklési jogi perekben és a kötelmi jogi perek egy részében. Nyilvánvaló, hogy az előzetes személyközi kapcsolat a perbeszállás mérlegelésébe mind érzelmi, mind presztízs szempontokkal erősen belejátszik. Itt jegyzem meg, hogy a mai magyar társadalom egalitárius jellegéből adódóan a páros (nem csak házasségekről van szó) és a csoporton belüli kapcsolatokról gyakorlatilag csaknem teljesen eltűnt számos, az egyenlőséget kizáró tényező: teljesen eltűnt az osztályhelyzetből adódó és jórészt a vagyoni különbségből adódó fölény is. A perbeszállás szempontjából nézve így gyakran teremthető egyfajta, szociálpszichológiai értelemben vett „patthelyzet” a megromlott személyközi kapcsolatokban, ami szubjektíve egy pártatlan és a felek bármelyikénél tekintélyesebb külső szerv, a bíróság, döntésének igénylésére készíthető.

d) *Egyéni adottságok.* A perbeszállás körüli mérlegelést minden bizonnyal az egyéni adottságok is befolyásolják, sőt konkrétan és közvetlenül mindig ezek. Ami ezekből az egyenként eltérő lélektani adottságokból általános szinten mutatható be, az a kudarc-tűrési képesség és ezzel összefüggésben az ún. perküszöb. Ugyanezt a sérelmet (véltet vagy valódit) különböző emberek különbözőképpen tűrnek el, sőt ugyanaz az ember másként reagál ugyanarra a sérelemre az adott körülményeitől függően. Társadalmunk lelki egyensúlygyűgyének ismerői a magyar ember kudarc-tűrő képességét általában nem ítélik meg kedvezően, és ennek a megállapításnak a forrásai között – mint a magatartás-standard-ek szívósan élő formái között általában – valószínűleg a történeti hagyományok játszanak fontos szerepet. Érdekes lenne megismerni azt, hogy a jogi személy „kudarc-tűrő képességét” csökkenti-e, s igenlő esetben mennyiben csökkenti, ha jogásza van.

Tekintetbe kell venni, hogy a polgári jogi vita nagyon gyakran egy komplex élethelyzet általános válságának csupán egyik (jogi) oldala. (Pl. hozzátartozó elvesztése és ebből származó hagyatéki vita; füstbe ment társasutazás és vita az utazási irodával; ellátatlanság és vita az eltartóval; rokkantság és baleseti per stb.) Ilyen esetekben a perbeszállás felőli döntés a kudarc-tűrő képességében megromlott embert terheli. – Perküszöbön azt az értéket értem, amely vagyonjogi per indításának általában az alsó határa szokott lenni, s mellyel a polgári jogi kudarc-tűrésének határa általában mérhető. Ritka kivételektől eltekintve tapasztalatom szerint magánszemély esetében ez az érték az 1 000,-Ft körül mozog. Hozzávetőleg ez az a vagyoni érték, amelyet az egyénekből álló közvélemény a perre „érdemesnek” tart.

⁸ Tóth Tihamér: A bűnözés viktimológiai struktúrájának kriminalisztikai jelentősége. Belügyi Szemle XIV. évf. (1976.) 11. sz. 10 és 16. old.

Egyoldalú lenne az olyan szemlélet amely a pert *kizárólag mint konfliktusmegoldó* eszközt mutatja be. A valóság az, hogy jogilag a per annyiban konfliktusmegoldó, amennyiben jogerős helytadó ítélettel, bírósági meghagyással vagy egyezséggel zárul, lélektanilag pedig annyiban, amennyiben a per hatására az alperes teljesít. A per frusztrálja is a feleket, főleg, ha magánszemélyek. E tekintetben alighanem nincsen különbség felperes és alperes között. Ez a peres stressz társadalmunkban nem fűződik természetesen kizsákmányoló jogtípushoz, a per körül teremtett titokzatossághoz, mint arról egy marxista olasz jogász burzsoá viszonyok között megemlékezik.⁹ Az elidegenedés lehetősége a szocialista jogban csupán annyiban adott, hogy a jog – természeténél fogva – a szituációkat nem a maguk konkrét totalitásában ragadja meg, hanem ehhez viszonyítottan egyoldalúan és elvontan. A peres fél tehát – aki maga is konkrét totalitás – a „felperes” vagy az „alperes” egyoldalú és absztrakt mezébe öltözik (öltöztetik), kritikus kapcsolatuk pedig a maga konkrét totalitásából (polgári jogi ügyekről van szó) rendszerint egyoldalú és absztrakt jogtételek nézőszögébe kerül. Hogy ez a „színeváltozás” – stresszor: őszintétlen dolog lenne tagadni. A per azonban a krízis elmélyítésére azon ok miatt is alkalmas, hogy világos, félreérthetetlen és – a fentebb említettek miatt – egyoldalú (jogi) színvallásra készíti mind a felperest, mind az alperest, tehát – ha a per egy interperszonális kapcsolat folytatása a bíróság előtt – az esetleges későbbi kompenzálás lehetőségétől úgyszólván teljesen megfosztja a feleket. A pernek ezt a rontó esélyét a jogi személyek is jól ismerik, mert gyakran éppen azért nem szállnak perbe, hogy az üzleti kapcsolat zavartalanságát vagy ennek látszatát fenntartsák.

4. A jövőt illető elgondolások

4.1. Az igazságügyi statisztika fejlesztése

A polgári jogi konfliktusok mennyiségi – sőt ebből következőleg részben a minőségi – paramétereinek meghatározására az igazságügyi statisztika volt és marad az alapvető forrás. Alapvető kíváncsi tehát, hogy ez a megismerési forrás a lehetőség keretei között tiszta legyen. A polgári peres konfliktusok – ezen belül a polgári jogi perek – statisztikai mérhetőségét alapvetően két körülmény nehezíti: az egyik a jogszabályok változásaiból ered, a másik ilyen körülmény pedig magának a hivatalos statisztikának némely fogyatékkossága. Ami a jogszabályok változását illeti, ezek természetesen nem igazodhatnak a statisztikai kívánalmakhoz, így létükkel, mint objektív adottságokkal kell a statisztika szemszögéből számolni. Mindenesetre az egységes bírósági fórumrendszer megalkotása és az új Ptk. valószínűleg hosszabb távon fogja lehetővé tenni a szolid igazságügyi statisztikai munkát. A polgári peres statisztika kidolgozatlanságát, illetőleg lemaradását más igazságügyi statisztikai alágazatoktól, a szovjet jogászok körében *Oszipov*¹⁰, *Osztroumov* és munkatársai¹¹, nálunk *Borsi*¹² és *Halász*¹³ tették szavá.

⁹ *Denti Vittorio*: Il processo come alienazione. Sociologia del Diritto III(1976)1. 153. old.

¹⁰ *Oszipov Ju.*: Szoversensztvovaty formü is metodü profilaktyicseszkoy rabotü po preduprezs-gyenyiju grazdanskij pravonarusenij. Szovjetszkaja Juszticija 1967. 9. sz. 2. old.

¹¹ *Osztroumov, Pnancsenko, Kondraskov*: A polgári jogi statisztika problémái a Szovjetunióban. Magyar Jog XXI. évf. (1974) 4. sz. 230. old.

A polgári peres statisztikai számbavételt, különösen a polgári jogi tárgyú perek statisztikai számbavételét erősen nehezítette az ügycsoportok viszonylag gyakori változtatása. Feltétlenül kívánatosnak tartom, hogy a peres ügycsoportok katalógusa hosszabb távon maradjon változatlan. Enélkül ugyanis az idősorok összehasonlítása nehéz, vagy éppen lehetetlen. A *csoportok állandósága* mellett a peres ügyek statisztikai számbavételénél a másik kíváncsi, hogy az ügycsoportok szerinti bontást és ennek statisztikai elszámolását a megyei (fővárosi) bíróság mint első fokú bíróság hatáskörébe tartozó perekben is át kellene alakítani. Az igazságügyminiszter által 37.008/1973. szám alatt elrendelt adatgyűjtés ugyanis a megyei (fővárosi) bíróság mint elsőfokú polgári bíróság előtt induló perekben három percsoporthoz vesz számításba. (Sajtóhelyreigazítási, kisajátítási, egyéb per.) Véleményem szerint a statisztikai feldolgozásnál, illetőleg a csoportok kialakításánál a *hatáskörnek nem lehet elsődleges szerepe*. Kétségtelen, hogy a per tárgyától függően vannak olyan ügyek, amelyek kizárólag a megyei (fővárosi) bíróság előtt indulhatnak meg. Azonban mind ezeket, mind a többi (vagyis az értékhatártól függően a megyei szintű bíróságnál induló pert) *egységes rendszerben* kellene elszámolni, mert végeredményben csak így kaphatunk valóság-hű képet a teljes peres ügyérkezés szerkezeti arányairól.

Az igazságügyi miniszter 37.000/1973 számon elrendelt adatgyűjtése szerint a járásbíróságnál 24-féle polgári peres ügycsoport között tesznek különbséget. A gazdasági perekben ehhez járul 4 ügycsoport. Azon túlmenőleg, hogy ez a számsor a sok alcsoport miatt kissé bonyodalmas, nem is egészen logikus. Egyes csoportok ugyanis ma már indokolatlannak tűnnek (pl. a mezőgazdasági termékértékesítési szerződésből eredő per), más csoportok pedig több jogághoz is tartozó pereket foglalnak magukban. (Pl. az egyéb személy állapoti perek.) Álláspontom szerint a polgári peres statisztikával szemben a stabilitáson és a csoportok számának „kezelhetőségén” túlmenőleg fontos követelményként támasztható a csoportképzésben az *anyag jogi háttér egyneműsége*. Ezzel összefüggésben térek vissza arra a gondolatra, hogy az első fokú hatáskör alakulása nem lehet csoportképző ismérv, továbbá úgy vélem, hogy a peres statisztika nem igényli a gazdálkodó szervezetek elkülönített kezelését, mert ennek kimutatására más, az alábbiakban majd kifejtendő számbavétel tűnhet indokoltnak.

A fenti megfontolások alapján az egységes peres statisztika egyes csoportjai, illetőleg alcsoportjai a következők lennének:

1. Polgári perek

1.1. Családi jogi perek

1.1.1. Házassági perek

1.1.2. Apasági és származás megállapítása iránti egyéb perek

1.1.3. Tartási perek

1.1.4. Családi jogi egyéb perek

¹² Borsi Zoltán: A statisztika-tudomány és az igazságügyi statisztika néhány problémája. Jogtudományi Közlöny XXVI. évf. (1971) 145. old.

¹³ Halász Kálmán: A polgári ügyek statisztikájának fejlődési távlatai a számítógépre figyelemmel. Jogtudományi Közlöny XXX. évf. (1975.) 36. old.

1.2. Polgári jogi perek

- 1.2.1. Gondnoksági perek
- 1.2.2. A szellemi alkotásokkal összefüggő perek
- 1.2.3. Kisajátítási kártalanítási perek
- 1.2.4. Birtokháborítási perek
- 1.2.5. Tulajdonjoggal kapcsolatos egyéb perek
- 1.2.6. Szerződésen kívül okozott kár megtérítése iránti perek
- 1.2.7. Lakásügyi perek
- 1.2.8. Kötelmi jogviszonyból származó egyéb perek
- 1.2.9. Öröklési jogi perek
- 1.2.10. Egyéb polgári jogi perek

1.3. Szövetkezeti tagsági viszonyból származó perek

- 1.3.1. Mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági viszonyból származó perek
- 1.3.2. Egyéb szövetkezeti tagsági viszonyból származó perek

1.4. Munkajogi perek

1.5. Államigazgatási perek

- 1.5.1. Államigazgatási határozat megtámadására irányuló perek
- 1.5.2. Társadalombiztosítási határozat megtámadására irányuló perek

1.6. Egyéb polgári perek

Az egész polgári peres statisztika alapvető problémájának tartom az ügy-fogalomnak mint a statisztikai számbavétel alapegységének a helyes meghatározását. A BÜSz már felhívott rendelkezései a polgári peres eljárás úgyszólván minden, valamennyire is elkülöníthető szakaszához az új ügyként való iktatást kívánják meg. Ez az elszámolási rendszer esetleg a megkívánt befejezések minden áron való teljesítésére ösztönözhet, a jogkereső közönség és más bíróságok, illetőleg hatóságok számára pedig a gyakori lajstromszám-változás miatt megnehezül a hozzájutás a peres ügy irataihoz. Álláspontom szerint a peres ügy fogalmának a lehetőségek keretei között az anyagi jogi konfliktust kell kifejeznie, vagyis – elvileg – más kezdőirat (és ebből következőleg peres ügy-szám) nem lehetne, mint a keresetlevél. Gyakorlati okokból két kiterjesztéssel máris számolni kell: a fizetési meghagyást megtámadó ellentmondással (mint peralapító ténynel) és a gazdasági bírság kiszabására irányuló indítvánnyal (melynek nyomán az eljárás sajátos gazdasági per módjára folyik). A keresetlevelek (ellentmondások, bírságindítványok számával mért perszám sem adna tökéletes képet, de a zavaró mozzanatok magából a polgári per jellegéből és nem mesterségesen kialakított elszámolási rendszerből adódnak. A peres statisztika amiatt nem lehet tökéletes konfliktus-statisztika, mert a polgári per jog ismeri a tárgyi keresethalmaz (több konfliktus egy perben) és a keresettől elállást (az új perindítás esélyével, esetleg más bíróság előtt), továbbá a viszontkeresetet és a beszámítási kifogást.

A perstatisztikára azonban nemcsak az a jellemző, hogy perjogi okokból elmarad a kriminálstatisztika pontosságától, hanem az is, hogy a polgári jogi érdeksérelem állami orvoslására különféle törvényes eljárások vannak, vagyis sem az anyagi jogi konfliktushelyzeteket, sem a polgári jogi tárgyú hivatalos eljárásokat nem egyedül az igazságügyi statisztika nyújtja. A polgári jogi konfliktushelyzetek egy része államigazgatási útra (kisajátítás, birtokvita), másik része büntető útra (adhéziós büntető per) kerül. Ahhoz, hogy a polgári jogi konfliktushelyzetekre közvetve és az eljárásban realizálódó konfliktusokra közvetlenül szélesebb körben következtethessünk, illetőleg ismerhessük meg ezeket,

ezeknek az eseteknek az idevágó ügyforgalmi adataira is szükség lenne. A helyzet azonban az, hogy pl. a birtokvitákról egyedül a fővárosban készül államigazgatási statisztika, 1977. január 1. óta ugyanitt a kisajátítási eljárásokról is. Országosan kötelező adatgyűjtés e területeken nincsen. Az adhéziós büntetőper statisztikája igényli a legkevesebb finomítást. A statisztikai elszámolás ugyanis annyiban kíván pontosítást, hogy kitűnjék: az elkövető és a sértett közötti jogviszony polgári jogi, szövetségi jogi, vagy munkajogi volt-e.

A polgári peres statisztika továbbfejlesztésének lehetősége nemcsak az ügyfoglalomnak a keresetlevélre alapításában, a percsoportok anyagi jogi egyneműségének lehetséges biztosításában és a párhuzamos hatóságok jogi ügyeinek a polgári jogi konfliktus-statisztikába történő bekapcsolásában rejlik, hanem továbbá abban is, hogy a polgári peres ügyekről is vegyenek fel *statisztikai adatlapot*. (Ilyen statisztikai adatgyűjtést jelenleg csupán a bontóperekben végeznek a KSH számára.) Ezeknek az adatlapoknak az lenne a céljuk, hogy a perré vált anyagi jogi konfliktus alanyi és tárgyi oldalát az ügy hivatalos kimenetelével összefüggésben rögzítsék. A bírósági dolgozók teherbíró képességének kímélése érdekében is elegendőnek látszik, ha a per érdemi lezárásakor (jogerős ítélet, egyezség, bírósági meghagyás) állítaná ki az első fokú bíróság ezt az adatlapot, amely a felek jogalanyiségának fajtáját (állampolgár, jogi személy illetve ennek melyik típusa), az ügy tárgyát, a keresetbe vett követelés mértékét (ha marasztalásra irányuló vagyoni igényről van szó), az érdemi döntésnek a keresethez való viszonyát és az eljárási időtartamot, valamint a perköltség összegét tüntetné fel. Ily módon az is megállapítható lenne, hogy a gazdálkodó szervezetek egymás közötti ügyei milyen mértékben, arányban, illetőleg milyen jellegű ügyekben jutnak képviselőhöz.

4.2. Társadalmi fejlődés. Jogi eszközök és jogász munkamódszerek

A széles értelemben felfogott társadalmi fejlődéstől annyiban remélhető a polgári jogi sérelemben jelentkező konfliktushelyzetek visszaszorulása, amennyiben azok társadalmi folyamatokra vezethetők vissza. Abból az álláspontból, hogy a polgári anyagi jogi konfliktusok csak részben tükröznek társadalmi problémákat, illetőleg csak részben mutathatók ki azokban diszfunkciós hatások, az következik, hogy a szóban forgó tényezők leküzdése nem vezet egyenes következményként a polgári jogi konfliktusok megszűnéséhez, csupán visszaszorulásukhoz. Ilyen megoldandó gazdasági feladat a *keresleti túlsúly* leküzdése. Ha a kínálat lépésről lépésre felnő a kereslethez, sikerül kiküszöbölni a lakásszűkéből adódó konfliktusok materiális alapját és a népgazdaság szocialista szektorában a legjelentősebb tárgyi tényezőt. Komoly jelentőséget tulajdoníthatunk az *arányos ipartelepítésnek* és az *infrastruktúra fejlesztésének* is, melynek következtében kiegyenlítődik a falu-város közötti különbség, illetőleg a regionális aránytalanság. Ezáltal szűkülnek illetőleg kiküszöbölnődnek azok a jogi konfliktusok, amelyek a migrációs jellegű mobilitásból fakadnak. Az építkezés előnyben részesített olyan formái, mint az emeletes lakóházépítés és a családiház-építés, hasznos kiküszöbölői a birtokvitáknak és a szomszédságból adódó más konfliktusoknak.

Lényeges a jelentősége annak is, hogy bizonyos tekintetben megváltozzék egyes szerveknél a *szervezeti szerep-felfogás*. Ez főként annak a szemléletnek a maradéktalan feladását kívánja meg, amely a magánszemély és a jogi személy közötti vagyoni ügyekben

ez utóbbi részéről esetenként szűkkeblű, üzletietlen, hivatalnokias stílust képvisel. Ésszerű szervezeti magatartással nem is annyira az anyagi jogi konfliktus-okok, mint inkább bizonyos perajták indokai lennének kiküszöbölhetők. (Ingatlankezelő vállalat, MERKUR, Állami Biztosító, kisajátítási ügyek.) Társadalmi szinten még ennél is lényegesebb a *vállalatok szervezetségi színvonalának emelése*: a jogi és a pénzügyi munka színvonalának fokozása, a népgazdasági szemlélet kiteljesedése, a technológiai és az ügyviteli feyelem erősödése.

Mindez természetesen csak a *szocialista erkölcs* további szilárdulásával, még általánosabbá válásával hozhatja meg a kívánt eredményt. Ehhez — egyebek mellett — a káderpolitikai irányelvek maradéktalan betartása és betartatása is szükséges, amely adott esetben az ügyintézési színvonalat emeli. Nem szóltam még az állampolgári tudat szocialista vonásai fejlesztésének szükségességéről, holott a polgári jogi konfliktusok egy egész sorában éppen a tudati tényezők játszanak közvetlen szerepet. A fejlett szocialista társadalomban egyre bővülő szolgáltatások igénybevétele és a gépek fokozódó működtetése csak akkor szűnik meg konfliktus-ok lenni, ha azokat felelős emberek használják, élvezik. A megfelelő családi nevelés és a jó példák ereje spontánul hat a társadalomban, de tudatosan intézményesíthető, ha az iskolai oktatásban a nevelő funkcióval az iskolai közösség, az oktató munka erkölcsi szerepe az előbbivel egyenrangúvá tudna válni.

A *polgári jogi szabályozás* mindenekelőtt úgy reagál a gazdasági-társadalmi talajon fellépő többnyire vagyoni jellegű érdeköszeütközésekre, hogy közülük egyeseket jogilag minősít, másokat viszont nem. Az utóbbi évek hazai polgári jogi jogalkotása, elsősorban a módosított Ptk, az állampolgárok és más jogalanyok érdekei védelmében *kibővítette a jogilag minősített érdeksérelmek választékát*. (Pl. nem vagyoni kár.) Ugyanakkor a *bírói gyakorlat is* több ponton az addig „puszta” érdeksérelmet jogi érdeksérelemmé avatta azáltal, hogy a megítélhető perbeli követelések körét tágitotta. (Pl. a 60-as évek eleje óta az értékcsökkenés a gépkocsibaleseteknél; bizonyos esetekben az elmaradt borralavál; adott esetben a városfejlesztés kedvezőtlen hatása kártérítési alap, stb.) Azáltal, hogy bővül a peresíthető élethelyzetek választéka, önmagában szemlélve felmerül annak fokozottabb esélye is, hogy szaporodik a perszám. A valóságban természetesen a perek ellen ható okok és motívumok közömbösíthetik az említett hatást. Ilyen ok lehet a bírósági gyakorlatnak a fentiekben jellemzettel szemben álló gyakorlata: bizonyos igények elutasításával. (Pl. bizonyos tulajdonközösség-megszüntetési kérelmek esetén.)

Az érdeköszeütközés, sérelem jogivá minősítésével a jogalkotó annak lehetőségét teremti meg, hogy sajátos eszközeivel maga is részt vállaljon az adott élethelyzet megoldásában, sőt ezen keresztül is visszahasson azokra az objektív és szubjektív tényezőkre, amelyek hozzájárultak az érdeksérelem kiváltásához. E bonyolult visszahatás eredményein a jog társadalmi hatékonyságát mérhetjük, melynek gondolatköre azonban már elég messze vinne tárgyunktól. Talán elég, ha arra utalok, hogy a polgári jogi eszközök, vagyis a visszahatás specifikus tényezői, döntően két vonalon sorakoznak fel: egyik részük az igényérvényesítés módját, idejét érinti (prekluzió, előzetes felszólítás, elévülés stb.), a másik részük maga a polgári jogi megoldás (rendszerint joghátrány). Figyelemre méltó, hogy a megkönnyített igényérvényesítés (pl. az új Ptk.-nak a hibás teljesítésre vonatkozó szabályai) elvileg a perszám növekedésére ad esélyt, de éppen ezáltal éri el azt, hogy a bíróság a maga ítélkező munkáján keresztül hathasson vissza a mögöttes társadalmi problémára (az adott esetben a hibás teljesítések megelőzése érdekében). A szankció

helyes jogalkotói megválasztása (és alkalmazása, ha ilyen választásra, illetőleg a mérték megállapítására a bíróságnak törvényes lehetősége van) — más tényezőkkel együtt — pl. olyan döntő fontosságú területeken éreztetheti kedvező hatását, mint a tilos szerződések és a gazdasági bírság alapjául szolgáló szervezeti magatartások. A gyakorlatban ez ki is mutatható. A kötbér és a késedelmi kamat alkalmazásának határfokát illetően azonban nem ilyen kedvezőek a tapasztalatok a gazdálkodó szervezetek egymás közötti kapcsolataiban.

A polgári jog és annak bírósági alkalmazása a különféle pertípusoknál nem egyenlő arányban és módon képes visszahatni a konfliktushelyzetekre. Számításba kell venni, hogy bizonyos percsoporthoz képest háttérben nincsen valamiféle általánosítható társadalmi konfliktus (pl. a gondnoksági, öröklési pereknél). Sőt ott is, ahol mélyebben, tehát nem tudati szinten elhelyezkedő konfliktushelyzet húzódik meg az érdeksérelem, illetőleg a per mögött (pl. a lakásügyekben és a birtokviták egy részénél), a bíróság ezt a problémakört is csak tünetileg és esetileg orvosolja. Úgy gondolom, hogy az ítélkezés társadalmi hatékonysága elsősorban ott jut szerephez ahol akár az anyagi jogi konfliktus előidézésében, akár a potenciális alperes teljesítési készségénél a jogalany racionális döntésének van elhatározó jelentősége. Ilyenek a kisajátítási perek és a baleseti kártérítési perek általában. Mindkettő közös sajátja, hogy a kisajátító hatóság és a biztosító a saját gyakorlatát a bírósági joggyakorlathoz igazíthatja, s ennek következtében a konfliktus, mint peres konfliktus nagyrészt meghaladottá, megelőzhetővé válhat. (Hasonló a helyzet az államigazgatási pereknél is.) Minthogy a bírósági joggyakorlat nemcsak a perek megelőzésére, hanem — mint fentebb volt róla szó — bizonyos peres követelések meghonosítására, illetőleg mások kiiktatására is alkalmas, indokolt, hogy a bírósági joggyakorlatnak ezt a két tulajdonságát, mint egyazon szociológiai funkció két oldalát egységben szemléljük. Más szavakkal itt arról van szó, hogy magának a bírósági joggyakorlatnak a peres érkezés jellege és mértéke tekintetében — a prevenció és az önszabályozó szerep folytán — relatíve önálló jelentősége, hatása van. Ez a megelőző — önszabályozó funkció tömegesen természetesen a peres felek személyén közvetlenül valósulhat meg, de főleg az utóbbi esetben nem lebecsülhető a jogtanácsosi kar és az ügyvédség szerepe, akik számos esetben transzmissziós szerepet töltenek be az anyagi jogi konfliktus és a perbeszállás (vagy mellőzése) között.

A konfliktushelyzetek megelőzéséről szólva többen hangsúlyozzák a polgári bíráskodás nevelő funkciójának fontosságát. Teljesen egyetértek *Csecsina* és munkatársaival¹⁴, valamint *Kietz*-cel és *Rudelttel*¹⁵ abban, hogy a bíráskodás a nevelő funkciót általában és alapvetően az eljárási és az anyagi jogi törvényesség érvényre juttatása útján teljesíti. Ennek eddig nem eléggé kiaknázott eszközei pl. az alapos és koncentrált pervezetés, az ítélet meggyőző indokolása, a konfliktus-okok tisztázása és a bírósági szignalizáció. Ez utóbbiról külön is említést kell tenni, mert a szocialista eljárási jog jellegzetes intézményéről van szó.

¹⁴ *Csecsina és munkatársai*: A polgári eljárásjogi normák szerepe a polgári jogsértések megelőzésében. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Polgári Eljárásjogi Tanszék, Polgári Eljárásjogi Füzetek II. Budapest 1972. 129–155. old.

¹⁵ A 6. sz. i m. 535. old.-án

Magyarországon a szignalizációt, mint *polgári perjogi intézményt* a jogpolitikai kormányhatározat azon irányelvének végrehajtásaként, amely a jogsértések megelőzésére irányuló tevékenységet a polgári jogalkalmazás terén is feladatul állította, a rendőri szervek, az ügyészségek és a bíróságok jelzési kötelezettségéről szóló 103/1965 IM–BM–Legf. Ü. számú közös utasítás vezette be azáltal, hogy a polgári bíróságot és a perrel kapcsolatba kerülő ügyészt „az eljárás során felderített okok és körülmények” közlésére kötelezte az illetékes szerv irányában. A 14/1973 NET számú határozat ugyancsak a törvénysértések megelőzését várja el a polgári igazságszolgáltatás működésétől. Az ügyész-től származó jelzés szabályait az 1972. évi V. számú törvény 27. §-a fogalmazza meg hatályosan, a bírósági jelzést pedig törvényi szinten a III. Pp. novella vezette be. (Pp. 3 §. (3) bekezdés, 394. §). A törvényi szabályozás folytán az említett közös utasítás az ügyészi szervezetben közvetve, a bíróságnál a 126/1973. IM számú utasítás 12. §-a folytán kifejezetten is hatályát veszítette. A jelenlegi törvényi szabályozásra e téren az a jellemző, hogy a jelzés – legalábbis expressis verbis – elveszítette okkutatató háttérét. (Az ügyészi jelzés tárgya: a törvénysértésnek nem minősülő hiányosság, illetve a csekély jelentőségű törvénysértés; a bírósági jelzés tárgya: a lényeges jogszabálysértés, vagy a társadalomra jelentős mértékben káros, vagy veszélyes cselekmény, illetőleg mulasztás; gazdasági perben a meghatározás ennél tágabb.) Azon túlmenőleg, hogy az ügyészi, illetve a bírósági jelzés tárgyát a törvényhozó a társadalmilag rendellenes állapotok két szélső értékén különíti el, az sem indokolt, hogy a jelzés törvényi „leírásából” – egyebek mellett – hiányzik a jelzés legklasszikusabb céljának, a jogsértések megelőzésének a deklarálása. Véleményem szerint szükséges, hogy a jelzésnek, mint a szocialista eljárási jog intézményének mind a bíróságra, mind az ügyészre nézve legyenek közös szabályai is. A jelzés ezen a közös területen háromféle funkciót láthatna el: a) a jogsértést előidéző körülmény kiküszöböléséhez szükséges intézkedés megtételét célozhatja (pl. a rosszul elhelyezett közúti tereptárgy elvitelét), b) intézkedést tehet szükségessé egy konfliktushelyzet megszüntetése érdekében (pl. az eltartott szociális intézeti elhelyezésének indokultságára mutathat rá), c) más szerv hatáskörébe tartozó joghátrány kiszabását vonhatja maga után (pl. a kontárral szemben a jövedelemadó pótlólagos kivetését).

A konkrét ügyekben kifejtett bírósági és ügyészi jelzési tevékenység, bár a jövőben törvényhozói ösztönzéssel és elmélyültebb munkával valószínűleg komolyan fokozható, jelenleg azon sajátossága következtében is korlátozott hatékonyságú, hogy információit kizárólag konkrét ügyekben, gazdálkodó szervezetek működési fogyatékosságai miatt továbbíthatja. Elképzelhetőnek tartom a jelzés általánosabb formájának intézményesítését is, melynek alapján a bíróság és az ügyészség megyei valamint országos szervei a munkatervükben meghatározott tárgykörben és időpontban átfogó képet vázolhatnak az intézkedésre illetékes szervek számára a jogsértéseket kiváltó és intézkedéssel megszüntethető körülményekről.

A gazdálkodó szervezetek részéről megvalósított polgári jogi jogsértések (típuseset: szerződésszegés) nyomán a szankciós hatás csaknem mindenkor megáll a magát a jogi személyt terhelő anyagi kihatásnál, és ez nincsen rendjén. A külső, polgári jogi viszonyban kifizetett kötbér, kártérítés, illetőleg más vagyoni szankció *mögött* rendszerint megtalálható a kollektíva-tag felróható magatartása is, de csak ritkán merül fel, hogy emiatt fegyelmileg, vagy anyagilag felelőssé is lehetne, illetve kellene tenni. Ennek megvalósítása

elsősorban a gazdasági igazgatásban, illetve a gazdálkodó szervezeteknél működő jogászok feladata lehet.

Úgy gondolom, a jogászképzés során is kiemeltebb lenne célszerűbb a konfliktushelyzetekkel foglalkozni. A *jogászképzés* nemzedékek hosszú során keresztül kialakult mai állapota úgyszólván alig nyújt ismereteket arról a konkrétabb gazdasági, társadalmi és lélektani közegről, amelyben, amely révén, sőt — éppen a konfliktushelyzetekben — amelynek a szocializmus építését hátráltató tényezői *ellenében* kell a jogi szakmát művelni. Az ebből a negatívumból származó kedvezőtlen helyzet a tananyagok súlypontképzésében is megnyilvánul, de fékezőleg hat a jogász hivatás gyakorlásának erkölcsi-politikai attitűdjére, tudatosságára is.

A polgári jogi konfliktushelyzetek visszaszorítása mint jogpolitikai célkitűzés megvalósulása, bizonyos fokig a *jogpropaganda* tevékenységtől is függ. Kizárt, hogy például az a 10 192 konferencia, amelyet egyetlen évben tartottak a jogászok a TIT-nél, s melyet 430 000 ember hallgatott meg, hatástalan maradjon. Különösen az ügyészek tesznek sokat avégett, hogy a jogismeret terjesztése útján neveljék az állampolgárokat a törvények tiszteletére. 1972-ben 2 510 előadásukon 150 000, 1973-ban 3 000 előadásukon 140 000 hallgató volt jelen.¹⁶ Azon is szükséges fáradoznunk, hogy a jogi tömegtájékoztatás olyan korszerű és igényes elvei mellé, mint pl. a rétegspecifikusan összeállított hallgatóság, a témaválasztás közérdekűsége és a népszerű szintű interdiszciplinaritás, kíváncsian várjuk, hogy helyezzük el a prevenció gondolatát is. Jogi tömegtájékoztatásunkban mintha a szükségesnél kissé szívesebben helyeznénk előtérbe a konfliktushelyzetekből való szabadulás eljárásjogi módjait, ahelyett, hogy legalább ilyen súllyal mutatnánk be a jogalany akaratától függően alakítható jogviszonyok reális előnyeit és kockázatait, valamint azt, hogy miként kerülhető el a bírói út. (Pl. a tartási szerződések, a lakásbérlet körében, vagy mi a jelentősége a tartozáslismerésnek, milyen előny fűződik a megállapodás közjegyzői okiratba foglalásához, stb.) A közönség elő lépő jogász még munkahipotézisből sem kezelheti hallgatóit, vagy olvasóit úgy, mint leendő peres feleket. A prevenciót — egyebek mellett — a polgári jogban az a propaganda szolgálja, amely egy adott szükséglet kielégítésének és biztosításának jogi alternatíváit tárja fel és értékeli, a jogokat a kötelezettségekkel egységben mutatja be, s megtanít arra, hogy a per elkerülésének milyen jogi módjai vannak, illetőleg, hogy az elkerülhetetlen per gyors és sikeres lebonyolítása terén melyek az ügyfél teendői.

¹⁶ Gáspárdy László: *Divulgazione scientifica e conoscenza del diritto in Ungheria. Sociologia del Diritto* 1975. 1. sz. 181–182. old.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1979. I. 31. — Terjedelem: 26,95 (A/5 ív)
79.6750 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Friss István: A szocialista társadalom irányítása és a tudomány</i>	1
<i>Kulcsár Kálmán - Ránki György - Szabolcsi Miklós: Társadalmi igények — társadalomtudományok</i>	21
<i>Horváth Pál: A népi tanácsrendszer és a szocialista jog térhódításának lehetőségei az 1918—1919. évi forradalmak idején</i>	39
<i>Péteri Zoltán: X. Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszus (Budapest, 1978. augusztus 23—27)</i>	95
<i>Mohai György: Gazdaságirányításunk gyakorlata és a vállalati tervezés</i>	107
<i>Lontai Endre: Az iparjogvédelem szerepe a gazdasági együttműködés (UGST) területén</i>	121
<i>Sajó András: Környezetvédelmi jog és a gazdasági környezet</i>	167
<i>Hamza Gábor: Az üzleti képviselő intézményének változása a gazdasági fejlődés tükrében</i>	203
<i>Mádl Ferenc: A nemzetközi gazdasági és személyi forgalom alakítói a jogi szabályozásban</i>	231
<i>Gáspárdy László: Konfliktushelyzetek a polgári jogi viszonyokban</i>	285

Megjelent: 1979. II.

Index: 26 264

GAZDASÁG- ÉS JOG- TUDOMÁNY

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG – ÉS
JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

XIII. kötet 3–4. szám

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN, SZALAI SÁNDOR

Szerkesztő:

KULCSÁR KÁLMÁN

Technikai szerkesztő:

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: 1363 BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: 1051 BUDAPEST V., MÜNNICH F. U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei a *Gazdaság- és Jogtudomány* változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatóját, az Osztály előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Gazdaság- és Jogtudomány
Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának Közleményei
1051 Budapest V., Münnich F. u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A *Gazdaság- és Jogtudomány* előfizetési ára 56 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (1361 Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk 215—11488), külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1389 Budapest I., Fő u. 32., pénzforgalmi jelzőszám: 218—10990 43-790-057-181) útján eszközözlendők.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Oeconomica*, 2. *Acta Juridica*

Acta Oeconomica szerkesztősége: 1112 Budapest XI., Budaörsi út 43—45. *Acta Juridica* szerkesztősége: 1014 Budapest I., Országház u. 30.

AZ ANALOGIKUS GONDOLKODÁS MINT A JOGÉRTELMEZÉS ÉS A JOGALKALMAZÁS MÓSZERE*

PESCHKA VILMOS

I.

Az analogikus gondolkodás mint a jogértelmezés és a jogalkalmazás módszere, kétségtelenül mindenekelőtt *elméleti* probléma; meglepő ezért, hogy a nemzeti referátumok szinte egybehangzóan arról szólnak, hogy az analógia szerepe és jelentősége a jogi gondolkodásban elméletileg *meglehetősen elhanyagolt*, kevésbé kimunkált probléma az egyes országok jogelméletében és jogtudományában. Talán csak az angol report nyújt biztatóan széles képet az analogikus gondolkodásról szóló különféle koncepciókról. A kérdés elméleti elhanyagoltságának és kimunkátlanságának paradox módon ellene szól az a pozitív tény, hogy a kongresszus szóban forgó témájáról rendkívül érdekes és meggondolkodtató jelentések készültek. Mind a téma viszonylagos elméleti kimunkátlansága, mind a nemzeti reportok gondolatgazdagsága igazolja a probléma a Kongresszus Rendező Bizottsága által napirendre tűzésének helyességét és jogosultságát.

A következőkben az analogikus gondolkodással mint a jogértelmezés és a jogalkalmazás módszerével kapcsolatos azokat a kérdéseket, illetve elméleti válaszokat emelem ki és foglalom össze, amelyeket minden nemzeti report érintett és kifejtett. Ezek a következők:

1. A joghézag fogalma, fajai összefüggése az analogikus gondolkodással.
2. Az analogikus gondolkodás sajátosságai: az analógia szerepe, jelentősége a jogalkalmazásban, különös tekintettel a jogértelmezéssel való kapcsolatára.
3. Az analógia helye és szerepe a különböző nemzeti jogrendszerekben.

Ezt követően a joghézag és a jogi analógia néhány jogelméleti problémáját kísérem meg röviden kifejteni a marxista jogelmélet aspektusából.

*Készült a X. Nemzetközi Összehasonlító jogi Kongresszusra (Budapest, 1978. aug. 23–30.) a következő nemzeti reportok alapján: Prof. Yanko Yanev: The analogy as a method of interpretation and application of the law in the law in the People's Republic of Bulgaria; Dr. Vilem Steiner: Le raisonnement par analogie comme methode d'interpretation et d'application du droit dans les differents droits nationaux. (Tchécoslovaquie); Prof. Traute Schönrrath: Der Analogieschluss als Methode der Interpretation und der Anwendung des Rechts in den verschiedenen nationalen Rechtsordnungen. (Deutsche Demokratische Republik); LLM. Ph. D. John H. Farrar: Reasoning by analogy as a method of application and interpretation of law in the United Kingdom; O. Z. K. Bánki: Le raisonnement par analogie comme methode d'interpretation et d'application du droit. (Pays-Bas); Prof. Petzold-Pernia: Juge, Lacunes et Analogie. (Le raisonnement par analogie dans la jurisprudence de la Cour Suprême de Justice du Vénézuéla).

II.

Jóllehet a vita témájaként az analogikus gondolkodás mint a jogértelmezés és jogalkalmazás módszere szerepel, a reportok készítői jó elméleti érzékkel nem érik be ennek a problémának elemzésével, hanem részben túlmennek azon, amikor a *joghézag* problémáját is a vizsgálódás körébe vonják. Az analogikus gondolkodás, a jogi analógia ugyanis mind elméletileg, mind gyakorlatilag mindenkor a joghézag problémájával a legszorosabb kapcsolatban merül fel. A joghézag és a jogi analógia összefüggésének tisztázása az analogikus jogi gondolkodásnak és általában a jognak, a jogi szabályozásnak több jelentős mozzanatát és sajátosságát világíthatja meg. A nemzeti reportok a joghézag és a jogi analógia szoros kapcsolatát hangsúlyozva (*Bánki, Janev, Petzold-Pernia, Schönrrath, Steiner*) a joghézag és a jogi analógia összefüggését eltérő módon közelítik meg. Mindenekelőtt a joghézag *ismeretelméleti*, illetve *ontologikus* felfogásának különbözőségére kell felhívni a figyelmet. Míg a gnoszeológiai koncepció szerint a joghézag lényegében azon alapul, hogy az emberi megismerés nem tökéletes, s így a kauzisztikus jogalkotás nem képes a társadalmi viszonyok dinamikus mozgását nyomon követni (*Schönrrath*), addig a joghézag ontologikus megközelítésére enged következtetni az a megfogalmazás, amely szerint a jog nem zárt rendszer, hanem nyitott, amely „természeténél fogva” nem lehet tökéletes s így benne hézagok vannak (*Bánki*). A joghézag gnoszeológikus felfogásához áll közel az az elméleti álláspont, amely a joghézag létét lényegében a pozitív jogtól teszi függővé. Eszerint a pozitív jog tartalma és terjedelme dönti el, hogy joghézaggal állunk-e szemben vagy nem (*Petzold-Pernia, Steiner*). Sőt attól függően, hogy a *lex lata*-ban, a törvényekben, *intra legem* felmerülő hézagról vagy olyan hézagról van szó, amely *praeter legem* (*Steiner*), nem pusztán a törvényhozásban, hanem a szokásjogot és a precedenseket is átfogó pozitív jogban jelentkezik (*Petzold-Pernia*), alakul kitöltésük, felszámolásuk módja is. Míg az *intra legem* hézagot értelmezéssel és analógiával is, addig a *praeter legem* hézagot csak jogalkotással lehet megszüntetni. Ezért beszél *Petzold-Pernia* és *Steiner* az utóbbi esetben de *lege ferenda* hézagról, mi több arról, hogy ilyenkor már voltaképpen nem is joghézaggal, hanem a *non-ius* területével állunk szemben (*Steiner Viktor Knappra* hivatkozva). Ilyenképpen a joghézag létét a pozitív jog határozza meg, aminthogy kitöltésének módja is a pozitív jogtól függ.

Már az eddig elmondottakból is jól látható, hogy a joghézagok nem egyformák, hogy a joghézagoknak bizonyos sajátosságai állapíthatók meg, melyek alapján a joghézagok különböző fajtáit határozhatjuk meg. A nemzeti reportokból kitűnőleg a joghézag következő fajtái ismeretesek:

a) *A törvény hézaga*, illetve *a pozitív jog hézaga*. Az előbbinél a hiányosság a törvényhozás szintjén jelentkezik; az utóbbi viszont olyan hézagot jelent, amelyre nézve sem a törvényhozásban, sem a szokásjogban, sem a joggyakorlatban nincs adekvát megoldás (*Petzold-Pernia*).

b) *A de lege lata és a de lege ferenda hézagok*. *De lege lata* joghézagról van szó, amikor a tények olyan szituációja fordul elő, amelyet az adott szabályrendszer nem rendez minden szempontból kifejezetten vagy közvetlen. *Intra legem* hézag. Ez valódi, primér joghézag (*Steiner, Petzold-Pernia*). Ezzel szemben a *de lege ferenda* joghézag olyan másodlagos, fiktív joghézagot jelent, amely annak a következménye, hogy a jogalkotó nem látja előre és nem tudja kifejezni az új társadalmi-gazdasági valóságot (*Steiner*), illetve

az esetre nézve van jogi szabályozás, de azt a bíró nem találja igazságosnak vagy ésszerűnek (*Petzold-Perina*), miért is mindkét esetben jogalkotással kell a joghézagot felszámolni.

c) *Provizórikus és permanens hézag*. Amennyiben hézag csak addig van, ameddig a bíró azt ki nem tölti, akkor a joghézag provizórikus. Ha viszont a joghézag, jöllehet a bíró kitölti, mindaddig fennáll, amíg a jogalkotás azt meg nem szünteti, permanens joghézagról beszélünk (*Petzold-Pernia*).

d) *A konfliktus hézaga*, amelyről akkor van szó, amikor ugyanazt az esetet egy-másnak ellentmondó jogszabályok rendezik, s a bíró valamely jogi technikai szabály (pl. *lex posterior derogat priori*) szerint nem tud közöttük dönteni, s egyiket sem tartja kielégítőnek (*Petzold-Pernia*).

III.

A joghézagnak ezt a viszonylag beható elemzését a nemzeti reportokban az indokolja, hogy az analogikus gondolkodás, egyáltalán a jogi analógia a joghézag kitöltésének, a jogértelmezésnek és a jogalkalmazásnak egyik módszerét jelenti. Az analogikus jogi gondolkodás egyik fontos sajátosságaként emelik ki a reporterek az analogikus gondolkodásnak, az analógiának általában jelentős, már Geothe és Hegel által is hangsúlyozott vonását: *bizonytalanságát*. Az analógia ugyanis logikai természetét tekintve – mint Hegel rámutat – induktív következtetés, márpedig az indukció sohasem merítheti ki az egyediségeket, s ezért az indukció sohasem lehet teljes.¹ Az analógiának, az analogikus jogi gondolkodásnak ez a logikai természetében rejlő bizonytalansága meghatározza a jogi szabályozásban betöltött helyzetének és szerepének határait. A nemzeti reportok az analogikus jogi gondolkodásnak nemcsak bizonytalanságát, hanem ezzel a bizonytalansággal nagyon is összefüggő azt a másik sajátosságát is kiemelik, hogy az analógia nem a jogeset és a jogszabályi tényállás azonosságára, hanem *hasonlóságára* épül. Az analogikus jogalkalmazásban a hasonlóság azért kerül a jogi gondolkodás középpontjába, mert a konkrét eldöntendő eset sem tartalmánál sem jellegénél fogva nem esik az általános jogi norma alá. Ilyenkor a jogalkalmazó a konkrét eset és a jogszabályi tényállás hasonlósága alapján vonja az esetet a jogszabály érvénye alá. Az eljárás itt induktív, amely empirikus és kauzális alapon nyugszik. Szemben a jogértelmezéssel, kiváltképpen a kiterjesztő értelmezéssel, amely viszont tisztán deduktív. Az analógiánál átlépjük a szintaxis szemantikus birodalmát a tapasztalat irányában, aholis az indukció jellemző (*Steiner*). De mit jelent a hasonlóság? *Janev* professzor felhívja a figyelmet arra, hogy az analógia egyfelől kifejezi a tárgyak, jelenségek és fogalmak hasonlóságát, másfelől lényegi vonásaik azonosságát. Az analógia – hangsúlyozza *Farrar* professzor – kizárja ugyan az azonosságot, de a lényegét jelentő hasonlóság azt jelenti, hogy az esetek közös kvantitatív és kvalitatív attribútumokkal rendelkeznek, amelyek túlsúlyban vannak a különbözőségekkel szemben. Ez a materiális hasonlóság. A hasonlóság tehát két jelenség jegyei többségének azonosságát és néhánynak eltérését jelenti. Sőt *Farrar* professzor a jogfilozófia modern tendenciáját követve *Arthur Kaufmann*-nal vallja, hogy a társadalmi

¹ HEGEL: A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. Logika. Budapest, 1956. 190. §. Függelék 279. p.

valóság határt szab a pontosságra és a racionalításra irányuló aspirációknak, miért is a megismerés végső fokon az analógiában gyökerezik. Ez – mint ismeretes – *A. Kaufmann* jogfilozófiájában arra az eredményre vezet, hogy a jogalkalmazás sohasem az eset és a törvényi tényállás azonosságán, hanem mindig csak analógiájukon alapul.

Az azonos és eltérő jegyek, egy szóval a hasonlóság az analogikus jogi gondolkodásban megállapításának bizonytalanságát, sőt szubjektív voltát több nemzeti report azzal is alátámasztja, hogy az analogikus jogalkalmazás nem pusztán logikai, hanem egyúttal *axiológiai* jelenség is. Az analogikus gondolkodás nem kizárólag logikai, deduktív művelet, hanem értékelő mozzanatot is tartalmaz: a választás, az értékelés elemét. Ezért az analogikus jogalkalmazás logikai és alkotó tevékenység is egyben (*Bánki*). *Petzold-Pernia* professzor az analogikus jogi gondolkodás axiológikus jellegét hangsúlyozva rámutat arra, hogy a jogalkalmazásnál mindig figyelembe veendő a jogegyenlőség értéke. Annak eldöntése tehát, hogy az esetek hasonlóak-e vagy sem, nem pusztán logikai, hanem axiológiai probléma is egyben, amely értékítéleteken alapuló dialektikus gondolkodást igényel. Az analogikus jogi gondolkodás axiológikus jellegét a legtisztábban *Farrar* professzor világítja meg, amikor rámutat arra, hogy az analogikus gondolkodásban érdekek, értékek és tények vegyülésével találkozunk. Az analogikus gondolkodás involválja a hasonlóság fogalmát, de a hasonlóság kritériuma sohasem tisztán specifikált. A hasonlóságot ugyan a tárgy határozza meg, de hogy a hasonlóságot materiálisnak, azaz jogilag relevánsnak kell-e tekinteni, azt az értékelő eljárás határozza meg. A hasonlóság a tényekre tartozik; a materiális jelleg eldöntése viszont az értékelő eljárásra. Az értékek hierarchiája viszont általában, különösen Angliában nem kellően kidolgozott.

A jogi analogikus gondolkodás sztereotip problémája az *analogia legisnek* és az *analogia jurisnek* a megkülönböztetése. Jóllehet az analogikus jogalkalmazás e két módszerének megkülönböztetése nem jelentéktelen a jogalkalmazási folyamat szempontjából a reportok – amennyiben fel is vetik a kérdést – nem tulajdonítanak ennek különösebb fontosságot. Sőt, mintha az tűnnék ki, hogy az analogikus jogalkalmazás e két fajtája között nem minőségi, hanem csupán mennyiségi a különbség. Egészen világosan ezt vallja *Schönrath* professzor, amikor hangsúlyozza, hogy a dolog lényegén mit sem változtat, hogy az általánosítás során egy vagy több jogi normából indulunk-e ki. Ez annál is inkább érdekes és meglepő, mert ugyanakkor a leghevesebben tiltakozik bármiféle bírói jogalkotás ellen. Márpedig az *analogia juris* az a küszöb, amelyen keresztül a bíró a leggyakrabban lép be a jogalkotás világába. Az *analogia juris* ugyanis nem pusztán több jogi norma felhívását jelenti, hanem konkrét döntésnek az egész jogrendszer vagy egy jogágazat normái összességéből levezetését, aholis már a konkrét és a törvényi tényállás hasonlóságának kérdése fel sem merülhet. Hangsúlyozom a reportok az *analogia juris* és legis különbségét nem elemzik, s így csak felhívom rá a kongresszus figyelmét, különös tekintettel a bírói jogalkotás problémájára. A bírói jogalkotás lehetősége és konkrét valósága természetesen több reportban is felmerül, kiváltképpen az analógiának az angol jogrendszerben játszott szerepét illetően (*Farrar*). A bírói jogalkotás helyeslése, illetve elvetése, vagy tagadása természetesen nem a jelen vita tárgya. De az kétségtelen tény és hipokrizis volna nem tudomásul venni, hogy az analogikus jogalkalmazás, kiváltképpen az *analogia juris* a vizet a bírói jogalkotás malmára hajtja.

Aminthogy az sem kétséges, hogy a *jogértelmezés*, akár a megszorító, akár a kiterjesztő értelmezés és az analogikus jogalkalmazás kapcsolatának az elemzése sem

közömbös a bírói jogalkotás szempontjából. Jóllehet; több report is érinti a kiterjesztő és a megszorító értelmezés problematikáját, sőt az analogikus gondolkodást is mint a jogértelmezés módszerét tárgyalja, a reportok nem tisztázzák azt a mind az elméletet, mind a joggyakorlat számára rendkívül fontos kérdést, vajon hol húzódnak a jogértelmezés és az analogikus jogalkalmazás határai. Márpedig — amint az a reportokból kitűnik —, az analogikus jogalkalmazásnál, egyáltalán a jogi analogikus gondolkodásnál többről van szó, mint egyszerűen a jogi normák értelmezéséről. Elég csak arra a jelentős mozzanatra utalni, amit több reporter is kiemelt (*Petzold-Pernia, Farrar, Bánki*), hogy az analogikus jogalkalmazás nem pusztán logikai, hanem axiológiai művelet is egyben, sőt az analogikus gondolkodás nem pusztán alkalmazó, hanem kreatív tevékenység is. Mindez arra int bennünket, hogy különös figyelmet szenteljünk a megszorító és kiterjesztő értelmezés, valamint az analogikus jogalkalmazás, akár analogia legisről, akár analogia jurisről legyen szó, közötti határvonalak kijelölésének, a kétféle jogalkalmazói (jogalkotói?) tevékenység megkülönböztetésének. Mi több, e kérdés exponálása már a jogforrások területére vezet, és problémaként veti fel a bírói jog, a bírói jogalkotás lehetőségét és tényét. Ám a jogforráselmélet, illetve a jogszabálytan problémáját az analogikus jogi gondolkodást elemző reportok nemcsak a bírói jog vonatkozásában vetik fel. *Schönrath* professzor hívja fel a figyelmet az ún. utaló jogszabályokra, hangsúlyozva, hogy az utaló jogszabályok esetében sem joghézagról, sem jogi analógiáról nincs szó, hanem csupán jogalkotás-technikai ökonómiáról. Felmerül azonban a kérdés, vajon nincs-e szerepe az analógiának a jogalkotói tevékenységben? Közömbös-e, hogy a jogalkotó a tényállások analógiája alapján, tehát az analogikus gondolkodás segítségével alkotja meg utaló jogi normáját, vagy pedig az analógia mellőzésével pusztán fikció alapján utal valamely érvényes jogszabályra? Talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy itt egy jelentős jogalkotáselméleti kérdéssről van szó, amely a joggyakorlat számára sem közömbös, nevezetesen arról, hogy az analogikus gondolkodás fontos szerepet tölthet be a jogalkotásban, amikor az utaló jogi normákat a tényállások hasonlóságára építi, és nem egyszerűen arra a fikcióra, hogy az egyik tényállást, jóllehet a valóságban nem ez a helyzet, tudatosan úgy tekintjük, *mintha* a másikkal azonos lenne. Ezzel mintegy azt is jelezni kívánom, hogy — jóllehet a kongresszus témája az analogikus gondolkodást pusztán mint a jogalkalmazás és a jogértelmezés módszerét jelöli meg — az analogikus jogi gondolkodás nemcsak a jogalkalmazásnak, hanem a jogalkotásnak is módszere.

IV.

A jogösszehasonlítás közvetlen területe a *pozitív jog*. Joggal merül fel tehát a kérdés, mi a helye és szerepe az analogikus jogi gondolkodásnak a különböző országok *pozitív jogrendszereiben*. A következőkben ezt vizsgáljuk meg a beérkezett nemzeti reportok tükrében. A nemzeti reportokban feldolgozott pozitív joganyag jogösszehasonlító elemzése egyfelől azokat a mozzanatokat tárja elénk, amelyek többé-kevésbé közősek a különböző jogrendszerekben szerepet játszó analogikus gondolkodásban; másfelől azokat a sajátos vonásokat, amelyek az analogikus jogi gondolkodást csupán egyetlen jogrendszerben jellemzik.

Az analogikus jogi gondolkodásnak mindenekelőtt azokat a momentumait vesszük szemügyre, amelyekkel a jogi analógia a vizsgált jogrendszerek többségében rendelkezik.

Érdekes módon a jogi analógia pozitív jogi szabályozásában a legtöbb közösség a különböző jogrendszereket tekintve általánosnak mondható vonás abban a kérdésben mutatkozik, hogy mikor *nincs helye* jogi analógiának. Az analogikus jogi gondolkodás negációjának feltételeit illetően a különböző jogrendszerek jogi szabályozása többé-kevésbé azonos álláspontot foglal el. Így a különböző jogrendszerekben általában elfogadottnak tekinthető, hogy tiltott az analógia az *alapvető jogok és szabadságok* vonatkozásában (*Petzold-Pernia, Schönrrath*), valamint a *büntetőjogban*. (*Bánki, Petzold-Pernia, Schönrrath, Steiner*). Ám még azt a területet illetően is, ahol a jogi analógia tilalma a legáltalánosabb, vagy kivétel, amely mintegy sajátosságként jelentkezik: a bulgár büntető-kódexben 1956-ig az analógia legis a jogértelmezés és a jogalkalmazás törvényileg engedélyezett módszere (*Janev*). Hangsúlyozni kell azonban, hogy jelenleg a bulgár büntetőjogban akár analógia legisről, akár analógia iuris-ról legyen szó, az analogikus jogalkalmazás tiltott (*Janev*). *Bánki* professzor pedig arról számol be, hogy az analógia büntetőjogi tilalma ellenére az a joggyakorlatban olykor előfordul, sőt van egy terület a büntetőjogban, ahol szabad tere van az analógiának: a nem-büntethetőség motívumainak értékelésében (pl. bűnösség hiánya). Ugyancsak egybehangzóan tiltott a jogi analógia a különböző jogrendszerekben akkor, ha a törvényi szabályozás *kivételes* esetről rendelkezik, vagy *taxatív, limitatív felsorolást* tartalmaz (*Bánki, Petzold-Pernia, Steiner*).

A vizsgált pozitív jogrendszerek általában elismerik az analogikus jogi gondolkodás szerepét és jelentőségét a jogértelmezésben és a jogalkalmazásban, ha az a *polgári jog*, a *polgári eljárásjog*, a *nemzetközi magánjog*, a *családjog* és az *igazgatási jog* területén megy végbe (*Bánki, Farrar, Janev, Petzold-Pernia, Schönrrath, Steiner*). E téren legfeljebb abban mutatkozik némi eltérés, hogy az írott jog expressis verbis ismeri el a jogi analógiát, vagy pedig csupán hallgatólagosan a pozitív jog gyakorlatában. (*Bánki* professzor pl. utal arra, hogy Hollandiában – jóllehet erre két kísérlet is történt – a jogi analógia alkalmazása a civil jogban még ma sem az írott jogon alapul.)

Az analogikus jogi gondolkodásnak a különböző pozitív jogrendszerekben elfoglalt helyét és szerepét vizsgálva, a közös mozzanatok mellett különös figyelmet érdemelnek azok a sajátos vonások, amelyek csupán egy-egy jogrendszerben jelentkeznek. A nemzeti reportokból kitűnőleg, különösen két ilyen specifikummal kell foglalkozni. Az egyik ilyen sajátosság – mint gyakorta – az angol jogrendszerben mutatkozik. *Farrar* professzor az analogikus gondolkodás szerepét és jelentőségét az angol jogrendszerben figyelemre méltó módon nem annyira a jogágazatok, mint a különböző jogforrások vonatkozásában vizsgálja. Ebből az elemzésből kiderül, hogy a jogi analógia mind a case-law, mind a törvényhozás és a kódexek területén egyaránt jelentős, de bizonyos eltérő vonásokat mutat. A case-law az analógiát, az indukciót, a dedukciót és a változó klasszifikációs rendszert kombinálja. Eltér ettől a törvényhozás, a statútumok területe. A modern bíróságok a törvényhozási kategóriákat általában mint zárt kategóriákat közelítik meg. Ezeket szabad értelmezni és újraértelmezni, de nem átdolgozni és kiterjeszteni. Ez alól csupán akkor van kivétel, ha a statútum olyan fogalomra hivatkozik, amely a Common-Law sajátja. Ilyenkor helye van a fogalom analogikus továbbfejlesztésének, mint a Common-Law kategóriájának. A statútum tehát csak indirekt módon válhat az analógia alapjává, azáltal hogy Common-Law fogalmat tartalmaz. Lényegében hasonló a helyzet a kódexek esetében is. Az analogikus gondolkodás és érvelés alapjai a kódexeknek csak azok az előírásai lehetnek, amelyek a korábbi case law-t foglalják magukban.

A jogi analógia alkalmazásában jelentkező másik sajátosság, amely figyelmet érdemel, a bulgár jogrendszerben jelentkezik. *Janev* professzor nemzeti reportja erőteljesen hangsúlyozza, hogy a bulgár törvényhozás normatív aktusainak értelmezésében és alkalmazásában nagy szerepet játszó analógiát többek között jellemzi, hogy alkalmazásának egyik módja túlmegy a pozitív jog határain, amikor is az értelmezés a *szocialista moralitás* segítségével történik. Mint azt a normatív aktusokról szóló törvény (Law for normativ acts /LNA/) 46. szakaszának I. §-a kimondja, a jogi normák helyes értelmezésének kritériuma: a szocialista moralitás. Ebben az esetben az analógia alkalmazása a szocialista erkölcs segítségével történő jogértelmezés keretében megy végbe és így átlépi a hatályos pozitív jog határait.

Az analogikus jogalkalmazás és jogértelmezés általában, a jogi analógia két utóbb említett nemzeti sajátossága, az angol, illetve a bolgár jogban különösen felvetik a *bírói jog* lehetőségének és létének a kérdését. Jól kitűnik ez a nemzeti reportokból is, amelyeknek szinte mindegyike közvetlenül vagy közvetve érinti ezt a problémát. A vizsgált pozitív jogrendszerek tükrében a bírói jog tekintetében az álláspontok megoszlanak. Mondani sem kell, hiszen magától értetődő és természetes, hogy az angol jogrendszerben a bírói jog általában elismert és elfogadott. A nemzeti reportokból az is kiderül, hogy ha nem is ilyen evidensen és expressis verbis elfogadottan, de a holland, a venezuelai jogrendszertől sem idegen akár a praeter, akár a contra legem bírói jogalkotás (*Bánki, Petzold-Pernia*). Talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy a szocialista moralitáson alapuló analógia is a bírói jog felé mutat (*Janev*). A leghatározottabban a bírói jog ellen foglal viszont állást a Német Demokratikus Köztársaságból érkezett nemzeti report. Eszerint az analogikus jogalkalmazás semmiképpen sem lehet jogalkotás. Bírói jogalkotásnak az NDK-ban nincs helye. A jogalkalmazó a jogi analógia segítségével is csak konkretizálja és nem tovább fejleszti a hatályos jogot (*Schönrrath*). Ennek csupán az látszik némiképpen ellene szólni, hogy a német nemzeti report szerint az analogikus jogalkalmazás vonatkozásában az teljesen közömbös, hogy analógia legis-ről vagy juris-ről van-e szó.

V.

Végül – mint azt előljáróban jeleztem – megkísérlem a joghézagnak és a jogi analógiának, illetve ezek kapcsolatának néhány jogelméleti problémáját a marxista jogelmélet aspektusából röviden kifejtetni. Mindenekelőtt a jogi analógia egyik előkérdéseként tekintett *joghézag* problémájával kell foglalkozni. A joghézag problémájával kapcsolatosan a legnehezebb kérdés az, mit kell egyáltalán joghézagon érteni. E kérdés megválaszolása néhány, a joghézag fogalmához tartozó előkérdés tisztázását teszi szükségessé. Így mindenekelőtt megválaszolásra vár, vajon a joghézag feltételez-e bizonyos pozitív jogi adottságokat? Más szóval, mi a viszony a *joghézag* és a *pozitív jogi szabályozás* között? Mint az az előbb elemzett nemzeti reportokból is kitűnik, általános felfogásnak tekinthető, hogy joghézagról csak olyan jogilag nem szabályozott tényállás fennforgása esetén lehet szó, amely egy bizonyos szintű általános pozitív jogi szabályból, vagy jogtételből következően szabályozva kellene hogy legyen. A joghézag tehát – eszerint – bizonyos pozitív jogi adottságokat feltételez, mégpedig az adott viszony olyan általános pozitív jogi szabályozását, amelyből kitűnik, hogy a jogalkotó a szóban forgó

esetet teljességgel vagy viszonylagos teljességgel szabályozni kívánta. Ezek szerint az, hogy a jogban van-e, vagy nincsen hézag, lényegében a törvényhozó akaratától, szándékától, attól függ, hogy ez a szándék és akarat bizonyos szintű általános pozitív jogi szabályozásból kiolvasható-e, vagy sem. Végső fokon ez dönti el, hogy a felmerülő közvetlenül és kifejezetten jogilag nem szabályozott tényállás a jog, vagy a nem-jog területére tartozik, és így joghézagnak, vagy non jus-nak minősül. A joghézag ebben az értelemben meghatározásának kulcskérdése tehát a jus és a non jus megkülönböztetése, e területek tüzetes elhatárolása. Joghézagról ugyanis csak a jus birodalmába tartozó viszony, vagy eset tekintetében beszélhetünk. Ilyenformán a jus területét éppúgy, mint a joghézag létét a pozitív jog, a jogalkotó akarata határozza meg.

A közvetlen szemléletben és különösen a joggyakorlat, elsősorban a *jogalkalmazó* szempontjából ez igaz is. A jog területeként a maga közvetlenségében és különösen a jogalkalmazó gyakorlati tevékenységében azok a társadalmi viszonyok, esetek és tényállások jelennek meg, amelyeket a hatályos pozitív jog akár kifejezetten, akár bizonyos szintű általánosságban szabályoz. Ha azonban a szemléletnek ezt a közvetlenségét megszüntetjük és a jogot, a jog világát a *társadalmi viszonyok totalitásában* úgy tekintjük, hogy a joggyakorlattal való közvetlen kapcsolatot időlegesen felfüggesztjük, hogy később e joggyakorlathoz az objektív valóságot jobban tükröző megállapításokkal visszatérjünk, akkor a jus és a non jus területének kizárólag a pozitív jog, a jogalkotói akarat aspektusából elhatárolását elégtelennek találjuk. A jus és a non jus világa nem mereven és határozottan körülhatárolt társadalmi relációk területe. A jogot a társadalmi viszonyok totalitásában, összmozgásában vizsgálva kitűnik, hogy egyes társadalmi relációk a fejlődés során eltűnnek, vagy teljesen jelentéktelenné válnak, új viszonylatok alakulnak ki, amelyek idővel vagy olykor-olykor nagyobb társadalmi jelentőségre tesznek szert, más társadalmi viszonyok jellegüket, szerepüket és fontosságukat illetően mutatnak módosulásokat, s ami a jog és nem-jog területének elhatárolása szempontjából a leglényegesebb, meghatározott történelmi-társadalmi periódusban bizonyos társadalmi viszonyok igénylik a jogi rendezést, majd idővel esetleg ez már feleslegessé válik számukra, más társadalmi relációk viszont szerkezeti, vagy jellegbeli átalakulás folytán az eddigi jogi szabályozás új jogi normákkal felváltását szükségelik. Röviden, a társadalmi viszonylatok vagy belenőnek a jogi rendezés igényének állapotába, vagy kiesnek, kikerülnek abból, illetőleg a jogi szabályozási igény tartalmában és jellegében történnek változások. A jus és a non-jus tehát állandó mozgásban levő, folytonosan egymásba átmenő területeket jelent, s ami a lényeges, ezek a mozgások és átcsapások, a jog és a nem-jog világába tartozás, vagy egyikből a másikba átkerülés nem kizárólag a jogalkotó akaratától, nem a pozitív jogi szabályozástól függ, sőt lényegében és végső fokon nem is ez határozza meg.

A jus és a non jus megkülönböztetése mindenekelőtt két oldalt feltételez: egyfelől a pozitív jogot és az általa szabályozott társadalmi relációkat, másfelől a jog által nem érintett társadalmi viszonyokat. A marxista jogelmélet közismert és általánosan elfogadott tétele, hogy a jogot, a jogi szabályozást a társadalmi viszonyok, végső fokon a termelési-gazdasági viszonyok határozzák meg. Ebből következik, hogy azt, hogy a jognak mely társadalmi viszonyokat kell rendeznie, végső fokon az objektív társadalmi viszonyok jellege, tartalma és jelentősége dönti el, nem pedig a jogalkotó akarata vagy szándéka. Hogy a jogi szabályozásban, a hatályos jogban hézag mutatkozik, nem az dönti el, hogy a jogalkotó akarata és a pozitív jogi szabályozás mire terjed ki, hanem azoknak a társadalmi

viszonyoknak a köre, amelyek jogi rendezést igényelnek; s a hatályos pozitív jogi szabályozás csupán azt jelzi, hogy a jogi szabályozást követelő társadalmi relációk valamelyike, vagy egy része a hatályos pozitív jog adott állapotát tekintve *nem részesül* jogi szabályozásban, tehát a hatályos pozitív jog és a jogi rendezést igénylő társadalmi viszonyok között eltérés és ennek folytán a pozitív jogi szabályozásban és az adott társadalmi viszonyok jogi szabályozottságában hiányosság, hézag jelentkezik.

A joghézag fogalmát tehát a jog, a sajátos társadalmi-jogi mozgás egésze és ennek a gazdasági-társadalmi viszonyok totalitásában elhelyezkedése aspektusából kell feltárni, arra az objektív tényleges mozzanatra kell építeni, amely a jogban jelentkező mindenféle hiányosság, hézag alapja, a *jus* és a *non jus* területeinek dialektikus mozgékonyaságára és a két terület között így kialakuló sajátos eltérésekre, ellentmondásokra. A joghézag fogalmát mint a pozitív jogban, a jogi szabályozásban felmerülő olyan fogyatékoságot, hiányosságot kell tehát meghatározni, amely abból és úgy áll elő, hogy a társadalmi-gazdasági viszonyok állandó mozgása, fejlődése során olyan tényállások, esetek jelentkeznek, amelyekre nézve a hatályos jogi szabályozás kifejezett, közvetlen rendelkezést nem tartalmaz, holott azok a társadalmi viszonyok totalitásában elfoglalt objektív helyük, jelentőségük és szerepük folytán objektíve jogi szabályozást igényelnek. A joghézagot tehát a pozitív jogi szabályozásnak azok a hiányosságai jelentik, amelyek bizonyos objektíve jogi szabályozást igénylő társadalmi viszonyok vonatkozásában állanak fenn. E joghézagoknak jelentős részét a jogi szabályozásnak azok a hiányosságai teszik ki, amelyek lényegében a pozitív jog körén belül, a kifejezett és az általános jogi szabályozás dialektikus belső mozgásában jelentkeznek. Az így definiált, a pozitív jogon belül jelentkező joghézag a jognak valóban, objektíve létező hiányosságát, fogyatékoságát, hézagát fejezi ki, de ez a joghézagnak csak egyik, jelentős gyakori megnyilvánulása, amely mellett a jognak még egyéb hézagai is előfordulnak. A pozitív jogon belüli joghézag megállapításának nagy a jelentősége mind a jogalkotás, mind a jogalkalmazás számára és kétség kívül sajátos fokozatot, lépcsőt jelent a joghézagok sorában, de nem meríti ki a joghézag fogalmát. Sőt még az sem állítható, hogy a joghézagnak ezt a fajtáját a jogalkalmazó analógiával mindig kitöltheti. Nyilvánvaló, hogy még kevésbé lehet szó arról, hogy a joghézag imént adott meghatározásához ilyen következtetést fűzzünk. A joghézag, az analogikus jogalkalmazás, a de lege ferenda állásfoglalás és a jogalkotás önálló társadalmi-jogi jelenségek és fogalmak, amelyek között kétség kívül szoros összefüggések állanak fenn, de amelyeket nem lenne helyes mindenkor és minden vonatkozásban egymást kölcsönösen feltételező kapcsolatban állónak tekinteni. Így a joghézag és az analogikus jogalkalmazás között rendkívül szoros ugyan a kapcsolat, de ez nem jelenti azt, hogy a joghézag mindig feltételezi az analogikus jogalkalmazás útján kitöltést, míg az megállapítható, hogy analogikus jogalkalmazásra csak akkor kerülhet sor, ha joghézaggal állunk szemben, tehát az a joghézag az analogikus jogalkalmazásnak legáltalánosabb, elengedhetetlen feltétele.

A joghézag és kitöltése vonatkozásában tehát a következő tipikus fokozatokat határozhatjuk meg: Mindenekelőtt a joghézagot általában, mint a pozitív jogi szabályozásnak az objektíve jogi szabályozást igénylő társadalmi viszonyok és a hatályos pozitív jogi normák eltéréseiből fakadó hiányosságát kell megemlíteni, amelynek kitöltését illetően egyáltalán nem feltételezzük általános érvennyel az analogikus jogalkalmazással kitöltés lehetőségét, hanem csak azt, hogy a joghézag jogalkotással mindig, analogikus jog-

alkalmazással pedig csak a jogalkalmazói analógia további feltételeinek megléte esetén tölthető ki. A joghézag általános fogalmán belül megkülönböztethető a pozitív jog körén belül és kívül jelentkező joghézag, melynek a joghézag kitöltése vonatkozásában az a jelentősége, hogy a pozitív jog körén kívül jelentkező hézagok analogikus jogalkalmazással sohasem, csak jogalkotói aktussal tölthetők ki, a jogalkalmazói analógiával történő hézag-kitöltésről tehát kizárólag a pozitív jogon belüli hézagok esetében lehet szó, de ekkor sem feltétlenül mindig, hanem csak ha az analogikus jogalkalmazás további feltételei megvannak; magától értetődik viszont, hogy jogalkotással a pozitív jogon belüli hézagok is mindig kitölthetők. A joghézag létezésének, illetve a pozitív jogon belüli és kívüli hézagok megkülönböztetésének a jogalkalmazói analógia vonatkozásában tehát az a jelentősége, hogy a joghézag, közelebbről a pozitív jogon belüli hézag az analogikus jogalkalmazásnak legáltalánosabb előfeltétele. A joghézag léte, még a pozitív jogon belüli hézagé sem feltételezi szükségszerűen az analogikus jogalkalmazással kitöltés lehetőségét, csupán az állapítható meg a joghézag fogalmából és a pozitív jogon belüli és kívüli hézag megkülönböztetéséből a jogalkalmazói analógia tekintetében határozott szükségszerűséggel, hogy a joghézag az analogikus jogalkalmazásnak előfeltétele, és hogy a pozitív jogon kívüli hézagok esetében jogalkalmazói analógiáról soha sem lehet szó. Az, hogy a továbbiakban a jog hézaga analogikus jogalkalmazással mikor tölthető ki, nem a joghézagnak, hanem a jogalkalmazói analógiának, az analogikus jogalkalmazás feltételeinek és kritériumainak problémája. Ezzel másik elméleti kérdésünkhöz, a jogi analógia problémájához érkeztünk.

A *jogi analógia* és általában az analogikus gondolkodás vonatkozásában a kiinduló pont azonosság, különbség, nem-azonosság és hasonlóság lényegének és viszonylatainak tisztázása. Az analogikus jogalkalmazás lényegében nem más, mint az analogikus következtetés egyik specifikus jogi megnyilvánulása. Ezért mindenekelőtt az analogikus következtetést, ennek logikai természetét kell röviden megvizsgálni. Az analogikus következtetés (az analógia) a logikának meglehetősen problematikus kérdése. Az analogikus következtetés lényege, hogy az valójában nem teljes indukció. Hegel az analógiával kapcsolatos jelentős fejtegetései során rámutat arra, hogy mivel egységiségekről van szó, az indukció sohasem merítheti ki az egységiségeket, és ezért az indukció sohasem teljes. Az indukciónak ez a hiánya vezet az analógiához. Az analogikus következtetésnél a probléma tehát mindig kettős: egyrészt kérdéses azoknak a tulajdonságoknak a jellege, amelyekben a két tárgy azonos, annak az általánosnak a természete, amelyben a két egyedi megegyezik; másrészt lényeges, hogy milyen viszony áll fenn az általános, amelyben a két egyedi megegyezik, és az egyik alanyt megillető ama meghatározottság között, amelyet a másakra vonatkozóan is kikövetkeztetünk. Az analogikus következtetés megközelítő helyessége vagy hamissága, alapossága, vagy felületessége lényegében e két mozzanat, illetve viszony alakulásától függ. Arra, hogy az analogikus következtetésnek nem az összehasonlított jelenségek felületi tulajdonságain, jegyein, hanem lényeges vonásain kell alapulnia, mutat rá Hegel, amikor kifejti, hogy az analógia annál felületesebb, minél inkább az az általános, amelyben a két egyedi megegyezik és amely szerint az egyik egyedi állítmánya lesz a másinak, pusztán minőség, vagy ahogyan a minőséget szubjektíven veszik, egyik, vagy másik jegy, ha a kettőnek azonosságát ebben pusztán hasonlóságnak fogják fel. Az analogikus következtetés helyességéhez, alaposságához nem elegendő azonban a két egyedi dolognak olyan általánosban megegyezése, amely ezek lényeges

tulajdonságaiból táplálkozik, hanem meghatározó jelentőségű az is, hogy az egyik tárgynak az a meghatározottsága, amelyet a másakra vonatkozóan is kikövetkeztetünk, ebben az általánosban gyökereznek. Az analogikus következtetés helyességét végső fokon az alapozza meg, hogy az a meghatározottság, amelyet a másik egyedi dologra vonatkozóan is kikövetkeztetünk, a tárgy belső természetében, nemében gyökerezik, az természeténél és nem különösségénél fogva illeti meg. Az analogikus következtetés hamissága, felületesége tehát vagy arra vezethető vissza, hogy az az általános, amelyben a két dolog megegyezik nem lényegi, hanem felületi tulajdonságokon alapul, vagy pedig arra, hogy a másik dologra vonatkozóan is kikövetkeztetett meghatározás nem ebből az általánosból, hanem a tárgy különösségéből következik.

Az analogikus következtetés a jogban, pontosabban a jogalkalmazásban azt jelenti, hogy két tényállás, valamely jogi norma és a konkrét, közvetlenül jogilag nem szabályozott, a jogalkalmazásban rendezendő ügy tényállásának bizonyos azonos, megegyező tulajdonságaiból a konkrét esetre vonatkozólag arra következtetünk, hogy a jogszabályi tényállást rendező jogi norma erre is érvényes. A jogi normában foglalt tényállást megillető meghatározottság, amelyet a konkrét, eldöntendő esetre vonatkozóan kikövetkeztetünk, a jogi szabályozottság. A két tényállás közötti eltérés azonban természetesen nemcsak a jogilag szabályozottságot illetően áll fenn: „az eltérés nem állhat egyedül abban, hogy az egyik eset jogilag szabályozott, a másik pedig nem, mert ez esetben a két tényállás azonos volna, mindkettő egyaránt a norma alá esnék, azaz az analógia, mint hasonlóságon alapuló következtetés, itt formailag kizárt.”² A jogalkalmazói analógiánál tehát a két tényállás különbözősége a jogi szabályozottságtól eltekintve áll fenn, és az adott egyik tényállásra vonatkozó jogi norma a másakra közvetlenül éppen azért nem érvényes és alkalmazható, mert a tényállások eltérnek egymástól. Az analogikus következtetés a két tényállás, a jogi norma tényállása és a konkrét, jogilag közvetlenül nem szabályozott eset közötti különbség, eltérés miatt válik szükségessé; az analógia alkalmazása, a jogi szabályozottságnak analogikus úton a másik, konkrét esetre is átvitele viszont a két eset, a két tényállás bizonyos meghatározott tulajdonságainak, vonásainak megegyezésén, azonosságán alapul.

Az analogikus következtetésnek egyik problematikus pontja — mint láttuk — azoknak a tulajdonságoknak, vonásoknak a jellege, amelyekben a két dolog, jelenség megegyezik, azonos. Nincs ez másként az analogikus jogalkalmazásnál sem. Mint minden analógiánál, a jogi analógiánál is az az alapvető jelentőségű, hogy a két tényállás között az azonosság a lényeges elemekben álljon fenn. Az analogikus következtetésnél általában, s így a jogalkalmazói analógiánál is, az analógiába hozott két eset megegyező tulajdonságainak lényegisége sajátosan jelentkezik. Az analogikus következtetésnél nem elegendő, hogy a két jelenség bizonyos lényeges tulajdonságokat tekintve azonos, hanem az is szükséges, hogy az egyik dologról a másokra átvitt, kikövetkeztetett meghatározottság ebben a közös, lényegi általánosban gyökereznek, tehát hogy ezek a tulajdonságok a kikövetkeztetett, átvitt meghatározottság vonatkozásában is lényegesnek mutatkozzanak. Ha az analogikus jogalkalmazás vizsgálatánál az analógiába állított két tényállás megegyező tulajdonságai lényegiségének mindkét említett vonatkozását figyelembe vesszük, akkor egyrészt tisztázódik a tényállások azonosságának és nem-azonosságának, különböző-

² SZABÓ Imre: A jogszabályok értelmezése. Budapest, 1960. 389. p.

ségének természete és jelentősége az analogikus jogalkalmazásban, másrészt a szabályszerű, közvetlen jogalkalmazás és az analóg jogalkalmazás e téren mutatkozó különbsége.

Az analogikus jogalkalmazásnál ugyanis a jogi normában körülírt tényállás és a konkrét, jogilag közvetlenül nem rendezett tényállás között olyan lényeges tulajdonságokban, vonásokban kell, hogy közösség, megegyezés, azonosság álljon fenn, amelyek a jogi normában foglalt tényállás jogi szabályozottsága vonatkozásában is meghatározó jelentőségűek, lényegesek, azaz a konkrét, eldöntendő esetre átvendő meghatározottság, a jogi szabályozottság, a két tényállás említett lényeges tulajdonságainak általánosságában, közösségében gyökerezik. A két tényállás olyan lényeges tulajdonságaiban kell tehát, hogy ez az azonosság megnyilvánuljon, amelyek a szóban forgó jogi szabályozást meghatározták, amelyek nélkül az adott jogi norma nem jött volna létre, nem lenne érvényes. Ilyenformán az analogikus jogalkalmazásnak egyrészt elengedhetetlen feltétele, hogy a két tényállás között a körülírt vonásokban, amelyek két irányban is lényegesek, azonosság álljon fenn, mely azonosság egyúttal az analogikus jogalkalmazás másik előfeltételét, a két eset nem-azonosságát is tartalmazza.

Az azonosságot ugyanis – mint arra Hegel rámutat – nem szabad pusztán mint elvont azonosságot, azaz a különbséget kizáró azonosságot felfogni. A két dolog, jelenség között fennálló azonosság a különbséget is magában foglaló azonosságot, a két jelenség lényeges vonásainak azonosságát s bizonyos nem lényeges elemekben nem-azonosságát jelenti. A fontos itt az, hogy a két jelenség közös, lényeges vonásainak, ama meghatározottság vonatkozásában kell lényegesnek, döntőnek lenniök, amit az egyik jelenségről a másikra átviszünk, kikövetkeztetünk. Ebből ugyanis az következik, hogy az analogikus jogalkalmazásnál szóba jövő két tényállás között nincs azonosság, még az azonosság dialektikus értelmezése szerint sem, mert jöllehet a két tényállás általánossága lényeges tulajdonságokban áll fenn, nem minden lényeges elemben, hanem csak azokban a lényeges mozzanatokban, amelyekből az analógia segítségével a konkrét esetre kikövetkeztetendő jogi szabályozottság, jogi norma gyökerezik. Ha a konkrét eldöntendő eset és a jogi normában foglalt tényállás között azonosság, tehát a lényeges elemekben megegyezés állana fenn, akkor a szóban forgó eset a jogi norma alá esnék és nem lenne szükség az analógiára.

A jogszabálynak a konkrét esetre alkalmazása tehát csupán a két tényállásnak, a konkrét és a jogszabályban foglaltnak lényegi azonosságát feltételezi. Ha a két tényállás lényeges elemeiben azonosság áll fenn, akkor a közvetlen jogalkalmazásnak nincs akadálya. Más a helyzet az analogikus jogalkalmazásnál. Itt a két eset dialektikus értelemben vett azonossága, a lényegi azonosság nincs meg, éppen ez az akadálya a jogi norma az előforduló konkrét tényállásra való közvetlen alkalmazásának. A konkrét és a jogszabályi tényállásban vannak viszont olyan közös, általános lényegi elemek, amelyek a fennálló jogi norma vonatkozásában meghatározó jelentőségűeknek bizonyulnak. Ezek a lényeges közös tulajdonságok éppen azok, amelyekben a szóban forgó jogi norma gyökerezik, amelyek tulajdonképpen az adott jogi szabályozáshoz vezetnek, s amelyek megléte nélkül a jogszabály nem jött volna létre és nem lenne érvényes. Egyszóval: ezek a közös, általános vonások konkrétan a jogi szabályozás vonatkozásában lényegesek. Ekkor a jogalkalmazó, jöllehet a két tényállás nem azonos, az említett lényeges elemekben meglévő közösség, általánosság alapján a jogi szabályozottságot a konkrét esetre is kikövetkezteti, a jogi

normát arra is átviszi, rá alkalmazza. Az analóg jogalkalmazásnak tehát a két tényállás közötti különbség, nem-azonosság épp annyira feltétele, mint a két eset bizonyos lényeges elemeinek, tulajdonságainak azonossága. Mindezek alapján általában megállapítható, hogy a jogi analógiánál a tényállások a jogi szabályozottság vonatkozásában lényeges mozzanatainak, tehát nem általában minden lényeges vonásának azonosságáról, és az ebben az azonosságban alapját találó jogi szabályozottságnak mint kikövetkeztetendő tulajdonságnak a másik tényállásra átviteléről, alkalmazásáról van szó.

HELYZETELEMZÉS AZ IRÁNYÍTÁS, VEZETÉS ÉS SZERVEZÉS TUDOMÁNYTERÜLETÉRŐL

1. A tudományterület és a nemzetközi tapasztalatok

1.1. A háttér

A tudomány fejlődését differenciálódás és integrálódás kíséri, és ebből mind újabb tudományágak sarjadnak ki. Új tudományágak létrejöhetnek két tudomány határterületén (mint például a bio-kémia vagy a jogszociológia); létrejöhetnek azzal az igénnyel, hogy a különböző tudományágak által vizsgált jelenségek közös vonásait elemezzék (mint a kibernetika vagy a rendszerelmélet); és létrejöhetnek olyan komplex jelenségek vizsgálata, amelyek bizonyos teljességgel csak több tudományág ismeretrendszerével közelíthetők meg. Ez utóbbi csoportba tartozik az irányítás, a vezetés és a szervezés elmélete is.

Az irányítás, a vezetés és a szervezés minden társadalomban alapvető tevékenység, mindenekelőtt a termelés és a gazdálkodás, a természet erőivel szembeni védekezés, a közigazgatás és a hadászat területén. Ahogyan a társadalom, a termelés, a gazdálkodás, a természet erőinek megfékezése és az ember szolgálatába való állítása, a közigazgatás és a hadászat mind bonyolultabbá válik, — mindenekelőtt a munkamegosztás növekedése, ismereteink gyarapodása, a technikai haladás, a népesség gyors növekedése és a nemzetköziesedés folytán — e tevékenységek egyre nagyobb mértékben és egyre magasabb színvonalon igénylik az irányítást, a vezetést, a szervezést*.

Az irányítás, a vezetés és a szervezés problémái minden korban nemcsak a gyakorlat embereit, hanem a gondolkodókat, a tudósokat is foglalkoztatták, és e tevékenységekhez mindig felhasználták a kor tudományának eredményeit. A XIX. század második felétől mégis minőségi változásról beszélhetünk. Egyrészt az említett tényezők hatására az irányítással, vezetéssel, szervezéssel szemben ugrásszerűen növekedtek a társadalmi igények, másrészt hasonlóan gyarapodtak a tudomány ehhez felhasználható eredményei is. Marx eszmerendszere a társadalom és a gazdaság irányításáról új távlatokat nyitott. A közgazdaságtudomány, a szociológia, a pszichológia és más társadalomtudományok, majd a természet- és műszaki tudományok fejlődése egyre nagyobb bőségben nyújtotta azokat az ismereteket, amelyek nagy hatékonysággal hasznosíthatók az irányítás, a vezetés és a szervezés munkájához. Különösen termékenyítőek voltak azok a gondolatok (mint Weber, Taylor, Fayol munkái), amelyek már kifejezetten az irányítás, a vezetés és a szervezés tevékenységét elemezték, magyarázták.

A munkamegosztás egyik megnyilvánulásaként lényegesen megnőtt azoknak a szakembereknek a száma, akik az irányítás, a vezetés és a szervezés egy-egy területén

*A helyzetelemző jelentést az MTA IX. Osztálya 1979. február 14-én, az MTA Elnöksége június 26-án tárgyalta és fogadta el. A jelentést a helyzetelemzést készítő szakértői csoport terjesztette elő, amelynek munkáját *Román Zoltán* vezette.

különleges ismeretekkel, adottságokkal és tapasztalatokkal rendelkeznek. Egy-egy szervezet és nagyobb egység céljainak elérése és e célok hatékony megvalósítása korunkban nagymértékben függ e szakemberek munkájától.

Az irányítás, vezetés, szervezés fogalmát többféleképpen értelmezik. Az általános felfogás szerint az irányítás és a vezetés – e két fogalom között sem a mindennapi, sem a tudományos szóhasználat nem tesz következetesen különbséget – szélesebb tevékenységi kört ölel fel, mint a szervezés. Az irányítás és a vezetés a szervezésen kívül magában foglalja a célok kitűzését, a tervezést, a szabályozást, az ellenőrzést is. Másfelől viszont a szervezés és számos ága maga is sajátos ismereteket, módszereket hasznosító, sokszor önálló tevékenység.

Egyes esetekben a vezetés, más esetekben az irányítás fogalmának adunk gazdagabb tartalmat, és közöttük olyan értelemben is megjelenik különbség, hogy a vezetést mindig akaratlagos, emberi tevékenységnek fogjuk fel, míg *önműködő* irányítást gépek, automatikák is biztosíthatnak. Az irányítás és a vezetés mellett nyelvünk egy sor további kifejezést is használ (igazgató, vezér, szabályozás, kormányzás stb.), ezeket meghatározott összefüggésekben különböző árnyalatokkal az irányítás-vezetés egészére, vagy egy-egy funkciójára alkalmazzuk.

Nem ad egyértelmű eligazítást e fogalmak *idegen nyelvű* használata sem, de nyomatékosan arra utal, hogy e tevékenységek szorosan egybefonódnak. Az orosz nyelv megkülönbözteti az *upravleniját*, a *rukovodsztvot*, és az *organizaciját*. Az első két kifejezést lényegében egyenértékűen használják a magyar irányítás és vezetés fogalmával, az *organizacija* azonban, mint több más nyelven is, egyidejűleg jelenti a szervezetet és a szervezést.

A német nyelvben a *Leitung* és a *Führung* a magyarhoz eléggé hasonlóan használatos, de más kifejezéseket is (pl. *Steuerung*) elterjedten használnak. Az *Organization* itt is egyfelől cselekvést, másfelől a szervezetet jelöli.

Az angol nyelvben a leggyakrabban a *management* szóval találkozunk, és ez egyaránt jelöl irányítást, vezetést, sőt bizonyos összefüggésekben szervezést is. Az *organization* szó itt határozottan inkább szervezetet, mint szervezést jelent.

A francia nyelvben a *direction* és *gestion* nagyjából a magyar irányítás és vezetés szónak felel meg, de gyakran használják – többnyire a *direction*-nal egyenértékűen – az *administration* és újabban – még tágabb jelentéssel – a *management* kifejezést. Az *organisation* szó mind szervezést, mind szervezetet jelöl.

1.2. A tudományterület

Az irányítás, a vezetés és a szervezés gyakorlata egyre többet hasznosít az emberiség felhalmozódott tudásából és a tudomány új eredményeiből. Minthogy az irányítás, a vezetés és a szervezés társadalmi tevékenység, a legáltalánosabb elméleti alapvetést és útbaigazítást ehhez a társadalom és a gazdaság mozgástörvényeit rendszerbe foglaló marxizmus-leninizmus adja.

Természetesen mindig rendkívül lényeges az irányítás, a vezetés és a szervezés konkrét tárgyát képező tevékenység törvényszerűségeinek ismerete. A termelés szférájában ezt mindenekelőtt a műszaki, a gazdaság- és az emberrel foglalkozó tudományok

biztosítják. Akár a környezet alakítása, akár egy-egy szervezetnek a környezethez való alkalmazkodása és belső viszonyainak formálása szempontjából szükség van jogtudományi, szociológiai, pszichológiai és szociálpszichológiai ismeretek felhasználására. Növekvő szerephez jut a matematika, az informatika (és a számítógépek), a kibernetika, a rendszerelmélet alkalmazása.

Egyidejűleg növekszik az igény aziránt, hogy elemezzük, feltárjuk az irányítás, a vezetés és a szervezés tevékenységének *sajátos* vonásait, módszereit és tapasztalatait; hogy megismerjük *általános és specifikus* törvényszerűségeiket; hogy e tudást, ezeket az ismereteket *rendszerbe foglaljuk* és e tevékenységek gyakorlatához minél teljesebben hasznosítsuk. Ez adott indítást, majd erősödő ösztönzést az irányítás, a vezetés és a szervezés kérdéseinek tudományos feldolgozásához, különböző elméleteik kialakításához és összefoglaló rendszerezéséhez. Ezek a törekvések igen sok, a gyakorlat szempontjából rendkívüli fontosságú ismeret felhalmozódásához és összegezéséhez vezettek. *Rendszerbe foglalásuk elméleti keretei azonban még nem forrottak ki*, ezeket mindmáig sokféleség, változás, megújulás, gazdagodás jellemzi.

Az általános törekvés az irányítás-vezetés egészének, valamennyi funkciójának átfogó tárgyalása, de természetesen külön is feldolgozzák az irányítás-vezetés egyes funkcióit, ezek között a szervezés feladatait, módszereit is. A szervezetek elméletét gyakran külön ismeretrendszerként tárgyalják.

Az elmélet vizsgálhatja az irányítás, a vezetés és a szervezés tevékenységének legáltalánosabb vonásait, például a vezetői munkára, egyes vezetési funkciókra, a szervezetek életére vonatkozóan. Minthogy azonban az irányítás, a vezetés és a szervezés lényegesen függ *tárgytól* (attól, hogy milyen tevékenységre, szervezetre irányul), jelenségeit, problémáit, módszereit eszerint differenciálva is feldolgozzák.

Az irányítás, a vezetés, a szervezés feladatai több síkon jelentkeznek. A legátfogóbb a társadalom irányításának (vezetésének, szervezésének) igénye, valamennyi emberi, társadalmi tevékenységet étfogóan. Ezen belül külön is vizsgálhatók a társadalmi élet nagy szférái: a termelés és gazdálkodás, a kutatás-fejlesztés, a közigazgatás, az oktatás, a közművelődés, az egészségügy, a közbiztonság, a honvédelem, és így tovább. A következő szintet az egyes szervezetek (vállalatok és egyéb intézmények) irányításának, vezetésének, szervezésének feladatai alkotják. Megkülönböztethető a szervezetek egészének, továbbá egyes részeiknek, folyamataiknak irányítása, vezetése, szervezése. Az előbbieket mellett önálló feladatként egyes területi egységek, továbbá egyes ágazatok és funkciók (pl. pénzügyek) irányítása, vezetése, szervezése is megjelenik.

A nemzetközi tapasztalatok e tudományterületen is rendkívül fontosak számunkra. Átültetésük, alkalmazásuk mindig adaptációs munkát igényel, de a hazai gyakorlat és kutató munka számára a kiindulópontot ez jelenti. A szocialista és a tőkés országok tapasztalatai egyaránt fontosak számunkra. Az irányítás, vezetés, szervezés tudománya az eltérő világnézeti kiindulás és e tevékenységek társadalmi meghatározottsága folytán a tőkés és a szocialista társadalom és gazdaság viszonyai között bizonyos kölcsönhatásban, de külön utakon fejlődött és fejlődik ma is. A társadalmi környezet különbözősége ellenére azonban mind az irányítás, a vezetés és a szervezés tárgyát képező folyamatokban, mind e tevékenységek céljaiban és eszközeiben nagyon sok a közös vonás. Az említett különbözőségek tudatos szem előtt tartása mellett ezért a több nemzetközi kommunikáció, a komparatív vizsgálatok bővítése e területen is kívánatos.

Abban a kérdésben, hogy irányítás-, vezetés-, szervezés-elméletről, -tanról, vagy -tudományról beszéljünk-e, nem egységes a gyakorlat. Az orosz nyelvben leginkább az *irányítás elmélete* kifejezést használják, s a munka- és a termelés *tudományos szervezéséről* szólnak. A vállalati gazdálkodás szférájában a vállalatok tervezéséről, szervezéséről, és irányításáról beszélnek, mint tudományterületről (ágról). A német nyelvterületen leginkább az elmélet (Theorie) és a tan (Lehre) kifejezés terjedt el (szervezés-, illetőleg *szervezet-elmélet*, *üzemgazdaságtan*). Az angol nyelvben szintén főként a vezetés- és szervezés-*elmélet* kifejezés használatos, az utóbbi néhány évtizedben sajátos tartalommal (az operáció-kutatás alkalmazására) elterjedt a *vezetéstudomány* (Management Science) kifejezés is.

Ha a tudástól a tudomány felé haladva a különböző megjelöléseket – mint Mátrai László akadémikus – hierarchikus fokozatoknak tekintjük, az elnevezés annak minősítését is jelenti, hogy milyen fokra ért el az adott tudományterület érettsége. Az ilyen kategorizálás azonban objektíve is nehéz, szubjektíve pedig a kutatók, a tudósok erre különleges érzékenységgel reagálnak. Mind ezt, mind a röviden idézett nemzetközi gyakorlatot és az általános hazai szóhasználatot figyelembe véve, ha tudományos tevékenységről vagy testületről van szó (más tudományterületekhez hasonlóan, lásd pl. a munkatudományi bizottságot) indokolt irányítás-, vezetés- és szervezés*tudományról* beszélni. Amikor magáról a diszciplínáról, az ismeretek rendszerbe foglalásáról van szó, helyesebbnek látszik az irányítás, a vezetés, a szervezés, a szervezetek *elméletéről* szólni.

1.3. A nemzetközi tapasztalatok

Az irányítás, vezetés és szervezés elmélete és gyakorlata terén a *tőkés országok* között a század elejétől az Egyesült Államok kiemelkedő szerepet játszott. Taylor kezdeményezése nyomán innen indult el a „tudományos vezetés” gondolata, vagyis a termelő munka tudományos alapokra helyezett megosztásának, tervezésének és szervezésének eszméje, itt bontakozott ki legnagyobb mértékben a tömeggyártás, a 30-as évek közepén innen sugárzott ki az „emberi kapcsolatok”, azaz a társadalmi, szociológiai, pszichológiai tényezők szerepének felismerése. A második világháború tapasztalatai nyomán itt terjedt el legelőbb az operációkutatás, a számítógépek tömeges alkalmazása és a vezetés és szervezés jónéhány más új módszere.

Valójában számos gondolat, módszer egyidejűleg vagy előbb más tőkés országokban (elsősorban Angliában és Németországban) is felmerült és hódított, de ezek – az ország és a gazdaság hatalmas méretei, az új gondolatok alkalmazásának rendkívül gyors elterjedése és nagy propagandája folytán – mégis amerikai megfogalmazásban váltak ismertté.

Az amerikai gondolkodást és tudományt e téren is pragmatizmus jellemezte. A gyakorlatban jól alkalmazható módszerek kialakítása és tömeges elterjesztése terén kimagasló eredményeket értek el. E tevékenységek elméletének megfogalmazása felé viszonylag kevesebb figyelem fordult; ez is oka, hogy mindmáig a management-elméletek dzsungeléről beszélnek itt.

Az uralkodó irányzat a management gyakorlatához szükséges multidiszciplináris ismeretek rendszerbe foglalása, újabbban növekvő arányban a rendszerelmélet felhasználásával. A matematikai és operációkutatási módszerek, valamint számítógépek

alkalmazását előtérbe helyező irányzat vezetés-tudománynak (Management Science) jelöli meg magát. Az Organization Theory nem szervezéselméletet, hanem a szervezetek szociológiai és magatartás-tudományi közelítésű elméletét fedi. A magyar felfogás szerinti szervezéstan jelentős részét — ismét csak igen pragmatikus módon — az Industrial Engineering tevékenység keretében dolgozzák fel.

A vezetés és a szervezés elméletéhez a német hozzájárulás is jelentős, mindenekelőtt Max Weber termékenyítő gondolatai és az üzemgazdaságtan gazdag elmélete révén. A francia hozzájárulásból elsősorban Fayolnak az első világháború alatt megjelent, a vezetés tevékenységét átfogóan elemző, a tervezés és a koordinálás szerepét is hangsúlyozó munkája kíván említést. Angliából Urwick és a Tavistock intézet munkái, Skandináviából az újfajta munka- és termelés-szervezési és „ipari demokrácia” kísérletek gyakoroltak nagyobb nemzetközi hatást. Japán elsősorban a nyugati módszerek adaptálása terén ért el kiemelkedő, de aligha másolható eredményeket.

Az Egyesült Államok technikai és a vezetés és szervezés terén megfigyelhető fölnye a többi fejlett tőkésországgal szemben (a „műszaki rés” és a „vezetési rés”) a 60-as évektől csökkent, kevésbé általános, de sok területen még mindig jelentős. Az irányítás, a vezetés és a szervezés tekintetében azonban kevésbé tekintik követendő példának, jobban hangsúlyozzák az értékrend különbségeit, a hagyományok és a saját kezdeményezések szerepét.

Valamennyi tőkésországra jellemző, hogy az irányítás, vezetés és szervezés kérdéseivel nemcsak a gazdasági tevékenységek és szervezetek szempontjából foglalkoznak, hanem kiterjesztik ezt a társadalmi élet minden más fontosabb szférájára is (oktatás, egészségügy, közigazgatás stb.).

A Szovjetunióban a marxizmus-leninizmus kezdettől fogva szilárd alapot adott az irányítás vezetés és szervezés elméleti kérdéseinek tárgyalásához. Világos volt ugyanakkor, hogy a gyakorlati munkában — maga Lenin is hangsúlyozta ezt — sok mindent célszerű átvenni a tőkésországok, így többek között Taylor módszereiből. A 20-as években sok intézet, folyóirat, konferencia foglalkozott a „tudományos vezetés” kérdéseivel, de a 30-as évektől ez a sokirányú élénk mozgás ellanyhult. Mind népgazdasági, mind vállalati szinten középpontba a tervezést állították, s emellett a vállalatoknál „a munka tudományos megszervezésének” és a „termelés tudományos megszervezésének” feladatait helyezték előtérbe. Az irányítás és a vezetés kérdéseivel a tudományos kutatás csak szerény mértékben foglalkozott.

Jellegzetes, hogy az iparvállalatok gazdasági, vezetési és szervezési feladatait az oktatási anyagok vállalati tervezés és szervezés cím alatt tárgyalták. Ez részben a gazdaság-irányítás rendszerével magyarázható: a vállalatok önállósága meglehetősen korlátozott volt, a vezetés feladata lényegében a kötelezően előírt tervmutatók teljesítésének hatékony megszervezésére összpontosult. A tudományos kutatás ennek megfelelően elsősorban a tervezés- és a szervezés módszereit vizsgálta és e téren kimagasló eredményeket ért el. Ezzel minden bizonnyal jelentékenyen hozzájárult a szovjet gazdaság rendkívül gyors növekedéséhez és nagy gazdasági sikereihez.

A második világháború utáni években először az automatizálás és a számítógépek alkalmazásának kérdései irányították rá a figyelmet az irányítás kérdéseire. A kezdeti elutasítás után a kibernetika és a rendszerelmélet mind nagyobb figyelemben részesült. A 60-as évektől a szociológiai és szociálpszichológiai kutatások is megélnékültek és hatá-

rozottabb igény fogalmazódott meg az irányítás, a vezetés gazdagabb, e tevékenységet szélesebb összefüggéseiben vizsgáló elméletének kidolgozására. Az új törekvéseket jellemezte a marxizmus-leninizmus szilárd alapjaira való épülés; a hagyományos, a tervezést középpontba állító ismeretrendszerhez való kapcsolódás; a közelítések sokfélesége és a rendszerelméleti nézőpontok gyakori alkalmazása. Az empirikus kutatások is bővültek, de még mindig viszonylag szerény keretek között maradtak.

Az irányítás és a vezetés elméletének a tudományágak rendszerébe való beillesztése a Szovjetunióban még ma is nyitott kérdés.

Az 1966-ban és 1972-ben tartott két nagy össz-szövetségi konferencia tárgyának a szocialista termelés tudományos irányításának megszervezését jelölték meg, és a KGST együttműködési témának is ezt az elnevezést adták. A gazdasági szférában „A vállalatok tervezése, szervezése, irányítása” című tantárgy keretében oktatják ezeket az ismereteket, de – különösen a gazdasági mérnökök részére – speciális tananyagokat és kollégiumokat is kifejlesztettek. A terminológiánk szerinti szervezés (elmélet) kifejezés nemigen használatos a Szovjetunióban, bár természetesen a szervezési és szervezeti kérdésekkel bőségesen foglalkoznak. Igen nagy figyelem fordul a számítógépek alkalmazása felé. Újabban az irányítás megszervezése mellett az irányítás és szervezés fogalom párt együttesen is gyakrabban használják.

Az európai népi demokráciák közül elsősorban az NDK-ban és Csehszlovákiában volt hagyománya a vezetés- és szervezés-elméletnek. Csehszlovákia a ma már kevésbé aktív szervezet, a CIOS (Nemzetközi Tudományos Szervezési (Vezetési) Társaság) alapító tagjai közé tartozott. A praxeológia megalkotása lengyel tudós, Kotarbinski nevéhez fűződik. A népi demokráciák azonban az 50-es évektől elsősorban a szovjet tapasztalatok alkalmazására törekedtek, és nagyjából azt a fejlődési utat járták be, mint az utolsó harminc évben a Szovjetunió. Ez tekinthető jellemzőnek Magyarországra is; az irányítás, a vezetés és a szervezés kérdéseinek kutatása és önálló feldolgozása itt is a 60-as évek közepétől élénkült meg.

2. A tudományterület hazai helyzete

2.1. Visszapillantás

Az irányítás, vezetés és szervezés gyakorlatában Magyarországon a felszabadulás előtt elsősorban német hatás érvényesült. Az államosítások egyes szakaszait követően a MÁSZ, a NIK, majd az Iparügyi Minisztérium, illetőleg (megosztása után) az ipari minisztériumok a vállalati irányítás, vezetés és szervezés (a tervezés, a statisztika, a számvitel, a munkanormázás stb.) fejlesztése és a szocialista tervgazdálkodáshoz való hozzáigazítása terén nagy munkát végeztek. A szovjet tapasztalatok felhasználása mind a vállalati szférában, mind gazdaságunk irányítási módszereinek kialakításában meghatározó szerepet kapott, és az elméleti munka is főképpen erre támaszkodott.

Az önállóbb kutatások e területen, a társadalomtudományok sok más ágához hasonlóan, az 50-es évek közepétől indultak meg. Ekkor jöttek létre egymást követően az ágazati gazdaságtani és szervezési intézetek is. A vezetés- és szervezéselmélet iránti igény határozottabban a 60-as évek közepén fogalmazódott meg; ebben nagy szerepe volt Erdei Ferenc akadémikusnak is.

Hevesi Gyula és Erdei Ferenc személyében az ipar és a mezőgazdaság szervezési-vezetési kérdéseivel két kiemelkedő tudós foglalkozott. 1964-től Erdei Ferenc vezetésével az akadémián Szervezéstudományi Bizottság kezdte meg tevékenységét. A bizottság az igazgatás, vezetés és szervezés kérdéseit átfogóan, multidiszciplináris szemlélettel kövélítette meg; feldolgozta a külföldi tapasztalatokat, a vezetőképzés fejlesztését kezdeményezte.

A gazdaságirányítási reform előkészítése ráirányította a figyelmet az önállóbb és piacorientáltabb vállalati gazdálkodás követelményeire, a nagyobb arányú vezetőképzés igényeire s az ehhez szükséges tananyagok hiányára is. Nagyobb figyelem fordult az irányítás, a vezetés és a szervezés számos eddig elhanyagolt területe (például a marketing munka) és a fejlett tőkésországok újabb tapasztalatai felé. Nagy apparátusok kezdtek foglalkozni az automatizálás, valamint a számítógépek vállalati alkalmazásának kérdéseivel. Jóval lassabban tört (és tör) utat az emberi tényezők kutatása és nagyobb súlyú számításvétele.

A tudományterület fejlődésének további ösztönzést adtak

– a vállalati szervezéssel, a vezetőképzéssel kapcsolatos és más párt- és állami határozatok;

– a szociológiai és rendszerelméleti kutatások kibontakozása;

– vezetési-szervezési témák felvétele az OTTKT országos főirányok programjába;

– a hasonló irányú fejlődés a Szovjetunióban és a többi szocialista országban, az e téren folyó KGST-együttműködés megerősödése, KGST irányítási kutató intézet létesítése;

– a fokozódó érdeklődés az irányítás és szervezés egyes sajátos területei (kutatás-fejlesztés, közigazgatás stb.) iránt.

Jelentősen bővült a szervezéssel és vezetőképzéssel foglalkozó intézmények hálózata. Az MTESZ keretében önálló Szervezési és Vezetési Tudományos Társaságot hoztak létre.

Mindezen és még sok más tényező hatására a 70-es éveket az irányítás, a vezetés és a szervezés kérdéseinek előtérbe kerülése, e kérdések sokirányú feldolgozása, intenzív publicisztikai és fejlődő tudományos művelése jellemezte. (E tudományterület jellegéből ugyanakkor az is adódik, hogy divat-hullámoknak, felszínes, tudományoskodó írásoknak, szerepléseknek is bő teret ad.)

2.2. A kutató bázis

Az irányítás-, vezetés- és szervezés témáival foglalkozó kutatásoknak hazánkban nincs központi bázisuk. Ilyen – főképpen alkalmazási-fejlesztési jellegű – kutatással sok, különböző típusú intézet, intézmény, vállalat foglalkozik.

Az MTA társadalomtudományi intézetei közül ilyen témákat is kutat az Állam- és Jogtudományi Intézet (a közigazgatástudományi OTTKT főirány bázisintézete), az Ipargazdaságtani Kutatócsoport, a Szociológiai Kutató Intézet, esetenként (a gazdaságirányítás rendszerével összefüggésben) a Közgazdaságtudományi Intézet, némileg profilján túlnyúlóan is a Tudományszervezési Kutató Csoport. Az irányítás számítástechnikával összefüggő kutatásainak fontos bázisa a SZTAKI. Esetenként foglalkoznak az irányítás,

vezetés, szervezés profiljukhoz közelálló kérdéseinek kutatásával a funkcionális szervek költségvetésből finanszírozott intézetei is, mint az OT Tervgazdasági Intézete, a PM Pénzügykutatási Intézete, a munkaszervezés kérdéseivel növekvő mértékben a MűM Munkaügyi Kutató Intézete stb.

Az oktatási intézmények közül elsősorban a Budapesti Műszaki Egyetem, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem és Nehézipari Műszaki Egyetem (Miskolc) tanszékei folytatnak e témakörökben kutatást és szakértői tevékenységet. A jogi karok számos tanszékén folynak általános szervezéseméleti és közigazgatástudományi kutatások. A vezetőképző intézetek (ezek között elsősorban a legnagyobb és központi feladatokkal is megbízott OVK) tudományos kutató tevékenysége most kezd kibontakozni.

Kutatási kapacitást képviselnek a nagyszámú és nagylétszámú — összesen többezer főt foglalkoztató — szervező (ipargazdasági és szervezési) és számítástechnikai intézetek is. Ezek az intézetek nyereségérdekltségben dolgoznak; alapfeladatuk a vállalatok segítése konkrét szervezési és számítástechnikai feladatok megoldásában. Emellett azonban — illetőleg az előbbieik érdekében — végeznek (főképpen alkalmazás jellegű) kutatásokat is. E tevékenységüket az 1978-ban felállított Szervezési Tárcaközi Bizottság a jövőben határozottabban kívánja koordinálni. (Az ágazati ipargazdasági kutatások koordinálására a TPB-től az Ipargazdaságtani Kutatócsoport kapott megbízást.)

E különböző típusú kutatóhelyek *megfelelő együttműködés és arányok mellett* jól kiegészíthetik egymást és az elmélet, az oktatás, valamint a gyakorlat között a szükséges áttételeket is biztosíthatják. A jelenlegi helyzethez képest azonban az elméleti, alapo- és összegező kutatások arányának bizonyos növelése, továbbá a kutatóhelyek közötti együttműködés erősítése szükséges.

2.3. A kutatások

Az irányítás, vezetés, szervezés tudományterületén a kutatások fő irányait és tematikáját az utóbbi években alapjaiban a kutatóhelyi struktúra: az oktatás és a megbízások igényei határozták meg. A kutatók érdeklődése mindenekelőtt a számítógépek alkalmazása, az operációkutatás és más új eljárások (például hálótervezés, értékelemzés) felé fordult. Ezeknek az eljárásoknak a hazai megismertetését és bizonyos fokú elterjedését segítették e kutatások. A szervezés hagyományos területei közül a munkaszervezés és a racionalizálás egy ideig — nemcsak a kutatásban, a gyakorlatban is — meglehetősen háttérbe szorult, de ez a legutóbbi években néhány fontos kutatás nyomán oldódni kezdett.

Sok elméleti és gyakorlati célú kutatás folyt a számítógépek felhasználásával történő termelésirányítás témakörében. A rendszerelmélet ismertetése és népszerűsítése után újabban igényes alkalmazásával is több kutatás foglalkozik, úgy a szervezés, mint az irányítás és a vezetés témáiban. A szervezési kutatások az ipar mellett fokozódó mértékben a mezőgazdaságra, a kutatás-fejlesztésre, valamint más ágazatokra és szférákra is kiterjednek és figyelemreméltóak a szervezés általános elméletének és módszertanának megalkotására irányuló törekvések.

A vezetés és a szervezés határterületét képező szervezeti kérdésekről a különböző közelítésű kutatások (elsősorban a kifejezetten szervezeteleméleti, továbbá a vállalati

koncentrációval és szervezeti struktúrával, a nagyvállalatok belső irányításával kapcsolatos kutatások) ismereteinket lényegesen bővítették. A gazdaság- és iparpolitikai, valamint „A szocialista vállalat” kutatások a felsőszintű és ágazati gazdaságirányítás problémáit is vizsgálat tárgyává tették, és egy harmadik országos főirány a *közigazgatás-tudományi* kutatások fellendülését eredményezte. Néhány fontos kutatás mélyebben elemezte a vezetői tevékenységet, elsősorban pszichológiai és szociológiai oldalról; a vezetési funkciók közül a szervezés mellett mindenekelőtt a tervezést és a döntéseket vizsgálták a kutatók. Több kutatás tett kísérletet a vezetélmélet átfogó történeti áttekintésére, tudományági elhelyezésére.

Némi haladás ellenére még mindig kevés az empirikus vizsgálat, a magasabb színvonalú vezetés és szervezettség belső és külső feltételeinek elemzése, a külföldi tapasztalatok rendszeres, kritikai feldolgozása.

A kutatási eredmények és teljesítmények értékelését nehezíti, hogy a kritika, a tudományos vita, mint annyi más tudományterületen, itt is gyenge. A nagyszámú, elsősorban ismeretterjesztő – propagandisztikus célú konferencia mellett ritkán kerül sor igazi tudományos tanácskozássra és vitára, a könyvismertetések mellett értékelő recenziókra, a tudományos minősítések alkalmából a disszertációk tudományos eredetiségének érdemi megvitatására. A hazai teljesítmények értékeléséhez csak lassan fejlődik a külföldi tapasztalatok és eredmények szervezett feldolgozása és az ezekhez való viszonyítás. A nemzetközi tudományos életbe gyenge a bekapcsolódásunk, ez csak az utóbbi időben, a KGST vonalán javult. Az értékelés alapjainak e korlátai ellenére is megállapítható, hogy az irányítás, vezetés és szervezés kérdéseinek hazai tudományos kutatásában és elméleti feldolgozásában jelentős az előrehaladás; e témák hazai szakirodalma és oktatási anyaga jóval gazdagabb, mint korábban.

2.4. *Testületi tevékenység, koordináció.*

A tudományos bizottságok rendszerében a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályán belül az 1964-től működő Szervezéstudományi Bizottság helyébe 1973-tól az Igazgatástudományi Bizottság lépett. E bizottság tevékenységét két önálló szekcióban fejt ki (Közigazgatástudományi és Vállalati szervezési szekció) és a szekciók az elnevezésüknek megfelelő tudományterületet gondozzák. (A közigazgatás körén kívül eső nem-vállalati szervezés, a szervezet-elmélet és a vezetélmélet kérdéseivel a bizottság, illetőleg szekciói csak érintőlegesen foglalkoznak.) Profiljuknak megfelelően a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának más bizottságai is gyakran tárgyalnak irányítási, vezetési, szervezési témákat, mindenekelőtt az Agrárközgazdasági, az Ipargazdasági, a Szociológiai Bizottság, esetenként a Közgazdaságtudományi, a Munkaügyi és más bizottságok is.

Az MTA egyéb osztályai közül elsősorban a műszaki osztályokon foglalkoznak ilyen témákkal – az érintett ágazatokat illetően (mint például a mezőgazdaságra vonatkozóan az osztály Üzemtani és Üzemvezetési Bizottsága) vagy általánosabb jelleggel is (mint például a Műszaki Tudományok Osztályának Rendszertechnikai Bizottsága). Érintkezik e területtel a hullámzó aktivitással működő, több osztályt átfogó Rendszerkutatási Komplex Bizottság tevékenysége is. E bizottságok között sűrűbb kapcsolatra, tervszerűbb együttműködésre van szükség.

Szakigazgatási oldalról elsősorban az OTTKT 3 országosan kiemelt – közigazgatás-tudományi, szocialista vállalat és gazdaságpolitikai – főiránya koordinál irányítási, vezetési, szervezési témájú kutatásokat, anélkül, hogy ezeket teljesen átfogná és szervezeten összekapcsolná. Az érintett kutatóhelyek kapcsolódása a főirányokhoz, mint ismeretes, önkéntes és különböző mértékű. A főirány-koordináció szokásos eszközeivel különösen a vállalati szervezési témákban nehéz a kutatóhelyeket összehangolt vagy közös munkába bekapcsolni.

A társadalmi szervezetek közül az MTESZ legtöbb tagegyesülete és a Magyar Közgazdasági Társaság legtöbb szakosztálya foglalkozik irányítási, vezetési és szervezési kérdésekkel, de e téren kiemelkedik a Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság szerepe. Ez a 13 000 tagot számláló szervezet nagyszámú szakosztállyával, munkabizottságával, konferenciáival és más rendezvényeivel a tájékoztatás, a tapasztalatcsere, az új módszerek elterjesztésének jelentős fóruma.

Az a körülmény, hogy nagyobb számú, sokféle testület, szervezet foglalkozik az irányítás, vezetés és szervezés kérdéseire irányuló tudományos munkával és koordinációval, e tevékenységek jellegéből következik és ezt célszerű fenntartani. Ugyanakkor e testületek, szervezetek között a tudományterület fejlesztésének alapkérdéseiben, valamint az ismeretek transzferálásában tudatosabb munkamegosztás és nagyobb együttműködés szükséges.

3. A tudományterület fejlesztésének feladatai

3.1. Az igények

Hazánk a felszabadulás óta eltelt évtizedekben a gazdasági és társadalmi fejlődésben nemzetközileg is elismert, kiemelkedő sikereket ért el. Minthogy azonban ebben az időszakban a gazdasági növekedés a nálunk fejlettebb országokban is meggyorsult, az egy lakosra jutó nemzeti jövedelmet nézve a különbséget ezekhez képest csak csökkenteni tudtuk és közepes fejlettségűnek számítunk. A közepes fejlettség megnyilvánul termékeink, technológiánk műszaki színvonalában, termelésünk szervezettségének és vezetésének gyengeségeiben, a termelékenység és a hatékonyság alacsonyabb színvonalában, a nemtermelő szféra (az infrastruktúra) számos ágában és más területeken is.

Általános (és megalapozott) vélemény, hogy a munka, a termelés nem kellő szervezettsége folytán gyakran a legkorszerűbb technikát sem alkalmazzuk hatékonyan. A szervezettség hiányosságaiban a vezetés gyengéi, a munkafegyelem és a munkamorál problémái, e mögött a laza társadalmi normák és az akadozó együttműködés (kooperáció) továbbgyűrűződése is tükröződik.

A 70-es évek elejétől lényeges változások következtek be gazdaságunk belső és külső feltételeiben. Az ezekhez való alkalmazkodás fokozott követelményeket állít gazdaságunk elé. Az V. ötéves terv hátralevő és a VI. ötéves terv előttünk álló időszakában helyre kell állítanunk gazdaságunk egyensúlyát, és ehhez a termelés szerkezetében és hatékonyságában, irányításában, vezetésében és szervezettségében gyökeres javulást kell elérni.

A gazdasági szférán kívül az élet számos más területén (a közigazgatásban, az oktatásban, az egészségügyben stb.) szintén jobb irányításra, vezetésre, magasabb szervezettségre van szükség. Ezt a dolgozók igényei, a társadalmi szükségletek kielégítése,

e feladatok hatékony ellátása egyaránt megköveteli és nem jelentéktelen ennek a gazdasági szférára gyakorolt hatása sem.

Az irányítás, vezetés és szervezés kérdéseinek kutatása az elmélet fejlesztése mellett a következő években szolgálja hatékonyabban gazdasági feladataink megoldását, a vezetés és a szervezettség színvonalának emelését mind a gazdasági szférában, mind a társadalmi élet más területein. Ennek érdekében az irányítás-, vezetés-, szervezéseméleti kutatások

– kapjanak nagyobb szerepet a gazdaságpolitika és a gazdaságirányítás rendszerének, valamint más társadalmi tevékenységek irányításának-szervezésének formálásában és gyakorlatában;

– fordítsanak megkülönböztetett figyelmet a szervezeti rendszer és az ágazatközi kapcsolatok kérdéseire, a magasabb vezetési és szervezettségi színvonal szervezeteken belüli és külső (környezeti) feltételeinek feltárására, megteremtésének eszközeire és módszereire;

– segítsék jobban a vezetés és a szervezettség színvonalának növelését az egyes vállalatoknál, valamint a termelő és nem termelő szféra más szervezeteinél.

3.2. Kutatási feladatok

a) A tudományterület fejlesztése és a gyakorlat igényeinek jobb kielégítése egyaránt az alap- és alkalmazott kutatások helyesebb arányának kialakítását, tervszerűbb összekapcsolódásukat, a kutatási eredmények sűrűbb gyakorlati ellenőrzését és gyorsabb ütemű hasznosítását kívánja. Az igényes elméleti, alapozó és összegező kutatások arányának bizonyos növelése szükséges, hogy az egyes szakterületek problémáinak feldolgozása, az alkalmazott és fejlesztés jellegű kutatások és a gyakorlati munka szilárdabb alapokra épülhessen. Több vita, kritika, értékelés segítse az igazi tudományos teljesítmény és a felszínes tudományoskodás elválasztását.

b) Erősíteni kell a rendszerszemléletű és multidiszciplináris közelítést, mind a vezetési és szervezési kutatásokban és elméleti összegezésekben, mind a gazdaságpolitikai, gazdaságirányítási, tudományirányítási, közigazgatási problémák kutatásában és kezelésében. E területeken ez egyben a vezetés- és szervezés- (szervezet-) elméleti ismeretek, a szervezeti élet jelenségeinek tudatosabb figyelembevételét is jelenti.

c) Az irányítás, a vezetés és a szervezés tekintetében a fejlettebb országoktól igen sokat tanulhatunk, de külföldön meghonosodott eljárások, módszerek átvétele (elsősorban tőkésországoktól) az eltérő társadalmi-gazdasági feltételek miatt mindig a hazai körülmények alapos előzetes vizsgálatát és megfelelő adaptációt kíván. Ehhez szükséges a friss külföldi tapasztalatok szervezett feldolgozása; sajátosságaiknak, valamint alkalmazhatóságuk (a társadalmi viszonyokból, a fejlettség szintjéből és az egyéb különbségekből adódó) körülményeinek megvilágítása; a hazai helyzet és feltételek széleskörű empirikus vizsgálatokkal történő rendszeres felmérése és elemzése.

d) A vezetési és szervezési módszerek eszköztárának gazdagítása mellett több kutatásra van szükség e módszerek hatékony alkalmazásának, az ismeretek transzferálásának, a magasabb vezetési és szervezettségi színvonal megteremtésének helyi, ágazati, ágazatközi és általános társadalmi-gazdasági feltételeire vonatkozóan. Figyelemmel szellemi és anyagi forrásaink szűkösségére, a kutatások adjanak több segítséget annak megítéléséhez,

hogy milyen arányban fordítsuk erőforrásainkat a technika fejlesztésére, és az ennek hatékony alkalmazásához szükséges irányítási, vezetési és szervezési feltételek megteremtésére, továbbá, hogy milyen legyen az arány az olcsóbb és a nagy költségigényű vezetési-szervezési eszközök (számítógépek!) beruházása között, és ezek alkalmazásának hatékonysága hogyan értékelhető és fokozható (a feltételek időben való megteremtésével és lépcsőzetességgel).

3.3. A kutató bázis fejlesztése

A kutatási kapacitások lényeges mennyiségi növelése e tudományterületen nem látszik jelenleg szükségesnek. E kapacitások hatékonyabb hasznosításához és ahhoz azonban, hogy a különböző típusú és finanszírozású kutatóhelyek tevékenysége egymást kiegészítve jobban szolgálja mind az elmélet, mind a gyakorlat fejlesztését,

- a kutatások jobb orientálására és a kutatóhelyek közötti munkamegosztás és együttműködés erősítésére, továbbá

- a nyereség (jövedelem) érdekeltsgű kutató és szakértői munkával szemben az általános célú, költségvetésből finanszírozott kutatások bizonyos mértékű növelésére van szükség.

Erősíteni kell az akadémiai és más költségvetésből finanszírozott kutatóhelyek ezirányú munkáját, az egyetemi tanszékek és a vállalati formában működő intézetek felé pedig állami megbízásokkal kell biztosítani átfogóbb, nagyobb igényű és időtávú kutatási feladatok megoldását. A vállalati szervezési ismeretek napra készen tartásához és fejlesztéséhez, a nemzetközi (és a kiemelkedő hazai) tapasztalatok és alkalmazásuk feltételeinek feldolgozásához, adaptálásukhoz, ezen ismeretek közreadásához a kutatóhelyek között a szervezés fő területei szerint munkamegosztást célszerű kialakítani. Minthogy az érintett kutatóhelyek sok különböző főhatáshoz tartoznak és ennek jelentékeny pénzügyi vonzatai is vannak, e rendszer kialakítására és működtetésére a Szervezési Tárcaközi Bizottság látszik a leghivatottabbnak. A SZETÁB ezirányú munkáját természetesen – az érintkező pontokon – a testületi szervekkel és az OTTKT főirányokban folyó kutatásokkal egyeztetve végezze. Az MTA szakigazgatása fordítson figyelmet az OTTKT főirányok közötti koordinációs feladatokra is.

3.4. A tudományterület gondozása

Az irányítás, vezetés és szervezés kérdéseivel foglalkozó tudományos bizottságok ezirányú tevékenységét az Akadémia valamennyi osztályán erősíteni kell. A tudományterület központi gondozása a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályán az Igazgatástudományi Bizottság helyébe létrehozandó Vezetés- és Szervezés-tudományi Bizottság feladata legyen. E bizottságot olyan összetételben kell felállítani, hogy ez segítse a IX. Osztályon belüli és a különböző más osztályokhoz tartozó érintett bizottságok közötti együttműködést. Tekintettel a közigazgatás-tudományi kutatások jelentőségére, az Igazgatástudományi Bizottság Közigazgatás-tudományi Szekciója önálló bizottságként folytassa tevékenységét, megfelelően kapcsolódva az ugyanezen témájú OTTKT fő-

irányhoz. A vállalati szervezési tevékenység körében, kutatási megbízások kiadására, operatív koordinációra, a kutatási eredmények gyakorlati alkalmazásának megszervezésére az ehhez szükséges hatáskörrel és anyagi eszközökkel rendelkező SZETÁB mellett célszerű megfelelő munkaszervet létrehozni.

A helyzetelemzést készítő bizottság részletesen vizsgálta, hogy a tudományterület gondozására az akadémiai testületi koordináció keretében milyen megoldás lenne a legcélszerűbb. Nyilvánvaló volt, hogy a jelenlegi Igazgatás-tudományi Bizottság tevékenységi körét szélesíteni kell, az általános vezetés- és szervezés- (szervezet) elmélet irányában, másrészt a vezetés és a szervezés kérdéseinek ma mind az elméleti, mind a gyakorlati munkában gyakori merev elválasztását nem szabad folytatni. Minthogy egy hierarchikusan több bizottság fölé állított „komplex bizottság” működőképességével kapcsolatban sok aggály merült fel, a bizottság azt a megoldást látta a legjobbnak, hogy legyen egy külön Közigazgatás-tudományi és egy külön Vezetés- és Szervezés-tudományi Bizottság. Az utóbbi kapjon megbízást e témákban a többi akadémiai bizottság közötti koordinációra, és maga vizsgálja majd meg, célszerű-e nem teljesen önállóított, de külön is ülésező albizottságokat, szekciókat is működtetnie.

A Vezetés- és Szervezés-tudományi Bizottság tekintse elsőrendű feladatának

- az előbbieken megfogalmazott ajánlások megvalósulásának elősegítését, rendszeres figyelemmel kísérését, szükség esetén illetékes szervek felé megfelelő jelzések, javaslatok adását;

- az irányítás-, vezetés-, szervezés- és szervezetelmélet kereteinek és kapcsolódásainak további tisztázását;

- a területén folyó kutatásokkal szembeni tudományos igényesség növelését, a kritikai élet fejlesztését; ezt szolgáló tudományos tanácskozások szervezését;

- a kutatások időről-időre történő áttekintését, tudományos orientálását, az érintett akadémiai testületek és a kutatóhelyek együttműködésének, valamint a kutatási eredmények gyakorlatba való átvitelének előmozdítását;

- a szocialista közösség nemzetközi tudományos életébe (többek között az irányítási problémákkal foglalkozó moszkvai KGST intézet munkájába) való bekapcsolódás erősítését és kapcsolatokat kiépítését a legfontosabb nemzetközi szervezetekkel (ezek között a luxemburgi Nemzetközi Alkalmazott Rendszerelemzési Intézettel) és tőkésországokbeli intézményekkel;

- az oktatás, a folyóirat- és könyvkiadás figyelemmel kísérését, hogy értékelésével és ajánlásaival segítse területén a minőségi követelmények érvényesülését, az ésszerű mértékek és helyes arányok kialakítását.

SZERZŐDÉSES RENDSZERÜNK ÚJ VONÁSAI

SÁRÁNDI IMRE

1. A szerződéses viszonyokban megjelenő új tendenciákat nem annyira az egyes szerződések új vonásaiban, hanem a módosított Ptk-nak (1977. évi IV. tv.), azokban a rendelkezéseiben kell keresni, *amelyek a szerződések általános szabályaira* vonatkoznak.

E szabályokig eljutni nem egyenes úton és nem is töretlen lendülettel lehetett. A magyar szocialista polgári jog majdnem egy az egyben megjárta azt az utat – a gazdasági szervezetek szerződési körében –, amelyet az európai (világ) jogfejlődés megjárta a római jogi törvényektől napjainkig. Hogy ezt az utat be kellett e járni vagy sem, nem e tanulmány feladata felderíteni.

Ezúttal csak a történelmi tényeknél maradunk, megkísérelve, hogy történelmi távlatból kiindulva, a rövid szocialista – és itt is csak a magyar fejlődést elemezve azt mutassuk be, hogy minden kezdet nehéz, de azt is, hogy ha a kezdetek nehézségeiből kötelező erényt faragunk, megtorpan vagy legalábbis lassul a haladás.

A szerződés *általános kötelező erejének lebecsülése* és a *szerződéstípus szerepének eltűlése* a szocialista építés kezdeti szakaszának egyik jellemző vonása. Bizonyos atavisztikus jelenségek is fellelhetők elsősorban a régebbi, úgynevezett direktirányítás szerződési rendszerében.

Vékás mutat rá – a legújabb kutatások mérhetetlenül széles körét hasznosítva –, hogy micsoda hosszú időbe telt a szerződés általános kötelező erejének elismerése és elismertetése a római jog alapján kifejlődő kontinentális jogokban és a különutas Common Law területén is. Okát – nagyjából – abban látja, hogy az áruviszonyok fejletlenek voltak vagy erőteljesen fejlődtek ugyan, de a római jog nagy tekintélyére alapozott, Angliában pedig a compromisszumos forradalom hatására kialakult ideológia, nehezen vette be a szerződés általános kötelező erejét (Vékás i. m. 7–77. o.). Erről az időről illetőleg ennek az időnek a „végeredményéről” így ír!

„Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a XVIII–XIX. század fordulóján lezajlott kodifikációk döntő jelentőségűek voltak a szerződéstípusok jövője szempontjából. Az ekkor született törvénykönyvek mintegy átmentették a szerződéstípusokat a római jogra alapozott közönséges jogból a kapitalista magánjogba: a szerződés általános kötelező erejének elismerése folytán régi szerepüket elvesztett szerződéstípusok a kódexek rendszeralkotó elemeiként jutottak új funkcióhoz. A típuskényszer megszűnésével a római jogból recipiált szerződéstípusok szabályainak egy része a szerződések általános normáinak magjává lett, s az így részben kiüresedett, emellett funkciójukban is átalakult típusok alkalmasak voltak arra, hogy a törvénykönyvek szerződési jogának rendszerét rájuk építsék. Mindenekelőtt a Code civil, de az osztrák ABGB is egyértelműen tükrözi ezt a

megváltozott szerepet: az egyes szerződéstípusok a kódexek építőkövei, amelyek – dispozitív szabályaikkal, ügyletértelmező, fogalom-meghatározó rendelkezéseikkel – a burzsoá szerződési szabadság szélesre ástott medrében folyó vagyoni forgalom orientálását voltak hivatottak biztosítani, a jogviták eldöntéséhez adott segítség formájában”.

A magyar fejlődést szemlélve a következő folyamatot figyelhetjük meg, a felzabarádulástól idáig eltelt időben a társadalmi tulajdon körében gazdálkodó szervezetek szerződéseire vonatkozó szabályokban és az elmélet útkereséseiben is: 1945–1950-ig a szerződés általános kötelező erejének 1950–1969-ig a szerződéstípusnak van nagyobb jelentősége. 1968 után – „kettős hatalom” – alakul ki sajátos módon. Egyfelől *növekszik* a gazdálkodó szervezetek szerződési körében a *szerződéstípusok* száma, másfelől egyre jobban kibontakozik a szerződés *általános kötelező* erejének elismerése.

Ha a „kettős hatalom” „résztevőinek” erejét összevetjük azt találjuk, hogy a társadalmi tulajdon – illetőleg a gazdálkodó szervek részvételével kötött szerződések körében – még ma is a *típus* a domináns (erre utal a tipikus szerződések számának növelése és azok jogi szabályozásának – különösen a Ptk-án kivülieknek – kazuisztikus jellege), de egyre inkább utat tör magának a szerződés általánosan *kötelező* erejének elismerése a jogalkotásban.

Az út főbb állomásai: 1950-es évek eleje: Ptk nincs – a társadalmi tulajdon alapján lebonyolódó szerződések kívülállnak a polgári jogon, sem az ott kialakult szerződéstípusok körébe nem tartoznak, se a szerződés általános szabályai nem vonatkoznak rájuk. Bizonyos gazdálkodó szervek között, bizonyos termékekre, csak egyfajta szerződés köthető, amelyet a bírói (döntőbizottsági) gyakorlat mint kötelező megállapodást elismer és hozzá szankciókat fűz.

A gazdaságirányítás pedig gondoskodik arról, hogy ne is lehessen másfajta szerződést kötni. A gazdálkodó szervezetek között – kivéve a nagy és kiskereskedelem forgalmi kapcsolatait – szállítási szerződés nélkül – „áru”-kapcsolat nincs.

Az 1959-es Ptk után lényegében még mindig ez a helyzet, de már van némi „visszafelé” haladás. A Ptk kötelmi jogi részének a szerződésre vonatkozó általános szabályai még nem vonatkoznak igazában a népgazdasági szerződésekre, de már van egy „kombinált szerződéstípus”, a „tervszerződés” amely az egyes szerződések körében helyezkedik el. A szerződés általános kötelező erejét kimondó 198. §-hoz képest, a „tervszerződés” a Ptk-n még mindig kívülmaradó népgazdasági szerződések szerény és szegényes *általános részének* tekinthető, meg valami *önálló szerződés fajtának* is. Erre a jogszabály szövege kifejezetten utal. A Ptk 397. § és 407. §-hoz azonban még a GDB gyakorlat is csak „végszükségben” fordul, és csak a gazdasági reform után veszi jobban figyelembe a Ptk-nak ezt a fejezetét, de még akkor is – ameddig csak lehet – megmarad az egyes – valójában többnyire önálló típustképező különleges tervszerződések bástyái mögött – (jellemző hogy „A Ptk a Legfelsőbb Bíróság elvi állásfoglalásaival” c. kiadvány (1975) egyetlen olyan GK, GKT állásfoglalást nem vett fel ebbe a kiadványba, amelyik 1973 előtt kelt.). Ennek oka azonban már a „visszafelé” út következő állomásának bejáratánál keresendő. Kiderül – főleg a gazdaságirányítás új rendjére való áttérés előkészületei során, de főként a megvalósítás körülményei között –, hogy az a néhány „tervszerződés”, amelyet ilyennek a jog elismer nem képes kielégíteni a gazdasági élet „szerződési szükségleteit”.

A változás két irányban indul. Egyfelől szaporítják a szerződésfajtákat, másfelől módosítják (több helyen is) a tervszerződéstípusok „általános” részét. A típus iránti szerelem még igen erős, de egyre erősebb a vágy a típusbörtönökből a szabadabb mezőkre.

Különösen élénk ez a törekvés az egyre sokoldalúbbá, komplikálttá váló tevékenységet kifejtő vállalatok körében. Szabad mező, tarka rét még nem lesz, de a tornyokban szaporodnak és kiesednek a szobák (típuszámnövelés) és a „bástyasétányon” már szabadabban lehet lélegezni. (A Ptk XXXV. Fejezetének módosítása, a bírói gyakorlat sűrűbb idefordulása.) De a típus börtönéből azután is többnyire csak a „kombinált típus” általánosabb szabályaihoz lehet menekedni, szó nincs arról, hogy a kötelelem, a szerződés, általános szabályai a *gyakorlatban* felhívhatók legyenek. Nem is igen lehetett hozzájuk folyamodni. Hiszen a Ptk általános szerződési szabályainak zöme nem erre a célra készült. E szabályokat mindenek előtt alkalmassá kellett tenni arra, hogy rájuk a tömegtermelés (tömegforgalom) meg az egyedi nagyberuházások létesítését lebonyolító szerződések során is, támaszkodni lehessen. Mielőtt azonban erről szó esne azt vizsgálgassuk: képes-e ma, polgári törvénykönyvünk módosítása után a kötelmi jog általános része e szerződések befogadására, és mennyire kész arra, hogy reá a típusból kilógó szerződések kötelező erejét akkor is alapítani lehessen, ha azok a népgazdaságban születnek.

Az 1977–78-as évek kodifikációs eredményei a következőkben foglalhatók össze. A tipikus népgazdasági szerződések a Ptk-ba kerültek (Szállítási és közszolgáltatási szerződés Ptk XXXIV. Fejezet, a vállalkozás, értve alatta a vállalatok vállalkozási szerződéseit is, külön nevesítve, az építési szerződés, tervezési szerződés, a szerelési szerződés a kutatási szerződés, az utazási szerződés Ptk XXXV. Fejezet).

A korábbinál részletesebb szabályokkal jelen van a mezőgazdasági termékértékesítési szerződés. Az egyes szerződések között helyet foglalnak a bank és hitelviszonyok körében olyan szabályok, amelyek tipikusan a gazdálkodó szervek között létrejövő jogviszonyokra vonatkoznak (Ptk XLIV. Fejezet). Átalakultak a társaság szabályai, amelyeknek jó néhány konkrét rendelkezése a gazdálkodó szervek közötti gazdasági társaságra is alkalmazandó (Ptk XLVI. Fejezet). Ez önmagában jelentős lépés. Ennél is fontosabb azonban, hogy a Ptk kiiktatta a régi XXXV. Fejezetet, amelyről már mondtuk, hogy tervszerződések címen az erősen tipizált és önmagukban zárt világot tartalmazó egyes népgazdasági szerződéseknek szerény és szegényes általános részét képezte.

A *legfontosabb kodifikációs eredmény* azonban kétségtelenül a *szerződések általános szabályainak gyökeres, célratörő átgondolt, egészében igen sikeres átalakítása volt*. A kötelmi jog általános része most és csak most vált alkalmassá arra, hogy a gazdálkodó szervezetek szerződéseit keblére ölelje és kellően pátyolgassa. Egyes új szabályaival bizonyosan lehet vitatkozni (most egyébként nem ez a cél), de az egész „alkotás” csak a leghízelgőbb jelzőkkel illelhető. A kötelmi jog általános szabályainak egy ilyen átalakítása igen széles utat nyit annak a megvalósításához, hogy a gazdálkodó szervek „kitörve a típuskényszerből” (mert bármennyire is mondják mások, hogy nincs, még mindig van) szerződéseiket azzal a tartalommal hozzák létre, amely közös érdekeiknek megfelel; és az így kialakított jogi megoldások – az általános rész új szabályai szerint, a szerződés általános kötelező erejének alapján is – és ne csak a típusnak megfelelés esetén kaphassanak bírói védelmet. Ez azonban ma még csak lehetőség és alighanem távoli is. De lehetőség. Mi adja ezt a reményt? Hogyan változott meg az annyira fontos

általános rész, a szerződések általános szabályainak természete? Két mozzanatra mutatnánk rá. Az egyik a jogpolitika a másik a konkrét kodifikációs tevékenység területére esik. A jogpolitikai döntés: a gazdálkodó szervezetek tipikus szerződéseit nem képeznek *külön joganyagot*. Kétféle értelemben nem. Nem tartoznak egy létező, vagy csak ezután létrehozandó jogágazatba — gazdasági jog — hanem maradnak a polgári jog keretein belül, s itt sem élük világukat üvegszilánkokkal spékelt magas kerítésekkel elválasztva, a többi polgári jogi szerződéstől, hanem beleilleszkednek — számos speciális vonásukat megtartva — a polgári jogi szerződések népes és tarka családjába.

A kodifikációs feladat is kettős volt. Egyfelől lebontani az egyes népgazdasági szerződések elzártságát óvó falakat, az egyes szerződések külön szabályainak többkevesebb módosításával, másrészt — és ez volt a keményebb falat — alkalmassá tenni a szerződések általános szabályait arra, hogy befogad hassák a gazdálkodó szervezetek tipikus szerződéseit a kötelmi jogba, hogy ezeknek a szerződéseknek is „háttér joga” lehessen a „szerződésre” vonatkozó joganyag. Ennek érdekében meg kellett alkotni, vagy máshonnan idehelyezni azokat a szabályokat, amelyek — közkeletű kifejezéssel élve — megfelelnek a gazdálkodás nagyüzemi modelljének.

Ez a megfelelés három kritériumot jelent. A szerződés általános szabályai először legyenek alkalmasak arra, hogy segítségükkel a tömegtermelés szülte *tömegforgalom lebonyolódhassék* (tömegszerződések), másodsor legyenek alkalmasak arra, hogy közvetíthessék az egyedi nagyberuházások és egyéb igen bonyolult jogi közgazdasági műszaki megoldásokat igénylő tevékenységet (*egyedi szerződés*), s végül harmadszor megfogalmazzák azokat a *követelményeket* amelyeket a *szocialista gazdálkodó szervezetektől a forgalmi élet területén elvárunk* (pl. együttműködési, szerződéskötési kötelezettség stb.).

Ha kísérletet teszünk arra, hogy csokorba szedjük azokat a szabályokat, amelyek e hármas célt szolgálják, nincs nehéz dolgunk. A szabályok sorrendjében haladva: A szerződés általános szabályai körében kerül megfogalmazásra a szerződés *megkötésénél is* megkívánt *együttműködési kötelezettség* (Ptk 205. § (3.) bek.). Az általános szabályok között találjuk a szerződéskötési kötelezettség alapján létrejött szerződésekre vonatkozó rendelkezéseket (Ptk 205. § (3–4.) bek., Ptk 206. § (1–3.) bek.) az *ajánlattételre való felhívást* (212. §) a *szerződés létrehozására irányuló bírói felhatalmazást*, amely bizonyos feltételek fennforgása esetén kiterjed a szerződés tartalmának megállapítására a szerződés módosítására, megszüntetésére, felbontására, hatályban tartására (Ptk 206. §). Megemlítjük még a *jogi személy képviselőjére* vonatkozó új szabályt is (Ptk 220. §). Az *előszerződés* (Ptk 208. §) is elsősorban a gazdálkodó szervezetek között kerülhet alkalmazásra, hiszen e körből kerülnek ki azok a szerződéskötők, akik idegen szükségletekre figyelemmel kötnek, a maguk nevében a saját számlájukra szerződést, anélkül, hogy az idegen szükségletek alakulását pontosan felmérhetnék, vagy annak alakulására hatást gyakorolhatnának. Az *általános szerződési* feltételek bírói úton való megtámadásának lehetősége a blanketta tartalma miatt ugyancsak régi — elsősorban a gazdálkodó szervek tevékenysége során felmerült — igény kielégítése (Ptk 209. §).

Idesorolhatók még: a *jogszabály és a szerződés tartalma* közötti összefüggésről rendelkező 226. §, az *érvénytelenségről* szóló 200. §, az *érvénytelenség orvoslását általánosan lehetővé tevő* 237. § (2.) bek., az *érvényessé nyilvánított szerződés megszégéért* való felelősséget rendező 238. § (1.) bek.

A szerződés biztosítékai a *bankgaranciával* (Ptk 249. §) bővültek. A szerződés általános szabályai között elhelyezett 278. § (4.) bek. mondja meg hol a *teljesítés helye*, ha a felek mindenike gazdálkodó szervezet. Új vonás, hogy a 277. § a szolgáltatás megfelelőségét *pozitív rendelkezésekkel* állapítja meg. Ugyane szakasz (2.) és (3.) bekezdése pedig a szerződés teljesítésénél elengedhetetlen *általános* illetőleg *különös együttműködést* írja elő.

A szerződésszegésért való *helytállás* (szavatosság, jótállás) és *felelősség* szabályai (Ptk 305–311. §, 248. §), illetőleg 300. § (3.) bek., a gazdálkodó szervezetet szorítják megfelelő és időbeni teljesítésre. Az előbbiek a szavatossági hibaért való szigorúbb helytállásra kényszerítéssel az utóbbi – a felelősség egyéb szabályaival egyetemben – a *póthatáridő kötelező elvállalásának* kimondásával – az időbeli teljesítést, illetőleg a szerződésnek a lehetőség határain belüli megtartását szorgalmazza. Szóba hozható lenne még a Ptk 316. § (2.) bek., amely szintén a reális teljesítést mozdítja elő. A *kötelező kötbér* és a *kötbérminimum* jogszabályi *meghatározása* (Ptk 246. § (4.) bek.) a gazdálkodó szervezetek szerződéseinél indokolt.

Végezetül kiemelkedő jelentősége van az általános rész „átszervezésénél” a Ptk 314. § (2.) bekezdésében foglalt annak a szabálynak, amely kimondja, hogy „Jogi személy a szerződésszegésért való felelősségét – ha jogszabály másként nem rendelkezik – nem zárhatja ki és nem korlátozhatja, kivéve, ha az ezzel járó hátrányt az ellenszolgáltatás megfelelő csökkentése vagy egyéb előny kielégíti”.

Dehát miért olyan fontos a kötelmi jog általános része, miért van nagy jelentősége a szerződés általános szabályainak? Vajon nem túlozzuk-e el a generális szabályok jelentőségét, olyan körülmények között, amikor a szerződéstípusoknak egész légiója áll rendelkezésre és ezek száma egyre szaporodik.

Általánosságban kimondható, hogy *egyik társadalom polgári törvénykönyve sem nélkülözhet egy jól megalkotott kötelmi jogi általános részt*. Az egyes szerződések szabályai nem helyettesíthetik sehol sem a „*szerződés*” szabályait, ha fejlett áruforgalom, kooperáció és társulási hajlam van a gazdálkodók között.¹

„Egy törvénykönyvtől nem lehet elvárni, hogy abban valamennyi ügylet – ami a forgalomban szerepelhet – szó szerinti meghatározást nyerjen. Az a kódex érdemel elismerést, amelyben a döntéshez szükséges általános elveket világosan meghatározzák és teljes összefüggéseiket figyelembe veszik. Ilyen megoldás mellett a legtöbb olyan kérdés könnyen elintézhető, amelyekről vitatkozva a kazuisztika hívei fejüket és tollukat koptatják” – írta az ALR előmunkálatai során (1783-ban) von Tevenar magdeburgi tartományi miniszterelnök, az egyik kodifikációs bizottság vezetője.²

„A szerződések egyes fajtáinál keletkező jogok és kötelezettségek a szerződési jog általános elveinek közvetítésével minden nehézség nélkül meghatározhatók. Mégis annak érdekében, hogy a kezdő jogalkalmazók munkáját megkönnyítsük, ítélőképességét élesítsük, szükségesnek tartjuk néhány nevesített szerződés felvételét a kódexbe” vélte Zeiller, az OPTK atyja.³

¹ VÉKÁS Lajos: A szerződési rendszer fejlődési csomópontjai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 81–82. p.

² VÉKÁS Lajos i. m. 78. p.

³ VÉKÁS Lajos i. m. 79–80. p.

„A törvényhozó nagy, de természetszerűleg nehéz művészete ennél a kérdésnél is abban áll, hogy sem túl keveset sem túl sokat ne adjon” fűzte tovább a gondolatmenetet ugyanő.⁴

Megkockáztatjuk, egy ennél még messzebbre vezető álláspont kifejtését: Mennél inkább *növekszik* az egyes szerződések, *szerződéstípusok száma* a kódexben, illetőleg az azt kiegészítő szabályokban *annál inkább nő* a szerződés általános szabályainak jelentősége. Ez a megállapítás tüstént elfogadhatóvá válik ha meggondoljuk, hogy a manapság keletkező szerződésfajták a forgalmi élet egyre kisebb területeit fogják át. Ha összevetjük az adásvétel és mondjuk az utazási szerződés szabályait azt találjuk, hogy az előbbi általánosabb az utóbbinál. Az adásvétel kevésbé különös – a szerződés általános szabályaihoz képest – mint az utazási szerződés. Ebből az is következik, hogy az adásvétel – amelynek absztrahálásából keletkezett az általános részbeli rendelkezések zöme – inkább nélkülözheti az általános részt, mint az utazási szerződés. Az egyre specialisabbá váló szerződésfajták – már csak a kodifikációs ökonomia miatt is – szűken tárgyukra koncentrálnak. A szűk tárgyat veszi célba a joganyag. Maga is erősen speciálissá válik. Ámde a szűk határok között az egész élet jelen van. Az utazás során számos olyan probléma adódhat, amelyet az utazás speciális viszonyaira koncentráló jogszabály alapján nem lehetne megoldani. Mondhatjuk-e, hogy ha a nehézség kívülreked az utazási szerződésen, de az utazás során merül fel, ügyet sem kell vetni rá? Dehogyan. Minthogy azonban az utazási szerződés szabályai nem adnak feleletet a „quid iuris”-ra az általánosabb szabályokhoz kell folyamodni. Egy példa. Az utazási iroda turista utat szervez. Az utazás repülőgépen történik. Az utasok elérik a kívánt célt. Ott ki ki a maga módján, vagy szervezeten eltölti az időt. Majdnem mindenki vásárol is valamit. Elérkezik a hazaindulás napja. A résztvevők beszállnak a repülőgépbe, az meg felszáll. Alig múlik el az ilyenkor megszokott szorongás, amikor a stewardess vagy a pilóta közli, hogy Budapest nem tudja fogadni a gépet; le kell szállni, méghozzá egy olyan ország repülőterén, amely fölött a gép egyébként megállás nélkül átrepült volna. Ezt tudja a repülőtársaság helyi képviselője is. Megjelenik a „kényszerleszállásra” kijelölt repülőtéren és gondjaiba veszi az utasokat. A jobb társaságok tranzit szállóba helyezik el az utazás póru jár résztvevőit, a hanyagabbak, szegényebbek, vonatra ültetik őket. Nincs appelláta. El kell hagyni a vámmentes tranzit várótermet, be kell lépni a repülőtérszobába. A bejáratnál ott állnak a „fogadó ország” finanszi és vámkezelésnek vetik alá az utasokat (joguk van hozzá, hiszen beléptek az illető országba). Néhány utasnál olyan áru van, amelyik abban az országban, ahonnan a gép elindult, nem esik kiviteli, Magyarországon pedig behozatali vám alá, ellenben ott, ahol a gép kényszerleszállt, az áru vámköteles. Az utas, aki rajta kívül álló okból lépett be az országba, vagy magas vámot fizet (ami majdnem lehetetlen, mert a turistának hazafelé a legkritikább esetben van idegen pénze), vagy kénytelen átadni vámköteles dolgait az igen udvarias, ámde hajthatatlan vámtisztviselőnek. Ki téríti meg a kárt? Erre az utazási szerződésben nincsen passus. Kiterjed-e a repülőtársaság vagy az utazási iroda helytállási kötelezettsége, vagy felelőssége az ilyen károkozásra is? Alighanem igen. Károkozás történt jogellenességet kizáró ok nem forog fenn, továbbá sem az utazási iroda, sem a repülőtársaság nem járt el olyan gondossággal, ami az adott helyzetben általában elvárható. Ámde ezt az igényt csak a Ptk 318. § közvetítésével felhívható 339. §-ra, vagy más

⁴ VÉKÁS Lajos i. m. 80. p.

általános részbeli szabályra lehet alapozni. A kötelmi jog általános részének, benne a szerződés általános szabályainak, a megbeszélt módon való átalakítása, nemzetközi méreteket tekintve is jelentős eredmény, hiszen a gazdálkodó szervezetek szerződéseinek rendszeri elhelyezése nem csak magyar probléma, hanem úgyszólván az összes szocialista ország dilemmája. „A kontraktuális rendszer másik döntő problémája körét mindmáig a szocialista szervezetek egymással kötött szerződéseinek rendszeri beillesztése jelenti. Erről tanúskodik az a tény is, hogy az európai szocialista országokban igen különböző kodifikációs megoldások születtek: ezek a gazdasági jogias teljes elkülönítés (Csehszlovákia, Német Demokratikus Köztársaság), és a tervszerződéses (belső) differenciálás (az 1959-es magyar polgári törvénykönyv), ill. a rendszeri homogenitásra törekvés (leginkább az 1964-es lengyel kódexben).⁵

Valószínű, hogy ezek a megoldások megfelelnek annak a gazdálkodási rendnek, amely a szóban forgó országokban funkcionál, viszont a tőlük több-kevesebb eltérést mutató, a tervszerű piacsabályozáson alapuló gazdaságirányítási rend – nézetem szerint – most találta meg, a gazdálkodó szervezetek egymásközötti szerződéseinek határozottan a polgári jogba helyezésével, s nem utolsó sorban az általános szerződési szabályok átalakításával, a neki megfelelő forgalmi jogi megoldást. *A szerződések általános szabályainak a nagyüzemi modellhez való idomítása az ugrópont.*

2. Az 1. pont elején leltárba vettük a kötelmi jog általános részének – témánkat érintő – új szabályait. Most ezek közül kiemelünk egyet, kettőt, a fontosabbnak tartottakat, meg amelyek körül már némi gyakorlat, meg elméleti discursus is kialakult és ezeket elemezzük. Szembetűnő modern korunkban a *szerződés létrejöttének* néhány új módja és a hozzájuk kapcsolódó jogszabályok. Számos területen messze vagyunk a szerződés létrejöttének klasszikus sémájától, amelyet már sokan egybehangzóan úgy fogalmaztak, hogy a szerződést két egybehangzó joghatásra irányuló akaratnyilatkozat hozza létre. Azt, hogy a valóságos akarat megkívánásától hogyan jut el a jog odáig, hogy egyáltalán nem igényli azt a szerződés létrejöttéhez, Eörsi írja le több helyütt.⁶ Az út főbb állomásai:

a) a valóságos akarat megkövetelése, b) a nyilatkozati elv előtérbe kerülése, c) a nyilatkozat is fiktívvé válik, d) a gazdasági és jogi kényszer pótolja az akaratot. Ez általános tendencia mind a modern kapitalizmus, mind a szocializmus jogában. Míg azonban a szocialista jogtudományban legalább az akarat fikcióját megkövetelik a burzsoá, elsősorban a skandináv jogtudósok, tudomásul veszik, hogy bizonyos magatartásokhoz, a magatartás tényénél fogva fűződnek olyan következmények, mintha akaratmegegyezés történt volna.

„A súlyt – írja Vékás – a jogkövetkezményekre helyezik, tekintet nélkül arra, hogy szóbeli megnyilvánulásról ráutaló (szimbolikus) aktsusról, cselekvésről vagy nem tevésről van e szó.”⁷ Majd idézi Jörgensent: „Ha felvetődik egy magatartás, amely szokás szerint a

⁵ VÉKÁS Lajos i. m. 7. p.

⁶ EÖRSI Gyula: Összehasonlító polgári jog. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 308–309. p. i. m. 308. p.

⁷ VÉKÁS Lajos i. m. 100. p.

jogkövetkezmények meghatározott komplexusával egybekapcsolt, akkor rendszerint beállnak ezek a tipikus jogkövetkezmények”.⁸

Minden szerződésben, „akarnak” valamit a felek, de egyáltalán nem biztos, hogy minden úgy lesz e, ahogy akarják. „A szerződéskötés ahhoz hasonlítható, mint amikor megnyomnak egy gombot és a gombnyomásra előjön egy doboz. Ez a doboz nemcsak a felek akaratát tartalmazza, hanem sok minden egyebet is. Azt is, ami a felek által akart szerződéstípusból következik és olyasmit is, amit a felek nem akartak, vagy egyik fél nem akart (pl. az objektív alapú bírói szerződésértelmezés más értelmet tulajdonít a használt kifejezéseknek, mint a felek, vagy egyikük). A szerződés valósága tehát nem egyezik meg az egybehangzó akaratnyilatkozatok tartalmával. A gombnyomásra nem egy teljesen egyedi „doboz” jött elő, hanem egy típus doboz, amely a felek szándékának leginkább megfelel. Ezért a bíróság is a felek szándékát és az ennek megfelelő modellt tartja szem előtt. Elsősorban arra törekszik, hogy a szerződést egy már ismert modellel azonosítsa, és ha ez nem sikerül, akkor új modell kialakítására törekszik”. Az idézet Olivecronától való.⁹

A magyar civilisztikában is találunk hasonló gondolatokat; „Nem a szubjektív akarat, hanem bizonyos objektív ténylapok azok, amikhez a jogok a maguk hatásait fűzik”.¹⁰ Vagy a másik: „A szubjektivizmus, mely a pacta sunt servanda elve alapján a szerződés összes hatásait a szerződő felek belső akaratából származtatja, mely a német közmondást „Des Menschen Wille ist rein Himmelreich” jogi axiómává emeli, e népek (a rómaiaknál és az angoloknál magyarázó betoldás tőlem S. I.) jogában ismeretlen”.¹¹

Van e még a valóságban szabad szerződési akarat, szerződési szabadság, s ha nincs vagy nem is fontos, milyen más tényezők mozgatják a forgalmi életet, milyen más tényezők határozzák meg a szerződés tartalmát? Erre próbálunk a továbbiakban választ keresni, előbb általánosságban, majd a gazdálkodó szervezetek szerződései között vizsgálódva. Mint számos nagy horderejű kérdésre, arra sem lehet határozott igennel, vagy nemmel válaszolni, hogy van e szerződési szabadság, van e szabad szerződési akarat, és mi az akarat jelentősége a polgári jogi ügyletek világában. Még csak azt sem lehet declarálni, hogy egyes szerződés típusokban van szerződési szabadság, és a szerződés a két vagy több fél akarata szerint jön létre, aszerint az akarat szerint, amit kinyilvánítottak, más szerződésekben pedig nem. *Mindenik szerződésben kell hogy legyen valamiféle szerződési akarat.* Az akaratszabadság, a szerződési szabadság azonban nem egyformán érvényesül mindenütt, és a szerződés tartalmának viszonya is különböző a felek akaratához, a különböző szerződésekben.

Kétségtől megállapítható, hogy az állampolgárok egymásközötti szerződéseiben, illetőleg az állampolgároknak személyes szükségleteik kielégítése céljából megkötött szerződéseiben a szerződési szabadság széles körben érvényesül, de mint látni fogjuk, korántsem abszolút értelemben. Az állampolgár dönti el: köt e szerződést, kivel köt

⁸ VÉKÁS Lajos i. m. 100–101. p. Az eredeti munka Jörgensen Vertrag und Recht Köbenhavn, 1968. 44. p.

⁹ EÖRSI Gyula: A skandináv jogról és jogtudományról. Állam- és Jogtudományi Intézet kiadványai, Budapest 1974. 44. p.

¹⁰ SZÁSZY-SWARZ G.: Ujabb magánjogi fejtegetések. Budapest, 285. p.

¹¹ SZÁSZY-SWARZ i. m. 285. p.

szerződést, milyen tárgyra köti azt meg. Szerződési szabadsága annyiban determinált, hogy a munkamegosztáson alapuló társadalomban ahhoz, hogy szükségleteit kielégítthesse, bizonyos szerződések meg kell kötnie. Ezt *általános törvényszerűségnek* tekinthetjük. Annak eldöntése után azonban, hogy a magánszemély kíván-e egy *konkrét szükségletének kielégítése* érdekében szerződést kötni vagy sem, már bejátszanak szerződéses szabadságot korlátozó tényezők. Egyes szükségletek kielégítése végett csak meghatározott gazdálkodó szervezethez fordulhat, mert a gazdálkodó szervezet monopóliumhelyzetben van, vagy az adott környéken, vagy az egész országban. Legfeljebb annyi lehetősége van, hogy ugyanazon vállalat másik boltját keresi fel, ha az egyik kereskedelmi vagy szolgáltató egység áruival, szolgáltatásaival elégedetlen. Ha azonban máshová megy, ott is ugyanazok a feltételek. A *partnerválasztás joga* tehát – az állampolgárnak gazdálkodó szervezetekkel személyes szükségletei kielégítése érdekében kötendő szerződéséinél – *többször csak illúzió*. Na és a szerződés tárgya, tartalma, vajon igazán úgy alakul-e ahogy azt a magánszemély akarja, illetőleg ahogy a két fél szabadon megegyezik. Korántsem így alakul.

Bizonyos esetekben a szerződés tárgyát sem választhatja már meg, legfeljebb általánosságban, mert a mennyiségi, de főként a minőségi mutatók a gazdálkodó szerv által meghatározottak. Példa: Ha valaki manapság betér egy vendéglátóipari vállalat éttermébe, hogy ebédeljen, nem azt eszik amit akar, hanem ami van. Fakult emlékekből, idősebbek elbeszéléseiből tud csak a mai generáció arról, hogy volt idő, amikor a vendéglős (kocsmáros) elkészítette a kedves vendég kedvenc ételét úgy, ahogy azt kívánta. Ma az étlap dönt. Ha rajta van a kedves vendég kedvenc étele, megkaphatja, ha nincs rajta, isten áldja. *A fogyasztás, a fogyasztó ember is manipulált ma már*. A tömegforgalom kedvezőbb lebonyolítása, a gazdálkodó szerv által kialakított standardizálás szolgálatában manipulálják.

Máskor a *teljesítés ideje nem függ akaratától*. Ha valaki nálunk gépkocsit vásárol – ez is szükségletkielégítést szolgál – az eladó monopolszervezet (akinek helytelenül még a használt kocsik forgalmában is monopóliumhelyzetet teremtettek, ahelyett, hogy az egyedi visszaéléseket törekednének leleplezni) egyoldalúan szabja meg a teljesítés idejét. Jó ha legalább azt megtartja. Az *ellenszolgáltatás mértékében* az esetek túlnyomó többségében *megint nincsen alku*. Az árak jó része ugyan hatóságilag megállapított fix ár, vagy től-ig-os ár, de a konkrét árat még itt sem az akaratmegegyezés alakítja ki, hanem a vállalat, amely megszabja a napi, heti, havi árat. A *fizetési feltételek sem képezik* – részletre vétel esetén van ennek jelentősége – megbeszélés, *akaratmegegyezés tárgyát*, adva vannak. A vevő X összeget a szerződéskötéskor lefizet, a vételárhátralékot pedig ugyancsak a vállalat, vagy a hitelt nyújtó szervezet (OTP) által meghatározott részletekben köteles megfizetni. Isten a barátja annak, akivel kivételt tesznek.

A *teljesítés helyét is a vállalat szabja meg*. Ez közszükségleti cikkek esetében általában a vállalat telepe, boltja, raktára. Az eladó legfeljebb arra vállalkozik, hogy megbízás alapján a fuvarozást megszervezze (bútorvásárlás). A felelősség a bútor elveszéséért, megrongálódásáért azonban már nem az övé. Az árunak a raktárból (üzletből) való kiszolgáltatásával az eladó teljesít. Csupán néhány élelmiszerkereskedelmi vállalat ajánlja fel a fogyasztónak, hogy a nála megrendelt árut házhoz szállítja, de az utóbbi időben ezeknek a száma is csökken.

A teljesítés közelebbi módzatai közül a csomagolás adott, függetlenül attól, hogy a dolgot a szomszédba vagy több száz kilométerre kell elvinni. Az áru jórésze egalizált csomagokban van kiszerelve, mérlegelést a vevő nem követelhet.

Az elmondottakból látható, hogy a szerződési szabadság, az állampolgároknak a gazdálkodó szervezetekkel kötött ügyleteiben, minimális, a szerződés tárgya, tartalma pedig a legtöbb esetben egyáltalán nem függ az akaratmegegyezéstől. Az Eörsi által felvázolt kép jelenik meg „Az árucseré azonban akkor is vezethet szerződésre, ha nincs szerződési szabadság, ha az akarat fiktív... feltéve, ha az akaratmegegyezés formája (kiemelés tőlem S. I.) megvan”.¹² A szerződéses szabadság „korlátozása” szükségképpen bekövetkezik a technikai fejlődéssel és – minthogy a szerződési szabadság önmagában sem pozitív, sem negatív érték – önmagában a szerződési szabadság korlátozása nem érdemel sem könnyeket, sem haragot”.¹³

Eörsi sem nyugszik bele természetesen a szerződési szabadság akármi módon korlátozásába, és élénken ostromozza azokat a megoldásokat, amelyeket a *modern kapitalizmus termelt ki*, és amelyekkel szemben a burzsoá jogtudomány humanitárius képviselői is felemelik szavukat. Tiltakozik az „adhéziós”, a „blanketta”, a „diktált” szerződések egyoldalú kikötései, a „dispozitivitással való visszaélés” és a vállalatoknak azon törekvése ellen, hogy „nem állami úton” szabályozzák gazdasági viszonyaikat. Elítéli azt a gyakorlatot, amelynek alapján a „gazdasági hatalmak”, a szerződési szabadságra hivatkozva, éppen a velük szerződő fél szerződési szabadságát szüntetik meg, azt hogy a nagyvállalatok „kvázi- törvényhozói hatalommal” rendelkeznek és azt is, hogy a gazdasági fölényből eredő „jogi fölény” még a perben is kilátástalanná teszi a nagyvállalattal szerződő fél helyzetét, majd megjegyzi „ezeket a formációkat tehát a tömegtermelés, a tömeges ügyletek szükségszerűen hozzák létre, mutatis mutandis létrejöttek szocialista viszonyok között is.”¹⁴ Itt folytatjuk a gondolatmenetet. Ha a szerződéses szabadság korlátozása „mutatis mutandis” megvan a szocializmusban is – most csak az állampolgárok szerződési szabadságáról beszélünk – bizonyára ugyancsak „mutatis mutandis” megvannak a korlátozás eredői is. Egyesek azonosak a kapitalizmusbeliekkel, mások a jelenkori, a létező, a Magyarországon létező, szocialista viszonyokból fakadnak. „Mutatis mutandis” van eset, amikor a korlátozás valóban nem érdemel se könnyet, se haragot, de akad olyan is, ami nemcsak könnyet, de üvöltő sírást, és a változtatás iránti elkeseredett dühöt vált ki, az emberért aggódó tudásban. Esztelenség lenne tiltakozni a standardizálás, a szerződéskötést megkönnyítő blanketták ellen, meg a termelést, az áruforgalmat korszerűsítő monopolhelyzet ellen is, de *mindenbe azért mégsem lehet belenyugodni*. A szocializmusban sem, a szocializmus hívének sem. A technika fejlődése a nagy eredmények mellett mindig nagy veszélyeket is hordozott magában és ez a jövőben is így lesz. A veszélyek egyfelől magából az új technikából (balesetveszély, környezetszennyezés, a munkaerő kiuzsorázása, vagy éppen pocskékolása) vagy annak társadalmi következményeiből (gazdasági erőfölény, monopolhelyzet kihasználása, jogi fölény, egyoldalúan előnyös kikötések, a fogyasztó manipulálása) adódnak. *Mi lett volna az emberiséggel, ha mindenkor mindenki csak az előnyöket látja és nem figyel oda a hátrányokra* is. Mi lesz a

¹² EÖRSI Gyula: Összehasonlító polgári jog. . . 309. p.

¹³ EÖRSI Gyula: Összehasonlító polgári jog. 235. p.

¹⁴ EÖRSI Gyula: Összehasonlító polgári jog. 335–336. p.

szocializmusból, ha a „modern technika” bővületében nem vesszük észre ennek káros természeti, gazdasági társadalmi és ezen belül jogi következményeit. Menlevél ugyan van, de ez is a jelenlegi szocializmusból ered. Abból, hogy a fogyasztó kiszolgálásában a jelenlegi szocialista államok számos területen elmaradnak a fejlett vagy közepesen fejlett kapitalista országoktól, és ez hajlamossá tesz bennünket arra, hogy a még mindig az utolérésért folyó versenyben az *eredményeket imádjuk, bármi módon keletkeznek is azok*. A jelen és a jövő érdekében azonban szót kell emelni mind a technika természeti, mind társadalmi „károkozásai” ellen. Visszatérve a szerződési szabadság korlátozására, könnyet hullatunk és haragszunk az olyan korlátozásra, amely abból ered, hogy mesterségesen teremtetek – államilag – monopolhelyzeteket, amelyek hozzá még a termelési és forgalmi fejlődést sem szolgálják, hogy szűkös a választék – holott lehetne bővebb is –, hogy a vállalatok ahol csak lehet manipulálják a fogyasztót – pusztán saját üzleti érdekeiket, nem egyszer kényelmüket tartva szem előtt –, hogy a fogyasztótól előre elszedik a pénzt bizonytalan időben történő teljesítés ígéréteiben – pusztán állami érdekek miatt –, hogy távoli jövőben valóban szükségszerű helyzetek kialakítása érdekében most korlátozzák bizonyos javak (föld) áruforgalmát, torz fogyasztásra ingerelve a dolgozókat, hogy a jogot a szükséges megkötések érdekében is rosszul használják fel – mert az államapparátus nem ismeri eléggé a jog hatásmechanizmusát –, hogy a behatárolt áraknál is a vállalat diktálja a konkrét árat – s ellene csak a tisztességtelen haszonszerzés esetén, hatósági beavatkozással lehet végső esetben tenni –, mert hiányzik az egészséges verseny, amely nemcsak az árak felferését, hanem azok leszállítását is eredményezhetné –, hogy az áremelések úgyszólván mindig az igényesebb fogyasztó által keresett cikkek érintik –, és az állami ármegállapító szervek nem veszik észre, vagy nem akarják észrevenni, hogy a lakosság minden rétege még mindig pazarlóan fogyasztja az igen alacsony árfekvésű cikkeket (kenyér, péksütemény, liszt) –, tehát ami megjön a réven, elmegy a vámon, hogy módjában áll a vállalatnak, a kereskedőnek, nem egyszer az eladónak is, mesterséges hiányt teremteni és az áron felül csuszópénzt kérni és így tovább. *A szerződési szabadság bizonyos esetekben nagy érték, amire vigyázni kellene*. Nem elegendő azonban ezt deklarálni, hanem tenni kell érte. A gazdasági környezetet kell, egyes esetekben lényegesen megváltoztatni, hogy a fogyasztó válogathasson, vállalatban, termékben, szerződésben, hogy szerződéseinek tartalmához érdekeiből fakadó akarata is hozzájárulhasson, hogy ne legyen nagy manipulátorok egyhangúságba nyomorított cémaszálon rángatott bábja. Hiú ábránd – és fölösleges törekvés – a klasszikus szerződési szabadság helyreállításán fáradozni, de nem Don Qihote-i a buzgalom aziránt, hogy a fogyasztó akarat-szabadsága szélesebb területen érvényesülhessen.

Vannak a technikai haladásnak olyan területei, amelyek a szerződés létrejöttét teljesen új alapokra helyezték, méghozzá tömegesen, és a folyamat tovább terjed. Az automatákra gondolunk, amelyek élelmiszert dobnak ki, ha pénzt dob be a vásárló, a nagyvárosi közforgalmú közlekedési vállalatok kalauz nélküli járműveire gondolunk, amelyekre ha az utas felszáll, szerződés jön létre közte és a személyfuvarozó vállalat között, a parkolóba való beállásra gondolunk, ahol pénzt fizettetnek az úttestért, de a kocsit nem őrzik, az önkiszolgáló boltokra, ahol az áru elvételével jön létre a szerződésnek megfelelő helyzet, a kontaktus létrejöttéhez nem kell semmi akaratnyilatkozat, a pusztán tény létrehozza azt, tartalmának kialakításához pedig semmi köze a szerződő félnek. *Idáig jutva feltesszük a kérdést* – aztán a gazdálkodó szervek egymásközötti szerződéseire is

odapillantva, majd még egyszer feltesszük —, *ha nem érvényesül a felek akarata vagy az egyik fél akarata, mi a biztosíték arra, hogy a szerződés megfelel a benne résztvevők érdekeinek?*

A gazdálkodó szervezetek kapcsolataiban a szerződés jelentősége egyre nő. A gazdasági mechanizmus reformja óta, szerepében két irányban állott be döntőnek is becézhető változás, először hogy a *szerződés többé nem egyszerűen a gazdaságirányítás által lebontott és a vállalatra naturalisan kötelező terv, polgári jogi burka*, hanem „önálló élete” van és a vállalat szerződésállománya, a vállalati tervezés alapjául is szolgálhat. Ennek a *változásnak* másodszor *fontos következményei* vannak magára a *szerződésre nézve is*. Széles körben ismert munkák foglalkoztak a szerződések megváltozott szerepével és a szerződések megváltozásával is. Ennek következtében a részletes elemzést mellőzzük, a figyelmet főleg az utóbbi időkben — mindenekelőtt a polgári törvénykönyv módosításában és a módosítással kapcsolatosan alkotott új jogszabályokban is tükröződő, illetőleg ezek gyakorlati alkalmazása során tapasztalt — újdonságokra fordítva. Szólni kell — érzsünk szerint — a *szerződések funkcióinak a „szerződésre” való hatásairól, a szerződési akarat jelentőségéről, a szerződésfajták szaporodásáról*.

A gazdálkodó szervezetek közötti szerződéseket a tágabb értelemben vett áru-forgalomban betöltött szerepükre tekintettel, két nagy csoportra oszthatjuk. Az első csoportba a *tömegforgalmat* lebonyolító (adásvételi jellegű), a másodikba a fontos *egyedi létesítmények* létrehozására és más nagyjelentőségű szintén *egyedi jellegű, bonyolult, komplett gazdasági tevékenységek* lebonyolítására irányuló (vállalkozási, társasági jellegű) szerződéseket sorolva.

Az *első csoportba tartozó szerződések standardizált tömegtermékek*, újra meg újra megismételt *forgalmának közvetítését szolgálják*. A felek, rendszerint huzamos ideje, állandó kapcsolatban vannak egymással, a kapcsolatokat időszakonként megújító szerződések tárgya, tartalma állandósult. A szolgáltatást fajlagosan (zártfajúan) határozzák meg. Az állandóság lehetővé teszi, hogy a szerződéskötésnél blankettákat használjanak — és tipikus esetekben a balanketta-ajánlat (megrendelés) egyszerű elfogadásával (aláírva visszaküldés) a szerződés létrejön (szállítási szerződés, termékértékesítési szerződés).

A gazdálkodó szervek által kötött, *második csoportba tartozó szerződésekben* ellenben, a felek közötti kapcsolat nem állandó, vagy állandó ugyan, de *minden szerződés más-más objektum, más-más célú létrehozására vonatkozik* (a társasági, a különböző kooperációs megállapodásokra irányuló szerződések résztvevői, a szerződés előkészítése és megkötése során találkoznak először egymással, a beruházók talán évtizedek óta ugyanazokkal a kivitelezőkkel, tervezőkkel állnak kapcsolatban, de minden egyes szerződés más szolgáltatásra irányul).

Ennek következtében a *szerződések tartalma nem állandósult, minden szerződést* — bizonyos constans elemek ellenére — *újra meg újra elő kell készíteni, meg tárgyalni*. A szerződés teljesítése érdekében felhasznált dolgok, tevékenységek ugyan standardizáltak lehetnek (pl. az építőelemek az építési szerződésben, a gépek, gépsorok, a technológiai szerelési szerződésben, bizonyos tevékenységek a tervezési szerződésben), de az eredmény mindig *egyedi produkció*, méghozzá nem is akármilyen tevékenységgel létrehozható eredmény. E szerződéseknek éppen az a jellemző vonása, hogy nagyjelentőségű bonyolult gazdasági tevékenységek fogalmazódnak meg bennük (műszaki, gazdasági, gazdaságossági számítások, licenc, know-how és más gazdasági, műszaki ismeretek átadása stb.). A

változatosság és a bonyolultság lehetetlenné teszi a szerződési feltételek uniformizálását, és a szerződés sem jöhet létre az ajánlat, a megrendelés, a szerződéstervezet egyszerű elfogadásával, visszaigazolásával, aláírva, visszaküldésével. Ezek a szerződések nem tömegszerződések, hanem „egyedi”, „eseti” szerződések, amelyekből — mint később rámutatunk — az „ön szabályozó”, a „törvényen kívüli” szerződések nőhetnek és nőttek is ki”.¹⁵ A szerződéses akaratnyilvánításnak — az *akaratnak* közelebből — *más a szerepe a „standardizált” feltételekkel kötött szerződésekben és más az egyedi, az „ön szabályozó” szerződésekben.* Nem mondhatjuk azonban sarkosan, hogy a standardizált feltételek mellett nincs szerepe a felek, illetőleg valamelyik fél akaratának, az egyedi szerződésekben pedig van. Fele úton az igazság.

A szabványosított feltételekkel kötött szerződéseknek ismét két csoportja van. Az egyik csoporthoz tartozó szerződésekben az *ajánlat* tartalmazza a *standardizált* feltételeket, a másikban az „üzletszabályzat”, az „általános üzleti feltételek” vagy más néven nevezett „szerződésszövegen kívüli” előírások.

A *standardizált feltételek szerepe* — ha azokat „szűzi” állapotukban fogjuk fel — a szerződéskötés megkönnyítése. A tömeg-termékforgalmat, szolgáltatást és biztonságnyújtást lebonyolító vállalat, az általa készített blankettában, vagy általános üzleti feltételekben,¹⁶ maradandó eszközzel hozza tudomására a vele szerződést kötni óhajtó — vagy kényszerülő partnernek, azokat a szerződés tartalmát érintő főbb kikötéseket, amelyek alapján szerződni kíván. Ha ezek közlése blankettában történik — és azt a használója aláírva küldi meg a másik félnek, a blanketta ajánlatnak számít, és egyszerű elfogadó nyilatkozat után, ha az hatályossá válik — a szerződés formailag is a *blanketta szerint* jön létre. *A feleknek azonban módjukban áll egyes kikötéseket elhagyni, mással felcserélni, illetőleg az általános szerződési feltételeket módosítani.* Elméletileg az általános szerződési feltételek írásba foglalt olyan szerződéstervezetet jelentenek, amelyik tárgyalási alapul szolgál és amelyik a szerződés számos lényeges elemét „előregyártva” tartalmazza. A blanketták szokásos tartalma a szolgáltatás meghatározása minőségi mutatókkal, utalás az együttműködési kötelezettségre (esetleg a blankettát kibocsátó konkrét kötelezettségeire is), továbbá a teljesítésre és a szerződésszegésre vonatkozó kikötések. A szerződés lényeges elemei közül rendszerint nem tartalmazzák az általános szerződési feltételek a felek (illetőleg az egyik fél) nevét, a szolgáltatás mennyiségi, választék szerinti meghatározását, a teljesítés idejét, a teljesítés ütemezését. Az előre megírt szövegen kívüli megállapodásban részletezhetik a felek az együttműködés konkrét formáit, az ellenértéket, illetőleg az ellenérték megállapításának módozatait. Ha a blanketta a szerződés megkötését segíti — és nincs más mögöttes célja is —, a felek a blanketta előre írt szövege fölött is alkudozhatnak, és akaratmegegyezésüknek megfelelően állapodnak meg azokban a feltételekben, amelyeket a blanketta nem tartalmaz. Egyszerűbben szólva — a felek módosíthatják az általános feltételeket, és megállapodásuk szerint alakítják az ott nem írt

¹⁵ „A szerződések területén a termelőeszközök fejlődése egyrészt a tömegtermelésre és ezzel a szerződéses feltételek standardizálására vezetett, másrészt ezzel ellentétesen műszakilag és jogilag rendkívül bonyolult nagy és gyakran sokféle szakértelmet igénylő egyedi szerződésekre”. EÖRSI i. m. 232. p. Lásd még VÉKÁS i. m. 94. p.

¹⁶ VÉKÁS rámutat a „blanketta” és az „általános üzleti feltételek” alapján kötött szerződések különbözőségeire, majd azonosságukat is figyelembe véve „szabványosított szerződéseknek” nevezi mind a blanketta, mind az általános üzleti feltételek alapján kötött szerződéseket. VÉKÁS i. m. 95. p.

szerződéselemeket. *Más a helyzet, ha az általános szerződési feltételekkel annak kibocsátója nyomást akar gyakorolni partnerére, egyoldalú előnyök kikötésével, amelyek oly mértékűek is lehetnek, hogy a partner kizorul a piacról, mert azokat nem tudja vállalni.* Az ilyen törekvések elleni védekezés lehetősége már kívül esik a szerződéskötésen, a felek belügyéből közügygé válik, az állam, a jog segítségével – esetleg jogon kívüli eszközökkel is – meggátolja vagy legalábbis megkísérli meggátolni a gazdasági fölényvel való visszaélést. Az erre a célra igénybevehető polgári jogi eszközökről a 3. pontban lesz szó.

A szabványosított szerződések másik csoportja az „*általános üzleti feltételek*”-en alapul. Formailag rendszerint elkülönül a szerződés az „*általános üzleti feltételek*”-et tartalmazó szabályzattól. Az „*általános üzleti feltételek*” az „*üzletszabályzat*” előírásai, *kívülről* válnak a szerződés tartalmává. Az üzletszabályzat kibocsátójával szerződést kötő fél – akár tud azokról, akár nem – alá kell hogy vesse magát az üzleti feltételek rendelkezéseinek. E körben vita, alku módosítás, elhagyás, kicserélés nem lehetséges. Hazánkban az „*általános üzleti feltételek*”-et az „*üzletszabályzat*”-ot a kibocsátó felügyeleti szerve hagyja jóvá. A jóváhagyás állami aktus. Ha nem is válik a jóváhagyással jogszabállyá az üzletszabályzat (mint ahogy nem válik azzá a jóváhagyással a szövetkezeti alapszabály sem), de annyi normatív erőt a jóváhagyás mégis kölcsönöz neki, hogy sem a kibocsátó, sem a vele szerződő fél annak rendelkezéseitől el nem térhet. Ha tehát üzletszabályzat van, hiába való a másik fél kifogása, csak a szabályzatnak megfelelő szerződést lehet kötni. Az *üzletszabályzat mellett valóban nem sok keresnivalója van a felek akaratnyilatkozatának a szerződés létrejötte körül.* Az üzletszabályzat tulajdonosával szerződő fél valójában csak arról dönt (ha a szerződéskötés nem kötelező, mint például a gépjármű és vadász-szavatossági biztosítás esetén), hogy megkötí-e a szerződést vagy sem. Az akaratnak, az akaratnyilatkozatnak az üzletszabályzaton alapuló szerződéseknél úgyszólván csak annyi szerepe van (pl. életbiztosítás), hogy a szolgáltatás és ellenszolgáltatás nagyságrendjét a teljesítés idejét és a módozatait a felek állapítják meg, de az idevonatkozó kérdésekben való megállapodást is behatárolják az „*üzleti feltételek*”.

Mindazonáltal akár az általános standardizált feltételek alkalmazásával, akár az üzletszabályzat alapján létrejött viszony szerződésnek minősül, hiszen további létszakában a megállapodás ugyan olyan utat jár be, mintha „*két vagy több fél joghatásra irányuló egybehangzó akaratnyilatkozata alapján*” (klasszikus formula) keletkezett volna. Az „*egyedi*”, az „*eseti*”, az „*ön szabályozó*”, *nemegyszer „törvényen kívüli” szerződésekben lényegesen nagyobb szerep jut a felek akaratmegegyezésének.*

„A bonyolult egyedi szerződések esetében az „*ön szabályozás*” rendszerint annyira teljes, hogy a diszpozitív törvényi jog szerepe teljesen elhalványul, szinte csak a kogens tilalomfák betartására korlátozódik... a szerződő partnerek csaknem minden esetben kimerítően rendelkeznek jogviszonyuk lehetséges következményeiről.

...A kimerítő, átfogó szabályozást igen gyakran éppen az is indokolja, hogy az ilyen jogviszonyok – szolgáltatásaik összetettsége, a jogok és kötelezettségek szerteágazó volta miatt – nem fekszenek a törvényi típusokba, hanem vegyes vagy éppen atipikus természetűek”. – írja Vékás.¹⁷

¹⁷ VÉKÁS i. m. 94. p.

Az „egyedi”, „eseti” szerződések önszabályozó jellege abból adódik, hogy a szerződést valóban a felek alkotják. Megállapodásuk eredménye úgyszólván a – néha kötetekre rugó – szerződés minden szava. Mellőzik a diszpozitív szabályokat, átlépik a típushatárokat, rendelkeznek a teljesítésről, az együttműködésről, a szerződésszegés következményeiről, nem egyszer a viták sajátos elintézési módjáról is. Vékás ad magyarázatot általánosságban arra, hogy miért lehet ez így.

... „az önszabályozó szerződéseknel az esetek legnagyobb részében – mind a gazdasági erő, mind a jogász felkészültség szempontjából – elvileg kiegyensúlyozott azonos, vagy hasonló lehetőségekkel rendelkező partnerek állnak szemben egymással”.¹⁸ A hazai tapasztalatok is erre utalnak, mégis a Vékás-féle általában helyes ténymegállapításhoz két kis korrekciót kell tenni. Első korrekció: a hazai beruházásokra irányuló „egyedi” szerződésekben, jól lehet gazdaságilag és jogi felkészültség szempontjából is azonos, vagy hasonló erejű felek állnak egymással szemben, mégsem mindig egyenlő partnerek, a beruházási javak, kapacitás ijesztő hiánya miatt. Az építőanyagipar és kereskedelem, a beruházási javak szükségessége, a kivitelező, a kapacitás hiánya miatt kerekedik még ezekben a szerződésekben is felül, és a beruházó nem tehet mást, mint alkalmazkodik hozzájuk. Második korrekció: lehet, hogy az „egyedi” szerződés két vagy több azonos erejű résztvevője nem tud egymásfőle kerülni, tehát kapcsolatuk korrekt, ámde a szerződés eredményét számos esetben náluk gazdaságilag gyengébb elemek (pl. költségvetési szervek, magánszemélyek) veszik használatba (az egyetem a tőle független beruházó és a kivitelező közötti szerződés alapján létesített épületet, az állampolgár hosszú idegőrlő és életkurtító várakozás, valamint jelentős anyagi áldozatvállalás után a lakást). A nagyvállalatok egymással szembeni korrektsége nem egyszer odáig megy (fajul), hogy a fogyasztóval, a felhasználóval szemben tömörülnek érdekszövetségbe.¹⁹

Ezt a harmadik személy terhére történő „korrektséget” aligha „díjazhatja” a jog. A problémákra még visszatérünk. A szerződést a klasszikus kapitalizmusban az avatta az áruforgalom jogi arzenáljának fő fegyvernemévé, hogy létrejöttéhez két vagy több jogilag szabad, gazdaságilag egymástól független, csak a munkamegosztás miatt egymásra tált árutermelő (árutermelő-fogyasztó) szuverénül kialakított akaratmegegyezése volt szükséges. A szabadon szerződő felek jognyilatkozataikkal saját érdekeik szolgálatát tűzték ki célul. Ha kockáztattak, ennek többnyire tudatában voltak, s a nagyobb falat reményében időlegesen áldozatokat is hoztak. A felek egyenlő lehetőségei kizárták, hogy a szerződéssel egyik a másik fölé kerekedjék. Az akaratmegegyezés volt a biztosítéka annak, hogy a szerződésben az alányok és hátrányok egyformák legyenek mindkét fél oldalán. Az akarat, a megegyezés szerepe, az eddig bemutatott úton elhalványult, majd szükségtelenné vált a szerződés létrejöttében. Az akarat szerepe ugyan nem szűnt meg teljesen, de korántsem uralkodik úgy a kötelem fölött, mint régebben. A felek több esetben sem a gazdasági erő, sem a jogi felkészültség területén nem egyenrangúak. Ilyen körülmények között éppen a szerződési szabadság, a szerződési akarat vezetne arra, hogy az erősebb lenyűgözze a gyengébbet, egészen odáig, hogy azt a piacról kiszorítsa. A világ sokat

¹⁸ VÉKÁS i. m. 94. p.

¹⁹ Az ilyen jellegű összefogásra nézve lásd SÁRÁNDI: A magyar polgári jog alapelvei. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Acta Tomus XIX–XX, Budapest, 1977. 38–43. p.

változott. Bár a kapitalizmusban nem szűnt meg a hasonló tevékenységet folytató vállalatok közötti verseny, a vállalati struktúra úgy alakult, a körülmények oda változtak, hogy nem annyira a versenytárs legyűrése lett a cél – azzal meg lehet egyezni – hanem a fogyasztóval vagy a gyengébb pozícióban levő szállítóval kötött, egyoldalú előnyöket tartalmazó szerződések útján kísérlik meg, az erre képes gazdálkodó szervezetek, a gazdasági életben való előnyszerzést. Ha a szerződés, amelyben csak az egyik fél akarata érvényesül – szóban, írásban előregyártott blankettákban általános üzleti feltételekben automatába táplálva vagy a gazdasági nehézségek dudvatermő talaján nőtt egyéb torzulatokban manifesztálódva – nem alkalmas arra, hogy megtartsa minden életképes alakulatot a piacon, hogy védelmezze a fogyasztót, óvja a lehetséges, ámde gyengébb felet a másiktól, az erősebbtől, hatalmasabbtól, az államnak és a jognak kell behatolnia a felek magánvilágába. Önmaga és a másik fél ellen védve mindkét vagy csak az egyik szerződő felet. Minthogy – az elmondottakból világosan kitűnt – a kifogásolt jelenségek mutatis mutandis a szocialista viszonyok között is előfordulnak, s elharapódzásuk sem az egyén, sem a társadalom számára nem kívánatos, arra keressük a választ, miféle jogi eszközökkel lehet a mai szerződést olyan intézménynek megtartani, amelyben a felek egyenrangúak, s amely mindkét fél érdekeit egyformán szolgálja.

Nem vitás, a szerződési akarat szabadság általában nem alkalmas mód erre (ez nem jelenti azt, hogy nincs jelentősége, és ahol még érdemben funkcionálhat, ne tartsuk meg, sőt ne erősítsük, szélesítsük), mert számos szerződés létrejöttében nincsen szerepe, ahol meg lehet, éppen az ellenkező hatást válthatja ki – az egyik fél akaratának a másikra kényszerítésével –, mint amire eredetileg kitalálták.

Ez a helyzet új feladat elé állítja a bírót, a jogalkotót és a jogtudományt is. A bírónak most már nem annyira azt kell vizsgálni – bár azt abszolút értelemben soha nem mellőzheti –, hogy a szerződés megfelel-e a felek akaratának, hanem azt, hogy a szerződés *igazságos-e*. A jogalkotó akkor végzi jól a munkáját, ha nemcsak az akaratlan szerződés ellen nyújt védelmet, a klasszikus érvénytelenségi okok keretei között, hanem egyfelől azok szaporításával, másfelől egyéb jogi eszközökkel (pl. gazdasági bírság) az egyes szerződések tartalmának pozitív meghatározásával, illetőleg újabb tilalomfák állításával *igazságos* szerződések létesítését mozdítja elő. A jogtudománynak meg kell próbálnia a régi eszköztár „renoválását”, hogy a hagyományos eszközök is sorompóba állíthatók legyenek új célok érdekében, meg kutatnia kell az új módszereket is, amelyek a szerződés igazságosságát biztosíthatják. A szerződés igazságosságának gondolata a burzsoá jogtudományban merült fel először. Nézetem szerint azonban ez olyan eszme, amelyet a szocialista jog is hasznosíthat. A szerződés igazságossága a jogviszonyban levő felek érdekeit egyformán előmozdítja – bármilyen módon is keletkezzék az olyan helyzet, amely a szerződés jogkövetkezményeit vonja maga után –. Az *igazságosság kritériuma az egyforma érdekszolgálat*. Az igazságosság a felek egymás közötti viszonyában követelmény a szerződéssel szemben. A szocializmus azonban nem elégedhet meg e követelmény érvényesülésével. Ezért az igazságosság mint a szerződéssel szemben támasztott követelmény mellé, még fel kell venni egy másik követelményt is a *társadalmi hasznosság* követelményét. Ezt a követelményt azonban elsősorban vagy egyáltalán csak a gazdálkodó szervezetek egymásközötti viszonyában kell felállítani. Az állampolgároktól legfeljebb annyi várható el, hogy a tiltó parancsokat meg ne szegjék, azt, hogy minden szerződésüknél annak társadalmi hasznosságára gondoljanak, képtelenség és szükségtelen,

ellenőrizhetetlen, fölösleges követelmény lenne. A szocialista gazdálkodó szervezetektől azonban joggal várható el a társadalmi szükségletek iránti figyelem. Az építőanyagipari vállalatnál pl. méltán elvárható, hogy a szerződések megkötése előtt tájékozódják megrendelőinél, miféle célokat szolgál a lekötni kívánt építőanyag, készletfelhalmozást, vagy valóságos szükségletkielégítést. E tájékozódás alapján a megrendeléseket osztályozhatja, előbbre sorolva a valóságos szükségletek kielégítését szolgáló megrendeléseket, mint a készletfelhalmozás céljából feladottakat. Mivel azonban az anyagellátóipari vállalat nem ellenőre megrendelőinek, ez a követelmény csak intenzív együttműködés mellett valósulhat meg, ha a megrendelők is „őszinték” a szállítóval szemben. Ez a megoldás, ha nehezebb is, jobb eredményre vezethet, mint a mostani, amely a bíróságra hárít elosztási funkciókat. A vállalatnak a Ptk 206. § (1.) bek. alapján meg is van erre a lehetősége. A polgári (gazdasági) perben eljáró bíróság vizsgálhatja a szerződés társadalmi hasznosságát és konstatálhatja, hogy a szerződés a Ptk 200. § (2.) bekezdése értelmében nyilvánvalóan a társadalom érdekeibe ütközik, ezért semmis, hogy a vállalat azért nem kötött szerződést, mert annak létrejötte nyilvánvalóan népgazdasági érdekbe ütköznék, vagy hogy a felek nem tartották meg a Ptk 4. § (1–3.) bekezdésében írt parancsokat, vagy megszegték a 4. § (2.) bekezdésében foglalt tiltó szabályt, illetőleg nem tanúsítottak a Ptk 205. § (3.) bekezdésében, illetőleg a 277. § (2.) bekezdésében foglalt szabálynak megfelelő magatartást.

A szerződés igazságossága és a szerződés társadalmi hasznossága az a két sarkpont, amelyek biztosíthatják, hogy a szerződés megfelelően töltse be funkcióját.

A bíróságokon kívül a felügyeleti szerveknek is nagyobb gondot kell fordítani a felügyeletük alá tartozó vállalatok szerződéseire. A múltban – amikor néhány blanketta tartalma jogszabályi előírás folytán kötelezően a szerződés tartalmává vált – nem egyszer tapasztalhattuk, hogy a felügyeleti szerv az általa jóváhagyott blanketták, szerződési alapfeltételek, egyoldalúan előnyös kikötéseit vagy egyoldalúan hátrányos feltételeit szemrebbenés nélkül tudomásul vette, aminek oka vagy a *hozzá nem értés*, vagy a minisztériumoknál akkor élénken élő *konszern szemlélet volt*. Mindkettő végzetes hiba. Utóbbit most is tetten érhetjük néha. Ideje lenne az *ágazati és felügyeleti szemléletet népgazdasági szemlélettel* felváltani. A felügyeleti szervnek kismillió eszköz áll rendelkezésére ahhoz, hogy *igazságos és társadalmilag* hasznos szerződések kezdeményezésére szorítsa az alája tartozó gazdálkodó szervezeteket. Az ilyen törekvés párosulva a fogyasztóvédelemmel, megfelelő eredménnyel járhat.

3. Ami a polgári jogot illeti, akár a kódex, akár más jogszabályok szintjén, eddig is sokat tett a szerződés megváltozott helyzetének megfelelő rendelkezések kidolgozására. Az eszközök egyrészt arra valók, hogy a szerződés *megkötése előtt*, illetőleg a *szerződéskötési folyamat során*, másrészt a *szerződéskötés utáni helyzetben* igyekezzenek biztosítani az *igazságos és társadalmilag hasznos* szerződést. Idevágó instrumentumok:

a) a szerződéskötési kötelezettség elrendeltetésének kimondása a szerződések általános szabályai körében;

b) az együttműködési kötelezettség általánossá tétele;

c) a szerződés tartalmának jogszabályi meghatározása;

d) a szerződés minimális tartalmának meghatározása a fogyasztó, illetőleg a gazdaságilag gyengébb fél érdekében;

e) a diszpozitív szabályok félretételének korlátozása;

f) az általános szerződési feltételek megtámadásának lehetővé tétele;
 g) annak az esetkörnek a bővítése, amelyben a bíróság megállapíthatja a szerződés tartalmát, módosíthatja, hatályában fenntarthatja a szerződést;

h) az érvénytelenség eseteinek bővítése;

i) az érvénytelenség orvoslásának és a részleges érvénytelenségnek új szabályozása.

A szerződéskötési kötelezettség elrendelésének két indoka van.

Az általánosabb indok, a legtágabb értelemben felfogott fogyasztóvédelem fokozása. Érdekes jelenség figyelhető meg a verseny területén a szocialista viszonyok között. *A vállalatok nem a versenytársakkal, értsd a hasonló profilú vállalatársaikkal versenyeznek, hanem a fogyasztókkal, illetőleg a kisebb gazdasági erejű, vagy egyébként a gazdaságban hátrányosabb helyzetben levő gazdasági szervezetekkel szembeni egyoldalú kikötésekkel igyekeznek előnyhöz jutni.* Verseny tehát van, de deformálódott verseny.

A másik indok bizonyos — elsősorban a beruházási javak szűkössége.

A torz verseny elleni védekezés — indokoltá teszi a szerződéskötési kötelezettséget. Ezzel lehet ugyanis megakadályozni, hogy a monopolhelyzetben, vagy egyébként gazdasági erőfölényben levő vállalat kizárja a piacról, vagy ott hátrányos helyzetbe hozza a véleménye szerint „renitens” fogyasztót vagy szállítót.

A jogalkotás helyesen ismerte fel, hogy nem a *szerződésbeli* (tehát nem abból, hogy szállító-e vagy megrendelő-e a vállalat), hanem a *gazdasági pozícióból* ered a másik fél kizorítására vagy hátrányba hozására a lehetőség. Ennek megfelelően a tipikusból kiindulva az ipari termékek piacán a *szállítót*, a mezőgazdasági tömegtermékek piacán pedig a *megrendelőt* kötelezi szerződéskötésre, illetőleg a termelő által felkínált teljes mennyiség átvételére.

Bizonyos javak szűkössége miatt is szerződéskötési kötelezettséget kell elrendelni, mert csak így remélhető, hogy egyes, a vállalat főtevékenysége körébe eső termékeket az elő is állítson, köztük olyanokat is, amelyek termelése nem gazdaságos (erre sem lenne szükség, ha az ár- és jövedelempolitika szilárdabb tudományos alapon nyugodna), illetőleg hogy bizonyos termékekből elsősorban oda jusson, ahol azokra a társadalomnak nagyobb szüksége van, mint másutt (beruházási eszközök), s végezetül hogy egyes fogyasztók minden esetben hozzájussanak a szükségleteik kielégítéséhez elengedhetetlen termékekhez (fegyveres testületek). A részletes szabályokat a Ptk-ban a következő rendelkezések tartalmazzák: „Jogszabály a szerződés kötését kötelezővé teheti” Ptk 198. § (2.) bek. „Szolgáltatásra irányuló kötelezettség és jogosultság jogszabályból vagy hatósági rendelkezésből szerződéskötés nélkül is keletkezhet”. (Ritka eset) Ptk 198. § (3.) bek. „Jogszabály előszerződés kötését kötelezővé teheti” (Ptk 208. § (2.) bek.) A tárgyalásokat végsőkéig elhúzni, a szerződéskötést megghiúsítani, az ajánlattételtől eltérő nyilatkozatok és válaszok áradatával sem lehet. „Ha a szerződéskötési kötelezettség esetében a szerződési nyilatkozatok eltérnek egymástól, a felek kötelesek álláspontjuk egyeztetését megkísérelni” Ptk 205. § (4.) bek. A szerződéskötési kötelezettség körében, ha a felek nem állapodnak meg egymással, a szerződést a bíróság is létrehozhatja és tartalmát megállapíthatja” Ptk 206. § (1.) bek., a nem lényeges hiányokat pótolhatja Ptk 206. § (4.) bek., előszerződést és az előszerződés alapján szerződést is létrehozhat Ptk 208. § (3.) bek., (4.) bek. Felhatalmazza a jogszabály a bíróságot arra is (Ptk 239. § (3.) bek.), hogy a gazdálkodó szervezetek érvénytelen szerződésének elbírálása során a szerződés tartalmát megállapítsa, illetőleg szerződést hozzon létre a felek között.

Végezetül: „Gazdálkodó szervezetek között a huzamosabb ideje fennálló, termelési, együttműködési és kereskedelmi kapcsolatok megszakítása esetén – ha jogszabály eltérően nem rendelkezik – a bíróság a népgazdasági érdekek és a felek méltányos érdekeinek figyelembevételével, a szerződést meghatározott időre létrehozhatja (Ptk 206. § (3.) bek.). A gyakorlatban a megállapodás hiányában a bíróság csak a megrendelő kívánságára hozhat létre szerződést – a szállító tehát nem tukmálhatja rá silány, használhatatlan, vagy a szükségletek figyelembevételével nélkül legyártott termékeit potenciális megrendelőire. A huzamos kapcsolatok megszakítása is csak akkor vezethetett eddig bírói szerződésalkotásra, ha azt a megrendelő kérte. A Ptk 206. § (3.) bekezdés és a gazdálkodó szervezetek szerződéseinek részletes szabályait tartalmazó jogszabályok, most nem tartalmaznak ilyen megszorítást. Valószínű, hogy a tartós kapcsolat megszakítása, ha annak tárgya valamely ipari termék szolgáltatása, a megrendelő, ha mezőgazdasági termék, a szállító kívánságára ad okot majd a gyakorlatban a szerződés létrehozására. A szállítási szerződések körében a jogszabály széles körben jogosít fel bírói beavatkozásra, pl. a részteljesítések mennyiségét a bíróság meghatározhatja, ha a felek erről nem rendelkeztek, vagy a rendelkezés nem egyértelmű (Ptk 380. §). A módosított Ptk több helyen is kimondja az *együttműködési kötelezettséget*, a 4. § (3.) bekezdésében általánosságban a 205. § (3.) bekezdésében a szerződés megkötése, majd a 277. § (3.) bekezdésében a teljesítés körében. *A rendeltetésszerű- és jóhiszemű joggyakorlás és kötelezettségteljesítés egyik követelménye az együttműködés, azokban a viszonyokban, ahol erre szükség van.* A szerződéses viszonyok ilyenek. Az együttműködési kötelezettségnek a szerződés általános szabályai közé való felvétele után nincs szükség arra, hogy akármelyik szerződéstípusnál ezt újra megemlítsék. Minden szerződésre áll ez a szabály. Mindazonáltal senki előtt sem vitás, hogy jelentősége elsősorban a huzamos kapcsolatokat kiépítő szerződések körében lesz. Ide kívánczik egy megjegyzés a gyakorlat számára is. Gyakran előfordult, hogy az általános szerződési feltételekben is – amelyek, mint ismeretes, elfogadásuk esetén a szerződéssé lettek – a felek illetőleg a blanketta kibocsátója megismételte az együttműködésről szóló törvényi rendelkezéseket, de semmi többet nem mondtak az együttműködés területeiről és közelebbi módozatairól. Eddig sem volt ez helyénvaló. Ezután méginkább fölösleges az általános szabály megismétlése. Ehelyett az együttműködés konkrét formáit kell a szerződésben megfogalmazni.

Világjelenség a szerződés megváltozott helyzetében, hogy *növekszik a kogencia*, azaz azoknak a szabályoknak a köre, amelyek automatikusan tartalmává válnak a szerződésnek. A kogencia is az egyenlőtlen, az igazságtalan, a társadalmilag haszontalan tartalmú szerződések elleni szer. Tallózva a Ptk-ban a szerződés általános szabályai között megjeljük a felhatalmazást a *szerződés kötelező tartalmának* megállapítására, „Jogszabály meghatározhatja a szerződés egyes tartalmi elemeit és kimondhatja, hogy ezek a szerződésnek akkor is részei, ha a felek eltérően rendelkeznek” (Ptk 226. § (1.) bek.). Jogszabály azonban a hatályba lépése előtt megkötött szerződések tartalmát csak kivételesen változtathatja meg (a felek megállapodásának tiszteletbentartása). Ebben az esetben nem kell az eredeti tartalommal – amelyet a később hozott jogszabály deformál – feltétlenül fenntartani a szerződést, azt a fél kérelmére a bíróság módosíthatja, és az elállás is megengedett (Ptk 226. § (2.) bek.). Ez az elállás időközbeni hatósági árváltozásokkor is megilleti a feleket (Ptk 226. § (4.) bek.). A szerződés kötelező tartalmára vonatkozó rendelkezéseket főként az egyes szerződések (típusok) szabályai tartalmazzák,

de jut belőlük a kötelmi jog általános részébe is. Ilyenek: a Ptk-nak a kötbér kikötésre kötelezést előíró 246. § (4.) bek., a felelősség kizárásának tilalmát kimondó már idézett (1. pont) 314. § (2.) bek., illetőleg a 318. § (2–3.) bek. szabályai. A gazdálkodó szervezetek szerződéseinek tartalmát nagyjából jogszabály állapítja meg kötelező erővel. „A szállítási szerződésre vonatkozó rendelkezésektől a felek csak annyiban térhetnek el, amennyiben azt jogszabály kifejezetten megengedi (Ptk 386. § (1.) bek.). Ugyanezt mondja ki a 410. § arra az esetre, ha a vállalkozási szerződés alanyai gazdálkodó szervezetek.

A kogencia előretörése az egyes szerződések szabályaiban különböző módon tükröződik.

a) a jogszabály úgyszólván a szerződés egész – normatív meghatározó – tartalmát kötelezően megállapítja;

b) a jogszabály – a gazdaságilag gyengébb fél védelmében – megállapítja a szerződés minimális tartalmát;

c) a diszpozitív szabálytól való eltérést, bár nem kötelező, de a felek és a bíróság által megszívlelendő, különös feltételekhez köti.

Jogszabály határozza meg kötelező erővel a szállítási szerződések, a közszolgáltatási szerződések és a gazdálkodó szervezetek által kötött vállalkozási típusú szerződések normatív meghatározható tartalmát.

Jogszabály a gazdálkodó szerv *magatartásminimumát* szabja meg, kötelező erővel az utazási szerződésben. (Az 1/1978. (III. 1.) MT sz. rendelet). A felhívott rendelkezés szerint az utazási szerződés szabályaitól az utazási iroda, csak az utas javára térhet el. Többet nyújthat, gondosabban járhat el, nagyobb felelősséget vállalhat, de a jogszabályban meghatározottnál kevesebbet nem.²⁰

A kogens és a diszpozitív szabályok közé szinte észrevétlenül – ám aligha véletlenül – ékelődtek be a *félkogens* vagy *erős diszpozitív* szabályok. A diszpozitivitás eredetileg annyit jelentett, hogy a felek szerződéssel, az ilyen rendelkezéstől minden további nélkül eltérhettek, ha érdekeik úgy kívánták. A diszpozitív szabályt a jog a *tipikusra tekintettel* hozta létre, optimális megoldásként kínálva a feleknek jogviszonyuk rendezésére. Amikor még gyakorlatilag minden áruszerződésben egyenlő helyzetű árutulajdonosok vettek részt, a diszpozitív szabályok virágkorukat élték, s a felek valóban csak akkor tértek el tőlük, ha viszonyuk igen elütött a tipikustól. A diszpozitív szabály mellőzése, a szerződésben más megállapodással való pótlása, a felek mindenikének érdekeit kielégítette. Ezt is szándékolták a felek; így többszámban. No persze némi turpisságtól egyik fél sem riadt vissza.

Mióta azonban a világ odajutott, hogy a gazdasági életben kapcsolatba kerültek egymással a nagyok és a kicsik, az erősek és a gyengék, a jogilag felkészültek és a tudatlanok, a nagyok, az erősek, a jogilag felkészültek hamarosan rájöttek arra, hogy a diszpozitív szabály mellőzése új versenyeszköz.

„A diszpozitív előírások általános félretétele az egyoldalúan kidolgozott üzleti feltételekben ezért semmiképpen sem felel meg a diszpozitivitás céljainak, s az általános feltételekben alkotott „jog” a legkevésbé sem fejezi ki az egyes szerződéstípusok mögötti

²⁰ SÁRÁNDI i. m. 35–37. p.

törvényhozói akaratot”.²¹ A diszpozitív szabályoknak fontos szerepe van a gazdasági-üzleti célok jogi megvalósításában, az érdekmérlegelésben és kockázatelosztásban.

A kifinomult jogalkotási technika most is megtalálta a – nézetem szerint – megfelelő megoldást. A diszpozitív szabályoktól való eltérésnek két esetét fogalmazta meg a Ptk is, no nem elvileg, de aki olvasni tud, érti. *Általános tétel: a diszpozitív szabályok mellőzhetők.* Különös tételek: *vannak diszpozitív szabályok, amelyeket minden további nélkül mellőzni lehet.* Vannak azonban olyanok is, amelyeket a törvényalkotó szándéka szerint – és jó, ha erre a gyakorlat is felfigyel – csak *különleges feltételek fennforgása esetén lehet mellőzni.* A jogalkotó szemmel láthatóan a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés megakadályozása céljából teremtett ilyen, az egyes szerződéstípusokban előforduló szabályokat. A jogtechnikai fordulat: a diszpozitív szabálytól el lehet térni „különösen ha” főmúlában fejeződik ki. A diszpozitív szabálytól eltérni kívánó félnek – a perben – nem csak azt kell igazolnia, hogy a másik féllel „megegyezett” az eltérésben, hanem azt is, hogy a „különösen ha” tényállás is megvalósult. Példa: A mezőgazdasági termékértékesítési szerződés részletes szabályait tartalmazó 14/1978. (III. 1.) MT sz. rendelet szerint, ha a termelő gazdálkodó szervezet, a teljesítés helye a termelő telephelye.²² A teljesítés helyéről szóló szabály diszpozitív, de fogalmazásából kitűnik, hogy a törvényalkotó érvényesülését kívánatosabbnak tartja a szokásosnál, azaz azt akarja, hogy a felek még „közös megállapodással” se igen térjenek el a jogszabályban foglalt megoldástól. Erre utal a szóban forgó kormányrendelet 6. §-ának második mondata. „Eltérő megállapodásnak *különösen* akkor van helye, *ha* a minősítést csak a megrendelő telepén rendelkezésre álló műszerekkel lehet elvégezni.”

Már többször is szó esett a *blankettákról*. A tömegtermelés szülte *tömegforgalom standardizált szerződése*i ezek. Vékás mutat rá, hogy „a standardizált szerződések alapvető veszélye a gazdaságilag gyengébb, a jogilag tájékozatlan fél helyzetének kihasználása”.²³ A blanketták egyoldalúan előnyös kikötései – mindenütt ahol azok megjelentek – élénk tiltakozást váltottak ki.²⁴ Csak a szocialista civilisztika maradt néma hosszú ideig. Meg volt ennek is az oka. Amíg hittünk, vagy hinni kellett a szocialista állam *paternikus* jellegében, fel sem merült az a gondolat, hogy a szocialista nagyvállalatok blankettái – amelyeket azok felügyeleti szervei hagytak jóvá – nem a legoptimálisabb megoldást tartalmazzák. Csak miután az áhítat helyét az ésszerűség foglalta el (nem ment könnyen)²⁵ kezdte észrevenni a civilisztikai tudomány, hogy nem mind arany, ami „államilag” fénylik. Megkezdődött a harc a *blanketták* ellen. A blanketták akkori tartalma és kötelező volta miatt ez még akkor is értelmes harc volt, ha *általában* a blankettát vették célba az ütegek. Nem ismertük azonban fel akkor még azt, hogy lehet jó blanketta és van rossz blanketta. A formában kerestük a hibát és nem a mögötte meghúzódó körülményekben. A polgári törvénykönyv módosításának idejére azonban már világossá

²¹ VÉKÁS i. m. 97. p.

²² A rendelkezés indokait lásd SÁRÁNDI: A mezőgazdasági termékértékesítési szerződés. Jogtudományi Közlöny, Budapest, 1978. 11. sz. 661–672. p.

²³ VÉKÁS i. m. 94. p.

²⁴ VÉKÁS tengeri irodalmat idéz, idézett munkájának 95. oldalán található 72. sz. jegyzetben.

²⁵ Betiltott előadások, meg nem jelenhető irományok, rég letűnt vezetők fenyegetései a mérföldkövek ezen az úton.

vált, hogy az általános szerződési feltételeket használó jogi személyek a blankettát arra is felhasználhatják, hogy egyoldalú előnyöket kössenek ki a maguk számára, de szándékuk lehet a blankettával tisztességes is. A Ptk 209. §-a ezért rendelkezik úgy, hogy „ha a jogi személy szerződéskötéskor olyan egyoldalúan meghatározott szerződési feltételeket használ, *amelyek részére indokolatlan egyoldalú előnyt biztosítanak*, a sérelmes kikötést a külön jogszabályban meghatározott állami vagy társadalmi szerv a bíróság előtt megtámadhatja”. Az egyoldalú előnyt biztosító feltételek alapján szerződő fél is megtámadhatja a szerződést (Ptk 209. § (3.) bek.). A *blanketta* sikeres megtámadása esetén „a bíróság a sérelmes kikötés érvénytelenségét – mindenkre kiterjedő hatállyal – megállapítja. Ha a sérelmet szenvedő fél támadása alapos, az ítélet hatálya csak reá terjed ki”. (Ptk 209. § (2.) bek., illetőleg (3.) bek.) Jó szabály, ha élnek is vele, sok probléma megoldódik.

A Ptk 209. §-a azonban csak az általános szerződési feltételek megtámadását teszi lehetővé. Nem szól az „üzletszabályzatok” megtámadásának lehetőségéről. Ideje lenne itt is körülnézni. Az üzletszabályzatok kibocsátói közül egyesek túllőnek a célon. Példa: Az Állami Biztosító a kötelező gépjárműbiztosítási díj késedelmes lerovása esetén valósággal sarcot szed. Egy 230 Ft-os biztosítási díj elkésztett befizetése esetén, a gépkocsi-tulajdonosnak 200 Ft pótdíjat kell fizetni. El lehet ezt viselni? Csaknem 100%-os – mit tudom én micsodával – kell megváltani a késedelmet, függetlenül attól, hogy az felróható-e vagy sem. Elgondolkoztató téma, nem kellene-e az üzleti feltételek bíróság előtti megtámadását is lehetővé tenni? Nem lenne-e megfontolandó ezekben az ügyekben eljáró bíróság összetételét úgy megállapítani, hogy a szakszerűség maximálisan érvényesülhessen?

Ezidáig a szerződéskötést megelőző állapotokra vonatkozó korszerű rendelkezésekkel, illetőleg kívánalmakkal foglalkoztunk, a következőkben arról lesz szó, hogy a szerződéskötés után hogyan segíti a polgári jog a szerződés *igazságosságának és társadalmi hasznosságának* érvényesülését. A népgazdasági szerződésekben a szolgáltatás tárgya, jelentős áru mennyiség, szolgáltatás, vagy valamely objektum létrehozása. Ma a megrendelő, ha még oly pontosan méri is fel a szükségleteket a hosszabb távra szóló szerződés létszaka alatt – márpedig a gazdálkodó szervek közötti szerződések nagyobbrészt ilyenek – a szükségletek változhatnak, meg is szűnhetnek. A szerződés eredeti tartalommal való fenntartása valamelyik fél számára jelentős hátrányt jelenthet. A modern jog éppen ezért *nem ragaszkodik* a „*pacta sunt servanda*” elvéhez mereven. A szerződést megváltoztatni kívánó, vagy attól szabadulni akaró félnek két megoldást kínált a jog. Egyfelől a szerződés bírói úton való módosítását, megszüntetését, felbontását, másfelől a teljesítés megkezdése előtti elállást. A bírói úton való módosítás minden népgazdasági szerződésben lehetséges. Különleges esete a szerződéskötési kötelezettség alapján kötött szerződés módosítása. A különösség abban van, hogy a bíróság a szerződést nemcsak a felek érdekében módosíthatja a bírói szerződés módosítás *általános szabályai szerint* (Ptk 241. §), hanem *népgazdasági érdekből* is. Mi több a bíróság nemcsak módosíthatja, megszüntetheti, felbonthatja a szerződést, hanem hatályban is tarthatja. „A szerződéskötési kötelezettség körében a bíróság a szerződést népgazdasági érdekből is módosíthatja, megszüntetheti, felbonthatja, vagy hatályában fenntarthatja” (Ptk 206. § (2.) bek.). A bírói beavatkozást ezúttal az indokolja, hogy csak a *társadalmilag hasznos* szerződések maradjanak meg, azok viszont, megmaradjanak. Akár van szerződéskötési kötelezettség, akár nincs, a *megrendelő* bármikor elállhat a szállítási és vállalkozási szerződéstől (Ptk 381. § (1.) bek., 395. § (1.)

bek.) a szállító, illetőleg a vállalkozó kárának megtérítése mellett. *Az érvénytelenség, jogkövetkezményei is sajátosak.* Eörsi Gyula találó hasonlatával²⁶ szólva az érvénytelen szerződés *beteg szerződés*. A betegség azonban vagy halálos, vagy gyógyítható. Ha halálos, nincs mit kezdeni. A szerződést fel kell számolni és — amennyire lehet — a szerződéskötés előtti állapotot kell helyreállítani. *Ha a betegség gyógyítható, a beteget meg kell menteni.* Ezt a megoldást a jogtudomány már régóta sürgette, egyes szerződésekben a jogalkotás így is járt el, de a Ptk legutóbbi módosításáig, az általános szabály szerint az érvénytelenségi ok a szerződés megdőlését vonta maga után. A módosítás eredményét a Ptk 237. §-ának (2.) bekezdése tartalmazza. A főszabály továbbra is az, hogy érvénytelenség esetén a szerződéskötés előtti állapotot kell visszaállítani (Ptk 237. § (1.) bek.). De nem feltétlenül ez az eljárás. „Az érvénytelen szerződést érvényessé lehet nyilvánítani, ha az érvénytelenség oka — így különösen az uzsorás szerződés esetén a felek szolgáltatásainak feltűnő aránytalansága, illetőleg a jogi személy részére biztosított indokolatlan egyoldalú előny esetén, az aránytalan előny kiküszöbölésével — megszüntethető”. (Ptk 237. § (2.) bek., második mondat).

A *részleges érvénytelenség* esetén továbbra is az a főszabály, hogy ha a szerződés valamelyik részében érvénytelen (részleges érvénytelenség), az egész szerződés megdől. Kivétel a gazdálkodó szervezetek szerződéseinek részleges érvénytelensége. „Ha gazdálkodó szervezetek egymásközötti szerződése részben érvénytelen, az érvénytelenség jogkövetkezményei csupán az érvénytelen kikötésre vonatkozóan állnak be; a bíróság azonban az egész szerződést érvénytelenné nyilváníthatja”. (Ptk 239. § (2.) bek.). Amint a törvényszövegből megfigyelhető, a szerződés valamelyik részének érvénytelensége nem hat ki a többi részre, a szerződés az érvénytelenségi ok által nem érintett részében érvényben marad, csak bírói ítélettel lehet az egész szerződést érvénytelenné minősíteni. Ha az eredetileg érvénytelen szerződést érvényessé nyilvánítják, gondoskodni kell arról, hogy a szerződés minden rendelkezését megtartsák. Erre szolgál a Ptk 238. § (1.) bekezdésében foglalt szabály. „Érvénytelen szerződés érvényessé nyilvánítása esetén a szerződő felek a szerződésszegésért úgy felelnek, mintha a szerződés kezdettől fogva érvényes lett volna.”

4. A Ptk 1977. évi módosítása során *szaporodtak* a kötelmi jog különös részébe felvett *szerződésfajták*. Ennek ellenére nőtt a gyakorlatban a *vegyes és az atipikus szerződések* száma. Az ellentmondás valóságos és logikus is.

A típusgyarapodás azoknak a szerződéseknek a körében feltűnő, amelyek alanyai (vagy legalább is egyik alanya) gazdálkodó szervezetek. A dolog-adásra irányuló *tömegforgalmat lebonyolító szerződések körében* megjelent a *közszolgáltatási szerződés* és a kiskereskedelmi tevékenységet folytató gazdálkodó szervezetek rendszeres árubeszerzéseit közvetítő *kiskereskedelmi árubeszerzési szerződés*.

A közszolgáltatási szerződés (Ptk 387–388. §) mint szerződésfajta, most került be a Ptk-ba. „A közszolgáltatások köre egyre bővül, jelentősége növekszik. A közszolgáltatásoknak, mint szerződéses kapcsolatoknak alapvető szabályozását a Ptk-nak kell tartalmaznia” — mondja a Ptk 365–397. §§-aihoz fűzött miniszteri indokolás 3. pontja.²⁷ A

²⁶EÖRSI Gyula: Kötelmi jog általános rész. Tankönyvkiadó, Budapest, 1975. 74–75. p. Egyetemi jegyzet, Budapest, 1977.

²⁷Részlet a Ptk 365–397. §§-aihoz fűzött indoklásból. Polgári Törvények önyv, Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 443–444. p.

szabályozás elkülönítésének célja, hogy biztosítsa a felek egyenjogúságát, kiküszöbölje a szolgáltató gazdálkodó szervek közhatalmi jogosítványait, hogy a szolgáltatásoknak ezeken az életfontosságú területein felszámolja a szolgáltató szervezetek önkényeskedéséből eredő bizonytalanságokat (a szolgáltató vállalat csak jogszabályban meghatározott esetekben tagadhatja meg a szerződés megkötését, mondhatja fel a szerződést, szüneteltetheti, korlátozhatja a szolgáltatást). Megjegyzendő, hogy az effajta szigorú követelményeknek megfelelő vállalatípust is meg kellett teremteni. A vállalati törvényhozás ezért kiemelte a többi vállalat közül a „közszolgáltatási” (közszolgáltató) vállalatokat és speciálisan szabályozta státusukat a népgazdaságban.²⁸

A *kiskereskedelmi tevékenységet* folytató gazdálkodó szervezetek rendszeres árubeszerezéseit ugyancsak a módosítás emelte be – hacsak utaló szabály formájában is – a Ptk-ba (Ptk 386. § (2.) bek.). A részletes szabályokat tartalmazó 7/1978. (II. 1.) MT sz. rendelet 23–33. §§-aiból a törvényalkotónak az az erős szándéka sejlik ki, hogy a gazdasági élet effajta viszonyait is a polgári jog alapvető elvein nyugvó szilárd szabályokkal akarja befolyásolni.

A *vállalkozási jellegű* ügyletek körében szintén népes szerződéscsaláddal ismerkedhetünk meg a módosított Ptk-ban. 390–416. §, de a rokonság egyrésze innen mégis kiszorult. Az al típusokat a 7/1978. (II. 1.) MT sz. rendelet 44–110. §-ai tartalmazzák. A vállalkozásnak a Ptk-ban külön nevesített szerződesei: az építési szerződés, Ptk 402–406. §, a szerelési szerződés Ptk 407. §, a tervezési szerződés Ptk 408–411. §, a kutatási szerződés Ptk 412–414. § és az utazási szerződés Ptk 415–416. §. Az említett kormányrendelet a gazdálkodó szervek szállítási és vállalkozási szerződéseiről, még tovább bontja a Ptk-beli szerződésfajtákat. A vállalkozás általános szabályaihoz kapcsolatosan külön rendelkezik a fővállalkozásról, 44. §, tartalmazza az építési szerződés részletes szabályait, 45–49. §, külön szabályokat állapítva meg a lakóházjavítási munkák végzésére létrejövő szerződésre 60–65. §, a rendelet 66–75. §-ai az építési szerződéstől – amelyhez a Ptk 407. §-a alapján ez a tevékenység is tartozik – sok mindenben eltérő szabályokat állapítanak meg a szerelési szerződésre. A rendelet külön fejezetet szentel a gépjárműjavításra vonatkozó szerződésnek 76–82. §, a tervezési szerződés részletes szabályainak 83–89. §, jut egy fejezet a tervezési szerződéstől elkülönülő, tervezői művezetési szerződésnek 90–93. §, a kutatási (fejlesztési) szerződésnek, 94–102. §, és a kutatási (fejlesztési) eredmények gyakorlati megvalósítására irányuló szerződésnek, 103–105. §. Az újonnan nevesített vállalkozói típusú szerződések sorát az építési kísérletezési szerződés 106–110. § zárja. Az utazási szerződés részletes szabályait nem ez a jogszabály, hanem a 11/1978. (III. 1.) MT sz. rendelet tartalmazza. Szólhatunk még a társasági jogról is, ahol ugyancsak új megoldásokat tartalmaznak mind a Ptk 568–577. §-ai, mind a társulások, társaságok részletes szabályait magában foglaló 1978. évi 4. sz. tvr. és a végrehajtására kiadott 9/1978. (II. 1.) MT sz. rendelet.

Nincs tehát hiány típusban, al típusban, variációban. A jogalkotó igyekszik minden új jelenségre reagálni. Bontja, részletezi a klasszikus szerződésfajtákat, nem fukarkodik az új, a klasszikus típusból kiváló, önálló életért esengő szerződések elismerésétől. Ugyanakkor azonban a családban tartja őket. A jogszabályok most emlegetett esetekben mindig utalnak arra, hogy amennyiben az egyes variációkra kidolgozott szabályok alapján a vitás

²⁸ 1977. évi VI. tv. az állami vállalatokról és a végrehajtására kiadott 4/1978. (I. 18.) MT sz. rendelet.

ügyet nem lehetne megnyugtatóan elintézni, a szállítási, illetőleg a vállalkozási szerződésben foglalt általánosabb szabályokhoz kell folyamodni. Valójában – nézetem szerint – ez a sokfajta „nevesített” szerződés nem is képez külön szerződéstípust, legfeljebb *altípusokról* és az altípuson belül, *variációkról* beszélhetünk. Ennek megszívlelése – hacsak nem akarjuk szétfordelni, egymástól hermetikusan elzárni az egyes vállalkozói jellegű tevékenységekre vonatkozó szerződés-variációkat – a gyakorlat számára igen fontos. Dolgoztunk első részében a típus és az általános szabályok összefüggéseire mutattunk rá, kiemelve a szerződésre vonatkozó általános szabályok jelentőségét, most egy szinttel lejjebb *hangsúlyozzuk a klasszikus típus egységtartó szerepét, az altípusok és az altípusok variációinak kiszakadási tendenciájával szemben.*

5. Sok a típus, még több az altípus, azon belül is variáció-tömeg, *mégis növekszik a vegyes és az atipikus konkrét szerződések száma a gazdálkodó szervek között, illetve a gazdálkodó szervek részvételével létrejött szerződések között.* Ennek háromféle oka van.

a) kötelmi jogunk különös részének viszonylagos elmaradottsága,

b) az egymástól elkülönült tevékenységek integrálódása egy komplex feladat megoldása érdekében,

c) az „önszabályozás” iránti vonzalom megélénkülése az „egyedi”, „eseti” szerződések körében.

A kötelmi jog általános részének dicséretében nem fukarkodtunk a legszebb jelzőket felkutatni, a Ptk különös részéről viszont a legvisszafogottabban is legalább annyit kell mondani, hogy némely részében korszerűtlen. Korszerűtlen olyan tevékenységek szabályozása is – sajnos –, amelyek a modern gazdasági életben egyre jelentősebbek lesznek, és igen nagy szerepet töltenek be a gazdálkodó szervek közötti vagyonforgalomban. Ilyennek tartom a bizomány – némileg a megbízás –, a szállítmányozás, a fuvarozás szabályait. A Ptk-beli fuvarozás például ma is arra a sémára épül, hogy „A” feladó „B” fuvarozóval „C” címzett számára – esetlegesen – továbbíttat egy dolgot. A fuvarozási viszonyokban ma nem ez a tipikus. A felek közötti kapcsolatok állandóak, sokoldalúak, rengeteg tevékenységre terjednek ki, bonyolult szolgáltatásokat hajt végre a fuvarozó, az együttműködés mindennapivá válik, a szerződésszegés esetei más variánsokat is mutatnak, mint amelyeket a Ptk-ban figyelembe vettek, a felelősség Ptk-beli szabályai a klasszikus készlethez, hagyományokhoz tapadva nemigen tudnak a megváltozott viszonyokra reagálni. A Közlekedési- és Postaügyi Minisztérium számára végzett, a Győri Távközlési- és Műszaki Főiskola által irányított kutatás alvállalkozójaként az ELTE Jogi Továbbképző Intézet által szervezett team, a tipikus fuvarozói tevékenységeket vizsgálva azt találta, hogy az indító séma szerinti fuvarozás ritka és egyáltalán nem olyan jelenség, amelyre a modern fuvarjogot alapítani lehet. Az egyes fuvarozási formákra (vasúti-, vízi-, légi-, gépkocsi-fuvarozás) vonatkozó Ptk-án kívüli szabályok a változásokat nagyjából már figyelembe vették (méginkább így lesz reméljük a most „renoválás” alatt álló Gépkocsi Fuvarozási Szabályzatban, GFSz), de a Ptk-ban még nem látjuk nyomát a változott valóságnak. A kötelmi jog általános szabályait sikerült korszerűsíteni. Sikeresen bírkóztak meg a módosítás előkészítői, a tipikus – eddig a Ptk-tól külön tartott – népgazdasági szerződések Ptk-ba emelésével és modernizálásával. A következő években a figyelmet a megemlegetett szerződések körüli beható vizsgálódásra, tényfeltárássra kellene fordítani, annak érdekében, hogy ezek eredményének ismeretében a szóban forgó tevékenységeket is a jelenkorhoz illő instrumentumokkal segíthesse a jog. Míg ez meg nem történik, a

gyakorlat embere csak azt teheti, hogy több szerződés egyes elemeiből vegyes szerződést kotyvaszt, s ha ez sem megy, mellőzi a hivatalos jogot és atipikus szerződéssel oldja meg feladatát.

A *tevékenységek* – amelyeket a jog is szabályoz – *differentiálódnak* –, de a *feladatok* egyre *komplexxebbé* válnak. Bonyolult műszaki, gazdasági, jogi ismereteket kívánó szerződést aligha lehet összehozni egy ismert típus keretei között, s nehéz, igen nehéz a belőle keletkező vitát – valamely típusba gyömöszölve a szerződést – megoldani. Hiába növeli a jogalkotó a típus, az altípus, a variáns számát, ha a valóság nem igazodik a variánshoz, egyszerűbben szólva, ha jogi variánsnak megfelelő helyzetek nem, vagy nemcsak önállóan adódnak, úgy, hogy azokat a variánssal teljességükben át lehessen ölelni. Különösen a beruházásokra, a társulásra irányuló szerződések azok – de más szerződésfajtáknál is gyakori –, amelyek sok – esetleg jogi variánssal, altípussal, típussal is kifejezett – differenciált tevékenységek koncentrálásának szervezését vállalják fel, egy bonyolult feladat megoldására. Az ilyen szerződésnek szükségképpen vegyes szerződésnek kell lennie – a jobbik esetben –, de ha valamely tevékenység bevonására nincsen jogi variáns, a szerződés *atipikus-vegyes*, vagy egyszerűen *vegyes* szerződés lesz. A típus, altípus, variáns kidolgozásával a jogalkotó leginkább azt éri el, hogy atipikus, és így könnyen „törvényen kívüli szerződés”-sé váló megállapodás helyett a felek vegyes szerződést kössenek, amelyben az eligazodás – a szerződés általános szabályainak segítségével – azért mégis csak könnyebb, mint az atipikus szerződésekben. Mondottuk már, minél több a típus, annál több a vegyes szerződés, az atipikus szerződés, meg azt is, hogy mennél több a vegyes és az atipikus szerződés, annál nagyobb lesz az általános szabályok szerepe. Ehhez hozzátesszük, *minél jobban szaporodnak az altípusok és variánsok, annál nagyobb jelentősége lesz a típusnak*. Csak így lehet a szerződések valamilyen rendjét megtartani, és az egyes szerződéseket a típusjellemzők alapján rendezve sorakoztatni. Az „eseti”, „egyedi” szerződések résztvevőiben az említett okok miatt is, meg egyébként is hajlandóság mutatkozik az „önszabályozásra”. Vékás is,²⁹ Eörsi is számos példával illusztrálja, hogy mit is jelent ez. A szerződő felek vagy csak az egyik fél (mindkét eset előfordul, az első: ha két erős vállalat köt „egyedi”, „eseti” szerződést, a második: ha igen erős vállalat gyengével, gyengékkel manipulált fogyasztóval áll szemben) félreteszik a törvény diszpozitív szabályait (a nagyvállalatok egymással szemben az erőegyensúly, a nagy és a gazdaságilag gyengébb közötti viszonyokban az erőfölény pozíciójából), és attól eltérő megállapodást, illetőleg diktátumot tesznek a helyükbe.³⁰ Első esetben a *törvény lazulása*, a másodikban a *gyengébb legyűrése* a következmény. A diszpozitív szabály helyébe lépett „megánrendelkezés” gyakran a jog határain, néha azokon túl jön létre. A felek legfeljebb a legszigorúbb tiltó normákat tartják meg, de a hivatalos jog helyére „magán”-joguk lép. Az ilyen megállapodást persze a bíróság előtt perelni nem igen lehet, abban a reményben hogy az ítéletben megállapított igazság a *felek igazsága legyen*, azért: „A szerződési jogvitákat gyakran elvonják a bíróságoktól, különböző testületekre, érdekképviselőkre bízák, amelyek kezén nem szükségképpen érvényesülnek azok a szabályok, amelyek a bírósági eljárásban érvényesültek volna. Különösen a nagyvállalatok szerződési kapcsolataiban függetlenítik magukat a jogtól és annak mechanizmusától; peren kívül, üzleti

²⁹ VÉKÁS i. m. 94. p.

³⁰ EÖRSI i. m. 233, 259, 260. p.

alapon intézik el vitáikat”.³¹ „Ezekután érthető... hogy az USA-ban a modern kapitalizmus kialakulásával a jogfejlődés centrális figurája – a „jogi honoratior” – a nagyvállalat és a nagybank jogtanácsosa és nem a bíró”.³²

Az ilyen szerződést nevezem „*törvényen kívül*” szerződésnek. De minek ezekkel a szocialista jogtudományban ilyen intenzíven foglalkozni, nem „leleplező szándékú”, „kapitalizmust bíráló” tanulmányban, hanem olyanban, amelynek témája a szocialista szerződési viszonyok legújabb fejlődési tendenciáinak elemzése, különös tekintettel a vállalatok kapcsolataira, mikor itt nálunk a szocializmusban „egészen mások a viszonyok”. Azért most, *még* egyfelől nem mások a viszonyok, másfelől ha mások is a viszonyok, a vállalati szférában bizonyos jelenségek egyáltalán nem mások. Csak utalnék arra, hogy gazdasági erőfölény itt is van, verseny – torz verseny – itt is van, monopolhelyzet itt is van, standardizálás itt is van, „törvényen kívüli szerződés”-re vezető önszabályozásra törekvés itt is van. Már a 60-as évek elején az Állam- és Jogtudományi Intézet megízásából végzett kutatás során kimutattam, hogy az élelmiszeripari vállalatok – akkor még kötelező blankettái – mennyi egyoldalúan előnyös kikötést, mennyi megkülönböztetést, a termelőre hátrányos feltételt tartalmaztak. Az utóbbi években folyó – a már említett KPM kutatással összefüggő – tényvizsgálatok, konzultációk során az is kiderült, hogy nagy jelentőségű vállalkozásokra kötött „egydi”, „eseti” szerződésekben, határozott törekvés van az önszabályozásra, a jog megkerülésére, a viták „üzleti alapon” való elintézésére, hogy az ilyen vitákban a központi figura itt is a vállalati jogtanácsos, hogy itt sem érdemes kockáztatni az üzleti barátságot holmi kogens szabályok alapulvételével lefolytatott pereskedéssel. Arról már nem is beszélek, hogy még a jog alapján megkötött szerződések megszegése sem vezet – az egyik fél eredeti szándéka ellenére sem – bírósági eljárásra, mert a szerződésszegő fél mellett negotiorum gestorként hadbaszáll a nagyhatalmú megyei tanács, a felsőbb gazdaságirányító szerv, vagy éppen a hivatalos nyilatkozatokban egészen másképpen állást foglaló pártszerv. Így állunk. Kár titkolózni és tagadni. Annál is inkább nem, mert e viszonyok (monopolhelyzet, gazdasági erőfölény, bizonyos vállalatok ok nélküli preferálása stb.) nem a gazdaságirányítást gyakorló államtól függetlenül, nem a „körülmények spontán alakulása folytán”, hanem közreműködésével, sőt kezdeményezésére, általa alakultak úgy, ahogy alakultak. A megoldáskeresés e körben nem a civilisták dolga elsősorban, hanem a gazdaságirányításé. Ott kell visszacsínálni, amit elrontottunk – ha az nem megy – enyhíteni a helyzetet. Mindenesetre, a legszélesebb szerződéstartalom-megállapító szabadság jegyében sem jó, ha éppen a legfontosabb szerződések „törvényen kívüli” szerződéssé válnak. Nem oszthatom Vékás optimista álláspontját abban, „hogy az önszabályozás nem mindig képez új jogot”, hogy csak „a szerződéstípusok határainak átlépéséről van szó”, „a felek az esetek többségében a fennálló jog elemeire építve rendezik a jogokat és kötelezettségeket csakúgy, mint a szerződésszegések jogkövetkezményeit”.³³

Az elemek, az építőkockák biztos a hatályos jogból merítettek, de az épület maga, meg a kivitelezés módja? Jó elemek mellett is lehet silány, gyatra.

³¹ EÖRSI i. m. 233. p.

³² EÖRSI i. m. 459–460. p.

³³ Bővebben lásd SÁRÁNDI: A mezőgazdasági termékértékesítési szerződés. Jogtudományi Közlöny, Budapest, 1978. 11. sz.

Előbb a nem éppen örvendezni való szerződések – a jogon kívüli megállapodások – alapokainak megszüntetése érdekében a gazdaságirányításnak „dobtam a labdát”, most visszaveszem. A civilistáknak is akad még dolga. Miben? Abban például, hogy a korszerűtlennek ítélt szerződések szabályait korszerűsítve megfelelő eszközt kínáljanak az „önszabályozóknak” jogaik, kötelezettségeik és felelősségük komplex szerződésekben való kidolgozásához. Ez sem kis munka.

6. A társadalom életében egyre nagyobb szerephez jutnak a *szolgáltatások*. A víz-, gáz-, villanszolgáltatások tömeges elterjedésének a jog elég korán levonta a konzekvenciáit. Az idevonatkozó jogszabályok azonban a Ptk-án kívüliek voltak egészen az 1977. évi módosításáig, amikor törvénybe iktatták a „közszolgáltatási szerződést” (Ptk 387–388. §). A következő hullámban a fűtés-, és melegvízszolgáltatás terebélyesedett ki.

Megint csak a Ptk-án kívül fogadta be a jog ezt a tevékenységet, sajnos sok, a fogyasztóra hátrányos feltétel kikötését lehetővé téve a szolgáltató vállalatnak. Rövid másfél évtized alatt sok család gépesítette a háztartását, megjelentek a mosógépek, centrifugák, porszívók, padlókefélek, a különféle háztartási robotgépek. Rádió, (rádiók), lemezjátszó, magnetofon minden családban van, s a fiatalabb korosztály cipeli miniatűr változataikat mindenüvé, ahol csak megjelenik. Alig van már olyan família, aki ne vette volna meg a világot a televízió képében, mások családi házat építettek, a régit korszerűsítették, gépkocsit vásároltak. A civilizáció e dologi feltételei könnyítik az életet, míg a jó gép, kép és hang egyszerre van a televízióban, míg tart a vakolat, elzárható a vízcsap, s rohan a gépkocsi, de mekkora a bosszúság, ha valami elromlik. Néhány modern szerszámot mindig karban kell tartani, hogy a gépi élet legmagasabb korát rendeltetésszerű használatra alkalmasan elérhesse. A mindennapi életben határozott eltolódás mutatkozik a szolgáltatást közvetítő szerződések javára. Egy darab szolgáltatásra 2–3 vagy több szolgáltatási jellegű szerződés jut (javítás, felújítás, karbantartás, tisztántartás stb.). Reagált-e a változásokra a polgári jog vagy sem? Reagált is, meg nem is. E felemás megoldás eredménye lett, hogy a kevésszámú javító, karbantartó vállalattal elszaladt a ló. Szerződési feltételeikben keveset vállalatok, azért sem igyekeztek helytállást biztosítani, s felelősségüket a minimumra korlátozták. A Ptk régebbi szavatossági szabályai lehetővé tették, hogy a szolgáltatást igénybe vevőre lehessen hárítani az oda-vissza szállítás költségeit, hogy a reménytelenül rossz gép kicserélését a végtelenségig húzzák, hogy a szolgáltatás minőségéért kizárják vagy a minimálisra korlátozzák a szavatosságot, a felelősség a szavatossági idő letelte után csak akkor állt meg, ha a szolgáltatást igénybe vevő, a vállalat csalárdságát bizonyította. A Ptk itt nagyot lépett előre a módosítással. Korszerű szavatossági és jótállási szabályai többnyire kielégítik a fogyasztói igényeket. Jogszabályok rendelik el a kötelező jótállást, jónéhány termék és szolgáltatás esetén. De még mindig van hézag itt is. A Ptk 311. §-nak előírásai nehezen oldják meg a *rosszul teljesített szolgáltatás korrekcióját*. A szolgáltatások hibátlansága érdekében tehát még itt is van tennivaló.

Hát a különös részben történt-e valami? Történt. A vállalkozási szerződésen belül néhány szolgáltató jellegű tevékenység éppen szolgáltató jellegére tekintettel, különleges szabályozást kapott, még többre vállalkozott a vállalatok szállítási és vállalkozási szerződéseiről szóló kormányrendelet, amely nevesítette a lakóházjavítási munkákra és a gépjárműjavításra vonatkozó szerződést, számos más nevesített altipust, variánszt pedig szolgáltató jellegére tekintettel is szabályozott. Úgy tűnik, hogy a bíróság nem szorul többé e szabályok mellett a „belemagyarázási taktika” alkalmazására, és nem kell például a ki

nem elégitő szavatossági szabályok miatt — mint azt a Legfelsőbb Bíróság a fogyasztó érdekében, a lakáshibák körében, egyébként igen helyesen tette — az együttműködés hiányára alapozott kártérítéshez folyamodnia, hogy a tipikusan szavatossági körbe eső hibák kijavítására, és a javítás megfelelő módon való elvégzésére szorítsa a kivitelezőt. *Haladás tehát van, de kevés, az is nagyjából a Ptk-n kívül van és nincs koncepció.* Pillanatig sem vitás, hogy a szolgáltatásokra irányuló szerződések alaptípusa a *vállalkozási szerződés*. Itt kell megragadni ezt a szerződéscsoportot is, körülbelül úgy, ahogy a szállítási szerződések körében — elvi alapon — külön is szabályozták a közszolgáltatási szerződést.

A szolgáltatásokra irányuló egyes szerződések igen elterjedtek. Alapos tényvizsgálat után jellegzetességeik (jó vagy rossz vonásaik) összegyűjthetők. Egy ilyen gyűjtemény alkalmas lehet már az általánosításra is. A tények általánosítására is. A tények általánosítása után, alighanem ki lehetne dolgozni olyan rendelkezéseket, amelyek a *szolgáltatásra irányuló szerződések közös szabályait* tartalmazzák. Kialakítható a vállalkozási szerződésnek, az építési, a tervezési stb. szerződés mintájára egy altípusa, amely összefogná az eddig is kialakított szolgáltatási jellegű szerződésvariánsok közös vonásait, s talán akkor nem kellene minden fontos szolgáltatásra más-más — a jogszabályoknak már úgyis végeláthatatlan tömegét végtelen sorozattal szaporító — újabb törvényi variánsokat kidolgozni. Az általánosabb szabály alapján ki lehetne dolgozni a konkrét szerződéseket, esetleg blankettákat is. Eddig úgy intéztük a mondatfűzést, hogy csak a vállalatok által nyújtott szolgáltatásokra koncentráltunk. De szolgáltatásokat kisiparosok, kisvállalkozók is nyújtanak, és számuk egyre növekszik. Szó lehet róla, hogy a jövőben ezek kisebb (szövetkezeti szintet el nem érő) kollektívába tömörüljenek. Márcsak ezért sem végső megoldás, hogy a szolgáltatásra irányuló szerződéseket a vállalatok tipikus szerződéseinek szabályai alá gyömöszöljük. Ez is indokolja e szerződéscsoport átfogóbb rendezését. Egy ilyen szabályban esetleg kötelezővé lehetne tenni a szerződéskötést, rendelkezni lehetne a jótállási kötelezettségről, a javítás komplexitásáról (kivéve, ha azt a szerződő fél nem kívánja), a teljesítés helyéről, a szolgáltatásért való helytállás és felelősség esetleges különleges rendelkezést igénylő eseteiről. De még ez sem elég. A szolgáltatás nemcsak önállóan lehet a szerződés tárgya, hanem a vegyes szerződés egyik eleme is (tanácsadás, betanítás, továbbképzés, átképzés, technológia adása, talajvizsgálat, klímafigyelés). Tapasztalatom szerint ezek a szolgáltatások valahogy elsiklanak — főleg a helytállás és a felelősség vonalán — a főszolgáltatás mellett. Példa: A mezőgazdasági termékértékesítési szerződésben a megrendelő kiválasztja a vetőmagot, megállapítja a technológiát, előírja és kiválasztja a növényvédőszert, műtrágyát stb., tehát tipikusan szolgáltatói tevékenységet fejt ki. Ám a szerződés jogi szabályai erről hallgatnak. Nem csoda, ha a szolgáltatást nyújtó fél a szolgáltatás hibás volta miatt bekövetkező kudarccal szembe, kivonhatja magát a felelősség alól is, és csak körmondfont belemagyarázással lehet fülöncsipni.³⁴ Gondoskodni kell majd arról is, hogy ezek a „rejtett” szolgáltatások is megfelelő jogi rendezést nyerhessenek. Nota bene, ha lesz egy szolgáltatási szerződéstípus önállóan, vagy altípus a vállalkozáson belül, innen is meríthető segítség, azokból a szolgáltatásokból eredő viták

³⁴ Bővebben lásd SÁRÁNDI 22. sz. jegyzetben idézett tanulmányában

esetén, amelyek el vannak bújtatva, másirányú főszolgáltatásra vonatkozó szerződésekben.

Szerződési rendszerünk dinamikusan fejlődött. A Ptk és más jogszabályok sokat lendítettek rajta. A következő évtizedekben azonban a változások még tovább gyorsulnak, és hogy szerződési jogunk lépést tudjon tartani velük, egyfelől e változások jogszabályokkal való nyomonkísérése, illetőleg az általánosítható tapasztalatok gyűjtése a feladat azért, hogy a kódex is kifejezhesse a változásokat és tekintélyével hatni tudjon a további lépésekre is.

EGY POSZTUMUSZ MŰ ÉS JOGELMÉLETI TANULSÁGAI

(Adalékok a marxista jogelmélethez Lukács
Ontológiája alapján)

VARGA CSABA

1. Ontológiai megközelítés mint a „szocialista normativizmus” meghaladásának módszertani lehetősége

a) Az Ontológia létrejötte és módszertani jelentősége

A lukácsi Ontológia* látszólag paradox jelenség: „kezdetek egy új filozófiai gondolkodásmódnak, jöllehet egy hatalmas, páratlan életmű záróköveként született”.¹ Lukács úgyszólván egész élete során tartó, a marxizmuson belül mindenekelőtt önmagával folytató, a klasszikus marxi tanításnak századunk tudományossága szintjén történő rekonstrukcióját célzó polémiája betetőzése volt ez. Noha a műre a megformáláshoz szükséges rányomja bélyegét,² és betegsége elhatalmasodása folytán az utolsó javított kézirat megítélését már az utókorra kellett hagynia,³ mégis lehetősége nyílt arra, hogy a kézirat első változatát néhány tanítványával megbeszélje.⁴ Az utókor ítélete, amely elé a saját intellektuális megsemmisülését felismerő, és ezzel utolsó gondolkodói tetteként azt legyőző Lukács a művet bocsátotta, nem egyszerű megítélés. Hanem polémia, a marxizmus szellemében önmagára minduntalanul visszakérdező, tételeinek összefüggését és rendszertani következetességét ismételten végiggondoló vita, melynek egyetlen célja, hogy „a marxizmusnak a XX. században és a XX. századnak a marxizmusban” való érvényesülését elősegítse.⁵

A szerző által is szándékoltan tehát polémiáról van szó, — polémiáról, mely a marxizmus reneszanszának történelmi folyamatához, mint korunk egyik benső lehetőségében növekvő jelentőségű tényezőjéhez kapcsolódik. Amint erre Gyertyán találó kifejezése is utalt, a marxizmus reneszansza a marxista világszemlélet és a XX. század valósága egymásratalálásának igényéből táplálkozik. Vagyis a Lenin utáni fejlődési szakasz

* LUKÁCS György: *A társadalmi lét ontológiájáról*. 1. köt. Történeti fejezetek (a továbbiakban: T), II. köt. Szisztematikus fejezetek (Sz), III. köt. Prolegomena (P). Budapest, Magvető, 1976. Egyéb rövidítéssel hivatkozott lukácsi művek: HOLZ, Hans Heinz — KOFLER, Leo — ABENDROTH, Wolfgang: *Conversations with Lukács* (C), ed. by Theo Pinkus. London, Merlin, 1974.; LUKÁCS György: *Lenin* (L). Budapest, Magvető, 1970.; LUKÁCS György: *Történelem és osztálytudat* (TO). Budapest, Magvető, 1971. A LAK-jelzéssel hivatkozott dokumentumok idézéséért Jánossy Ferenc professzornak és az MTA Filozófiai Intézete keretében a Lukács-hagyatékot gondozó Lukács-Archívum és Könyvtárnak tartozom köszönettel.

¹ ALMÁSI Miklós: *Nyolcvan deka dinamit*. Élet és Irodalom, XX. [1976] 31, 11.

² EÖRSI István: *Egy posztumusz mű története*. = T 9 és köv.

³ EÖRSI István novellisztikus, ill. esszéizáló feldolgozásában, Élet és Irodalom, XIX. [1975] 35, 14, ill. XIX. [1975] 39, 4.

⁴ FEHÉR Ferenc — HELLER Ágnes — MÁRKUS György — VAJDA Mihály: *Feljegyzések Lukács elvtársnak az Ontológiáról*. Magyar Filozófiai Szemle, XXII. [1978] 1, Előszó, 88. és köv.

⁵ GYERTYÁN Ervin: *Lukács György szellemi Odüsszeiája*. = GYERTYÁN Ervin: *Párbeszéd sokszemközt*. Budapest, Szépirodalmi, 1973, 143.

döntő kérdéseire kell e megújhodott elméletnek magyarázatot adnia: azokra a problémákra, amelyek a szocializmus intézményi berendezkedésével, világrendszerré növekedésével, a Lenin óta eltelt évtizedek politikai-ideológiai gyakorlatának kritikailag is feldolgozandó örökségével, és mindezekkel összefüggésben a nemzetközi fejlődés sokirányú problematikájával kapcsolatosak.

E történelmi feladatkitűzésnek a marxizmus csak saját megújulásával tehet eleget. Nem egyszerűen arról van szó, hogy fogalmi kereteit bővítenie kell, tételeinek összefüggéseit újraértelmezni, hogy ezáltal az elméletnek adekvát választ biztosító felvevőkészsége tágabb, problémaérzékenysége kifinomultabb, korunk valóságát korunk színvonalán tükröző legyen. E polémia döntő jegye éppen újdonsága. Az, hogy mindenoldalú, mely annál inkább lényegi, minél inkább magához a marxi módszerhez tér vissza; s így önmaga megújulása során a hagyományosult szemléletekbe és megközelítési módszerekbe egyaránt újdonságot hoz.

Hogy ennek horderejét érzékeltessük, elég emlékeztetnünk arra, hogy – amint ez a marxista és szocialista jogelméletről Budapesten rendezett nemzetközi konferencia eredményeként kifejezetten is megállapítást nyert, – egy elmélet marxista voltának megítéléséhez a kritériumot *végső soron* az „elméleti alapzatként” szolgáló „tudományos szemlélet”⁵ adja. Nem más ez,⁶ mint megerősítése a *Mi az ortodox marxizmus?* 1919 és 1923 között megfogalmazott alaptételének,⁷ amit Lukács 1968-ban is – épp a marxizmus reneszansza szempontjából – változatlanul „számottevő aktuális jelentőségűnek” tartott.⁸ Felesleges hangsúlyoznunk, hogy amikor a marxizmus önmagával való azonosságát ilyen szigorúan, kritériumszerűen meghatározzuk, nem a klasszikusok klasszikusnak tekintett alaptételei megkérdőjelezéséről, feloldásáról, zárójelbe tételéről, hanem épp a marxizmus lényegét jelentő történetiségnek magára a marxizmusra visszavetített következetes alkalmazásáról van szó. Más szavakkal magának a megismerésnek s az igazságnak (mint a megismerés egyidejűleg abszolút és relatív eredményének) a történetiségéről: arról, hogy „amit most igaznak ismerünk el, éppúgy megvan a rejtett, később kiütköző hamis oldala, mint ahogy annak, amit most hamisnak ismerünk fel, megvan a maga igaz oldala, amelynél fogva azelőtt igaznak számíthatott. . .”⁹

Talán tökéletesen feleslegesnek és triviálisnak tetszik a megállapítás, mégis, a semmitmondás ódiума kockázatát vállalva is szükséges külön hangsúlyoznunk, hogy annak az újdonságnak a gyökere, amit a lukácsi Ontológia a marxizmus szemléletébe hoz, mindenekelőtt magában az ontológiai megközelítésben, következetes alkalmazása igényében rejlik. A *Történeti fejezetek*ben Lukács meggyőzően bizonyítja, hogy az ontológiai megközelítés mindig is a marxi vizsgálódás egyik alapvető jellemzője volt. Persze annak bizonyítása, hogy az eredeti marxi gondolathoz képest Lukács nem valamiféle új mozzanathoz a marxista gondolkodásba való becsempészésére tett kísérletet, hanem – „csupán” – rendszeresen, egy következetesen átgondolt fogalmi rendszer keretében kibontotta, ami

⁵ ENGELS Friedrich: *Karl Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához.”* [1859]. = MEM 13. Budapest, 1965, 463. és köv.

⁷ PESCHKA Vilmos: *Marxista és szocialista jogelmélet.* Jogtudományi Közlöny, XIII. [1968] 4. 168.

⁸ TO 210–211. és 718.

⁹ ENGELS Friedrich: *Ludvig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége.* [1886]. = MEM 21. Budapest, 1970, 281.

már benne rejtett, csak filológiai érdekű kérdés. Annak lehet csupán jelentős, aki Marx szemléletét a maga konkrét történeti mivoltában rekonstruálni akarná, vagy épp a lukácsi Ontológiával kapcsolatos kritikai fenntartását azzal alátámasztani, hogy az eltérést jelent Marxtól.

Pontosan az Ontológia Lukácsa figyelmeztet szüntelenül arra, hogy bármiféle gondolati teljesítmény megítélésénél nem a történelmi hitelesség, hanem a tényleges hatásgyakorlás a jelentős. Nos, e tételt magára a marxista tanításra, annak törénelmileg jelentkező arculataira vetítve a következőket kell mondanunk: benső lehetőségeiben, szándékai szerint bármennyire ontológiai is volt. Marx szemlélete, tény, hogy a későbbi Marx-interpretációk – beleértve Engels és Lenin filozófiaiilag egyébként hallatlanul termékeny és sokoldalú hozzájárulását is, – egyre inkább az ismeretelméleti nézőpontot tolták előtérbe.

Figyelemmel arra a hangsúlyeltolódásra, ami már szemléleti torzulás veszélyét is magában rejt, Marx ontológiai alapelveinek feltárása önmagában is új utakat és távlatokat nyit a marxi gondolat filozófiatörténeti rekonstruálása számára. Még gyökeresebb az a fordulat, amit Lukács elemzése lehetővé tesz, ennek a marxizmus egyes társadalomtudományi elméleteire vetített következményei levonásában. Hiszen ismeretes, hogy számos társadalomtudományi elmélet – így például a jogelmélet – a marxizmus klasszikusainál kibontakozott formában még nem létezett. Ezek csak századunk első harmadának a vége felé – a marxista jogelmélet például csak a szovjet szocialista forradalom konszolidációja időszakában, immár szocialista jogelméletként – alakult ki; így ezek elvi megalapozásában meghatározó szerepet játszottak az *akkor* uralkodó, hagyományossá vált Marx-interpretációk.

A jelen tanulmánynak nem lehet feladata, hogy a marxista filozófia fejlődésének általános értékelését adja, vagy hogy az ontológiai megközelítés filozófiai problematikáját megfogalmazza. Hasonlóképpen külön tanulmányozást igényel azoknak az összefüggéseknek feltárása, amik a lukácsi pályáiból, annak meghatározó totalitásszemléletéből szervesen következő Ontológiát korunk más filozófiai törekvéseivel kapcsolatba vagy párhuzamba vonják.¹⁰ Ezeknek a kérdéseknek elemző vizsgálatára csakúgy, mint Lukács ontológiai felfogása belső bírálatára (annak eldöntésére például, hogy ez valaképpen valóban „két – egymásnak számos alapvető mozzanatában ellentmondó – ontológiát tartalmaz”-e, amint ez Lukácsal polemizálva elhangzott),¹¹ csak a filozófiai szakirodalom lehet hivatott. Sajnos az Ontológia alapkérdései hazai filozófiai életünket ez idő szerint még nem termékenyítették meg annyira, hogy ennek eredményei a lukácsi életműhöz méltó problematikájú tanulmányokban jelentkeztek volna. Persze a pezsgés, amit hiányolunk, a számbavétel s a felkészülés számlájára is írható, aminek bizonyosan látható formát kell majd öltetnie legkésőbb akkor, amikor az Ontológia hamarosan várható angol, német, olasz, francia, lengyel, román stb. kiadásai napvilágot látnak, és a nemzetközi

¹⁰ „Valóban, árualkodó jelenség mutatkozik az utóbbi évtizedek filozófiai életében: három mélyrehatóan különböző gondolkodó – Martin Heidegger, Nicolai Hartmann és Lukács György – vállalkozott arra, hogy különféle alapokon visszahelyezze jogaiba az ontológiát, mint a filozófia valódi alapját.” TERTULIAN, Nicolae: *Georg Lukács et la reconstruction de 'Ontologie dans la philosophie contemporaine*. Revue de Métaphysique et de Morale, 1978/4, 501.

¹¹ FEHÉR – HELLER – MÁRKUS – VAJDA, 101 és köv.

porondon kialakuló vita a hazai filozófiai gondolkodást is a polémiában való alkotó részvételre készíti.

A fentiekre tekintettel nem vállalkozhatunk arra sem, hogy az ontológiai nézőpontról mint olyanról meghatározást adjunk. Ám vizsgálódásunk számára elégségesnek tetszik az ismeretelméleti nézőpontról való leválasztás is — legalább is ama lényegi pont erejéig, hogy míg a társadalmi folyamatok és összetevőik elemzésekor az ismeretelméleti a mindenkori visszatükrözésbeli adekvátságot tartja szem előtt, az ontológiai számára mindenekelőtt az adott társadalmi környezetben való tényleges hatásgyakorlás a fontos. Emellett szól egyébként is, hogy a társadalmi történések valójában a társadalomban cselekvő egyedek *mindenkori* tudatával, a társadalomban reprodukálódó tudati objektívációk közegében és szervező hatásuk közbeiktatásával zajlanak le — fittyet hányva minden apriorisztikusan megfogalmazott, kívülről behozott ismeretelméleti megfontolásnak. A társadalmi lét bármely összetevőjét tekintjük — az egyedi tudattól az olyan hatalmas mozgatókig, mint a politikai vagy vallási ideológiák, a követésre ösztönző morális példaképek, vagy a kényszerapparátustól is támogatott jog — ezeknek *csupán* tükröképpként való értékelése nem vezetne el ténylegesen játszott szerepükig. Nem adna magyarázatot arra, hogy olyan ideológiai képződmények, amik az utókor szemében torznak minősülnek, miképp tölthettek be oly sikeresen saját korukban szükséges funkciót, s hogy e szerepjátásukban olykor miképp lehetett épp a visszatükrözött valóságtól való eltávolodásuk az egyik legsajátosabb mozgató rugó.

A társadalmi folyamatokban a valóság visszatükrözése eredményeként nyert képmás adekvátságára való koncentráció persze korántsem kizárólagos jegye az ismeretelméleti nézőpontnak. Úgyszólván a filozófiai gondolkodás kezdeteitől fogva hagyományosult kiegészítője, hogy a logika kategóriáit létkategóriáknak tekinti. Az okfejtésben viszont ezzel sajátos bukfenc következik be. A gondolkodás ugyanis a valóság képmásaiként általános fogalmakat alakít ki e valóságról; ezeket rendszerré szervezi; fogalomrendszerével egyszersmind egy egyetemes logikai rendszert is létrehoz. Fogalmait a maguk rendszerré szervezettségükben a valósággal szembesítve is alkalmazni kezdi s a későbbi megismerés során ezeknek — immár mint a valóság kategóriáinak — fokozatosan egyre átfogóbb jelentőséget tulajdonít mind a valóság fogalmi megragadásakor, mind az így szerzett ismeretnek az eddigi ismeretekkel közös tudásanyaggá való szervezésekor.

Nem véletlen, hogy Ontológiájában Lukács a logikai nézőpontot csaknem az ismeretelméleti szinonimájaként, szükségképpeni kiegészítőjeként kezeli. Különös nyomatékot ad ennek az a szubjektív averzióból is táplálkozó körülmény, hogy (a fasizmussal ideológiai kapcsolatba hozott irracionalista filozófiákon túl) a neopozitívista és nyelv-analitikai filozófiai áramlatok voltak azok, amelyekkel szemben a leginkább merev, megsemmisítő, mindennemű toleranciának még a lehetőségét is elvágó, csaknem purifikátori élű kritikát gyakorolt. Érzékenységehez bizonyosan számos tényező hozzájárult. Ezek közül — elméletileg leginkább jelentősként — talán elég egyre utalni, a szaktudományok és a filozófia Marx utáni fejlődésének egyik legmeghatározóbb jellemzőjére: a matematikai-logikai apparátussal elvégzett elemzések növekvő térhódítására. Ez a változás, amit a tudományok fejlődése egyébként objektíve igényelt, lassan maga az apparátus növekvő önállósodásához vezetett, ami fokozatosan — úgy tűnt — a filozófiai gondolkodást is ennek függvényévé tette. Az általános tudományfejlődéssel párhuzamosan — jegyzi meg Hartmann kapcsán Lukács — mintha a filozófia funkciójában

lealacsonyodott volna, hogy a tudomány mindenkori eredményeinek pusztá magyarázója és igazolója legyen. A filozófiának az *ancilla scientiae* szerepére való degradálódása ugyanakkor távolról sem csupán ilyen összefüggésben értendő. Hanem úgy is, mint a filozófiai gondolkodás növekvő alárendelődése és függése attól a matematikai-logikai apparátustól, ami ezt a – kétségtelen – fejlődést objektíve megalapozta és lehetővé tette.

Az ontológiai nézőponthoz a maga részéről – elvi igénye szerint általában, Lukács pályaívét jellemzően ugyanakkor tudatos, sokszorosan hangsúlyozott törekvésként is – a totalitásszemlélet kapcsolódik. Ama kevés pontok egyike, amiben Lukács értékelői úgyszólván egyöntetűen egyetértenek, pontosan ez: nevezetesen hogy a *Történelem és osztálytudat* korától kezdve a totalitásigény Lukács filozófiai útkeresésének egyik döntő mozgatórugóját képezi. Közlebből vizsgálva nem más ez, mint az összefüggések kutatásának igénye, kiegészítve azzal a további felismeréssel, hogy ezek az összefüggések csak a mindenkori egészen belül nyerhetik el magyarázatukat s tulajdonképpeni jelentőségüket. Végző soron a mindenkori egész a tudományos vizsgálódás elsődleges tárgya, és nem ennek elemi összetevői. Vagyis „a mindenkori komplexus totális összefüggése előbbre való, mint egyes elemei. Ezeket csak az illető létkomplexuson belül, mindenkori konkrét együttműködésükből érthetjük meg, viszont hiábavaló fáradság volna, ha magát a létkomplexust elemeiből akarnánk gondolati konstrukcióval életre kelteni”.¹²

Ez a totalitásszemlélet az, ami Lukács szemében kivezető utat látszik mutatni mind az apriorisztikusan elfogadott gondolati-logikai konstrukciók kényszervágányára terelt kifejtések Scyllájából, mind a marxista gondolkodásban hagyományosult, olykor ma is felbukkanó leegyszerűsítő, mechanikus, vulgarizáló tendenciák Charybdiséből. A Marx által elvi lehetőségében leírt, ám a követők gyakorlatában kellően be nem teljesített remény e felcsillanását s beteljesítése megkísértését nevezte Lukács *tertium datur*-nak, ami végző soron nem más, mint „a totalitás történelmileg konkrét dialektikus felfogása”.¹³ Nem véletlen ezért, hogy a kiút ígértét hordozó e lehetőséget Lukács gyakran két rossz véglet közötti jó választásként fogalmazta meg. Egy jellegzetes példát idézve: „Elutasítandó a kategóriák felépítésének, elrendezésének minden 'logikai levezetése', mely elvontan felfogott általános fogalmakból indul ki. Ez ugyanis az összefüggéseknek és minőségeknek, amelyeknek sajátoszerűsége ontológiailag valóságosan társadalmi-történelmi eredetükre épül, a fogalmi-rendszeres hierarchia látszatát kölcsönözne, és ez az igazi lét és az állítólag meghatározó fogalom diszkrepanciája következtében meghamisíthatná konkrét lényegüket, konkrét kölcsönhatásukat. És ugyanígy el kell utasítani a vulgármaterialista ontológiát is, amely a bonyolult kategóriákat egyszerűen az elementáris-meghatározó kategóriák mechanikus termékének tartja, és így egyrészt elzárja magát a bonyolultabbak különös sajátosságainak megértésétől, másrészt hamis, állítólag ontológiai hierarchiát teremt köztük, amely csak az előbbieknél tulajdonít tulajdonképpeni létet”.¹⁴

¹² Sz 57.

¹³ MÉSZÁROS István: *Lukács, Concept of Dialectic*. London, Merlin, 1972, 63.

¹⁴ Sz 90–91.

b) A szocialista jogelmélet fejlődési problematikája

Ami az Ontológia saját problematikájának a jog elméleti felfogásával való találkozását illeti, a döntő pontot korunk fő feladatának felismerésében, nevezetesen annak a jelenségnek leküzdésében látjuk, amit az irodalom – bizonyos pontatlansággal s leegyszerűsítéssel, szemléletessége okán mégis elfogadottan – szocialista normatívizmusnak nevez.¹⁵ Noha e címke kristálytiszta álláspontot látszik sugallni, valójában összetett jelenségről van szó, amit a marxista vizsgálódás egyetlen lehetőségeként történelmileg, a kialakulásánál közelebbi politikai, ideológiai és eszmetörténeti tényezőket figyelembe véve kell megközelítenünk.

Nos, a szocialista forradalom – mint könnyen belátható – nem hozott, nem hozhatott magával kidolgozott, kész jogelméletet. Marx és Engels gondolatai összefüggésében, s számos, a jogot kifejezetten érintő elemzésében egy rendszeres jogelmélet kibontakoztatásának a lehetősége adva volt, ám sem a munkásmozgalom aktuális feladatai, sem a jogelméleti gondolkodás fejlődése ekkor még nem szükségelte e lehetőség valóra váltását. Ilyen megrendelést még a szocialista forradalom kirobbanása, a hatalom átvétele sem adott. A lenini *Állam és forradalom*, továbbá *Az államról* szóló előadás a legbeszédesebb példák arra, hogy közvetlenül forradalmi helyzetben sem elméletileg, sem ideológiailag nem a jog, hanem az állam a központi tényező. 1917 augusztusában – szeptemberében csakúgy, mint 1919 júliusában a Szverdlov Egyetemen tartott előadásában, a forradalom aktuális elvi kérdéseinek lenini kifejtése során a jog problematikája csak az államéban oldottan, olykor nem is nevesítve szerepelt.

Lenin, akinek kivételes képessége volt arra, hogy a teoretikus és a gyakorlati forradalmárt önmagában egyesítse, vagyis hogy az elméletet és a gyakorlatot kíméletlen következetességgel közvetlen összefüggésükben s egymásra vonatkoztatottságukban szemlélje, a joggal csak a forradalmi stratégia és taktika által szükségessé tett mértékben és módon: annyiban foglalkozott, amennyiben ez nem csupán teoretikus, hanem közvetlenül gyakorlati jelentőségű feladat volt. Márpedig a forradalom felfelé ívelő szakaszában a jog szerepét is közvetlenül a politika vállalta magára;¹⁶ sőt a törvényhozás is inkább általános keretet adott e politikumnak csupán a forradalom érdekeitől diktált tiszta érvényesülése számára, semmint jogilag specifikálta volna.¹⁷

A jog tehát úgyszólván minden sajátosságát levetkezve, a mindennapok politikai gyakorlatához hasonulva, bár mégis az első pillanatoktól kezdve kétségkívül létezik, szerepet játszik. Jelenléte a szocialista átalakulásban mégsem rendes, hanem erősen tört optikájú. Egyfelől túldimenzionált, mert a forradalmi győzelem mámore a forradalmi akaratot és szándékot végtelenre tágítja, s a jognak így olyan szerepeket tulajdonít, amelyekkel az utópiák karjaiba hajtja. Másfelől a zabolátlanul előrevetített racionalizmusból táplálkozó utópiák saját ellentétükbe is átsapnak. Ennek megfelelően a jog, a kristálytiszta rendű jövő eszköze, maga is úgy jelenik meg, mint ami pillanatok alatt

¹⁵ SZABÓ Imre: *A jog és elmélete*. Budapest, Akadémiai, 1978, 28. és köv.

¹⁶ KULCSÁR Kálmán: *A politika és a jog viszonya Lenin műveiben*. Állam- és Jogtudomány, XIII. [1970] 1, 19. és köv.

¹⁷ VARGA Csaba: *Lenin és a forradalmi jogalkotás*. Állam- és Jogtudomány, XIII. [1971] 1, 45. és köv.

laicizálódik, és sajátzerűségei levedlésével hamarosan elhal. Ez a kettős szerep olyan elméletek kialakítására ösztönöz, amelyek a polgári múlt progresszív elemeiből mozaik-szerűen felépülve, valóságos programokkal és jogi utópiákkal ötvöződve a forradalmi mozgás dinamikájának s a benne felszínre vetődő eszmék rendkívül széles skálájának megfelelő elgondolásokban öltének testet.¹⁸ Ezek az elméleti kísérletek ugyanakkor — amire főként Szovjet-Oroszország a példa — olyan törekvésekhez kapcsolódnak, amelyek lényege pont a jogi programhiány mint utópia: nevezetesen a jognak fél-jogként láttatása, az újonnan létrehozott kiterjedt erőszakapparátusnak és összes kellékének olyan értékelése, ami mindezeket a polgárháború kivételességének tudja be, s így elenyészésüket is ennek végére remélte.¹⁹

A maga formaiságában (gyakorlati intézményeivel, technikai apparátusával) kiépített jog a konszolidáció terméke. Ám az orosz proletárforradalomnak nem adatott meg, hogy konszolidációja rövid, zavartalan átmenet legyen. Ismeretes, hogy marxi értelemben az egész eseménysor eleve nem volt 'klasszikus', hiszem a forradalom nem fejlett tőkés államban, nem is nemzetközileg szétgyűrűző világforradalmat kiváltva következett be. Nos, e nem-kasszikus társadalmi robbanásnak a konszolidálása sem lehetett klasszikus, hiszen olyan intermezzók térítették rendkívüli utakra, mint a polgárháborúk kiváltotta hadikommunizmus, majd az ezt a másik szélsőségbe átcsapva felváltó új gazdasági politika.

A helyzet rendkívüliségének és átmenetiségének átélésében a jog közeli elhalásának reménye változatlanul tartotta magát. Teoretikus szemmel nézve még hosszú évekig kétséges volt, mit kezdjen a szocialista társadalom a joggal, mely a kezében van, noha voltaképpen nem őt illeti, hiszen az osztálytársadalmak terméke, s mint ilyennek, már rég el kellett volna halnia.

Hogy néhány leginkább jellegzetes, az elméleti törekvéseket legkoncentráltabban képviselő nézet tükrében e bizonytalanságot érzékel tessük, talán elégséges három teoretikusra utalnunk.

A Petrazsickij-féle pszichológiai irányzat marxista követője, Reiszner arról biztosította a forradalom vezetőit, hogy a jog lényege az osztálygyökerű intuitív tudat. Ebből következik, hogy a forradalom győzelmes megvívásával már ki is alakult a forradalmi jog, noha törvényhozás még nem volt.²⁰

A forradalmi átmenet Szovjet-Oroszországának igazságügyi népbiztosa, P. I. Sztucska viszont — a marxi tételek rövidre zárásával — a jogot társadalmi (mindenekelőtt gazdasági) viszonyok rendszereként határozta meg. Ennek eredménye a viszonyok olyan háromszintű láncolata lett, amelynek konkrét kifejeződései a gazdasági viszonyokkal azonosnak tekintett jogi viszonyok (mint a gazdasági alap összetevői), absztrakt kifejeződései pedig a törvény és a jogi ideológia (mint felépítményi összetevők).²¹

¹⁸ VARGA Csaba: *Az elméleti jogi gondolkodás néhány vonása a Magyar Tanácsköztársaságban.* Állam- és Jogtudomány, XII. [1969] 2, 324. és köv.

¹⁹ VARGA Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség.* Budapest, Akadémiai, 1979, VIII. fej. 1. pont és X. fej. 3. pont.

²⁰ REISZNER, M.: *Pravo, nase pravo, csuzsoe pravo, obscsje pravo.* Leningrad — Moszkva, 1925, 20. és köv.

²¹ SZTUCSKA, P. I.: *Izbrannuje proizvedenija o marksiztszko-leninszkoi teorii prava.* Riga, 1964, 123. és köv.

A későbbi fejlődés spektrumából visszatekintve a legkidolgozottabb, a jogi problematikát illetően is legértelmesebb Pasukanisz elméleti kísérlete volt. A jogot ő is a társadalmi viszonyokkal hozta kapcsolatba, nevezetesen adott viszonyok formáját látta benne.²² Azt a jellemzést azonban, amit Marx egy meghatározott történelmi típusról (mint vizsgálatai fénykörébe vont s e vizsgálatok szempontjából valóban döntő jelenségről) adott, Pasukanisz abszolutizálón általánosította, s a kérdéses típustól függetlenül maga a jogi jelenség mellőzhetetlen fogalmi feltételévé tette. A jogilag releváns viszonyok így lettek számára „árak birtokosainak viszonyai”,²³ azzal a további, immár természetes következménnyel, hogy „a jogi fogalmak logikája pedig az árutermelés társadalmi viszonyai logikájának felel meg”.²⁴ Ez a „megfelelés”, ami a jogi fogalmak és az árutermelés társadalmi viszonyai kapcsolatát jellemzi, Pasukanisznál nem egy ontológiai tény megállapítása, hanem olyan szemléletmód kinyilvánítása, ami a későbbiekben majd elméletileg kártékony leegyszerűsítések forrásává válik. Pasukanisz ugyanis *expressis verbis* kimondja – és ezzel az egyértelműséggel talán ő az első a marxista jogelmélet ismeretelméleti irányú elhajlásában –, hogy a norma a fennálló vagy keletkező viszonyokból „levezethető”.²⁵ Érdemes figyelniük ugyanakkor egy ellentmondásos felemásságra, amivel – más vonatkozásban – elméletileg előbbre lép társaival szemben; ez az állásfoglalás azonban egy szükségképpeni gyakorlati visszalépéssel egészül majd ki. A jogot ugyanis egyfelől fogalmilag leválasztja az államról; gyökeresen eltérő strukturáló és működési elveket tulajdonít neki. Nem az államnak van szüksége jogra – írja –, hiszen az állam pusztá erőszakszervezet, ahol „a meztelen célszerűség elve uralkodik”.²⁶ A jog az, ami feltételezi az államot („a jogi forma legtokéletesebb megvalósulása” például nem más, mint az állami közegben lezajló bírósági eljárás).²⁷ Másfelől azonban az, ami jog, csak átmenet, lévén a jog az áruviszonyokhoz kapcsolódik, vagyis a jog *par excellence* burzsoá jog; amikor pedig a burzsoá jog eltűnik, maga a jog hal el.²⁸ Pasukanisz tehát az, aki a jogi formát már a maga sajátos létében érzékeli. Ám egyúttal ő az, aki az egészet a szocializmustól idegennek – egy a múltból itt ragadt csökevény koloncának tekinti.

Úgy vélem mégis, nemcsak igazságtalanok lennének Pasukanisszal szemben, de ideológia-kritikailag helytelenül – a lukácsi Ontológiának éppen módszertani tanulságait félreértve – járnánk el, ha Pasukanisz állásfoglalásában csupán leegyszerűsítően egyoldalú Marx-értelmezést látnánk. Az a kép ugyanis, ami teoretikusan torznak bizonyul, kora történelmi valóságának tükrö volt; a jog követésével kapcsolatos habozó magatartást juttatta kifejeződésre. Azt a megnyugtatóan ideológiai sem leküzdött, a forradalom radikális baloldali utópiáiból még tovább táplálkozó nézetet, miszerint a szocializmus és a jog együttélése csak kényszerszabvány, s mint ilyen csupán egy szükséges átmenet kísérőjelensége.

A korai szovjet irányzatok lényegileg ugyanabban a hibában osztoztak, mint amit Lukács *Történelem és osztálytudata* esetében megfigyelhettünk: nem látták előre a

²² PASCHUKANIS, E.: *Allgemeine Rechtslehre und Marxismus*. Wien-Berlin, 1928, 58 és köv.

²³ Uő. 57.

²⁴ Uő. 72.

²⁵ Uő. 62.

²⁶ Uő. 117.

²⁷ Uő. 15.

²⁸ Uő. 34.

szocializmust a maga gyakorlati-intézményi berendezkedésével együtt. Lukács tanulmánya, *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata*, az ipari társadalmat mint olyat a kapitalizmussal azonosította. Következésképp mindazon struktúráló elvek (formális racionalizálás, eldologiasodások stb.) ellentmondásos társadalmi következményeit, amelyek az ipari társadalmat mint olyat általában jellemzik, csak, és kizárólag a kapitalista formációnak tulajdonította. Ugyanígy a korai szovjet jogelmélet sem számolt — nem számolhatott — a szocialista társadalom saját, hamarosan szövevényes, nem ritkán áttekinthetetlen, bürokratikus manipulált rendszerré növekvő jogi felépítménye létrejöttével és szükségességével. Bizonyosan nem egy tekintetben hasonló, számos irányban utópikus elemet hordozó ideológia (amiben csak a negatív program a részleteiben kidolgozott, ti. annak leszögezése, amit elutasít; a pozitív program viszont csak körvonalaiban adott, anélkül, hogy megvalósítása eszközeit a maguk gyakorlati funkcionálása mindennapi ellentmondásaival, buktatóival, díszfunkcionálissá torzulása lehetőségeivel számot vetve specifikálná) az, ami korunkban az új baloldal mozgalmait áthatja; Lukács marxista életművéből csak a *Történelem és osztálytudat*ot tekintni fogyasztható szellemi tápláléknak; a szocialista jogelmélet iránti érdeklődését pedig kizárólag az orosz proletárforradalom első évtizedének általunk is tárgyalt három kísérletezőjére korlátozza. Úgy tetszik, hasonló tőről fakad a nyugati baloldal jogelméleti gondolkodásának az a szimptomatikus vonása is, hogy a marxizmusnak legeredetibb jogelméleti hozzájárulását — s egyúttal változatlanul legaktuálisabb teoretikus problémáját — a jog elhalása kérdésében látja.²⁹

Amint a Szovjetunióban a társadalmi-gazdasági konszolidáció ténylegesen lezajlott, ezek a nézetek is egyszerre túlhaladottakká, sőt egyenesen diszfunkcionálissá: a további fejlődést, annak elméleti megalapozását akadályozóvá váltak. A szocializmus saját, szovjet inspirációjú jogi berendezkedését jelezte — már Lenin életében — a szovjet-orosz kodifikációs hullám megindulása s más köztársaságokba való szétszórásának; az igazgatási apparátus kettős alárendeltségű szervezetrendszerként kiépítése; a hatósági jogalkalmazásban a törvényesség egységességének érvényesítése, s ennek biztosítására ügyészi felügyelet kiépítése — olyan fejlődés tehát, ami a szocialista állam és jog egymásrautaltságát, összetett technikai apparátusként történő kiépítését mellőzhetetlenné, és ezt társadalmilag is nyilvánvalóvá tette. Az immár önálló, szovjet jogfejlődés mérföldköveként, szimbolikus megkoronázásaként — tudatosan előkészített politikai szándéka szerint, de a szovjet fejlődés valóságos logikájából következően is — az 1936. évi alkotmány szerepelt.

Az új realitással az elméletnek nyilvánvalóan számot kellett vetnie. A feladat kettős volt: a régi álláspont elvi-kritikai meghaladása, és a szocializmus immár sajátként vállalt jogi berendezkedésének elméleti megfogalmazása. A szovjet jogelmélet mindkét feladatnak sikerrel tett eleget. Ám nem szabad elfelednünk, hogy a szovjet fejlődés színpadán e történelmi feladatkitűzés nem egymagában, hanem egy másikkal egységben jelent meg. Ez nem volt más, mint a Sztálin által követett politikai irányvonal és gyakorlat számára elméleti köntös szabása. Az adott, rendkívül összetett történelmi helyzetben ez az utóbbi befolyását eredményezte az előbbi felett. Tekintettel arra, hogy ez időszak

²⁹ BRIMO, Albert: *Le dépérissement du droit dans la théorie marxiste du droit et de l'Etat.* = *Mélanges Burdeau*, Paris, L. G. D. J., 1977 és újabban BRIMO, Albert: *Les grands courants de la philosophie du droit et de l'Etat.* 3. átdolg. kiad. Paris, Pedone, 1978, 497. és köv.

gyakorlata a marxizmus elméleti kezelésében is torzulást eredményezett,³⁰ rövid kitérőt kell tennünk ama gyakorlat néhány elméleti vonatkozásában is jelentős vonásának megragadására s lukácsi értelmezése vázolására, ami a jog elméleti felfogását is úgyszólván máig érvényesülő utakra terelte.

Amennyiben leírt gondolatai összefüggéséből megállapítható, Lukács érzékletes, ám lényegét rejtő elnevezésnek tartotta a 'személyi kultusz' kifejezést. Tudományos fogalomként nem fogadta el, de újat sem adott helyette. „...a sztálini korszakkal való leszámolás – mondta közel másfél évtizede – ...megállt a 'személyi kultusz' gyakran felszínes ideológiai bírálatánál”.³¹ Ugyanakkor a 'sztálinizmus' kifejezés, amit helyette használt, nem kínált megfelelő alternatívát sem teoretikus, sem ideológiai tekintetben.³²

Ismeretes, hogy e hallatlanul szövevényes, szerteágazó kapcsolatokat és vonatkozásokat mutató problémakör politikai megfogalmazása és meghaladása a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. Kongresszusán történt meg; elméleti feldolgozása azonban, részelemzéseken alapultan, a marxista tudományosságban nem tartott ezzel lépést.

Lukács első magyarországi szellemi biográfusa meggyőzően mutatja ki: a fasizmus legyőzése előtti időszakban, amikor adva volt egy „reális és döntő alternatíva, amely nélkül egyszerűen nem lehetett becsületesen élni”, Lukács „rendkívül mély belső meggyőződéssel” azonosult Sztálinnal. Ez nemcsak egyszerűen tudatos politikai választást megtestesítő magatartás, de – adott elméleti konzekvenciákban kifejeződve – „szellemi útjának következménye” is volt.³³

Hermann azt is meggyőzően érzékelteti, hogy e viszony a XX. Kongresszus után megfordult – még pedig nem szubjektív, vagy tisztán intellektuális választás eredményeként, hanem mindenekelőtt azért, mert maga a történelem vetette fel így a kérdést. Egyrészt a szocializmusnak immár nem ellenséges rendszerekkel szembeni közvetlen konfrontációban és élet-halál harcban kell kimutatnia belső tartalékait, hanem „minden benső ellentmondásával együtt kell, hogy bebizonyítsa a fölényét – elsősorban emberi fölényét – a modern manipulációval szemben.”³⁴ Másrészt ezeket az éveket olyan „fontos események” jelzik, amelyek „a polgári világban és a szocialista államokban is sokszor” a marxizmus tanításainak bizonyosfokú erodálódását idézték elő. Mivel Lukács a *tertium datur* igényét mindig konkrét módon, világtörténelmileg fontos alternatívák elméleti megoldása módszertani lehetőségeként fogta fel, saját küzdelme fő irányát is a revizionizmus és a dogmatizmus egyidejű elvetésében mint egyedül helyes alternatíva választásában fogalmazta meg. Ezért írta az 1956-os eseményeket követő konszolidáció első éveiben, hogy „védtelenül állunk e veszéllyel szemben, ha Sztálin és a sztálini korszak dogmatizmusával nem számolunk le kíméletlenül, ha nem fedjük fel az ebben, és az ennek alapjául szolgáló módszerben a szisztematikus összefüggést éppúgy, mint a belőle következő magatartásban”. Említeni is szükségtelen, hogy Lukácsnál itt nem egy történelmi

³⁰ Lukács rendkívül kiélezett magállapítása szerint „a Lenint követő korszak politikai vezetése gyökeresen szakított Lenin módszerével, s ez a szakítás szükségképpen oda vezetett, hogy gyakran szakítania kellett magával a marxizmussal is.” *Lenin és az átmeneti korszak kérdése* [1968]. = L 230.

³¹ SCHACHERL, B.: *A magyar gazdasági reform és a szocialista demokrácia – Beszélgetés Lukács Györggyel*. L'Unità, 1966. VIII. 28. Idézve: Valóság, IX. [1966] 10, 109.

³² ACZÉL György: *Az ideológiai és kulturális élet néhány időszéri kérdése*. = Országos agitációs, propaganda és művelődési tanácskozás. Budapest, Kossuth, 1973, 35.

³³ HERMANN István: *Lukács György gondolatvilága*. Budapest, Magvető, 1974, 208 és 210.

³⁴ HERMANN, 322.

korszak, hanem egy elméleti-módszerbeli torzulás kritikájáról volt szó. Másfelől persze nyilvánvaló, hogy az elméleti-módszertani kritika elvégzése, azaz a marxizmus-leninizmus következetes érvényesítése már e korszak differenciált, a maga ellentmondásaiban történő értékelését is lehetővé teszi. Ilyen értelemben írta Lukács ugyanitt: „Pusztán egy ilyen kritika alapján lehetséges Sztálin életművének pozitívumát történetileg értékelni. . .”³⁵

Élete utolsó másfél évtizedében Lukácsot ez a kérdéskör visszatérően foglalkoztatta, tervezett nagy elméleti vállalkozásai – Esztétikája, Etikája, Ontológiája – sorában azonban önálló feldolgozást nem szentelhetett neki. Álláspontja néhány vonása azonban számos tanulmánya összefüggéseiből rekonstruálható.

A vizsgált jelenségnek három összetevője érdemel későbbi elemzéseink, a szocialista jogelmélet alakulása szempontjából figyelmet.

Első a napi politikai szükségletek, a mindenkori taktika uralma az elmélet felett. Egy beszélgetés során Lukács a következőképpen fogalmazott: „A sztálinizmus igazi lényege szerintem az, hogy a munkásmozgalomnak, a marxizmusnak a praktikus jellegét elméletileg föntartva, a praxisban nem a dolgok mélyebb belátása szabályozza a cselekvést, hanem taktikájához konstruálják hozzá a mélyebb belátást”.³⁶ Lukács számos alkalommal visszatérően hangsúlyozza, hogy itt a lenini módszer megfordítására gondol. Leninnél a „konkrét helyzet konkrét elemzése” állott első helyen, – egyebek közt mint „az általános elvek alkalmazhatóságának elengedhetetlen közvetítője” is. Az ezzel szembeállított gyakorlat arra épül, hogy „dogmatikus módon abszolutizálják az adott esetben illetékes legmagasabb hatóság taktikai döntését”.³⁷ Ilyen következmény az elméletből magából nyilván nem fakad; ilyen csak kívülről lehet az elméletbe bevinni. Módja az az „elméleti erkölcstelenség”, ami „minden egyes stratégiai vagy taktikai döntést a marx-lenini tanításból 'vezetett le', mint közvetlen, logikailag szükségszerű következményt”.³⁸ Ára nem más, mint hogy „a marxista kutatás is messzemenően 'végérvényes igazságok' taglalásával, alkalmazásával és terjesztésével vált csupán”,³⁹ vagyis következményeiben időleges „elméleti pusztítás”, „szofisztika”, „a marxista terminológiában tökéletes és teljességgel önkényes szubjektívizmus”.⁴⁰ Egy ilyen helyzet kettős következménnyel jár. Az elmélet – benső tartalmát illetően – nem emelkedhet egy a napi gyakorlathoz mechanikusan alkalmazott praktikizmus fölé,⁴¹ hiszen „puszta propagandaeszközként” járul a már meghozott döntések érdekében;⁴² külső hordozója pedig óhatatlanul olyan dogmatizmus lesz, ami minden saját rendszeréből kiinduló elméleti megújulást eleve kizár. A marxizmus alaptételei illusztratív segédeszközzé degradálódhatnak, mivel az „ily módon gondolati dogmarendszerre általánosított marxí elmélet – miközben megőrzi dogma-

³⁵ LUKÁCS, Georg: *Wider den missverstanden Realismus*. Hamburg, 1958. 6–7. Idézve: HERMANN, 324.

³⁶ EÖRSI István interjúja [1971. március 18.], gépelt kézirat. LAK V/43, 12.

³⁷ P 354.

³⁸ T 422.

³⁹ LUKÁCS György: *Utam Marxhoz*. Utószó 1957. = LUKÁCS György: *Utam Marxhoz*. II. Budapest, Magvető, 1971, 310.

⁴⁰ T 300.

⁴¹ T 422.

⁴² Sz 561.

tikus-absztraktív merevségét — ráadásul tisztán önkényes, elvont-voluntarista jelleget ölt”.⁴³

A második jegy a deklarativitásra való hajlandóság. Ez kifejeződésre juthat akár eszközöknek célként történő gyakorlati kezelésében, akár konkrét-tartalmas, tényleges teljesítmények helyett verbális-formális megoldások előnyben részesítésében. A lenini célratörést kívánta a jogaiba visszaállítani Lukács, amikor felidézte ama határozott hangnűlyt, amit Lenin a szocialista demokrácia kérdésére helyezett. „Mert a szocializmusban — Leninnek is mindig ez lebegett a szeme előtt — a demokrácia formális mozzanatai (általános választójog, titkos szavazás stb.), kevésbé fontosak az emberi hétköznapi valóságos demokratizálódásánál”.⁴⁴ Ez a csaknem aforisztikus tömörséggel megfogalmazott tétel nem új Lukácsnál. Gyökerei messzire nyúlnak vissza; a jelen összefüggésben azonban megelégedhetünk utolsó Lenin-tanulmányában adott elvi kifejtésével is: „Nemcsak az ideológiát, hanem mindenekelőtt a mindennapi élet anyagi valóságát kell alapjaiban forradalmasítani.” „A szocialista demokráciának ezért valóban át kell hatnia az emberek egész anyagi életét; az ember társadalmiságát a mindennapi élettől kezdve a döntő társadalmi kérdésekig valamennyi ember saját tevékenységének termékeként kell kifejezésre juttatnia”.⁴⁵ Pontosan ebben az összefüggésben említhető az 1936. évi alkotmány, mely mint jogi dokumentum kétség kívül a világ leghaladóbb és legdemokratikusabb alkotmánya volt. Tényleges gyakorlata azonban a személyi kultusz torzulásaként jellemzett törvénysértésektől érintett területeken nem mehetett túl az alkotmány haladó jellegének, garanciális minőségének pusztá kinyilatkoztatásánál. Egyébiránt, hogy deklaratív formák konkrét történelmi megvalósulásait illetően mennyire eltérő tartalmakat takarhatnak, jól mutatja, hogy ugyanaz a dokumentum, számottevő formális módosítások nélkül, a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. és következő kongresszusain elhatározott szocialista társadalomépítésnek is számos éven át, egészen az új alkotmány létrehozásáig állami alapokmánya-ként szolgálhatott.

Végül, harmadikként említendő a politikai gyakorlat szervezeti bázisa. A jog elméleti felfogásának alakulása szempontjából ez mindenekelőtt azért érdekes, mert a kérdéses szervezet működési elve meghatározott társadalom-pszichológiai következményeket von maga után. Lukács végtelenen sarkított kifejezése szerint olyan „legalsó szintig leérő bürokratizálás” ez, ami „a centralizált apparátus minden egyes közreműködőjének életét-halálát megszabja”.⁴⁶ Egy olyan apparátus működtetéséből, amelyben a lenini értelemben vett demokrácia elsorvad, a hatalmi mozzanat pedig ennek megfelelő túlsúlyba kerül,⁴⁷ számos következmény adódhat, ami a valóságos társadalmi dinamizmust is szociálpszichológiai lecsapódásában látszólagossá, vagy kedvezőtlen feltételekkel való találkozása

⁴³ P 354.

⁴⁴ LUKÁCS, Georg: *Lés romans*. [1969]. = Lukács, Georg: *Soljenitsyne*. Paris, Gallimard, 1970, 105. Idézve: az Új Symposion, 67/1970, november, 4–5 fordítása után.

⁴⁵ LUKÁCS: *Lenin és az átmeneti korszak kérdése*, 224 és 223.

⁴⁶ LUKÁCS: *Les romans*, 110, idézve a fordítás után, 5.

⁴⁷ „...ez hozzátartozik a Sztálin Lenin-interpretációjához, ahol ti. a bolsevik párt egész teóriájából csak a korlátlan hatalmat vette át. . .” LUKÁCS György beszélgetése Szamuely Lászlóval és Jánossy Ferencsel [1971. április 8]. LAK F 118/c.

esetén esetleg éppen önmaga ellen fordulóvá, saját tömegbázisát veszélyeztetővé teheti. A lenini értelemben felfogott demokrácia gyakorlati torzulása ilyen módon magát a gyakorlatot is ellentmondásossá, az emberi önmegvalósítás minőségileg új lehetőségei szemszögéből pusztá látszattá teheti. Amennyiben ez még a taktika kizárólagosan meghatározó tényezővé növekedésével is társul, úgy a társadalomban cselekvő egyed szükségképpen elveszti a szélesebb horizontokat, s perspektívátlaná, a kérdéses taktika függvényévé válik. Ennek lehetőségét idézi fel Lukács éles megfogalmazása: „Ha a bürokrácia a benne élők uralkodó életformájává válik . . . , akkor az apparátus napi szükségletek által irányított taktikája elkerülhetetlenül a jó és a rossz közti döntések legfelső szintjévé válik. Mivel pedig ebből nem származhatnak társadalmilag valóban objektív cselekvési normák, . . . az ember valódi társadalmi aktivitása pusztán szorgalmas, gyakran elembertelenítő passzív-tássá korcsosul.”⁴⁸

Nos, ilyen közegben, ilyen gyakorlat elméleti megfogalmazását vállalta Visinszkij, e gyakorlat általános meghatározásait a jog különös területére alkalmazva. Nem feladatunk, és nem is térünk rá, hogy a szovjet fejlődéssel, s benne a jogfejlődéssel bővebben foglalkozzunk. Ami a korábbi elméleti tendenciákkal való visinszkiji váltás jellegét és elméleti színvonalát illeti, kétségtelen tény, hogy Visinszkij hallatlanul élesesű, következetes, a marxizmus klasszikusait könnyedén forgató, számottevő jogi kultúráltsággal rendelkező, intellektuális értékeket is létrehozó gondolkodó volt. Sajátos paradoxon — ami nem egyszerűen személyiségéből, hanem személyiségének a korrall találkozásából fakadt, hiszen nem maradhatott kivételes ebben az időszakban —, hogy elméleti írásai is ugyanakkor valóságosan ügyészi stílusban íródtak. Feszés módon, ellentmondást nem tűrve, toleranciát még a múlta vetítve sem ismerve, okfejtését a marxizmus klasszikusaival alátámasztva, a másvéleményűekkel szemben a büntető felelősségrevonást célzó váddal kiegészítve adta elő mondanivalóját.

Világosan látta, hogy az alapkérdés, amiben a megelőző jogelméleti álláspontot meg kell haladnia, „a jog és a diktatúra összeegyeztethetőségének kérdése a proletár államban”.⁴⁹ Drámai hangvétellel ecseteli a kárt, amit a korábbi nézetek a szovjet társadalomépítésnek okoztak, hogy „a jog és a törvényesség tekintetében lefegyverezzék a proletariátust a szovjet jog és a szovjet törvény diszkreditálásával, a szovjet joghoz, a szovjet államhoz és a szovjet törvényhez való nihilista viszonyulás terjesztésével”.⁵⁰ Amit ezzel szembeszegez, az „a kemény fegyelem szüksége mind a munka, mind az együttélés területén”.⁵¹ Nem más ez, mint az osztályharc éleződéséről szóló sztálini tanításnak a jog nyelvére történő átültetése. „Erős és hatalmas proletárdiktatura — ez az, amire nekünk ma szükségünk van ahhoz, hogy a halódó osztályok utolsó maradványait is pozdorjává zúzzuk, és tolvajmesterkedéseiket megghiúsítsuk” — írta Sztálin,⁵² és Visinszkij egy gördülékenyen, ám hibátlan keménységgel működő jogi apparátus követelménye meg-

⁴⁸ LUKÁCS: *Les romans*, 110, idézve a fordítás után, 5.

⁴⁹ VISINSZKIJ, A. J.: *A jog és az állam kérdései Marxnál* [1938]. Budapest, Jogi és Államigazgatási, 1953, 12.

⁵⁰ VISINSZKIJ, A. J.: *A szovjet szocialista jogtudomány alapvető feladatai* [1938]. = VISINSZKIJ, A. J.: *A szovjet állam- és jogtudomány kérdései*. Budapest, Jog és Államigazgatási, 1950, 14–15.

⁵¹ VISINSZKIJ, A. J.: *A jog és az állam kérdései Marxnál*, 47.

⁵² SZTÁLIN, J. V.: *A leninizmus kérdései*. Budapest, Szikra, 1952, 503.

fogalmazásával ad ennek jogi kifejezést: „A proletárdiktatúra semmiféle törvény által nem korlátozott hatalom. A proletárdiktatúra azonban megteremti a maga törvényeit, felhasználja a törvényeket, megköveteli a törvények megtartását, megbünteti a törvények megsértését”.⁵³

Visinszkij az átmeneti korszak alapvető dialektikájának lényegét – vagyis azt, hogy mind annak az ideológiának a szükségszerűsége, amit meghaladni, mind pedig azé, amivel meghaladni kíván, csak és kizárólag a *maga* időszakában történelmileg *konkrétan* adott – nem veszi észre. Sőt, frazeológiája egyenesen azt sugallja, mintha e fejlődési szakasz Leninje kívánna lenni. Elméleti mondanivalójának a közvetlen taktikai feladatok szolgáltatába állítása ugyanakkor olyan antidialektikus sarkitottságba torkollik, ami szemlélete merevségét illetően inkább a manicheista világlátás két öserejének, a jónak s a rossznak csak kiütést ismerő küzdelmére emlékeztet.

Hangsúlyoznunk kell, hogy e gondolkodásmódnak problematikus tendenciái sem tisztán, hanem alkotó felismerésekről tanúskodó elméleti megállapításokkal keveredve jelentkeznek. Csupán néhány jellemző példa erejéig: a szovjet fejlődés tényleges szükségleteit tükrözte, hogy a jog normaként megjelenésének fogalmi, a meghatározásban egyenesen *genus proximum*-má tett hangsúlyt adott, és a jogot állami tevékenységként ragadta meg.⁵⁴ Ezzel egyidejűleg olyan megállapításokhoz is eljutott, amelyek ma is változatlanul előre mutató szerepet tölthetnek be. Ilyen például a jogfogalomban a specifikus elkülönítő jegyek fontosságára való rámutatás,⁵⁵ vagy a jog instrumentum jellegének hangsúlyozása, amivel gyakorlati kategóriaként történő felfogását vetítette előre.⁵⁶ Mindent egybevetve úgy tűnik, e teoretikus magatartásnak a jogi gondolkodást kényszervágányokra terelő következményei gyökerére nem lehet egyszerűen rámutatni azzal, hogy a kifejtés szövegéből néhány megállapítást mint a kérdéses következmények okozóját kiemelünk. Benne mindenekelőtt a módszer a meghatározó. Az ez időszakban született állam- és jogelméleti írások okfejtésein végigvonul egy mindenkor helyesen, vitathatatlanul, egyértelmű végrehajtást igénylő módon tételező központ gondolata; a társadalmi folyamatok gazdasági meghatározottságának, konkrét szükségszerűségüknek olyan apodiktikus deklarációja, amiben a viszonylagos önállóság, közvetítettség mozzanatának és a közvetítés visszacsatoló szerepének mintha már egyszerűen nem is jutna hely; végül a társadalmi törvényszerűségek érvényesülésének olyan determinista (valóságos politikai tendenciában egyszerűen voluntarista) felfogása, ami a létező, vagy kellőként tételezett semmiféle spontán korrekcióját, következésképp a szociológiai elemzést sem tűri el. A szocialista normativista gondolkodás szerkezete így helyenként egy abszolutisztikus, aufklérista társadalomképre emlékeztet, ahol is a döntés, ami a társadalmi történések sorát minden részletre kiterjedően egyértelműen meghatározza, a valóság objektív

⁵³ VISINSZKIJ: *A jog és az állam kérdései Marxnál*, 17.

⁵⁴ VISINSZKIJ: *A szovjet szocialista jogtudomány alapvető feladatai*, 39 és 48–49.

⁵⁵ „[A] feladat az, hogy meghatározzuk a jognak mint a politika formájának sajátosságait, a jog különlegességét, még akkor is, ha elismerjük, hogy a jog a politika formája.” VISINSZKIJ: *A szovjet szocialista jogtudomány alapvető feladatai*, 31.

⁵⁶ „A kapitalizmus méhéből kilépő társadalomban elkerülhetetlen a jog, mint az igazgatás emelőkarja, mint a társadalmi viszonyok szabályozására szolgáló eszköz, mint a munka és a fogyasztás mértékének ellenőrzésére és számbavételére alkalmas módszer.” uo. 35, hasonlóképp VISINSZKIJ: *A jog és az állam kérdései Marxnál*, 46.

törvényszerűségein alapul, ám közelebbről nézve mégis mintha az tűnnék ki, hogy a döntés alanya apriorisztikusan kiválasztott, eljárásának pedig nincs kellő elméleti megalapozottsági módszere.

Visinszkij elméleti művében érdemes például megfigyelnünk, hogy a gazdasági szféra végső soron vett meghatározó szerepe, a jog alapvető társadalmisága miként fordul egyfajta mechanikus determinizmusba, ami végül magát a történelmet alternatívátlan történéssé, az egyenlőtlen fejlődés pusztá lehetőségét is tagadó, belsőleg szükségszerű reakciók láncolatává avatja. „A jognak azonban nincs saját története, de fejlődéstörténete szervesen összefügg. . . azoknak a társadalmi és elsősorban termelési viszonyoknak fejlődésével, amelyekből és amelyek talaján a jog, az egész jogi felépítmény, mint általában a politikai felépítmény *kinő*. A jog éppen ezért nem lehet az adott társadalom gazdasági színvonalán felül, amint egyébként nem lehet ez alatt a színvonal alatt sem. A jog *szükségszerűen megfelel* ennek a színvonalnak, illetve belsőleg összhangban van vele (Engels levele Konrad Schmidthez, 1890. november 27-én). Ez a körülmény kizárja a jogfejlődéssel kapcsolatban azt az elképzelést, amely abból indul ki, hogy a *jogi fogalmakat és a jogintézményeket mechanikusan át lehet vinni* egyik gazdasági korszakból a másikba”.⁵⁷ Nos, e magyarázat egyszerűen ideologikus funkciójú: ama korábbi álláspont elítélése, ami szerint a szovjet jog átvett burzsoá jog lenne. Egyetemes érvényességű tétellel tágitva azonban nem bizonyított, sőt nem is bizonyítható. Mi több, egy olyan elméleti állásfoglalása, ami a mindenkori gazdasági alap és a belőle „kinövő”, néki „szükségszerűen megfelelő” jog között mechanikus megfelelést lát, szükségképpen következményeként a jogi berendezkedéseket a maguk történelmi egymásutánjában is csupán diszkontinuus jelenségekként foghatja fel, és ezzel eleve kizárja a jogfejlődés lehetőségét. Ha ugyanis a felépítmény nem más, mint mindenkori alapjának reflexe, ami kapcsolatot csupán saját alapjával mutat, ám a történelmileg vele érintkező más felépítményekkel nem, úgy a felépítmény viszonylagos önállósága, majd — végső soron — sajátos különállása is fokozatosan elenyészik. A történelem dialektikája válik így fenyegetetté Visinszkijnél, mikor minden egyéb meghatározásra vagy közvetítésre való leghaloványabb utalás nélkül, problémátlan egyértelműséggel írja, hogy „az osztálytársadalom minden gazdasági korszakának a maga joga felel meg, és a jog kimerítő fogalmát nem a jog elemzésében kell keresni és megtalálni. . . , hanem az adott jogi formát szülő társadalmi és termelési viszonyok elemzésében”.⁵⁸

A szociológiai kérdésfeltevés merev elutasítására egy évtizeddel későbből idézhetünk példát — egy tankönyv bírálatából. A szerző nem átalította azt állítani, hogy „minden jogszabály addig van hatályban, amíg formálisan vagy tényleg hatályon kívül nem helyezik”.⁵⁹ Visinszkij reflexiója a következő: „A törvény vagy a törvényhozó által megszabott ideig van hatályban, vagy addig, amíg a törvényhozói hatalom hatályon kívül nem helyezi. A törvény hatályának semmiféle 'tényleges megszüntetéséről' nem lehet szó. Hisz világosnak kell lennie annak, hogy maga a 'tényleges hatályon kívül helyezés' fogalma minden tartalmat nélkülöz. Ki jogosult arra, hogy ténylegesen hatályon kívül helyezze a törvényt? Milyen feltételek mellett, mikor és milyen okból vagy milyen

⁵⁷ VISINSZKIJ: *A jog és az állam kérdései Marxnál*, 42, aláhúzás — V. Cs.

⁵⁸ Uo. 42–43.

⁵⁹ DENISZOV, A. I.: *Teorija goszudarsztva i prava*. Moszkva, 1948. 195.

körülmények folytán helyezhető ténylegesen hatályon kívül a törvény? E kérdésekre a tankönyv nem válaszol, de nem is válaszolhat, minthogy semmiféle szabályozás nem lehet ott, ahol minden az önkénytől függ”.⁶⁰ Persze, Visinszkij érvelése támadhatatlan annyiban, hogy a jogi szférán belül tételezett *formális* hatályosság *formai* szempontból mindaddig fennáll, amíg ellenkező tételezés meg nem szünteti. Társadalmilag azonban a formális hatályosságnak csak gyakorlati hatályosulással egybekapcsolódva van értelme; pusztán formaiként megmaradva végső soron olyan tételezés lenne, aminek tárgya nincs. A *de jure* körben mozgó jogász érvelésnek ezért találkoznia kell a ténylegesen zajló jogi mozgásfolyamatok *de facto* leírásával – joggyakorlat jogalakító szerepe, vagy a jogi tételezés gyakorlati hatályvesztése (*desuetudo*) eshetőségével számolva akkor is, ha ez szigorúan jogi nézőpontból – esetleg a törvényesség sérelmét jelenti. A törvényességi szemlélet abszolútizálóan merev érvényesítése, a jogi tételezés és a tényleges gyakorlat közti konfliktus lehetőségének eleve kizárása valójában a normativizmusnak, a ’jogász világszemléletnek’ tett engedménnyről tanúskodik.

A szocialista normativizmus jogszemléletének hatása a következő évtizedek jogi gondolkodására részben közvetlen módon jelentkezett, az ímént bemutatott módszertani torzuláson (mindenekelőtt a jog viszonylagos önállóságának, saját fejlődésének, hagyományainak stb. lebecsülésén) keresztül, részben pedig azáltal, hogy meghonosította bizonyos jogpolitikai kívánalmaknak további bizonyítást nem igénylő elméleti kategóriaként, és mint ilyeneknek a jog elméleti leírásában is kiindulópontokként történő kezelését. Kétségtelen, hogy a Visinszkij által megfogalmazott követelmények a korszak tényleges politikai szükségleteit tükrözték. Más kérdés azonban, hogy egy normatív módon tételezett célképzet nem rendelheti maga alá a valóság elméleti megismerését és kifejtését. A szocialista normativizmus e klasszikus megfogalmazódása tehát marxi értelemben elmélet és ideológia volt egyszerre. A módszertani torzulás abban rejlett, hogy ahol az osztályharc ideologikus érdekei megkívánták, korlátlanul érvényesülhettek is az elméleti megfontolások felett. Azt tehát, ami jogpolitikailag – *akkor és ott* szükségszerű tendenciákat hordozóan – kívánatos volt, minden további nélkül valóságnak vették, és így, abszolút érvényűvé kiterjesztve, a jogi jelenségek tényleges mozgása leírását ennek egyértelműen alárendelték.

A jogi jelenség elméleti magyarázata során mindenekelőtt a lenini visszatükröződési elmélet leegyszerűsítően túlzó, merev alkalmazására tettek kísérletet. A szóban forgó évtizedek marxista filozófiai törekvéseiben ez korántsem volt elszigetelt jelenség. A társadalmi jelenségek összefüggései és meghatározottsága kapcsán a visszatükröződési elmélet fokozatosan egyre egyetemesebb és kizárólagosabb alkalmazást nyert, ami azzal a szükségképpen következménnyel járt, hogy a vizsgált jelenség specifikusan ismeretelméleti vonatkozásainak a nem-ismeretelméleti vonatkozásoktól való elhatárolása egyre inkább elhalványodott. Ami a jogot illeti: a jogalkotási folyamatot többnyire a társadalmi valóság transzformált visszatükrözéseként, a jogi normát pedig képmásként értékelték; és mindebben az ’adekvát tükrözés’ olyan hangsúlyt kapott, hogy lassan a tudományos közfelfogás magát a jogi normát is ismeretelméleti módon és kategóriaként kezelte.

⁶⁰ VISINSZKIJ: *Az állam- és jogelmélet egyes kérdéseiről* [1948]. = VISINSZKIJ: *A szovjet állam- és jogtudomány kérdései*, 105.

A pontosság kedvéért meg kell jegyeznem, legjobb tudomásom szerint egyetlen jogelméleti munka sem mondta ki expressis verbis, hogy a jogi normának az ismeretelméleti igazság vagy hamisság szükségképpen tulajdonsága. A kérdésfeltevés a finomabb különbségtételekig nem is jutott el. Ám ugyanakkor gyökeret vert az az ideológiai megítélés, ami már magában a jog logikai megközelítésében is a dialektikus materializmus visszatükröződési elmélete ellen irányuló támadást látott, – noha ez többnyire eltérő filozófiai hagyományokból táplálkozott, s így nem is polémiaiban született (vagy, ha – közvetve – mégis, akkor sem a lenini visszatükröződési elmélettel, legfeljebb annak vulgarizáló kiterjesztéseivel szemben). Mindenesetre e gondolkodási minták a tudományos közfelfogást oly nagy mértékben s általánosan áthatották, hogy korábban szinte lehetetlennek éreztem annak meggyőző kimutatását, hogy a norma szükségképpen előző megismerés eredményeire épül, önmagában azonban a megismerés eredményeinek csak gyakorlati alkalmazása – vagyis instrumentális, és nem teoretikus kategória. Gyakorlati jellegéből viszont az következik, hogy a valósághoz fűződő képmásszerű viszonya lényegében az emberi gyakorlat minden tárgyasult képződményével közös. „Ahogy egy eszközzel, pl. egy baltával kapcsolatban nem beszélhetünk igazságról, csak az eszköz és a cél, ill. érdek viszonyáról, alkalmazhatóságról, vagy megfelelőségről, úgy egy magatartási szabály vonatkozásában is csak az utóbbiakról beszélhetünk”.⁶¹ Eszerint tehát abból önmagában semmi specifikus nem adódik, hogy a tárgyasulás eredménye egyszer nyelvi köntösben jelenik meg, másszor másfajta, közvetlenül eszközjellegű objektivációkban. Jogelméletünk ugyanakkor csak a jelen évtizedben jutott el ama finomabb különbségtételhez, hogy a visszatükröződési elmélet általánosságán belül elkülönítse azt a tartományt, amit az ismeretelméleti igazság és hamisság jellemez, és ezzel – a jogi objektivációt e tartományból kizárva – megnyissa az utat a jog ontológiai megértése felé.⁶² A filozófiai irodalom még lassúbbnak bizonyult ez elhatároló jelentőségű lépés megtételében. Ám most is, kellően mély, dialektikus és határozott válasza ellenére, mintha egy hajdani kultúra rekonstruálása szempontjából megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítana a nyelvileg formába öntött emlékeknek, mintha azok eleve minősítetten képmásszerűek volnának, így a megismerés szempontjából közvetlenebbül tanúskodnának egy letűnt korról, mint például azok az emlékek, amik ugyane közösség tárgyi kultúrájából fennmaradtak.⁶³

A politikai berendezkedésben a központi döntéshozatal jelentőségének feltétlen hangoztatása odavezetett, hogy magát a jogfogalmat is aköré építsék fel, amit az állam illetékes szerve jogként tételezett. Igaz ugyan, hogy a jog Visinszkijtől javasolt meghatározása a „törvényhozási úton létrejött magatartási szabályok” összességén túl kiegészítőleg a jog körébe vonta az „olyan szokások és együttélési szabályok összességét, amelyeket az államhatalom szankcionált”,⁶⁴ a népi demokráciák szocialista jogelméletének megalapozói nem mulasztották el rámutatni arra, hogy e kiegészítés csupán történelmileg volt indokolt, és így a szocialista jogrendszer kiépítésével alapját veszti.

⁶¹ VARGA Csaba: *A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése*. Pécs (kézirat), 1964, 3.

⁶² PESCHKA Vilmos: *A modern jogfilozófia alapproblémái*. Budapest, Gondolat, 1972, I. fejezet, különösen 97. és köv.

⁶³ FÖLDESI Tamás: *Igazság az igazságról*. Budapest, Kossuth, 1976, III. fej. 3. pont: A kérdések és normák igaz voltának problémája, különösen 131.

⁶⁴ VISINSZKIJ: *A szovjet szocialista jogtudomány alapvető feladatai*. 39.

A jogi jelenség *elméleti* kritériumává ilyen módon jogi jelenséggént való *gyakorlati* tételezése vált. Ez az álláspont egyrészt problémátlanul elfogadta, hogy a tudományos megismerés számára a jogi jelenség különválasztását egy magában a jogi rendszerben normatív tételezett posztulátum végezze el, másrészt e különválasztásban, és ezzel a jogi jelenség egész elméleti kezelésében a hangsúlyt egyértelműen s határozottan a tételezés alanyára, a jogalkotóra helyezte.

A központi döntés gondolatának vezérlő motívummá emelkedése azt eredményezte, hogy ami egykor, a szovjet államiság kezdeteikor csupán célszerű munkamegosztásnak indult, most hierarchikusan rendezett, egymást kizáró funkciókká merevedett. A jogalkotás feltétlen primátusára gondolok – arra, hogy e szemlélet számára tulajdonképpen a jogalkotás az egyetlen, kizárólagosan meghatározó jogi tényező. Olyan berendezkedés a modellje, amelyben van egy szerv, amelyik egyetlen funkciója, hogy megalkossa a jogot; és más szervek, amelyek egyetlen funkciója pedig az, hogy a megalkotott jogot alkalmazzák azokra az esetekre, amelyeket elébük visznek. Hierarchikus-funkcionális alárendeltsége következtében a jogalkalmazás nemcsak társadalmi súlyában lesz másodrendű, de tartalmában, szerepjátéka milyenségében is többé-kevésbé pusztá végrehajtássá degradálódik.

Mindennek szervező közege a törvényesség mint feltétlen érvényesülést parancsoló követelmény előtérbe állítása, ami nem csupán konkrét társadalmi indokoltsága kérdését eleve kizáró abszolutizálásában, de emellett elvileg-módszertanilag sem igazolható apriorizálásában ölt formát.

A következmény az, hogy a szocialista jogfelfogáson belül hasadás keletkezik. A jog egyfelől társadalmilag egészében meghatározott jelenség. Ez a meghatározás azonban, másfelől, csak a jogalkotás csatornáján keresztül érvényesül. Vagyis mihelyt egyszer létrejött, ez a társadalmilag egészében meghatározott jelenség (a jog gyakorlati mozgásfolyamataira vetítve) egyszerre kizárólagosan meghatározóvá válik. A jogpolitikai kívánalmaknak a valóság kategóriáiként való kezelése tehát megbosszulja magát, és a jogi mozgásfolyamatok tényleges törvényszerűségeinek a leírását végeredményben egyfajta szocialista „jogász” szemlélet érvényrejuttatásával helyettesíti.

A visinszkiji elméletnek – láttuk – kettős gyökere volt. Részben a sztálini gyakorlathoz kötődött, részben több tekintetben is leegyszerűsített, módszertanilag torzított Marx-értelmezésen alapult. Felülvizsgálatát ezért a szocialista világrendszer fejlődése és a jogelméleti gondolkodás logikájából adódó belső fejlődés egyszerre tűzte napirendre. Az első kísérletek erre a Szovjetunióban, Sztalgevicznek (1948), Kecsekjannak (1955), és leginkább átfogóan Piontkovszkijnek (1956) köszönhetően történtek. Ezek a kezdeményezések eleinte a visinszkiji felfogásban rejlő normatívizmus kimutatását tűzték célul, majd egyre határozottabban a jogszabálynak a jogviszonyokban történő gyakorlati realizálódása fontosságára, mint a jog társadalmisága gyakorlati próbakövére terelték a figyelmet.⁶⁵ Az elméleti áttörés erejével ható tulajdonképpeni szakítás néhány évvel később, egy olyan monográfiában történt, mely a marxista jogelméleten belül egyszerre volt a jogszociológiai megközelítés zászlóbontása és ilyen módon a marxista jogelmélet

⁶⁵Összefoglaló áttekintésben VARGA Csaba: *A jog meghatározásának néhány kérdése a szocialista jogelméletben*. Állam- és Jogtudomány, X. [1967] 1, 143 és köv.

hagyományos kérdésfeltevéseinek új módon való megválaszolása.⁶⁶ A normativizmust – mint láttuk – a szociológiai szemlélet a jogelméletből eleve kirekesztette. A szociológiai megközelítés szükségességének elismertetése így már önmagában a normativizmus bírálatát, sőt meghaladását feltételezte. Ilyen különböző forrásvidékű és indítékú ösztönzések, és az általuk nemzetközileg is kiváltott viták nyomán született meg az első filozófiai igényű átfogó vállalkozás arra, hogy a marxista jogelméletet megújult módszertani alapokon, a marxizmus klasszikusai állásfoglalásainak összefüggéseikben ismételten átgondolt értelmezése nyomán, a Visinszkij által megtagadott korai szovjet jogelméleti kezdeményezéseket kritikailag átértékelve, a jog társadalomelméleteként újrafogalmazza.⁶⁷ Közvetlenül ezt követően történt meg a jelenkori polgári jogelméleti irányzatok számbavétele, mely nem egyszerűen kritikát tűzött ki célul, hanem azt a nagyigényű feladatot, hogy az általuk felvetett kérdéseket a marxista jogelmélet talaján – és immár egyetlen lehetséges tudományos megközelítésként az ontológiai és ismeretelméleti nézőpontok széjjelválasztásával – érdemben megválaszolja.⁶⁸

c) A jog ontológiai szemléletének általános jellemzői

A lukácsi Ontológia ezek szerint a marxista jogelmélet megújulása szempontjából a legjobbkor született. Olyan megrögződött állásfoglalások kritikai felülvizsgálatára és meghaladására nyújt lehetőséget, amelyek módszertani gyökerei nem ritkán a Lukács által ismeretelméletiként jellemzett megközelítésben rejlenek. Egyfelől lenyűgöző gondolati építményével, következetes és kíméletlenül elvi önvizsgálatával – melynek során a már korábbi gondolkodói arculatát is alapvetően meghatározó totalitásigényt a XX. századi nemzetközi Marx-interpretációkban is példátlan újdonságú és átütő erejű ontológia szintjére emelte, – a jogelméletben már megindult és nem csekély eredményeket is felmutató tendenciákat gyorsít fel, ösztönöz, termékenyít meg, és lát el mindenképpen újragondolásra érdemes filozófiai megalapozással. Másfelől – és most csak találgathatnánk, vajon a nemzetközi porondon is kimagasló helyezéssel rendelkező hazai jogelméletünk specifikus helyzetéből, vagy épp a lukácsi Ontológia fejtegetéseinek a jogi problematikával való sajátos affinitásából adódóan-e – talán a jogelmélet az, ami a hazai társadalomtudományok közül az Ontológiára a leginkább gyorsan és szétgyűrűzően reagált. Egyetemi diákköri dolgozatok születtek e témakörből, az újabb jogelméleti tanulmányok érvelésük természetszerű filozófiai forrásaként hasznosítják, sőt magyar és idegen nyelveken elhangzott és megjelent előadások és tanulmányok sora kifejezetten is az Ontológia néhány alapkérdésének jogelméleti nézőpontú feldolgozását célozta.

Az Ontológia jogelméleti hasznosítása tehát a tudományfejlődés belső szükségleteiből is fakad. Módszertani következményeinek levonása esetenként olyan elméleti következtetésekhez is vezet, amik a hagyományosult válaszokkal szemben állnak. Néhány jogelméleti következtetésnek, tanulságnak és megfontolásnak az Ontológia módszeréből, tételeiből és összefüggéseiből való kibontását kísérlem meg a következő pontokban.

⁶⁶ KULCSÁR Kálmán: *A jogszociológia problémái*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1960.

⁶⁷ SZABÓ Imre: *A jogelmélet alapjai*. Budapest, Akadémiai, 1971.

⁶⁸ PESCHKA: *A modern jogfilozófia alapproblémái*.

Most csak jelzésszerűen néhány főbb vonásra utalnék, amelyek a lukácsi megközelítés újdonságát kellően példázzák.

Nos, Lukács szerint a jog a maga közvetlenségében mindenekelőtt gyakorlati kategória, melynek megítélése kizárólag attól függ, hogy az adott társadalmi környezetben alkalmasnak bizonyul-e arra, hogy a számára kijelölt és általa betöltendő funkcióknak megfeleljen. A hangsúly ezzel a jog létszerű funkcionálására tevődik át. Következésképp a jogi jelenség elhatároló jegye sem a jogiként való tételezés, hanem – döntően és végső soron – a jogiként történő gyakorlati érvényesülés. Látni fogjuk majd, hogy ez korántsem homályosítja el a jogi tételezés elvi jelentőségét; csupán a maga gyakorlatával egységben láttatja. Vagyis mind a jogi tételezést, mind ennek eredményét, a jogi normát – mint minden társadalmi jelenséget – megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatszerűsége dialektikájában vizsgálja. Nem elégszik meg annak egyszerű kinyilvánításával, hogy a jogi norma a jogalkotás közvetítésével társadalmilag egészében meghatározott, ugyanakkor viszont a jogalkalmazási folyamatokban már egyértelműen meghatározó, hanem teljes összetettségében s belső ellentmondásosságában érdeklődik ama folyamat *valóságos* összetevői, tényezői és törvényszerűségei iránt, ami a jog gyakorlati alkalmazása során lezajlik.

Mindebből egy olyan következtetés lehetősége körvonalázódik, hogy az ontológiai megközelítésben a jogalkotás primátusának helyét a jogalkalmazás foglalja el. Ennek persze semmi köze sincs a jogalkalmazás bármiféle önkényesség gyanúját sejtető függetlenítéséhez. Csupán annak elvi következetességű kimondásáról van szó, hogy a jogalkotás nem abszolút módon, minden további társadalmi feltétel nélkül meghatározó. Mint minden tételezés, ez is alá van vetve az emberi gyakorlat próbájának. Tehát a jogalkalmazás nem egyszerűen jogalkotói tételezések végrehajtása, hanem felelős döntés, ahol nagyon is valóságos érdekek csapnak össze és kívánnak a joggal összeegyeztethető, de ugyanakkor a kérdéses konfliktust a társadalmilag kívánatos irányban és módon valóságosan is rendező megoldást.

A jogalkotás és jogalkalmazás nemcsak feltételezik egymást, de folytonosan egymásba is kapcsolódnak. A jogi rendezés (és nyomában a jogászság professzionális ideológiája) kinyilváníthatja ugyan a jogalkotói tételezések feltétlen meghatározó szerepét s ezzel a jogalkalmazásnak kizárólag a jogalkotás alá rendeltségét, – ontológiai nézőpontból azonban ez nem több, mint a jog hivatalos működési elvének posztulálása, aminek valóságosságát döntően és végső soron más – jogon kívüli – társadalmi tényezők szabják meg.

A törvényesség-fogalom apriorisztikus kezelésével így a relativizált törvényesség-felfogás áll szemben. És itt szintén hangsúlyozni kell: nem a törvényesség háttérbe szorítása, feloldása, vagy éppen zárójelbe tétele ez, hanem a társadalmiság dialektikájából fakadó összetett meghatározásoknak magára a törvényességi elvre történő vonatkoztatása. A törvényességnek mint a jog belső működési elvének a gyakorlati érvényesülése ezért ama tényezők közrehatásától függ, amelyek a jogot egészében – alkotásában és alkalmazásában egyaránt – meghatározzák.

Hangsúlyoztuk már, hogy a társadalmi összefüggéseknek csak a maguk teljes összetettségében való figyelembevételre elégítheti ki a totalitásszemlélet igényeit. Kiindulópontunkhoz visszaérve azt kell tehát mondanunk, hogy a jognak a maga sajátos különösségében való vizsgálata csupán a társadalmi totalitásban való elhelyezése esetén kecse-

tethet azzal a reménnyel, hogy a szocialista társadalomban is berendezkedett 'jogászi' szemléletet, és ezzel a 'szocialista normativizmus' módszertani korlátait meghaladjuk.

Mielőtt az Ontológiának a jogelmélet nézőpontjából való rendszeres vizsgálatába kezdenénk, érdemes a lukácsi megközelítésben rejlő újdonságot néhány konkrét példán is érzékeltetni. Annál inkább fontosnak tetszik ez, mert rávilágít arra, hogy a marxizmus klasszikusainak idézése önmagában nem záloga az elméletileg kielégítő eredmény elérésének. Ugyanakkor bizonyos fényt vet Lukács módszerére és az Ontológiájában testet öltő elméleti taljesítményre is. Nevezetesen arra, hogy Lukács végső soron nem hozott újat a marxizmusba (marxizmus alatt a klasszikusok írott életművét értve). Tettének korszakos jelentősége abban rejlik, hogy a XX. század derekán, a marxista tanítások nemzetközi fejlődésének jelenlegi – ellentmondásoktól korántsem mentes – szakaszában úgyszólván páratlan következetességgel és rendszerszerű összefüggésben értelmezte az eredeti – főként marx-i – szövegeket.

Egy évszázad távlatából a klasszikusok kétségkívül legismertebb művéből minden jogász számára ismerősen cseng a csaknem aforisztikus tömörségű, példa kedvéért megfogalmazott jellemzés, amit Marx és Engels adtak a jogról. „De ne vitatkozzatok velünk úgy, hogy a polgári tulajdon eltörlését a szabadságról, műveltségről, jogról stb.-ről alkotott polgári elképzeléseiteken méritek. Esméitek maguk is a polgári termelési és tulajdonviszonyok termékei, amiként jogotok csupán osztályotok törvényre emelt akarata, olyan akarat, amelynek tartalma adva van osztályotok anyagi életfeltételeiben”.^{68a} A marxista irodalomban gyakran csábít, és olykor elismertetést is nyer az az inkább filológusinak nevezhető buzgalom, ami a klasszikusok életművének minden írásbeli megnyilatkozását egyenlő teoretikus minőségű és súlyú, hézagatlan összefüggésű, csaknem axiomatikus elrendezettségű gondolatrendszer alkotó elemeinek fogja fel. Említeni is felesleges, mennyire történelmietlen az ilyesfajta megközelítés, ami minden írásbeli megnyilatkozásban kielejtett elméleti állásfoglalást lát – tekintet nélkül arra, vajon teoretikus kifejtésként, vagy épp a gyakorlati politikai küzdelem nevében, annak taktikai, agitatív stb. eszközeként született-e. Korántsem véletlen hát, hogy az eredeti marx-i gondolatok rekonstruálása előtt álló egyik legfőbb akadályként maga Lukács is ezt, a múlta vetítve történelmietlenül egyeneműsítő, a mára vetítve megengedhetetlenül aktualizáló értelmezési módot tekintette. A történetileg konkrét vizsgálat alól maga Marx sem lehet kivétel. Ennek pedig összetevője az a körülmény is, hogy „felismeréseinek... a forradalmi gyakorlatba való áttétele megkövetelte, hogy Marx fenntartsa egy olyan kifejezési módot, melynek révén a forradalmi tömegek előtt – vulgarizáló torzulások nélkül – nemcsak érthető, hanem egyben bizonyos célul kitűzött aktivitások ösztönzője is legyen”.⁶⁹

Nos, a fenti idézetből az utolsó fél mondatot többnyire úgy szokták idézni, mint a jog elvi jellegű és jelentőségű marxista meghatározását. Mindenekelőtt az érdemes itt figyelemre, hogy a jog legközelebbi nem-fogalmaként (*genus proximum*) az akarat szerepel. Miután a klasszikusok már a *Német ideológiában* is mint akaratkifejeződésről beszéltek a jogról, kézenfekvőnek tetszett, hogy a marxista jogelmélet is az akaratfogalomból kiindulva közelítse meg azt. Ez a kezdeményezés azután a maga útját járva, – disszertációk-

^{68a}MARX, Karl–ENGELS, Friedrich: *A Kommunista Párt kiáltványa* [1848]. = MARX–ENGELS: *Válogatott Művek*. I. Budapest, Kossuth, 1963, 31.

⁶⁹P 344.

tól, monográfiáktól és részelemzésektől kiváltott viták hullámain hanyódva — a szocialista jogelméleten belül önálló akaratelméletté fejlődött, mely az akarat különféle értelmei (pszichológiai stb.) és rousseau-i értelmezései („általános akarat — mindenki akarata”) között habozva, egyre finomabb disztinkciókat kimunkálva kereste helyét és értelmét a jog elméleti magyarázatában.

Eleinte nem csupán a szövegbeli összefüggést hagyták figyelmen kívül, hanem azt az érdektelennnek látott körülményt is, hogy szerzőik mindezt egy forradalmi meggyőzést célzó, tömegek mozgósítására hivatott politikai pamfletben fogalmazták meg.

Ami az akaratkategória eszmetörténeti gyökereit illeti, nyilvánvalóan nem kellett jogi kulturáltsággal rendelkezni ahhoz, hogy a kanti akaratfogalom a jogi kérdések tárgyalásánál érvényre jusson. Ám kézenfekvő használatát Marxnál jogi tanulmányai már befolyásolhatták, hiszen — Savigny és Puchta közvetítésével — az akaratfogalom ekkor mind a jogi, mind a szerződési érvényességet magyarázó alapkategória. Összefoglalva: a kor szellemi közege egyszerűen sugallta az akaratfogalom használatát, — amit egyébként Marx és Engels, írásuk politikai tendenciájával s propagatív célkitűzésével összhangban, mindjárt visszajára is fordítottak. Arra használták fel ti., hogy a ’jogászi’ világszemlélet látszólag semleges apologetikájával szemben kimutassák a jog valóságos osztálygyökereit és osztálymeghatározottságát.

Az akaratfogalomban rejlő meggyőző képi erő és metaforikus telitalálat azonban önmagában nem feltétlenül bizonyíték a jog elméleti összefüggései magyarázatára való alkalmasságára. Nem csupán azért, mert az akarat elem a jogra nem specifikus, hiszen minden társadalmi jelenség az emberi akaraton átszűrte gyakorlat terméke. Hanem mindenekelőtt azért, mert a szervezeti döntések korunkban oly sok tényezőjűek, hogy az akaratfogalom a maga aufklérista — egy központi gondviselőt idéző — felhangjaival inkább gátolja, mint segíti e tényezők feltárását.

A Kommunista Kiáltványban található meghatározás két másik elemének olykori értelmezése —, hogy ti. a „törvényre emelt akarat” kifejezést nem ritkán a jogalkotás (és ezen belül a törvényhozás) elsőbbsége melletti érvként értékelték, annak vizsgálata nélkül, vajon a törvény és a rendelet közötti különbségtételnek volt-e jelentősége, és milyen súlyú a XIX. század első felének alkotmányjogában; továbbá hogy az „akarat . . . tartalma adva van osztályotok anyagi életfeltételeiben” kifejezés nem egyszer a jogi visszatükrözés inkább ismeretelméleti felfogása irányába látszott mutatni — korábbi fejtegetéseinkhez képest lényegesen újat nem mond. Mégis, hadd említsem ez utóbbival kapcsolatosan, hogy még az egyik legklasszikusabb engelsi kifejezést is, ami pedig félreérthetetlenül rögzíti a jogi visszatükrözés ismeretelméletileg nem magyarázható és értékelhető jellegét, az irodalom gyakran visszajára fordítja. Az engelsi kifejezés határozottságából — „A modern államban a joggal szemben nemcsak az a követelmény, hogy megfeleljen az általános gazdasági helyzetnek, hogy e helyzet kifejezése legyen, hanem az is, hogy *egy önmagában összefüggő* kifejezés legyen, amely nem csapja arcul saját magát belső ellentmondásokkal. Ezt elérendő, a gazdasági viszonyok tükrözése mindinkább veszt hűségéből”⁷⁰ — csupán az első mondat marad többnyire meg, s nem kivételesen ez is úgy, hogy érv lesz a gazdasági szféra elsőlegessége és a jogban való visszatükröződése mellett, — kiegészítve

⁷⁰ENGELS, Friedrich levele K. Schmidtnek [1890. október 27.]. = MARX – ENGELS: *Válogatott Művek*, II. 482.

ama jámbor jogalkotáspolitikai kíváncsisággal, hogy a jogalkotás során a jog belső rendszerében mutatkozó esetleges ellentmondásokat küszöböljék ki.

Említettük, hogy a lukácsi Ontológia nem befejezett, következetesen megszerkesztett mű. Sok marxi idézet és példa a legkülönbözőbb változatokban bukkan fel ismét benne, nem ritkán eltérő összefüggésekben. Nos, az a marxi hely, amit Lukács a jog jellemzésére mint kiváltképpen alkalmasat kiválaszt, úgyszólván tömondat. Az Ontológia közel kétezer nyomtatott oldalán mindössze egyszer fordul elő, és mégis összehasonlíthatatlanul tömör jelzője a lukácsi gondolatmenetnek: „A jog csak a tény hivatalos elismerése.”⁷¹ Lukács számára e megállapításból három következtetés adódik. Először is, „a gazdasági folyamatok létszerű elsőbbsége és öntörvényűsége”, pontosabban az, hogy „a jog . . . annak tudatszerű reprodukciója, ami a gazdasági életben de facto végbemegy”. Másodszor, az „elismerés” mint „e reprodukció specifikus sajátossága”, ami „ennek nem tisztán elméleti . . . , hanem elsődlegesen gyakorlati jellegét tolja előtérbe. Nyilvánvaló ugyanis – folytatja –, hogy egyszerűen tautologikus volna ez a kifejezés az olyan tisztán elméleti összefüggések esetében, mint például: 'elismerem, hogy kétszer kettő négy'. Az elismerésnek csak gyakorlati összefüggésben lehet valóságos és értelmes jelentése, ha ugyanis azt mondja ki, hogy miként kell reagálni egy elismert tényre, ha szempontokat tartalmaz arra vonatkozóan, hogy az emberek miféle teleológiai tételezéseinek kell e tényből következnie, illetve miként kell a szóban forgó tényt korábbi teleológiai tételezések eredményeinek felfogni.” Harmadszor, a „hivatalos” jelleg az „elismerést” társadalmilag pontosan meghatározott alanyhoz kapcsolja. Nevezetesen „az államhoz, amelynek tartalmilag az osztálystruktúra által meghatározott hatalma itt lényegileg azt a monopóliumot jelenti, hogy az emberi gyakorlat különböző eredményeit miként kell megítélni, engedélyezettnek vagy tilalmasnak, büntetendőnek stb. minősíteni egészen annak meghatározásáig, hogy a társadalmi élet mely tényei: és milyen módon tekintendők jogilag relevánsnak”.⁷²

E tételek elvi következményeit az alábbiakban kísérlem meg vázolni. Itt elég csupán annyit megjegyezni, hogy Lukács megelégszik három olyan konklúzió levonásával, ami már önmagában is – következetesen végiggondolva – messzemenő következményekkel rendelkezik. Eszerint (1) a jog a társadalmi totalitáson belül különös szféra; (2) jellegére nézve gyakorlati kategória; (3) eszköz egy olyan intézmény számára, ami – mint Lukács ugyanitt mondatja Weberrel – „a törvényes fizikai erőszakosság monopóliumával” rendelkezik.⁷³

2. A jog mint közvetítő létkomplexus

Lukács Ontológiájának egyik középponti – némi leegyszerűsítéssel szólva: leg-ontológiaiabb – kategóriáját Hartmann-tól kölcsönözte. Hartmann természetfilozófiai vizsgálódása alapegységeiül a természetes struktúrákat választotta,⁷⁴ azzal a meg-gondolással, hogy ezek az elsődleges létezési formák, következésképp a maguk összetett-

⁷¹ MARX: *A filozófia nyomora*. Budapest, Szikra, 1952, 92.

⁷² Sz 216–217.

⁷³ WEBER, Max: *Gesammelte politische Schriften*. Drei Masken Verlag, 1921, 397.

⁷⁴ HARTMANN, Nicolai: *Philosophie der Natur*. Berlin, De Gruyter, 1950.

ségében kell elemezni és ennek során ezekből kell elemeikhez és elemi folyamataikhoz elérkezni, és nem megfordítva.

A hartmanni gondolatot átvéve Lukács megjegyzi, hogy Hartmann érdeme „a modern megvitatás”⁷⁵ és nem a módszertani gondolat, amiből Lukácsnál a komplexusok ontológiája lesz. A hartmanni megvitatás eredménye Lukács értelmezése szerint a következő: „az elemek. . .nem ontológiailag elsődlegesek és nem belőlük 'épül fel' az egész, ellenkezőleg, a komplexusok elemzéséből nyerjük őket. . ., hogy a komplexusoknak. . .a dinamikáját és struktúráját e kölcsönhatások stb. megismerésének útján megértjük”.⁷⁶ Nem más ez, mint a totalitásszemlélet módszertani kifejeződése, ami szerint „az ontológia útja. . .a meg-nem-értett, csak valóságként befolyásoló módon tudomásul vett valóságtól halad a megismert valóságon át ennek lehető legadekvátabb ontológiai megragadása felé”.⁷⁷

A komplexusok ontológiája a mindenkori valóság összkomplexuskénti felfogására épül. A valóság nem más, mint komplexusokból álló komplexus. Az egyes komplexusok szintén részkomplexusok komplexusai. Vagyis összetett struktúrák olyan kölcsönhatásából épül fel a valóság, amelyben az egyes komplexusok minőségüket pontosan viszonylagos önállóságukból nyerik, ennek irányát, kereteit azonban ezeknek az összkomplexusban megvalósuló összjátéka adja meg.

Lukács kifejtése szerint „a társadalmi lét, már legkezdetlegesebb fokán is, komplexusokból álló komplexus, ahol is szakadatlan kölcsönhatás áll fenn mind a részkomplexusok, mind pedig az összkomplexus és a részei között. Ebből bontakozik ki a mindenkori összkomplexus reprodukciós folyamata, mégpedig úgy, hogy a részkomplexusok is — persze csak viszonylagos — önállósággal reprodukálódnak, de mindezekben a folyamatokban a mindenkori egész reprodukciója alkotja a kölcsönhatások e sokrétű rendszerének túlsúlyos mozzanatát”.⁷⁸ Ez a megfogalmazás szerencsés módon érzékelteti, hogy a komplexusokból álló komplexuskénti lét maga a lét tulajdonsága, és nem feltételezi egy bonyolult fejlettségi szint elérését. Ugyanakkor kétséget hagy az iránt, vajon a részkomplexusok szakadatlan kölcsönhatásán túl létezhet-e az összkomplexusnak és részeinek külön kölcsönhatása is. Ha Lukács szelleméhez — de nem félrevezető megfogalmazásához — hűek kívánunk maradni, csak azt mondhatjuk, hogy az összkomplexus nem elkülönült entitás, hanem a részkomplexusok szakadatlan kölcsönhatásának adott minőséggé szerveződő összessége. Ha pl. a sejtet atomok összességeként, az élő szervezetet pedig sejtek összességeként fogom fel, úgy a sejt ill. az élő szervezet nyilván több, új és magasabb rendű minőség, mint alkotóelemeinek pusztán mennyiségi halmaza. Az összkomplexus és részei tekintetében az egész és rész hasonlata azért félrevezető, mert pontosan ilyen statikus képet sugall. Ha azonban az alkotóelemeket dinamikájukban: szervezethezességükben s szakadatlan kölcsönhatást mutató mozgásukban szemléljük, úgy a sejt, ill. az élő szervezet már nem új minőség e szervezethezességük és mozgásuk dinamikus totalitásában szemlélt alkotóelemekhez képest. Vagyis: összkomplexus mint elvont általánosság nem létezik; maga a fogalom is csupán gondolati

⁷⁵ C 17.

⁷⁶ T 148.

⁷⁷ T 148.

⁷⁸ Sz 140.

ökönómia terméke. Az összkomplexus nem más, mint a részkomplexusok mindenkori mozgásából adódó konkrét totalitás rövidített kifejezése. Ismét az előbbi példára visszatérve: ha az élő szervezetben belül egy sejtszociumotnak – mondjuk: egy kóros daganatnak – a szervezetben játszott szerepére gondolok, a sejtek különféle szervezethez tartozó csoportjainak bonyolult mozgásában megnyilvánuló szakadatlan egymáshozhatásként kell felfognom a szervezetet, és csupán e dinamizmusban mutathatom ki, hogy milyen viszony áll fenn a szervezet és a kérdéses sejtszocium között, ám nem mutathatok fel egy ettől különálló entitást, ami 'egészként' állna a 'részsel' szemben. Vigyáznunk kell tehát, hogy amikor az egyes részkomplexusok különösségét részben viszonylagos öntörvényűségükben, részben és mindenekelőtt a mindenkori totalitásban betöltött helyükben és funkciójukban keressük, az összkomplexusnak a részkomplexusok dinamikájától függetlenített – fetisizált – jelentőséget ne tulajdonítsunk. A részkomplexusok ilyen dinamikáját egyértelműen jelzi Lukács, mikor így ír: „az egésznek elsőbbsége van a részekkel, az összkomplexusnak az ezt alkotó részkomplexusokkal szemben, mert egyébként – akarva akaratlanul – extrapoláló módon önállóítjuk azokat az erőket, amelyek a valóságban csupán valamely részkomplexus különösségét határozzák meg a totalitáson belül; így ezek gáttalan önálló erőkké lesznek, és érthetatlenné válnak a fejlődésnek azok az ellentmondásai és egyenlőtlenségei, amelyek az egyes komplexusok dinamikus kölcsönhatásaiból és főként a részkomplexusoknak a totalitáson belül elfoglalt helyéből fakadnak”.⁷⁹

Mielőtt a jog helyének és szerepének érzékeltetését megkísérelnénk, a komplexusok ontológiájának néhány további alaptételével is meg kell még ismerkednünk. Ilyen a lét irreverzibilis folyamatszerűsége, amiről Lukács a következő meghatározást adja: „a lét olyan folyamatosan előrehaladó komplexusok végtelen kölcsönös kapcsolataiból tevődik össze, amelyek belsőleg heterogén természetűek, és amelyek részleteikben és – viszonylagos – totalitásaikban egyaránt konkrét, irreverzibilis folyamatokat eredményeznek”.⁸⁰ Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a kategóriák – amint Lukács Marx felfogását mindenekelőtt a Nyersfogalmazványhoz írott bevezetésből rekonstruálja – a „meghatározott lét formái, létezőmeghatározások”,⁸¹ ezért csak mindenkori történelmi konkrétságukban érthetők meg,⁸² abban az irreverzibilis folyamatszerűségben, amit maguk is megtestesítenek.⁸³ A lét tehát nem csupán állandó kölcsönhatásokat mutat, de egyszersmind megfordíthatatlan is. Mindennemű merevítő-statisztikus kezelésére irányuló törekvés ezért eleve kilátástalan, kudarcra ítélt vállalkozás. A kategóriák bármilyen logikai feldolgozásának is így csak e folyamatszerűség elismerésén belül, ennek alárendelten lehet értelme. Nem könnyed, de rendkívül pontos az a meghatározás, amit Lukács ad erről az összefüggésről: „a kategória mint a meghatározott lét formája semmi egyéb, mint egy létezőn folyamatjellegű általánosság mozzanata a konkrétságukban egyúttal egyszerű egyedi tárgyiasságok folytonos, ugyancsak folyamatszerűen előrehaladó kölcsönös kapcsolatában”.⁸⁴

⁷⁹ Sz 286.

⁸⁰ P 172.

⁸¹ P 272 és 316.

⁸² T 375.

⁸³ P 359.

⁸⁴ P 317.

Mivel „a lét szigorúan véve ön-reprodukción jelent”,⁸⁵ és ez a társadalomban egyre fokozódó mértékben nem a természetben készen talált, hanem olyan feltételek között megy végbe, amelyeket az emberek társadalmi gyakorlatuk során maguk hoznak létre,⁸⁶ Lukács központi jelentőséget tulajdonít annak, amit társadalmiasodásnak nevez. Mint az Ontológia úgyszólván minden kategóriája esetében, ennek meghatározásával is adós marad. Az összefüggésekből mindazonáltal kétségtelen, hogy olyan alapvető és megfordíthatatlan fejlődési tendencia jelzéséről van szó, amelyben mind az ember és a természet anyagcseréjét, mind általában a társadalmi lét reprodukcióját illetően egyre növekvő mértékben a tisztán társadalmi vonatkozások, közvetítések és meghatározások kerülnek előtérbe. Vizsgálódásunk szemszögéből ez mindenekelőtt azzal a következménnyel jár, hogy a társadalmi lét szerkezete egyre bonyolultabbá válik, ami kifejeződik mind az egyes részkomplexusok önállósága növekedésében, mind pedig abban, hogy kölcsönhatásuk is egyre összetettebb összefüggéseket teremt, amiben megnövekszik az előre nem látott eredmények gyakorisága is.⁸⁷

E ponton vetődik fel és kíván megválaszolást a komplexus és a társadalmi viszony kapcsolatának kérdése. Itt nem csupán elméleti kérdésről van szó, hanem egy elterjedt értelmezés alapjainak a megvizsgálásáról is, miszerint a komplexusok ontológiája lényegileg stilisztikai áthangszerelése azoknak az elemzéseknek, amelyeket Marx és Engels a *Német ideológiában* és másutt végzett el. Ilyesfajta értelmezéshez alapot az adott, hogy a lukácsi Ontológia már egyes fejezeteivel hatni kezdett, ugyanakkor a műben sehol sem található meghatározás sem a komplexusokról, sem – ettől elhatárolandó – a társadalmi viszonyokról.

A klasszikusoknál használt egyes kategóriák mai értelmezése kapcsán már szót ejtettünk azokról a nehézségekről, amik az akarat s a visszatükröződés fogalmainak általánosító alkalmazásából származnak. Most fel kell vetnünk, vajon a társadalmi viszony esetében is nem hasonló jellegű problémáról van-e szó. Ha a marxizmus létrejöttét magát is történelmileg vizsgáljuk, nyilvánvalóan nem tekinthetünk el a születésénél bábáskodó, pozitív vagy negatív ösztönzést nyújtó küzdelmekről. A marxizmus mint a korábban uralkodó német filozófia elméleti meghaladása és mint a proletariátus öntudatra ébresztésének gyakorlati fegyvere jött létre. Eszköztárának tehát saját korában meghatározott elméleti és gyakorlati funkciókat kellett betöltenie. Akár az akarat, akár a visszatükröződés vagy a társadalmi viszony kategóriájáról legyen is szó, alapvető tudományos jelentőségüket ilyen történelmi funkciójukban látom. Abban, hogy metaforikus képi erejükkel és érzékletes nyilvánvalóságukkal a régi felfogásokkal szemben folytatott vitákban alkalmas stratégiai ellen-fogalmakat képeztek ahhoz, hogy a meghaladandónak a

⁸⁵ Sz 148.

⁸⁶ Sz 149.

⁸⁷ „Azáltal, hogy az emberek aktívan alkalmazkodnak környezetükhöz, nem elsősorban a – viszonylag önállóan működő – komplexusok száma növekszik rendkívüli mértékben, hanem szintéziseik és egyre magasabbrendű szintézisekben való együttműködésük is” (P 207). Más oldalról közelítve azt jelenti ez, hogy „a társadalomban történelmileg szükségszerűen létrejövő közvetítő erők (intézmények, ideológiák stb.) minél fejlettebbekké válnak, és ennek megfelelően minél immanensebben tökéletesednek, annál inkább jutnak benső önállósághoz, amely – a gazdasági törvényszerűségektől való végső függésük csorbitatlanul hagyásával – szakadatlanul hat a gyakorlatban, és ezzel tovább fokozza a véletlenszerűségekkel megterhelt összefüggések mennyiségét és minőségét” (T 363).

tartalmát leleplezzék, és ezzel képtelenségét meggyőzően felmutassák. Gondoljunk csak azokra a – retorikus eszközökkel is folytatott – vitákra, amelyek akár a *Német ideológia*, akár a *Materializmus és empiriokriticizmus* helyét koruk csatározásaiban megszabták. Az ilyen kategóriák elsődleges funkciója az volt, hogy a meghaladandótól elhatároljon, miközben a meghaladás elvi alapjaira is rámutat. Ebből következően mindenekelőtt axiomatikus rendszertani alapfogalmakként kell kezelnünk ezeket, amik az adott gondolatrendszerre kívülről befelé mutatnak, hogy az egyéb gondolatrendszerektől elhatárolják. Mivel pedig funkciójuk alapvetően külső, a rendszeren belül már nem kellően operábilisak: nincsen lényeges többletmondanivalójuk annál, mint ami a rendszeren belül már elfogadott, evidencia. A jog osztályakarati jellegének kimutatása döntő fegyvertény volt a korábbi ideologikus magyarázatokkal szemben; ugyanígy a tudat funkcióinak, és általában a társadalmi praxisnak a visszatükrözés kategóriájában történő bemutatása megfelelő eszköznek bizonyult a századforduló tudományos apparátusával támogatott szubjektív idealista tendenciák leküzdésére. Mihelyt azonban nem külső elméletekkel szemben kell harcolni, mihelyt e harc eldőlt és az adott gondolatrendszer alapjára helyezkedem, és a továbbfejlődés a részletező kifejtés igényét veti fel, az új feladat betöltésére a győzelmet kivívó apparátus már nem bizonyos, hogy elégséges. Azzal például, hogy az ember által felépített második természet akarati jellegét elfogadom; hogy a mozgásában szemlélt létet visszatükrözésnek tekintem; hogy a társadalmi lét összetevőit a társadalmi viszonyok relatív totalitásaként értékelem, – e jelenségeket, folyamatokat stb. közelebből nem specifikáltam, nem mondtam többet annál, mint hogy a marxista gondolatrendszer elvi alapjaira helyezkedem. Ezek a módszertani és tudományelméleti problémák csupán csak kérdések, ideiglenes kutatási hipotézisek, melyek cáfolatát vagy pontosítását csak szakfilozófiai vizsgálódás adhatja. Tény, hogy az Ontológiában Lukács mindhárom fogalmat magától értetődőként használja; a jog akarati jellegének és visszatükrözésként való megnevezésének azonban az előbbieken túlmenő értelmet nem tulajdonít.

Ezzel egyidejűleg az is tény, hogy az Ontológiának nincs társadalmi viszony-elmélete, csupán egy lényeges megállapítása a kérdésről. Eszerint „a vonatkozások és viszonylatok a társadalmi lét létező alkotóelemei, ... mindezeket elkerülhetetlenül valóságnak kell megélni s a gyakorlati életben tényszerűségükkel mint tényszerűséggel kell számolni, ezért a gondolkodás gyakran kénytelen ezeket dologiasságokká átalakítani”.⁸⁸ Lukács ezzel a társadalmi viszonyokat kétségtelenül ontológiai kategóriává avatta. Eziránt persze a legcsekélyebb kétely sem merült fel bennünk. A kérdés nem létjellegük elismerése volt, hanem hogy alapul szolgálhatnak-e az ontológiai kifejtés számára. Ennek mérlegeléséhez viszont további tényezőket kell figyelembe venni. Ilyen pl. az, hogy a viszony-kategória eleve más (a kérdéses viszonyban álló) entitásokra utal; hogy a totalitásszemlélet, mely állandó kölcsönös hatások dialektikájából épül fel, nehezen érvényesíthető a segítségével. Továbbá, a viszony-kategória kevéssé sugallja a társadalmi jelenségeknek irreverzibilis folyamatszerűségükben való felfogását. Végül a társadalmi viszonyokból kívül rekedni látszanak a társadalmi objektivációk mint tárgyak, valamint az ezek gyakorlati mozgatására az előbbiektől feltételezett alanyok. Valószínű tehát, hogy a társadalmi viszony-elmélet a komplexusok ontológiáját nem válthatja fel, noha plasztikus eszköz arra, hogy a jelenségek társadalmiságát meggyőzően kibontsa. Korántsem véletlen hát, hogy az első

⁸⁸ T 315.

szovjet jogelméleti kísérletek és az a legújabb vállalkozás is, ami a jog társadalomelméleti megalapozását tűzte célul, kiindulópontját egyaránt a társadalmi viszonyokban kereste. A filozófiára háramlik tehát a feladat, hogy tisztázza a társadalmi viszony-elmélet kapcsolatát az Ontológiához.

A komplexusok kapcsolata nyilvánvalóan az Ontológia alapvető kérdése. Lukács ezt a közvetítés kategóriája köré felfűzve fejti ki.

Néhány korábbi kísérletben, mely már az Ontológia jogelméleti értelmezését célozta, valamelyest leegyszerűsítő, kevésbé dialektikus képet formáltam a komplexusok kapcsolatáról. Úgy tűnt, mintha a komplexusok valamiféle hierarchikussá szerveződő – koncentrikus, vagy épp egymást metsző körök mintájára ábrázolható – rendszert alkotnának. Ennek megfelelően a közvetítés is inkább adott komplexusok privilégiumának tűnt, míg más komplexusok közvetítettként szerepeltek, mint amelyek a közvetítést meghatározzák.⁸⁹ A komplexusok ontológiája azonban nem tűr semmiféle merev hierarchizálást. A kölcsönhatások állandósága, és ezen belül is minden egyes jelenség megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatszerűsége a társadalmi létnek olyan dinamikát kölcsönöz, ami – ellenére a látszatnak – mindent állandó mozgásban tart.

Hogy miben is rejlik a közvetítés, megkísérleljük körülhatárolni néhány lukácsi válaszból. „... a társadalmi gyakorlatnak a történelem során önállóvá fejlődő fajtái és szabályai lényegileg pusztán közvetítő formák és eredetileg mint ilyenek is jöttek létre, hogy jobban szabályozzák a társadalmi újratermelést; gondoljunk csak a jog szférájára, a szó legtágabb értelmében.”⁹⁰ A társadalmi reprodukció alapvető eleme a munka. Nos, a társadalmiasodás itt azzal a hatással jár, hogy minél fejlettebb egy társadalom, annál „távolabb és szétágazóbb közvetítések kötik össze a munka teleológiai tételizési aktusait tényszerű megvalósításukkal.”⁹¹ Ami pedig a munkára épülő egyéb összetevőket illeti, ezek a „történelmileg szükségszerűen létrejövő közvetítő erők (intézmények, ideológiák, stb.)” is egyre fejlettebbekké válnak, és ennek megfelelően egyre „immanensebben tökéletesednek, ... jutnak benső önállósághoz.”⁹² A közvetítés egyre bonyolultabbá válása, önállósodása azzal jár, amit a *Történelem és osztálytudat*ban Lukács még csupán a formális racionalizálásnak tulajdonított: – nevezetesen, hogy elrejtí a tulajdonképpeni meghatározásokat. Míg azonban a *Történelem és osztálytudat* Lukácsa a dolgok természetes rendjének megfordítását, a tőkés fejlődés válságokba torkolló diszfunkcionalitásának stigmatikus jegyét, vagyis egyértelműen negatív jelenséget látott benne, az Ontológia Lukácsa számára ez már a fejlődés természetszerű velejárója lesz, ami további feltételek esetén elidegenedés forrásává válhat,⁹³ önmagában azonban értékközömbös. Rezignáltság nélkül veszi hát tudomásul, hogy „[a] munka, a munkamegosztás stb. állandó reprodukciója mind kuszábbá, mind sűrűbbé teszi a közvetítésnek ezt a közegét”,⁹⁴ hogy „[P]rimítivebb fokon természetszerűleg közvetlenül magával ragadabb

⁸⁹ VARGA Csaba: *A formális racionalitás kérdése a jogban*. Magyar Filozófiai Szemle, XXII. [1978] 4; VARGA, Csaba: *The Concept of Law in Lukács, Ontology*. Rechtstheorie, X. [1979] 3.

⁹⁰ Sz 92.

⁹¹ T 362.

⁹² T 363.

⁹³ Sz IV. feje.

⁹⁴ Sz 183.

a létező tények lendülete, mint ott, ahol ember és természet közé a társadalmi közvetítések mérhetetlen tömege ékelődött”.⁹⁵

A fentiekből mindenekelőtt az derül ki, hogy mennyire határozatlan — és szigorúan véve meghatározhatatlan — fogalom a közvetítés. A társadalmi gyakorlat már a munka elemi aktusaiban is közvetítésekben valósul meg, és ez a fejlődéssel a társadalmi reprodukció minden szférájában egyre bonyolultabb formákat ölt. A közvetítés nem más, mint az a (folyamatszerű) közeg, amiben a komplexusok kölcsönhatása végbemegy.

A társadalmiasodás — láttuk — a társadalmi folyamatokban a tisztán társadalmi meghatározások fokozódó előtérbe nyomulását jelenti. Nos, ez csak a kölcsönhatások olyan szövevényes hálójában valósulhat meg, amiben az, ami közvetít, maga is közvetítetté válik. A komplexusok egymáshatásának dialektikája nem ismer egyirányú determinációkat. A közvetítés úgy lesz egyre inkább közvetített, hogy nem csupán szélső pólusok nincsenek, de a legkülönbébb közbenső formák is úgy közvetítik adott komplexusok kölcsönhatásait, hogy közben más komplexusokkal való kölcsönhatásaikban maguk lesznek közvetítettek.

Talán mondanunk sem kell, hogy a közvetítés egyetemessége és eredendően dialektikus jellege nem jelent egyenlősítést. Lukács, noha az ontológiai elsőbbség kérdését a lét és tudat, alap és felépítmény stb. vonatkozásában egyaránt kölcsönhatásaik dialektikájában, vagyis adott társadalmi totalitáson belüli összefüggésben kereste, nem csinált titkot abból, hogy e bonyolult kapcsolatrendszerben a gazdasági szférának, és ezen belül is a termelésnek tulajdonítja a túlsúlyos mozzanat szerepét.⁹⁶ Ezen belül azonban nem érezte feladatának, hogy valaminő rangsorolással pontosabban megvonja a politikai, állami, jogi, vallási, erkölcsi stb. szféra szerepét. Kétséges, hogy elképzelhető-e egyáltalán olyan elemzés, ami történelmileg egyetemes érvényű, marxi értelemben értelmes általánosításokhoz vezetne. Konkrét példaként Lukács számos helyzetet mutat be, melyekben e szférák hierarchikus rendszerbe látszanak szerveződni. Lukácsnak azonban nem állt céljában, hogy a gazdasági szférán belül a politikai, a politikain belül az állami, és így tovább az egyes szférák viszonylagos meghatározó szerepét definiálja, hanem hogy egy olyan komplex összefolyamatban, amiben a végső soron való meghatározás is csak túlsúlyos mozzanatként érvényesül, a minden irányban érvényesülő kölcsönhatások dialektikáját kimutassa.

A társadalmi közvetítések ilyen sűrűre szőtt hálójában helyezkedik el a jog, mint olyan közvetítő, ami gyakorlati működése során maga is közvetítetté válik. Ezt a helyet és szerepet összetettségében és ellentmondásában árnyaltan jellemzi Lukács (a szövegben mégis olyan jelzőt alkalmazva, mely összefüggéseiben ellentmondást eredményez, s engem is nem kis mértékben ösztönzött arra a mechanikus, leegyszerűsítő értelmezésre, amiről beszámoltam): „a jogi szféra képviselőinek újból és újból megkövetelt specializáltsága mögött a társadalmi lét reprodukciójának nem jelentéktelen problémája rejlik. A társadalmi munkamegosztás a maga mennyiségi és minőségi kiterjedésében speciális feladatokat, speciális közvetítéseket teremt az egyes *gazdasági* komplexusok között, s e közvetítéseknek éppen az adja meg sajátos benső struktúráját, hogy az összkomplexus reprodukciós folyamatában ilyen különleges funkciókat töltenek be. Az összefolyamat

⁹⁵ P 12.

⁹⁶ Sz II. fej. 3. pont, T IV. fej. 2. pont.

belső szükségszerűségei eközben megőrzik ontológiai elsőbbségüket, és azért meghatározzák a közvetítő létkomplexusok funkcióinak jellegét, lényegét, irányát, minőségét stb. De éppen mert a helyes funkcionálás az összkomplexus magasabb szintjén különös részfeladatokat ró a közvetítő részkomplexusra, ebben – az objektív szükségszerűség parancsára – a reagálás és a cselekvés bizonyos önállósága, autonómiája alakul ki, amely éppen ebben a különösségében nélkülözhetetlenné válik a totalitás reprodukciója számára.”⁹⁷

3. A jog belső összetettsége és ellentmondása:

a jog mint objektiváció

és mint ez objektiváció tényleges funkcionálása

A család, a magántulajdon és az állam eredete megállapításai nyomán a marxizmusban hagyományosult felfogás, miszerint a jog az elkülönült erőszakapparátusként megszerveződő állam, az állam pedig az osztályantagonizmusok terméke, Lukács fokozottabb árnyaltsággal írja le a jog létrejöttét. Ama „komplexusról” szólva, aminek „a társadalmi aktivitások jogi szabályozását kell elvégeznie”, kinyilvánítja: „A társadalmi munkamegosztásnak már viszonylag alacsony fokán létrejön ez a szükséglet. Már az egyszerű kooperációnál (vadászat) is a lehető legpontosabban szabályozni kell az egyes résztvevők kötelességeit a konkrét munkafolyamat és az ebből kinövő munkamegosztás (a hajtók és a vadászok a vadászatban) alapján.”⁹⁸ Vagyis „ki kellett alakulnia. . . valamiféle jogszolgáltatásnak a társadalmilag szükséges rend érdekében”, noha ez még önállósult apparátust nem feltételezett, eljárásához pedig a tapasztalatok nyomán felhalmozódott hagyomány elégséges volt.⁹⁹ Úgy tűnik, Lukács egyfajta quasi-jogot lát ezekben a korai eljárásokban, ahol pontosabb lenne osztálytartalmat nem hordozó tisztán regulatív funkcióról beszélni.

A tulajdonképpeni jog létrejöttét a jog objektiválásához kapcsolja. „Csak amikor a rabszolgaság megteremtette a társadalomban az első osztálytagozódást, csak amikor az árucseré, a kereskedelem, az uzsora stb. az úr és a rabszolga viszonyán kívül más társadalmi ellentéteket is bevezetett (hitelvezők és adósok stb.), akkor kellett társadalmilag szabályozni az eközben létrejövő vitás kérdéseket és e szükséglet kielégítése során alakult ki fokként a tudatosan tételezett, immár nem csupán tradicionálisan hagyományozott jogszolgáltatás”.¹⁰⁰ Ez a leírás sokirányú, ugyanakkor véleményem szerint nem egy ponton felettébb problematikus állásfoglalásokat takar. Egyfelől rávilágít az írott jogi objektiváció jelentőségére, aminek létrejötte bizonyosan mérföldkő volt a jog mint eszköz fejlődésében: a jognak a tudatos, akart, tervezett, ellenőrzött társadalmi befolyásolás szolgálatába állításában.¹⁰¹ Ebből azonban nem következik, hogy szokásjogi berendezkedés is ne funkcionálhatna viszonylag összetett társadalmakban kielégítő módon. Másfelől Lukács meghaladja az engelsi álláspontot, amennyiben nem egyszerűen az osztályantagonizmusokhoz, hanem az osztálytagozódás olyan differenciálódásához kapcsolja a jog születését, ami az alapvető antagonizmuson túl egyéb ellentéteket is felmutat.

⁹⁷ Sz 227 – kiemelés: V. Cs.

⁹⁸ Sz 208.

⁹⁹ Sz 209.

¹⁰⁰ Sz 209.

¹⁰¹ VARGA: *A kodifikáció mint társadalmi–történelmi jelenség*. X. fejr. 1–2. pont.

Rögtön látni fogjuk, hogy Lukácsnak egy sajátos dialektika megállapításához volt-e pontosbításra szüksége. Ám ez nem változtat a gyanún, hogy megoldása spekulatív jellegű, és nem a szaktudományok mai eredményeinek kritikai általánosításán nyugszik. Engels 1884-ben adta ki művét. Méltán klasszikussá vált, hiszen saját rendszerét korának legúttörőbb tudományos felismeréseire építette, azokat őrizte megszüntetetlen meg. Lukács viszont itt valóban tápot adni látszik olyan gyakran hangoztatott (s nem is jóindulatú) kritika megfogalmazására, miszerint fölényesen elsiklik az utóbbi fél évszázad társadalomtudományi gondolkodásának számos maradandó erőfeszítése és eredménye felett, miként tudományos apparátusa is döntően a XIX. századból való. Nos, kétségtelen, hogy Engels máig tanulságos tisztasággal összegezte akkor még formálódó tudományos diszciplínák eredményeit; későbbi fejlődésüket is számos pontban előlegezte, feleslegessé azonban nem tette. Aligha szorul bizonyításra, hogy a további társadalmi differenciálódás a társadalmi változásokban a túlsúlyos mozzanat szerepét játszhatja. Az azonban már a komplexusok ontológiájának lukácsi felfogásával is összeegyeztethetetlen lenne, hogy minden intézményi-strukturális változás mögött ilyen általános meghatározást keressünk. Ha pl. a társadalmi mozgást az osztálydifferenciálódásra korlátoznánk, fel sem vethetnénk a kérdést, vajon az első írott jogi formák létrejötte miképp kapcsolódhatott a Termékeny Félhold sajátos mezőgazdasági feltételeihez, az állami közmunkákat igénylő öntöző-rendszerek építésének szükségességéhez és az ezeket szervező bürokrácia megjelenéséhez,¹⁰² vagy hogy a korai középkorban miképp születhettek barbár kódexek, amelyek rendelkezései kizárólag vagy túlnyomórészt az emberi étellel, a testi épséggel, a szexuális érintkezéssel voltak kapcsolatosak.¹⁰³

Nos, a mély dialektika, aminek bizonyítására Lukács előbbi gondolatmenetét bevezette, annak belátása, hogy a jogilag szervezett társadalomban a társadalmi egység végső biztosítóka mindvégig a pusztá erőszak, ám a jogi szervezettség egyszersmind annak bevallása is, hogy lehetetlen immár kizárólag erre alapozni.¹⁰⁴ Ha Lukács spekulatív úton jutott is ehhez az eredményhez, a jog születésének osztálygyökereiről rendkívül lényeges dolgot árul el. Azt, hogy a jog nem más, mint pontosan az erőszakalkalmazás belső ellentmondásának kifejeződése: egy olyan helyzet következménye, amikor a mezítelen erőszak már a társadalom szétbomlásához vezetne,¹⁰⁵ amikor tehát a széthúzó érdekek jogi egyneműsítése¹⁰⁶ és ezzel az adott osztályuralomnak való „önkéntes” alávetés¹⁰⁷ az egyetlen lehetőség arra, hogy az erőszak „állandó ténszerűsége” „túlnyomórészt lappangó lehetőséggé” változzék.¹⁰⁸ És ilyen helyzet – történelmileg tipikusan – valóban az alapvető osztályantagonizmuson túlmutató társadalmi differenciálódással, „a társadalmi antagonizmusok közvetettebb formáinál”¹⁰⁹ áll elő.

Úgy tetszik, még nem született meg az a munka, ami a marxista tudományosság talajáról az utóbbi évszázad hatalmasra duzzadt őskortudományi, ókortudományi, antropológiai, etnológiai stb. tudásanyagának ugyanolyan igényű szintézisét elvégezné, mint

¹⁰² Uo., II. fej. 1. és 3. pont.

¹⁰³ Uo. III. fej. 1. pont.

¹⁰⁴ Sz 224.

¹⁰⁵ Sz 210.

¹⁰⁶ Sz 223.

¹⁰⁷ Sz 224.

¹⁰⁸ Sz 247.

¹⁰⁹ Sz 210.

ahogy ezt Engels, saját kora tudományos színvonalát képviselve megteremtette. Ilyen alap hiányában ugyanannyira korszerűtlen a jog genezisééről alkotott felfogásunk, mint amennyire korlátozott igényű az a marxizmus is, ami a történetiség követelményének eleget vél tenni azzal, ha gondolatmenetét csupán illusztrálja a klasszikusoktól vett, vagy épp a polgári regényirodalom egyes csúcsteljesítményeiből kölcsönzött – olykor csupán aforisztikus értékű – idézetekkel. Lukács minduntalan visszatérően utal arra, hogy a marxizmus reneszánsza feltételezi a Marx óta megtett út marxi igényességű elemzését.¹¹⁰ És ez nyilván a Marx előtti múltnak s a klasszikusoktól esetleg elhanyagolt területeknek a legújabb szak tudományos eredményekkel szembesített folytonos újraértelmezésére is érvényes. Ennek a feladatnak Lukács csak az elvont filozófiai általánosítás szintjén tett eleget. A jog genezisééről általa nyújtott kép ezért rendkívül meggyőző dialektikájú pontosbítása az engelsi felfogásnak, ám nem pótolja – noha az Ontológia társadalomképével összhangban új szemponttal gazdagítja – a még elvégzendő vizsgálódásokat.

Tanulsága a jogfejlődésre nézve mégis egyetemes. Talán éppen ez az egyetemessége az, amiből Lukács visszafelé következtetett, mint a jog születését kiváltó döntő okra. Arra a belső ellentmondásra gondolok, hogy a formális szabályozások minden fajtája nem-követés esetére a címzetek egész körére nézve szankciót rendel el, ám gyakorlatilag a szabályozás csak addig állhat fenn, amíg csupán a társadalom csekély töredékével szemben vetődik fel annak szüksége, hogy e szankciók ténylegesen is alkalmazást nyerjenek. Vagyis „minden ilyen szabályozás feltételezi, hogy a társadalom tagjainak átlagos gyakorlati cselekvésmódja legalábbis külsőleg 'önként' kövesse ezeket az előírásokat; csak egy viszonylag csekély kisebbséggel szemben van szükség és lehetőség arra, hogy a jogi kényszer ténylegesen hatásos legyen”.¹¹¹

Az erőszakalkalmazásra, amivel a jog fenyeget, így kettős ellentmondás nyomja rá bélyegét. Először, szükség van rá, de lehetetlen csupán rá hagyatkozni, ezért állandó jelenléte helyett végső biztosítékként szolgál. Ám, másodszor, a végső biztosíték szerepét is csak annyiban töltheti be, amennyiben a jogot más intézményi és ideológiai tényezők is segítik – olyan módon, hogy a többség – legalább külsőleg – „önkéntesen” kövesse a jogot, s a végső biztosíték csak elenyésző kisebbséggel szemben kerüljön *de facto* alkalmazásra. Ebből azonban hagyományos felfogásainktól messze eltérő következtetések adódnak.

Az, amit hajlamosak vagyunk jogkövetésnek tekinteni s a jogi szabályozás eredményeként elkönyvelni, ezek szerint csupán egy külsőleg konformis magatartás, melyben „a legális korrektség a legvégtetesebb képmutatással kapcsolódhat össze”.¹¹² Ezen a legkevésbé sem változtat, ha olykor etikai rendszerekben (mint pl. a Szovjetunióban) törekvések születnek arra, hogy – tárgyától és tartalmától függetlenül – minden jogszabállyal mint jogszabállyal a belső azonosulást és az ebből fakadó öntudatos normakövetést az erkölcsösség egyik minimumaként kiáltssanak ki. A jogkövetés tehát a jog megvalósulásának látszik, noha épp az egyébkénti tömeges követés az előfeltétele annak, hogy erőszak alkalmazásra csak végső biztosítékként, kivételesen kerüljön sor, vagyis hogy a jog egyáltalán hatást gyakorolhasson. Mindebből az következik, hogy a jog önmagában elégtelen a társadalmi magatartás tényleges befolyásolására. A legitimáció különféle formáira, a vallás

¹¹⁰ P 127, 211. stb.

¹¹¹ P 18.

¹¹² Sz 213.

és az erkölcs intézményeire, és egyéb ideológiai ösztönzések egész sorára van szükség ahhoz, hogy a jog hatékony maradjon. Röviden: a jogi komplexus annyiban tölti be közvetítő funkcióját, amennyiben az összkomplexus összmozgása is végső soron azonos irányú ösztönzéseket sugall.

A jog és az egyébkénti társadalmi gyakorlat, a regulációt támogató ideologikus formák stb. közötti összefüggést Lukács minden irányban tudatosítja. „[A] jogi szféra teljes önállóságának, tisztán önmagát hordozó mivoltának (fiat iustitia, pereat mundus) közvetlen látszatát létszerűen csak úgy helyesbítjük meggyőző módon, ha kimutatjuk az ilyen kölcsönhatások nélkülözhetetlenségét. A jog nem lehetne az emberek mindennapi életében a társadalmi konfliktusok végigvitelének fontos eszköze, ha nem hivatkozhatna szakadatlanul ugyanezekkel a tartalmakkal kapcsolatos, társadalmilag spontánul kialakult meggyőződéseinkre”.¹¹³ Később hozzáteszi: „A lopás, a csalás stb. csak azért működhetnek hatékonyan mint jogi kategóriák, mert lényegileg a gyakorlat – persze tipikus – kivételes eseteire vonatkoznak.”¹¹⁴ Ezzel elvi érveléssel mondja ki, hogy ami a társadalmi történelemben jogszerű, korántsem tulajdonítható egyszerűen a jog hatékonyságának. A jog specifikus hatékonysága mindenekelőtt azoknak a magatartásoknak bizonyos fokú befolyásolásában jelentkezik, amelyek rendezésére a társadalmi reguláció spontán erői képtelenek bizonyulnak. A „sokoldalú kölcsönhatásoknak erre az általánosságára”¹¹⁵ tekintve viszont nyitott kérdés marad, vajon elkülöníthető-e egyáltalán, és milyen mélységben és pontossággal, a jog saját eszköztárának köszönhető hatékonysága.

Ilyen összefüggésben, a jog gyakorlati érvényesülését befolyásoló ideológiaként vetődik fel a természetjog kérdése. A természetjog lukácsi tárgyalása két szempontból felettébb érdekes. Egyfelől, a pozitív jogtól való megkülönböztetése alkalmas kiindulópont a jogi komplexus lukácsi felfogása megértéséhez, másfelől pedig kiváló példa a tisztán ideologikus konstrukciók tényleges társadalmi befolyásolására. „... a valódi, reálisan funkcionáló jog, az úgynevezett pozitív jog mellett az emberek társadalmi tudatában újból és újból jelentkezett egy nem tételezett, nem társadalmi tettekből fakadó jog eszméje, a természetjog, amelynek a pozitív jog eszményeként kellett érvényre jutnia”.¹¹⁶ Nos, már ennyiből egyértelmű, hogy ez az eszmény a pozitív jogtól különálló jelenség. Ha különálló, úgy a társadalmi folyamatok befolyásolására való alkalmassága is más alapokon nyugszik. Lukács ezt az ismeretelméletileg hamis ideológiai forma ontológiai igazolásával magyarázza: „Olyan természet persze, amely a társadalmi fejlődés 'örök' mércéje, egyáltalában nem létezhet. Ha azonban ennek a nevében helyes és egyben megvalósítható követelményeket állítanak szembe a mindenkor uralkodó szabályozó elvekkel, akkor ennek döntő tartalmai gyakorlatilag hatékony társadalmi jelentőségre tehetnek szert. Gondoljunk csak arra, amikor valamilyen természetjog nevében – nem is olyan ritkán – a pozitív jogot helyesbítik, vagyis – társadalmi következményeit tekintve – itt olyan, gyakran helyes irányban ható ideológiával állunk szemben, amely ezt a pozitív szerepét tisztán fiktív gondolati-tárgyi alapon (vagyis 'hamis tudattal') tölti be”.¹¹⁷

¹¹³ Sz 485.

¹¹⁴ Sz 486.

¹¹⁵ Sz 486.

¹¹⁶ Sz 211.

¹¹⁷ P 92–93.

Az ideológia általános kérdésére még visszatérünk. Most elég annyit megjegyezni, hogy Marx már egyetemi disszertációjában világos különbséget tett az ismeretelméleti és az ontológiai kérdésfeltevés között. „Nem uralkodott-e az ősi Moloch? Nem volt-e a delphoi Apolló valóságos hatalom a görögök életében?”¹¹⁸ Nos, Lukács mindebben módszertanilag ki nem bontott, de határozott állásfoglalást lát arra nézve, hogy „[v]alamely jelenség társadalmi létének vagy nemlétének végső és döntő kritériuma a társadalmi hatékonyság”.¹¹⁹

A természetjog, ez a „tisztán ideológiai koncepció”¹²⁰ két irányban fejthet ki hatást: a pozitív jog mellett és ellen. Mint ideológia, történelmileg a pozitív joggal szemben, annak ideális mércét szabva vagy épp ellenkezőleg, jogi minőségét tagadva jön létre. Ez magyarázza, hogy a természetjog problémája többnyire a tételes joggal szemben, az elsőbbség kérdéseként vetődik fel. Lukács is e felfogás nyomában halad, mikor történelmileg változó szerepét ilyen ellen-ideológiában fogalmazza meg – legyen akár konzerválásról, forradalmi robbanóerőről, vagy épp jámbor professzori-retorikus óhajokká csendesült betolyásról,¹²¹ vagy akár az egyenlőtlent egyenlősítő tételes jog korlátainak az igazság nevében történő leküzdéséről¹²² is szó. Pedig ezzel egyidős és társadalmilag-történelmileg azonos súlyú az a szerep, amit mint természetesként elfogadott szabályozó hatalom – ideologikusan, a mindenkor uralkodó világszemlélet szerint (amennyiben „az Istentől, a természettől, az éstől stb. meghatározottnak képzelik”)¹²³ – a tételes jog támogatásában betölt. Paradoxikus, hogy ez a legkevésbé látható s ezért a legkevésbé figyelemben részesített, ám társadalmilag mégis leghatékonyabb funkciója.

A természetjog tehát a tételes jogot támogathatja, helyesbítheti, vagy olyan folyamatokat is beindíthat, amelyek a jog gyakorlati érvénytelenítéséhez vezetnek, ám mégsem kerül ontológiailag közös nevezőre a tételes joggal. Itt érkezünk el a pozitív jog és természetjog szétválasztásához. Lukács szerint – mint láttuk – a pozitív jog „tételezett”, „társadalmi tettekből fakadó”, „reálisan funkcionáló”, míg a természetjog más minőségekkel rendelkezik. Különbségük lényege intézményesedésük minőségében s mértékében és ennek következményeiben rejlik. A természetjog intézményesedése legfeljebb ideológiai jellegű lehet; legfeljebb olyan szervezettséget érhet el, hogy a társadalom (adott rétegei) számára ösztönzésül szolgál a pozitív jog támogatásához vagy elutasításához. A pozitív jog ezzel szemben tudatos tételező aktusokból (írott jog) és/vagy társadalmi tettekből (szokásjog) fakadó olyan jog, ami ténylegesen meg is jelenik egy kényszert alkalmazó apparátus jogiként feltüntetett és elismert gyakorlatában.

(Az írott jog s a szokásjog viszonylagos különmeműsége, a bíró alkotta jog specifikus problémája nem vetődött fel Lukácsnál, hiszen jog kapcsán ő mindig a polgári átalakulás során az európai kontinensen kifejlődött jogra gondolt. Bizonyosan nem tudatos választást fejezett ki: egyszerűen ez volt a talaj, mely Hegel és Marx számára természetesként

¹¹⁸ MARX: *A demokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége* (Doktori disszertáció). Budapest, Kossuth, 1969, 90.

¹¹⁹ T 283.

¹²⁰ Sz 293.

¹²¹ Sz 211.

¹²² Sz 221.

¹²³ Sz 221.

ádva volt; ez volt a talaj, melyből Jellinek, Weber, Kelsen jogelmélete sarjadt – azok a gondolkodói teljesítmények, amelyek elértek hozzá, s amelyekre rezonálni egyáltalán képes volt. Ez a szűkítés ugyanakkor nem érinti gondolatai elvi általánosságát. Nem korlátozza azokat, legfeljebb megfosztja bizonyos különbségtételek finomságaitól.)

A lényeg változatlan. Ez az, hogy a jogi komplexus Lukács felfogásában egy összetett jelenség belső ellentmondásának kifejeződése, aminek két pólusán egyfelől a jogi objektiváció, másfelől ennek a gyakorlatban megvalósuló tényleges funkcionálása áll. A társadalmi fejlődés a társadalmiasodás adott fokán olyan összetett feladatokat ró a jogra, amelyeknek csupán akkor tehet eleget, ha közvetítése tartalmát rögzíti, standardizálja, írott normaként objektiválja. Ez azonban csak annyiban lesz társadalmilag létező, amennyiben a gyakorlatot ténylegesen befolyásolja: a normáiban kíváncsként értékelt magatartásokat a társadalmi gyakorlatban megvalósítja. Mivel pedig – mint mondtunk – a joghoz külsőleg konformis magatartás nem specifikusan jogi jelenség, sőt nem is nevezhető jogkövetésnek (a tudatos követés vagy egy „ha – akkor” okozatosság értelmében), a jogmegvalósítás alanyaként csakis az az apparátus jöhet számításba, amelyik a jogként feltüntetett és elfogadott kényszert alkalmazza. Ez az, amire Lukács utal, midőn felismeri a jogi normák címzettjeinek kettősségét, vagyis hogy „a jogi rendszerben minden általános megállapítás kettős szándékkal jön létre: egyrészt, hogy a társadalom minden tagjának teleológiai tételezéseit meghatározott irányban befolyásolja, másrészt arra bírja azt az embercsoportot, amelynek társadalmi megbízatása a törvény meghatározásainak a jogi gyakorlatba való átültetése, hogy teleológiai tételezéseit a maga részéről meghatározott módon hajtsa végre”.¹²⁴

Hasonló következtetésre kellene jutnunk akkor is, ha csupán az Ontológia módszertani alapjaiból indulnánk ki. Mivel a társadalmi lét megfordíthatatlanul előrehaladó folyamat, a jogi komplexus léte is tényleges gyakorlatával egyértelmű. Mivel pedig, másodszer, a jog komplexuson belül formális jelentőségre tesz szert a hatósági jogalkalmazás, ezt a spontán mindennapi 'jogkövetésből' leválva a jogi komplexus egyik specifikus összetevőjének kell tekintenünk. A jogi komplexus így nem más, mint a jogi objektiváció a maga ténylegesen megvalósuló funkcionálásában.

A jogi komplexuson belül tehát a jogi objektivációt és funkcionálását a maguk ellentmondásos egységében kell szemlélnünk. Tudatában kell lennünk annak, hogy olyan dialektikus egységről van szó, amely történelmileg változó: mindenkor konkrétan meghatározott. Nyilvánvaló, hogy a társadalom fokozódó társadalmiasodásával a tudatos tervezés eleme nyomul mind hangsúlyozottabban előtérbe. A jogalkotás egyre növekvő jelentőséget nyer, ontológiailag azonban nem önállósodik, hiszen létszerű funkcióját változatlanul tényleges gyakorlati megvalósulása hordozza. Ugyanakkor a jogalkotás előtérbehelyezése a jogalkalmazással szemben mégsem egyszerű fetiszizálás, hiszen a norma – a 'jogkövetés' egyik motívumaként – a jogalkalmazáson túl is társadalmi léttel rendelkezik.

A jogi komplexus e belső összetettsége óhatatlanul felveti a jog mint felépítmény kérdését.

A szocialista jogelméletben hagyományosult álláspont azzal a két vitával jellemezhető, amelyek hazánkban a koalíciós időszak lezárulása után zajlottak, mindkettő annak

¹²⁴ Sz 219.

tisztázását tűzve célul, hogy milyen is ama jogi felépítmény, ami a szocialista gazdaság alapzatán emelkedik.

Az első az újnak a kibontakoztatása érdekében a múlttal való bármennemű közösségvállalás megtagadása, a múltban kifejlesztett intézményeknek mint pusztán csökkenvényeknek félresöpprésére volt hivatott. Az elmélet sisakjában folytatott csatározás a jog kontinuitása kérdése körül zajlott. Egynémely aggályoskodó megkísérelte ugyan, hogy a jogi norma bizonyos elemeinek túlélési esélyeire és szükségességére rámutasson, a hangadók félreérthetetlenül leszögezett végső álláspontja azonban minden ilyen ingadozást kizárt. Kimondták: a szocialista forradalomban kontinuitásnak nincs helye; a szocialista társadalomépítést a burzsoá múlttal való teljes diszkontinuitás jellemzi.¹²⁵ E vita a mi nézőpontunkból mindenekelőtt a tanulsággal zárult, hogy az eltérő gazdasági alapok jogi felépítményei közötti kapcsolat kontinuitása vagy diszkontinuitása kérdését a jogi objektivációra (a tételezett jogi normák formai azonosságára) korlátozva fogalmazta meg. A másik vita évekkel később, a szocialista jogi felépítmény technikai berendezése, jelesül a kodifikáció körül zajlott. Alaphangját ennek is az a vélemény szabtta meg, hogy a jogot tartalmilag és formailag (értsd: létrehozatala technikájában és módjában, írott vagy íratlan, szokásjogi vagy kodifikációs jellegében) egyaránt a gazdasági alap határozza meg, annak kell megfelelnie.¹²⁶ Mindkét vitából az a közös gondolati mag szűrhető ki, hogy (1) a jogi felépítmény lehangsúlyosabb minősítő mozzanata a norma-objektiváció; (2) a felépítményt az alap hozza létre; (3) adott alapnak tehát adott felépítmény felel meg.

Az Ontológia figyelmes olvasója ráébred arra, hogy értékelést Lukácsnál sem csupán a kimondott ítélet hordoz. Értékelő magatartást tükröz az is, hogy valamiről nem szól, amiről egyébként kézenfekvő lenne, hogy szóljon. Ilyen értelemben beszélünk már a társadalmi viszonyok problematikájáról. Nos, az alap és felépítmény kapcsolata is a társadalmi létre jellemző olyan kategoriális meghatározás, mely Lukács művében úgyszólván alig fordul elő. E hallgatásból csak arra következtethetünk, hogy egy rendszeres Ontológia szintjén ez számára nem volt kellően operábilis.

Az alap és felépítmény kategóriáját Lukács valóban csak elvétve, s akkor sem jelentőségteljes összefüggésben használja. Amikor pedig kitér tárgyalásukra, ezt a marxizmus torzulása jellemzéseként teszi. E torzulásban szerinte „az játssza a döntő szerepet, hogy kizárólagos ellentétbe állítják a gazdaság tisztán anyagi természetét az eszmei felépítménnyel, és azt hirdetik, hogy az előbbi az utóbbit abszolút módon, 'a természeti törvények erejével' határozza meg”.¹²⁷ Ez viszont nem más, mint egy a történeti fejlődés konkrét dialektikájából kiszakított viszonynak durván merevítő, nominalista módon elvont ábrázolása. A fejlődés alapvető tényét homályosítja el, nevezetesen hogy a legprimitívebb alap is a felépítménnyel elválaszthatatlanul előrehaladó folyamatot eredményező kölcsönhatásban jön létre. Ontológiaiilag épp egymástól el-

¹²⁵ *Vita a jog és jogtudomány „viszonylag állandó elemeinek” problémájáról.* Jogtudományi Közlöny, VI. (1951) 7.

¹²⁶ VILÁGHY Miklós: *Az új szakasz és a törvényalkotás elvi kérdései.* A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi–Történeti Tudományok Osztályának közleményei, V. [1954] 1–4, különösen 218.

¹²⁷ P 349.

választhatatlanságuk ténye az elsődleges, ami annál hangsúlyozottabb, minél inkább társadalmiasult a társadalmi lét.¹²⁸

Ez a konkrét dialektika meghatározott következményekkel jár. Először is, a felépítmény nem az alap „teremténye”, következésképp az sem állítható, hogy meghatározott alapnak belső törvényszerűséggel valamely meghatározott felépítmény „felel meg”. Másodszor, az alap és felépítmény kapcsolata valamiféle értékhierarchia keretében sem fogható fel. Ez nem érinti, hogy a gazdasági szféra a túlsúlyos mozzanat szerepét játssza a társadalmi összefolyamatban. Azt jelenti csupán, hogy az ontológiai elsődlegesség kérdése is értelemszerűen csak az alap és felépítmény elválaszthatatlan együttlétezése talaján vethető fel. Ez az elvi kritika a komplexusok egymásra hatásának rendkívül összetett volta érzékeltetésén túl két olyan marxi gondolatot is érvényesít, ami még visszatér későbbi fejtegetéseinkben. Egyik a tudati képződmények ontológiai létszerűsége, másik az egyenlőtlen fejlődés, ami lényegileg visszavezethető az összkomplexus egyes összetevőinek viszonylag önálló fejlődéséből adódó diszharmoniai kérdéseire.

Ha az alap és felépítmény kapcsolatának felfogását megtisztítjuk azoktól a torzulásoktól, amelyek merevítették és mechanikussá tették, az Ontológia értelmében is beszélhetünk jogi felépítményről, ezen azonban a jogi komplexust a maga teljességében kell értenünk. Vagyis a felépítmény egyes tárgyasult összetevőire – a jogi felépítmény esetében pl. a jogi norma-objektívációra – nem korlátozható. Következésképpen, részkontinuitásra tág tér nyílik. Fennállhat ez a jog fogalmai, normái, intézményei, sőt akár a jogász hivatás szerkezete és egyes egyedei tekintetében; – ugyanúgy, ahogy az állam esetében a hatalomgyakorlás intézményei, a kényszergyakorlás ’stílusa’, technikája, eszközei, sőt egyes egyedei tekintetében; – vagy a vallás esetében a teológia alaptételei, az üdvöztan, az evilági hierarchia intézményei stb. tekintetében. A jogi felépítmény minőségét tehát nem egyes tárgyasult összetevők önmagukban adják, hanem ezek összessége, létszerű funkcionálásuk egészében. Egy adott felépítmény minőségi újdonsága így semmilyen közvetlen összefüggésben nincs azzal, vajon egyes tárgyasult összetevői mutatnak-e kontinuitást korábbi vagy más felépítményekkel. Kizárólag ez összetevőknek a komplexus egészében való funkcionálása számít, ami viszont – látni fogjuk – egyértelmű ez összetevőknek a mindenkori feltételekhez történő adaptálásával, amit mindenkori manipulálásuk végez el.

Csak ennek elismerése esetén lesz érthető miképpen lehetséges, hogy összehasonlító egyetemes jogtörténeti mércével mérve a jogfejlesztés leghatalmasabb tényezője – paradox módon – nem más, mint idegen jogok átvétele vagy a mindenkori fenálló jog átértelmezése,¹²⁹ vagy hogy a keresztény egyház – belső válságok és megújulások árán, teológiai dogmarendszerének, üdvöztanának, intézményi szerkezetének stb. messzemenő megőrzése mellett – végül is elérkezhetett a rabszolgatartó formációtól a szocializmusig.

E pontosbítások kapcsán egy további félreértést is el kell oszlatnunk. Arra a sajátos hajlandóságra gondolok, hogy a jogi felépítményfelfogáshoz hasonlatosan a jog osztályjellegét és meghatározottságát is magában a jogi objektívációban keressék, arra vonatkoztatassák. Egy ilyen felfogás túlságosan leegyszerűsíti a társadalmi mozgás dialek-

¹²⁸ P 352.

¹²⁹ WATSON, Alan: *Legal Transplants*. Edinburgh, Scottish Academic Press, 1974; WATSON, Alan: *Comparative Law and Legal Change*. Cambridge Law Journal, XXXVII. [1978] 2.

tikáját. Lukácsnak pl. ismételten visszatérő gondolata, hogy a társadalmi fejlődés *hic et nunc*-jában megjelenő konkrét meghatározásoktól függően, bármely jelenség ideológiává: az adott osztály küzdelmét segítő eszközzé válhat. Ennek felel meg, hogy „minden ember teljes személyiségével résztvesz a társadalmi küzdelmekben, következésképp bármely állítás elfogadása vagy tagadása lehetségesen osztály-determinált”.¹³⁰ Más szavakkal, itt minden „az állandó mozgás és változás állapotában van; az adott idő társadalmi szerkezete és az osztályharcoknak ehhez viszonyított állapota határozza meg”, vagyis „alapja nem magában az elvont állításban rejlik”.¹³¹ A sztálini nyelvtudományi vitából vett hasonlattal élve nem az a kérdés hát, hogy milyen fegyvereket forgatnak, hanem hogy ki, kikkel, miért, milyen hatással forgatja az esetleg éppen azonos szériából kikerülő fegyvereket. Pontosabban megfogalmazva tehát az osztályjelleg nem egy önmagában vett tárgyiassághoz tapad, hanem e tárgyiasság alakítása és funkcionáltatása történelmi gyakorlatához, e gyakorlat mint megfordíthatatlanul előrehaladó folyamat történelmileg konkrét kapcsolataihoz, — végső soron magához a konkrét folyamatszerűségében értékelt társadalmi léthez.

4. A jog mint visszatükröződés?

A társadalmi lét sajátzerűsége Lukács szerint úgy írható le, mint a céltételező és az oksági folyamatok egymást kölcsönösen feltételező dialektikus kapcsolata. Teleológia „egyfelől csak az okság uralma alatt képzelhető el, másfelől pedig a társadalomban új tárgyak, formák és kapcsolatok csupán teleológiai tételezések következményeként jönnek létre”.¹³² A társadalmi lét mint társadalmi lét oly módon jön létre, hogy teleológiai tételezések oksági sorokat hoznak mozgásba, amik azután saját törvényszerűségeiket követve többnyire túlmennek az eredeti tételezésen: végső összegezésben többet vagy kevesebbet, hasonlót vagy mást hoznak létre, mint ami az eredeti szándék volt.¹³³ A teleológiai tételezés alapesetét Lukács — a marxi példa nyomán — a munkában látta. Ez készítette annak megállapítására, hogy „a munka ontológiai alapstruktúrája . . . bizonyos mértékig minden emberi aktivitás modellje”.¹³⁴

Nos, a jog — mint bármely társadalmi regulálást célzó norma — teleológiai tételezésen nyugszik.¹³⁵ A primitív vadászat példája már mutatta, hogy a reguláció az első (nem-robinsoni) munkaaktus teleológiai tételezésével megjelenik. Alapszerkezete a később belőle kifejlődő formákéval azonos: „a szabályozás a résztvevők olyan befolyásolásából áll, hogy hajtsák végre a maguk részéről azokat a teleológiai tételezéseket, amelyek a kooperáció össztervében rájuk jutottak”.¹³⁶ A társadalmiasodás a társadalmi reprodukció legkülönbözőbb területeit fokozatosan és egyre egyetemesebben szabályozások alá vonja. Ez hármas következményt von maga után: (1) a tételezések egyre tisztábban társadalmiak

¹³⁰C 43.

¹³¹C 44.

¹³²C 77.

¹³³P 295–296.

¹³⁴Sz 267.

¹³⁵C 78.

¹³⁶Sz 208.

lesznek, egyre kizárólagosabban lesz a feladatuk, hogy más tételezésekhez, vagy más tételezések között közvetítsenek; (2) folyamatosan növekszik a központi tételezések társadalmi jelentősége; (3) a maga egészében azt a hamis látszatot hozza létre, mintha minden aktus, ami a társadalmi életben történik, ezek pusztá megvalósítása lenne. Ebből táplálkozik az az aufklérista felhangú jogszemlélet, ami szocialista napjainkban sem egészen gyökértelen. Ez kísért mindazokban az ideologikus, gyakran utópikus törekvésekben, amelyek a gyakorlat visszacsatolása nélkül abszolutizálják annak igényét, hogy „az ember a fejére, azaz a gondolatára áll és aszerint építi fel a valóságot”.¹³⁷ Ez láttat a társadalomban központilag kigondolt, majd a különböző részterületekre axiomatikus szigorúsággal és következetességgel lebontott rendet, amelyben azután a társadalmi élet nem is fogható fel másnak, mint jogszerű vagy jogellenes magatartások szakadatlan sorozatának. Az ilyen fejlődés belső tendenciái már a manufaktúra munkamegosztásában megmutakoztak. „Az egyes dolgozó ember már a manufaktúra munkamegosztásában is alárendelődik egy általános, tisztán gazdasági, tehát társadalmi-teleológiai tételezésnek . . . Az egyes emberek által végrehajtott teleológiai tételezések . . . egy társadalmilag már mozgásba hozott teleológiai összefolyamat pusztá alkotóelemeivé lesznek. E fejlődés általános következményeképpen a társadalmiasodás abban is megmutakozik, hogy mind mennyiségileg, mind jelentőségük szerint folyton növekszenek azok az eleve tiszta társadalmi tételezések, amelyek nem közvetlenül az ember természettel folytatott anyagcseréjére irányulnak, hanem más emberek befolyásolását tűzik ki célul, hogy ezek a maguk részéről végrehajtsák a kívánt teleológiai tételezéseket”.¹³⁸

A társadalmi regulációk a társadalmi munkával együtt jelennek meg, hiszen „kezdettől fogva olyan társadalmi szabályozók szükségeseek, amelyek a teleológiát tételező alternatív döntések tartalmait a mindenkor életbevágó társadalmi szükségleteknek megfelelően rendezik el”.¹³⁹ Akár pattintott közserszám létrehozásáról, akár egy összetett tartalmú apparátusban foganatosítandó szervezeti intézkedésről legyen is szó, a céltételezés csak megfelelő eszköz választásakor lesz valóságos. „A célkitűzés társadalmi-emberi szükségletből fakad; de hogy valódi célkitűzéssé váljon, az eszközök felkutatásának, vagyis a természet megismerésének, a célkitűzésnek megfelelő, meghatározott fokot kell elérnie; enélkül a célkitűzés pusztán utópisztikus terv marad, ábránd, mint például a röpkülés Ikarosztól Leonardo da Vinciig és még sokkal tovább”.¹⁴⁰ A teleológiai tételezés alapja ilyen módon „a mindenkor létező és kialakuló tárgyiasságmeghatározások”¹⁴¹ megismerése. „A tételezett cél megvalósítását szolgáló eszközök felkutatásához ugyanis objektíve ismerni kell azoknak a tárgyiasságoknak és folyamatoknak az okozódását, amelyeket mozgásba kell hozni ahhoz, hogy a kitűzött cél megvalósulhasson.”¹⁴²

A kérdés, amit ezek után meg kell válaszolnunk, a következő: visszatükröződés-e a teleológiai tételezés általában, és a jogi normaformában történő tételezés különösen?

¹³⁷ HEGEL, G. W. F.: *Előadások a világtörténelem filozófiájáról*. Budapest, Akadémiai, 1966, 736.

¹³⁸ Sz 312, 313.

¹³⁹ P 17–18.

¹⁴⁰ Sz 28.

¹⁴¹ P 253.

¹⁴² Sz 25.

Amennyiben a visszatükröződést ismeretelméleti értelemben vesszük, Lukács számára egyértelmű, hogy a megismerés és a teleológiai tételezés két „különnemű művet”; itt „a valóság két egymástól különemű szemléletmódjáról”¹⁴³ van szó. Bármennyire tökéletes is a képmás, nyilvánvaló, hogy a visszatükrözésen túlmenő többletfunkció: az emberi tudat aktivitása szükséges ahhoz, hogy ebből a valóságba új összefüggéseket vetítő teleológiai tételezés váljon. Az emberi tudat noha csupán megismerheti és alkalmazhatja az egyébként fennálló oksági viszonyokat, anélkül hogy azokon egy jottányit változtatna, mégis elvileg új összefüggésben rendezheti el őket, olyan módon és eredménnyel, hogy mesterséges konstrukciók jönnek létre, melyek a teleológiai tételezés tudatos emberi aktusa nélkül nem születhettek volna meg.¹⁴⁴ A kerék pl. „bizonyosan az ember új terméke, noha mégis benne semmi, ami ne felelne meg pontosan olyan oksági soroknak, amelyek az embertől függetlenül érvényesülnek a természetben”.¹⁴⁵ A jogi tételezés alkotó jelentősége két síkon is megnyilvánul: egyfelől a megismeréshez mint saját alapjához, másfelől egyéb teleológiai tételezésekhez, mindenekelőtt a gazdasági tételezésekhez való viszonyában. A jog a gazdasági folyamatok szervezésébe új elemeket hoz, amennyiben „olyan kötelező rendezési elveket próbál ebbe a világba beépíteni, amelyeket a gazdaság a maga immanens spontaneitásából nem bontakoztathatott volna ki”.¹⁴⁶

Ha a visszatükrözést az ismeretelméletinél tágasabb értelemben vesszük, úgy csupán materialista világnézeti elvet szögeznünk le; specifikusabb magyarázathoz nem jutunk. Hogy a tudat a teleológiai tételezésben új összefüggésekbe helyezett elemeket s ez összefüggések lehetőségét egyaránt a valóság megismeréséből meríti, már a megismerésnek a tételezés alapjaként való elfogadásából is következik. Ehhez a visszatükrözés ilyen általános értelemben való használata (annak állítása, hogy a tudat minden aktivitása csak a valósággal való eleven kölcsönhatás kifejeződése, mely mindent, amit kitermel, a valóságból merít), semmi újat nem mond. Nem ad magyarázatot az arisztotelészi példára sem, amit Lukács a következőképpen említ: „A ház éppúgy anyagként létezik, mint a kő, a fa stb., a teleológiai tételezés mégis az elemekhez képest teljesen különböző tárgyiasságot hoz létre. A kő vagy a fa pusztán magában való létéből semmiképp sem 'vezethető le' egy ház, bármiképpen visszük is immanensen tovább tulajdonságait, a bennük hatékony törvényszerűségeket és erőket.”¹⁴⁷

Nos, ebben az általános – specifikus tartalmat immár nem hordozó – értelemben nevezi Lukács a jogi normaképzést visszatükrözésnek, melynek elsődleges ontológiai sajátossága éppen az, hogy ismeretelméletileg meg nem ragadható. Paradoxonná fokozva: a jog olyan képmás, ami nem azt képezi le, aminek a tükrözése. Marx írta Lasalle-nak 1861. július 22-i levelében: „bizonyos tulajdonviszonyok jogi fogalma, bármennyire belőlük nő ki, másfelől mégsem egyezik meg és nem egyezhet meg velük”.¹⁴⁸ Lukács hangsúlyozza, hogy itt nem pusztán hiányosságról vagy ismeretelméleti torzulásról van szó.

¹⁴³ Sz 35–36.

¹⁴⁴ C 74, Sz 24.

¹⁴⁵ C 74.

¹⁴⁶ T 387.

¹⁴⁷ Sz 24.

¹⁴⁸ MEM 3 o. Budapest, 1973, 586.

Marx „olyan társadalomontológiai szituációra gondol, amelyben elvileg lehetetlen az ilyen egybevágóság, mivel ez a szituáció az általános társadalmi gyakorlat megjelenésmódja, amely éppen az ilyen inkongruencia alapján tud csak egyáltalán – jól vagy rosszul, mikor hogyan – működni”.¹⁴⁹

Marx aforisztikus meghatározására („A jog csak a tény hivatalos elismerése”) visszautalva, Lukács részletesen is kifejti álláspontját a jogi tételezésnek a szabályozott anyaggal inkongruens, új összefüggéseket teremtő jellegéről. Először, „már annak a megállapítása is, hogy mikor és miként tekinthető valamely esemény ténynek, nem a társadalmi folyamat objektív magábanvalójának megismerését reprodukálja, hanem inkább az állami akaratot, hogy minek és miként kell az adott esetben megtörténnie, minek és miként nem szabad ebben az összefüggésben előfordulnia”. Másodsor, „a jogi visszatükröződés nem tisztán elméleti, hanem kiemelkedően és közvetlenül gyakorlati jellegű kell legyen ahhoz, hogy valódi jogi rendszerré válhasson. Minden jogi ténymegállapításnak kettős jellege van tehát. Egyrészt valamely tényállás egyedül releváns gondolati rögzítésének kell lennie, és ezt a lehető legegzezaktabban, definíciószerűen kell gondolatilag kifejtenie. Ezeknek a megállapításoknak a maguk részéről összefüggő, következetes, ellentmondásmentes rendszert kell alkotniuk. Ismét egészen világosan mutatkozik meg itt, hogy minél inkább építik ki ezt a rendszerezést, annál inkább kell ennek eltávolodnia a valóságtól. Ami az egyes ténymegállapításoknál esetleg csak viszonylag csekély eltérés, annak egy ilyen rendszer alkotóelemeiként, egy ilyen rendszer szellemében értelmezve még sokkal inkább el kell távolodnia a valóságtól. A rendszer ugyanis nem a valóság visszatükröződéséből nő ki, hanem csak ennek elvonatkoztatóan—gondolatilag egyneműsítő manipulációja lehet”. Összefoglalva: „a tények megállapítása, rendszerbe való besorolása nem magában a társadalmi valóságban gyökredzik, hanem pusztán a mindenkori uralkodó osztálynak arra irányuló akaratában, hogy a társadalmi gyakorlatot szándékainak megfelelően szabályozza”.¹⁵⁰

Úgy vélem, az inkongruencia legalább is kettős síkon megfogalmazható.

Ha a jogi szabályozást *az egyes norma szintjén* tekintjük, már az előbbiekből nyilvánvaló, hogy itt teleológiai tételezésről van szó, mely elemeit és ezek kapcsolatai lehetőségét a valóság megismeréséből meríti, sajátos feldolgozású tételezésükkel mégis újat ad a valósághoz. Olyan összefüggést vetít bele, amely abban adva nem volt és spontánul nem is bontakozhatott volna ki. A jogi norma ugyanakkor mint teleologikus tételezés is sajátos, mert a tulajdonképpeni céltételezés már nem jelenik meg benne, hanem csupán az az eszköztevékenység, amit a jogalkotó (e meg nem nevezett célhoz kapcsolt) eszköztevékenységgé minősített. Az eszközmagatartás a jogi normában önállósul: kizárólagos céllá lép elő. Egyedül releváns gondolati rögzítését a jogszabály szövege tartalmazza. S hogy vitathatóságát a lehető legteljesebben kizárja, e gondolati rögzítés a magatartást egyébként is csak külsőleg, formális tényállásjelekből felismerhető módon írja le (többnyire figyelmen kívül hagyva a magatartás tartalmát, belső indítékait, ami azután újabb, az erkölctől elkülönítő problémák forrása lesz). Az eszközmagatartás meghatározása azonban még nem jogi norma; ez csupán a kívánatos (vagy nem kívánatos) magatartás megjelölése s egyúttal viszonyítási alap a tényleges magatartás konformitása (vagy

¹⁴⁹ T 387–388.

¹⁵⁰ Sz 217, 218, 218.

nonkonformitása) leméréséhez. Jogi normává akkor lesz, amikor tanúsításához (vagy nem-tanúsításához) a jogalkotó meghatározott szankció (előny vagy hátrány) bekövetkeztét helyezi kilátásba. A jog tehát — mint láttuk is már — úgy befolyásolja a címzettek magatartását, hogy a címzettek második köre (a társadalmi munkamegosztásban e célból elkülönült, szakosodott, fizetett, fegyelmezett és ellenőrzött rétege: a hatósági jogalkalmazók) követendő magatartását meghatározza. Ilyen módon a jogi norma egyszerre magatartási és döntési szabály. Egyfelől tehát kettős címzettje és tartalma van, másfelől pedig nem csupán a maga sajátos tárgyiasságában hoz létre az embert körülvevő második természetet, hanem önálló intézményi-szankcionálási rendszert is feltételez, ennek minden dologi, ideológiai, a társadalmi munkamegosztást is befolyásoló következményével együtt.

A jogi norma azonban sohasem elszigetelten létezik, hanem valamiféle *rendszerre szerveződött*en fordul elő. Az egyes norma kialakítását így a múltbeli hagyományban foglalt tapasztalatok gazdag tárháza s jelen környezete egyaránt meghatározóan befolyásolja.

A múltat illetően korábbi megjegyzésünkre utalunk, miszerint a jogfejlődés egyik legjelentősebb tényezője a korábbi vagy más rendszerek jogi megoldásainak, intézményeinek vagy éppen egész szabályrendszerének átvétele. „A múltbeli tényeknek a társadalmi emlékezetben való megőrzése szakadatlanul befolyásolja az összes későbbi történet. Ez a tény korántsem szünteti meg a folyamat objektív törvényszerűségét, de — olykor döntően is — módosítja ezt. Mert minden további lépés objektíve létrehozott és objektíve hatékony feltételeihez kiegészítően járulnak hozzá a múltnak tudatszerűen megőrzött és az új helyzetre gyakorlatilag alkalmazott, tudatosan feldolgozott tapasztalatai.”¹⁵¹ Az átvétel olyasfajta kontinuitást biztosít, ami lehetővé teszi korábban kicsiszolódott és bevált konstrukciók stb. felhasználását — olyan közegbe emelve át, ami az adott szükségletek kielégítésére optimálisnak mutatkozik. Lassalle a régi „félreértésének” minősítette ezt, ami — Marx bizonyítása szerint — ontológiai szükségszerűség. Ti. „azok a kísérletek, amelyek valami jogi jelenséget akartak gondolatilag megragadni és a gyakorlatba átültetni, újból és újból a régebbi korok intézményeihez és ezek értelmezéseihez nyúltak vissza, és nem is tehettek mást. Ezeket azonban olyan módon fogadták be és alkalmazták, amely semmiképp sem felel meg a hagyomány eredeti értelmének s amely eredménynek tételezi fel e hagyomány félreértését”.¹⁵² Vagyis tartalmilag mindenkor a jelen szükségleteinek kielégítéséről van szó,¹⁵³ ám olyan eszközök és technikák felhasználásával, amelyek eredetileg más környezetben, más feladatok betöltésére jöhettek létre. Rendkívül specifikus, határozott profilú intézmények is az adás-befogadás gyakorlatában igen zeg-zugos — évezredekken és társadalmi-gazdasági formációkon át ívelő — fejlődést mutathatnak fel. Még korlátlanabban érvényesül ez tisztán formális (pl. mennyiségi egységeket kijelölő) megoldások esetében, ahol csak hozzávetőlegesen megvonható határok között az adott választás szükségképpen önkényes, véletlenszerű. Lukács maga idézi¹⁵⁴ Hegelt: „Egy büntetés mennyiségi mozzanatát pl.

¹⁵¹ Sz 189.

¹⁵² T 388.

¹⁵³ T 388, 390; Sz 98, 189.

¹⁵⁴ Sz 218.

nem lehet semmiféle fogalmi meghatározással adekváttá tenni, s bármi is a döntés, ebből a szempontból mindig önkényes. Ez az esetlegesség azonban maga is szükségszerű . . .”¹⁵⁵

Az önkényesség említése itt, megjegyzem, különösen hangsúlyosan veti fel a cél és eszköz kapcsolatának, az adekvát eszközválasztás lehetőségének kérdését. Ennek tárgyalásába itt nem bocsátkozhatunk; elég csupán arra utalni, hogy mindez csupán társadalmilag konkrétan meghatározott mozgástérben játszódhat le, ami az eszközválasztásnak a maga önkényességében is megadja tartalmát, értelmét, és legalább tendenciális határait.

A múlt és jelen ilyen technikai hatása részben közvetlenül, részben a jogszabályok rendszerezésével összefüggésben érvényesül. Minden normát ti. nem magábanvéve, hanem a jogrendszerbe bevezetett (vagy bevezetni kívánt) más normákra tekintettel alakítanak ki. A jogi szisztematika alapjainak meghatározásában több ezer éves hagyományok, olykor frissebb – ám a jelen számára immár teljesen irracionális – megoldások ösztönző hatása érvényesül. A jogi norma megformálásában meghatározó jelentőségű, hogy milyen jogintézménybe, a szankciók mely rendszerébe, a szabályozás és végrehajtás milyen ágazatába kívánják illeszteni.

A jog rendszerszerűségét összefoglaló módon az alábbi vonásokkal jellemezhetjük. Először, a jog rendszerszerűsége gyakorlati követelmény: a jog eszköztárának elengedhetetlen kelléke, hogy mint viszonylagosan önállósult komplexus egyáltalán működni és hatni tudjon. Másodszor, azokat az összefüggéseket, amelyekből a rendszer összetevődik, a gyakorlati hatáskiváltás szempontjából számba jövő eszközök optimális kiválasztásának és elrendezésének az igénye szabja meg. Harmadszor, a logika és bármilyen ismeretelméleti megfontolás csak ennek alárendelten: ezek fogalmi formába öntése és elrendezése érdekében játszhat szerepet. Végül, negyedszer, a rendszer nem axiomatikus módon gondolatilag felépített, hanem a jogalkotás történelmi folyamatában normatíván tételezett. Rendszerszerűségét tehát mindenkor éppígy léte hordozza. A tételes jog nyelvi-logikai elemzésére hivatott dogmatika ugyan logikailag egyértelmű, következetes és hibátlan meta-rendszert kovácsolhat a fennálló érvényes jogrendszerből, ám ez a tételes jog adott rendszerén mint rendszerszerűsége kizárólagos hordozóján mit sem változtat.

(Nem is szólunk most arról, hogy a jog rendszerszerűségét a tételezett jogi normák összessége pusztán egymagában egyébként sem biztosíthatja. Hogy e rendszer logikailag valóban ellentmondásmentesen összefüggő legyen, még külső, hallgatólágasan elfogadott posztulátumok sorára van szükség, amelyek a rendezés különféle technikai összetevőinek megfelelő szervezése érdekében előlegezik a jogalkotó feltételezett racionalitását.)^{155a}

A rendszerben tehát minden tekintetben a létszerű működés gyakorlati követelményei játszanak elsődleges szerepet. Ennek ad kifejezést Lukács is hosszabb gondolatmenetében: „A jognak ez a rendszerjellege egyrészt azt mutatja, hogy – a gazdasági reprodukciós folyamat spontánul kialakuló rendszerességével ellentétben – eleve tisztán tételezett rendszer. De felépítésének és koherenciájának elveit nem egyszerűen az biztosítja, hogy tudatosodnak magának a gazdasági folyamatnak a meghatározásai, hanem ezeknek az

¹⁵⁵ HEGEL, G. W. F.: *A jogfilozófia alapvonalai*. Budapest, Akadémiai, 1971, 232–233.

^{155a} NOWAK, Leszek: *De la rationalité du législateur*. = Études de logique juridique, publiées par Ch. Perelman, III. Bruxelles, Bruylant, 1969, 65–86; BOBBIO, Norberto: *Le bon législateur*. = Le raisonnement juridique, publié par H. Hubien. Bruxelles, Bruylant, 1971, 243–249.

elveknek éppen arra kell alkalmasnak lenniük, hogy a mindenkor fennálló társadalomnak, az osztályok bennük mindenkor megvalósuló hatalmi viszonyainak értelmében a mindenkor lehetséges legmagasabb rendű általánosítás szintjén harcolják végig a konfliktusokat ... Annak a tárgyasítói absztrakciós folyamatnak, amelyet a jogi tételezés az össztársadalmi valóságon végrehajt, ebben rejlenek a kritériumai, hogy vajon képes-e a társadalmilag lényegbevágó konfliktusok olyan rendszerben történő elrendezésére, meghatározására, szisztematizálására stb., amely szavatolhatja e konfliktusok végigvitele számára az adott formáció mindenkori fejlődési szintjének megfelelő viszonylagos optimumot ... A logika ... itt a gondolati megformálás pusztá eszköze marad: annak tartalmát, amit például azonosnak vagy nem-azonosnak kell tekinteni, nem az önmagában létező tárgyiasság határozza meg, hanem az, hogy az uralkodó osztály (vagy osztályok, osztálykompromisszumok) miként érdekeltek meghatározott konfliktusok meghatározott módon történő szabályozásában és végigvitelésében. Eközben nagyon könnyen megtörténhet, hogy a társadalmilag önmagában véve összetartozó elemeket szétválasztják, és a különmeműt közös nevezőre hozzák — hogy az egyesítés vagy szétválasztás helyes-e és hogy mikor helyes, azt nem logikai kritériumok döntenek el (noha minden logikai formában jelenik meg), hanem valamely konkrét társadalmi-történelmi helyzet konkrét szükségletei”.¹⁵⁶

(A hazai jogelmélet problémaérzékenységének, ugyanakkor Lukács aktualitásának ékes bizonyossága, hogy a marxista jogfelfogás ez égető kérdésében Lukáccsal egyidőben, ám tőle függetlenül hasonló tendenciájú válasz már született. Ez Szabó Imre művének egyik alapvető érdeme volt, nevezetesen, hogy a jog és az egyéb komplexusok közötti inkongruens viszonyt árnyalt elemzésekben érzékeltette. Az egyes normák szintjén azzal, hogy a jogviszonyokat más társadalmi (gazdasági stb.) viszonyok sajátos formai kifejeződéseként értékelte, a jogrendszer szintjén azzal, hogy a jogot „társadalmilag érzéketlen” visszatükröződésnek minősítette, lévén a jog szabályrendszerének egy-neműsítő közegében a szabályozás alá vont társadalmi viszonyok ontológiai különbözőségei nem tükröződnek).¹⁵⁷

Hogy a gyakorlati jelleg mennyire meghatározó, s hogy fokról fokra mennyire elmosza azokat a fogódzókat, amelyek alapján esetleg értelmes módon még egyáltalán lehetne ismeretelméleti megközelítésről beszélni, megkísérlem a jogi dolog-fogalom példáján vázolni. Ez itt annál inkább helyénvaló, mivel ez volt az a problémakör, amely köré felfűzve megkísértem először a jogi visszatükröződés sajátosságának néhány kérdését is a lukácsi kérdésfeltevés szellemében megvizsgálni).¹⁵⁸

Feltehető ugyan (néha aligha bizonyítható), hogy a jogfejlődésben létezett valaha is olyan paradicsomi állapot, amikor a dolgok a maguk legteltesebb egyszerűségében nyilvánultak volna meg: amikor gyakorlati szerepbetöltése érdekében a jogi fogalom nem kívánt manipulálást, vagyis amikor a jogi fogalom egybeesett a mindennapi fogalommal, jogi jelentése a tudományos jelentésével. Korai emlékeink, amelyekben jogi fogalom már egyáltalán megjelenik, cáfolni látszik ezt a lehetőséget. A római jogban a dolog-

¹⁵⁶ Sz 483–484.

¹⁵⁷ SZABÓ: *A jogelmélet alapjai*, I. Rész.

¹⁵⁸ VARGA Csaba: „Dolog” és eldologiasodás a jogban. Állam- és Jogtudomány, XXI. [1978] 1.

fogalommal együtt alakul ki a 'testetlen dolog' fogalma. Csupán eszmeileg létező javak éppúgy dolognak számítanak, mint az olyanok, amelyeknél az ügyletet még létre nem jött dolgokra kötik meg (*emptio rei futurae, emptio spei*).

Bizonyossággal csupán a következő állítást kockáztathatjuk meg: attól függetlenül, hogy a tudományos s a jogi fogalom egybeesett-e valaha is vagy sem, amit egyszer dologként szabályoztak, arra rakódott rá minden hasonlóan szabályozandó, mint a dolog fikciója. A dolog szabályozása alá először talán csak olyan területeket vonnak, amik analógiát mutatnak a dologgal. Később azonban már az analógia analógiája alapján rendelnek újabb területeket a szabályozás alá; és az analógiák sorozatából hamarosan tiszta fikciók jönnek létre. Aztán a fikciókra is további fikciók rakódnak, ami a jogi 'dolgokat' végül felismerhetetlen távolságba vonja a mindennapi dolgoktól.

Az eltávolodás jellegének érzékeltetésére hadd álljon itt néhány példa. A dolog-fogalom bővülésének első tényezője, hogy mi az, ami az árucseré-forgalomban értékesnek bizonyulhatott. Így nyer fokozatosan dologként elismerést a követelés, a követelésre való jogosultság, az emberi munkaerő, a szellemi munka, majd ennek terméke, végül a szellemi munka termékére vonatkozó jogosítványok. Ezzel párhuzamosan bővítik a dolgok körét olyan értékek, amelyek a dologisággal csak azon a tisztán gyakorlati szálon tartanak kapcsolatot, hogy a polgári jog biztosítja szankcionálásukat. Ilyen a személyiség testi és szellemi integritása, ami magában foglalja becsületének védelmét csakúgy, mint szabad rendelkezését arról, hogy képmásával, hangjával, magánközleményeinek titkával rendelkezék. Ezeknek a tendenciáknak a találkozása teszi lehetővé, hogy az üzleti vállalkozások is 'személyiségi jogaik' védelmére tartsanak igényt, és kártérítést követelhessenek, ha üzleti jó hírnevükön vagy üzletviteli titkaikban károsodás esnék. Végezetül korunk tudományos-technikai potenciálja az a tényező, ami a jogi dolgok körét szinte korlátlanul tágítja. Ez teszi szükségessé, hogy jogi értelemben dologgá váljanak az elképzelhető energiák csakúgy, mint az óceánok halállománya, a tengervizek sója, a jéghegyek vízkoncentrátuma, a bioszféra vegyianyagtartalma, továbbá a világűr ama része, ami már birtokba vehetővé vált az emberiség részére.

A jogi fogalom így alapvető meghatározását illetően pragmatikus; fokról fokra távolodik attól, hogy ismeretelméletileg egyáltalán értékelhető legyen. Kialakításában mindenesetre a valóság elemei és összefüggései tükröződnek. Ám hogy ezekből milyen tartalmú és terjedelmű fogalom alakul, végül is nem a valóság megismerő leképezése szabja meg, hanem tisztán gyakorlati megfontolások és a rendelkezésre álló szabályozási technika. Ezek találkozásának lesz a jogi fogalom a függvénye.

A jogi fogalom ezért elkerülhetetlenül önkényes is. Ha a jogi 'dolog'-fogalom markáns példájában rejlő módszertani tanulságot következetesen végigvisszük, arra kell következtetnünk, hogy végső soron nem a valóságról ismeretet tükröző fogalomról, hanem konvencionális jelről van szó. Igazságtartalma olyan, mint egy axiómarendszer axiómájáé, ahol az mindenekelőtt önmagát, önmagán keresztül pedig az axiómaként történő tételezése mögött rejlő elméleti és gyakorlati megfontolásokat tükrözi. A valóságtól való e látszólagos eltávolodás természetszerűleg nem öncél. Egyetlen célja, hogy a létszerű funkcionáláshoz optimálisan kielégítő eszközt biztosítson. Ez viszont a maga részéről különművé teszi azt a folyamatot, ami a jogi visszatükröződés, és ez kisebb-nagyobb mértékben kifejeződik a jogi fogalmak csupán eszközként való kezelésében is. Ahogyan Lukács kifejezte: „az ismeretszerűen objektív azonosság vagy konvergencia semmiképp

sem lehet a kiválasztás vagy elutasítás döntő indítéka; az dönt, hogy a konkrét társadalmi érdekek harcában részt vevő egyik eredő nézőpontjából a konkrét meglevő körülmények között mi alkalmazható időszerűen”.¹⁵⁹

A jog tehát közvetlenül, ismeretelméleti értelemben csak önmagát mint posztulált jogi valóságot: az ember által maga körül felépített második természet egy szeletét tükrözi. Ez persze korántsem zárja ki, hogy ebből – egy ’jogi paleontológus’ szemüvegével nézve – értelmes következtetéseket lehessen kihámozni a valóságra nézve, – úgy, hogy az legalább fő vonalaiban ezekből nagyfokú valószínűséggel rekonstruálható legyen. Csupán arra utal, hogy nem minden fogalmi kifejeződés vezethető vissza egyszerűen az ismeretelméleti tükrözésre; attól különemű, filozófiailag még kevésbé magyarázott folyamatokat is magában foglalhat.

A jogi objektiváció ama sajátossága, hogy a valóság megismerésén nyugszik, ennek eredményeit azonban tisztán gyakorlati megfontolások szerint egy a mindenkori szükségletek optimális kielégítését biztosító eszköz elemeivé törve, ennek saját összefüggéseibe ágyazva hasznosítja, további következményekkel jár.

A jognak ui. mint társadalmi közvetítésnek belső ellentmondása, hogy más komplexusokhoz való viszonyában csak instrumentális (vagyis tartalmilag alárendelt) szerepet játszik, ugyanakkor formailag ez a közvetítés saját törvényei szerinti megvalósulást és érvényesülést követel. Ennek az ellentmondásnak a lehetőségét már az is előrevetíti, hogy a társadalmiasodás előrehaladásával párhuzamosan a különféle komplexusok viszonylagos önállósága lép fokozódóan előtérbe. Nos, a jogban mindez hallatlanul kiélezett és sarkított, hiszen itt a társadalom legpolarizáltabb érdekkonfliktusait végső soron intézményesített kényszerrel rendező közvetítéssel van dolgunk. Ezért minden társadalmi reguláció közül a jog a legformalizáltabb, ugyanakkor kiterjedt szervezeti apparátus áll mögötte, melynek mindenkori mozgatása épp a jogi normarendszer által megvont ösvényeken történik.

Az így előálló helyzetet Lukács a következőképpen jellemzi: „a társadalmi megbízatás rendszerint olyan beteljesedési rendszert követel, amelynek kritériumai, legalábbis formálisan, nem vehetők magából a megbízatásból, sem ennek anyagi alapjaiból, hanem saját, benső, immanens beteljesedési kritériumokkal kell rendelkeznie. Ez a mi esetünkben azt jelenti, hogy az emberek társadalmi érintkezésének jogi rendjéhez az előírások stb. specifikus, jogilag egyneműsített gondolati rendszerére van szükség, amelynek elvi felépítése e képzett világnak és a gazdasági valóságnak Marx által megállapított ’inkongruenciáján’ alapul”.¹⁶⁰ Az ellentmondás egyik oldala az, hogy „valamely teleológiai tételezés eszközei – megszabott határok között . . . – saját, immanens dialektikus összefüggéssel rendelkeznek, és ennek benső beteljesedése egyik legfontosabb mozzanata annak, hogy a tételezés megvalósításában sikeresen tevékenykedhetnek”. Ez az immanens beteljesedés „formális-egyneműsítő jellegű”. A másik oldalt az adja, hogy „[a]z ilyen rendezési szisztéma formális zártsága inkongruens viszonyban áll ugyan a rendezendő anyaggal mint ennek visszatükröződése, mégis bizonyos időszerűen lényeges mozzanatait gondolatilag és gyakorlatilag helyesen kell megragadnia ahhoz, hogy egyáltalán gyakorolhassa rendező funkcióját”.¹⁶¹ Eszerint a jogi visszatükröződés olyan mozzanatokat tartalmaz, amelyek

¹⁵⁹ T 390.

¹⁶⁰ T 388–389.

¹⁶¹ T 389.

ismeretelméleti nézőpontból ugyan önkényesek, tartalmi helyességük vagy hamis voltuk mégis feltárul, — mégpedig gyakorlatuk „sajátos társadalmi-történelmi dialektikájában”¹⁶²

A jog tehát belsőleg ellentmondásos, mert mint „kritérium két különmű mozzanatot egyesít magában, nevezetesen egy anyagszerűen materiális és egy teleologikus mozzanatot. A munkánál ez a technológiai és gazdasági mozzanatok szükségszerű egysüléseként jelenik meg, a jogban pedig mint a jogszolgáltatás politikai-társadalmi célkitűzéséhez való viszonyban rejlő immanens jogi koherencia és következés”.¹⁶³ E kettősség különműséget jelent, aminek gyökere a társadalmiasodásban: maguknak a teleologikus tételezéseknek és közvetítetté válásában, újabb és újabb teleologikus tételezések közbeiktatódásában rejlik. Mind a gazdaságban, mind a jogban arról van szó, hogy az eredeti, csupán tartalmilag meghatározott tételezés (a gazdasági, ill. a társadalmi-politikai cél elérése) kizárólag egy formailag meghatározott tételezés a (technológiai, ill. jogi előírások) közbeiktatásával és beteljesítésével realizálható. Az a teleológiai tételezés tehát, ami a spontánul fejlődő társadalmi gyakorlatban még önmagában elégséges volt, a társadalmiasodás során kifejlesztett formalizációkkal megkettőződik.

Amikor Lukács a jog rendezési szisztémájának formális zártságáról s a jog égisze alatt zajló műveletek beteljesedési kritériumaként az immanens jogi koherenciáról és következésről szól, világosan érzékeli, hogy a jogi komplexus nem egyszerűen különmű, de formálisan is megkülönböztetett az egyéb komplexusoktól. Formális megkülönböztetettsége lényeges jellemző, mely a jogi komplexus viszonylagos autonómiájának létrejöttével alakult ki a történelem során. Ókori és középkori elő példák nyomán első kifejezett formáját az olasz városállamokban, a polgárosodás e korai kohóiban nyerte el.

A formális jogérvényesség fogalma ez, mely egyfelől leválasztja az érvényességet a hagyományszerűtől, s a megfelelő módon, formában stb. elvégzett uralkodói tételezés függvényévé teszi, másfelől pedig ezáltal formálisan is megvonja a joginak tekintendő szabályok határát, utat nyitva a jog normaanyaga nyelvi-logikai rendszerezésének (ún. dogmatikai feldolgozásának).

Nos, a különműség formális jelentősége az, amit Lukács egy ponton félre látszik érteni. Mikor a jog beteljesedési kritériumának belső jellegét szembesíti e kritérium tételezésének külső jellegével, hozzáteszi, hogy a burzsoá jogi formalizmus ezt valamiféle dualitásként érzékeli. Idézi Kelsent,¹⁶⁴ aki — ahogy ezt Lukács már korábban is pontosan így felrótta¹⁶⁵ — a törvényhozást „az állam és a jog nagy *misztériumának*” nevezi.¹⁶⁶ Szinte már az a szarkazmus, amivel e kérdéskört Lukács ecseteli: „Nem állította Kelsen pl. a húszas években, hogy a jogképzés misztérium a jogtudomány számára? Nos, nyilvánvaló, hogy a jogképződésben semmiféle misztérium nincs. A legösszetettebb küzdelmek és

¹⁶² Sz 189.

¹⁶³ T 389. Eörsi István idézett fordításában „immanens jogi koherencia és következtetés” az eredeti német szövegben [Lukács, Georg: *Die ontologischen Grundprinzipien von Marx*. Darmstadt-Neuwied, Luchterhand, 1972. 145] azonban „die immanent juristische Kohärenz und Konsequenz”.

¹⁶⁴ KELSEN, Hans: *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre*. Tübingen, Mohr, 1911, 411.

¹⁶⁵ TO 356.

¹⁶⁶ T 389.

osztályharcok zajlanak körülötte. A Szövetségi Köztársaság átlagkereskedője bizonyosan nem lát misztériumot ebben, hanem inkább azon tűnődik, vajon partikuláris érdekcsoportja képes lesz-e eléggé erős, következésképpen de facto ontológiai nyomást gyakorolni a kormányzatra, hogy egy kérdéses szakaszt fogalmazzanak meg az ő érdekében. Mindazonáltal Kelsen nem volt egyszerűen bolond, hogy misztériumot lásson itt: ez inkább pontosan annak lehetetlenségéből következik, hogy logikai vagy ismeretelméleti módon oldják meg a valóságos élet problémáit”.¹⁶⁷ Ami Kelsent illeti, a húszas évek osztrák alkotmányának szövegezője, a faji törvények elől emigrálni kényszerülő tudós, aki egyként volt a közjog, nemzetközi jog és politikatudomány világhírű tanára, feltehetően volt egy-két sejtése arról, hogy voltaképpen mi zajlik le a törvényhozás fenséges homlokzata mögött. Zsenialitása épp abban volt, hogy jogelméleti programja szerint következésképpen, szinte ad absurdum végigjárta az utat, aminek irányát a jogpozitivizmusra épülő hagyományos jogász világnézet cövekelte ki. Persze mindebben korántsem véletlen a neokantianizmus hatása, a bécsi iskola szellemi levegője. Elmélete mindazonáltal csakis azért válhatott már életében klasszikussá, mert pontosan olyan módszertani tendenciák gondolati végigvitelére vállalkozott, amik az utóbbi évszázadoktól egyre általánosabban egyetemesebben a jog életének és belső működésének előfeltevései és ilyen módon a valóságos gyakorlat valóságos tényezői. Más szavakkal: a Tiszta Jogtan ugyanannak köszönheti sterilitását, mint korszakjelző gazdagságát: a jog különmeműségében rejlő sajátos meghatározások korlátlan érvényesítésének, és következményei végiggondolásának. A kép, amit Kelsen nyújt, a jogász világszemlélet utópiája. Olyan jog működésének a magyarázata, ami kizárólag azokat a posztulátumokat követi, amelyeket a jog maga állít fel működésével kapcsolatosan. Csupán elindítja elméleti labdáját, hogy megfigyelje: ha pályáját ellenszél nélkül futja be, hol áll meg. Közben maga is tudja, hogy a saját szabályaihoz valóban következetes jog épp annyira bukásra ítélt, mint amennyire a valóban szabálytisztelő légiközlekedés is már sztrájkot eredményez.

A jog különmeműségének kulcsfogalma az érvényesség. A jogrendszer belső posztulátuma ez, ami meghatározza, hogy milyen módon létrejött normák tekintendők a rendszerhez tartozónak. Ez a meghatározás persze csak az összefolyamat mindenkorli összmozgásától függően érvényesülhet. Az állami szervek olyan eljárása, ami *de jure* nem érvényes, *de facto* azonban tartósan jogiként érvényesül, éppúgy áttöri, mint a forradalom. A forradalom – idézi Lukács¹⁶⁸ Kantot¹⁶⁹ – minden fennálló jogszerűség tagadása, ami ugyanakkor igényt tart a teljes jogi érvényességre. Az érvényesség a jogi komplexuson belüli szervező elv. A hatásosság pedig az, ami ebből ontológiailag létszerűvé válik a közvetítés tényleges folyamatában. A hatásosság vonja meg hát a kört, amelyen belül az érvényesség felvetése egyáltalán értelmes lehet. A kalóz Ben Juszuf által követett sakkszabályoknak pl. csak addig van értelme, amíg a fogságába ejtett Caesar nem lép királyával a táblán kívülre, és Juszuf kardélre hányásával érvényt nem szerez e módosító rendelkezésnek.¹⁷⁰

¹⁶⁷ C 24.

¹⁶⁸ T 449, 91. jegyzet.

¹⁶⁹ KANT: *Die Metaphisik der Sitten*. Das Staatsrecht, 49. §.

¹⁷⁰ KARINTHY Frigyes: *A lélek arca*. II. Budapest, Magvető 1957, 28–30.

Ha egyszer a jogban az állományos függőség és a viszonylagos önállóságból eredő különeműség dialektikus egyidejűséggel hat,¹⁷¹ úgy az érvényesség nem oldható fel a hatásosságban. Sőt, épp a hatásosságnak jogi hatásossága tétele érdekében meg kell őriznie a különeműségéből adódó formális meghatározásokat. Ezért természetes és szükségképpen is az „immanens jogi szempontból megoldhatatlan problémák” léte.¹⁷² Az érvényesség ugyanis mint rendszeren belüli posztulátum éppúgy nem magyarázhatja önmaga létrejöttét, mint ahogy egy axiómarendszer axiómái is csak levezetések kiindulópontjául, de nem önmaguk magyarázatául szolgálhatnak. Egy tétel axiómakénti elfogadása éppúgy rendszeren kívüli, mint ahogy az érvényesség származtatása is metajurisztikus kérdés.

5. A jogérvényesülés dialektikája: törvényesség és létszerű működés ellentmondásos követelménye a jogban

A társadalmi fejlődés a jogrendszer látszólag öntörvényű mozzanatait erősíti. A jogi érvényesség előtérbe kerülésével áll ez összefüggésben, ami a jognak minden más társadalmi jelenségtől éles, formális megkülönböztetését lehetővé teszi. A forma hangsúlyozódása viszont a társadalmiasodás következménye. Ennek köszönhető, hogy a „tudatosan tételezett megformálás” „a társadalmiság fejlettebb formáiban döntő befolyást gyakorol a társadalmi lét legtöbb folyamatára”.¹⁷³ Lukács számára is nyilvánvaló hát, hogy „minél tisztábban társadalmiasul a társadalmi élet, annál erősebben és tisztábban alakul ki a jogi forma”.¹⁷⁴ Más szavakkal és szélesebb összefüggésekben fogalmazva azt jelenti ez, hogy „a jogi szféra csak akkor teljesítheti feladatát a munkamegosztás rendszerében – és minél fejlettebb ez a munkamegosztás, annál inkább így van –, ha a külsővé válást a társadalmi élet minden tényében a végletekig kiélezi”.^{174/a}

Lukács itt lényegileg csupán beépíti saját gondolatrendszerébe a weberi elemzés tanulságait. Az *eldologiasodás és a proletariátus tudata* vizsgálódási körén nem megy túl, kifejtése mégis a *Történelem és osztálytudat* önkritikus meghaladása. Szakít a korábbi dramatizálással, mely messianisztikus hevületétől hajtva az árucserreforgalom fejlődésével kibontakozó racionalizációt a kapitalizmus elembertelenítő lényegeként átkozta ki; és csupán a bekövetkezett változások hűvös regisztrálására törekszik. Ebben egy a társadalmiasodás előrehaladásával szükségszerűen bekövetkező egyetemes folyamat belső tendenciáinak s megjelenési formáinak jelzésszerű bemutatását látom, és nem olyan negatív megítélést, mint amit a tanítványi kritikusok olvastak ki Lukácsból.¹⁷⁵ Ha nem így lenne, feloldhatatlan ellentmondásba keverednénk: a szocialista berendezkedés miért fejleszti magasabb szintre e racionalizációt, és miért lesz ez szükségképpeni jellemzője annak a társadalmi regulációnak is, amit a kommunizmusra vetítve értelmesen még egyáltalán elképzelhetünk.¹⁷⁶ Olyan kérdések ezek, amelyekről Lukács hallgatása csupán a fentiek elfogadásával magyarázható.

¹⁷¹ Sz 92.

¹⁷² Sz 287.

¹⁷³ P 161.

¹⁷⁴ Sz 212.

^{174/a} Sz 483.

¹⁷⁵ FEHÉR – HELLER – MÁRKUS – VAJDA, 110.

¹⁷⁶ VARGA: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*, X. fejr. 3. pont.

Amint Lukács kifejti, „a kapitalizmus szükségképpen minden társadalmi tevékenység egyetemleges jogi szabályozására törekedett, s ezzel együtt a központi szabályozás tekintélyét és fölényét minden más szabályozáshoz képest a társadalmi élet egyik fő kérdésévé tette”.¹⁷⁷ Egyetemes, a szabadversenyes kapitalizmusnak csupán kibontakozását köszönhető tendenciát jelöl hát, hogy „[m]inél inkább vált a jog a mindennapi élet normális és prózai szabályozójává általában, annál inkább eltűnik kezdeti időszakában szerzett pátosza, annál inkább erősödnek benne a pozitivizmus manipulációs elemei. A társadalmi élet olyan szférájává válik, ahol a tettek következményeit, a siker esélyeit, a veszteségek kockázatait hasonlóan kalkulálják ki, mint magában a gazdasági világban. Persze azzal a különbséggel, hogy először is többnyire a gazdasági tevékenységnek egy – természetesen viszonylag önálló – függelékéről van szó, ahol is a törvényesen megengedett cselekvés, konfliktus esetén pedig a peresítés valószínű kimenetele a gazdasági főcélon belüli különös kalkuláció tárgya; másodsor is a gazdasági kalkuláción kívüli különleges specialistákra van szükség, hogy a lehető legpontosabban kiszámítsák ezeket a járulékos kilátásokat”.¹⁷⁸ Az előreláthatóság, a kalkulálhatóság biztosítása érdekében, a jogi normák rendszerét logikai rendszerként kell felfogni; ez pedig alkotását s alkalmazását illetően is meghatározott következményekkel jár. „[A]z új fetiszizálás abban rejlik, hogy a jogot ... szilárd, összefüggő, 'logikailag' egyértelműen meghatározott területnek kezelik, éspedig nemcsak a gyakorlatban mint a tiszta manipuláció tárgyát, hanem elméletileg is, mint immanensen zárt, csak jogászai 'logikával' helyesen kezelhető, önálló, önmagában zárt komplexust”.¹⁷⁹

A modern jogfejlődés jellemzőinek, önállósodási tendenciáinak e tárgyyszerű leírása a *Történelem és osztálytudathoz* képest annyiban bővül új mozzanattal, hogy egyértelműen felismeri e folyamat ideologikus és ugyanakkor létszerű jellegét. Röviden szólva, a komplexusok ontológiájában az egyes részkomplexusok különmeműsége kibontakozására gondolok. Arra tehát, hogy a jogi komplexus is egyre inkább önálló, saját törvényszerűsége szűrőjén keresztül formált, így saját meghatározásait is egyre következetesebben érvényesítő rendszerré fejlődik. Olyan képződménnyé, melynek ismeretelméleti nézőpontú megközelítése csupán önkényességet állapíthatna meg, hiszen tulajdonságainak megértése csak gyakorlati működése létszerűségéből kiindulva történhet. A jogi komplexusban adott tehát egy specifikus tárgy, ami feltételezi a maga fenntartó–működtető-újratermelő alanyát: esetünkben a szakképzett, hivatásszerűen funkcionáló jogászságot. A jogászságban nem az a specifikus, hogy a társadalmi munkamegosztásban önálló helyet foglal el. Inkább az, hogy működésére pontosan az ideologikus mozzanat jellemző, amit ismeretelméletileg ismét csak hiába elemeznénk, hisz legfeljebb újból az önkényesség steril megállapításához jutnánk el. Érdemes megfigyelnünk, hogy Lukács a nyelv spontán fejlődésével nem egyszerűen a jog tudatos, de egyenesen specifikus tudatot igénylő fejlesztését állítja szembe. Nevezetesen, a jog „csak akkor létezhet, funkcionálhat, reprodukálódhat, ha a társadalmi munkamegosztás egy erre specializált embercsoportot választ ki, amely speciális beállítottsági gondolkodása és cselekvése révén bizonyos

¹⁷⁷ Sz 214.

¹⁷⁸ Sz 215.

¹⁷⁹ Sz 215–216.

tudatossággal végzi el az itt szükséges munkát. (Nem tartozik ide, hogy ez a tudatosság bizonyos mértékig szükségképpen mennyire hamis.)”¹⁸⁰

Lukács ontológiai jelentőséget tulajdonít a jogászságnak. „Csak azáltal teljesül be a jognak mint ideológiának a különös létformája . . . , hogy a társadalmi munkamegosztás differenciálódása . . . megalkotta a hivatásos jogászokat is.”¹⁸¹ A jogászság ilyen piedesztálra emelése az európai kontinens hagyományaiban úgyszólván ismeretlen. Inkább az angolszász és a skandináv jogi realizmusra lenne jellemző; ezek elmélete, berendezkedése azonban Lukács számára bizonyosan *terra incognita* volt. Nem alaptalan hát feltételeznünk, hogy az inspiráció Webertől származhatott. Persze a kérdés tisztán filológiai érdekű, hiszen inspirációról, és nem hatásról beszélünk. Lukács ui. a jogászságot ontológiailag hozza a joggal kapcsolatba. Feladata az, hogy a jogot működtesse és gondozza: a jogi komplexus reprodukcióját biztosítsa.

Korábban már láttuk, hogy közvetítő funkciója viszonylagosan önálló betöltése érdekében a jog önmagában elégséges szabályozó hatalomként lép fel, és ezt olyan hivatalosan deklarált látszatok támogatják, mint saját beteljesedési rendszere, logikai szervezetsége, és logikailag meghatározott működése. A jogászság szerepével kapcsolatban mindebből az az érdekes, hogy e látszatok ideologikus fenntartásáért és újratermeléséért elsősorban a jogászok felelősek. Megjegyzem, Lukács ezt a szó teljes súlyával felelősségként fogalmazza meg, hiszen itt csupán arról szól, hogy „az ilyen specialista-réteg elemi érdeke, hogy tevékenységét az összkomplexusban a lehető legfontosabbnak tüntesse fel”, és „az ideológiák létszerűen helyes megragadásának éppen az ilyen specialista-rétegek szoktak a legerőteljesebben ellenállni”.¹⁸² Fejtegetése egy meglehetősen szigorú megállapítással zárul: „A jog valódi jellegét . . . csak úgy lehet kifejtteni, hogy ha ezt a glorifikáló torzítást annak fogjuk fel, ami, az ideológia ideologizálásának, amely szükségképpen alakul ki, amikor a társadalmi munkamegosztás specialista-réteget bíz meg az ideológia ápolásával”.¹⁸³

A fetisizáló torzításokkal szemben feltétlenül igaza van Lukácsnak. Ebben az összefüggésben azonban nem szól azokról az ideologikus mozzanatokról, amelyek a jogrendszer kialakítását és működtetését szükségképpen áthatják, és amelyeket másutt Lukács maga is a jog specifikus különleműsége jegyeiként értékelt. Az Ontológia totalitásszemlélete az egyetlen lehetséges megoldás irányába mutat; ez az összkomplexus végső meghatározásának és ezen belül a jogi komplexus különleműségének egyidejű elismerése. Vagyis a jog logikai látszatainak a valósággal való szembesítése, ami maga is a jog iránt támasztott követelmények belső ellentmondásosságának kifejeződése.

A jog formális racionalizálásának napirendre kerülése így létszerű gyakorlati működése kérdésének az előtérbe kerülésével járt karöltve. Azzal, hogy „[a] modern jog mind elvontabbá válva mindent magába akart foglalni, és . . . – a társadalom társadalmasodásának objektív tüneteként – harc folyt lehetőség szerint minden életbevágó tevékenység jogi szabályozásáért”, nem csupán a pozitívizmus manipulációs elemeinek erősödése járt együtt, hanem mindenekelőtt az, hogy „a mindenkori pozitív jog a

¹⁸⁰ Sz 229.

¹⁸¹ Sz 485.

¹⁸² Sz 486.

¹⁸³ Sz 487.

pozitivizmusban olyan gyakorlatilag fölöttébb fontos területté válik, amelynek társadalmi eredete, fejlődésének történelmi feltételei elméletileg is mind érdektelenebbeknek látszanak tisztán gyakorlati hasznosságához képest”.¹⁸⁴ Ez már egyenesen az ontológiai megközelítéshez irányít bennünket: a hatékonyság mint bármely jelenség társadalmi léte végső fokmérőjéhez.

Lukács itt helyeslően utal ¹⁸⁵ Jellinekre, aki a társadalmi összgyakorlat s a jogmeghatározások tényleges érvénye közti szakadatlan kölcsönhatás kapcsán a ténszerűség normatív hatalmáról beszélt.¹⁸⁶ Miképpen is fogalmaz Lukács? Szól „(a) pozitív jog érvényes rendszerének és a mindennapi életben megvalósuló gazdasági-társadalmi ténylegességének ... egyidejű egymásmellett-létezéséről és összefonódottságáról”¹⁸⁷; arról, hogy „mind maga a tény, mind pedig hivatalos elismerése az osztályharc társadalmi-történelmi eredményét fejezi ki a mindenkor konkrét társadalomban, azt az állandó dinamikus-társadalmi változást, hogy mit tekintenek jogi ténynek, és miként ismerik ezt el hivatalosan”,¹⁸⁸ továbbá arról az ellentmondásról, ami „a jogrendszer ... immanenciája, zártsága és a társadalmi élet ténszerűségei következtében történő szakadatlan helyesbítése” közt feszül.¹⁸⁹ Fel kell figyelnünk a jelzőkre – „egyidejű”, „állandó”, „szakadatlan” –, amik maguk a jogi normák léte vonatkozásában is a folyamatszerűséget hangsúlyozzák. Azt a folyamatszerűséget, amit Lukács megfordíthatatlanul előrehaladóként jellemzett.

A jogi közvetítés sajátágaként szemügyre vettük már a kettős teleológiai tételezést – nevezetesen, hogy a jogi komplexus azáltal segíti elő az alapvető társadalmi-politikai cél megvalósulását, hogy eközben saját tételezésén keresztül megvalósítja önmagát. A jog működésének minden berendezkedésben ez a közvetítettség az alapelve. Ez azonban maga is tételezés eredménye: nem más, mint posztulátum, egy társadalmilag többé-kevésbé hivatalosan, formálisan kinyilvánított követelmény. Másként megfogalmazva olyan eszmény, aminek érvényesülését általában véve kívánatosnak tekintik, ám olyannyira meghatározóvá mégsem válhat, hogy felfüggeszse az összfolyamat mindenkor hatását és végső fokon való érvényesülését. A törvényesség eszményének tényleges társadalmi valósága tehát attól függ, hogy milyen mértékben tudja maga mögött az összfolyamat egyébkénti támogatását. Ha a társadalmi összmozgás és a jogi tételezés szerinti közvetítés között ellentmondás támad, ezek konkrét erőviszonyaitól, a szembevető hatások érvényesülése konkrét feltételeitől függ ezek mikénti megoldódása. Ilyenkor nyílik tér arra, hogy valóban leplezetlenül megmutatkozzék a jog viszonylagos önállósága. A megoldások az elképzelhető legszélesebb skálán mozoghatnak – a jognak a gazdasággal szembeni egyértelmű érvényesülésétől a különféle köntösbe öltöztetett kompromisszumokon keresztül a jog nyílt meghaladásáig, vagy épp eltiprásáig.

Lukács tárgyalásmódja azt sugallja, hogy társadalmilag korántsem a két szélső véglet tipikus: a jognak az összfolyamattal való tökéletes harmóniája vagy makacsul merev

¹⁸⁴ Sz 215.

¹⁸⁵ Sz 216.

¹⁸⁶ JELLINEK, Georg: *Allgemeine Staatslehre*. 3. Auflage, Berlin. Springer, 1922, 334 és 339.

¹⁸⁷ Sz 216.

¹⁸⁸ Sz 219–220.

¹⁸⁹ Sz 225. –

szembenállása — azok a végletek tehát, amiket Engels oly drasztikusan kiélezetten fogalmazott meg.¹⁹⁰ Ennek megfelelően Lukács jogszemléletében sem e végletek lehetőségének az elismerése az új elem, hanem épp a különféle módokon megnyilvánuló középutak szakadatlan egymásutánisága: a jog olyan gyakorlati élete, amely pontosan e középutaknak állandó mozgást eredményező folyamatszerűségében nyilvánul meg. A jog rendszerének mindenkor befejezetlenségére, folyamatos mássá levésére, megszakítás nélküli folyamatos kifejlésére vonatkoztatva a jogi objektiváció társadalmi létének megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatszerűségét érzékelteti Engels, mikor így ír: „az egész 'jogfejlődés' legnagyobbbrészt csak abban merül ki, hogy először az emberek . . . igyekeznek egy harmonikus jogrendszert létrehozni, azután pedig a további gazdasági fejlődés hatása és kényszerítő ereje ezt a rendszert mindig újra meg újra áttöri és új ellentmondásokba keveri”.¹⁹¹

A feladat tehát a jog mindennapi életében megnyilvánuló folyamatszerűség ontológiai magyarázata. Természetes kiindulópontunk ismét a jog előreláthatósága, következményei kiszámíthatósága iránti igény, ami az újkorban a jognak formális rendszerként való kibontakozását vonta maga után. Lukács szemében ui. csupán egy a következmények sorában, hogy „[e]zzel napirendre kerül az alárendelés problémája, és megjelennek az ebben kialakuló specifikus diszkrepanciák”.¹⁹² E folyamat leírása egyes összetevőit illetően Max Weber követi. Mindazonáltal ezekből az elemekből Lukács olyan ontológiai magyarázatot épít, ami a weberi jogszociológia eredményeit módszertanilag is, elméleti tanulságaiban is messze meghaladja.

A kérdéses folyamatot Lukács a következőképpen jellemzi: az alárendelés problémájának „különös alakot kölcsönöz . . . , hogy valamely teleológiai tételezés (a törvény) más teleológiai tételezést (a törvény alkalmazását) hivatott előidézni, s ezáltal a már említett dialektika, az osztályérdekek ebből fakadó konfliktusa válik a végső meghatározó mozzanattá, és erre a logikai alárendelés csak jelenségformaként rakódik rá”.¹⁹³ „A pozitív jog működése tehát ezen a módszeren alapul: az ellentmondások forratagát úgy kell manipulálni, hogy ebből ne csak egységes rendszer alakuljon ki, hanem olyan, amely képes arra, hogy az ellentmondásos társadalmi történetét gyakorlatilag, az optimumra törve szabályozza, és mindenkor rugalmasan mozogjon az antinomikus végletek — például a csupasz erőszak és az erkölcsi szférával határos meggyőzniakarás — között, hogy a lassan vagy gyorsan változó osztályuralmon belül állandóan bekövetkező egyensúlyeltolódások során megvalósítsa, befolyásolja a társadalmi gyakorlatnak azokat a döntéseit, amelyek e társadalom szempontjából mindenkor a legkedvezőbbek. Világos, hogy ehhez teljesen önálló manipulációs technika szükséges, ami máris megmagyarázza azt a tényt, hogy ez a komplexus csak akkor reprodukálhatja magát, ha a társadalom mindig újratermeli az ehhez szükséges 'specialistákat' (a bíraktól és az ügyvédektől a rendőrökig és a hóhérokig)”.¹⁹⁴

¹⁹⁰ENGELS levele K. Schmidtnek [1890. október 27.]. = MARX—ENGELS: *Válogatott művek*, II. 482.

¹⁹¹Uo. 483.

¹⁹²Sz 220.

¹⁹³Sz 220.

¹⁹⁴Sz 225—226.

Lukács részletelemzésekbe nem ment e manipuláció technikáit és formáit illetően; – ez nem is lehetett feladata. A marxista jogszemléletbe e rövid jellemzéssel mégis két alapvetően új felismerést hozott: a manipulációt a mindennapi hatósági jogalkalmazás tulajdonságaként értékelte, és ezzel a jogélet pozitív minősítésű, mellőzhetetlen kísérő-jelenségévé avatta. A hagyományos felfogás számára ui. a manipuláció egyértelműen pejoratív csengésű: a jogon végzett jogszerűtlen műveletet jelent. Marxista jogelméletünk csak az utóbbi két évtizedben kezdte felismerni, hogy az illegitim jogképződés nemcsak társadalmilag létszerűen funkcionálhat, de e szerepét szociológiai értelemben véve jogként töltheti be.¹⁹⁵ Ilyen előzmények után csupán a közelmúlt elméleti teljesítménye annak bemutatása, hogy a manipuláció a jogfejlés lehetséges útja,¹⁹⁶ – noha a manipuláció itt még csak eseti korrektívumként szerepelt. Nos, e tendenciákat erősítve s elméletileg ugyanakkor meg is haladva Lukácsnál a manipuláció az a gyakorlati közeg, ami biztosítja a norma (és vele az egész jogi komplexus) társadalmi létét, azaz megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatszerűségét. A mindennapi joggyakorlat eleme hát, és mint ilyen korántsem feltételez látványos, durván mesterkéltn megoldásokat. Csupán annyit, amennyit a dinamikus társadalmi mozgásnak egy statikus objektiváción keresztül közvetítése megkíván.

Jogalkalmazói döntést olyan konfliktusok igényelnek, amik társadalmilag nagyon is valóságosak, összes gazdasági, politikai, morális következményeikkel együtt. A jogalkalmazónak azonban, hogy ezeket jogi okfejtésében a maga számára megfogalmazza, mindenekelőtt jogon *belüli* konfliktusokká kell átalakítania. A manipuláció ez első szintjén történik a tényállásfelderítés, összefüggésben a jogrendszer releváns normáinak kiválasztásával és értelmezésével. Ekkor zajlik le az, amit a neokantiánus jogelmélet az absztrakt jogtétel és a konkrét tényállás kibékíthetetlen ellentéte szembesüléseként szokott megjelölni. Itt derülhet ki, hogy 'joghézag' vagy éppen 'kritikai joghézag' (amikor ui. rendelkezésre áll jogi szempontból releváns norma, de ez társadalmi szempontból nem-kívánatos eredményekre vezetne) esete áll fenn, amit az angolszász irodalom egyszerűen 'nehéz esetként' szokott említeni. A manipuláció másik szintjén a jogon belülivé tett konfliktust feloldják, vagyis a jogi okfejtésben látszatkonfliktussá simítják. Az eset immár minősített 'tényállást' és 'a' jog megfelelően értelmezett tételeit ekkor alakítják ki, manipulálják olyanná, hogy lehetővé tegye a kívánatos döntésnek mint a 'jogi okfejtés' alapján a 'tényállásból' és 'a' jogból logikailag is következő eredménynek bemutatását. Megjegyzendő, a jogalkalmazás alkotó jellegének, azaz a manipuláció természetének megértése szempontjából a ténymegállapítás s a jogértelmezés egyaránt döntő jelentőségű. A 'tényállás' megállapítása ui. a jogban sohasem tények fennállásának vagy fenn-nem-állásának egyszerű állítása, hanem a mindennapi élet tárgy-nyelvén megfogalmazott tényeknek a jogi szabályozás fogalomrendszerébe (meta-nyelvébe) való átemelése, – azzal a következménnyel, hogy az adott normának megfelelően minősített tényállás az adott normához rendelt szankciók levonását többé-kevésbé automatikusan vonja maga után.

A manipuláció specifikusan szakmai vonatkozásairól nem ejt szót Lukács. Jellegére, kereteire nézve bizonyos következtetéseket mégis levonhatunk abból, amit a jogrendszer

¹⁹⁵KULCSÁR Kálmán: *A jogszociológia problémái*, VI. fejr. 1. pont és PESCHKA Vilmos: *Jogforrás és jogalkotás*. Budapest, Akadémiai, 1965, II. fejr. 2. pont.

¹⁹⁶EÖRSI Gyula: Összehasonlító polgári jog. Budapest, Akadémiai, 1975, IX. fejr. 2. §.

hivatalosan kinyilvánított ellentmondásmentessége és ténylegesen megnyilvánuló, folyamatosan újratermelődő ellentmondásossága közötti szakadékról elmond. „A jogi gyakorlat számára kidolgozott és benne alkalmazott elméleti megfontolásoknak . . . főként nem az a szerepük, hogy általánosan elméletileg bizonyítsák az éppen érvényes pozitív jog ellentmondásmentességét, hanem inkább az, hogy gyakorlatilag küszöböljék ki a gyakorlatban esetleg felbukkanó ellentmondásokat.”¹⁹⁷ Vagyis az ellentmondásmentesség maga is eszmény: ideális állapot, aminek megközelítésére/fenntartására a jogrendszerek általában törekcszenek. A konkrét ontológiai elemzés ugyanakkor azt bizonyítja, hogy ténylegesen ellentmondásos rendszerek is betölthetnek létszerű funkciókat. A rendszer-szerűsége törekvés általános tendenciáját tehát Lukács egyfelől állítja, másfelől a mindenkor konkrét helyzetekre vetítve tagadni kényszerül: „. . . a mindenkor pozitív jogrendszer elméleti zárttsága, hivatalosan kinyilvánított ellentmondásmentessége csak pusztá látszat, de persze csak a rendszer szemszögéből. A társadalmi lét ontológiájának szempontjából az ilyen szabályozás minden formája, ha mégoly energikusan manipulált is, mindenkor konkrétan szükség-szerű társadalmilag: éppen annak a társadalomnak az éppigylétéhez tartozik, amelyben funkcionál”.¹⁹⁸

A rendszerszerűség látszata a normarendszer gyakorlati alkalmazása logikai jellegének látszatában nyeri el méltó folytatását. Lukács a következőképpen fogalmaz: „Kelsen az utolsó időkben világosan átlátott az itt uralkodó logicsztikai látszaton, és módszertanilag, persze csak módszertanilag, szétrombolta ezt. Vitatja, hogy 'logikailag' következne az 'egyéni norma' (valamely törvénynek az egyes esetre való alkalmazása) az 'általános normából'. Ezt a logicsztikai összefüggést, joggal, pusztá analógiának, 'két ellentmondásos állítás igazsága és hamissága' közti és 'két egymással konfliktusban álló általános norma követése és nem-követése' közti különbség analogizáló elmosásának tekinti.” Márpedig — folytatja — ha a jogilag előírt szankcionálás a gyakorlatban „nem megy végbe, akkor konkrét társadalmi ellentmondással van dolgunk, nem pedig hamis logikai művelettel”.¹⁹⁹

Mindez a logikai látszatvilág, amit Lukács ilyen harsány szókimondással leplez le, a hatósági döntés hivatalos indoklásában kapja meg koronáját. Ez az, ami írásban, autoritativ módon hivatott bizonyítani, hogy a kérdéses döntés az egyetlen, amelyhez az adott tények alapján az érvényes jogszabályok elvezethetnek. A hatósági döntés olyan színezetet kap, ami a logikai egyértelműség s szükségképpeniség látszatával ruházza fel.

Ha a szókimondásban nem egészen jogosult nyereséget vetünk itt Lukács szemére, nem a retorikai hatás kedvéért tesszük. A látszatok sorának megjelenítésében Lukácsot követtük, Lukács kiéleztetett polemikus hangvételével szintén egyetértünk. Ám az a kép, amit Lukács sugall, maga is csak látszat. Ha programnak fogjuk fel, amit maga idéz Marxtól²⁰⁰ — „Ez a *fogalmi megragadás* azonban nem abban áll, mint Hegel véli, hogy mindenütt felismerje a logikai fogalom meghatározásait, hanem abban, hogy megfogja a saját-ságos tárgy saját-ságos logikáját” —, úgy a logikai látszat leleplezése nem a logikátlanság látszatának teremtésében áll. A jog és a logika kapcsolatával másutt foglal-

¹⁹⁷ Sz 225.

¹⁹⁸ Sz 218.

¹⁹⁹ Sz 219.

²⁰⁰ P 45. MARX, Karl: *A hegeli filozófia kritikájából* [1843]. = MEM 1. Bpest, 1957, 297.

kozván²⁰¹ talán elégséges itt csupán utalnom néhány olyan mélyebb jelentésre, amit a logikai látszat Lukácsi leleplezése hordozhat. Először, a rendszerszerűség s a logikai következés nem egyszerűen fedezetlen kíváncsi vagy pusztán porhintés, hanem a jogi komplexus különmű léte és működésének valóságos szervező elve, ami a mindenkori konkrét feltételeknek megfelelően törekszik érvényesülésre. Másodsor, a jogi döntésben a logikai következés hiánya nem az alogikum vagy éppenséggel az illogikum uralomra jutását jelenti, hanem a tisztán formális összefüggésekkel szemben a tartalmi összefüggések túlsúlyát. Harmadsor, a logika ilyenkor sem iktatódik ki a jogi okfejtésből, csupán saját terepére vonul vissza: a gondolati rekonstrukció eszközeként az ellenőrzés szerepét gyakorolja.

Hogy e kettősségben az ontológiai tanulságot megértsük, ahhoz a bírálathoz kell visszanyúlnunk, amiben Lukács a vulgármarxizmust részesíti. Azt rója e mechanizáló világkép, az ökonomiai felfogás számlájára, hogy „a gazdaság objektív törvényszerűségeiből valamiféle speciális természettudományt csinált, és a gazdasági törvényeket olyannyira eldologiasította és fetiszizálta, hogy az egyes ember szükségképpen e törvények működésének minden befolyást nélkülöző tárgyaként jelent meg”.²⁰² Ennek eredője „a világ eldologiasított alapszemlélete”, „miszerint vannak dolgok, valamint ezektől függetlenül működő, de ezeket mozgató 'erők'”²⁰³ — vagyis olyan kettősség, ami a „dolgok” és „folyamatok”, a „statika” és „dinamika” éles kontúrú elválasztásán nyugszik.²⁰⁴

Nos, a hagyományos jogi objektiváció-elmélet is hasonló álláspontot sugall, amikor önálló létezőként tételez egy tárgyiasságot (jogalkotás), majd járulékosan megvizsgálja ennek gyakorlati alkalmazódását (jogalkalmazás). Az így nyert kép kísértetiesen emlékeztet arra, amit Lukács az ökonomiai felfogásról mondott: a jogalkotással a jog műve úgyszólván tökéletesen be van fejezve, hiszen a jogalkotás a törvényesség elvét is tételezi, ami már magától értetődően gondoskodik a jogalkotás jogalkalmazással válásáról. Ez a jellemzés persze csak egy gondolati tendencia szélsőséges karikírozása, amelyből a szemléletesség kedvéért elhagytunk bizonyos finomításokat. Másrészt a jogi objektivációnak valójában van viszonylag önálló léte, hiszen azért hozták létre, hogy a közvetítés eszközeként standardizálón rögzítse — meghatározott módon és irányban befolyásolja — a társadalmi magatartásokat, ill. az azok ütközéséből eredő konfliktusok eldöntését.

Ám emlékeznünk kell arra, amit az Ontológia tárgyalásának kezdetén mint marxizmus kiindulópontot említettünk. Eszerint a lét alapvető jellegzetessége a történetiség, ami magának a létnek megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatszerűségében nyilvánul meg. Nos, Lukács számára egyértelmű, hogy „magának a dologszerűségnek objektív-létszerűen a folyamatszerűségben kell megszűnve fennmaradnia”, vagyis a tárgyiasság maga is csupán megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatszerűségben létezik. Ennélfogva Hérakleitosz tanítványainak folyója, amibe kétszer nem léphetünk, maga az „előrehaladó tárgyiassági forma”.²⁰⁵ A jogi objektivációban, ami normák stb. írott szövege, ezt az előrehaladó

²⁰¹ VARGA Csaba: *A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról*. Állam és Jogtudomány, XIV. [1971] 2 és VARGA Csaba: *A jog és rendszerszemléletű megközelítése*. Magyar Filozófiai Szemle, XX. [1976] 2.

²⁰² Sz. 258.

²⁰³ P. 261.

²⁰⁴ P. 97.

²⁰⁵ P. 104.

folyamatszerűséget a jelentés (egyes fogalmak), ezekből szerveződő normák, ezekből **szerveződő normahalmazok** stb. jelentése, ezek rendkívül szövevényes kölcsönös kapcsolatai stb. hordozza. Tehát akkor is, ha magában a szövegben módosítás nincs, a mindennapi gyakorlat szüntelenül olyan színárnyalatokkal gazdagítja, hangsúlyeltolódásokkal formálja, új összefüggések feltárással vagy beállításával alakítja az **érvényes jogi szabályozás** szövegének a joggyakorlat tényeiben realizálódó jelentését, ami **pillanatfelvétel-szerűen** talán kimutathatatlan, hosszabb távon azonban gyakorlatilag is, elméletileg is megmutatkozik. A folyamatszerűségben az is benne rejlik, hogy ezek a magukban talán láthatatlan eltérések nem csupán egymásra következnek, nem is egy önmagában változatlan valamire rakódnak rá, hanem olyan módon szerveződnek, hogy minden egyes önmagában láthatatlan eltérés egyszersmind a következő eltérés kiindulópontjaként szolgál. Hatásának összegeződése ugyanúgy jellemezhető hát, mint ahogyan a teleológiai tételezés megvalósításának szükségképpen többlethatása, amiről Lukács ezt mondotta: „Természetesen, bizonyos kiindulópontokon az eltérés egészen minimális is lehet, ám ez teljességgel bizonyos, hogy az emberi fejlődés egésze az ilyen minimális áthelyeződésektől függ”.²⁰⁶

Nem érdektelen megemlíteni, hogy ilyen belső ellentmondást a nyelv is hordoz. Az az alapvető ellentétesség, ami a jogban a standardizáló rögzítés és ennek gyakorlati manipulálása között rejlik, a nyelvben az egyértelműsége törekvés és a sokértelműség kiküszöbölésének elvi lehetetlensége szembenállásában mutatkozik meg. Lukács leírása tehát a nyelv működésének ellentmondásosságáról, a jogi komplexusra is felettébb jellemző: „a nyelvnek éppen az ellentétes követelmények ezen megkettőződésében, éppen ebben a dialektikus ellentmondásosságban kell és lehet gyakorlatilag megvalósulnia. Éppen ezért minden élő nyelvre jellemző ez az ellentétes irányú kettős mozgás. . . Csak az ellentmondások legyőzésére irányuló kísérletek adják meg a maguk összességében a nyelv lényeges, sajátos mivoltát: meghatározott létezését, mozgását, mégpedig olyan módon, hogy mind alkalmasabb – sohasem tökéletes – eszközként reprodukálódjék mindkét szükséglet kielégítésére. . . Ezáltal válik a mozgás a maga ellentmondásosságában a nyelv sajátosságának, kimeríthetetlen termékenységének alapjává”.²⁰⁷

A jogérvényesülés dialektikájának elemzése így fokról fokra a jogi komplexus új és új arculatait tárja elénk. Engels már tárgyalt leveléről Lukács megállapítja: „Engelsnek teljesen igaza van, amikor az ellentmondásmentességet, tehát a formális logika uralmát e terület számára módszertanilag előtérbe állítja”.²⁰⁸ Engels mondanivalójának lényege azonban korántsem az, hogy ezt kiemelje. Fejtegetése épp annak bizonyítására irányul, hogy „a jogász azt képzei, hogy a priori tételekkel dolgozik, holott ezek csak gazdasági reflexek – s így minden a feje tetején áll. Az pedig, hogy ez a megfordítás – amely, amíg fel nem ismerjük, azt alkotja, amit *ideologikus szemléletnek* nevezünk – a maga részéről ismét visszahat a gazdasági alapra és azt bizonyos határok között módosíthatja, az szerintem magától értetődik”.²⁰⁹ Ha valaki e két megállapítás közt ellentmondást vél felfedezni, könnyen túlteheti magát azzal, hogy az elsőben egy sajátos tevékenység

²⁰⁶ C 18.

²⁰⁷ Sz 200–201.

²⁰⁸ Sz 484.

²⁰⁹ ENGELS, 483.

módszertanáról, a másodikban pedig e tevékenység valóságos ontológiai összefüggéseinek helyreállításáról van szó. Ha ehhez hozzávesszük a *Német ideológia* kemény megfogalmazásait, melyekben Marx és Engels pellengérre állítják, amit jogászilag nézve neveznek, nyilvánvaló, hogy a kritikai és ideológiakritikai funkciót tölt be: célja egy adott kor teoretikus állásfoglalására emelt, annak köntösébe bújtatott ideológiájának megsemmisítése.

A klasszikusoktól elvégzett bírálat ilyen igazolása ugyanakkor a maga különösségében felvetődő problémát megválaszolatlanul hagyja. A kérdés tulajdonképpen ui. a jogi komplexus síkján fogalmazódik meg: az imént látott válasz azonban átcúsúszik az összkomplexusra, s így mindaz, ami a jog létértelmét – különmeműségét – adja, megkülönböztethetetlenül, felismerhetetlenül enyészik az összkomplexus össz meghatározásában. Pedig valóságos problémáról, ténylegesen fennálló kettősségről van itt szó.

A jog a közvetítés eszközeként jött létre. Közvetítő szerepkörét csak úgy töltheti be, ha viszonylagos – a társadalmi mozgás összetettebbé válásával egyre inkább kibontakozó – önállóságra tesz szert. Ez mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy a társadalom által kitűzött célokat saját tételezései érvényrejuttatásával kell megvalósítani. A társadalmi mozgás összetetté válásának adott fokán ez már azt is feltételezi, hogy a tételezési rendszert formalizálják. A tételezések megvalósításának ellenőrzésére tehát egyre inkább formálisan meghatározott kritériumok szolgálnak. Mint láttuk, vitathatatlanná tétele érdekében a jog egyébként sem a tulajdonképpen elérendő célokat tételezi, hanem az ezek elérése szempontjából kívánatosként vagy nem-kívánatosként értékelt közmagatartásokat. Ezek tanúsításához vagy nem-tanúsításához rendel szankciókat; így saját rendszerében az közmagatartásokat hivatalosan is önállósult célá nyilvánítja. E rendszernek a tételezések szerinti működését hivatott biztosítani a törvényesség elve, mely e rendszert zárttá, önmagába visszacsatolttá, és ennyiben önmagában elégséges, önnön törvényei szerint mozgó képződménnyé nyilvánítja.

Saját különmeműsége fenntartása érdekében a jognak a logikai szervezettség s az ennek megfelelő törvényes működés látszatát kell sugallnia címzettjei s a gyakorlati érvényesítésével megbízott specialisták felé egyaránt. Ezeknek a specialistáknak, akik a munkamegosztásban önálló helyet foglalnak el, sajátos képzettséggel és munkamódszerekkel rendelkeznek, az a feladata, hogy a társadalomban ténylegesen tanúsított magatartásokat az e tételezésekben meghatározott formális kritériumokon lemérjék, s így jogkövető vagy jogsértő magatartássá minősítsék. Funkciójuk tehát éppen nem megismerő természetű: nem a magatartásoknak konkrét sokszínűségében való visszatükrözése, hanem egyes mozzanataik kiemelésével formálisan meghatározott jogi tényállások megvalósításává vagy meg nem valósításává történő laposítása. A valóságnak zárt fogalomkészletben való merev és egyneműsítő, csupán az 'igen' vagy 'nem' dichotómiáját ismerő, egy formális osztályozási rendszer feltétlen érvényesítését igénylő – vagyis ismeretelméletileg önkényesen torzító – megragadását jelenti ez, aminek hivatáasserű gyakorlása sajátos tudatbeli készséget feltételez, és sajátos tudatbeli következményekkel is jár. A specifikusan jogászai gondolkodás így mutathat szerkezetbeli hasonlóságot pl. azon bakonyi szektatagok gondolkodásmódjával, akik a XX. század valóságát egy két évezrede befejezett írásmű zárt fogalomkészletében, a Biblia terminusaiban kívánják megragadni. Fanatizmusuknak köszönhetően a szektatagok egyarcúak. A hatósági jogalkalmazó által tudatosan vállalt társadalmi szerep azonban kétarcúságot, és ennyiben bizonyos tudat-

hasadást követel. A jogász tudja, hogy a jog szolgálja, de azt is tudja, hogy a jog szolgálata csak eszköz a társadalom szolgálatához. Nem önmagában a jog szolgálata szolgálja tehát a társadalmat, hanem csak a jog olyan szolgálata, ami egyben a társadalom szolgálata is. Egyfelől tehát a jogászság szakmai ideológiája (melynek szervező közege a törvényesség elve) létszerű szerepet tölt be a jogi komplexusban, annak funkcionálásában. Másfelől ez nem maradhat sem korlátozott, sem hamis tudat, mert – különösen kritikus helyzetekben – ez diszfunkcionális eredménnyel járna. Ki kell egészülnie annak elméleti tudatosodásával, hogy a jog csak közvetítő meghatározó. Nem önmagát, hanem a társadalmi összefolyamatban mindenkor konkrétan kitapintható célokat szolgálja. Ebből következően az a hasadás, ami a hatósági jogalkalmazó tudatát szükségképpen jellemzi, nem önmagából táplálkozik. Gyökere magában a jog iránt támasztott követelmények belső ellentmondásosságában rejlik.

A jogi komplexus formális különmeműségének és az összkomplexustól való végső meghatározottságának ez az egyidejűsége olyan következményekkel jár, amit az angol *double talk*-nak, kettős beszédnek nevez. A jog és az azt fenntartó jogászság úgy láttatja saját működését, mintha a jogon belüli tételezések meghatározását követné, noha a társadalmi összefolyamatba, annak meghatározásába ágyazódik – ami kiélezetten persze jobbra csak kritikus helyzetekben nyilvánul meg.

Nos, nyilvánvaló, hogy a 'kettős beszéd' annál hangsúlyozottabb lesz, minél merevebben fogalmazza meg a jog különmemű működésének posztulátumait. Bizonyos kettősség kimutatható már a tradicionális szokásjogi vagy vallási jogi rendszerekben is. Egészen másként érvényesül ez az angolszász jog precedensrendszerében (ahol a bírói döntések sorozatából formálódik a jog, és iránymutató jogforrássá maga a törvény is csak bírói döntésben való egyediesülésével válik), és ismét másként az európai kontinens jogi berendezkedéseiben (ahol a jog elvileg nem más, mint a jogalkotásra hivatottak tételezéseinek gyakorlati végrehatása).

Az angolszász és a kontinentális jogszemlélet különbözőségét talán kellően érzékelteti, hogy a 'jogalkalmazás' mint szakmai kifejezés csak az utóbbiban fejlődött ki. Az angolszász jogban ilyesfajta deduktív alkalmazás képzele fel sem vetődhet; csupán ennek végső funkciója, az 'igazságszolgáltatás'. Mégis – vagy éppen ezért? – a kontinentális jogban szintén számolni kell annak lehetőségével, hogy a jog tényleges hatályosulása túlmutat pusztán jogszerű érvényességén. A jogi komplexusban ui. a norma – láttuk – társadalmi létre csak gyakorlata folyamatszerűségében tehet szert, s ebben a hatósági jogalkalmazás specifikusan meghatározó szerepet játszik. Amennyiben a hatósági jogalkalmazói gyakorlat állandósultan szembefut, vagy egyébként meghaladja a jogilag érvényes tételezéseket, úgy a jogi komplexus tényleges módosulását idézheti elő. Ilyenkor a jogi komplexusnak a társadalmi összkomplexusban való elhelyezkedése, kölcsönhatásuk konkrét eredménye dönti el, vajon ez az eltérés alegális vagy éppen illegális marad-e, avagy érvényessé, a létszerűen funkcionáló jog részévé szervezi a gyakorlat. Ha a tényleges társadalmi működés oldaláról szemléljük, a legalitás és az illegalitás közt a határvonal megvonása olykor nem is a jogi tételezések dogmatikai értelmezésétől, hanem a jogi komplexus egészének politikai befolyásolásától függ. Elég csupán arra emlékeztetni, a szovjet gyakorlati jogélet fejlődésében milyen korszakváltó szerepet játszott az a döntés, amit – anélkül, hogy a jogrendszer formális újjáalakítását feltételezte volna – a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. Kongresszusán megfogalmaztak.

Az Ontológia a totalitásszemléletre épül; a totalitásszemlélet pedig nem a totalitásban rejlő különeműségek egybemosásával, hanem csupán ezek sajátos dialektikájának kibontakoztatásával vezethet értelmes következtetésekhez. Ezért célszerűnek tetszik, ha fejtegetéseinket a különeműség lukácsi hangsúlyozásával zárjuk. „Minél fejlettebb valamely társadalom, minél erőteljesebben uralkodnak el benne a társadalmi kategóriák, annál nagyobb a jogi területnek mint egésznek az autonómiája a különböző társadalmi komplexusok kölcsönhatásán belül.” Ebből következően „a jogi szféra képviselőinek újból és újból megkövetelt specializáltsága mögött a társadalmi lét reprodukciójának nem jelentéktelen problémája rejlik. A társadalmi munkamegosztás a maga mennyiségi és minőségi kiterjedésében speciális feladatokat, speciális közvetítéseket teremt az egyes gazdasági komplexusok között, s e közvetítéseknek éppen az adja meg sajátos benső struktúráját, hogy az összkomplexus reprodukciós folyamatában ilyen különleges funkciókat töltenek be. Az össz folyamat belső szükségszerűségei eközben megőrzik ontológiai elsőbbségüket, és ezért meghatározzák a közvetítő létkomplexusok funkcióinak jellegét, lényegét, irányát, minőségét stb. De éppen mert a helyes funkcionálás az összkomplexus magasabb szintjén különös részfeladatokat ró a közvetítő részkomplexusra, ebben – az objektív törvényszerűség parancsára – a reagálás és a cselekvés bizonyos önállósága, autonómiája alakul ki, amely éppen ebben a különösségében nélkülözhetetlenné válik a totalis reprodukciója számára.” Vagyis „ontológiai szükség-szerű az ilyen részkomplexusok logikailag előre nem látható és megfelelően meg nem ragadható, de társadalmilag-ontológiai racionális viszonylagos önállósága és kibontakoztatott sajátossága. Ezért az össz folyamaton belül annál inkább tölthetik be ezeket a funkciókat, minél erőteljesebben és önállóbban domborítják ki specifikus különösségüket”.²¹⁰

²¹⁰ Sz 226, 227 és 228.

A GAZDASÁGI DEMOKRÁCIA JOGINTÉZMÉNY-KIALAKÍTÁSÁNAK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA SZÖVETKEZETI, KIS-, ÉS KÖZÉPVÁLLALATI MEGKÖZELÍTÉSben

PRUGBERGER TAMÁS

I.

A problémamegközelítés szempontjai

1. Az utóbbi évek közgazdaságtudományi, vállalatirányítási és szociológiai szakirodalmában egyre gyakrabban lehet találkozni olyan írásokkal, amelyek a gazdasági demokrácia vállalatokon belüli megszervezésének a kérdéseivel foglalkoznak. Mindenekelőtt megemlítendő ebben a körben a Társadalmi Szemle 1977–78. évi számaiban lefolyt az a vita, amelyet Makó Csaba írása indított útnak.¹ Ezt a vitát elevenítette fel a továbblépés igényével Gyenes Antalnak a gazdasági demokráciáról szóló tanulmánya, amely a Közgazdasági Szemle 1979. évi januári számában jelent meg. Ezzel párhuzamosan „A szocialista vállalat kutatási főirány” keretében átfogó és komplex kutatás folyik, amely a külső és a belső vállalatirányítási demokrácia kérdéseit egyaránt vizsgálja.² Ennek jogi-jogtudományi problémáit Sárközy Tamás kutatócsoportja dolgozta fel, amelynek összefoglaló eredményeit a vállalatirányítás és a vállalatok jogi kérdéseiről szóló hatkötetes végtanulmány tartalmazza.³

Az itt említett publikációk közül elsősorban Gyenes Antal írására, valamint a végtanulmánynak Sárközy Tamás tollából származó VI. kötetére támaszkodunk. Gyenes Antal cikke azért lényeges számunkra, mert egyfelől az „üzemi” demokrácia gyakorlati problémáin keresztül veti fel a megoldandó feladatokat a jogintézményi rendszerre kihatóan is, másfelől a szűk terjedelmi keretekhez képest behatóan tárgyalja a gazdasági demokrácia szövetkezeti vonatkozásait. Ez utóbbi azért is fontos számunkra, mivel magunk is a szövetkezetek oldaláról közelítjük meg a gazdasági demokrácia jogi kérdéseit. A végtanulmánynak Sárközy Tamás által írt VI. kötete, valamint a Sajó András és Hegedűs István írásait tartalmazó V. kötetet azért tartjuk jelentősnek, mert az államgazdálkodó szerveit érintő vállalatirányítás és „üzemi” demokrácia kialakítani javasolt átfogó jogintézményi rendszerét vázolja fel.

2. Sárközy Tamás a központi gazdaságirányítást és az állami vállalatok jogi kapcsolatrendszerét tárgyaló VI. kötetben az állami vállalatokat három fő típusba javasolja sorolni. Az első típusba tartoznának a kormánynak alárendelt kiemelt országos nagyvállalatok,

¹ Az érdekegyeztetés és a cselekvési egység az üzemben. Az üzemi demokrácia továbbfejlesztése kérdéséhez. Társadalmi Szemle, 1977. júl.–aug. A további vitacikkek a Társ. Szemle 1977. évf. szept. okt., nov., dec., valamint az 1978. évf. márc. és ápr. számaiban.

² Vö.: „A Szocialista Vállalat Országos Távlati Kutatási Főirány” évenként megjelenő Közleményeivel.

³ Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete Végtanulmánya a vállalati irányítás és az állami vállalatok jogi kapcsolatrendszeréről (továbbiakban: Végtanulmány). Szerk.: Sárközy Tamás. I–VI. kötet soksz. Bp. 1977.

amelyek szorosabb vállalatirányítási rendszerben működnének. A központi gazdaságirányítási beavatkozás azonban jelentős mértékben funkcionális és nem ágazati jellegű lenne. A második típust a kis- és középméretű gazdálkodó szervezetet átfogó vállalkozási jellegű vállalat képezné, ahol nem állna fenn sem közvetlen népgazdasági tervkötelezettség, sem ún. „ellátási felelősség”. Végezetül a harmadik típust a többnyire kommunális szolgáltatásokra létrehozott „non-profit” vállalatok alkotnák, melyek működése szoros gazdasági irányítás alatt állna. Minthogy ez a csoportosítás széleskörű ténykutatáson alapulva a gazdasági élet igényeivel áll összhangban,⁴ magunk is kiinduló alapnak fogadjuk el, annál is inkább, mivel Sárközy Tamás álláspontja szerint az állami vállalatok túlnyomó részének a II. típus szerint kellene működnie gyakorlatilag hasonló gazdaságirányítási szisztémában, miként a szövetkezetek. Éppen ezért is von párhuzamot a vállalkozási jellegű állami vállalat és a szövetkezet között.⁵ Ilyen körülmények mellett adott a lehetőség arra is, hogy a gazdasági demokrácia egyes jogintézményeit az állami vállalat és a szövetkezet párhuzamba állításával vizsgáljuk. Minthogy pedig – meggyőződésünk szerint – a szövetkezet intézményrendszere kezdettől fogva magában hordja a külső és a belső gazdasági demokrácia strukturális feltételeit⁶ – amit megszüntetni nem, legfeljebb csak érvényesülését korlátozni lehetett –, egyes szövetkezeti jogintézmények megtermékenyíthetik a gazdasági demokráciát az állami vállalatoknál is. Ez elmeget egészen odáig is, hogy a szövetkezeti demokrácia egyes – nem kardinálisan szövetkezeti jellegű – intézményei megfelelő átalakítás mellett átkerülnének a vállalati jog intézményrendszerébe is. Ezt elsősorban a vállalkozási jellegűen működő II. típusba tartozó állami vállalatok esetében látjuk kivitelezhetőnek. Ezért is koncentrálnak mondanivalónk állami vállalatokra vonatkozó részét a vállalatoknak erre a körére.

Ugyanakkor azonban általánosságban meg kell kérdőjeleznünk a Végtanulmány VI. kötetének néhány olyan állásfoglalását, amely a gazdasági demokrácia egyes jogintézményeit nem, vagy csak igen korlátozott mértékben kívánja meghonosítani az állami vállalatok másik két típusában. Ugyanis a csökkentett önállósági vállalatnak is van – Sárközy elképzelése szerint – annyi jogosítványa, amely feltétele annak, hogy a gazdasági demokrácia belső oldalának jogintézményei működhessenek, még ha korlátozott mértékben is. Hogy csak egy kérdést említsünk: a kormánynak alárendelt kiemelt országos nagyvállalat esetében a Végtanulmány szerzője szerint a vállalat tervét a felügyeleti szerv állapítaná meg. A terv elkészítésébe azonban be kívánja vonni a vállalatot is. Vagyis a vállalati stratégiát a kormány a vállalattal együttesen állapítaná meg.⁷ Ebben az esetben pedig már megvan a mód arra, hogy kiemelt vállalatoknál is a stratégiai döntés meghozatalában részt vehessen a dolgozók kollektívája.

⁴ Vö.: Végtanulmány VI. kötet 229, 258–260. o., valamint az előzménykötetek vonatkozó részei.

⁵ SÁRKÖZY T.: Fejlesztési elképzelések a vállalatirányítás és a vállalati struktúra távlati alakulására. Állam- és Jogtudomány XXI. köt. 1. sz. 16–20. o.

⁶ Vö.: NAGY L.: A szövetkezeti jog alapkérdései. Bp. 1977. Akadémiai Kiadó, 299–331. o. Jogdogmatikai oldalról: BAK J.: A szövetkezetek kollektív (tagsági) vezetésének egyes újabb problémái. Szöv. Kut. Int. Közleményei, 94. sz. Bp., 1974. és DOMÉ GY.-né: Demokrácia a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Kossuth, Bp., 1976. 11–12. o.

⁷ Végtanulmány VI. köt. 267. o. SÁRKÖZY T.: Fejlesztési elképzelések. . . 18. o.

3. Rátérve ezek után a gazdasági demokrácia egyes jogintézményi problémáit érintő részletes elemzésünkre, mondanivalónkat két részre bontjuk. Először a gazdasági demokrácia külső oldalát vizsgáljuk, majd azt követően térünk rá a belső oldalon jelentkező kérdések boncolására. Ennek során a gazdasági demokrácia két oldalát egymásra tekintettel igyekezzük vizsgálni, mert meggyőződésünk szerint a kettő egymást feltételezi.

II.

A gazdaságirányítási demokrácia jogintézménybiztosítékai a gazdálkodó típusú állami vállalatok és a szövetkezetek esetében

1. A dolgozói- vállalati és osztársadalmi gazdasági érdekeket egymással összhangban érvényre juttatni kívánó és az önálló vállalati gazdálkodói tevékenységre támaszkodó közvetett eszközökkel végzett, tervleontástól mentes gazdaságirányításnak (meggyőződésünk szerint ez a helyes) elengedhetetlen feltétele, hogy abban demokrácia érvényesüljön. Gyenes fogalommeghatározását felhasználva demokráciáról akkor beszélhetünk, ha olyan állapot alakul ki, ahol a gazdasági életkörülményeket meghatározó tényezőket egy társadalmi csoport kollektíven ellenőrzi.⁸ A gazdasági demokrácia kettős vetületű: szűkebb és tágabb értelemben jelentkezik. Tágabb értelemben az egész gazdasági irányítást átfogja akkor, ha abban a gazdaságirányító szervek (ágazati és funkcionális), a felügyeleti-vállalatalapító szervek, valamint a gazdálkodó szervek kollektívája egyenjogúan vesz részt. Ez kettőt feltételez. Egyfelől *valóságosan létező* és jogi *szankciókkal garantált* befolyásolási jellegű közvetett gazdaságirányítást a gazdálkodó szervezetek irányában, amely tiszteletben tartja a gazdálkodó szervezetek érdekeit is kifejező gazdasági döntéseket, másfelől feltételezi azt is, hogy a gazdálkodó szervezetek vezetősége a döntéseket a dolgozói kollektíva közreműködésével alakítja ki.

Nem teljes, sőt hiányos ez a gazdasági demokrácia, ha akár az egyik, akár a másik területen nem fogja át a stratégiai döntéseket, vagyis ha a vállalat stratégiai döntéseit a dolgozói kollektíva nélkül hozzák meg. A kötött tervgazdálkodási rendszer az elsőknek legális eszköze volt, míg 1968 után, de különösen 1975-öt követően ennek az irányítási módszernek egyes elemei a jogi szabályozással ellentétes irányúan jogon túli eszközökkel, burkoltan megjelentek a gazdaságirányítás gyakorlatában. Ugyanakkor a második területen az állami vállalatok esetében a jogilag deklarált – szankciókkal azonban meg nem erősített – önálló döntési jogkör gyakorlását a 11/1967 Korm. sz. rendelet (ÁVr.) továbbra is az igazgató egyszemélyi vezetésének hatáskörében hagyta. Ennek elvi indoka az a megcsontosodott nézet, hogy az állami tulajdon egységes és oszthatatlan, amelynek igazgatása csakis kívülről mozgatott egyszemélyi felelősség mellett képzelhető el. Ezzel állott összefüggésben az ÁVr. teljesen egységesítő vállalati szabályozása, amelyről joggal állapította meg Sárközy, hogy az állami vállalatok e sematikus szabályozása a gazdasági reform sematizálására, lerontására volt csak alkalmas.⁹ Annak ellenére ugyanis, hogy a

⁸GYENES A.: Néhány gondolat a gazdasági demokráciáról. Közgazdasági Szemle, XXVI. (1979.) évf. 1. sz. 77. o.

⁹Végtanulmány VI. köt. 143. o.

gazdaságirányításról szóló 1966. évi reformhatározat valamennyi állami vállalatra egyenesen meghirdette a stratégiai döntésekre is kiterjedő vállalati autonómiát, ennek szükségszerű áttörését a gyakorlatban az egyszemélyi vállalatvezetésen keresztül könnyen meg lehetett informális eszközökkel valósítani a kiemelt országos és a tanácsi közüzemi vállalatoknál egyaránt. Ugyanakkor a vállalatvezetésnek ez az egyszemélyi felelősségi konstrukciója lehetővé tette a jogot megkerülő eme informális eszközök túlhajtott alkalmazását, aminek eredményeként azok a vállalatok sem tudtak kitérni hatásuk alól, ahol pedig a gazdasági autonómiát igénylő vállalati gazdálkodásnak kellene érvényesülnie. A gazdaságirányításban ismét általánossá vált a régi „bevált” módszerekhez történő visszatérés a reform előtt jogilag szabályozott tervutasítást jogon kívüli „népgazdasági elvárási rendszerrel” való felváltása mellett.¹⁰ A munkajogilag a felügyeleti, áttételesen pedig a gazdaságirányító szervektől függő egyszemélyi vállalatvezetés pedig e népgazdasági elvárások megvalósításának az eszközévé vált. Az egyszemélyi vállalatvezetésnek ez a mechanizmus befagyasztotta a belső vállalati demokráciának a reform kezdetekor a régi intézményi keretek között, azok korszerűtlensége ellenére megindult gyorsütemű fejlődését is.

A magasabb szintű jogalkotás mind alapelvi, mind konkrét szabályozási szinten a kollektív tulajdonosi belső igazgatást, vagyis a „belső gazdasági demokráciát”, másképpen „üzemi demokráciát” a szövetkezetekben, itt is a legszembetűnőbben a termelőszövetkezeti típus mezőgazdasági és ipari szövetkezeti ágazatában valósította meg. Érvényesülését azonban itt is jogon kívüli külső operatív hatások és az utóbbi évek alacsonyabb jogforrásként megjelent gazdasági tartalmú jogszabályain (különösen a munkadíjazás területén) túlmenően a vezetés belső manipulációi gyakran megsértették. Mindennek következményeként – miként ennek más felmérések mellett Gyenes is hangot adott – kiüresedett a tagok tulajdonosi érzülete és visszaesett az aktivitásuk¹¹ az öngazdálkodásban annak ellenére, hogy a szövetkezetekben az 1977. évi jogi szabályozás kiépítette a munkahelyi közösségek, illetve tanácskozások rendszerét, amely tartalmát tekintve a belső üzemi öngazdálkodás leglényegesebb intézménye. Hasonló intézmény az állami vállalat területén mindmáig nem alakult ki. Nem találjuk meg a nyomát sem az ÁVr-t hatályon kívül helyező 1977. évi VI. törvényben, sem végrehajtási szabályaiban. Ugyanígy – várhatóan – a Munka Törvénykönyvének (Mt.) közeljövő módosítása sem alakítja át a munkajogot a jelenlegi polarizált struktúrájából olyan kollektív struktúrájú jogintézményrendszerre, melyre mind a jogelméleti, mind a munkajogi irodalomban Eörsi Gyula nyomán törekvések vannak.¹²

Ezek a törekvések két elméleti formában jelennek meg. Az egyik irányzatot Eörsi Gyula képviseli, aki szerint a munkaviszonyt a vállalati jogon belül, annak részeként kellene szabályozni, amely rendszertanilag a termelőszövetkezeti szabályozáshoz állna közel, ahol ugyancsak egy jogágon, sőt egy „kódexrendszeren” belül kerültek jogi rendezésre a belső szervezeti és a tagsági munkaviszonyok a tagsági viszony más elemeivel

¹⁰ Végtanulmány VI. köt. 156. o.

¹¹ GYENES A.: I. m. 87. o. – DOMÉ GY.-né: Demokrácia a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Kossuth, Bp., 1976.

¹² EÖRSI GY.: Gazdaság – jog – jogrendszertagozódás. Akadémiai Kiadó, Bp., 1977. 118–134. o.; HEGEDÜS I.: A kollektíva jogok történeti fejlődése és rendszere. Bp., 1977. Tanulmány a „Szocialista Vállalat Kutatási Főirány” keretében.

együtt.¹³ Ezzel szemben Sárközy Tamás és Hegedűs István által kidolgozott másik irányzat szerint a munkajogot nem kellene beolvasztani a vállalati belső jogba, hanem továbbra is fenn kellene tartani a kétszemélyes munkaviszonyokra vonatkozó szabályozást önálló munkajogként. A munkajog alapelvei és egyes kollektív intézményei, mint pl. az üzemi demokrácia szervei, a kollektív szerződés és a vállalati belső szabályzatok kerülnének a vállalati belső jogba. Ezen keresztül kötődne össze a vállalati jog a belső joggal.¹⁴ A magunk részéről – lehet, hogy a szövetkezeti megoldásokhoz való nagyobb kötődésünk miatt – az első megoldást tartjuk szimpatikusabbnak.¹⁵ Hozzá kell tennünk azonban, hogy mindkét megoldás kissé a termelőszövetkezeti tagsághoz hasonlóan alakítaná a munkaviszonyt. Ezáltal a munkaviszonyban álló dolgozó a jelenlegi munkaszerződéses konstrukcióval szemben jobban kötődne a vállalathoz. Ez a vállalathoz, helyesebben a vállalati kollektívához tartozás azonban nem jelentene „röghözkötés-jellegű” lekötöttséget a vállalat irányában, hanem ellenkezőleg, biztosítékot a dolgozó státusának stabilitására. A vállalat és a dolgozó kapcsolatának tartalmilag is szorosabb, de nem egyoldalú és nem felbonthatatlan, valamint nem átrendezhetetlen kapcsolatára kell itt gondolni. Családjogi analógiával élve itt a jelenlegi kétpozíciós-szerződéses munkaviszony az élettársi viszonyhoz, míg a „státusszerű” kollektíva-kapcsolati a házassághoz hasonlítható, ahol mindkettő elfogadott, mégis társadalmilag az utóbbi a megnyugtatóbb.

Mindezek ellenére – úgy tűnik – munkajogunk megmarad a kétpozíciójú szerződéses megoldás mellett, sőt bizonyos törekvések vannak arra, hogy az Mt. nem következetesen megreformálásra kerülő rendelkezései a termelőszövetkezeti tagsági viszonyra is kiterjedjenek.¹⁶ Ez ilyen formában visszavetheti a szövetkezeti demokráciát még akkor is, ha a termelőszövetkezeti specialításokat figyelembe is venné a jogalkotó. Egy kétpozíciós szerződéses szemléletű jogi szabályozásban ugyanis egy kollektív struktúrájú jogág szemlélete minden körülmények között idegen marad. Éppen ezért csakis akkor látunk lehetőséget arra, hogy a munkaviszonyra és a termelőszövetkezeti tagsági munkaviszonyra egységes jogi szabályozás érvényesüljön, ha a kollektív struktúrájú munkajogi elmélet fent említett két variációja közül valamelyik irányban fejlődne a munkajogalkotás.¹⁷

2. Gyenesnek tehát igaza van abban, hogy – az állami vállalatokat is beleértve – „egész társadalmi-gazdasági életünk további demokratizálódása nélkül a szövetkezeti demokrácia elsorvad.”¹⁸ A vállalati és a szövetkezeti „belső demokrácia” kölcsönös függésben áll egymással, amelyet mindkét irányban kiterjeszt vagy korlátoz a gazdaság-irányítási „külső demokrácia” megléte vagy hiánya.¹⁹ Ezzel összefüggésben Erdei Frenccel

¹³ EÖRSI GY.: Gazdaság – jog – jogrendszer-tagozódás. Akadémiai Kiadó, Bp., 1977. 124–134. o.

¹⁴ Végtanulmány VI. köt. 330. o. – HEGEDŰS I.: A kollektíva jogok történeti fejlődése és rendszere. „A Szocialista Vállalat Országos Távlati Kutatási Főirány” keretében készült tanulmány. Soksz. Bp., 1977.

¹⁵ Hasonló álláspontot fejtettünk ki „A gazdasági szervezetek szabályozásának jogrendszer-tagozódási kérdései” c. munkánkban. Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei, 133. sz. Bp., 1978. 189–206. o.

¹⁶ HEGEDŰS I.: A munka törvénykönyvének alkalmazási lehetőségei a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok munkavégzésénél. Vitaanyag. Bp., 1979. Megvitatása a TOT-ban 1979. febr. 10-én. A szerző vitaindító információja.

¹⁷ Vö.: A 16. sz. jegyzetben hivatkozott helyvel.

¹⁸ GYENES A.: I. m. 88. o.

és Gyenes Antallal együtt mi is azon az állásponton vagyunk, hogy „a demokratikus centralizmus a gazdaságban nem érvényesül, és nem érvényesülhet.”²⁰ Ennél fogva a tagság kollektív tulajdonosi jogosítványain nyugvó szövetkezeti önkormányzat mellett el kell ismerni az állami össznépi tulajdon esetében azt is, hogy a vállalat nem csak az állam, hanem a saját kollektívája érdekeit is tekintetbe vevő vagyongazdálkodási jogok és kötelezettségek letéteményese.

A tulajdonelméletre vetítve mindezt – nézetünk szerint – sokkal inkább kifejezésre juttatja e kritériumot Sárándi Imre, továbbá e sorok írója által vallott főtulajdonosi (államhoz tapadó) – altulajdonosi (vállalatnál jelentkező) koncepció,²¹ mint akár Eörsi Gyula stratégiai döntésekkel összefüggő tulajdonosi (állam) és taktikai jogosítványokat gyakorló menedzseri elmélete,²² akár pedig Világhy Miklós nézete, mely szerint az állami vállalat az egységes állami tulajdonon tulajdonosi jogokat gyakorol.²³ Eörsi és Világhy elméleti álláspontjából ugyanis inkább az tűnik ki, hogy a vállalat e jogosítványokat az állam érdekében gyakorolja, miáltal elsikkad benne a saját kollektív érdekelttség. Ez pedig gátolná a vállalati demokrácia további kiépülését, ami különösen Eörsi globális elméletébe nem illik bele, hiszen őtől indult ki a munkajog kollektív vonásává történő átalakításának az igénye.²⁴

Még itt kell megemlíteni Sárközy Tamás tulajdonjogi felfogását, amely a tulajdon közgazdasági tartalmának jogi vetületét államjogi és polgári jogi értelemben kezeli. Legújabbán kifejtett álláspontja szerint az állam a stratégiai döntési jogokat államjogi tulajdonosi alapon a gazdasági irányító szervén keresztül gyakorolja, míg a taktikai tulajdonosi jogok az árutulajdon gyakorlásával függnek össze, amit a vállalat gyakorol. Államjogi értelemben az állam jogait három csoportra osztja: a) *Általános* stratégiai tulajdonosi jogokra, amelyek főszabályként kormányzati és funkcionális szervek hatáskörébe tartoznak és nem konkrét vállalatra, hanem valamennyi gazdasági szektorra vonatkoznak; b) Adott vállalatra vonatkozó *konkrét* stratégiai jogokra, melyek főszabályként a vállalat alapító szervének minősített államigazgatási szervekhez települnek, míg; c) a taktikai üzemeltetéssel kapcsolatos tulajdonosi jogok főszabályként a vállalatot illetik.²⁵ Lényegében az elsőt tartja Sárközy államjogi tulajdonnak, míg a másik kettő polgári jogi jellegű tulajdon. Szerinte azonban az előbbi kategóriával az állam a tulajdon polgári jogi jogosítványainak gyakorlását és ezen keresztül a gazdálkodó szervezetek önálló döntési jogkörét korlátozhatja nem csak az állami vállalat, hanem a szövetkezet esetében is.²⁶ Jóllehet, Sárközynek ezt a nézetét Eörsi Gyulával együtt e sorok írója sem

¹⁹ GYENES A.: I. m. 90. o.; ERDEI F.: A szövetkezetek elméleti kérdései. Társadalmi Szemle, 1967. évf. 2. sz.

²⁰ Vö.: GYENES 37. sz. jegyzetével. I. m. 92. o.; továbbá: RUTMAN: A szovjet gazdaság-irányítási jogi kérdései. Magyar Jog. 1975. évi 10. sz.

²¹ SÁRÁNDI I.: Az új gazdasági mechanizmus és a jog. Jogtudományi Közlöny, 1968. évi 2. sz. – PRUGBERGER T.: A gazdaságirányítás reformja és a Ptk. egyes tulajdonjogi szabályai. Magyar Jog, 1969. évi 11. sz.

²² EÖRSI GY.: Összehasonlító polgári jog. Akadémiai Kiadó, Bp., 1976. 302–305. o.

²³ VILÁGHY M.: Gazdaságpolitika és polgári jog. Akadémiai Kiadó, Bp., 1978. 27–28. o.

²⁴ Lásd 3. sz. jegyzetet.

²⁵ Végtanulmány VI. kötet 133–136. o.

²⁶ SÁRKÖZY T.: Indirekt gazdaságirányítás – vállalati árutermelés és tulajdonjog. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973. II. rész.

osztotta — mivel helyesebb állami tulajdon helyett szuverenitásból fakadó közhatalmi jogosítványról beszélni²⁷ —, tartalmilag mégis helytállónak mondható. Az adott állam viszonylatában ugyanis mind az államjogi tulajdon, mind pedig a belső szuverenitás totális *hatalmat* jelent, és mindkettő államjogi kategória. Csakhogy a tulajdon klasszikus fogalmának (tulajdon = hatalom a dolgok felett) közjogi síkra történő kiterjesztése bizonyos elrelativizálási veszélyt rejt magában. A belső szuverenitás ugyanis nemcsak gazdaság-szervező funkciót tartalmaz, hanem sok más egyéb állami tevékenységet, úgymint kulturális, nevelő, szociális, rendészeti, védelmi stb. funkciót is. A legfelső szintű összefüggések miatt sem indokolt ebből a láncolatból a gazdaság-szervező tevékenységet kiszakítani egy államjogi tulajdon megkonstruálásával. Ugyanakkor azért sem indokolt, mert a gazdaságirányítás államjogi tulajdonosi jogosítványkénti kezelése mellett fennáll annak a veszélye, hogy ismét egybeolvad a közhatalmi gazdaságirányítás a tulajdonosi igazgatással, ami állami vállalatnál elkerülhetetlen lenne. Ez pedig óhatatlanul károsan hatna ki a szövetkezeti önkormányzatra is. A közhatalmi és a tulajdonosi igazgatásnak ilyen összeolvadása volt jellemző a centralizmus felé torzult kötött gazdaságirányítás állami vállalatirányítási rendszerére, amelyben a szövetkezeti önkormányzat létezése is erősen megkérdőjelezhető volt.

3. Sőt: éppen a belső szuverenitásból adódó közhatalmi állami tevékenységtől szükséges várni azokat a jogalkotásban is lecsapódó intézményesített garanciákat, amelyek a gazdaságirányítás és a gazdálkodó szervezetek viszonyában a már tárgyalt „külső gazdasági” demokráciát védik. Nézetünk szerint nem ártana ebből a szempontból gazdasági életünkre vonatkozó kódex jellegű jogszabályainkat átvizsgálni, és kiiktatni belőlük mindazt, ami a gazdálkodó szervezetek önállóságát sértő „jogon túli” beavatkozásokra lehetőséget teremt. Ezen túlmenően, hogy ilyen eszközök alkalmazására ne kerülhessen sor, szankciós jellegű kautélákkal kellene e jogszabályanyagot kiegészíteni. A Végtanulmány VI. kötetében Sárközy Tamás felvázolja egy átfogó szankciórendszer strukturális körvonalait. Eszerint a vállalkozási típusú állami vállalatoknál csak igen szűk körben egészen kivételes esetekben lehetne utasítást adni, míg a másik két vállalati típusnál szélesebb körben, azonban itt sem általános jelleggel. Az utasítást minden esetben szigorú alaki szabályok megtartásával írásban és indokolási kötelezettség mellett szabadna csak adni. Ha az utasítás ezeknek az alaki szabályoknak nem felelne meg, mindegyik vállalati típusnál biztosítani kellene a jogot az utasítás teljesítésének a megtagadására, amivel teljes mértékben egyet lehet érteni. Az utasítás érdemi részét illetően azonban csak a vállalkozási típusú II. kategóriába tartozó vállalatoknál volna lehetőség az utasítással szemben a bírósági út igénybevételére és vétkesség esetén államigazgatási jogkörben okozott károk szabályai szerint elbírálható és a felügyeleti szervet terhelő kártérítésre, egyébként pedig kártalanításra. Ezzel szemben az I. és a III. kategóriába tartozó vállalatoknál Sárközy csak államigazgatási úton előterjeszthető korlátozott panasz-eljárást tenne lehetővé a kormánytitkári utasítással szemben a kormányhoz, miniszterhelyettesi kötelezéssel szemben pedig a miniszterhez. A Végtanulmány szerzője szerint ebben a körben a kártalanítás és a kártérítés nem indokolt, amely álláspontot és úgyszintén a bírósági út teljes kiiktatását megkérdőjelezve fogadjuk.²⁸ A hatályos jogi szabályozás e

²⁷ EÖRSI GY.: Gazdaság — jog — jogrendszertagozódás. 82. o.

²⁸ Végtanulmány 279. és 367–368. o.

területére azonban ma is túlnyomóan az jellemző, hogy az elvi deklarációk nincsenek megerősítve szankciós jellegű kautélákkal. Legszenbetűnőbb ez az állami vállalatokról szóló 1977. évi VI. tv. esetében, amelynek tervezeti formája kimondta, hogy a felügyeleti szerv, ha a vállalatot utasítja, annak következményeiért felel, ehhez azonban a felelősség realizálódását biztosító szankciót nem fűzött. A hatályba lépett szövegben azonban már e felelősségdeklaráció sem található. A jogalkotó megelégedett a vállalati öállóság *általában* érvényesülő *elvi* kimondásával. Itt tehát egy lényeges visszalépés történt, minthogy a tervezet felvetette — bár szankció nélkül — a jogi felelősség kérdését, a hatályba lépett törvény azonban már ezt sem tette meg. Ide is vonatkoztatjuk Gyenesnek a dolgozók részvételi jogosítványaiával összefüggésben álló megállapítását, miszerint a garanciális jogok felelősség felvetése nélkül nem garantáltak, a felelősség pedig szankciók nélkül nem érvényesül.²⁹ Éppen ezért, hogy a vállalati önállóság, vagyis a külső gazdasági demokrácia valóban garantált legyen és ennek megsértése felelősségfelvetést váltson ki, egyfelől anyagi jogi szankciók kimondása (úgy mint az okozott kár megtérítése, tevékenységtől eltiltás, gazdasági bírsághoz hasonló alkalmazása, államigazgatási szerv kártérítési felelősségének felvetése a Ptk 349. §-a alapján, súlyosabb esetekben pedig ezen kívül a személyi felelősség — büntető, fegyelmi és kártérítési — alkalmazása is), másfelől eljárásjogi intézmények megteremtése szükséges. Ilyen eljárásjogi biztosíték lehetne az, ha a vállalat vezetése a törvényellenes külső korlátozásokkal szemben a Legfelsőbb Bíróság Gazdasági Kollégiumához fordulhatna, melynek eljáró tanácsa kontradiktórikus tárgyalás keretében, perrendszerűen hozná meg elsőfokon a döntést. E döntéssel szemben pedig másodfokú eljárás keretében fellebbezéssel magához a Gazdasági Kollégiumhoz lehetne fordulni, mely jogerősen bírálná el az ügyet. Itt azonban már jelentkezik az a probléma, hogy a vállalatvezetés jelenlegi függési konstrukciója mellett a vállalatok nem memnének ilyen eljárást indítani. Ez a tény pedig már átvezet bennünket a belső gazdasági demokrácia, másképpen az üzemi demokrácia kérdéseire.

III.

A vállalati és a szövetkezeti üzemi demokrácia jogintézményi biztosítása

A. A jelenleg fennálló problémák

1. Mindjárt kezdve a gazdálkodó szervezetek *vezetésével*, az állami vállalatokról szóló 1977. évi VI. tv. (V. t.) 12. §-a értelmében a vállalat vezetője az igazgató, aki jogait és kötelességeit az *állam megbízásából* gyakorolja és teljesíti, amelynek keretében *önállóan és egyéni* felelősséggel dönt. E felelőssége kiterjed a vállalat egész működésére és a vállalat gazdasági kapcsolatainak alakítására. Ő állapítja meg a 13. § szerint a vállalat szervezeti és működési szabályzatát, amelyhez az alapító szerv irányelvet ad ki. A 15. szakasz pedig egyértelműen kimondja, hogy a vállalat igazgatóját és helyettesét az *illetékes szakszervezet meghallgatása* után az *alapító szerv* nevezi ki és menti fel. Mindez

²⁹ GYENES A.: I. m. 86. o.

utal arra, hogy a legfelső szintű vállalati vezetés az alapító szerv függvénye. Az illetékes szakszervezetet ugyanis csak meg kell hallgatni, hozzájárulása már nem szükséges. Így az alapító szerv diszkrécionálisan gyakorolhatja e téren kinevezési és felmentési jogait. Nem befolyásol ebben semmit az, hogy a Vt. 20. §-a lehetőséget ad a dolgozóknak arra, hogy véleményezzék a vállalat felsőszintű vezetésének éves tevékenységét.

A szövetkezetekben formálisan biztosított, hogy a tagok válasszák meg, mentsék fel, hívják vissza vagy mozdítsák el saját vezetőiket. Ez értelemszerűen következik a tagság kollektív tulajdonosi mivoltából. Minderre megvannak a jogszabályi garanciák is, amelyek megsértésével azonban „szövetkezeteken kívüli szervek” gyakran „formálissá teszik” e kérdésekben is „a tagság részvételét a döntésekben”.³⁰ Kutatási adatok utalnak arra, hogy a szövetkezeti vezetők megválasztása vagy felmentése során milyen jelentős mértékben manipulálják kívülről jogaik túli eszközökkel a tagság akaratát.³¹ Hogy csak egy eszközt említsünk e téren, a felügyeleti szervek a megválasztandó elnökre nézve nemcsak a jogszabályilag előírt rendőrségi erkölcsi bizonyítványt követelik meg, amely kiállításának megvannak a törvényes kritériumai, hanem ún. „feddhetetlenségi bizonyítványt” is, amelyre semmiféle jogszabály alap és semmiféle jogszabályi kritérium nincsen, így annak kiállítása a felügyeleti hatóság szabad belátásától függ.³²

2. A dolgozói kollektíváknak a gazdálkodó szervezetek *vezetésében* történő közreműködését az állami vállalatoknál a Vt. alapján a következők jellemzik: A 19. § deklarációja értelmében a vállalat igazgatója, helyettese és más vezetői feladataik ellátásában a vállalati dolgozók *közösségére* támaszkodnak, és kötelesek együttműködni a szakszervezet, valamint a KISZ vállalati szervével. A vállalat vezetői gondoskodnak továbbá az üzemi demokrácia gyakorlásának feltételeiről, és együttműködnek más társadalmi szervekkel is. A vállalati vezetés köteles a vállalat kollektíváját, a dolgozókat szélesebb körben érintő döntések előkészítésébe, valamint a döntések végrehajtásának az előkészítésébe bevonni. A vállalati közösség szervezetének és döntési jogkörének kialakítását a Vt. a szervezeti és működési szabályzatra bízta. Ez azonban a gyakorlatban sok helyen csak annyiban jelentett változást, hogy a Vállalati Szakszervezeti Tanács (VSzT) és a Szakszervezeti Bizalmi Testület (SzBT) összevonásra került és együtt tartják értekezleteiket. Ezt a vállalatok módosított szervezeti és működési szabályzatai mint új fórumot, a VSzT–SzB együttes üléseként jelölik. Ebben pedig végső soron semmi új nincsen, mivel az üzem (vállalat) szakszervezetének a tagjai választják meg a bizalmiakat és az üzemi-vállalati szakszervezeti tanácsot, a tanács az üzemi (vállalati) szakszervezeti bizottságot, a bizottság pedig a titkárt. Ez is maradt a régi, holott az lenne helyes, ha a titkárt is maga a tanács választaná meg. Ugyanakkor ez a szervezet – megítélésünk szerint – továbbra sem a munkakollektíva közvetlen szervezete, hanem a szakszervezeté, és döntési jogköre továbbra is korlátozott maradt, többnyire csak a szociális kérdéseket érintve. A vállalat gazdasági ügyeinek vitelére azonban már a munkakollektíva egyenrangú partnerként nem szólhat bele, mivel döntési joga az üzemi demokrácia 21. §-ában megjelölt fórumainak e

³⁰ GYENES A.: I. m. 89. o.

³¹ BENNÓ P.: Száz ipari szövetkezet elnökének véleménye a választási rendszerről. Szövetkezeti Kutató Intézet 1975. évi Évkönyve. Bp., 1976. 85–93. o.

³² BAK J.: A tagsági viták intézése a szövetkezetekben. Kézirat. Bp., 1979. (A Szövetkezeti Kutató Intézet kutatási tervében készült tanulmány.)

vonatkozásban nincsen. A vállalat dolgozóinak ugyanis a Vt. 20. §-ának (4.) bekezdése csak a vállalat terveinek véleményezésére és végrehajtásuk értékelésére ad lehetőséget.

Az üzemi demokrácia új, a Vt.-ban körvonalazott fórumrendszerének a vállalati szervezeti és működési szabályzatban való kialakítására az egyes ágazati miniszterek jogforrásként ható utasításokat adtak ki, amelyeket a minisztériumok illetékes főosztályai ajánlásokkal és irányelvekkel egészítettek ki. A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium felügyelete alá tartozó vállalatoknál a fórumrendszer fejlesztését a 13/1977. (MÉM. É. 33.) MÉM. sz. utasítás indította el. Valamennyi tárcaszintű utasítás és irányelv aláhúzza, hogy a fórumrendszer kialakításánál a vállalati sajátosságokat kell figyelembe venni. Több vállalati szervezeti és működési szabályzatot áttekintve, a következő fórumok működése a leggyakoribb: munkásgyűlés, szocialista brigádok és azok vezetőinek ülései, termelési tanácskozás, osztályvezetői értekezlet, műszaki konferencia, valamint a már említett VSzT–SzB együttes ülés. Ez utóbbit kivéve az előző fórumok valamilyen formában korábban is léteztek már tanácskozó-véleményező testületként. Az egyes vállalatok az 1978. év folyamán jelentéskérésre tájékoztatták felügyeleti szerveiket az üzemi demokrácia új fórumrendszerének kialakításáról és azok működéséről. A tapasztalatok szerint az első VSzT–SzB együttes ülésekre 1978 áprilisáig mindenütt sor került, amelyeken többnyire vállalatuk éves tervét tárgyalták meg. A visszajelentések általánosságban eme együttes ülések passzivitására utalnak. Az egyik visszajelentésben ezzel kapcsolatban a következő volt olvasható: „... sajnálatos módon azonban a bizalmiak csak a tanácskozás előtt kapták kézhez az írásbeli anyagot, így nem volt idejük a megfelelő felkészülésre és a munkahelyi kollektíva véleményének kikérésére.” Több jelentésből az is kitűnik, hogy a VSzT–SzB együttes ülésnél most is lényegesebbnek tartják a korábbi, döntést nem hozó tanácskozó fórumokat. „A közvetlen tanácskozásokon (termelési tanácskozás, munkásgyűlés stb.) a vállalat gazdasági vezetése sokkal közvetlenebb információkat kapott, mint egyéb fórumokon. Ezekben a tanácskozásokon a dolgozókat legközvetlenebbül érintő kérdések kerülnek megvitatásra.”

Ugyanakkor e tájékoztatók azt is dokumentálják, hogy a képviseleti tanácskozások döntési hatásköre is megnövekedett, ami a bizalmiakra és a képviseletet ellátókra nagyobb feladatot hárít és a vállalat gazdasági ügyeinek alaposabb megismerésére ösztönöz. „A gazdasági vezetés arra törekszik, hogy ilyen esetekben kellő időben írásos anyag formájában tájékoztódjanak a bizalmiak a gazdasági kérdésekről és elegendő idő álljon rendelkezésre ahhoz, hogy a dolgozók véleményét, állásfoglalását az érdekeltek megfelelően képviselni tudják.” Arra már utaltunk, hogy éppen e programszerű tájékoztatások elmaradása vezetett a „képviseleti tanácskozások” általános passzivitásához. Ezen kívül „a hozzászólások alapján jelenleg olyan következtetés vonható le, hogy a dolgozó részéről inkább az anyagi természetű és kisebb közösségeket érintő kérdéseknek adnak hangot, és e kérdéseket inkább a jogok, mint a köteleességek oldaláról közelítik meg. Ezen a területen szükséges a jövőben a tudatformáló munka és az agitáció fejlesztése.” Ezzel összefüggésben azonban arra is utalni kell, hogy a jelentések, csakúgy mint a Vt. és az üzemi demokrácia végrehajtásáról szóló jogszabályok és irányelvek, többnyire az üléseken résztvevők tanácskozásairól és a szociális, javadalmazási, erkölcsi és anyagi elismerési kérdések eldöntésében való közreműködésről szólnak. A felügyeleti szervekhez címzett tájékoztató szövegek egyikében idevonatkozóan a következő olvasható: „A különböző fórumok üléseiről minden esetben jegyzőkönyv készül, a feltett kérdésekre vagy az elhangzott

javaslatokra az érdekeltek minden esetben választ kapnak. A tanácskozások megkezdése alkalmával mindig visszatérnek az előző tanácskozáson feltett észrevételekre és javaslatokra, és azok sorsáról illetve megvalósításáról tájékoztatják az érdekelteket és a tanácskozás résztvevőit.”³³

Mindez jóval kevesebbet jelent mint ha a tervek elkészítésében és a végrehajtásukat érintő gazdasági döntésekben a dolgozók kollektívája is a saját képviselői útján a vállalati vezetés *egyenlő* partnereként működne közre, *együttes döntés* kialakítása mellett.

A mai helyzet ezzel szemben az, hogy a Vt. a vállalat gazdasági ügyeit érintően ilyen együttes döntési jogot nem ismer, csupán egy sokkal alacsonyabb rendű együttműködést, ahol a vállalati kollektívának véleményezési joga, míg a vezetésnek véleménykikérési kötelezettsége áll fenn. E kötelezettség teljesítését azonban nem erősíti meg a Vt.-ben felelősség és szankció kilátásba helyezése. Ha maga az alaptörvény nem tartalmazza ezeket, mint alapvető jogintézményeket, vagyis ha nem építi fel a jogintézmény egész épületét, nem várható ez el a végrehajtási szintet jelentő 1017/1977. Mt.–SzOT Elnökségi együttes határozattól sem. Az épület „berendezése” nyilvánvalóan hiányos lesz. De még ha nem is az lenne, akkor sem jelentene olyan garanciát, mint a bizonyos fokú stabilitást jelentő törvényi szint, mivel egy alacsonyabb rangú jogforrás könnyen változtatható. Igaza van Gyenesnek, amikor számon kéri ezt a hiányosságot.³⁴

3. Az üzemi demokrácia fórumainak döntési jogköre mindössze a saját munkakörülményeit érintő kérdésekben, vagyis a szociális problémák területén áll fenn, itt is azonban a már említett szankcionálás hiánya mellett. Az együttes döntési jogkörnek csak a szociális problémákra korlátozása nemcsak hogy szűk technokrata szemlélet, hanem az előzménytörténetet vizsgálva abban a burzsoá álláspontban gyökerezik, hogy csak a legszükségesebb mértékben kell bevonni az alkalmazottakat, vagyis az „Arbeit” körét a tőkés tulajdonosi üzemvezetés, vagyis az „Eigentum” körébe, amennyiben ez az osztályharcot kiküszöböli. Kapitalista viszonyok között az együttes döntési jog szélesedése harc, még hozzá osztályharc eredménye volt. Szocialista viszonyok között, ahol a társadalmi struktúra nem válik ilyen módon „Eigentumra” és „Arbeitsre”, vagyis kizsákmányolókra és kizsákmányoltakra ketté, az előzmények másban, mégpedig a kötött tervgazdálkodásban gyökereznek. A tervutasításos gazdaságirányításnak az állami tulajdon egysége és az egyszemélyi vállalatvezetés felelt a legjobban meg, ahol a vállalati dolgozók vezetési részvétele csak véleménynyilvánításra szorítkozott. Ez tükröződik – Lengyelország kivételével – a direkt tervgazdálkodási rendszerben működő európai szocialista államok munkárszövületi megoldásaiban. Meg kell azonban jegyezni, hogy az alapmodellt ma már csak Csehszlovákia tartja, ahol az állami vállalatoknál a dolgozói közreműködés még ma is elsősorban a szakszervezet közbeiktatásával valósul meg a munkaadó és a munkavállaló kétpozíciós munkajogi szemlélete mellett. Itt a vállalati, az üzemi, valamint a brigád termelési értekezlet még mindig erősen másodlagos szerepet játszik, és többnyire csak a dolgozók tájékoztatására, legfeljebb javaslataik meghallgatására, de nem kötelező figyelembevételére szolgál. A Szovjetunióban, Bulgáriában és az NDK-ban azonban ez az alapvonás az üzemi demokrácia kiszélesítése irányában jelentős változásnak indult. Mind-

³³ Szerző helyszíni kutatásai kis- és középméretű állami vállalatoknál a jogi képviseletük segítségével. 1979. márc.–ápr.

³⁴ GYENES A.: I. m. 86. o.

három ország nagygazdasági szervezeteiben újabban kezd elterjedni és jellemzővé válni a nyugati országok nagy állami vállalatainál és magánvállalatainál ma már uralkodóvá vált kollektív vezetés.³⁵

a) A szovjet állami vállalatoknál az üzemi demokrácia legfontosabb intézménye az állandó termelési értekezlet, amelynek szervezetét és működését a Szovjetunió Minisztertanácsának a Szakszervezetek Központi Tanácsával egyeztetésben kiadott 1958. évi július 9-i rendelete szabályozza. E rendelet értelmében a *termelési értekezlet* a több mint 100 munkást foglalkoztató ipari és mezőgazdasági termelővállalatnál alakítandó meg. Az értekezlet tagjainak egy részét maguk a vállalatok dolgozói választják, másik részét azonban a vállalat társadalmi szervezetei és a vállalat vezetősége delegálja. A gyakorlat azonban újabban oly irányban fejlődik, hogy a termelési értekezletek a társadalmi szervezetek és a vállalatok vezetősége által delegálandó képviselőit is közvetlenül a dolgozók választják meg. Az értekezlet a folyó ügyek intézésére elnökséget, elnököt és titkárt választ. Az elnökség feladata az értekezlet munkatervének elkészítése, az ülések előkészítése, valamint az értekezlet által elfogadott határozatok és javaslatok végrehajtásának az ellenőrzése. Az elnökség az értekezlet tagjaiból egyes kérdések előkészítésére és megvizsgálására ideiglenes bizottságokat és brigádokat szervezhet. Az állandó termelési értekezlet hatásköre a vállalati tevékenység minden területét átfogja. Így kiterjed a vállalat éves és távlati tervkészítésére, a termelési-technológiai előírásokra, beruházásra, munkavédelemre, munkaversenyre, valamint a vállalat szociális-kulturális, lakásépítési tevékenységére, amely kérdésekben az értekezlet javaslatokat és határozatokat hozhat. A javaslatok általában a vállalat termelési, míg a határozatok általában a társadalmi tevékenység oldalára vonatkoznak. A termelési értekezlet a határozatait és javaslatait közvetlenül a vállalat vezetőségének címezi. Bár a hatályos jogi szabályozás nem mondja ki, hogy az értekezlet határozatai kötik az igazgatót, a jogirodalomban azonban egyre erősebben foglalnak állást amellett, hogy az értekezlet határozatai kötelezőek a vállalat vezetőségére.

A szovjet vállalatokon belüli üzemi demokrácia további szélesítésére szolgálnak a dolgozóknak a termelési értekezleten túlmenően szervezett öntevékeny szervezetei, úgymint a konstruktóri-technológiai bizottságok, az újítók tanácsa, a közgazdasági elemzéssel foglalkozó munkabizottságok, valamint a szintén társadalmi alapon szervezett személyzeti és oktatási munkacsoportok. Eme öntevékeny szervezetek és az állandó termelési értekezlet tevékenységének áttekintésével kapcsolatban mind a szovjet, mind pedig a nemzetközi szakirodalom pozitív vonásként emeli ki, hogy a nyugati tőkés államok üzemi demokráciájával szemben nemcsak a dolgozók kollektív, hanem individuális kérdéseivel is foglalkozik. Ugyanakkor azonban a szakirodalom arra is utal, hogy e szervezetek működése gyakran formális, hiányzik belőlük az öntevékeny kezdeményezés.³⁶

b) Bulgáriában a termelés nagyfokú koncentrációjának hatására létrehozott kombinátok állami tulajdonban állnak, és ennek megfelelően az egyszemélyi vállalatvezetésnek és abban a dolgozói részvételnek hasonló intézményrendszere érvényesül, mint a Szovjet-

³⁵ Végtanulmány 63–65. o.

³⁶ Vö.: FICZERE L.–TRÓCSÁNYI L.: A dolgozók részvétele a vállalatok irányításában. MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kiadványa. Bp., 1966. 16–20. és 52. o.

unióban. Mégis különbség van a két állam üzemi demokrácia rendszerét illetően abban, hogy míg a Szovjetunióban – a fent ismertetettek szerint – ma már a szakszervezetek mellett a vállalati dolgozók közvetlenül választott öntevékeny szerveinek a szerepe is erős, addig a bolgár üzemi demokrácia rendszerében a szakszervezeti bizottságoknak a jelentősége számottevően nagyobb. A gazdasági szervezetek szabályozásáról szóló legújabb rendelet szerint a bolgár vállalatoknál, ill. kombinátoknál a dolgozói kollektíva képviselétét is biztosító gazdasági tanács is működik, mely részben véleményezési, részben döntési joggal rendelkezik. Nézetünk szerint az ide vonatkozó bolgár jogalkotás ezzel a szovjet jogfejlődést bizonyos vonatkozásban megelőzte. Hasonló a helyzet az agrár és az agráripári kombinátok esetében is.³⁷

c) Az NDK-ban a vállalati kódex a vállalati autonómiai elveire figyelemmel viszonylag széleskörű belső önszabályozási teret ad. Ennek megfelelően a vállalatok a jogszabályi keretek között maguk készítik el üzemi szabályzatukat, amiben kissé érződik az NSZK vállalati jogi szabályozásának áthatása is, ahol az „üzemi alkotmánytörvény” (Betriebsverfassungsgesetz) alapján a szakszervezettel együttműködve önszabályozási úton létrehozott üzemi alkotmány rendezi az egyes vállalatok belső szervezeti viszonyait. A vállalat belső életének az NDK vállalati kódexe és a belső vállalati szabályzatok alapján az egyént is emancipáló társadalmi, szervezeti és eszközstruktúrája a következő: a) az üzem, üzemrészek és munkabrigádok állandó termelési értekezlete és az értekezlet végrehajtó bizottsága, b) az egész üzemre kiterjedő, évenként kétszer tartandó gazdasági konferenciák, c) az üzemen belüli munkás-vöröstanácskozások („Roter Treffs”). Az NDK állami vállalatainál az üzem minden fontos kérdésében a munkásképviselek bevonásával határoz az üzemi vezetés.³⁸ Az üzemi demokrácia szervei párhuzamban állnak a szovjet vállalatok állandó termelési értekezletével és annak végrehajtó szervként működő elnökségével, továbbá a dolgozóknak a szovjet vállalatoknál működő öntevékeny szerveivel.

d) Bár Lengyelországban kötött tervgazdálkodás folyik, mégis – mint említettük – az indirekt tervirányításnak megfelelő vállalati-üzemi demokrácia és dolgozói közreműködési rendszer épült ki, mely szervezetében emlékeztet a jugoszláv gazdasági öngazgatásra. Lengyelországban Jugoszláviához hasonlóan a vállalatoknál megszervezett munkásöngazgatás a munkásöngazgatási értekezlet, valamint az üzemekben és a műhelyekben megszervezett munkásöngazgatás munkástanácsok formájában működik. A vállalati munkástanács jogállását, feladatát és hatáskörét szabályozó, azóta már többször módosított 1956. nov. 19-i törvény szerint a tanács kétharmadának munkásokból kell állnia. A munkástanács végrehajtó szerve az elnökség, amelynek hivatalból tagja a vállalat igazgatója. Az igazgató azonban nem választható meg sem a munkástanács elnökének, sem pedig helyettesének. A munkástanácsokat műhely- és üzemi szinten szervezik meg. Az öngazgatási értekezlet általában negyedévenként ülésezik, és határozatait egyszerű szótöbbséggel hozza. A két ülészak között az általa választott elnökség intézi a folyó ügyeket. A munkástanácsokat a vállalatok és a műhelyek dolgozói az öngazgatási értekezlet tagjaihoz hasonlóan saját körükből közvetlenül választják meg, lényegében az öngazgatási értekezlet végrehajtó szerveként.

³⁷ FICZERE L.–TROCSÁNYI L.: I. m. 22–25. o.; A gazdaságirányítás és a jogalanyiség – viták a bolgár jogi irodalomban. Jogtudományi Közlöny, 1977. évf. 4. sz.

³⁸ FICZERE L.–TROCSÁNYI L.: I. m. 35–42. o.; Planung der Volkswirtschaft in der DDR. Verlag die Wirtschaft. Berlin 1970.

A munkásigazgatás igen széles hatáskörrel rendelkezik. Kizárólagos hatáskörébe tartozik a vállalat belső munkarendjének megállapítása, a vállalati alap felhasználása feletti döntés, valamint az elfekvő termelőeszközök és készletek értékesítéséről, hasznosításáról történő határozathozatal. Ezen túlmenően jelentős szerepet tölt be a munkanormák meghatározásában. Dönt a vállalati nyereség egy részének felhasználása felől, továbbá közreműködik az éves és a távlati vállalati tervek, a termelés fő irányainak, valamint a vállalat belső szervezeti felépítésének kialakítása terén. A munkásönigazgatás lényeges jogosítványaihoz tartozik végezetül az igazgató kinevezésének és visszahívásának a véleményezése is. Az igazgató és a munkásönigazgatási szervek között felmerülő vita esetén a munkásönigazgatás a vállalat középszintű felügyeleti szervéhez fordulhat panasszal. Kedvezőtlen elbírálás esetén az ágazati miniszterhez lehet jogorvoslattal élni, ahol a minisztérium döntőbizottsága végérvényesen határoz.³⁹

4. Visszatérve ismét a magyar viszonyokra meg kell vizsgálnunk, miként alakul a dolgozói közreműködés a szövetkezetek vezetésében. Közismert, hogy a szövetkezet vezetése a tagság kezében van, és azt annak megbízásából egy szűkebb kollektíva, az igazgatóság (vezetőség) gyakorolja a tagságnak a felügyelőbizottságon (ellenőrzőbizottságon) keresztül történő ellenőrzése mellett. Az 1977. évi szövetkezeti jogalkotás a kollektív tagsági vezetés hatékonyabbá tétele érdekében bevezette a *küldöttgyűlés* és a *munkahelyi közösségek* rendszerét. A munkahelyi közösség hivatott arra, hogy megválassza a küldötteket, ezen kívül a munkakörülményeket illetően a jogszabályokban meghatározott keretek között döntési jogköre van. Ez a döntési jogkör megítélésünk szerint azonban szűkre szabott. Az SzVT. 24/A § (2.) bekezdése ugyan azt mondja, hogy a munkahelyi tanácskozást az érintett közösség önkormányzatával, a munkavégzéssel, a munkadíjazással és a dolgozók elismerésével kapcsolatosan döntési, javaslattevési és véleményezési jog illeti meg, azt viszont, hogy az adott kérdésben e jogok közül a munkahelyi tanácskozás melyiket gyakorolja, nem ő határozza meg, hanem az ágazati törvények és végrehajtási rendeleteik taxatívén írják elő. Az abszolút döntési jogkör pedig csak a közösség részére meghatározott jutalom és üdülési beutalók elosztása terén áll fenn az ISz-ekben, a munkakörülményeket érintő egyéb szociális, munkadíjazási és más ügyekben „döntési, *illetőleg* véleményezési joga” van a munkahelyi közösségnek aszerint, hogy jogszabály és a belső szabályzatok melyiket biztosítják. A jelenlegi tapasztalatok a döntési jog szűkkeblű megadását mutatják nem csak kívülről, hanem gyakran rivalizálásra visszavezethető okokból a vezetőség részéről is, ami szintén hozzájárul a munkahelyi közösségi tanácskozások meglehetősen passzívításához.

Mindemellett azonban a munkahelyi közösség látszik a legalkalmasabb szervezeti eszköznek arra, amely egyfelől — továbbfejlesztve — a mai követelményeknek megfelelő tartalommal képes megtölteni a szövetkezeti demokráciát, másfelől — átültetve az állami vállalat viszonyaira — korszerű szervezeti kereteket tudna biztosítani a vállalati-üzemi demokrácia és a vállalati vezetésben történő együttes közreműködés részére. A munkahelyi közösség ugyanis nem egyenlő a szövetkezet munkaszervezeti egységével, bár kiépítése azzal párhuzamos, ugyanakkor a közösségen belül az alkalmazottak azonban egyenjogúak a tagokkal. Tehát ahogy a munkahelyi közösség a szövetkezeten belül alkalmasnak látszik arra, hogy a partneri kapcsolatot szorosabbá tegye ne csak a tagsági

³⁹ FICZERE L.—TRÓCSÁNYI L.: I. m. 30–35. o.

kollektív vezetés és az üzemi vezetés, hanem a tulajdonosi és az alkalmazotti részvétel között, ugyanígy hasonló partneri kapcsolat kiépítésére lenne alkalmas az állami vállalat viszonylatában az állami tulajdon és a vállalat tevékenységében jelentkező munka-kollektíva között.

5. Mivel pedig a magyar szövetkezeti jognak ez a viszonylag újkeletű intézménye számos strukturális vonatkozásban hasonlít a jugoszláv munkásönigazgatás és a munkás-részvétel, valamint az együttes döntési jog osztályharcok során kivívott nyugati intézményrendszereire, a tartalmi konvergenciával nem járó (a társadalmi alapon levő gyökeres különbségek miatt nem is járható!)⁴⁰ magyar továbblépéssel összefüggő esetleges hasznosítás miatt nem közömbös rövid ismertetésük. Tekintettel azonban arra, hogy Gyenes Antal cikke a jugoszláv önigazgatással részletesebben foglalkozik, és ugyanígy a tőkés viszonyokat érintve a skandináv államok megoldásaival, mi a jugoszláv önigazgatásból csak egyes jogintézményi vonásokat domborítunk ki, a tőkés viszonyokat érintve pedig a nyugatnémet, az osztrák és a francia megoldás közös jegyeit mutatjuk be.

a) Jugoszláviában a teljesen társadalmasított társult munkaszervezetek hierarchikus láncolatában az 1976. nov. 25-i önigazgatási törvény szerint mind a gazdasági vezetés, mind a belső viszonyok rendezése, mind pedig a vezetők megválasztása a kollektíva autonóm önigazgatási hatáskörébe tartozik. A társult munkaszervezetek dolgozóinak közössége választja meg a munkástanácsot, a munkástanács pedig az igazgató testületet, ill. az igazgatót, mely utóbbi megválasztását az állami és a községi önigazgatási szerv véleményezi. Az igazgató tevékenységéért felelősséggel a társult munkaszervezet tanácsának tartozik, mely kezdeményezheti az igazgató felmentését, de ugyanakkor külső behatásokkal szemben meg is védheti. Eerre garanciát a külső és belső önigazgatási szervezetek véleményezési aránya jelent. A munkakollektíva tagjainak mint közösségnek az ügyeit, beleértve az egzisztenciális jellegű személyi ügyeket is, és a társult munka alapszervezettől felfelé a munkakollektíva küldötteiből álló tanács intézi, melynek határozatai kötik az igazgatót és amelyet megkerülni *szankció* terhe mellett nem lehet. Említésre érdemes végezetül az, hogy a társult munkaszervezet dolgozóinak gyűlése és az általa választott munkástanács részére az önigazgatási törvény széleskörű belső szabályozást biztosít (önigazgatási aktus).⁴¹

b) Az NSZK-ban, Ausztriában és Franciaországban az 1970-es években meghozott üzemi alkotmánytörvények szerint a munkavállalók részben az üzem alkalmazottainak titkos választása útján létrehozott üzemi tanács (Betriebsrat) útján, részben pedig a társaság igazgatótanácsában lehetőséget kapnak arra, hogy a vállalatot érintő tulajdonosi, gazdasági és munkaügyi-munkaszervezési igazgatásban részt vegyenek, közreműködjenek, és a döntéseket a munkaadóval együttesen hozhassák meg. Az üzemi tanács saját kebeléből választja meg ügyintéző-képviselő testületét, az üzemi tanács elnökét és annak helyettesét, valamint az üzemi bizottságot. (Betriebscomission, comité d'enterprises.) Több üzemből álló vállalat esetén ugyanígy vállalati üzemi tanácsot és bizottságot hoznak létre — ugyancsak választás útján — az egyes üzemi tanácsok képviselőiből. Az üzemi alkotmánytörvényben tételesen felsorolt alapvető gazdasági és vállalatszervezési ügyek-

⁴⁰ Vö.: EÖRSI GY.: Összehasonlító polgári jog. Akadémiai Kiadó, Bp., 1976. 383–384. o.

⁴¹ H. ROGGMAN: Das Modell der Arbeiterselksverwaltung in Jugoslawien. Revija. 1970. Europäische Verlagsanstalt.

ben, továbbá a munkavállalói kollektíva egészét érintő kardinális munkaügyi, szociális és egészségvédelmi érdekeit érintő kérdésekben, valamint az egyes dolgozók egzisztenciális kihatású személyi ügyeiben a munkaadó nem hozhat döntést az üzemi, ill. a vállalati tanács mint munkavállalói képviselőt előzetes hozzájárulása nélkül. Ezen túlmenően a munkáltatót rendszeres tájékoztatási kötelezettség terheli a vállalat gazdasági, fejlesztési és foglalkoztatási körülményeiről, amelyet a munkavállalók felé az üzemi gyűléseken és az üzemrészleg-gyűléseken tesz meg. Ez a munkavállalói képviselő és az együttes döntési jog („Mitbestimmungsrecht”) egyik oldala, míg a másik a nem egyszemélyi tulajdonban álló vállalatok, hanem csak a kereskedelmi társaságok esetében áll fenn, ahol az igazgatótanácsban ma már az együttes döntési jog következtében a tőketulajdonosok mellett arányos képviselőket kapnak küldöttek útján a munkavállalók képviselői is. Az igazgatótanács elnöke csak a két fél egyhangú szavazatával választható meg, akit szavazati jog az igazgatótanács ülésén csak szavazategyenlőség esetén illet meg.⁴²

B. Javaslatok az üzemi demokrácia magyarországi jogintézményi rendszerének továbbfejlesztésére

1. Az üzemi demokrácia szocialista és tőkés megoldásainak ismeretében megkíséreljük felvázolni elképzelésünket az üzemi demokrácia hazai jogintézmény rendszerének továbbfejlesztésére. Ennek során elsősorban az itt bemutatott tételes jogi megoldásokra támaszkodunk, de nem hagyjuk figyelmen kívül a szocialista vállalat kutatási főirány keretében Sajó András és Sárközy Tamás által készített végtanulmány gondolatait sem.⁴³

2. Kiindulva a munkajog mikrokollektív jellegéből, ez olyan új munkajogi alapelvek és jogintézmények kidolgozását igényli, amelyek megvalósítják az állami vállalati vezetésben a felügyeleti hatóság által igényelt „manegeri” feladatok, továbbá a vállalati munkakollektíva érdekeinek egymással szervesen történő összekapcsolását. Ezt valamiféle „együttes döntési rendszer” meghonosítása volna képes biztosítani. Ebben azonban csak maga az alapgondolat egyezne a nyugatnémet munkajog „Mitbestimmungsrecht” intézményével, a tartalma azonban teljesen a szocialista társadalomban kell hogy gyökerezze. Az NSZK együttes döntési rendszerének van két, nálunk szocialista viszonyok között is hasznosítható gondolata. Az egyik a korábban már tárgyalt „Betriebsversammlung”, azaz az egész üzemi dolgozói kollektívát megtestesítő üzemi gyűlés, valamint a „Betriebsrat”, az üzemi gyűlés által a kollektíva tagjai közül megválasztott üzemi tanács, melynek hozzájárulását az üzemi munkavállalói kollektívát és a munkavállaló státusát érintő minden lényeges vállalatvezetési döntéshez meg kell szerezni. Ez egyezik a jugoszláv megoldással is. A másik ilyen intézmény az, hogy a vállalat igazgatótanácsában a munka-

⁴²PRUGBERGER T.: A dolgozói kollektíva részvételének lehetőségei a vállalatvezetési jogok gyakorlásában az NSZK-ban elterjedt irányzatok kritikai elemzése tükrében. Szocialista Vállalat Kutatási Főirány keretében készült tanulmány, Bp., 1976. Közzétéve: Főirányközlemények. 1977. febr.; Synopse zum Betriebsverfassungsgesetz. Deutsche Industrie-Verlag – GmbH. Köln. 1972.

⁴³Az állami vállalatok belső szervezetének és működésének jogi kérdései. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, IV. és V. kötet.

vállalóknak arányos képviseletet biztosít a nyugatnémet üzemi alkotmánytörvény és részvénytársasági törvény, az igazgatótanács elnökének megválasztásához pedig a munkavállalók és a részvényesek egyhangú szavazata szükséges.

A most kiemelt intézményeknek magyar viszonyokra történő átültetésénél azonban elsődlegesen figyelembe kell venni azt, hogy itt nem ellentétes osztályérdekek összeegyeztetése, hanem olyan érdekszférák összehangolása merül fel, amelyek azonos osztályon belül jelentkeznek, csupán a kollektíva terjedelmének különbözőségéről és ebből fakadó szemléletbeli eltérésekről van szó. Hogy a nyugatnémet együttes közreműködési és döntési jogintézménynek ilyen korlátai vannak, azt mutatja, hogy az üzemi tanácsnak szociális, személyi és gazdasági ügyekben fennálló beleszólási jogát a tételes jog a nyugatnémet szakírók által is elismerten erősen leszűkíti,⁴⁴ ezen túlmenően pedig az igazgatótanácsban fennálló paritásos képviselet három részre oszlik: munkaadóra, a managerre és a munkavállalóra, amelyek közül a manager a dolgok természeténél fogva a munkaadói oldalon áll.⁴⁵

Ezért a magyar vállalati és munkajogon belül a kiskollektív képviseletet a vezetés szintjén respektáló jogintézmények kidolgozásánál érdemes figyelembe venni a lengyel állami és a jugoszláv társadalmi vállalatok öngazgatási megoldásait is, ahol maga a vállalati kollektíva, a munkásgyűlés választja meg a vállalati munkástanácsot, amely aztán megválasztja a vállalati vezetést. Ebben a rendszerben a vállalati döntési jogosultság teljesen a vállalat öngazgatási hatáskörében van. A jugoszláv megoldásban hiba azonban az, hogy az egyes vállalatok működésében nem érvényesül kellőképpen a vállalati szintet meghaladó felettes munkástanácsok részéről az össznépi és össznépgazdasági érdekek érvényre jutása. Ez folyik a jugoszláv társadalmi tulajdonnak szétaprózott jellegéből. Ezért ez a megoldás a mi viszonyaink között eredeti formájában nem kivitelezhető.

A magyar viszonyok az itt kifejtetteknél fogva mindenképpen egy *kombinatív* megoldást igényelnek, amelyben a jelenlegi magyar vállalati jogi megoldást indokolt alapul venni, de a fent ismertetett két külföldi megoldásnak kritikái jelleggel történő továbbépítése mellett. Ebben pedig jelentős segítséget nyújthat a lengyel, az NDK és a szovjet munkaképviseleti modell. Mindezek figyelembevételével a magyar viszonyok között az üzemi demokrácia továbbfejlesztését a következőkben látjuk megvalósíthatónak: Először is, az állami vállalatoknál a képviselő alapító-felügyeleti szerv, valamint a vállalati kollektíva, a vállalati kollektíván belül pedig a műszaki és az adminisztratív dolgozók együttes, egyenlő arányú és egyenlő jogú képviseletének elvéből kell kiindulni. Ennek megfelelően az volna a helyes, ha a szakszervezet és a vállalatvezetés együttes javaslattevői, valamint a felügyeleti szerv utólagos hozzájárulási közreműködésével a dolgozói kollektíva együttes ülése, vagy munkahelyi közösségi brigádgyűlés, vagy üzemi ülések formájában üzemi és vállalati vezetőségi tanácsot választhatna, amelynek szerves tartozéka volna a vállalat felsőszintű hivatásos „törzskari” vezetése, vagyis az igazgató, a műszaki és a gazdasági helyettese. A jelenlegi magyar vállalati jog szerint az igazgatót s helyetteseit a felügyeleti szerv, a többi vezető szakembert pedig a felügyeleti szerv hozzájárulásával az igazgató nevezi ki.

⁴⁴KELMENS Pleyer: Zur Mitwirkung und Mitbestimmung kleinerer Gruppen im Betrieb. Recht der Arbeit. 1968/11. 449. o.

⁴⁵KELMENS Pleyer: I. m. 447. o.

Ezzel kapcsolatban a Végtanulmány VI. kötetében Sárközy Tamás igen helyesen arról ír, hogy lejárt az egyszemélyi vállalatvezetés ideje és funkcionális, azaz nem hierarchikus törzskari vezetés szükséges.⁴⁶ Leszögezi azt is, hogy ellentmondásos az is, miszerint a vállalatfelügyeleti szerv korlátlan munkáltatói utasítási joggal rendelkezik az igazgatóval szemben. Éppen ezért érvényre kell juttatni azt a tételt, hogy az igazgató kizárólag a vállalatával álljon munkaviszonyban ugyanúgy, mint bármely más dolgozó. A jogintézményi szinten jelentkező részletes javaslatoknál azonban mintha megtorpanás, feleutas megoldás látszana. A kiemelt országos nagyvállalatok és a kombinátok esetében (I. típus) Sárközy egyértelműen a kollektív vezetés mellett foglal állást. A vállalkozási típusú állami vállalatok (II. típus) esetében azonban már felhasználhatónak tartja a tradicionális, bár korlátozott egyszemélyi vezetést az üzemi demokrácia erőteljes bevonásával. Progresszív javaslat Sárközy részéről az, hogy az igazgatót a vállalati tanácsnak kellene meghatározott időre alkalmaznia, elgondolása szerint a felügyeletet gyakorló szerv által ajánlott vagy jóváhagyott személyek közül. Azt is helyesnek tartjuk, hogy a vállalat ellenőrzését – elképzelése szerint – egy olyan felügyelő bizottságnak kellene végeznie, mely a vállalat szerve volna. Nem osztjuk viszont azt az álláspontját, mely szerint a vállalati tanács nem volna ügydöntő szerv, hanem csak általános felügyeletet gyakorolna az igazgató felett, és csak a vállalat tervére, stratégiájára vonatkozó igazgatói döntések és igazgatóhelyettesi kinevezések jóváhagyására szorítkozna.⁴⁷ Ezt az előbb említett felügyelő bizottság is el tudja végezni. Ebben az esetben felesleges volna két testületi szervet létrehozni. Mivelhogy az állami vállalatok Sárközy tipizálása szerinti e II., vállalkozási jellegű típusa áll legközelebb – általa is mondva – a szövetkezetekhez, éppen itt lenne meg leginkább a lehetőség ahhoz, hogy a vállalati vezetés megközelítőleg a szövetkezeti vezetéshez hasonljon.

Éppen ezért az NSZK és a jugoszláv megoldások kritikai figyelembevételével elgondolásunk szerint az volna a helyes, ha a vállalat felsőszintű vezetése az állami tulajdon „adott szelvénye” felett tulajdonosi jogosítványokat gyakorló felügyeleti szerv a dolgozói kollektíva által megválasztott vállalati vezetőség, illetve vezetőségi tanács egyetértésével volna csak kinevezhető. E rendszer továbbfejlesztésével helyes volna az is, ha a vállalatban belüli lényeges gazdasági, szociális és személyi döntéseket a vezetőségi tanács kollektív testülete hozná meg, amelyet a legközelebbi összüzemi értekezleten kellene a munkakollektíva tudomására hozni. Az összértekezlet ellentétes állásfoglalása esetén pedig együttes döntéshozatal mellett a vezetőségi tanácsnak a szakszervezet és a felügyeleti szerv bevonásával ismét foglalkoznia kellene az ügyvel. Ha pedig megegyezés ennek során sem jönne létre, a végérvényes döntést a munkaügyi bíróság hozhatná meg. Ennek technikai oldalát és azt, hogy milyen ügyek tartozzanak – mint lényegesek – ide, helyszűke miatt nem vizsgáljuk. Jogszociológiai aspektusból ítélve azonban úgy véljük, hogy egy ilyen megoldás mellett ténylegesen valóra válna az az alapelv, hogy az állami szocialista vállalat az osztársadalmi kollektíva és a vállalati kollektíva sajátos gazdasági, társadalmi és politikai egységét hozza létre, a kollektív és az individuális érdekek szintézisének keresztül. Ebből következne az is, hogy a vállalat belső szabályzatait, így első sorban szervezeti-működési szabályzatát maga a kollektíva, a munkahelyi közösségi rend-

⁴⁶ Végtanulmány 63–65, 200–202. o.

⁴⁷ Végtanulmány VI. kötet 281–284. o.

szer alkotná meg az államot képviselő vállalati vezetéssel együtt az együttes döntési jogkör keretében. Ugyancsak így volna helyes a kollektív szerződést is a vállalati vezetés, a dolgozói kollektíva szervei és a szakszervezet együttesen készített alapokmányaként, nem pedig az igazgató és a szakszervezet kétpólusú szerződéseként kezelni.

Mint minden újszerű megoldással, ezzel szemben is felvetődhet ellenvetés. Legkézenfekvőbb ellenvetésnek az tűnhet, hogy így tulajdonképpen a vállalati vezetés és a vállalati kollektíva erőltetett szembeállításának megkonstruálása történne meg. Egy ilyen vélemény megalapozásaként lehetne hivatkozni arra, hogy a vállalatvezetés és a dolgozói kollektíva a szocialista társadalom struktúrájából eredően eszmei és materiális érdekezonosságban áll. Ez tendenciaként és a társadalomfilozófiai absztrakció magasabb szintjén így igaz is. A mindennapi élet társadalmi gyakorlatának szociológiája azonban a különböző területeken számtalan megnyilvánulási formában elidegenedési, elkülönülési tendenciákat jelez. Ez hangsúlyozottan fennáll a most érintett területen, aminek hatása erősödik akkor, ha a vállalatvezetési megbízás nem a munkakollektívától, hanem az alsósintű vállalati kollektíva közreműködése nélkül kizárólag a felső, azaz a felügyeleti szintről ered.

Vizsgálva végezetül a *szövetkezetek* vonatkozásában az „üzemi” demokrácia és intézményrendszerének továbbfejlesztési kérdéseit, elsősorban is azt kell elvi élel le- szögeznünk, hogy az nem választható el a szövetkezeti mozgalom általános szervezeti, önkormányzati-önigazgatási demokratizmusától. A kettő kölcsönhatásban áll egymással. Erre utalnak a szövetkezetek egyesülésével kapcsolatos tapasztalatok. Ott ugyanis, ahol a szövetkezetek egyesülését csak kívülről szorgalmazták, és ahol emiatt egyesítési íze volt, az üzemi demokrácia légkörére is kedvezőtlenül hatott. A gyakorlati tapasztalatok szerint ez különösen az ipari szövetkezetekben jelentkezett, ahol a külső szervek által elindított átprofilizációs célzatú egyesítési, szétválási és beolvadási folyamatok összeszokott üzemi kollektívákat és velük együtt munkahelyi közösségeket (tanácskozásokat) ráztak szét.^{4 8} Éppen ezért ebből a szempontból is indokolt volna minden szövetkezeti típusra és ágazatra kiterjeszteni az egyesülés, szétválás és beolvadás előzetes főhatósági engedélyhez kötését, miként a 7/1977. (III. 12.) Mt. sz. rendelet hatálybelépése óta ez az Mgtsz-eknél fennáll.

A már bekövetkezett és igen gyakran indokolt egyesülések következtében azonban való tény az, hogy az újszerű, megnövekedett szövetkezeti szervezetek között a munkahelyi közösség az, amely legalkalmasabb szervezeti formája a közvetlen szövetkezeti és üzemi demokrácia gyakorlásának. Ezért továbbfejlesztése mind szervezeti, mind pedig működési téren szükséges. Szervezeti vonatkozásban ez alatt azt értjük, hogy ez az alapvető közösségi forma ne csak az üzemekben dolgozó aktív tagokat és alkalmazottakat fogja át, hanem a nyugdíjasokat és a lakóhelyen, a háztáji gazdaságokban dolgozó tagokat, valamint a háziipari bedolgozókat is. Ezért gondot kellene fordítani a lakóhelyi, valamint a bedolgozói-háztáji közösségek területi megszervezésére is.

Ami a hatáskört illeti, a szövetkezetek munkahelyi és lakóhelyi közösségeinek (tanácskozásainak) a döntési jogkörét feltétlenül ki kellene terjeszteni minden olyan

^{4 8} PRUGBERGER T.: A termelőszövetkezet vállalati és társadalmi viszonyainak fejlődése és az 1977. évi jogszabálmódosítások (Különös tekintettel a szervezeti és vezetési viszonyokra). Készült „A szoc. vál. orsz. távlati kut. főirány” keretében 1878. Könyvtári szám: Szv. 381.

kérdésre, ami az adott munkahelyi kollektíva és tagjainak (ideértve a szervezetzeti tagokon kívül az alkalmazottakat is) társadalmi-szociális és munkakörülményeivel függ össze. Az SzVt. 24. §-a a munkahelyi tanácskozást ugyanis csak az érintett közösség önkormányzatával, továbbá a munka végzésével, díjazásával és a dolgozók erkölcsi elismerésével kapcsolatban döntési, javaslattevési és véleményezési jogkörrel ruházza fel. Az SzVt. azonban még iránymutató jellegűen sem vonja meg a döntési, javaslattevési és véleményezési jog körét. Ezt csak az MgTSz. tv. és az ISz. tv., az utóbbit illetően pedig az ISz. t. végrehajtása tárgyában kiadott OKISZ irányelv teszi meg. Az idevonatkozó rendelkezés és irányelv azonban olyan hatást kíván gyakorolni a szervezetzeti önszabályozás felé, amely a munkahelyi tanácskozások, illetőleg közösségek döntési jogkörét kifejezetten csak az önkormányzatot érintő kérdésekre korlátozza. Kifejezetten ilyen jellegű tendencia érvényesül a 4/1977. (O.É. 19.) OKISZ Irányelv I. 12. pontjában, mely az ISz. t. 20. §-ának végrehajtását illetően még azokat a kérdéseket is a munkahelyi tanácskozás véleményezési és javaslattevési jogkörébe, nem pedig döntési körébe javasol utalni, amelyek a munkahelyi közösségen belül folyó munkavégzéssel és munkaszervezeti élettel kapcsolatosak. Így pl. a munkaidő kezdetének és végének meghatározását, a munkahelyi tanácskozás kereteire lebontott bérfejlesztési keretek személyek közötti elosztását, a munkahelyi tanácskozásokhoz tartozó dolgozók prémiumfeladatainak értékelését, a munkahelyi tanácskozás kereteivel párhuzamosan kiépített munkaszervezetet érintő teljesítménykövetelmények megállapítását és módosítását, a tanácskozás dolgozóit érintő szabadságolási ütemterv megállapítását. A döntési jogkört az Irányelvnek ez a pontja csak a szervezetzeti és a munkahelyi közösségi önkormányzatot érintő kérdésekkel összefüggésben veti fel.

Az MgTSz. tv. 23/A. §-ának (3.) bekezdése a döntési jogkört ennél sokkal szélesebben határolja körül, kiterjesztve azt a munkavégzéssel, a munkadíjazással és a szociális juttatásokkal összefüggő kérdésekre is. Némi visszafogást tartalmaz azonban a jogszabályhely 2. fordulata, mely kimondja, hogy ezek a témák akkor kerülhetnek a munkahelyi közösség döntési hatáskörébe, ha jogszabály vagy alapszabály ide utalja őket. Az alapszabályra utalás a szervezetzeti önkormányzat és önszabályozás rendszeréből értelemszerűen következik. A jogszabályi korlátozás azonban éppen ezzel a rendszerrel áll ellentétben.

Mindezt összevetve álláspontunk szerint *a munkahelyi tanácskozások, illetőleg közösségek döntési jogkörét a közösséget és a közösséggel párhuzamosan kiépített munkaszervezetet, valamint az ott dolgozókat érintő minden kérdésre ki kellene terjeszteni.* Így ki kellene terjeszteni az ott dolgozókat alapvetően érintő egzisztenciális ügyekre, mint pl. a tagsági viszony vagy a munkaviszony megszüntetésére is. Tovább fűzve ezt a láncolatot, a munkahelyi közösség részére széles körben kétféle döntési jogkört volna helyes a nyugatnémet üzemi tanács hatáskörének némi adaptálásával biztosítani.⁴⁹

Kizárólagos döntési jogkört volna helyes jogszabályi úton biztosítani a munkahelyi tanácskozás részére a közösséget és a közösség tagjait érintő szociális és munkakörülményi ügyekben. Ezzel szemben a közösséggel összefüggő, de az egész gazdaságot érintő gazda-

⁴⁹PRUGBERGER T.: A dolgozói kollektíva részvételének lehetőségei a vállalatvezetési jogok gyakorlásában. Kézirat. 1976. Könyvtári szám: Szv. 236. Szoc. Váll. Országos Távlati Tud. Kutatási Főirány Közleményei. 5. kötet. 1977. febr. 77–80. o.

sági természetű, ill. gazdasági kihatású olyan ügyekben, mint a munkanorma vagy a tagok és dolgozók alapvető egzisztenciális személyi kérdései, a vezetőség, ill. a munkaszervezeti vezető, valamint a munkahelyi közösség együttes és egyetértő döntésére lenne szükség. Ha pedig egyetértés hiányában ilyen döntés nem jönne létre, a küldöttgyűléshez kellene döntésre felterjeszteni az ügyet, amely – esetleg rendkívüli ülés formájában – végérvényesen hozna határozatot. A jogi szabályozásnak itt, e kérdések ilyen irányelvi szabályozásánál kellene megállnia, a részletes kidolgozást alapszabályi szintű önszabályozásra utalva. Mindez viszont alapelveként kívánná meg az SzVt-ben annak kimondását, hogy a munkahelyi tanácskozás elnökévé a munkaszervezet vezetőjét megválasztani nem lehet. Ezt jelenleg azonban sem az SzVt., sem az ágazati tsz jogszabályok nem mondják ki, a jogirodalom azonban – helyesen – ekként foglal állást.⁵⁰

Áttérve ezután a munkahelyi tanácskozás működésére, mind az SzVt., mind pedig a két tsz ágazati jogi szabályozás szerint a munkahelyi közösségek határozatait nyílt szavazással kell meghozni. *A szavazás módját, vagyis a titkos vagy nyílt szavazásnak, esetleg a kettő kombinációjának a kérdését önszabályozási területre volna helyes utalni.* A nyílt szavazás jogszabályilag előírt jelenlegi abszolút rendszere szerintünk jelentősen „belejátszik” a munkahelyi tanácskozások passzivitásába. A másik probléma, hogy fennálló jogszabályaink közül az MgTSz. tv. 23/A §-a a munkahelyi közösségek működési rendjének egységes megállapítását a szervezeti és működési szabályzatba utalja. Minthogy a munkahelyi közösség (tanácskozás) a közvetlen demokrácia gyakorlásának legfőbb szerve a termelőszövetkezetben, *indokolt volna annak jogszabályi lehetővé tétele is, hogy saját szervezetének és működésének szabályait minden egyes munkahelyi közösség maga alakíthassa ki.* Úgy véljük, hogy így kiküszöbölődhetne az a jelenleg e téren tapasztalható sematizmus és bürokratikus munkaadminisztrálás, amely szintén fékezi a munkahelyi közösségeknek azt az aktivitását, amely a kevésbé bürokratikusan működő brigádgyűlésekre volt jellemző. Erre való tekintettel helyes volna revidálni az MgTSz. tv. 23/A. §-ának fent hivatkozott rendelkezését oly módon, hogy de lege ferenda a munkahelyi közösség működési rendjének kialakításában maguk az egyes közösségek dönthessenek. Nézetünk szerint a munkahelyi közösségre vonatkozó szabályok ilyen korrekciója esetében realizálódna a legmegfelelőbbben az az elvi tétel, miszerint „intézményesen kombinálni kell a közvetett és a közvetlen demokrácia fórumait.”⁵¹ Az itt jelentkező határok megvonásánál azonban a helyes arányokra ügyelni kell, vagyis vigyázni kell arra, hogy a belső demokratizmus biztosítékai ne hátráltassák az ügyintézés, valamint a szövetkezet gazdasági tevékenységét.

Ha a munkahelyi közösségek döntési és a szövetkezeti vezetéssel kapcsolatos közreműködési hatásköre így kiszélesedne, a többi testület munkája is aktívabbá válna. Mindenek előtt megszűnne a küldöttgyűlés és rajta keresztül a közgyűlés jelenlegi passzivitása, nőne a tagság öngazgatási részvétele és tulajdonosi érzülete. Mindez kihatással lenne a munkahelyi közösségre is, ahol azonban az aktivitást a jelenlegi szűkebb hatáskör mellett az is gátolja, hogy megtartásának túl sok a jogszabályi bürokratizmusa (jegyző-

⁵⁰ ORBÁN S.: A munkahelyi közösségek helye, szerepe, jogállása a szövetkezetek önkormányzatában. Szövetkezeti jogi tájékoztató. Magyar Jogász Szöv. Szövetkezeti Jogász Tagozat Közleménye. 1977. ápr. sz.

⁵¹ GYENES A.: I. m. 88. o.

könyvvezetés, formális határozatok stb.). Az ügyvitel adminisztrációs előírásait egyszerűsíteni kellene valahogy úgy, miként ez a brigádértekezleteknél volt. Ott az aktivitást éppen a rendezés kötetlensége biztosította. A megoldás a megrendezés kötetlenebbé tétele és a hozott határozatok emlékeztető formában történő rögzítése és a magasabb fórumokhoz való továbbítása volna. Befejezésül pedig csak annyit, hogy a belső szövetkezeti demokrácia itt vázolt jogintézményi kiépülése csak akkor válhat teljessé, ha biztosított a tagság önrendelkezési joga a vezetők megválasztásában is. Mindez – a jogintézményi síkot vizsgálva – indokolttá teszi az elnöki feddhetetlenségi bizonyítványok már említett mellőzését, s csupán az erkölcsi bizonyítvány megkövetelését.

A JOGSZOCIOLÓGIA ALAPJAI – ÉS TOVÁBBI PROBLÉMÁI

SZILÁGYI PÉTER

Lényegesen átdolgozva és kibővítvé jelent meg „A jogszociológia alapjai” címmel Kulcsár Kálmán eredetileg 1956-ban íródott munkája, „A jogszociológia problémái”. Az új kiadás – a szerző szavai szerint – „több mint két évtizedet átfogó jogszociológiai munkásság összegezését adja – szembesítve a tudományág fejlődéséből fakadó eredményeket a szerző első könyvében foglaltakkal. Ezzel is jelezve, hogy ez az összegezés nem lezárás, hanem sokkal inkább további kutatások problémáinak megfogalmazása.”¹ Ez a körülmény azt a lehetőséget kínálja, hogy áttekintsük a magyar jogszociológia – a szerző neve által fémjelzett – csaknem húsz éves fejlődését és megvizsgáljuk mai helyzetét és mai problémáit. Ez utóbbira az jogosít föl, hogy egy tudományág fejlettségét legjelentősebb képviselőjének eredményei határozzák meg. Ez a sajátos körülmény egyben fölment az „arányos”, „kiegyensúlyozott”, „tárgyilagos” recenzióval szembeni követelmények alól, annál is inkább, mert ezt mások már elvégezték. Én itt elsősorban „A jogszociológia alapjai” nyomán jelentkező problémákra szeretnék koncentrálni, amelyeket azok a megoldások vetnek föl, amelyeket Kulcsár a korábbi problémákra adott. Ezeknek a problémáknak egy részét Kulcsár maga is megfogalmazza, másokat viszont – legalábbis publikus formában – nem. A problémáknak az utóbbi csoportja Kulcsár megállapításainak összevetésével, kutatásainak nyomon követésével és gazdagodásával fogalmazható meg. Hangsúlyoznám, hogy ezeknek a problémáknak a léte, fölvetése föltétlenül pozitív, kiemelésük semmiképpen sem elmarasztaló jellegű, hiszen fölmerülésük a tudomány eddigi fejlődésének az eredménye, és egyben a további előrehaladás föltétele is. Úgy vélem viszont, a gyorsabb tudományos előrehaladás a problémák tudatosítását, éles és határozott megfogalmazását igényli. Megjegyzéseimmel ehhez szeretnék hozzájárulni.

A munka harmadik és negyedik fejezete foglalkozik a jogszociológia egyes részletkérdéseivel. A harmadik fejezet („A társadalom – a jog – jogalkotás”) szerkezete sajátosan utal a jogszociológia keletkezésére és fejlődésére. A jogszociológia mint szociológiai szemléletű jogelmélet kiindulópontja a jog fogalmának hagyományosan jogelméleti kérdésére adott sajátos válasz volt, ami azonban csírájában magában foglalt számos, mindenekelőtt a jog alkotására és érvényesülésére, hatására vonatkozó kérdésföltevést és így a válaszadás lehetőségét.

Ezek a kérdések a jogszociológiának a szerző által is említett empirizálódásával és szakszociológiává válásával kerültek előtérbe. Elsősorban a jogalkalmazásra és a jog

¹ KULCSÁR KÁLMÁN: A jogszociológia alapjai Budapest, 1976. 9–10. old.

hatékonyására vonatkozó empirikus vizsgálatok voltak azok, amelyek az elméleti alapokon nyugvó jogszociológia megállapításaival konfrontálódva gazdagították annak ismeretanyagát. Ez a szerző empirikus jogszociológiai munkásságáról is elmondható, ami a könyv szerkezeti felépítését oly módon befolyásolta, hogy a szerző által empirikusan (és részleteiben) is vizsgált témák „A jog realizálódásának problémái” című IV. fejezetben kerültek összefoglalásra. Így a viszonylag inkohérens III. fejezetben tárgyalt problémák közös vonásaként egy negatívum lelhető fel: nem tartoznak a jogszociológiának a szerző által empirikusan is vizsgált kérdései közé.

A fejezet első pontja *A jogfogalom* problémája, az első kiadáshoz képest jelentős szemléleti módosuláson ment keresztül. Korábban a társadalmi ellenőrzés gondolata fogta össze az egyes polgári nézetek ismertetését és kritikáját, és a szerző maga is természetesen tekintette, hogy a monopolkapitalizmus jogszociológiája számára „a legfontosabb probléma a társadalmi ellenőrzés gondolat körén belül a jog és más magatartási szabályok viszonya”.² Most ezt a helyet a társadalmi tervezés, a tudatos társadalomirányítás gondolata foglalta el, és egyben az a társadalmi kontroll fogalmának leglényegesebb mozzanatává vált.³ Ez a körülmény először is mutatja, hogy a kritikai elemzéseket is milyen erősen meghatározzák megírásuk társadalmi-történeti körülményei: míg az első kiadás az ötvenes évek voluntarista politikájával szemben a jog társadalmi kötöttségeit hangsúlyozta, addig a társadalmi tervezés középpontba állítása a szociológia közreműködését igénylő politikai gyakorlat előtt álló problémák megoldását segíti elő, ami a magyar szociológia társadalmi helyzetében bekövetkezett változást is mutatja.

Érdeklődésének ezzel a módosulásával a szerző elkerülte azt a zsákutcát, amelyet Evan jogszociológiája kapcsán bírál, aki „ugyanis nem tett mást, mint a hagyományos normatív jogfogalmat mintegy állami szervezeteken kívül helyezve, a társadalmi kontroll hálózatát szélesítette, de ez a hálózat továbbra is normatív maradt, a jog 'valóság-eleme' nem kapott helyet e felfogásban sem.”⁴ Ezt azért emelem ki, mert a marxista állam- és jogtudományok több művelője a hagyományos állam- és jogelmélet normativizmusát a társadalom magatartásirányítási rendszerének és a politikai rendszernek a fogalmából kiindulva véli meghaladni.

Mindez azt eredményezte, hogy a monográfia egyik alapvető problémájává a jog és a politika viszonya vált. Kulcsár azokkal a fölfogásokkal szemben, amelyek a jogot az államtól és a politikától eloldani igyekeznek, a jog politikai jellegét hangsúlyozza, és ezt a politikai jelleget úgy részletezi, hogy a jog „mint a politika *egyik eszköze* működik, de egyszersmind, mint az adott társadalom politikai viszonyainak *egyik eredője* sajátos *önfejlődéssel* is rendelkezik, amelyben . . . kifejezésre jutnak a jognak mint eszköznek a sajátosságai, azok a történelem során kumulálódott elemek, amelyek megadják a lehetőséget és megszabják a korlátokat a jogszabálynak a politika eszközeként való felhasználására. Ezeknek az elemeknek a tartalma tulajdonképpen tehát célszerűségi jellegű.”⁵ Noha Kulcsár maga is utal rá, hogy „a politikai jelleg és a politika eszköze

²KULCSÁR KÁLMÁN: A jogszociológia problémái Bpest, 1960.

³KULCSÁR KÁLMÁN: A jogszociológia alapjai 130. old.

⁴Id. mű 142. old.

⁵Id. mű 137. old.

természetesen nem ugyanaz,”⁶ noha az eszköz jelleg előbb idézett értelmezése igen árnyalt, és távol áll a mechanikus vulgarizálástól, noha én is elismerem és vallom a jog politikai jellegét, mégis úgy vélem, hogy a jog eszközként való fölfogása túlzottan leegyszerűsítő képzeteket kelt és következetesen végiggondolva problémákhoz vezet. Megítélésem szerint nem lehet úgy elválasztani a politikát mint tudatos tevékenységet⁷ és a jogot, hogy előbb van a politika és azután vetődnek föl a jogi kérdések a cél-eszköz relációban. Az uralkodó osztály politikai koncepciójának mindig tartalmaznia kell és tartalmazza is a főbb jogpolitikai – jogi elképzeléseket, ha másként nem is, olyan formában, hogy nincs koncepció. Nemcsak politikamentes jog nincs, de jogmentes, jogon kívüli politika sincs. Kulcsár a politika és a jog szoros kapcsolatából adódó követelményeket úgy fogalmazza meg, hogy „az uralmon levő politikai erőnek a jogszabály eszközként való használata során nem csupán a jog politikai jellegét kell mérlegelnie, . . . de azokat a jogi eszközben bennrejlő sajátosságokat is, amelyek felhasználásának lehetőségeit és korlátait jelentik.”⁸ Ezt a mérlegelést azonban nézetem szerint a politikai koncepció kidolgozása során kell elvégezni, ezzel szemben a jog eszközként való fölfogása azt sugallja, hogy a már adott politikai koncepció megvalósításához kell megkeresni – igaz, a megfelelő – eszközöket. Kulcsár Kálmán általános tételeit a népesedéspolitika jogi eszközei kapcsán fogalmazta meg eredetileg, ezért megállapításainak értelmezése és kritikája kapcsán célszerű ezt a problémát is bevonnunk vizsgálódásunk körébe. Itt a jog eszközjellegéből fakadó kérdésföltevéseket úgy konkretizálja, hogy „a népesedéspolitikával összefüggően mindenekelőtt azzal a kérdéssel állunk szemközt, vajon lehetséges és célszerű-e a népesedést . . . a politika egyik eszközével, a joggal befolyásolni, és másodsor – ha az első kérdésre igent mondunk – felmerül a jogi eszközök megválasztásának a problémája.”⁹ A cél-eszköz relációból szükségszerűen következik, hogy az első kérdés úgy hangzik: van-e megfelelő (jogi) eszköz a cél eléréséhez. Erre a kérdésre természetesen lehet nemmel is válaszolni, továbbá abból, hogy egy politikai koncepció megvalósítására a jog nem alkalmas, korántsem következik az, hogy más alkalmas eszközök feltétlenül vannak. Mindez a teoretikus ész számára evidens, azonban a gyakorlati politikai gondolkodás számára a cél normatív jelleggel rendelkezik, azaz minden körülmények között meg kell találni az eszközöket. A cél és az eszköz kategóriához mereven ragaszkodó gondolkodás így könnyen voluntarista hibákhoz vezethet.

A jognak mint a politika egyik eszközének a fölfogása arra a tételre épül, hogy „a jog sohasem hat egyedül az emberi magatartásra, hanem sok más társadalmi tényezővel együttesen.”¹⁰ Kérdés azonban az, hogy mit jelent ez az „együttesen”. A jogszabálynak mint a politika egyik eszközének a fölfogása, a jogi eszközök és a nem jogi eszközök elkülönítése ennek az „együtteségnek” egy nem dialektikus tényezőelmélet jegyében való értelmezését sugallja. Márpedig a jog abszolutizálásával (minden társadalmi probléma csak politikai és jogi probléma) szemben nem a jog egyik tényezőként való elkülönítésé-

⁶ U.ott

⁷ A politika fogalmára lásd: Kulcsár Kálmán: Társadalom, politika, jog Bpest 1964. 27. old.

⁸ KULCSÁR KÁLMÁN: A jogszociológia alapjai 1381. old; Társadalom, politika, jog 294–295. old.

⁹ KULCSÁR KÁLMÁN: Társadalom, politika, jog 295–295. old.

¹⁰ KULCSÁR KÁLMÁN: A jogszociológia alapjai 320. old.

ben és relativizálásában (kb. egyes társadalmi problémák politikai és jogi problémák, mások nem) látom az elméleti előrelépést, hanem a társadalmi és a politikai-jogi mozzanatok dialektikus kapcsolatának kifejtésében, amit talán jelszerű tömörséggel úgy lehetne megfogalmazni, hogy minden társadalmi probléma (napjainkban) politikai és jogi probléma is, de nem csak az. A további kutatás irányának ilyen tézisszerű összefoglalását azért is hiányolom, mert Kulcsár munkássága egyes konkrét problémák elemzése során jelentős mértékben hozzájárult ennek a dialektikus szemléletmódnak a kibontakozásához. Itt ismét a népesedéspolitika jogi eszközeiről írott tanulmányára hivatkozhatunk, különösen a jogi szabályozás diszfunkcionális következményeinek elemzésére. Kulcsár itt így ír: „Miután a népesedéspolitikát érintő jogi szabályozás esetében elsősorban nem szubjektív magatartások jogi rendezéséről van szó, hanem olyan társadalmi jelenségek jogi eszközökkel való befolyásáról, amelyeknek *következményei* nyilvánulnak meg az emberi magatartásokban, ma már világos, hogy elsősorban *nem* a büntetőjogi eszközök jöhetnek tekintetbe . . . A jelenleg jogszabályilag is kialakított keretben a családtervezés gyakorlati, tehát *olyan intézkedésekkel* mint a családi pótlék emelése, . . . gyermekgondozási segély . . . , tényleg nagyobb szülési kedv felé irányítható a *közvetlen jogi intézkedések* jelentőségét *azonban* ebben a vonatkozásban nem szabad túlbecsülni.”¹ Kulcsár itt szembeállítja a közvetlen jogi szabályozást és a közvetett jogi befolyásolást. A jognak *egyik* eszközként való fölfogása hallgatólagosan csak a közvetlen jogi szabályozást veszi figyelembe, hiszen a közvetett jogi befolyásolás minden társadalmi viszony esetében jelen van, hiszen az, hogy egy társadalmi viszony sem függetleníthető a társadalom egészétől, egyben azt is jelenti, hogy a jogilag szabályozott, jogilag rendezett társadalomtól nem függetleníthető, azaz minden politikai intézkedés jogi mozzanatokot is foglal magában. A diszfunkcionális következmények vizsgálata már a csak közvetlen szabályozásra korlátozott szemlélet maghaladását jelenti, a jog egyik eszközként való fölfogása pedig éppen erre a korlátozott szemléletre épül.

A jognak a politika eszközeként való fölfogása a politika és a jog egységes szemléletét célozta, ez az egység azonban ebben a fölfogásban nem mint az intézményesítő tevékenység mozzanatainak egymást kölcsönösen feltételező, egymást kölcsönösen átható belső egysége jelenik meg, hanem mint különböző, sajátos jelenségek elkülönített elemzésére épülő külsőlegesen tételezett egység, ahol ennek az egységnek a tételezése, a politika és a jog egymásra vonatkoztatása áll a tudományos érdeklődés előterében, és háttérbe szorul az egységüket hordozó intézményesítő tevékenységnek a társadalmi újratermelési folyamattal való összefüggése, társadalmi rendeltetése és társadalmi meghatározottsága. Ebben érvet látok a politikatudomány és a jogtudomány, a politikai és a jogszociológia merev elválasztásával szemben, mivel ez az elválasztás manipulatív tendenciák hordozójává válhat. A jogszociológia problémáinak „marxista társadalomelméleti alapokon nyugvó megközelítése”^{1 2} szerintem túl kell hogy lépjen ezen a szétválasztáson.

A szerző gondolatainak az adott formában való megfogalmazódása egyrészt arra vezethető vissza, hogy felfogását a jog politikamentességével szemben fogalmazta meg, és

¹ KULCSÁR KÁLMÁN: Társadalom, politika, jog 305–306. old.

² KULCSÁR KÁLMÁN: A jogszociológia alapjai 8. old.

így elsikkadt az összefüggés másik oldalának a tudatosítása; másrészt a társadalmi tervezésnek tulajdonított fontosságra. A társadalmi tervezés által fölvetett alapvető probléma azonban a szocialista jog progresszivitásának és a hagyományos jogi dogmatika e feladatra való alkalmasságának a problémája. Nem véletlen, hogy Kulcsár is ezt a problémát a társadalmi tervezés és a jogi szabályozás kapcsán érinti már említett tanulmányában mint a generalizálás szintjének és mértékének kérdését,¹³ és ugyanitt fejleszti tovább koncepcióját, részben meghaladva a számomra problematikusnak tűnő megfogalmazásokat. Monográfiájában azonban Stone kérdésfeltevéséhez kapcsolódik: „hogyan egyeztethető össze a tervezés a demokratikus szabadsággal?”¹⁴ Stone kérdésfeltevése azonban éppen a jog progresszivitásának és a jogi dogmatikának az összefüggését sikkasztja el, ideológiai szintre tolva a problémát.

A fejezet második pontja (*A norma és a valóság viszonya a jogszociológiában*) kisebb módosítással megegyezik az első kiadással. Kulcsár itt Timasheff és főleg Kelsen fölfogásával a norma és a valóság egységét hangsúlyozza. A módosítás a társadalmi tervezés problémájának előtérbe állításához kapcsolódik: aláhúzza a valóság kötőerejének igen nagy összetettségét, „amely azonban nem zárja ki a jogi eszközök segítségével való változtatás lehetőségét, hiszen a társadalom gazdasági alakulatából – ha azt nem pillanatnyi statikájában nézzük – megállapíthatók a *fejlődés tendenciái* is.”¹⁵ Kulcsárnak a témakörben tett megállapításaival általában és az idézett mondattal különösen egyetértve úgy tűnik számomra, hogy néhány gondolatának – éppen a társadalmi tervezés problémakörének elemzése során kapott eredmények alapján történő – átfogalmazása még inkább emelje volna a monográfia színvonalát és koherenciáját. Így nézetem szerint a problémának a norma és valóság viszonyaként való megfogalmazása sem pontos, az újkanti megformulázás átvételét jelenti, hiszen a norma maga is valóság. A jog és a társadalom, pontosabban a jog és a társadalmi újratermelési folyamat viszonya az alapvető kérdés, amit a jog társadalmi rendeltetésének és funkcióinak a megkülönböztetésével és e két összefüggés kölcsönhatásának elemzésével gyümölcsözőbben közelíthetünk meg.

Kulcsár is nagy figyelmet szentel a *jog funkcióinak*. Elemzése jórészeivel egyetértek, néhány megállapításának fontosságát aligha lehet eltúlozni. Ezek közé tartozik többek között a történeti szemlélet szükségességének hangsúlyozása,¹⁶ a jogi rendszerre és egy adott jogszabályra vonatkozó funkcionális elemzések elkülönítése és a jog funkciói és osztálytartalma közötti összefüggés árnyalt elemzése.¹⁷ Amit itt sajnálni lehet, hogy a szerző nem konfrontálja nézeteit, más a magyar jogirodalomban megjelent álláspontokkal. Igen lényeges a szerzőnek az a megállapítása, hogy „mindenfajta funkcionális vizsgálat számára problémát okoz az a keret, amelyen belül egy társadalmi jelenség funkcionális következményei mérhetők és elemezhetők”¹⁸ Arról van szó, hogy a funkcionális elemzés mindig előfeltételez valamilyen strukturális elméletet. Ez a megállapítás lényeges hozzájárulás a polgári funkcionalizmus marxista kritikájához. Sajnálatos, hogy nem folytatta

¹³ KULCSÁR KÁLMÁN: A társadalmi tervezés és a jogi szabályozás 32. old.

¹⁴ KULCSÁR KÁLMÁN: A jogszociológia alapjai 138. old.

¹⁵ Id. mű 166. old.

¹⁶ Id. mű 179, és 184. old.

¹⁷ Id. mű 185–186. old.

¹⁸ Id. mű 168–169. old.

azt a gondolatmenetet, és így nem tisztázódott néhány fogalom pontos értelme, arra csak a kifejezések használatából következtethetünk. Ez is arra mutat, hogy a marxista szociológia továbbfejlődéséhez elengedhetetlen az alapos filozófiai-metodológiai elemzés, a marxizmus és a funkcionálizmus viszonyának elemzése és ennek kapcsán annak tisztázása, mi és hogyan hasznosítható a marxista társadalomelmélet alapján a funkcionista szociológia eredményeiből. Kár, hogy a szerző nem vállalkozott erre a feladatra, és monográfiájába nem „dolgozta bele” a funkcionálizmus korábbi kritikai feldolgozásának eredményeit.¹⁹ Mindez pedig elkerülhetővé tett volna néhány félreérthető megfogalmazást, és — ami különösen fontos — elengedhetetlen a funkcionális és a történeti szemléletnek marxista alapokon nyugvó és a szerző által is többször igényelt összekapcsolásához.

„A jog funkcionális vizsgálatánál” — írja Kulcsár — „az alapvető kiindulópont: eszköz volta, . . . a jog a politika eszköze.” Ebből a — politika definíciójára is tekintettel — „következik, hogy a jog *lényegileg* és elsősorban a megszerzett hatalom biztosítását, a társadalmi viszonyok ennek megfelelő rendjét . . . szolgálja . . . A jog funkciói ezt a lényegi feladatot változó módon juttatják kifejezésre.”²⁰ Kulcsár tehát — építve a funkció fogalom sokértelműségére — azzal az evidenciával indít, hogy ami eszköz, annak funkciója is van. Ezen az alapon a politika és a jog cél/eszköz viszonyából próbálja meg levezetni a jog sui generis funkcióit. Arra, hogy ez a cél/eszköz reláció több szempontból problematikusnak tűnik, már utaltam. A jog funkcióinak a kérdése azonban további bonyodalmat okoz. Tudniillik, ha a jog eszköz, és a politika, a politikai hatalom nem öncél — és marxista fölfogás értelmében nem lehet az —, akkor a politika, a politikai hatalom maga is eszköz egy fölérendelt cél vonatkozásában, következésképpen a politikának is vannak funkciói. A politika funkcióit viszont akkor eszközei valósítják meg, azaz a politika funkcióinak terjedelme azonos a különböző (jogi és nem jogi) eszközök funkcióinak összegével. Vagyis a jog funkciói a politika, a politikai hatalom funkcióinak részét képezik, következésképpen a jognak nem lehet a politikai hatalom funkcióitól elkülöníthető funkciója. Véleményem szerint itt arról van szó, hogy minden intézményesítő tevékenység szükségszerűen és együttesen hatalmi viszonyokat és normákat (osztálytársadalmakban társadalmi méretű érvényesülés esetén: állami-politikai hatalmat és jogot) hoz létre, amelyek egymástól funkcionálisan sem, társadalmi rendeltetésüket tekintve sem választhatók el terjedelmileg. Joggal bírálja Kulcsár Llewellyn és Hoebel fölfogását: „Ezek a funkciók . . . a jog funkciói.”²¹ Véleményem szerint a kérdés kiindulópontja az intézményesítő tevékenység, a politikai hatalom, a jog társadalmi rendeltetése, ami történetileg három egymásra épülő módozatban jelent meg: 1. az osztálytársadalmak kialakulásától kezdődően a társadalmi újratermelési folyamat előfeltételeinek a biztosítása; 2. az újratermelési folyamat olyan irányítása, hogy az változatlan strukturális viszonyok között menjen végbe — az a monopolkapitalizmus kialakulásától jelentkezik; 3. az újratermelési folyamat struktúrájának az alakítása, fejlesztése a szocializmusban. Mindhárom módozat tartalmazza mind a stabilizálás (az adott társadalmi-gazdasági formáció stabilitásának biztosítása mint társadalmi szükséglet), mind a dinamizálás (az

¹⁹KULCSÁR KÁLMÁN: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Bp. 1966. 328–345. old.

²⁰KULCSÁR KÁLMÁN: A jogszociológia alapjai 169. old.

²¹Id. mű 177. old.

adott termelési mód sajátos dinamikájának biztosítása mint társadalmi, szükséglet) mozzanatát — és ez a két mozzanat jelenik meg Kulcsár 2. és 3. ponttal jelzett funkcióiban.²²

A jogalkotás szociológiai problémáit három összefüggésben vizsgálja, „először a jog és a társadalom kapcsolatában, azoknak a jogalkotási problémáknak, folyamatoknak és formáknak a feltárásaként, amelyek által a jog funkciói megvalósulnak.”²³ Ez a rész a monográfia egyik legsikerültebb része, jelentőségét nehéz eltúlozni. A funkcionális elemzés és a történeti szemlélet összekapcsolására való törekvés a társadalmi tervezés gondolatával összefonódva olyan gyümölcsöző problémafölvetéshez vezetett, amelyet eddig figyelmen kívül hagyott a magyar jogtudomány, és amelynek megoldása mind sürgetőbben jelentkező társadalmi igény: az ún. „sajátosan jogi” kérdések társadalmiságáról van itt szó. Kulcsár észleli „a jogalkotás jellegének bizonyos megváltozását: . . . A jog egyre inkább a szervezetek felé fordul, és ez a körülmény kihat a jogalkotás formai eredményének, a különböző jogforrási formáknak az alakulására is.”²⁴ — Noha a szervezetek mint a jogszabály *címzettjei* sok tekintetben másként viselkednek, mint az emberek, a jogalkotás során, ennek jelentőségét kellően még nem észlelték, a szervezeteket a jogi szabályozás úgy kezeli, mintha egyénekről lenne szó.”²⁵ Kulcsár tömören összefoglalja azt a hiányosságot, amelyik nézetem szerint — legalábbis részben — valamennyi itt említett probléma mögött meghúzódik: „A jogalkotási technika lényegében változatlan maradt egy nagyon lényeges társadalmi változás bekövetkezése után is.”²⁶

A probléma megoldásához úgy juthatunk közelebb, ha ezeket az összefüggéseket a szerző szemléletet meghatározó megjegyzései alapján továbbgondoljuk. Kulcsár a történeti-szociológiai aspektus fontosságát többször is hangsúlyozta, és fontos tudományos feladatként tűzi ki a jogi dogmatikai megoldások társadalmiságának a feltárását. E társadalmiság kulcsa véleményem szerint az intézményesítő tevékenység, a jog és a politikai hatalom társadalmi rendeltetése. A jogalkotási technika, a jogi dogmatika tökéletesítésére irányuló marxista törekvések — legyen szó szervezetek jogi szabályozásáról, társadalmi tervezésről, gazdaságirányításról vagy feladatnormáról — kiindulópontja az a kérdés lehet: mire van szüksége, mit igényel a jogtól, politikai hatalomtól, intézményesítő tevékenységtől a szocializmus adott viszonyai között a kommunizmus megteremtésére irányuló társadalmi újratermelési folyamat. Azaz a történeti szemlélet föltételezi, hogy megértsük a jog, a politikai hatalom, az intézményesítő tevékenység társadalmi rendeltetésének és funkcióinak dialektikáját. Kulcsár számos megjegyzése ebbe az irányba mutat, mint pl. a szellemileg fogékony munkaerő szüksége és az állami oktatás közötti összefüggés,²⁷ vagy az a megállapítása, hogy „a társadalom konkrét viszonyai olyan „kihívást” jelenthetnek a jog számára, amelyek funkcionális változásokat eredményezhetnek.”²⁸ Gondolatainak továbbvitelében szerintem az is gátolta, hogy gondolatait a „jog a politika eszköze” tétel Prokrusztész ágyába kényszerítette, aminek következménye a politikai döntés és a jogalkotás elválasztása. Én itt látom a problémát, —

²²Id. mű 185. old.

²³Id. mű 187. old.

²⁴Id. mű 188. old.

²⁵Id. mű 190. old.

²⁶Id. mű 191. old.

²⁷Id. mű 247. old.

²⁸Id. mű 372. old.

nem Kulcsárnál, hanem a valóságban. Nem az a baj, hogy Kulcsár politikai rendszerünk valóságát kimondja, hanem hogy ezt a valóságot elvvé emeli. Tételének tudományelméleti konzekvenciáit is levonja: „Ezeknek a problémáknak a kutatása azonban többnyire kiesik a jogszociológia látóköréből — sok tekintetben inkább a politikai szociológia területére tartozik.”²⁹ Látja, hogy „az elhatárolás természetesen igen nehéz,”³⁰ ez azonban nem a problémakör radikális újra átgondolására ösztönzi, hanem a nehézségek fő okát abban látja, hogy a társadalomalakítás alapkérdése „számos olyan részkérdésre bontható: . . . amely megelőzi a jogszociológia kutatásait, de amelyekre a választ a politikai szociológia még nem adta meg.”³¹ Ezért Etzioninak a jogszociológiát illető szemrehányásaival szemben azt hangsúlyozza, hogy „a jognak itt másodlagos szerepe van, a politikai döntések formalizálása, normákká öntése és végrehajtása, ennek következtében a jogszociológia sajátos kérdés-föltevése is itt kezdődik.”³² Kulcsár az irányítás politikai és jogi problémáját a következőképpen választja el: „Politikailag: a társadalom egészét, összes jelenségeit tekintetbe véve annak elemzése, hogy elég érettek-e a viszonyok egy jelentős társadalmi következményekkel járó változás bevezetésére. Jogilag: ha az előző kérdés pozitív választ kapott, a jogi eszközök alkalmasak-e egyrészt a változással kapcsolatos elvárások normákká való transzformálására, másrészt az esetleg szükségessé váló szervezeti mechanizmus kialakítására, végül harmadrészt a változással szembenálló, a hagyományos érdekek által támogatott minták hatásának közömbösítésére.”³³ Ellenvetésem az, hogy érettek lehetnek-e a viszonyok, ha hiányoznak az alkalmas jogi eszközök — mondjuk — a változással szemben álló, a hagyományos érdekek által támogatott minták hatásának közömbösítésére. Ezeknek a kérdéseknek a gyakorlati elválaszthatatlanságát Kulcsár is elismeri, amikor azt írja, hogy többnyire együttjár a hibás politikai és jogi értékelés.

Kulcsár itt kifejtett álláspontjára feltehetően általánosan ismert tudományelméleti-tudománypolitikai nézetei is hatottak. Kulcsár mindvégig ügyel arra, hogy a szociológia, a tudomány ne lépje túl saját illetékességének határait, ne tartson igényt a társadalom vezetésére, ne vegye át a politika feladatait, — és ne is keltsen ilyen látszatot — hanem a politika igényelt tudományos megalapozását szolgálja. Félő, hogy a politikai kérdésekbe is belemerészkedő jogszociológia vagy a jogalkotási problémák konkrétságáig eljutó politikai szociológia megfelelkezni tűnik saját határaitól. A politika és a tudomány közötti határozott különbségtétel szükségességével egyetértve is hangsúlyoznunk kell, hogy ez a különbség a társadalmi szerep és a szemlélet különbsége, nem pedig tárgyi vagy hatásköri elhatárolás. Ez utóbbi esetben bizonyos kérdések kívülrekednek a tudományos vizsgálódáson, és ezekben a kérdésekben a politikai gyakorlat sem számíthat a tudomány közreműködésére.

A jog realizálódásával foglalkozó IV. fejezet képezi a szerző véleménye szerint is a monográfia gerincét, „kérdés feltevésében és kidolgozottságában is messze meghaladva a korábbi könyv megfelelő fejezetét”³⁴. A fejezetben tárgyalt problémákat — ezek a

²⁹ Id. mű 191. old.

³⁰ Id. mű 191. old.

³¹ Id. mű 191–192. old.

³² Id. mű 192. old.

³³ Id. mű 193. old.

³⁴ Id. mű 9. old.

jogkövetés, a jogalkalmazás és a jog hatékonysága – a szoros tematikus kapcsolaton túl az is összefüzi, hogy ezekben a kérdésekben a szerző az elmúlt évtizedben beható részletekre is kiterjedő elemzéseket végzett és empirikus vizsgálatokat folytatott.

A *jogkövetés problémáinak* tárgyalása két részre tagolódik: a magatartási szabályok érvényesülésére ható társadalmi tényezők vizsgálatát a jogismeret jelenségének és szerepének empirikus alapokon nyugvó elemzése követi.

Az, ahogyan Kulcsár a társadalom magatartásirányítási rendszeréből kiindul, ragyogó példája – a polgári jogszociológia részeredményei kritikus és egyben alkotó fölhasználásának. A social control gondolata alapján a jog és más magatartási szabályok közös vonásai segítséget nyújtanak a jog társadalmi szerepének jobb megértéséhez és eredményesebb megragadásához, anélkül, hogy elmosódna a jog és más magatartási szabályok alapvető különbsége. A szerző elkerüli azt a sokszor marxista mezben jelentkező – és szerintem meddő – törekvést, amely a magatartásirányítási rendszer általános fogalmából kiindulva deduktíve közelíti meg a jogi jelenségeket. Ettől megóvja a konkrét történetiség igénye: Kulcsár a most kialakuló különös jogi formák elemzéséhez hívja segítségül a már kialakult formák általánosított vonásait.

A fejezet legalaposabban kidolgozott kérdésköre a jogalkalmazás, amelyet a szerző először a *jogalkalmazás szervezetei és a politika* összefüggésében közelít meg. Ez az összefüggés természetesen igen szorosan kapcsolódik a jog és a politika viszonyához – azonban itt egy szó sincs arról, hogy a jog a politika eszköze lenne. Ennek ellenére a monográfia két említett részének érvelési módjában bizonyos közös vonások fellelhetők. Mindkét esetben nyomon követhetjük, hogy egy sokáig képviselt téves és valójában meghaladott álláspont (a jog politikamentességének, ill. a jogalkalmazás és a közigazgatás elvi különbségének tétele) hogyan kényszeríti ki bizonyos kérdésföltevést; azaz a vitában az ellenfelekre rákényszeríti saját kérdésföltevését, és ezzel meggátolja vagy legalábbis háttérbe szorítja más kérdések fölvetését. Ez az összefüggés itt akként jelentkezik, hogy Kulcsár a bírói jogalkalmazás vélt politikamentességén és a közigazgatás nem jogalkalmazó jellegén alapuló szembeállításukat kritizálva a két tevékenység elvi azonosságát hangsúlyozza, ami a kettő között található – és másodlagosként értékelhető – különbségek ellenére is alapvető.^{3 5} Ezzel tételezi ugyan a két tevékenység egységét, de azt nem magyarázza, mivel nem a különbségekből vezeti le, hanem azokkal szemben tételezi. A rákényszerített kiindulópont elfogadása miatt megmarad az egység és a különbség szétválasztása és szembeállítása, és így a kétféle tevékenység különbségére vonatkozó helyes, lényeges és novumnak tekinthető megállapításai – a különbségek esetlegességének implicit elfogadása miatt – veszítenek koherenciájukból, a történeti szempont kifejeződése ellenére is, mivel ez a történetiség a különbségek vizsgálatára korlátozódik és nem érinti a két tevékenység azonosságának az elemzését.

Kulcsár tehát okfejtését azzal kezdi, hogy a közigazgatás jogalkalmazó jellegének tagadásával szemben védelmezi azt az álláspontot. A kérdés-föltevésben rejlő alternatíva – jogalkalmazás vagy nem az – elfogadása elfedi azt, hogy egyáltalán az is kérdés lehet, hogy a szó szoros értelmében mikor, mikortól és mennyiben beszélhetünk tulajdonképpen jogalkalmazásról. Hogy az érvelésmód következményéről, a „polémia cseléről” van szó, az is mutatja, hogy olyan összefüggés szorul a perifériára, amit a jog funkciói

^{3 5} Id. mű 238. old.

kapcsán Kulcsár maga is hangsúlyoz.³⁶ Ez a kifejezés – és általánosan követett értelmezése – azt sugallja, mintha az igazságszolgáltatás azért jött létre, hogy alkalmazza a jogot, és nem az írott jogi norma született volna az igazságszolgáltatás egységesítése és befolyásolása céljából. Nézetem szerint éppen ennek a szemléletnek a folyománya azután a bírói és a közigazgatási tevékenység eltérő sajátosságainak az abszolutizálása, vagy ellenkező oldalról a közigazgatásnak elsősorban mint hatósági tevékenységnek a vizsgálata. Ennek a szemléletnek a számára *csak* az világos, – amit Kulcsár is kiemel – „hogy ma már az állam igazgatási tevékenysége mindenképpen *jogi keretek* között zajlik le.”³⁷ A problémának igen erőteljes leszűkítését jelenti, ha csak a közigazgatás elé állított jogi korlátokban látjuk a közigazgatás és a jog összefüggését. A kérdés az, hogy a közigazgatás a keretek között milyen szabályok (célkitűzések, irányelvek stb. is) szerint jár el. A diszkrecionalitás nem jelenti a szabályszerűség hiányát – ahogyan erre Kulcsár is rámutat, mondván, hogy a közigazgatás a diszkrécio esetén is „a jog által *előírt* funkcióit teljesíti.”³⁸ (Kiemelés tölem. Sz. P.) Véleményem szerint ezt a problémát kell kibontani és pontosabbá tenni a közigazgatás mint *más jellegű* jogalkalmazó tevékenységnek a vizsgálata során. Ezért vélem úgy Kulcsárral szemben, hogy a közigazgatás tipizálásánál nem a szabályozás mértéke, hanem a szabályozás jellege a döntő kérdés,³⁹ és ezért nem érték egyet azzal, hogy „az állam igazgatási tevékenységét szabályozó joganyag elvileg semmiben sem különbözik a jogrendszer más ágától,”⁴⁰ sőt éppen ennek a különbségnek a tisztázását tartom fontosnak. Mindkét esetben alapvető ugyan, hogy a jogalkotó „a döntés lehetséges következményeinek az értékelését, legalábbis a *tipikus* szituáció *tipikus* következményeire nézve”⁴¹ (kiemelés a szerzőtől) végzi el, a kérdés azonban az, hogy miben tér el a tipikus szituáció megragadása az igazságszolgáltatást szabályozó és a közigazgatást orientáló jogalkotás esetében. Ennek a tisztázása során azután elsősorban éppen Kulcsárra támaszkodhatunk: „A kétféle jogalkalmazás jellegét, azonosságát és különbségét nem a politikai elem (és a „jogalkalmazó” jelleg – tenném hozzá Sz. P.) megléte vagy hiánya, hanem sokkal inkább annak mibenléte és *megnyilvánulási módja* határozza meg.”⁴² Tehát: a sajátos megnyilvánulási mód nem szembenáll az azonossággal, hanem meghatározza azt.⁴³ Megítélésem szerint a problémakör megoldásához közelebb jutunk, ha a modern állam kialakulását, a polgári társadalom és a politikai állam elválását választjuk kiindulópontul. A tőkés termelési mód e termelés külső feltételeinek a biztosítását – a tulajdoni rend védelmét és az árutulajdonnal való rendelkezés rendezett védelmét – igényelte *közvetlenül* az államtól, és ezeknek az igényeknek a biztosítására az igazságszolgáltatás tűnt a leginkább alkalmasnak. A tőkés termelés klasszikus formájában tehát az igazságszolgáltatást közvetlenül igényelte, míg a közigazgatást csak közvetve, az állam fönntartásának igényén keresztül. Tehát az igazságszolgáltatási tevékenység jogi szabályozása volt alapjaiban fontos, és így a kialakuló és mindinkább tovább finomodó

³⁶ Id. mű 182–183. old.

³⁷ Id. mű 226. old.

³⁸ Id. mű 228. old.

³⁹ Id. mű 228. old.

⁴⁰ Id. mű 229. old.

⁴¹ Id. mű 253. old.

⁴² Id. mű 231. old.

⁴³ Id. mű 240. old.

szabályozási technika és dogmatika is az igazságszolgáltatásra volt tekintettel. Ez a szabályozási technika társadalmi hatását a generális prevención keresztül érte el, érvényesülése föltételezte a generális prevenciót és így magát az igazságszolgáltatást is — tehát visszahatott az igazságszolgáltatásra, tovább növelte annak társadalmi fontosságát. Ez a szabályozási technika — amelyre dogmatikailag mindenekelőtt a hipotézis-diszpozíció-szankció felépítésű szerkezet a jellemző — a fennálló viszonyok védelmére, stabilizálására jött létre, ezért alapvetően konzervatív tendenciák hordozója. Kulcsár is utal erre az összefüggésre, amikor azt írja, hogy „nagyobb a közvetettség foka a bírói jogalkalmazás társadalmi-politikai hatását illetően is.”⁴⁴ Kiemelendő, hogy Kulcsár ezt a közvetettséget — ami tehát dogmatikai jelenség is — a közigazgatás politikai jellegével kapcsolja össze, kiindulópontot teremtve a jogi dogmatika társadalmiságának az elemzéséhez. A továbbiakban így folytatja: „A közigazgatás mint szervező tevékenység politikai jellege azonban sajátos módon eredetében is összefügg a konfliktus elemével.” „*Tipikusan azok a társadalmi folyamatok igényelnek közigazgatást, amelyek politikai elemmel rendelkeznek, illetőleg olyan jelenségek, amelyek politikai feszültséget indukálnak, vagy indukálhatnak, amelyek szabályozása, valamilyen módon való közvetlen alakítása, rendezése ennek folytán állami feladattá válik.*”⁴⁵ A közigazgatás és a politika összefüggésének ez a kitűnő összefoglalása azonban itt, a közigazgatás, a bírói jogalkalmazás és a politika *háromoldalú* összefüggésrendszerének az elemzése során nem tartalmazza a teljes választ. Itt ti. ebből a szempontból is föl kell vetni a közigazgatás és az igazságszolgáltatás viszonyát, a kettő különbségének a kérdését —, a szerző által adott összegezés azonban az igazságszolgáltatásról is elmondható. Tulajdonképpen az itt a kérdés, hogy mikor és miért választják a politikai elemet tartalmazó társadalmi viszony befolyásolásának közigazgatási módját, szemben az igazságszolgáltatásával. Kulcsár a közigazgatást létrehívó társadalmi szükségletek elemzése során megóv attól, hogy a közigazgatásnak a mind a szocialista, mind a kapitalista országokban való általánossá válásától valamilyen konvergencia-elmélethez jussunk el.

A tőkés és a szocialista közigazgatás társadalmi szerepének különbségére vonatkozó elemzést roppant jelentősnek tartom, ez a szemléletmód vezethet el a jogalkotás, bírói jogalkalmazás és a jogi dogmatika kérdéseinek elemzése során ahhoz, hogy a marxista jogelméletből kiszoruljanak a marxizáló újkanti jogfilozófia maradványai. Ennek a tematikai bővítésnek az alapja az intézményesítő tevékenység társadalmi rendeltetése, annak különböző történeti módozatai. Úgy vélem, hogy a közigazgatás kiterjedése a mai tőkés társadalomban azzal a társadalmi igénnyel függ össze, hogy úgy kell biztosítani a társadalmi újratermelési folyamatot, hogy az ne vezessen a társadalom strukturális átalakulásához, az alapvető osztályviszonyok megváltozásához, általánosabban fogalmazva: a bővített újratermelés társadalmi következményeit tekintve extenzív maradjon, ne vezessen minőségi társadalmi változáshoz, a termelési viszonyok minőségi megváltozásához. Ezt a társadalmi szükségletet az igazságszolgáltatás útján nem lehetett ellátni. Az igazságszolgáltatás a bér munkán alapuló újratermelési folyamat legáltalánosabb előfeltételeinek — igen durván: szabad munkaerő és termelőeszköz árutulajdonának — biztosítására alkalmas, sőt arra kizárólagosan; azonban már ezen belül a különböző

⁴⁴Id. mű 241. old.

⁴⁵Id. mű 241–242. old.

minőségi követelményeket (pl. munkaerő minősége) nem tudja biztosítani — ez is a közigazgatás szerepének növekedéséhez vezet (pl. oktatásügyi igazgatás). Ezt a társadalmi szükségletet a közigazgatás szervezeteken keresztül valósítja meg, méghozzá általában két vonatkozásban is: egyrészt saját *közigazgatási szervezetrendszer* révén, másrészt a *termelő és szolgáltató tevékenységet folytató szervezetek* irányítása vagy befolyásolása révén. Ez az összefüggés veti föl a szervezetek jogi szabályozásának problémáit, így többek között azt is, hogy a közigazgatási szervek állami normákkal való befolyásolása és irányítása milyen dogmatikai megoldásokat igényel, és ezeknek a normáknak az érvényesülése milyen sajátosságokat mutat. A szocialista társadalomban is jelen van a spontán dinamika korrekciója, itt azonban a közigazgatásnak az általánossá válása sem ezzel, sem a gyors tudományos-technikai haladással egyedül nem magyarázható, hanem a szocialista társadalom alapvető sajátosságából is ered, abból ugyanis, hogy az tudatosan a kommunizmus felé való fejlődésre orientált társadalom. Ez társadalmi szükségletté teszi a társadalmi újratermelési folyamat egész struktúrájának a tudatos alakítását — megőrizve a struktúra egyes elemeinek relatív időleges stabilitását is. Ez a mozzanat átfogó politikai koncepcióban is kifejeződik, amely szinte minden társadalmi viszonyt felölel: nincs olyan társadalmi viszony, amelynek fejlesztéséről általánosan és végleges jelleggel lemondhatnánk. Ezért a politikai feszültség a szocializmusban úgy is jelentkezhet, mint a cél és a valóság feszültsége, ahol nem a stabilitás hiányán, hanem az igényelt fejlődés hiányán van a hangsúly.

A jogalkalmazó szervezetek és a politika viszonyának elemzését a *jogszabály és a jogalkalmazói döntés* vizsgálata követi. E vizsgálat során először — az előző kiadáshoz képest novumot adva — a döntésből kiindulva közelíti meg a jogszabályt, arra kérdez, hogy milyen szerepet játszik a jogszabály a döntési folyamatban. Válasza: „a jogszabály... egyrésztől csökkenti a lehetséges alternatívák számát, ... másrésztől azt a feltevést tartalmazza, hogy a jogszabály alkalmazása az egyedi esetben *valószínűleg* a jogalkotás folyamatában kívánatosnak értékelt következmények beálltára vezet.”^{4 6} Eddig teljesen egyetérték Kulcsárral, sőt a kérdésfeltevés gyümölcsöző voltát még később részletezném. Kulcsár azonban így folytatja: „*Ennélfogva* mik lehetnek azok a ténybeli következmények, amelyek a jogszabály alkalmazása folytán várhatóak, amelyeket tehát a kötelező elemre épült döntés az adott, egyedi esetben várhatóan kivált... *Éppen ezért* (kiemelés tőlem Sz. P.) a jogalkalmazói döntésben további értékelő elem is benne foglaltatik, éspedig a kötelező elemből fakadó következményeknek az adott esetben való beálltával kapcsolatos körülmények értékelése.”^{4 7} Ezekhez a következtetésekhöz néhány megjegyzést tennék. Először is maga az érvelés nem meggyőző, az itt kifejtett premiszáktól logikailag nem következik a konklúzió. Másodsor: Kulcsár is elismeri, hogy „a döntés ilyen következményeinek a végiggondolása... *különösképpen a bírói jogalkalmazás esetében* inkább igény, mint valóság”^{4 8} (kiemelés tőlem Sz. P.). Végül az igény, mint igény jelentkezése sem evidens. Itt alaposabban végig kellene gondolni, hogy milyen következmények adódnak abból, hogy az igazságszolgáltatás jogalkalmazássá, azaz

^{4 6} Id. mű 253. old.

^{4 7} Id. mű 253. old.

^{4 8} Id. mű 252. old.

programozott döntéssé vált;⁴⁹ a következmények értékelését mennyiben kell a program és mennyiben a döntés szintjén elvégezni.

Pound és Frank nézeteinek kritikai ismertetését követően Kulcsár saját álláspontját foglalja össze. „A bírói tevékenység valóban alkotó tevékenység, ... de általában nem jogalkotás ... De ... a bíró ... is kényszerülhet a jog alakítására, fejlesztésére ... Bírói jogalkotásnak az olyan általánosító, elvi magvában a társadalmi viszonyok alakulását kifejezésre juttató, a bírói gyakorlatban megjelenő szabályt tekintjük, amelynek a jogszabálytól való eltérését nem az egyéni esetek sajátos körülményei, hanem a társadalmi viszonyokban bekövetkezett, új, normatív jellegű jogi jelenségekben kifejezésre jutó változások eredményezték ... A jogi jelleg formai megtagadása ... nem változtat azon a tényen, hogy a bíróság által alkotott szabályok ... a jogszabály funkcióját látják el.”⁵⁰

Kulcsár megállapításaival teljesen egyetértve is meg kell jegyezni, hogy az elemzés 2 része – a jogszabály szerepe a döntésben és a bírói jogalkotás – között bizonyos szemléleti különbség van.

A bírói jogalkotás vizsgálata során Kulcsár kritikai elemzést végez, és az immanens kritika követelményeinek megfelelően a bírált szerzők által megfogalmazott – egyébként hagyományos jogelméleti – kérdésből indul ki: jogot alkot-e a bíró, vagy jogalkalmazást végez? Ez a kérdésfeltevés azonban föltételezi a jogalkotás és a jogalkalmazás merev szembeállítását, és ezzel szoros összefüggésben a modern jogalkotás és jogalkalmazás történelmietlen visszavetítését sugallja, olyan megállapításokat involvál tehát, amelyeket Kulcsár is elutasít. Itt a társadalomtudományok egyik lényeges módszertani problémájába ütköztünk bele: ez pedig a történetileg változó jelenségek általános fogalmi megjelölése. Maga a probléma nyíltan igen gyakran két végletes formában fogalmazódik meg: vagy mint az általános fogalom létjogosultságának a tagadása, vagy pedig az általános fogalom abszolutizálása a problémáknak a fogalomból való dedukciója révén. Ugyancsak gyakran tapasztalható az általános fogalom olyan használata, ami hallgatólagosan a jelenség mai alakjának általánosítását veszi alapul. A fogalmak helytelen használatával járó történetietlenséget, ill. látszat-történetiség veszélyét jól látja Kulcsár a primitív társadalmak szociológiai vizsgálata kapcsán: „nehéz a függetlenülés ezektől a terminus technikusoktól úgy, hogy az elnevezés használata révén ne azonosítsunk helytelenül egymástól különböző társadalmi jelenségeket.”⁵¹ Ugyanakkor – ha nem is a primitív társadalmak vonatkozásában – maga is elköveti ugyanezt a hibát: a bírói jogalkotással foglalkozó elemzése a jogfogalom kérdésének arra a hagyományos jogelméleti megformulázására épül, amelyben a jogi rendszer egyes elemeinek, a jogi jelenségeknek a szétszakítása és szembeállítása és egyes elemeknek a jogként való abszolutizálása fejeződik ki, amelyhez a jogszociológia mint szociológiai jogelmélet kapcsolódott, és amelynek a jogi rendszer szemléletmódja a meghaladását jelenti. Kulcsár színvonalas elemzése mutatja, hogy ezen az úton meddig lehet eljutni: definiálni a bírói jogalkotást, ezen az alapon megállapítani létét vagy nemlétét, megállapítani okait, valamint előnyeit és hátrányait, és állást foglalni ellene vagy mellette. Innét azonban nem látok utat a jogi szabályozás tökéletesítésének vagy a jogi rendszer hatékonyságának a kérdéséhez. Ami ezen az alapon további kutatási probléma

⁴⁹ Vö. Luhmann: Rechtssoziologie 2. 231–232. old.

⁵⁰ Id. mű 264–267. old.

⁵¹ Id. mű 145–146. old.

lehet – társadalmi-gazdasági változások és a bírói jogalkotás összefüggése – több, itt nem részletezhető történetfilozófiai kérdést vet föl, mindenekelőtt a társadalmi fejlődését. Ez azonban nem fogalmazódik meg, és így a problémakörnek a szocialista társadalom viszonyai között való elemzése igen sokszor a tőkés társadalom fejlődésének direkt extrapolálását veszi alapul: gyors változás a forradalom után és alatt, majd lassú változások.

Itt arról van szó, hogy az átdolgozott kiadásban megváltozott egyes kijelentések „helyiértéke”. Amíg elsősorban a polgári jogszociológia igényes marxista bírálata állt az előtérben, a jogszociológia és a társadalmi változás összefüggésének ez az elemzése föltétlen meggyőző, és mások számára is példamutató lehetett. A szocialista társadalom jelenségeire koncentrálni marxista jogszociológia megalapozása számára viszont éppen az előző színvonalas megállapításból adódik a kérdés: mi az összefüggés a jogszociológia és a társadalmi változás között, egyrészt a társadalmi tervezést folytató monopoltőkés, másrészt a szocialista társadalomban? Kulcsárral szemben is elmondható, amit ő vet Gurtvich szemére: nem elemzi a két korszak jogi ellentmondásainak társadalmi és gazdasági gyökereit.⁵²

A bírói jogalkalmazásra visszatérve úgy tűnik, hogy a kérdés nem túlzottan gyümölcsöző voltát felthetően Kulcsár is fölismerte, ezért indult ki későbbi vizsgálódásaiban abból, hogy mi a jogszabály szerepe a jogalkalmazói döntésben.

Monográfiájában azonban a két különböző időben megírt elemzés fordított történeti sorrendben kerül egymás mellé. Az összekapcsolásra az elemzés utolsó gondolata hivatott: „*A... jogfejlődésnek a bíraskodás funkcionális elemzésével párosult* kutatása adhatna teljes bizonyosságot annak a feltételezésünknek az igazolására, hogy a bíraskodás... látens módon... mindig is rendelkezett jogot alakító, tehát jogalkotó funkcióval.”⁵³ A történeti-funkcionális elemzése szükségességében Kulcsárnak teljesen igaza van, de azt hiszem a feltételezés pontosításra szorul: az igazságszolgáltatás maga volt a jogalkotás. Ez inkább összhangban volna a jogi rendszer szemléletmódjával, amennyiben a jog fejlődését mint a jogi rendszer fejlődését (és talán mint differenciálódását) közelítjük meg. Ez a szemlélet talán jobban elősegítené a történetiség és a funkcionális elemzés összekapcsolását, amit nem elég igényelni, vagy „próbálkozva” elvégezni, hanem a problémát általánosabban, filozófiai szinten is föl kell vetni: hogyan, mi módon kapcsolható össze funkcionális elemzés, történetiség és rendszerszemlélet?

E fejezet 4. pontja – „*A szubjektív tényezők és a logika a jogalkalmazói döntésben*” – fő vonásaiban a korábbi könyv gondolatmenetét követi. Kulcsár röviden ismerteti Pound nézetét, és ha kritizálja is az osztályszempont mellőzését, elismeri Pound jelentőségét. Ezután Frank felfogását ismerteti eléggé részletesen, majd ezzel – és általában a *realista szkepszissel szemben fejt ki saját álláspontját*, kiindulópontként is kapcsolódva Frankhoz: „Nézetünk szerint a bírói tevékenység jelentős részében megismerő tevékenység, és így a szubjektumnak éppen annyi jelentősége lehet a bírói ítékezés folyamatának megismeréssel kapcsolatos részében, mint bármilyen más megismerésben. Ez a szerep pedig igen nagy.”⁵⁴ Ezzel Frank kérdésfeltevése olyan problémához vezet

⁵² Id. mű 29. old.

⁵³ Id. mű 269. old.

⁵⁴ KULCSÁR: A jogszociológia problémái 227. old.

bennünket, amely a jogelmélet, de a perjog tudományának is vissza-visszatérő kérdése, az pedig az objektív igazság elérésének lehetősége a bírói eljárásban.”⁵⁵ Ezeket az átdolgozás során kihagyott összekötő gondolatokat követő elemzés mindkét kiadásban azonos. Ezt a bírói tevékenység ismeretelméleti elemzésének nevezhetnénk, középpontjában a bírói tevékenység objektivitása és *mint megismerési folyamatnak* a sajátosságai állnak. Ez elvezet a bírói intuíció problémájához, ahol Kulcsár az élet, a valóság és a logika szembeállítását bírálja, majd ennek a szembeállításnak az okait keresi. Kulcsár számára világos, hogy „a jog és a logika szembeállításának eszméje társadalmi termék,”⁵⁶ de míg az első kiadásban egy filozófiai fölfogás társadalmi hátterének a fölvázolásáról van szó, az átdolgozás során ebből a gondolatból – a túlságosan didaktikusan ható „tisztán” filozófiai eszmefuttatást mellőzve – a jogászai gondolkodás, a jogi dogmatika társadalmiságának problémája bomlik ki.⁵⁷

A két kiadás összehasonlítása talán nem tűnik fontoskodó szörszálhasogatásnak, mivel így válik láthatóvá a szerzőnek az a gondolati fejlődése, amely véleményem szerint általánosítható tanulságokkal szolgál mind a kritikai elemzéseket, mind a filozófiai megállapításokat – és különösen a polgári szociológiai fölfogások marxista filozófiai alapokon nyugvó és marxista filozófiai igényű kritikáját illetően. Kulcsár a hagyományos jogtudományt kritizáló realista mozgalom túlszáival szemben hangsúlyozza a bírói tevékenység objektív jellegét. Itt azonban a negáció negációját csak nagyon általános értelemben tekinthetjük állításnak: megállapításaiból *közvetlenül* csupán a szubjektív tényezők abszolutizálásának az *elutasítása* következik, pozitíve megfogalmazott ismereteinek bővüléséhez azok – mint a filozófiai tételek általában – nem dedukció útján, hanem közvetve, orientáló – heurisztikus szerepet betöltve vezetnek. Ezt az összefüggést Kulcsár is látja, amikor arról ír, hogy Pound megállapítását „az intenzív kutatások kezdeteként értékelhetjük.”⁵⁸, vagy amikor a közvetlen fölhasználás nehézségeit foglalja össze. Kulcsár gondolatmenten, további munkássága nem is ezen az úton halad tovább. Mindez nem jelenti azt, hogy ez a kritikai elemzés hiábavaló lett volna: úgy tűnik, hogy az itt nyert szempontok orientáló szerepet játszottak a jogalkalmazói szituáció elemzésében, objektivitásának ábrázolásában. Ennek az elemzésnek a során azonban már más „a kiindulópont, nem a bírói tevékenység mint emberi tevékenység, hanem, hogy „a jogalkalmazói döntés szervezeti kontextusban történő döntés”⁵⁹ Az átdolgozott kiadásban ennek a későbbi elemzésnek az egyes eredményei kerülnek a korábbi kritikai megállapítások mellé úgy, hogy kiindulópontjuk különbözősége alig felismerhetővé válik.

Igen jelentősnek, novumnak tartom a témakör záró fejtegetéseit, amelyek a jog és az élet szembeállításának társadalmi gyökereit boncolgatják. A probléma „tulajdonképpen a régi jog vagy jogi módszer logikájával szemben az új viszonyok követelte kreatív jogalkalmazás problémájaként merül föl, más szintre transzponálódott . . . A logika itt is a hagyományos jog és jogi módszer általánosításaként, tehát egyfajta tradicionális jogászai gondolkodásként szerepelt. A társadalmi forrás ugyanaz: az új viszonyok követelte „jog-

⁵⁵ Id. mű 229. old.

⁵⁶ Id. mű 238; A jogszociológia alapjai 288. old.

⁵⁷ KULCSÁR KÁLMÁN: Társadalom, politika, jog 356. old.

⁵⁸ Vö.: id. mű 324–328. old.

⁵⁹ KULCSÁR KÁLMÁN: A jogszociológia alapjai 270. old.

alkalmazás”, de a probléma kettős. Az *első, a szubjektum szerepe a jogalkalmazásban* . . . Itt a megoldás: a logika, a racionalitás ellenőrző szerepe . . . A *második, a változó viszonyok követelte rugalmasság a döntésben*.⁶⁰ Nézetem szerint ez az elemzés összefogja és koherenssé teszi Kulcsár korábbi egyes megállapításait, másrészt támpontul szolgál a jogi dogmatika társadalmiságának az elemzéséhez. Az alapvető probléma ugyanis nézetem szerint az, hogy mennyiben felel meg a hagyományos jogi dogmatika a jog megváltozott társadalmi rendeltetésének, a társadalom irányításának. Ez az alapvető probléma a felszínen a kreatív jogalkalmazás problémájaként merült föl, és az vált még felszínesebbé, a „menyországba transzponálódott”.

A fejezet 5. pontja „*A jogszabályon túli elemek és a diszkréció a jogalkalmazásban*” kérdésfeltevésében még kötődik a realista jogszociológia kritikájához, mint a szubjektív elem megközelítésének egyik kérdéscsoportja.⁶¹ Azonban csak a kiindulópont kapcsolódik ide: az elemzés során megfordul a kérdésfeltevés. Arról van szó, írja, „hogy a jog . . . maga ad lehetőséget a korrekcióra, maga vonja meg olyan tágon kereteit, hogy azok az *eset természetéhez* igazodó alternatívákat adjanak a bíró számára” (kiemelés tőlem Sz. P.). Rögtön utána fölteszi a kérdést: „Vajon tényleg a bíró „szabad belátása” itt az egyedüli tényező?” Ezzel a kérdéssel megkérdőjeleződik az *eset természetéhez* való igazodás is, és a bírói döntés szabadsága helyett azok az – elsősorban szervezeti – közvetítések kerülnek az érdeklődés előterébe, amelyek a bírói tevékenységet kondicionálják. A kérdésfeltevésnek ezt a megfordítását igen fontosnak és gyümölcsözőnek tartom. Ez tette lehetővé számos vulgáris leegyszerűsítés meghaladását, így többek között azt, hogy a szillogizmus elmélet, és a bírói személyiség szerepét abszolutizáló fölfogások együttes elutasítása nem vezetett egy lapos tényező-elmülethez, amely a jogalkalmazás lényegét a kötelező elem és a bírói szubjektum mechanikus egymás mellé állításában látja. Ez a megfordítás világít rá arra, hogy ha bonyolult *közvetítéseken keresztül* is, de mégis csak az *eset természetéhez* igazodó alternatívák biztosításáról, pontosabban az alternatíváknak az *eset természete szerinti* korlátozásáról van szó.

A kérdésfeltevésnek ez a megfordítása a kritikai meghaladás metodológiai problémái szempontjából is tanulságos: Kulcsár megkívánja haladni a realista jogszociológiát, elismerve, hogy problémái valóságos problémák, és célul tűzi ki a bírói tevékenységnek mint megismerési folyamatnak, valamint a diszkréciónak az elemzését⁶² – és eljut a jogi dogmatikához és a szervezeti kondicionáltsághoz, éppen, mert a realizmus meghaladása azt igényli. Az immanens kritika a továbblépésnek tehát szükséges, de nem elégséges föltétele, meghaladáshoz az eredeti kérdésfeltevést is újra át kell gondolni, azon is túl kell lépni.

A szervezeti kondicionáltságban és a jogi dogmaitkában foglalhatók össze az említett közvetítésrendszer döntő és lényeges viszonyai. Kulcsár – mint ez az eddigiekből is kitént – igen lényeges megállapításokat tesz a jogi dogmatikára vonatkozóan is, ezek azonban szétszórt megállapítások maradnak, míg a jogalkalmazásban közzeható szervezeti tényezők (igazságügyi igazgatás, felsőbíróságok szerepe, a bírák szerepfelfogása stb.) igen mélyrehatóan és jól rendszerezetten elemzi. Ez a különbség föltehetően a szerző szervezetekre koncentráció – és más műveiben is megnyilvánuló – érdeklődésének

⁶⁰ Id. mű 289. old.

⁶¹ Id. mű 276. old.

⁶² Id. mű 276. old.

tudható be. Ez a kidolgozottságbeli különbség azonban oda vezet, hogy háttérbe szorulnak a közvetítések e két típusának kölcsönös összefüggései.

Az elemzett összefüggések mögött alapvető problémaként az húzódik meg, amit Kulcsár az elemzés végén így foglal össze: „Ha ennek a folyamatnak a történeti tartalmát keressük, akkor elmondhatjuk, hogy minél kevésbé avatkozott be az állam a társadalom viszonyaiba, azaz minél kevésbé törekedett a társadalom tudományos irányítására, annál kevésbé volt szükség arra, hogy a jogszabályon túlmenően is kötelező elemet vigyen a jogalkalmazói döntésbe.”⁶³ Feltehetően a társadalomalakításnak ez a szerepe is közrejátszott a szervezeti mozzanatok előterébe kerülésében, aminek viszont feltétlen pozitívuma, hogy Kulcsár a bírói függetlenség problémája kapcsán beszámol néhány, a hagyományos fölfogáshoz tapadó illúzióval: „a bíróság a kormányzat része, tehát politikai szervezet, ennek megfelelően a bírói függetlenség hagyományos felfogásának fiktív elemeit is eliminálta a tények feltárásán alapuló jogszociológiai gondolkodás.”⁶⁴ Ebből kiindulva az intézményesítő tevékenység társadalmi rendeltetésére vonatkoztatva általánosabban talán úgy fogalmazhatunk, hogy a bírói függetlenség elvének a célja, politikai tartalma eredetileg a jogszabályoknak megfelelő döntések, a törvényesség biztosítása volt. Ez a politikai célkitűzés azonban más módon is elérhető (gondoljunk pl. az orosz ügyészségre az erősen centralizált cári birodalomban). Természetesen számos tényezőtől függ, hogy mikor milyen módszer a célravezető – és itt nem elhanyagolható a dogmatika szerepe, mint ahogy a politikai célkitűzés megvalósulási formája is a dogmatika alakulásának egyik lényeges összetevője. Ugyanakkor a dogmatika alakulásában a jogtudomány is igen fontos, a jogtudomány fejlődésében pedig az is szerepet játszik, hogy melyik jogász réteggel van kapcsolatban, melyik jogász réteg közvetíti a jogtudomány és a joggyakorlat között. Talán nem lenne érdektelen megvizsgálni, hogy az angol-szász és a kontinentális jogi gondolkodás különbsége mennyiben kapcsolódik ahhoz, hogy az angol-szász jogrendszerben a gyakorlati jogász elsősorban az ügyvéd, a kontinentálisban pedig a bíró.

Ebben a körben Kulcsár a jogpolitika szerepét emeli ki. Nagyon is egyet kell értenünk azzal a megállapításával, hogy „egyre inkább érezhető, hogy a stabilabb, de általánosabb jellegű jogszabályok mellett a folyton változó történeti-társadalmi szituációból fakadó követelményeket a kormányzat éppen a jogalkalmazói politika formálásával elégíti ki.”⁶⁵ Amit itt hangsúlyozni szeretnék: az általánosabb jogszabályok előtérbe kerülése – ami maga is dogmatikai novum – erősíti azt a tendenciát, hogy „a felsőbbbíróági döntések egy része . . . tudatosítja is, hogy az adott jogszabály-értelmezés ilyen társadalmi értékelés következménye”.⁶⁶ Ugyanakkor a társadalmi értékelés explicit megfogalmazása tovább változtatja a dogmatikát, és ez az új megváltozott jogi dogmatika a tudatos társadalomalakítás, a társadalmi tervezés viszonyai között hatékonyabban tölti be társadalmi szerepét (szervezeti hierarchikus ellenőrzés, politikai ellenőrzés, közvélemény befolyásolása) – véleményem szerint többek között azért is, mert a hagyományos dogmatikai megoldásokhoz való ragaszkodásnak igen sokszor túlszabályozás az ára.

⁶³ Id. mű 311. old.

⁶⁴ Id. mű 294. old.

⁶⁵ Id. mű 302. old.

⁶⁶ Id. mű 300. old.

A túlgeneralizált előírások, keretjogszabályok ezzel összefüggő szaporodásával is az történik – mint oly sok társadalmi jelenséggel – hogy a keletkező új formát valamilyen régi forma – esetünkben a precedensjog – újjáéledésének nézik. Ha azonban ennek a jelenségnek a tudatos társadalomalakítással való összefüggését és a common law-nak Kulcsár által is elemzett konzervativizmusát szem előtt tartjuk, vagy arra a megkülönböztetésre gondolunk, amit Pound tett meg az idő-dimenzió tekintetében a törvényhozás és a bírói jogalkotás között, nyilvánvalóvá válik, hogy a jog társadalmi rendeltetését tekintve a két forma gyökeresen eltérő. A szervezeti tényezők általi kondicionálás tehát – úgy tűnik – a túlszabályozás alternatívája. Kulcsár ezt a változást egyértelműen pozitívként itéli meg: „a döntés tudatosságának a fokozását segíti elő . . . (és) hozzájárulhat a konkrét döntés helyességéhez is”⁶⁷ Ezt az összefoglaló értékelést azért is igen jónak tartom, mert itt egy másik illúzióval is leszámol, amely szerint a döntés helyessége a jogalkalmazói autonómia függvénye. Azt a gondolatmenetet azonban, ahogy Kulcsár ezt az álláspontját megindokolja, problematikusnak tartom. Ugyanis itt a döntés tudatosságának a fokozásáról azért beszélhetünk, mert „a döntés társadalmi összetevőinek és különösen jövőbeli következményeinek felmérése az *egyedi jogalkalmazó részéről az idő szerint* (kiemelés tőlem Sz. P.) *sokszor igen nagy nehézségekbe ütközik*. A döntés következményeinek tudatos elemzése . . . inkább igény, mint tény. A büntetés funkcionális és diszfunkcionális hatásának akárcsak végiggondolása pedig még általános, elméleti szinten is, épp hogy megkezdődött”; továbbá mert a döntés lényeges eleme a jövőbeni következmények becslése és mert – „legalábbis a *tudomány mai állása mellett* (kiemelés tőlem Sz. P.) – ez a probléma az egyedi jogalkalmazó számára bizonyos ellenőrizhetetlen szubjektív megfontolásokon túl aligha oldható meg.”⁶⁸ Ha ti. ez a fejlődés a tudomány nem kielégítő fejlettségének a következménye, akkor előnyei csak időlegeseek. Ha viszont a tudományos fejlődés belátható időn belül nem haladja meg ezt a színvonalat, akkor mennyiben jogosak az egyedi jogalkalmazóval szembeni támasztott igények? Én inkább úgy vélem, hogy a jogalkalmazás tökéletesítésének és így a jog hatékonysága fokozásának az útját ezért a differenciált jogalkotás, a megfelelő jogi dogmatika és a rugalmas jogpolitika felé kell keresni.

A fejezet utolsó, hatodik pontja a *jog hatékonyságának társadalmi problémáival* foglalkozik, amely „mintegy végső összegezőként magában foglalhatná a jogszociológia kérdésfeltevéseire adható válaszokat”,⁶⁹ amely azonban a legszorosabban a jog funkcióinak a problémáihoz kapcsolódik. Kulcsár bírálja a jog hatékonyságának különböző megközelítéseit, és azokkal szemben saját álláspontját a következőkben foglalja össze: „Számunkra a *jog hatékonysága mint a jog realizálódása folyamatának* problémája jelentkezik: azaz a jogszabály társadalmi viszonyná válásában közreható tényezők relevánsak.”⁷⁰ Ebből arra a következtetésre jut, hogy „a jog hatékonysága csak történetileg értelmezhető”,⁷¹ továbbá, hogy „a jog hatékonysága . . . elsősorban . . . a jogrendszer hatékonysága.”⁷²

⁶⁷ Id. mű 311. old.

⁶⁸ Id. mű 310–311. old.

⁶⁹ Id. mű 314. old.

⁷⁰ Id. mű 317. old.

⁷¹ Id. mű 322. old.

⁷² Id. mű 324. old.

Kulcsár kritikájával is és megállapításaival teljesen egyetértve is úgy vélem, hogy itt még föl kell tenni néhány Kulcsár által mellőzött kérdést is. Úgy látom, hogy Kulcsár kritikája itt is bizonyos fókig szembekerül a jognak eszközként való fölfogásával: a jog hatékonyságának a leszűkítését bírálja, noha ez a leszűkítés éppen a jognak eszközként való fölfogásából fakad: az eszköz hatékonysága csak egy cél függvényében értelmezhető. Az elemzés során maga Kulcsár is eltér a cél/eszköz sémától: „A jog hatékonyságának alapvető tényezői lényegében a *jogon túl*... nyilvánulnak meg... A jogalkotást kondicionáló társadalmi viszonyok helyes értékelése már a jogszabállyal szolgálni kívánt *politika kialakítása során* (kiemelés tőlem Sz. P.) alapvető jelentőségű.”⁷³

A következő probléma ahhoz kapcsolódik, hogy a méltán bírált megközelítések, ha leszűkítve is, de a jog hatékonyságának valódi – és empirikusan is vizsgálható – összetevőit ragadták meg. Mindez arra mutat, hogy a jog hatékonysága mint társadalmi viszony, mint összefüggés a maga realitásában is rendkívül összetett, mondhatni „több dimenziós”, ami bizonyos fogalmi tisztázást igényel. A jog hatékonysága magában foglalja a jog érvényesülését, de nem azonos vele, és a jogérvényesülés is a jogkövetés és a jogérvényesítés (szankcionálás) dimenzióira bontható.

Az empirikusan is vizsgálható tényezők és a csak történetileg értelmezhető hatékonyság kapcsolata továbbá általánosságban is fölveti az empiria és elmélet, empirikus kutatás és történeti szemlélet összefüggésének problémáit.

Kulcsár gondolatmenete alapvető történetfilozófiai problémákhoz vezet el. Ti. ha a jog hatékonysága a jogrendszer csak történetileg elemezhető hatékonysága, akkor ez a hatékonyság csak a konkrét társadalmi-gazdasági alakulat totalitására, annak fejlődésére vonatkoztatható, azaz a par excellence jogszociológiai kérdés a fejlődés társadalomfilozófiai problémájához vezet el. Ugyanide jutunk el, ha elfogadjuk a jog hatékonyságának és realizálódásának a megkülönböztetését (ha viszont ezt nem tesszük meg, az egyik kategória fölösleges): a hatékonyság a realizálódás bizonyos értékelésének a mozzanatát is magában foglalja, az értékelés alapjának a kérdése pedig ugyanezeket a filozófiai problémákat veti föl. Úgy tűnik számomra, hogy ide kapcsolódik az a kérdés is, hogy az objektivációs rendszerek esetében milyen alapon tehetünk különbséget a funkcionális következmények között. A probléma a társadalmi gyakorlat – és a jogalkotási gyakorlat – szempontjából különösen igen jelentős a társadalmi tervezés és a jog összefüggése miatt, és így igen nagy az esetleges tévedés ára. Kulcsár ezzel kapcsolatban egy tanulmányában óvatosságra int: „A jelennel logikai kapcsolatban nem levő jövőkép kialakítása csak fantáziaszülte kép lehet, amelynek alapján való tervezés pusztán technikailag is problematikus, valósággá változtatására irányuló kísérletek pedig antihumánus gyakorlatot, nem várt és nem kívánt társadalmi feszültségeket eredményezhetnek.” Noha alapvetőnek tartom azt a megállapítást és teljesen egyetértek vele, hogy „*reális tervezésnek mindenképpen az adott struktúrából kell kiindulnia*, még akkor is, ha a tervezés célja a struktúra megváltoztatása.”⁷⁴, mégis megjegyezném az előző mondat kapcsán, hogy a jelen és a jövő kapcsolata nemcsak logikai kapcsolat lehet: a fejlődés dinamikája is változik, és a megváltozott dinamika alapján is van kapcsolat, de a logika az eddigi dinamika vissza-

⁷³Id. mű 318. old.

⁷⁴KULCSÁR KÁLMÁN: A társadalmi tervezés és a szociológia 114. old. In: Társadalmi tervezés és szociológia Bpest 1973.

tükörződése. Félő, hogy az előreíráhatóságot túlhangsúlyozó tervezés saját racionalitásának növelése, biztonságának fokozása érdekében konzervatív tendenciák hordozójává válik. Ilyen konzervativizmus fejeződhet ki az olyan közhelyszerű fordulatokban, hogy a jövő alakulásának fő vonásai, körvonalai láthatók, míg a részletek még nem világosak. Korántsem biztos, hogy az a fő vonás, amit ma annak vélünk.

Kulcsár a jogrendszer hatékonysága kapcsán kiemeli annak harmonikusságát: „A társadalmi jelenségek, az „élethelyzetek” különböző jogi normákkal való szabályozottságából fakadó következményekben megmutatkozó reális cselekvési feltételek *ellentmondásainak kiküszöbölése* jelentheti a jogrendszer hatékonyságát. Különösen jelentős ez pl. az egyénnek mint a szervezeti tevékenységet megvalósító és egyéni felelősségének feltételeit kialakító magatartására vonatkozó jogi normák következményeinek harmonizálásában.”⁷⁵

Ezzel a megállapítással maradéktalanul egyetértek, és azt igen jelentősnek tartom. Szkeptikus vagyok ugyan az olyan törekvésekkel szemben, amelyek a jog hatékonyságának a politikai hatékonyságtól „terjedelmileg” és empirikusan is elkülönítését kísérik meg, azonban a jogrendszer (sőt a jogi rendszer) társadalmi és nem pusztán logikai koherenciájában, harmonikusságában kereshetjük a társadalmi intézményesítő tevékenység hatékonyságának – legalábbis egyik – sajátosan jogi mozzanatát.

Ez a szempont ismét fölveti a jog racionalitásának és ezen keresztül a jogi dogmatikának a kérdéseit, kifejezésre juttatva, hogy a jog leginkább társadalminak tekintett problémája is a legszorosabban kapcsolódik a leginkább „sajátosan jogi” problémákhoz.

Kulcsár monográfiáját áttanulmányozva arra a megállapításra jutottam, hogy a jogszociológia egyes kérdéseinek vizsgálata során különböző megközelítéseket alkalmaz (ami érdeklődésének, szemléletmódjának, időbeli változásával is összefügg), és ennek során részben eltérő, sőt néhol ellentmondásos eredményekre jut. Hangsúlyozni szeretném, hogy nem logikai ellentmondásokról van szó, hanem az ellentmondásos valóság kifejeződéseiről. Megjegyzéseim *nem* egységesebb *szekesztést* hiányolnak, hanem a *további kutatási feladatok* körvonalazásához szeretnének hozzájárulni. Megítélésem szerint ezeket az eltéréseket nem megszüntetni kell, hanem a mögöttük meghúzódó lényegi összefüggéseket kell feltárni, és így megérteni a különbözőségekben megnyilvánuló egységet, az ellentmondásos mozzanatok egységét.

Nem tartom véletlennek, hogy ez az igény éppen Kulcsár munkássága kapcsán fogalmazható meg. Sokféle ágazó munkássága mutatja, hogy tisztában van azzal, hogy egyrészt a szociológiának empirikus kutatásokat is kell folytatnia, itt és most, meg akkor is, ha az elméleti keretek és fogalmak még nem „tökéletesek”, másrészt elengedhetetlen az empirikus vizsgálatoktól viszonylag függetlenül folytatott elméleti elemzés is. A két párhuzamosan folyó munka mellett nem marad ideje, hogy explicite rákérdezzen a két kutatási irány *viszonyának* a kérdéseire, a megoldás irányát pusztán jelzi a történeti szemlélet szükségességének többszöri hangsúlyozásával.

Nézetem szerint a magyar (jog) szociológiai továbbfejlődése ma ezzel összefüggésben számos tudományelméleti kérdés fölvetését igényli: Mi az empirikus kutatás és az elmélet viszonya a marxista *szociológiában*? Hogyan hasznosíthatja a marxista szociológia dialektikus materialista metodikája a funkcionális kérdésfeltevést? Mit használhat föl és

⁷⁵ Id. mű 325. old.

mit nem a funkcionalizmus eredményeiből? Összekapcsolható-e és ha igen, hogyan a rendszerelmélet és a történetiség? Milyen módszerbeli következményekkel jár a társadalmi tervezés előtérbe kerülése és a szociológia ebből fakadó jövőre orientáltsága? stb. Talán szabad azt mondanom, hogy a magyar szociológia is megérett a maga „pozitivizmus vitájára”.

Érdemes talán ebből a szempontból röviden áttekinteni a monográfia elmélet-történeti és tudományelméleti fejezeteit. Az átdolgozott monográfia első két fejezete (A jogszociológia keletkezésének körülményei: A jog szociológiai vizsgálatának elméleti keretei), amely a polgári jogszociológia keletkezésének és fejlődésének kritikai ábrázolását nyújtja — noha itt is előtérbe kerül a társadalmi tervezés gondolata — kevéssé különbözik az első kiadástól. Kulcsár a második fejezet végén kifejezetten foglalkozik az elméletképzés problémáival. Az empirikus kutatásokat és az empirizálódást a szociológia fejlődésének szükségszerű állomásaként értékeli, azonban világos, hogy „a tudomány fejlődése ezen a szinten elakadhat, és ahogyan a társadalom fejlődése is a társadalmi jelenségek és folyamatok mélyebb összefüggéseiket és feltételezhetőségeiket is feltáró kutatásokat igényelt, így a jogszociológia további fejlődése is igényli . . . a fogalomalkotást és elméletképzést. . . . Az az *empirikus kutatások orientálását, értelmezését* szolgálja . . . Nem kétséges, olyan fogalmak használata — amelyek az *empirikus adatok értelmezésében* közvetítő láncot jelenthetnek a jogi jelenségek és fogalmak megértéséhez, szükségesek az általánosabb elméletképzéshez — nagyon is indokoltnak tűnik . . . A probléma ott és akkor adódna, ahol és amidőn ezektől a fogalmaktól, és pedig *azoknak az elméleti kereteknek a felhasználásával, amelyekből a fogalmak erednek*, jogszociológiai elmélet konstruálására kerülne sor”⁷⁶ (kiemelés tőlem Sz. P.).

Ezekkel a megállapításokkal teljesen egyetértek. Hangsúlyozni szeretném, hogy más, ha az elmélet értelmezi és orientálja az empirikus kutatásokat, és más, ha az empirikus kutatás verifikálja az elméletet. Úgy tűnik, hogy ez a különbség lényegesen befolyásolja a „középfokú elméletek” szerepét és a terminus tartalmát. Az első esetben a középfokú elmélet más kutatások értelmezhetőségét könnyíti meg, a második az empirikus vizsgálatok eredményeinek általánosítását célozza, ami egyben az átfogó elmélet előkészítése is lenne. Ez utóbbi esetben viszont az a probléma, hogy ahogyan az empirikus kutatáshoz szükség van a középfokú elméletre, éppúgy a középfokú elméletnek is átfogó elméletre.

Kulcsár által az idézett utolsó mondatában említett veszélyből az következik, hogy a fogalmak átvételekor meg kell vizsgálni nem történt-e meg észrevétlenül azoknak az elméleti kereteknek az átvétele, azaz tudatossá kell tenni, hogy az egyes fogalmak milyen elméleti háttérrel „hoznak magukkal”. Mindez — úgy vélem — összecseng a metodológiai tudatosság általam is hangoztatott igényével.

A monográfia utolsó fejezete „A marxista jogszociológia elméleti problémái” címet viseli. Az első pontban („*A. marxizmus és a szociológiai jogelmélet*”) a szerző hangsúlyozza a szociológiai és a jogi gondolkodás egységét a marxizmusban, annak keletkezését elemezve, majd Renner fölfogását bírálva hangsúlyozza, hogy „éppen abban foglалható össze a marxizmus jogi szemlélete, hogy a valóságos és a normatív elemet

⁷⁶Id. mű 123–124. old.

együttesen tekinti a jogi jelenség összetevőinek”⁷⁷ (kiemelés a szerzőtől). Bírálja Sztucska és Pasukanisz vulgáris szociológiai szemléletét, majd hangsúlyozza, hogy az „ún. szociológiai szempont és a tételes jog tanulmányozása (a jogelmélet részéről elméleti célokkal) nem két különálló módszer és követelmény, hanem valóban csak összekapcsoltnak vezet eredményre... Nyilvánvaló, hogy a „marxista-jogelmélet szociológiai szemlélettel is dolgozó tudomány”⁷⁸

Kulcsár megállapításai igen találóak és – sajnos – aktuálisak. A Sein és Sollen újkanti elválasztásának elfogadása nemcsak Rennert vitte tévútra, hanem a marxizáló jogfilozófiának szinte az egészét. Az újkanti jogfilozófia azonban nemcsak elválasztotta a Sein-t és a Sollen-t, hanem azokat a jogi rendszer egy-egy meghatározott eleméhez kötötte, és így magát a jogi rendszert is szétszakította, és ezt a szétszakítást a jogfilozófia hamis alapkérdésként posztulálta. A valódi alapkérdés azonban a társadalom és a „jogiság” a jogi jelenség viszonya, a jog (és a társadalmi méretekben elkülönült intézményesítő tevékenység) társadalmi rendeltetése. A marxista jogszemléletre tehát a politikai-jogi rendszer egységes szemlélete jellemző – és ez a rendszerszemlélet jelentőségére is utal. Két szempontból is igen fontosnak tartom a marxi szociológiai és jogi szemlélet együttes keletkezésének kiemelését. Egyrészt ebből az következik, hogy a marxista jogfelfogás (nevezzük bár állam- és jogelméletnek vagy jogszociológiának, egyre megy) továbbfejlesztése sem lehet független a marxista társadalomelmélet továbbfejlesztésétől – és itt elsősorban a formációelméleti viták eredményeire gondolok. Másrészt – figyelembevéve azt is, amire Kulcsár korábban utal, hogy ti. Hegel a társadalmi folyamatok és a jog viszonyát a *jog belső kérdéseként* elemezte,⁷⁹ – szemben a kanti – újkanti vonulattal – nyilvánvalóvá válik, hogy Marx a hegeli problematika megfordításából indult ki, míg az önállósult marxistának tekintett jogelmélet a kanti-újkanti problémakör talpraállítását próbálgatta. Ezért szerintem napirenden levő feladat a kanti és a hegeli jogfilozófia különbségének alapos és árnyalt marxista elemzése. Mindez szorosan összefügg a történeti szemlélettel és a jogelmélet-jogszociológia egységéről vallott tudományelméleti állásponttal is.

A fejezet második – és a monográfia utolsó – pontja a *jogelmélet- és a jogszociológiai elméletalkotás* problémáit tárgyalja. Tulajdonképpen itt kerülhetnének sorra az általam igényelt tudományelméleti és módszertani kérdések. A tárgyalás gondolatmenetét azonban nagymértékben meghatározza az, hogy Kulcsár az előző pontban aktuális evidenciák fejtegetésére kényszerült. A paradoxonnak – az evidenciák aktualitásának – az oka az, hogy Kulcsár egy tudományosan valójában túlhaladott, de intézményesen képviselt állásponttal szemben kénytelen állandóan hangoztatni a szociológiai és jogi szemlélet szétválaszthatatlanságát. Így a jogszociológia és a jogelmélet viszonya háttérbe szorít számos aktuális tudományelméleti – metodológiai problémát, a többieket pedig átszínezi. Ezt igen jól mutatja a következő fejtegetés is: „A jogszociológia a jogi jelenségeket... jórészt szociológiai fogalomrendszerrel közelíti meg, elméleti összefüggései pedig... elsősorban a jogelmülethez kapcsolódnak. A szociológiai fogalomrendszer használata azonban magával hozza a szociológiai elméleti összefüggéseket is, így

⁷⁷ KULCSÁR KÁLMÁN: A jogszociológia alapjai 353. old.

⁷⁸ Id. mű 362. old.

⁷⁹ Id. mű 115. old.

a jogszociológia vagy lemond az elméletalkotásról, vagy pedig... tisztázni kell saját fogalomrendszerének és elméletépítési lehetőségeinek problémáit.”⁸⁰ Az elmélet és empiria viszonya, az elméletépítés problémái a jogelmélet és a szociológia viszonyának függvényében jelentkeznek, és így az elemzés során az elmélet-átépítés problémáival cserélődnek föl. Ezzel összefüggésben zárójelbe kerülnek azok a sajátos problémák, amelyek abból fakadnak, hogy a szociológia fogalomrendszer átvétele igen sokszor a *pogári* szociológia fogalmainak az átvételét jelenti. Ez az átfogalmazódás nem teszi lehetővé az empirikus kutatások és az elmélet viszonyának mélyebb elemzését, a gondolatmenetet a hipotézis – operacionalizálás – verifikálás modell implicit elfogadása uralja: „a szociológiai szemléletű jogelmélet *elméleti* eredményei különösen mellőzhetetlenek a kutatási hipotézisek kialakításánál.”⁸¹ Ez azután az operacionalizálás problémáját sajátos módon veti föl: „A jogi jelenségek... társadalmilag nézve... *mesterséges egységet* jelentenek, ... társadalmi tényezőkre bontásuk elengedhetetlen... A jogi fogalmi keretben leírt, a jogszabályilag egységbe foglalt jelenség... közvetlenül általában nem közelíthető meg szociológiai eszközökkel... (Ez az ellentmondás) feloldható, ha a jogi jelenséget társadalmi összetevőire bontjuk fel.”⁸² Azaz a jogszociológiai megismerés útja a tényezőkre bontás, és nem a történeti konkrétság felé való haladás. Kulcsár az általános formában való fogalmazás esetén elfeledkezik arról, hogy a mesterséges egység történetileg keletkezett egység is, és a jogi jelenség megértéséhez éppen ennek a mesterséges egységnek a történeti kialakulását is vizsgálni kell. A példaként fölhozott problémák elemzése során viszont már Kulcsár sem feledkezik meg erről a követelményről. A tényezőkre bontás veszélyét azzal is korlátozza, hogy hangsúlyozza: „A jog normatív tartalma és a valóságalelem... szociológiailag nem választható el egymástól, így a szociológiai tartalom is csak a „normatív” keretben közelíthető meg.”⁸³ Ezen az alapon igen árnyaltan közelíti meg a jogi és a szociológiai fogalmak együttes használatát és konfrontálódását, anélkül, hogy általános formában föltenné a kérdést: hogyan befolyásolja ez a kategóriahasználat a tudományon belüli kommunikációt és a problémák megfogalmazódását. Megállapítását, hogy „a megközelítés *kereteit* azonban mindenképpen a jogi fogalmak adják meg”⁸⁴ helyesen úgy értelmezhetjük, hogy a problémák megfogalmazása jogi kategóriákban történik. Ezzel összhangban szögezi le, hogy „a marxista jogszociológia *általános* elmélete azonos lehet a jogelmélettel”.⁸⁵ Ezzel teljesen egyetértve úgy tűnik számomra, hogy befejező fejtegetéseiben Kulcsár bizonyos következetlenséggel engedményeket tesz „az eltűzött normatív szemlélet maradékainak”. A marxista jogelmélet hagyományos megközelítéséről írja, hogy az „a jog funkcionális következményeinek közelebbi vizsgálata nélkül, deduktív módon, tehát a jog *lényegéből* kiindulva következtetett a jog funkcióira.”⁸⁶ Mindezt így értékeli: „Nem kétséges, bizonyos absztrakcióval a jog lényegéből eleve következtethetünk funkcióira is,” ám ezek

⁸⁰ Id. mű 363. old.

⁸¹ Id. mű 365. old.

⁸² Id. mű 366. old.

⁸³ Id. mű 368. old.

⁸⁴ Id. mű 370. old.

⁸⁵ Id. mű 370. old.

⁸⁶ Id. mű 371. old.

torzulhatnak stb.⁸⁷ „Ezek a jelenségek azonban a jogelmélet módszereivel nem tárhatók fel, illetőleg csak akkor, ha a jogszociológiai vizsgálatok a maguk szintjén elméleti általánosításokhoz vezetnek... A jogszociológiai elméletalkotás a maga történeti konkrétságával... az absztrakció más szintjén jelentkezik, mint a jogelméleti általánosítás... Ez az elméletalkotás napjainban középszinten lehetséges, alkalmat adva így a jogszociológiai kutatás eredményeinek más tudományokba való beépítésére is. Számomra itt néhány kérdés adódik: milyen az a lényeg, amelyik a funkcionális következményektől függetlenül megállapítható? Milyen az a lényeg, amelyik nem jelenik meg (legfőlegbb kinyilatkoztatik)? Mennyiben nevezhető marxistának az a jogelmélet, amelyik fölmentetik a történeti konkrétság követelménye alól? Az azt nélkülöző jogelméleti absztrakciókról vajon nem mondható-e el, hogy „ezeknek az elvonatkoztatásoknak önmagukban, a valóságos történelemtől elválasztva, egyáltalán nincs értékük.”⁸⁸

Befejezésül még egyszer hangsúlyoznám, hogy igen aktuális feladatnak tartom az említett tudományelméleti-metodológiai problémák alapos földolgozását és megvitatását. Véleményemben megerősített az MTA Szociológiai Bizottságának vitájáról kiadott közlemény.⁸⁹ Itt olyan aspektusok kiemelésére gondolok, mint a történetiség elvének érvényesítése a szociológiában, az elmélet és empiria kapcsolata, a polgári szociológiai álláspontokhoz való viszony, vagy annak leszögezésére, hogy a célkitűzésekre, a módszerekre vonatkozó viták „mind módszertanilag, mind elméletileg elemi feltételei a szociológiai kutatásoknak.”⁹⁰

Ezeknek a problémáknak az elkerülése vagy érintőleges tárgyalása következménye és egyben oka is jogtudományunk helyzetének, amelyről szintén elmondható, hogy „igen lényeges kérdésekben sokszor alapvető koncepcionális eltérések élnek egymás mellett, amelyek nem kerülnek közvetlen és nyilvános konfrontációba egymással,”⁹¹ holott ezeknek a kérdéseknek a fölvetése szükségképpen az eltérések tudatosításához vezet és a konfrontációt igényli. Szükség van tehát a kritikai légkör megváltoztatására is. Erre is törekedve írtam le észrevételeimet, megfogadva és magamévá téve Kulcsár Kálmánnak a monográfia első kiadásának előszavában megfogalmazott gondolatait: „Végül: a problémák tárgyalása vitatott kérdéseket érint, és egyik elsődleges célja további viták indítása. Egyes kérdésekben feltehetően tévedünk, de csak így juthatunk előre. A marxista jogtudomány történeti módon, ellentmondásokon jut el az igazsághoz, és ezért szívesen fogadunk minden bírálatot. Lessing szavaira emlékezünk: ... jó néhány fontos kérdés a pusztá ellentmondásnak köszönheti tisztázását, ... az emberek a világon semmiben sem egyeztek volna még meg, ha a világon semmin sem vívódnának.”

⁸⁷Id. mű 372–373. old.

⁸⁸Marx–Engels: A német ideológia Magyar Helikon 1974. 31. old.

⁸⁹Lick József: A tudományos viták helyzete a szociológiában. Szociológia 1976. évi 1. sz. 80–85. old.

⁹⁰U.ott 82. old.

⁹¹Uo. 80. old.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Peschka Vilmos</i> : Az analogikus gondolkodás mint a jogértelmezés és a jogalkalmazás módszere	309
Helyzetelemzés az irányítás, vezetés és szervezés tudományterületéről	323
<i>Sárándi Imre</i> : Szegződéses rendszerünk új vonásai	337
<i>Varga Csaba</i> : Egy posztumusz mű és jogelméleti tanulságai (Adalékok a marxista jogelmülethez Lukács György Örtológíájá alapján)	367
<i>Prugberger Tamás</i> : A gazdasági demokrácia jogintézmény-kialakításának néhány problémája szövetkezeti, kis- és középállalati közelítésben	427
<i>Szilágyi Péter</i> : A jogsziológia alapjai — és további problémái	449

Megjelent: 1980. V. 8.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Marton Andor
 A kézirat a nyomdába érkezett: 1979. XII. 3. — Terjedelem: 14,35 (A/5) ív
 80.7761 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György